

Tibetan Sanskrit Works Series

Published under the Patronage of the Government
of the State of Bihar

General Editor

Dr A. S. ALTEKAR, M.A., LL.B., D.Litt.

*Hon Director, K P Jayaswal Research Institute, Patna and
University Prof of Ancient Indian History and Culture, Patna University .*

VOLUME II

PANDITA DURVEKA MISRA'S

DHARMOTTARAPRADĪPA

[Being a sub-commentary on Dharmottara's Nyāyabindutika,
a commentary on Dharmakīrti's Nyāyabindu]

Edited by

PANDITA DALSUKHBHAI MALVANIA

Banaras Hindu University

SAIND
mis/MAL
32725

KASHIPRASAD JAYASWAL RESEARCH INSTITUTE

PATNA

1955

भोटदेशीय-संस्कृतग्रन्थमाला ।

द्वितीयं पुष्पम् ।

आचार्यधर्मकीर्तिकृतन्यायविन्दोराचार्यधर्मोत्तरकृतटीकाया

अनुटीकारूपः पण्डितदुर्वेकमिश्रकृतो

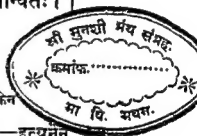
धर्मोत्तरसमदीप्तिः ।

[न्यायविन्दुना तटीकया च समन्वितः ।]

काशीहिन्दुविश्वविद्यालयाध्यापकेन

पण्डित दलसुखभाई मालवणिया—इत्यनेन

सम्पादितः ।

काशीप्रसाद-जायसवाल-अनुशीलनसंस्था

पाटलिपुत्रम्

PUBLISHED ON BEHALF OF THE
K P JAYASWAL RESEARCH INSTITUTE
PATNA
BY ITS HON DIRECTOR DR A S ALTEKAR

All rights reserved

PRINTED IN INDIA
BY
RAMA KRISHNA DAS
AT THE BANARAS HINDU UNIVERSITY PRESS
BANARAS

PANDITA DURVEKA MIŚRA'S

DHARMOTTARAPRADĪPA

[Being a sub commentary on Dharmottara's Nyāyabīndutika,
a commentary on Dharmakīrti's Nyāyabīndu]

Deciphered and edited by

PANDITA DALSUKHBHAI MALVANIA,

Lecturer, College of Oriental Learning

Banaras Hindu University

KASHI PRASAD JAYASWAL
RESEARCH INSTITUTE
PATNA

1955]

[Price Rs 7/8/-

CONTENTS

1.	Abbreviations	11
2	A Note by the Government of the State of Bihar	111
3	Preface of the General Editor	v—vii
4	Introduction (English)	1—xxxv
	" (Hindi)	३७—६०
5	न्यायबिन्दु-न्यायबिन्दुटीका-धर्मोत्तरप्रदीपा ।	१—२५७
	१ प्रत्यक्षपरिच्छद ।	१—८६
	२ स्वार्थानुमानपरिच्छद ।	८७—१४९
	३ परार्थानुमानपरिच्छद ।	१५०—२५७
6	Notes (टिप्पणानि)	२५९—२७४
7	Indices	२७५—३०२
8	Errata (शुद्धिपत्रकम्)	३०३

Abbreviations

तत्त्वस०	तत्त्वमग्रह (G O S No 30, 1926)
तत्त्वस० प०	तत्त्वसग्रहसंज्ञिका (")
तात्पर्य०	न्यायविदुटीकाया अनुटीका तात्पर्यनिबन्धनम् अप्रकाशित मुनिश्रीपुण्य- विजयसत्कम् ।
न्याय० टि०	न्यायविदुटीकाटिप्पणी (Bibliotheca Buddhica Petrograd, Vol XI)
न्याय० ता०	न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका (Vijayanagaram Sanskrit Series, No 15, 1898)
न्यायप्र०	न्यायप्रवेश (G O S No 38, 1930)
न्यायम०	न्यायमञ्जरी (Vijayanagaram Sanskrit Series No 10, 1895)
न्याया०	न्यायावतार (न्यायावतारवार्तिकवृत्त्यन्तर्गत) (सिंधी जैन ग्रन्थमाला न० २०, १९४९)
न्याय० भा०	न्यायभाष्यम्
न्याय० म० टि०	न्यायविदुटीकाटिप्पणी मल्लवादिभिरुक्ता अप्रकाशिता मुनिश्रीपुण्यविजय- सत्का ।
न्यायवा०	न्यायवार्तिकम् (चौलम्बा सस्कृत मीरीज, १९१६)
पाणिनि	पाणिनिश्रुताष्टाध्यायी
प्रमाणमी०	प्रमाणमीमांसा (सिंधी जैन ग्रन्थमाला न० ९, १९३९)
प्रमाणवा०	प्रमाणवार्तिकम् आचार्यमनोरथनन्दिश्रुतवृत्तिसहितम् । (J B O R S 1937)
प्रमाणवि०	प्रमाणविनिश्चय (अप्रकाशित)
प्रमाणवि० टी०	प्रमाणविनिश्चयटीका (अप्रकाशिता)
प्रमेय०	प्रमेयकमलमार्गण्ड (निर्णयसागर प्रेम, १९४१)
प्र० श्रु०	प्रमाणवार्तिकस्वोपज्ञटीका (विनाय महन्, इराहावाद, १९४३)
मनो०	मनोरथनन्दिश्रुता प्रमाणवार्तिकटीका (J B O R S 1937)
महा० वन०	महाभारत वनपर्व
महा० वा०	(महाबोधिसत्तामापटी, बनारस, १९३६)
बं० सू०	बंगालीय सूत्र
म्या० महा०	म्यान्मार्ममहाभाष्यम्
इमोजवा०	इमोजवार्तिकं कुमारिलभट्टनम् (Madras University, 1940)
निर्दिष्टि०	निर्दिष्टिनिश्चय (अप्रकाशित प० मूलमन्त्रीमधवीसत्कम्)
हेतु०	हेतुविह (G O S No 113, 1949)

1 The Government of Bihar established the K P Jayaswal Research Institute at Patna in 1951 with the object, *inter alia*, to promote historical research, archaeological excavations and investigations and publication of works of permanent value to scholars. This Institute is one of the five others planned by this Government as a token of their homage to the tradition of learning and scholarship for which ancient Bihar was noted. Apart from the Jayaswal Research Institute, three others have been established to give incentive to research and advancement of knowledge,—the Nālanda Institute of Research and Post Graduate studies in Buddhist learning and Pali at Nalanda, the Mithilā Institute of Research and Post Graduate studies in Sanskrit learning at Darbhanga and the Bihar Rashtra Bhasha Parishad for research and advanced studies in Hindi at Patna.

2 As part of this programme of rehabilitating and reorientating ancient learning and scholarship, the editing and publication of the Tibetan Sanskrit Text Series has been undertaken with the co-operation of scholars in Bihar and outside. The Government of Bihar hope to continue to sponsor such projects and trust that this humble service to the world of scholarship and learning would bear fruit in the fulness of time.

PREFACE OF THE GENERAL EDITOR

The Kashi Prasad Jayaswal Research Institute has great pleasure in offering to the world of scholars the second volume of the Tibetan Sanskrit Texts Series,—*Dharmottarapradīpa* of Durveka. This work also deals with Buddhist Nyāya like its predecessor, *Pramanartika Bhashya* of Prajñākaragupta, and is also like that work, being published for the first time in Sanskrit from the photographs of a single MS preserved in Tibet and brought to India by Śrī Rāhula Sāṅkṛtyāyana and kept in the Bihar Research Society. It is hoped that its publication will facilitate the studies and researches in Indian logic in general and Buddhist logic in particular.

The present edition gives not only the text of *Dharmottarapradīpa* of Durveka, but also of *Nyāyabindutīkā* of Dharmottara, of which it is a commentary, and of *Nyāyabindu* of Dharmakīrti, which is the original work commented upon by Dharmottara. The past mentioned two works have been published already more than once, but they also have been included in the present edition, as otherwise the *Dharmottarapradīpa* of Durveka would not have been easily intelligible. There was an additional reason for including the text of the *Nyāyabindutīkā*, two new and better MSS of that work had become available in the MSS Library of Jesalmere and we were in a position to utilise them for the new edition.

In ancient and medieval India knowledge and scholarship were not narrow or compartmental. Hindu, Buddhist and Jain philosophers and logicians were studying, understanding and criticising where necessary, the views and theories of one another. The views of Buddhist Dignāga were criticised and commented upon by Hindu philosophers like Udyotakara and Kumārila and the Jain thinkers like Mallavadin, these in their turn were reviewed by Dharmakīrti in his *Nyāyabindu*. Dharmakīrti in his turn was criticised by Hindu philosophers

like Vyomaśiva, Jayanta and Vachaspati Mīśra. The views of these scholars have been in turn surveyed by Durveka in his *Dharmottarapradīpa*. The present work, and especially the learned notes which its editor has supplied at its end, will give the reader an interesting idea of this contact of mind with mind and thought with thought that was going on for nearly five centuries from c. 500 to 1,000 A.D. The contact was by no means purely acrimonious, but it helped the development of logic and philosophy.

There is a general belief in modern times that commentators merely explain the original texts and do not make any contributions of their own. This is not entirely true. The development of the Hindu Law is largely due to the medieval commentators and the *Mitākṣarā* has almost entirely eclipsed the *Yājñavalkyasmṛiti* in the modern law courts. We have rather to look to commentaries and digests like the *Mitākṣarā*, the *Mayukha* and the *Dayābhaga* for the elucidation of the new developments in the Hindu law. In the realm of Nyāya also, we find that the great logicians like Dharmakīrti, Prajñākara Gupta and Durveka, while writing their commentaries, not only introduce new concepts but also correct the views of the revered scholars on whose works they are commenting. This is undoubtedly a pleasing feature of Hindu scholarship. Had it obtained a wider scope, India would have had greater intellectual advance and achievements to her credit.

The K. P. Jayaswal Research Institute is thankful to Sri Dalsukhbhai Malvania of the College of Oriental Learning, Hindu University, Banaras, for undertaking the editing and publication of this work. He has spared no pains in making it as flawless as possible. He has utilised two unpublished MSS of *Nyājabandhutīkā* and given at the end references to other works where we have related passages to elucidate the view points in the *Dharmottarapradīpa*. His Introduction gives a learned account of the history of logic from the days of the Buddha to the end of the 11th century A.D. It is

hoped that this work, which gives the text of the *Nyaya bindu* and the *Nyayabindutika* also, will be found to be very valuable to the students of the Indian logic

I cannot conclude this introduction without expressing my indebtedness to that great and distinguished scholar, Pandit Sukhlalji,—who has been working only with his *jnanachakshu* for the last forty years,—for kindly going through the text of the present work and making a number of valuable suggestions. I am also indebted to Muni Punyavijayaji for placing at our disposal two unpublished MSS of *Nyayabindutika*, which has enabled us to bring out a better edition of the text. We hope that the K P Jayaswal Research Institute will continue to receive such valuable and disinterested cooperation from such scholars in future also.

The Bihar Research Society, Patna is the owner and custodian of the photo negatives of the Sanskrit MSS, brought from Tibet by Tripitakacharya Rahula Sankrityayana, which are being utilised for the publication of this Series. The K P Jayaswal Research Institute desires to express its indebtedness to the Society for placing these MSS photographs at its disposal for their decipherment and publication.

A S ALTEKAR

Hon Director,

19-1955

K P Jayaswal Research Institute,
Patna

INTRODUCTION

I

1 *Critical Apparatus*

The present volume includes the following three works — (1) *Nyaya bindu* by Ācharya Dharmakīrti, (2) *Nyayabīndutīka* by Ācharya Dharmottara, and (3) *Dharmottara pradīpa*, a sub-commentary by Pandita Durveka Misra. The first two have been published in many editions in India and elsewhere. *The Dharmottara pradīpa* is being published here for the first time.

In preparing the present edition the following manuscripts and published works have been utilised —

1 A This is a palm leaf manuscript belonging to the Śāntinātha Jaina Bhandara, Khambhat¹. It was written in Vikrama Samvat 1229 (1172 A D). It contains only the *Nyaya bindu tīka*. Prof. Peterson had started printing his edition (P) on the basis of this manuscript. After completing the printing of the first chapter he happened to come across another manuscript (B). Therefore he collated the two MSS and gave a list of the different readings at the end of the first chapter. As regard to the subsequent chapters, he selected the more appropriate readings out of the two and included them in his text and variants were given at the end. I have made use of these variants in my edition.

2 B This manuscript is included in the Bhau Dajī collection of MSS in the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. It contains the *Nyaya bindu* as well as the *Nyaya bindu tīka*. The collection of the Society records this manuscript as *Laghū dharmottara sūtra*. Prof. Peterson has edited the *Nyaya bindu* on the basis of this MS. He has also made use of this MS in editing the *Nyaya bindu tīka*. I have utilised the variants noted by him in his edition for the work.

3 C This is a MS of the Jaina Jnana Bhandara, Jaisalmer, established by Ācharya Śrī Jinabhadra Sūri. It is a palm leaf

¹ For a detailed description see Peterson's *A Third Report of Operations in Search of Sanskrit MSS in the Bombay Circle* 1887 No. 215.

MS, numbered 364. It was copied by Purohita Hariyāka at the instance of Śravaka Dharanaka at the time of Ācharya Śrī Jinabhadra Sūri, the pupil of Śrī Jinaraja Sūri, in V S. 1490 (1433 A D). This MS has been utilised for the first time for the present edition. It includes both the *Nyāyabindu* as well as the *Nyāyabindu tīkā*. Muni Śrī Punyavijayji was kind enough to note down the variants of this MS.

4 D This MS also belongs to the same Bhandara at Jaisalmer. It is a palm leaf MS, numbered 376. It appears to be older than the aforesaid C MS. It has been corrected here and there by some reader. The revered Muni Śrī Punyavijayji conjectures that it belongs to the second half of the 13th century. Both the *Nyāyabindu* and its commentary are included in it. This MS has been utilised for the first time in this edition. Like those of the MS C, its variants have also been made available by Muni Śrī Punyavijayji.

There are also some marginal notes in this MS. They were also copied by the said Punyavijayji. These notes have been printed in the present edition with the mark 'fē•' in the foot notes. Some notes of the D MS have been included in the text of the MS B (See text p. 94). It shows that this MS is older than the MS B.

5 P This is the first edition of the *Nyāyabindu tīkā*, edited by Prof. Pettersson and published by the Asiatic Society of Bengal in the Bibliotheca Indica in 1889 A D. The *Nyāyabindu tīkā* has been prepared on the basis of both the MSS A and B, whereas the text of the *Nyāyabindu* is finalised on that of the MS II only. The second edition of this work was published in 1929 without any change whatsoever. Both these editions give at the outset the *Nyāyabindu tīkā* and at the end the text of the *Nyāyabindu*.

6 E This has been edited by Prof. Stcherbatsky and published in the Bibliotheca Buddhica from Petrograd in 1918. It includes both the *Nyāyabindu* and the *Nyāyabindu tīkā*. The editor has divided the *Nyāyabindu prakaraṇa* into different sentences and has made it just like a *sūtra grantha*. The *Nyāyabindu tīkā* has been printed under the relevant Sūtras of the

Nyāyabindu I have adopted almost the same method with some minor changes here and there. This has resulted in some difference in the numbering of Sūtras. This edition has been prepared on the basis of the edition P and the MS of the *Nyāyabindu tika* belonging to Dr Denison Ross.

7 H This edition was published in Banaras in the Haridas Sanskrit Series Vol. No. 22, under the title of *Nyāyabindu* in 1924. It followed the method of E. It was edited as well as translated into Hindi by Pt. Chandra Shekhar Shastri. It also contained a good introduction. I have made use of this edition. This work has been republished recently in 1954 but it is a reprint of the previous edition without any alteration.

8 N This edition includes the *Nyāyabindu* and the *Nyāyabindu tika* published as its Volume No. 1 by the Nūdana Sanskrit Granthamala of Akola. It is printed in 1952. It is edited by Śrī P. I. Tarkas, M.A., LL.B. This edition is chiefly based on the abovestated E.

9 Photo MS The photoes procured by Mahapandita Rahula Sankrityayana of the palm leaf MSS of some Sanskrit works in Tibet have been preserved in the Bihar Research Society, Patna, in thirteen albums. Of them, the 13th album, contains the *Dharmottara pradīpa* in 28 plates. This sub-commentary is being published in the present volume for the first time. Each of the plates bears the caption हेतु बिन्दु अतिका, suggesting that the work is *Hetu bindu anutika*. The work however is *Nyāyabindu anutika*, which has been called *Dharmottara pradīpa* by the commentator himself. The original copy covers 84 leaves. It is written in Newari script. When the photo copy was made, the 60th leaf was not reversed. Consequently, 60 A has been photographed twice, whereas there is no photo of the reverse, i.e., 60B. The MS is correct, but here and there II is indistinct. The first leaf is in a mutilated condition.

Of the four MSS A, B, C and D, A and II belong to separate groups. There are many places where A gives readings quite different from the rest. Similarly, there are so many places where we find the readings in B differing from the rest. It

can be inferred from these facts that A and B have been copied from different original MSS MS D is closer to B than A, whereas C resembles A more than B There are certain variants in C that are not found in any MS The same is the case with D It is therefore permissible to conjecture that though D has a close similarity with B, it was not merely copied from it Similar is the case of the relationship between C and A

I have prepared the present edition on the basis of the above mentioned material I have incorporated those readings in the text of *Njaya bindu tika*, which are accepted by the *Dharmottara pradīpa*, other variants have been noted down in the foot notes I have adopted this method in view of the fact that the main aim of present work is to edit the *Dharmottara pradīpa* Where I could not find a *pratīka* in the *Dharmottara pradīpa*, I have selected the most appropriate reading from various MSS for the text, and the rest have been noted in the foot notes The readings that are not recorded in the MSS, but are available only in the printed editions, have been noted in the foot notes and have not been included in the text

There is only one MS of the *Dharmottara pradīpa* available to us, hence it has been adopted as it stands To indicate corrections and additions I have used round brackets () and square brackets [] respectively For example, in the case of the first leaf of the *Dharmottara pradīpa* which is mutilated all my additions to the text have been included in square brackets []¹ Similarly, the words that are omitted or too faint to be deciphered have been added by me and enclosed in the same type of brackets [] With regard to corrections I have indicated them in round brackets () For example, *ती अम्यते* has been replaced by *(तद्वत्त्वते)*² The portion that could not be read has been indicated with the mark

Since there is only one MS of the *Dharmottara pradīpa* I have indicated its leaf numbers by 1b, 2a etc

¹ p 12

² p 3

2 Notes (Tippaṇi)

I have given notes at the end of the *Dharmottara pradīpa*. They give the references to similar discussions in other works of Dharmakīrti, where we find the subject matter of the *Nyaya bindu* and its commentaries treated in brief or exhaustively. I have also given references from two unpublished *Tippaṇas* of the *Nyaya bindu tika* as well as the published *Tippaṇi* to support the *Dharmottara pradīpa*, where Durveka has indicated the refutation of other views in Dharmottara's commentary. The *Nyaya māñjari* and *Nyaya tartikatatparya tika* refute the views held by the *Nyaya bindu* at many places some of these have been indicated in my notes.

3 Indices

Seven indices have been supplied at the end of this volume one for the *Nyaya bindu* three for the *Nyaya bindu tika* and three for the *Dharmottara pradīpa*. Index I includes all the important philosophical and other terms in the *Nyaya bindu*. Only three proper names are found in the *Nyaya bindu*. They are also indexed in Index I, but have been printed in black letters. Indices II, III and IV include all the important philosophical terms, the proper names and the quotations respectively in the *Nyaya bindu tika*. Indices V, VI and VII include all the important philosophical terms, the proper names and the quotations respectively in the *Dharmottara pradīpa*. It is hoped that scholars engaged in research might be benefited by these Indices.

4 Acknowledgements

It is my pleasant duty to record first of all my gratefulness to Dr. A. S. Altekar, Hon. Director, K. P. Jayaswal Research Institute, who prepared a scheme to publish the MSS. brought by Pt. Rahulji from Tibet and gave me an opportunity to edit the *Dharmottara pradīpa*. For a long time I was thinking of preparing a critical edition of the *Nyaya bindu* with the commentary of Dharmottara, and I am very much indebted to Dr. Altekar for kindly giving me an opportunity to do this by agreeing to include the *Nyaya bindu* text and its commentary also in the

present work. He also took considerable pains in giving the final touches to my English Introduction and in revising its proofs. My indebtedness is also due to Pt. Sukhlalji for helping me in correcting the MS of the *Dharmottara pradīpa*. I have no words to express my gratefulness to the generosity of the revered Muni Punyavijayji. He readily gave me all the material at his disposal that could assist me in editing the volume. I am grateful to him for this generous help and beg further blessings from him. I have made ample use of the *Buddhist Logic* by Prof. Stcherbatsky, and the *History of Buddhism* by Bu ston (trans. Dr. E. Obermiller) in writing the Introduction to this edition. Hence my thankfulness is also due to these authors. Let me also express my feeling of gratefulness to the Editors and Publishers of the different editions of the *Nyāya bindu* utilised by me. I have to thank my pupil and friend Dr. Mohanlal Mehta M.A. Ph.D., Śāstracharya for translating my Hindi introduction into English. I am also indebted to Dr. T. R. V. Murti for revising the English translation of my Introduction. I am also thankful to Sri Ramakrishna Das, Manager, Banaras Hindu University Press, for printing this volume very promptly.

II

1 *Foundations of Buddhist Logic*

It is evident from the study of the Pālī Tripiṭakas that Lord Buddha was not satisfied either with the contemporary religious practices or with philosophical speculations. The *Suttapitaka* shows how the Buddha visited a number of ascetics to learn the true path of salvation but could get satisfaction from none of them.¹ At last he had to find out the way to *Nirvāṇa* by himself and set the Wheel of Law in motion when he discovered the four *Ārya satyas* (Noble truths). *Anatmadāda* (no-soul theory) and *Madhyama pratipada* (Middle path). His teachings on these points constitute the original Buddhist religion and philosophy.

¹ *Majjhima-nikāya* *Āryapariyesana-Sutta* 1. 26. *Bodhisattvakaṃṣa Sutta*

Although Buddhism does not believe in soul, its viewpoint is essentially spiritual because it believes in the theory of *karma*, bondage, liberation etc. According to the Buddha the ultimate truths are to be realised through deep *samādhi*, they cannot be established by intellectual discussions. Buddhism therefore should not have entangled itself in logical discussions, but the prevailing atmosphere rendered this impossible, if it was to successfully defend itself and propagate its views. The Charvākas, who believed in the material happiness alone as the goal of human endeavour, were as vehement in advocating their views as the Śramanas who held the mortification of the flesh as the only path for spiritual salvation. The Vedic *kāmya karma mārga* was advocated in one quarter, while serene contemplation of Brahman was preached in another. These different schools were vigorously advocating their own views and attacking those of their opponents. Such being the situation, the Buddha and his disciples could not avoid recourse to logical disputes and discussions in order to refute the theories of the opponents and to establish their own views. It was in these discussions that the foundation of Buddhist logic was laid.

In the Pālī Tripitakas there are many *suttas*, dealing with the Buddha's discussions with many Brahmanas and ascetics. In them we find that the Buddha refutes the theories of the opponents by various arguments and establishes his own views¹. The study of these *suttas* makes it quite definite that while refuting the views of other systems the Buddha does not rely on any scripture or authority but gives his own arguments, which are chiefly based on apt illustrations (*dṛṣṭānta*) and not on universal concomitance (*vijapti*). He establishes his view as well as refutes that of the opponent through the same technique. His strong forte is a convincing illustration, which can not but disarm his opponent and extort his assent. This was the general technique of discussions at that time followed also in the Upanishads. They also prove the existence of Brahman through various apt illustrations. Therefore, we can

¹ *Dīgha nīkāya*—*poṭṭhapāda sutta*, 1, 9, *Tevijja sutta*, 1, 13, *Mahāśāla sutta*, 2, 15, *Anguttara nīkāya*—*Verahyaka sutta*, 8, 1, 2, 1

maintain that the discussions held at that time mainly relied on illustrations and analogies. This is the reason why the ancient works on logic discuss the question of 'Sophistic Answers' (Jātyuttara) in detail. Sophistic discussions are mainly based on homogeneous and heterogeneous types of examples. The *Nyāya-sūtra* and ancient Buddhist works on logic do not discuss in detail the problem of inference and invariable concomitance but analyse the process of 'Sophistic Answers'. The *Nyāya Sūtra* and ancient works on Buddhist logic include in them primarily the subjects relating to discussions and not the questions of pure logic. From a comparison of the *Nyāya Sūtra*, *Charaka-Saṃhitā*, and *Upāya brīdya*, it is clear that in the ancient logical methods there existed no fundamental difference on the basis of which the Buddhist logical method could be differentiated from that of non-Buddhist systems. The subjects to be proved were certainly different but the method of proving them was almost the same. Whether it was a matter of the existence of a permanent soul or that of a momentary consciousness, the method of argumentation was more or less the same, and it was generally accepted by all the schools. This is the reason why there was no separate Buddhist logic in ancient times. This however does not mean that the Buddhists did not play any role in ancient Indian logic. Nor do we want to advocate the view that there is absolute unanimity among the processes of argumentation of the *Nyāya sūtra*, *Charaka*, *Upāya brīdya*, *Tarka-śāstra* etc. They do differ in certain 'Sophistic Answers,' nevertheless their dialectical methods are not absolutely independent from one another. A comparative study certainly shows that the ancient dialectical method was substantially the same¹ in all the schools. Both the Vedic as well as the Buddhist systems played an important part in developing the dialectical method, which later served as the foundation for the development of both the Vedic and the Buddhist logic.

2. *Significance of Dialectics in Buddhism*

It was in the life time of Lord Buddha that Buddhism

¹ For reference see Tucci—*Pre Divyāg Buddhist texts* (G O S), Introduction, page 16.

developed into a systematic Holy Order (Sangha) To fulfill the needs of the Sangha it became necessary continuously to increase the followers of Buddhism This was possible only through a proper propagation of Buddhism The best method to propagate a faith is to explain and analyse the tenets of the system through a dialectical approach In Buddhism the dialectical approach reached such a climax that some Buddhist scholars regarded Dialectics as an integral portion of the Abhidhamma¹ But really speaking, Dialectics is a secular science, and not a spiritual discipline The primary aim of Dialectics is to win the battle of words by defeating or confounding the opponent In doing so, on some occasions one has to keep aside one's own scriptural tenets and try to win the case by other means Keeping this point in view, the *Vakhyayuktis* points out how very often a logician does not care to follow the scripture², in fact he has no direct realisation of truth through the self experience of *samadhi* His frequent ignorance or scanty regard for the scriptural truth often cuts at the very root of a system That is why Ācharya Asanga says that argumentation should follow the scripture³ We should argue on the basis of scriptural tenets, since Authority (*āpta vakya*) is the foundation of truth, and not argument It is in this way, as pointed out by Ācharya Asanga, that the study of the art of Dialectics with other arts became necessary to refute the position held by the opponent⁴ Thus, we arrive at the conclusion that though the Buddha aimed at preaching the way to Nirvāna through self realisation, it became necessary to learn the Dialectical method of discussion which is purely empirical in character

¹ Brauer, *History of Buddhism*—Trans. Dr E. Obermaier, Heidelberg, 1931, part I, p 45

² *Ibid*

³ 'अदृष्टसत्याथ यो हि तर्क वस्तुविदागमनिश्चितो भवति ।

—*Mahayāna sūtralankāra*, 1 12

⁴ *Mahayāna sūtralankāra*, 11, 60

[Compare the vie v of Sankara —यस्माद्विराममा पुण्योत्पत्त्यायात्रनिर्वधनास्तर्का अप्रतिष्ठा भवन्ति ०। अत आगमवद्वेनागमानुसारितर्कवचन च चेतन ब्रह्म जगत कारणमिति स्थितम् । *Vedānta-sūtra* II 1 11 *Gen Editor*]

It is distinctly mentioned in the *Pramana samuchchaya* that "it has been composed in order to cause those that adhere to heterodox views to abstain from them, since they are false, by discussing the modes of cognition and their (respective) objects. It does not, however, intend to convert any one to Buddhism by these means only, for the Doctrine is not the object of Dialectics. But, if heretical views are rejected, the Teacher's Doctrine is studied and apprehended without difficulty, since all the numerous impediments are withdrawn. He that leads to the Absolute Truth by the way of Dialectics, will be very far from the teaching of the Buddha and fail. Nevertheless, if the essence of the Lord's Teaching will endure change it is advisable to probe it by Logic"¹. This passage clearly indicates the importance of Dialectics in Buddhism as also its limitations.

3 *Seeds of Buddhist Logic in the Pramana samuchchaya*

When importance came to be attached to Dialectics for propagating religious tenets, it was natural to develop some definite method of Dialectics to analyse philosophical doctrines. Till the age of Ācharya Dinnaga, the Buddhists used to apply the common Dialectics to prove their own views. They did not make any serious attempt to establish an independent method of their own Dialectics. They, however, realised the shortcomings of the common logical method. They began to feel the necessity of a more advanced method of Dialectics to prove the doctrines in a subtle manner. They also realised the fact that it is not sufficient to probe the views of other systems in order to establish a new doctrine. It is equally necessary to probe the means that are meant to defeat the opponent. Having this fact in view, Dinnaga composed different books on logic from the viewpoint of Buddhism.

Relying mainly upon the Buddhist traditional accounts Dr Bhattacharya has advocated the view that the date of Dinnaga was c. 345-425 A.D.² "Dinnaga was born in a Brahmana family of Simha vaktra near Kanchi. He was admitted to the Order

¹ Buston—*History of Buddhism* Part I p. 46

² *Tatva targaṇā* Intro p. 73

by Nagadatta of the Vatsīputriya sect, and attained erudition in the Tripiṭaka of the Hinayana. Afterwards he became a disciple of Ācharya Vasubandhu¹ with whom he studied all the Piṭakas of the Mahayana. A few years later, he was invited to Nalanda, where he defeated his opponents and won them over to the doctrine of the Buddha. Since he had refuted chiefly the Tirtha controversialists he was called a Fighting Bull or a Bull in discussion (*tarka pūgata*). He lived a considerable part of his life in Andhra. He is said to have died in a solitary wood in Orissa.² Lama Taranatha has mentioned these facts about the life of Dinnaga.

The following are the works of Dinnaga on Logic —

- (1) *Pramāṇa samuccaya* (2) *Hetu chakra samantana*,
(3) *Pramāṇa samuccaya vṛtti* (4) *Nyāya dīpa* or
Nyāyamukha (5) *Ālambana parikṣa* (7) *Ālambana*
parikṣa vṛtti and (8) *Trikalā parikṣa*

The Buddhist works on logic composed before the *Pramāṇa samuccaya* of Dinnaga discuss the problem of *pramāṇa* (valid knowledge or means of valid knowledge) either very casually or not at all. They primarily deal with the subjects relating to discussions. The *Vāda vidhi* or *Vāda vidhāna Upaya brūya* *Tarkasastra* and *Nyāya mukha* primarily concern themselves with the study of *jāti* and *nigraha sthāna* and the merits and defects of discussion. The *Vigraha vjati vṛtti* of Nagarjuna questions the very existence of *pramāṇa* and shows that it is incompetent to prove anything. Even the *Nyāya sūtra* is not a work on pure logic, since it is concerned mainly with the topics of discussion. There is no work composed before Dinnaga dealing with the problem of *pramāṇa* exclusively. This being the case the title conferred on Dinnaga as the Father of Medieval Indian Logic is well deserved. Granting that Dinnaga is the Father of Medieval Indian Logic it goes without saying that he is the father of Buddhist logic.

The new method of Dinnaga was followed both by the

¹ The *Nyāya chakravṛtti* mentions Dinnaga as a disciple of Vasubandhu.

² S. Vidyabhusana—*History of Indian Logic* p. 272.

followers of the Buddhist as well as the non Buddhist systems Śankara svāmi, a disciple of Dinnāga himself, composed the *Nyāya praveśa*, a summary exposition of the works of Dinnāga¹ Dharmapala, the teacher of Dharmakīrti, commented upon the *Ālambana parīkṣa* of Dinnāga Jñānabuddhi wrote a commentary on the *Pramāṇa samuccaya* called *Viśālāmalaṇī* Isvarasena must also have composed some work, original or a commentary, since Dharmakīrti has refuted his views It is said that Dharmakīrti had studied the *Pramāṇa samuccaya* with Isvarasena² Thus, the tradition established by Dinnaga began to grow Dharmakīrti also wrote a commentary on the *Pramāṇa samuccaya* This commentary is known as *Pramāṇa tārtika* This commentary just like the *Nyāya tārtika* of Uddyotakara proved more famous and successful than the work commented upon Consequently the *Pramāṇa-tārtika* and other works by Dharmakīrti became popular and occupied a prominent place in the field of Buddhist learning The opponents also began to refute the views of Buddhism woven in the works of Dharmakīrti instead of those in the works of Dinnaga Dharmakīrti replaced Dinnaga in all spheres Hence, we can maintain that Dharmakīrti gave a new shape to the dialectical tradition of Dinnaga This tradition was further developed by Devendrabuddhi, Śāntabhadra, Vinītadeva, Dharmakara datta (Archata), Dharmottara, Prajñakara, etc When Buddhist monasteries were destroyed at the time of the Muslim conquest, the development of Buddhist Logic came to an end in India In Tibet and China, however, it continued to prosper

Non-Buddhist systems also realised the necessity of independent works on Logic The Mīmāṃsaka schools that were primarily concerned with the exposition of sacrificial practices also realised the need of logical works Kumārila composed *Ślokatārtika* and Prabhākara wrote *Bṛīhaṭī* from the standpoint of Mīmāṃsā The Nyāyikas also wrote independent works on logic like *Nyāya sūtra* The *Tattva-chintamani* of Gaṅgeśa gave a new impetus to the logical method of thinking His

¹ A. B. Dhruva—*Nyāya praveśa*, Intro p. xiii

² *History of Indian Log.*, p. 397

foot steps are being followed even to day in the Navya nyaya school. Vedānta also did the same. The *Vedānta paribhāṣa* and the like are its fruits. As regards the Jainas they have mostly composed works on logic since their entrance into the philosophical field. The *Nyayavatara* of Siddhasena the *Nyaya tīrtībhāṣa* of Akalanka the *Pramāṇa parīkṣa* of Vidyānanda the *Parīkṣa mukha* of Manikyanandi and the *Tarkabhāṣa* of Yaśovijaya are some of the Jaina works on logic.

As a result of the emphasis on the exposition of *pramāṇas* in the works on logic the discussions on *śatyuttara* and *nigrahasthāna* that were considered as the primary ones in ancient logic became secondary in the Medieval Age. Moreover the method of the *śatyuttara* was considered as improper. Dharmakīrti through his *Vāda nyaya* criticised the method of *śati* and *nigrahasthāna* and proved them to be futile. In his *Nyaya bindu* he wrote only one sentence to condemn *śatyuttara* and showed that *śatyuttara* is not a defect (*dīṣhāna*) but a fallacy of defect. In logic when we analyse the nature of *śārtha an māna* (inference for one's own self) and *parārtha an māna* (inference for others) the analysis of *śatyuttaras* becomes easier and their futility becomes apparent. It is therefore natural that the importance of the discussion of *śatyuttara* should lose its significance. The main line of demarcation between ancient and medieval logic consists in the fact that whereas in ancient logic the discussion of *śati* and *nigrahasthāna* occupied primary place it became secondary in the Medieval Age.

The great popularity and prominence of the study of *Nyaya* in Medieval Buddhism is clearly demonstrated by the fact that it produced more first class works on Dialectics than upon the nature and realisation of Nirvāṇa. If there is any maturity in the works on Śūnyavāda or Vijñānavāda it is due to their methods of logical treatment. The clever exposition of the Vijñānavāda and the Śūnyavāda became possible only with the help of dialectics. Even the refutation of the logical process could be supported only by logical method. The works composed on logic in medieval period formed a separate class so important

that its study became essential even for a monk primarily concerned with spiritual discipline and progress

4 *Dharmakīrti and his tradition*

When Ācharya Dinnāga criticised the logical tenets of other philosophical systems, a reaction in the Hindu philosophical systems was but natural. Udyotakara, an exponent of Nyaya philosophy, criticised the views of Dinnaga and established the views of his own system. The same was done by Kumārila, an advocate of Mīmāṃsā. The Jaina Āchāryas like Mallavādi also refuted the views held by Dinnaga. Consequently the Buddhist scholars became more cautious with regard to their logical analysis. Dharmakīrti was one of them, he analysed the views of Dinnaga thoroughly and carefully. Moreover, he criticised the views of Udyotakara, Kumārila, etc. and strengthened the foundations of Buddhist Logic. His target of criticism was not only the Vedic systems but also some of the subjects of Buddhist scholars like Dinnāga, Īśvarasena, etc., whose points did not appeal him. He thus became a real *Vārtikakara* of Dinnaga and firmly established the science of Logic, so essential to expound the Vijnanavada.

According to Bu ston, all the seven works of Dharmakīrti are just the *Vārtikas* on the *Pramāṇa samuccaya*. But Dharmakīrti himself admits this only in the case of *Pramāṇa vārtika* and not of others. As a matter of fact, all the works by Dharmakīrti are meant to explain the subjects treated in the *Pramāṇa samuccaya*, and hence, they may be called as the *Vārtikas* upon them. It is an irony of fate that the works of Dharmakīrti, which were intended to explain the theories of the *Pramāṇa samuccaya*, should have superseded the original work by their superior merit.

The following are the seven treatises by Dharmakīrti —

- (1) *Pramāṇa vārtika*, (2) *Pramāṇa sūtrācchaya*,¹ (3) *Nyaya bṛhī*, (4) *Hetu bṛhī*,² (5) *Vāda nyaya*, (6) *Sambandha*

¹ Available in Tibetan only

² The commentary on it is extant in Sanskrit but the Text has been retranslated into Sanskrit from Tibetan.

parikṣha,¹ and (7) *Santanantara siddhi* ²

In addition to these, he has also composed commentaries on the *Śāstrīyanumāna pariccheda* of the *Pramāṇa tārtika* and the *Sambandha parikṣha*

According to Bu ston, the seven treatises consist of three main works, which may be compared to a body, and four supplementary ones, which act as its limbs. The first are the *Nyāya bindu*, *Pramāṇa vimśchaya*, and *Pramāṇa tārtika*, which demonstrate the means of easily apprehending the modes of correct knowledge for scholars of acute, ordinary, and weak intellectual ability. "The *Pramāṇa vimśchaya*", says the Kashmirian Pandita Jñānaśrī, "is not to be regarded as a commentary on the *Pramāṇa samuśchaya*" Ācharya Dharmottara, on the contrary, says that it was a commentary on the work in question, and this opinion is to be regarded as correct. The four supplementary works do not deal with the topic of sense perception. The subject of inference is treated in detail by two works—the *Hetu bindu*, which contains an investigation of three kinds of *hetu* and the *sambandha parikṣha*, which deals with the problem of relation. The syllogism is enlarged upon in the *Vāda nyāya*. It also examines in detail the conception of *jatyūttara* and *nigrahasthāna* as accepted by Nyāya. The *Santanantara siddhi* shows that from the viewpoint of Empirical Reality, the inference of the existence of other minds does not conflict with Idealism.³

According to tradition Dharmakīrti was born in the South, in the village of Trimalaya in a Brahmana family and received a Brahmanical education. He then became interested in Buddhism. Desiring to receive instruction from a direct pupil of Vasubandhu he arrived at Nalanda where Dharmapala, a pupil of Vasubandhu was still living, although very old. His interest in logical problems was aroused, but Dinnaga was no more alive, he therefore directed his steps towards Iśvarasena, a direct pupil of the great logician

¹ Almost all its verses are quoted in the *Prameya kamala martanda*, pp 504-511 and the *Syādātada ratnākara* p 812 and by Pt. Rahulu in his introduction to *Pramāṇa tārtikabhāṣya*

² Available in Tibetan only

³ Bu ston—*History of Buddhism*, pp 44-5

He soon surpassed his master in the understanding of Dinnāga's system. The remaining part of his life was spent in teaching, public discussions, active propaganda and composition of works. He died in Kalinga in a monastery founded by him, surrounded by his pupils.¹

According to the Tibetan tradition Kumarila and Dharmakīrti are regarded as contemporaries.² Kumarila has refuted the views held by Dinnāga but not by Dharmakīrti. Dharmakīrti has on the other hand refuted the views of Kumārila.³ This being the case, Kumarila might be supposed to be an elder contemporary of Dharmakīrti.

Ācharya Dharmakīrti is said to have been a pupil of Dharmapala, and Dharmapala is regarded as a pupil of Vasubandhu. There are two Vasubandhus: the first was born in c. 320 A.D. and died in c. 380 A.D., whereas the second one was born in c. 400 A.D. and died in c. 480 A.D. This is the view held by Prof. Frauwallner.⁴ Dharmapala cannot be supposed to be a pupil of Vasubandhu the first, inasmuch as Śīlabhadra, a pupil of Dharmapala, was alive in 637 A.D., when Hiuen Tsang went to Nalanda.

Ācharya Dharmakīrti studied logic with Īśvarasena, although his religious teacher was Ācharya Dharmapala. This shows that most probably Dharmapala was counting his last days when Dharmakīrti became his disciple. Hiuen Tsang could see only the remains of the Buddhist monastery in Kauśambī, where Dharmapala had defeated his rivals in discussions. Under these circumstances we have to hold that Dharmapala died many years before the visit of Hiuen Tsang (629-645 A.D.). If we assume that the death of Vasubandhu, the teacher of Dharmapala, took place in 480 A.D., we cannot go beyond 550 A.D. as regards the death of Dharmapala himself. From this statement it follows that the time of Dharmakīrti can be placed somewhere between 550-600 A.D. Granting this fact, it is not possible for Dharmakīrti to be a contemporary of Kumarila.

¹ Siderbatsky—*Buddhist Logic* vol. I pp. 34-35.

² Bhattacharya—*Tattva-saṃgraha* Intro. p. 80.

³ Pt. M. K. Jain—*Akṣaṇkṣa grantha traya* Intro. p. 18.

⁴ *On the Date of Vasubandhu* 1951, pp. 54-55.

kirti to have studied with Īśvarasena a pupil of Dinnāga Or, Īśvarasena cannot be supposed to be a direct disciple of Dinnaga (c 345-415 A D)

Dharmakīrti has refuted the views held by Kumārila According to Dr Kunhan Raja, Kumarila's time is c 550 A.D., Supporting view of Prof Bruno he states that the time of Bhartrihari does not go against this view The Bhartrihari referred to by Itsing might be some one else¹ Therefore, we see no contradiction with regard to the time of Dharmakīrti and that of Kumarila

Some hold that the date of Dharmakīrti should be fixed somewhere after 635 A D, inasmuch as Huen Tsang has not referred to the name of Dharmakīrti The weakness of this argument has been shown by Pt Rahulji in his Introduction to the *Vada nyāya*,² and therefore we need not consider it again Pt Mahendra Kumar has made an attempt to refute the arguments advanced by Rahulji³ But his arguments hardly carry conviction in view of the arguments advanced by Prof Bruno to fix the date of Bhartrihari in 450 A D instead of 600-650 A D Thus, when there is a change in the date of Kumarila, there is no sense in not admitting a change in the date of Dharmakīrti

The views of Dharmakīrti have been criticised by Vyomaśiva, Śalikanātha, Jayanta, Vachaspati Miśra, Akalanka, and others The commentators following Dharmakīrti have no doubt made an attempt to meet these charges Prof Stcherbatsky classifies these commentators into three categories (1) The philological school of commentators, (2) the philosophical school of commentators, (3) the religious school of commentators⁴ The first school was initiated by Devendrabuddhi But ton holds that Devendrabuddhi was a pupil of Dharmakīrti Dharmakīrti rejected the commentary composed by Devendrabuddhi on the *Pramāṇa vartika* twice At the third time he, however, accepted it though not completely satisfactory, realising that his obstruse

¹ C Kunhan Raja—*Śloka vartika tatparya fika* Intro p 17

² *Vada-nyaya*, Intro p 5

³ *Akalanka grantha traya*, Intro p 21

⁴ Stcherbatsky—*Buddhist Logic*, vol I pp 39-47

vārtika is more important, since it deals with the Omniscience as well as the Dharmakaya of the Buddha. They maintain that the significance of the *Pramāṇa vārtika* does not consist in the fact of its being a treatise on logic, but in its treatment of the fundamental Reality of the Mahāyāna in the form of the Buddha and his specific virtues. The main object of the *Pramāṇa vārtika* is to treat of the Dharmakaya, Svabhāvakaya, and Jñānakaya of the Buddha.

There have been many writers following Prajñākara. But they also differ from one another. Jina has supported the views held by Prajñākara and composed a commentary on the *Alankāra* of Prajñākara. Ravigupta, who was a direct pupil of Prajñākara, also composed a commentary on the *Alankāra*. Jina has criticised many views of Ravigupta in his commentary¹. Yamari, a pupil of Jñānasri, also composed a commentary on the *Alankāra* and criticised the views of Jina. Karnagomi has commented upon one chapter which was not commented upon by Prajñākara. Therefore he should also be included in the School of Dharmottara.

The commentary by Manorathanandi, which is extant, is on all the four chapters. The order of the chapters is changed and the commentary only gives verbal meanings.

The commentaries on the treatises of Dharmakīrti were not confined to the Sanskrit language only. Commentaries in Tibet were also composed as Buddhism spread in that territory. These commentaries are being studied even in the present age in Buddhist monasteries.

It will be thus seen how the seed of Buddhist Logic sown by Dinnāga developed into a huge tree with many extensive and mighty branches like Dharmakīrti, Devendrabuddhi, Dharmottara, Prajñakaragupta and others.

5 *The Nyaya bindu*

When there were a good number of works on logic, it was but natural to feel the necessity of a treatise explaining the principles of logic in a brief style. Dharmakīrti's *Nyāya bindu* is in

¹ Rahulji mentions Jayananta, see, *Vadanyāya*, app. p. 8

implementation of that necessity Durveka declares that the *Nyaya bindu* is meant for those of brief interest in logic and therefore, in spite of the presence of a treatise like the *Pramāṇa tartika* it serves its own purpose¹

It is a matter of controversy as to which school of Buddhism does the *Nyaya bindu* belong. It is beyond any doubt that Dinnāga and Dharmakīrti belong to the school of Yogachara *viñāna vada*. But the study of the *Nyaya bindu* does not show that it was composed from the standpoint of the Yogachara school. Yogachara believes that external objects are absolutely non-existent. The *Nyaya bindu* deals with the definition of *śalaksbana* and the like in such a manner that compels us to conclude that it is not a treatise from the viewpoint of Yogachara. But the author Dharmakīrti has defended the views of Yogachāra in his works like *Pramāṇa tartika* very strongly. This being the case, how is it possible that he left the ideology of Yogachara and accepted that of Sautrāntika in the *Nyaya bindu*? Some of the commentators have indicated that some of the Sūtras of the *Nyaya bindu* are intended to combine the views of both these schools. Other commentators like Durveka object to this view and maintain that the treatise is composed purely from the standpoint of the Sautrāntikas.

In this connection we should note that the Yogachara believes in the existence of external objects from the standpoint of *samvṛiti satya*, i.e., Empirical Reality, and not from that of *paramarthaika satya* i.e., Ultimate Reality. Therefore, the treatment of *pramāṇa*, *prameya*, etc., is empirical in character. Hence, the discussion on logic etc. is only empirically real. The ultimate Reality is the subject of self-experience, and is thus indescribable. Discussions regarding *pramāṇa*, *prameya*, etc., can be carried on empirical grounds. The Sautrāntika system, which believes in the existence of external objects and undertakes discussion on that very basis, can provide good grounds for the *pramāṇa prameya* treatment. We can therefore, maintain that the *Pramāṇa*

¹ ननु कश्चित्पिनेव मन्त्रप्रवचनं व्याख्यातव्यं इत्यस्य न वेदमिति चेत्, स्मृतिरस्यैव प्रवचनं मन्त्रप्रवचनं न इति चेत् । —समाधायकः—पृ० ३५ ।

īrtika deals with the *pāramartha* standpoint of the system, whereas the *Nyāya bindu* represents its *vyāvahārika* viewpoint. It is just natural that the Sautrantika viewpoint predominates the *Vyāvahārika* side. To this extent we can maintain that the *Nyāya bindu* represents the Sautrantika system.

Having refuted the treatment of *pramāṇa prameya* of other systems and shown its real nature according to Sautrāntika, it becomes easy to show how even the Sautrantika treatment is inadequate and unsatisfactory from the ultimate standpoint. Dharmakīrti follows this procedure in his *Pramāṇa īrtika*. After establishing the standpoint of Sautrantika, he refutes the existence of external objects and proves the Ultimate Reality of Consciousness alone (*ījñaptimatratā*)¹. Therefore, we can justly maintain that it is only to represent the Empirical standpoint that Dharmakīrti has followed the Sautrantika system in his *Nyāyabindu*. He was essentially a follower of Vijnanavada so far as his ultimate position was concerned.

The *Tatparya nibandhana tippana* on the *Nyāya bindu tika* holds that Dharmottara explains the term '*samyag jñāna*' as '*avisamādi jñāna*' meaning thereby knowledge without '*īsamāda*' (contradiction). He does not mean by '*samyag jñāna*' '*aviparyasta jñāna*'. To equate '*aviparyasta jñāna*' with '*samyag jñāna*' would be inconsistent with the position of Yogācāra, which maintains that no knowledge except that of Tathagata is *aviparyasta abhīranta*. This being the case no *salambana* (with basis) knowledge of an ordinary person is *abhīranta* and therefore, valid. From the empirical point, however, this type of knowledge can be *avisamādi* and hence valid. Therefore, if we explain the term *samyag jñāna*, in the form of '*avisamādi jñāna*' it would be in consonance with the postulates of both the Sautrantika and Yogācāra systems². It has been further explained how the definition of *pratyakṣa* (perception) also can be explained in a manner acceptable to both these systems.

Before explaining his own viewpoint the author has quoted an earlier view in these words: In the definition of *pratyakṣa*

¹ *Pramāṇa-vārtika* 2/320

² *Tatparya nibandhana* p. 7

the term *abhranta* is meant to exclude illusory knowledge such as that of the *tamirika* person suffering from eye defects, whereas the term *kalpanapodha* is meant to exclude inference. The term *abhranta* should not be meant to exclude that *bhranti* also which is due to *alambana* according to Yogachara. Otherwise the Yogachara view would be disregarded. As the *Nyaya bindu* has been composed from the standpoint of both the Yogachara and the Sautrantika, we cannot suggest any explanation inconsistent with the view of either. Both of them believe that wherever there is *avisamvada*, the knowledge is *abhranta* and hence valid. One may ask if by *abhranta* the *avisamvadi* is meant, then inference is also *avisamvadi*. Then what is the point of differentiation between the two? The answer is Inference is no doubt, *avisamvadi*, but it is not *kalpanapodha*. Therefore, the term *kalpanapodha* is meant to exclude inference.¹

In the opinion of the author of the *Tatparyanibandhana Tippana* Dharmottara has refuted the above mentioned view by explaining the word *abhranta* thus: 'Not an illusion' (*abhranta*) means not contradicted (*aviparyasta*) by that (underlying) essence of reality which possesses efficiency'.² The author of the *Tippana* here sets forth a *purvapaksba*. If the explanation given by Dharmottara is correct, there is no possibility of a compromise between the Yogachara and the Sautrantika since the Yogachara does not recognise any knowledge to be *aviparyasta* in regard to external objects. The reply to this objection is as follows: there is as a matter of fact no necessity of the term *abhranta* in the definition of *pratyaksha*. But then the Purvapakshin would say: If the term *abhranta* is not necessary how would knowledge like *dvichandradijnana* (knowledge of the double moon) be excluded? The reply would be as follows: *Dvichandradi* knowledge would be excluded by the term *avisamvadi* included in the definition of *pramana* in general. Thus there is a possibility of a compromise with the Yogachara.

What is the significance of the term *abhranta* in the system of the Sautrantika? Some Ācharyas hold that the author has

¹ *Tatparyanibandhana* p. 19

² *Buddhist Logic* vol II p. 16

repudiated *dvichandradī* illusions by using the term *kalpanāpodha*, inasmuch as these illusions are mental and not sensory in character. That is the reason why the author did not include the term *abhranta* in his treatise *Pramāṇa vārtika* while defining *pratyakṣa* (perception). The author has used the term *abhranta* in the *Nyaya bindu* to refute the misapprehension of these people. The commentator Dharmottara has also maintained the same purpose in holding that the term *abhranta* will reject illusions like *dischandradyñāna* in case of their being sensory in nature.¹

Thus, it is evident that both the afore said commentators have tried to prove the fact that the *Nyaya bindu* has been composed to represent both the Yogachara and Sautrantika schools.

In the printed *Nyaya bindu tikā tippaṇi*,² a *pūrvapakṣa* of some one has been presented to the effect that the inclusion of the term *abhranta* in the definition of *pratyakṣa* is inconsistent with the Yogāchāra position. This shows that the *Nyaya bindu* should have been composed according to him from the viewpoints of both the Yogāchāra and the Sautrantika. The author of the *tippaṇi* has clearly put forth his opinion that this definition is formulated from the Sautrāntika standpoint. From the standpoint of the Yogāchāra the term *abhranta* is superfluous.³

The *Dharmottara pradīpa* also quotes a *pūrvapakṣa* to the effect that the meaning of the term *abhranta* should be understood in the sense of *aiśamvādi*, otherwise the Yogāchāra view would not be included in this definition. It further maintains that Dharmottara intends to repudiate this *pūrvapakṣa*.⁴ After a long discussion it has concluded that the definition befits the Sautrantika system and not the Yogachara one. Durveka admits that some views of the *Nyāya bindu* are in harmony with the Yogāchāra tenets, but he points out that in some cases at least the work propounds theories not reconcilable with those of the Yogachara. For instance, the opinion regarding the object of *pra-*

¹ *Īśāparyantbandhana tippaṇa* p. 20

² The Editor believed that it was composed by Mallavādi. He has, however, rejected this view in his *Buddhist Logic*.

³ *Nyaya bindu tikā tippaṇi*, p. 19

⁴ *Dharmottara pradīpa*, p. 42.

tyakṣha in the form of *śalākṣhaṇa* cannot be acceptable to the Yogachara. According to the position of the Yogācāra *pratyakṣha* is only *kaalpnapodha*¹. This shows that Durveka also supports the view that the *Nyaya bindu* is written from the standpoint of the Sautrantika school only.

It will be thus seen that the commentators are divided into two schools. One school holds that the work represents a synthesis between the viewpoints of the Sautrantika and the Yogachara schools. The other holds that it is composed purely from the standpoint of the Sautrantika.

6 Commentaries on the *Nyaya bindu*

The *Nyaya bindu*, as has already been mentioned, is a brief exposition of Buddhist Logic. To explain it a good number of commentaries were composed. Unfortunately only the commentaries by Dharmottara and his followers are available in Sanskrit. Other commentaries are not available in original Sanskrit but are available in the form of Tibetan renderings. We propose to present a brief account of these commentaries.

1 *The commentary by Vinītadeva* —The original Sanskrit form of the *Nyaya bindu tika* by Vinītadeva has been lost but its Tibetan translation is extant and has been published in the *Bibliotheca Indica*, Calcutta in 1913.

Dharmottara has criticised at many places the views of Vinītadeva². It shows that Vinītadeva flourished before Dharmottara. Rahulji has placed Vinītadeva after Dharmottara in his Appendix to the *Vada nyaya*, which is hardly tenable. The utmost that we can concede is that Vinītadeva was an elder contemporary of Dharmottara, and is therefore criticised by the latter.

Vinītadeva has commented upon all the works of Dharmakīrti excepting *Pramāṇavartika* and *Pramāṇa viniścaya*. All these commentaries are extant in Tibetan.

¹ *Dharmottara-prasāṅga* pp 42-4

² *Ibid.*, pp 5 31 34, *Tātparyas* pp 15 16, 25

Dr Vidyabhushana has fixed the date of Vinitadeva near about 700 A.D. He has also mentioned one independent work called *Samaya bhedoparachana chakra* composed by Vinitadeva¹

2 *The Commentary by Śantabhadra* —Ācharya Śantabhadra also did comment upon the *Nyaya bindu*. Rahulji did not mention the name of Śantabhadra in his Appendix to *Vada nyāya*. But from the commentary by Durveka and the *Nyaya bindu tika-tippana* (pp 15, 36, 53, 67, 70, 111, 118) it is clear that even before Dharmottara, a commentator named Śantabhadra had flourished, whose views have been criticised by Dharmottara himself². According to the *Nyaya timschaya mārāna* (p 526) Ācharya Akalanka has refuted the views of Śantabhadra. Therefore, Śantabhadra should be placed before both Dharmottara and Akalanka. The date of Akalanka is c. 720-780 A.D. Hence, Śantabhadra should be placed before 700 A.D. He can be an elder contemporary of Dharmottara.

Durveka mentions Vinitadeva and Śantabhadra together³. This would suggest that the philosophical viewpoint of these authors was more or less similar.

3 *The commentary by Dharmottara* —Fortunately we have a commentary on *Nyaya bindu* by Dharmottara himself in original Sanskrit. This commentary is very brief and its extent is equal to 1477 *ślokas*. It states the position of Dharmakīrti quite explicitly. The existence of a good number of sub commentaries on this text is a proof of its being considered as a very good commentary. It has been translated in Tibetan also. Jñānagarbha, an Indian scholar and Dharmaloka, a Tibetan scholar, translated it into Tibetan. It is extant in *Stan hgyur mdo* (X. 1). Dharmottara is the initiator of the philosophical commentaries on the works of Dharmakīrti. The commentaries composed before him were philological.

Dharmottara was a pupil of Kalyāṇarakṣita and Dharmā

¹ *History of Indian Logic*, p. 321

² *Dharmottara prasāda*, pp. 5, 31, 32-61

³ *Ibid.* p. 5, 31

karadatta¹ Hence Dharmakaradatta alias Archata is an elder contemporary of Dharmottara Pt Sukhlaji has placed Archata before 725 A D²

Akalanka³ has criticised Dharmottara's views Pt Mahendra Kumara has fixed the date of Akalanka⁴ in between 720-780 A D Therefore, Dharmottara should be placed before 700 A D Dharmottara is a pupil of Dharmakaradatta, a contemporary of Prajnakara, and a pupil of Śakyamati who was a pupil of Devendramati, a direct pupil of Dharmakīrti Allowing a period of 25 years for each of these scholars Pt Rahulji separates Dharmakīrti and Dharmottara by about 100 years Dharmakīrti in c 625 and Dharmottara in c 725 Since this is a tradition of teachers and pupils, it is not necessary to have an equal spacing among all of them Therefore, if we place Dharmottara before 700 A D and if we say that Dharmakaradatta was his elder contemporary it will not be incorrect These dates should be taken as that of the composition of their treatises First Dharmakaradatta composed his *Hetubindu tika* Then his pupil Dharmottara composed his own commentaries

The following are the other works composed by Dharmottara —

(a) *Pramāṇya parīkṣa*—Vidyabhushana has mentioned a work named *Pramāṇa parīkṣa*⁵ The correct name of the work seems to be *Prāmāṇya parīkṣa*, as given by Durveka cf अनन्य प्रामाण्यपरीक्षा निर्वोदितमिति⁶

Pt Rahulji has mentioned a treatise called *Laghu pramāṇa parīkṣa* in the list of Dharmottara's works⁷ Vidyabhushana did not mention such a work It may be that the *Pramāṇya parīkṣā* itself is the *Pramāṇa parīkṣa* or the *Laghu pramāṇa parīkṣa*

¹ *History of Indian Logic*, p 329

² *Hi tu bindu-tika* (GOS) Intro p 11

³ *Nyāya tīrtīkṣya tīrtāraṇa* (Bhāṭiya Jāṇa Pīṭha Banaras), pp 530-1

⁴ *Akalanka gr̥antha trayā* (Singhu Series) Intro p 32

⁵ *History of Indian Logic*, p 330

⁶ *Dharmottara-pradīpa*, p 24

⁷ *1888-Nyāya Appendix*, p 11

(b) *Apoha prakaraṇa*¹ or *Apohanāma-prakarana*²—This treatise deals with *apoha* or *vyāvṛtti* (exclusion or negation). It is not available in Sanskrit but its Tibetan translation is extant. It is by Pandita Bhavyarāja of Kashmir and Blo etn sesa rab, a Tibetan Lama. (Stan hgyur mdo CXII 14)

(c) *Paraloka siddhi*—Dharmottara has proved the existence of next world in this work. It is not available in original Sanskrit but its Tibetan translation by Pandita Bhavyarāja and Lama Blo etn sesa rab, mentioned above is available. (Stan hgyur mdo CXII 15)

(d) *Kṣana bhāṅga siddhi*—It is a treatise on the theory of momentariness. It is also not available in Sanskrit but its translation in Tibetan by the two scholars mentioned above is available. (Stan hgyur mdo, CXII 17)

(e) *Pramāṇa vimśchaya tika*—It is a commentary on Dharma kīrti's *Pramāṇa vimśchaya*. Durveka has mentioned it as '*Vimśchaya tika*'³. It is not available in original Sanskrit. Its translation in Tibetan by Parahitabhadra, a Pandita of Kashmir and Blo etn sesa rab, a Tibetan Lama is available. (Stan hgyur mdo, CIX, CXI)

4 *Nyāya bindu pūrṇa pakṣa sankeśepa*—It is a treatise by Kamalasīla. He is regarded as a pupil of the famous Ācharya Santarakṣita and hence his contemporary. He was born near about 713 A.D. as has been indicated by Dr. Bhattacharya⁴. He has also composed a commentary on the *Tattva saṅgraha*. Both these commentaries have been translated into Tibetan. The *Pūrṇa pakṣa sankeśepa* is not available in original Sanskrit. Its name indicates that it has been devoted to the study of *pūrṇa-pakṣas*.

5 *Nyāya bindu pindartha*—Its author is Jinamitra. His date, according to Rahulji, is 825 A.D.⁵ whereas it is 1025 A.D.

¹ *Ibid*, p. 12

² *History of Indian Logic*, p. 330

³ *Dharmottara pradīpa*, pp. 3, 33, 41, 44, 70, 72, 73

⁴ *Tattva saṅgraha*, Intro. p. XIX

⁵ *Vāda nyāya*, Appendix p. IX

according to Vidyābhushana¹ The name of this work indicates that it is devoted to the summary exposition of the *Nyaya bindu*. It is not available in original Sanskrit. Its Tibetan translation by Surendrabodhi, an Indian Pandita, and Ye sesha sde, a Lama, is available (Stan hgyur mdo, CXI 4)

7 Sub commentaries of *Nyaya bindu*

1 *The Dharmottara tippana by Mallavadi*—Mallavadi has composed a Tippana on Dharmottara's commentary on the *Nyaya bindu*. Its MSS are available in the Jaisalmer Bhandara and the Patan Bhandara. At the end of the first chapter of these MSS there is only a sentence like लघुधर्मोत्तरटिप्पणक प्रथम परिच्छद । But at the end of the second and third chapters there is the name of Mallavadi इति श्रीमन्महाकाश्यायविरचित धर्मोत्तरटिप्पणके द्वितीय परिच्छद समाप्त । इति श्रीधर्मोत्तरटिप्पणक श्रीमन्महाकाश्यायकृत तृतीय परिच्छद समाप्त । It can, therefore, justifiably be maintained that this Tippana is composed by Ācharya Mallavadi.

The *mangalasbarana* in the beginning of the work includes the words like प्रणिपत्य जिना[न] preserved in the MSS. Though the word जिन is used by the Buddhists,² we cannot say definitely that the author Mallavadi was a Buddhist, since the Buddhist tradition does not mention any Ācharya bearing the name Malla vādi. Jaina tradition however mentions more than one Malla vadi. Hence it is possible that the author may be a Jaina Ācharya on the assumption that the word Jina can also mean a Tirthankara.

There is a famous Jaina Ācharya named Mallavadi, the author of the *Naya-chakra*. According to the traditional account, his date is 884 Vira samvat, i.e. 357 A.D. But such an early date is impossible. Hence Dr. Vidyabhushana argues that the year 884 in which Mallavadi lived does not refer to Vira Samvat, but to Vikrama or Śaka samvat. On this supposition Mallavadi lived according to him either in 827 A.D. or in 962 A.D.³

¹ *History of Indian Logic*, p. 340

² जिनाम समुत्तान् जिनामवशयतां *Buddhist-syncretism*

³ *History of Indian Logic*, p. 193

Dr A S Altekar has edited a copper plate inscription of Karkasuvarnavarsha, a Rāshtrakuta king of Gujarat in the *Epigraphia Indica* (Vol XXI p 133) It mentions the names of Mallavādī of the Mula sangha sen-amnāya, his pupil Sumatī and Sumatī's pupil Aparajita This inscription belongs to Śaka samvat 743 Dr Altekar conjectures that the author of the *Nyaya bindu tippana* is probably this Mallavādī This view is quite consistent with the date of Dharmottara suggested above

It is mentioned by Kamalasīla in his commentary on the *Tattva Samgraha* that Śantarakṣita had refuted the views of a Digambara Ācharya named Sumatī¹ If we assume this Sumatī to be the same person mentioned in the above mentioned copper plate, we will have to reconsider the date of Sumatī Śantarakṣita lived in 705-762 A D according to Dr Bhattacharya The afore said copper plate clearly indicates that Aparajita, the pupil of Sumatī, lived in 821 A D In view of this fact we have to reconsider the date of Sumatī which is c 720 A D according to Dr Bhattacharya² In this case there is a gap of 100 years between the pupil and the preceptor In order to avoid this long gap we can safely say that Sumatī wrote his work near about 740 A D And this will not be inconsistent with the date of the composition of the *Tattva samgraha* by Śantarakṣita who composed it before 749 A D, which is the date of the establishment of a *vihara* in Tibet by him If we believe that Sumatī and Śantarakṣita were contemporary, the date of Sumatī then, might be c 705-762 A D And in that case it is not an impossibility if his pupil Aparajita was alive in 821 A D And accordingly Mallavādī, the preceptor of Sumatī, can safely be placed between 700-750 A D

In the *tippana* of Mallavādī there is a mention of the views of other pre Dharmottara commentators of the *Nyaya bindu*, but there is no mention of the views of other sub commentators of the *Nyaya bindu tika* Durveka mentions the views of other sub commentators, who have commented upon the *Nyaya bindu tika* But such is not the case with Mallavādī This also proves

¹ *Tattvasamgraha tika*, pp 379, 382-383, 489, 496

² *Tattvasamgraha*, Introduction, p 92

that there is not much difference between the time of Dharmottara and Mallavādi

Mallavadi, the author of the *Naya chakra* can in no case be proved to be the same as the author of this *Tippana*. A critical study of the *Naya chakra* definitely establishes the fact that he lived between the times of Dinnaga and Dharmakīrti. The treatise frequently mentions the name of Dinnaga, but there is no mention at all of those of Kumarila and Dharmakīrti. Therefore, his date as accepted by the tradition may be correct. According to Dr Bhattacharya, the date of Dinnāga is c. 345-425 A.D. It is held that Mallavadi had a discussion with the Buddhists in 884 Vira samvat. Accordingly, the date of this discussion is 357 A.D. From this evidence Dinnaga and Mallavadi are proved to be contemporary. Therefore, it is not possible that he could have composed the *Tippana* on the *Nyaya bindu tika*.

2. *The Tatparya nibandhana tippana*—Muni Punyavijayji has recently acquired a palm leaf MS of this *Tippana*. There is no *prastāva* at the end to indicate the name of the author. The script of the MS is very old. It does not seem to have been copied later than the 12th century. It is a brief explanation of the commentary of Dharmottara. This *Tippana* clearly shows that Dharmottara refuted the views of Vinūtaśāstra and Śāntabhadra. The author himself calls it *Tippana* and names it '*Tatparya nibandhana*'. विधीयते निबन्धनं यथापि p. 1, धर्मोत्तरदीक्षायां तात्पर्यनिबन्धनं प्रथमं परिच्छेदः p. 42. At the outset of the *Tippana* the following is the *Mangala śloka*—

महाप्रज्ञाकरात् पारं जगत्तु तयागतम् ।

प्रज्ञाकराक्षरं नत्वा कृपानां विषयस्थितम् ॥

If the phrase *प्रज्ञाकराक्षरं* be understood as having a *śleṣha* indicating the names of Prajñākara and Karṇagomī, the date of the author can be proved to be later than both these Āchāryas. It seems that he lived before Durvaka, since Durvaka in his commentary on the first sentence mentions the views of many opponents whereas this *Tippana* here does not mention other views. This *Tippana* contains many sentences that are reflected in Durvaka's commentary. जगति निष्ठा निर्देशा व्याख्यातुरयं

यत्नः स्यात्, न शास्त्रकारस्य' (pp 5, 30), 'सत्यं व्याख्यातुरस्य यत्नः स्यात्, न शास्त्रकारस्य । अतोऽङ्गीकृतमेव शास्त्रकृतं स्यात् । (p 24) Durveka has also followed him in making similar remarks (see pp 12, 55 etc) . Similar introductory sentences are found in both the texts

This *Tippāna* also refers to the composition of a treatise named *Śāśamiedana siddhi* एतच्च स्वसवेदनमिदं व्यामतो ज्ञयम् (p 32) Vidyabhushana does not mention the name of this treatise

3 *The Nyaya bindu tika tippāni*—This work has been edited by Prof Stcherbatsky in the Bibliotheca Buddhica. He attributed its authorship to Mallavadi. The MS of this *Tippāni* was incomplete and hence it has been printed in the same condition. The printed *Tippāni* covers only upto the यद्यवमध्यवसायसहितमेव प्रत्यक्षं प्रमाणं of the Dharmottara's *Tika* (p 85, line 3). Its *mangala sloka* in the beginning is not available. The available *Tippāni* is not complete even on the first chapter. Hence, the last sentence of this chapter is not available. Prof Stcherbatsky conjectured the name of Mallavadi only on the basis of the lists of MSS which mention one *Tippāna* by Mallavadi. The comparison with the *Tippāna* by Mallavadi clearly shows that the *Tippāni* edited by Prof Stcherbatsky is different from the *Tippāna* by Mallavadi. This mistake has been corrected by Prof Stcherbatsky himself in his English translation of the *Nyaya bindu*

In the printed *Tippāni* there is a reference to the commentaries by Vinītadeva¹ and Śāntabhadra². It has been clearly mentioned that Dharmottara has refuted the views of these commentaries. He has also rejected the view of Jñānagarbha regarding *Mānasapratyakṣha*³

4 *The Dharmottara pradīpa*—This work is a commentary on the *Nyaya bindu tika* by Durveka Miśra, much longer than any of the above mentioned sub commentaries. The present edition publishes this sub commentary for the first time. It explains each and every term of the Dharmottara's commentary. Its

¹ *Nyaya bindu tika tippāni*, pp 3, 13, 16, 17, 18, 21, 23

² *Ibid* p 13, 16

³ *Ibid*, p 3

speciality consists in setting forth a divergent viewpoint before actually explaining the interpretation proposed and accepted. It is true that almost all the *Tippāṇīs* on the Dharmottara's commentary had adopted this style but it is only in the *Tippāṇīs* by Durveka that it is fully developed. The language of Durveka is rich expressive and idiomatic. Durveka does not believe in forced or unnatural interpretation of the text. This is why he repeatedly mentions अत्र च रिमन्त्याया नोपपन्न एव यत्तव मूला गार्त्वी पपाद्यते p 6 मूला गार्त्वा यथावयञ्चन सवस्यास्य समयन च वक्तुरकोणमेव स्यादिति p 50 मूला गीत्वा च नद्योजन वक्तुरकोणस्य स्यात् p 255

It seems that he had collected all the available commentaries and sub commentaries on the *Nyāya bindu* before beginning his present work. At many places in his *tippāṇā* he mentions the views of the preceding commentators¹. Different readings have also been discussed by him². There is a refreshing candour and impartiality in his treatment after mentioning the conflicting views he often leaves it for the readers to decide for themselves. अत्र सारामार न न एव विवेचयिष्यति p 9 अत्र च साव अमाधु वा व्याख्यान साधुभिरेव ज्ञातव्यम् p 145

From the study of the *Nyāya bindu* Durveka has drawn the conclusion that the author has composed this treatise from the empirical standpoint i.e. the Sautrantika view. Hence though it may agree with the Yogachara viewpoint on several occasions it need not necessarily agree with it in every case. It would be useless to distort the obvious meaning of words with a view to show complete concurrence of the *Nyāya bindu* with the Yogachara philosophy³.

That modern textual criticism was not unknown to Durveka is evident from the following comment. भावनागणेन विग्रह तस्य चायमाचष्ट भूतस्यति । भूतास्यस्यति द्रष्टव्यम् । लक्ष्यते च भूतगदमात्रिध्यान लेखनेन प्रथमपुरतके भगवद् प्रणिप्ति । तस्यति तु वचन सक्षपेण विग्रह दायतो धर्मोत्तरस्य पाठोऽयया यथाभूतविग्रह दायितुकामेन अथपदोपादान निमक्षरगौरव दत्त यन कवल भूतगदोपादान प्रतिपत्तिगौरव लक्षणाकोणल चाविष्टनमिति । p 67

¹ See Indices Nos. 6 and 7

² Pp 19 25 29 83 99 100 111 127 160 181 230 233 252

³ *Dharmottara pradīpa* pp 27 42-44 127

Durveka shows his literary skill even in explaining the words like 'तु' 'ननु च' 'च' and the like¹ The explanation of the words like 'उत्पश्याम' etc is an indication of the fact that the commentator had an insight into the inner meaning of the original author²

Durveka has admiration for Dharmottara and describes him as a great grammarian— महाव्याकरणोय धर्मोत्तर ग्राह —p 138 But he does not flinch from pointing out his defects and correcting them एव नु कथमनन न व्याख्यानमिति न प्रतीम —p 255 तथा तु न प्रनान्त धर्मोत्तरेण किमत्र कुम —p 118 अनन पुनरेवविध विषय परित्यज्याय विषयमुपपादयता किमित्यात्माऽप्यासिन इति न प्रतीम—p 137 एव धर्मोत्तरेण कथ न व्याख्यातमिति न प्रतीम—p 212

He does not fail to indicate the defects of even Dharmakīrti (p 138) Dharmakīrti holds that it is unnecessary to have a *pakṣa prayoga* like *parato vahniman* But while illustrating the varieties of *anupalabdhi* (non perception) and elsewhere he proposes the *pakṣa* (2, 30) Durveka has marked this inconsistency and tried to remove it (p 125)

On many significant occasions he has also shown how the views of Dharmakīrti and Dharmottara are untenable and has proceeded to propound the view which he holds as correct (pp 75, 90, 97) All this shows that he was a sound critical scholar of Indian Logic and he had the faculty of independent judgment

Durveka very often adopts the policy of 'tit for tat' Jayanta in his *Nyayamanjari* attacks the Buddhist conception of *tadatmya tadutpatti sambandha* as follows

अन्यपि मीमांसोदगीतप्रतिषेधद्वयाग्निना ।

कियन्तो वन गच्छन्ते हेतव साध्यबोधका ॥ —*Nyayamanjari*, p 117

Durveka mentions this idea in the *pūṇapakṣa* in these words —

कियद्वा शक्यते निदग्गियुम (p 115) and in the *uttarapakṣa* (refutation) with these words 'कियद्वा शक्यते परिहृतुम' p 116

Durveka's use of Sanskrit idioms and illustrative arguments has made the dry philosophical treatise quite an interesting one We quote here some of the passages in support of this view —

¹ Pp 13 14 15 33, etc

² P 14

अशोकवर्षाचोद्यतदश —p 2, वाक्यालीयाथगिदि —p 32, वाक्यालीय
न्याय —p 25, 17, 'यदुप्रवसे नितारानिगमो जान —p 27, जलतरङ्गन्याय —
p 194, 'दण्डाज्जययाय —p 4, न गेविको न परीणव —p 6, निगडाकर्पण
न्यायेन' p 53, 'मनोमोदरोपममात्र —p 136, मृत्वा गीर्त्वा p 6, 50, 'अहो
गन्दायव्यवस्थापनकोशलम्'—p 60 न च राजशामन विन्निन्दुत्तरायाम p 60,
कदलीगभनि सारम् —p 63, etc

Durveka has used good irony in condemning the attitude of jealous Panditas in both of his commentaries. He says They may be scholars but are certainly not good men, it is only good men who can appreciate virtue. Scholars seem to suffer from jealousy, since the treasures of even great scholars show the same fact ¹

No data are available as regards the personal life of Durveka. Only this much is known that he was a pupil of Jitari. He has confessed his poverty at the end of the *Hetu bindu tika-aloka* ²

Pt Sukhlalji holds that Durveka lived at the end of the 10th and the first quarter of the 11th century, since the teacher of Dipankara was Jitari. Both Dipankara and Jitari were alive at the end of the 10th century A D ³

¹ य नून प्रपयन्ति नोऽसमगुणा मोहादवज्ञा जना ।

ते तिष्ठन्तु न तान् प्रति प्रयतिन प्रारभ्यते प्रक्रम ॥

—*Prameyakamalamaranda* p 1

सन्त प्रणमिवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयव ।

न चात्रातीव कतव्य दोषदृष्टिपर मन ॥

दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्ताना प्रकाशत । —*Ślokaṭīkā* p 1

'प्राय प्राकृतसन्धितरप्रतिबलप्रज्ञो जन केवल
मानस्यैव शुभापितं परिगतो विद्वष्टयपीड्यामल ।

तेनाय न परोपकार इति नश्चिन्तापि चेतस्तत

मूकताम्यासविपरिधितव्यसनमित्यत्रानुबद्धस्पृहम् ॥ —*Pramanavartika* 1 2

य नाम कचिदिह न प्रथमन्त्यवज्ञा जानन्ति ते किमपि तान प्रति नैप घत्त ।

उत्पत्स्यते मम तु कोपि समानधर्मा कालो ह्यय निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

—*Malati madhava*

² दारिद्र्यबहु सादभियोगमात्राद् विशुद्धबुद्धिर्हृदादयोद्यत ।

नास्तीह गृह्ण मम यत् पुन स्यात् गुरोर्जितारे स खलु प्रसाद ॥

—*Hetu-bindu tika aloka* p 441

³ *Hetu bindu-tika* Intro p 12 *History of Ind an Log c* p 337

Durveka has mentioned the following works composed by himself in the *Dharmottara pradīpa* *Viśeṣakhyāna*, *Archataloka* (*Hetu bindu tīkaloka*) and *Sāyubhya tīchāra*. The *Kṣāna bhāṅga siddhi* and *Catuhśatī* have also been mentioned in his *Hetu bindu tīkaloka*. Thus he composed at least six treatises. Rahulji had obtained a MS. of the *Hetu bindu tīkaloka* from Tibet. The MS. of the present *Dharmottara pradīpa* has also been obtained from the same place. The other treatises are still in the region of the unknown.

प्रस्तावना

१. बौद्ध न्याय की भूमिका

पालि त्रिपिटक के अध्ययन से यह स्पष्ट होता है कि भगवान् बद्ध तत्कालीन धार्मिक आचारों और दार्शनिक विचारों से असंतुष्ट थे। पालि सुत्तपिटक में हम देखते हैं कि भगवान् बुद्ध तत्कालीन अनक त्यागी तपस्वी श्रमणों के पास साधना और ज्ञानोपायों के लिए जाते हैं किन्तु कहीं भी उनके मन की सन्तुष्टि नहीं होती^१। अतः वे अपना निर्वाणमार्ग स्वयं ढूँढ़ते हैं और चार आध्यात्मिक अनामवाद तथा मध्यमप्रतिपदा की प्रतीति होने पर धर्म चक्रप्रवर्तन करते हैं। उनके उपदेश की विशिष्टता में से ही जिस धर्म और दर्शन का निर्माण हुआ वह आज सत्तार में बौद्ध धर्म और दर्शन के नाम से विख्यात है।

बौद्धधर्म का दार्शनिक सिद्धांत अनामवाद या नराभ्यवाद है फिर भी वह आध्यात्मिक (Spiritual) धर्म है क्योंकि अनामवाद की मायता होते हुए भी उसमें कमवाद परलोकवाद बंध तथा मोक्ष की व्यवस्था है। बौद्धधर्म आध्यात्मिक धर्म होने से वस्तुतः उसमें एकांत समाधि से तत्त्वका साक्षात्कार माना गया है तक के बल पर नहीं। अतएव उसे विवाद से कोई प्रयोजन नहीं होना चाहिए। किन्तु जिस परिस्थिति में यह उत्पन्न हुआ और जिस रूप में उसका प्रचार हुआ यह दृष्टिगत करें तो यही कहना पड़गा कि तत्कालीन परिस्थिति में तार्किक वाद प्रतिवाद के बिना नए धर्म का प्रचार संभव नहीं था।

एक ओर चार्वाक दर्शन की मायता रखने वाले लोग थे जो भौतिक सुख की प्राप्ति को ही परम पुण्यार्थ मानते थे और किसी प्रकार की आध्यात्मिक साधना में विश्वास नहीं रखते थे तो दूसरी ओर उनका तीव्र विरोध करने वाले श्रमणों का भी वर्ग था जो काय क्लेश को ही आध्यात्मिक साधना का अंग मानते थे। एक ओर बौद्ध ब्राह्मणों का वर्ग था जो काम्यकर्मों का प्रतिपादन करता था तो दूसरी ओर ऐसे भी लोग थे जो अद्वैत ब्रह्म तत्त्व के ध्यान का प्रचार कर रहे थे। ऐसी परिस्थिति में इन सबका विरोध करने वाले भगवान् बुद्ध और उनकी शिष्य परम्परा के लिए वाद विवाद करना अनिवार्य था। विरोधियों के मतव्यो का तत्कालीन व्यक्तियों के बल से निरास और अपन मतव्यों की स्थापना करना—यह भी एक धर्मप्रचार का अच्छा साधन था। उस साधन को भगवान् बुद्ध और उनकी शिष्यपरंपरा ने अपनाया और इसी में बौद्ध धर्म या प्रमाणशास्त्र की भूमिका है।

पालि त्रिपिटक में ऐसे कई सुत्त हैं जिनमें हम देखते हैं कि भगवान् बुद्ध ने अपने विरोधियों के मतव्यों का विविध व्यक्तियों के बल से निरास करके अपने मतव्यों की स्थापना

^१ मज्झिमनिकाय—अरियपरियसनसुत्त १२६ बोधिगजवृत्तमारसुत्त २४५ आदि।

की है।^१ उन मुक्तों के अध्ययन से एक बातचीत तो निश्चय हो जाता है कि स्वयं भगवान् बुद्ध अन्तर्लोचिनी के मन्तव्यो का निरास जब करते हैं तब आगमप्रामाण्य या चित्तों के वचन के प्रामाण्य को नहीं मानते किन्तु युक्ति का ही मुख्य रूप से अवलम्बन लेते हैं। उनकी युक्तियों का मूलधार व्याप्ति नहीं किन्तु दृष्टान्त होता है। दृष्टान्त के चलसे वे अपने मन्तव्य को स्थिर करते हैं और दृष्टान्त के ही चल से प्रतिवादी के मन्तव्य का निरास करते हैं। उनकी युक्ति की विशेषता दृष्टान्त में ही है। वे ऐसा दृष्टान्त उपस्थित करते हैं जिससे प्रतिवादी उनकी बात को बिना माने रह नहीं सकता। वस्तुतः उस समय के वादकी यही विशेषता है। उपनिषदों में भी हम देखते हैं कि दृष्टान्त के चलसे अद्वैत ब्रह्म की सिद्धि की गई है। अतएव हम कह सकते हैं कि तत्कालीन वादप्रक्रिया में दृष्टान्त की अग्रिम महत्त्व था। यही कारण है कि प्राचीन काल के ग्रन्थोंमें जात्युत्तर (Sophistic Answers) की विशेष विचारणा है। जात्युत्तर में साधर्म्य और वैषम्य दृष्टान्त को लेकर ही परमत का लण्डन करने की प्रक्रिया सन्निविष्ट है। इसीसे हम देखते हैं कि न्यायसूत्र और प्राचीन बौद्ध न्यायग्रन्थों में अनुमान प्रमाण या व्याप्ति की विशेष विचारणा न होकर जात्युत्तर की प्रक्रिया की विशेष महत्त्व दिया गया है। प्राचीन बौद्ध तर्क-तन्त्र और न्यायसूत्र में वाद-विवाद से सबद्ध विषयों का ही अधिक समावेश हुआ है, शब्द प्रमाणविचारणा का स्थान गौण है। अतएव दृष्टान्त-मूलक जात्युत्तरों का प्राधान्य प्राचीनकालीन न्यायशास्त्र की विशेषता है। न्यायसूत्र, चरक-संहिता, और बौद्धों के तर्कशास्त्र, उपायहृदय, आदि ग्रंथों की तुलना करने से यह स्पष्ट होता है कि प्राचीनकालीन न्यायप्रणाली में ऐसा कोई मौलिक सैद्धांतिक भेद नहीं था जिसके कारण वैदिक न्यायपद्धति से बौद्ध न्यायपद्धति का भेद किया जा सके। प्रतिपाद्य विषय का भेद अवश्य था किन्तु प्रतिपाद्य विषय की सिद्ध करने का साधन जो न्यायप्रणाली या आन्वीक्षिकी विद्या भी वह एक ही थी। वैदिक दार्शनिक आत्माकी सिद्धि करें या आत्मा की नित्यता की या एकता की सिद्धि करें और बौद्ध दार्शनिक निरात्मवाद और क्षणिकवाद की स्थापना करें, यह प्रतिपाद्य विषय दोनों के भिन्न है किन्तु दोनों अपनी सिद्धि के लिए जिस साधनप्रक्रिया का प्रयोग करते थे वह प्रक्रिया प्रायः सर्वसम्मत होती थी। यही कारण है कि प्राचीनकालीन आन्वीक्षिकी विद्या में या हेतुविद्या में बौद्ध हेतुविद्या जैसी कोई स्वतन्त्र विद्या नहीं थी। किन्तु इसका अर्थ यह भी नहीं है कि बौद्धों ने प्राचीन हेतुविद्या में कुछ भी नया नहीं किया। जातिकी प्रक्रिया में न्यायसूत्र, चरक और बौद्धों के उपायहृदय और तर्कशास्त्र में सर्वथा ऐक्यत्व है यह कहने का तात्पर्य नहीं। उन सभी में थोड़ा मतभेद होते हुए भी वह मतभेद ऐसा नहीं कि उसके कारण बौद्धों की हेतुविद्या को या चरक की हेतुविद्या की न्यायसूत्रगत हेतुविद्या से स्वतन्त्र स्थान मिल सके। तुलना^२ से इतना निश्चित रूप से कहा जा सकता है कि प्राचीनकालीन हेतुविद्या की प्रक्रिया

^१ दीर्घनिकाय—पोट्टपादमुत्त १ ९, तेविज्जमुत्त १ १३, महानिदानमुत्त २ १५।
अगुत्तरनिकाय—वेरज्जमुत्त ८ १ २ १, मीहमुत्त ८ १ २ २। मज्झिमनिकाय—अस्म-
लायनमुत्त २ ५ ३, आदि।

^२ तुलना के कोष्ठकों के लिए देखो—Tucci Pre Dignaga Buddhist Texts
(G O S) Introduction p 16

सर्वत्र एक जैसी थी। उसमें वैदिक और बौद्ध हेतुविद्या ऐसा स्पष्ट मौलिक भेद नहीं था। उस हेतुविद्या का विकास वैदिकों ने ही नहीं किया, अपने काल में बौद्धों ने भी उसके विकास में योगदान किया। अर्थात् यह कहा जा सकता है कि भारतीय हेतुविद्या की परम्परा प्राचीन काल में प्रायः एक ही थी और वही वैदिक और बौद्ध हेतुविद्या का आगामी विकास की भूमिका है।

२ बौद्धों में हेतुविद्या का महत्त्व

भगवान् बुद्ध के जीवनकाल में ही बौद्धधर्म न सद्य का रूप ले लिया था। अतएव सद्य की आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए बौद्धधर्म के अनुयायियों में उत्तरोत्तर वृद्धि करना आवश्यक था। यह वृद्धि बौद्धधर्म के प्रचार से ही हो सकती थी और प्रचार का सर्वोत्तम साधन यही समझा गया कि बौद्ध मन्त्रियों को हेतुविद्या का आश्रय लेकर स्पष्ट किया जाय। इसी कारण से बौद्धों में हेतुविद्या का महत्त्व यहाँ तक बढ़ गया कि कुछ बौद्ध पंडितों ने इस हेतुविद्या का समावेश अभिधर्म में कर दिया।^१ किन्तु वस्तुतः हेतुविद्या यह लौकिक विद्या ही है, आध्यात्मिक विद्या नहीं है, क्योंकि हेतुविद्या का प्रयोजन वाद-विवाद में प्रतिवादी को हराना या मूढ़ बना देना है। वाद-विवाद में ऐसे भी प्रसंग आते हैं जब अपने शास्त्र की ओर शास्त्रममत मन्त्रियों को भी कभी कभी एक ओर रख देना पड़ता है और प्रतिवादी को येन केन प्रकारेण परास्त करना ही मुख्य ध्येय हो जाता है। इसी वृष्टि की सामने रखते हुए व्याख्यायित में यह कहा गया हो कि हेतुवादी या तार्किक शास्त्र का अनुसरण नहीं करता^२। तो कोई आश्चर्य की बात नहीं है। किन्तु हेतुवादी को ऐसा स्वातन्त्र्य देने से तो 'मूले कुठाराघात' होने की संभावना होती है। यही देखकर आचार्य असग ने स्पष्ट कहा है कि हेतुवाद का आश्रय आगम होता है।^३ अर्थात् आगमसममत मन्त्रियों को ही आधारशिला मानकर हेतुवाद का प्रयोग करना चाहिए क्योंकि सत्यदर्शन का मूल आगम है, तर्क नहीं। अतएव आचार्य असग ने अग्य विद्याओं के साथ हेतुविद्या का अध्ययन भी बोधिसत्त्व के लिए आवश्यक इसलिए बताया है कि उससे परवादी का निग्रह किया जाता है।^४ इस प्रकार हम देखते हैं कि आत्मविकास के लिए निर्वाणमार्ग का प्रतिपादन करना यह भगवान् बुद्ध का मुख्य ध्येय होने पर भी जब उनका धर्म एक सद्य के रूप में हो गया तो उस मार्ग के पथिक के लिए हेतुविद्या जैसे लौकिक विषयों का अध्ययन भी आवश्यक माना जाने लगा, और अपनी एकान्ती साधना को छोड़कर मूढ़शासन की रक्षा वादविवाद करके करना यह उसका आवश्यक कार्य हो गया।

१ Bu ston *History of Buddhism*—Translated by Dr E. Obermiller, Heidelberg 1931, Part I, P 45

२ Bu ston *History of Buddhism* Part I, P 45

३ "अदृष्टमत्वाद्ययो हि तर्क कश्चिदागमनिश्चितो भवति"—महायानसूत्रालंकार १ १२

४ महायानसूत्रालंकार ११ ६०, तुलना करो—वेदान्त सूत्र २ १ ११

प्रमाणसमुच्चय में स्पष्ट कहा है कि प्रमाणसमुच्चय की रचना का प्रयोजन यह है कि प्रमाण और प्रमेय का सुनिश्चय निरूपण करना जिससे तर्किकों के मतों का मिश्रण स्वतः सिद्ध हो जाय। इसका यह दावा नहीं कि तर्कशास्त्र के अध्ययनमात्र से तर्किक लोग अपना मन छोड़कर बौद्धधर्म स्वीकृत कर लेंगे। क्योंकि बौद्धदर्शन में प्रतिपादित परम सिद्धांत ऐसा नहीं, जो तर्क का विषय बन सके। तर्क का अध्ययन केवल मिश्रण को हटाने में सहायक होता है जिससे बौद्धसिद्धान्त के अध्ययन का मार्ग सरल होता है। जो लोग केवल तर्क के सहारे जिज्ञासु को बौद्धदर्शन के परम तत्त्व का अवगमन करा देना चाहते हैं वे उस परम तत्त्व से अति दूर हैं और वे अपने कार्य में विफल रहेंगे।^१ इससे हमें बौद्धाचार्य की दृष्टि में हेतुविद्या का महत्त्व क्या है और उसकी मर्यादा क्या है इसका पता चलता है।

३. प्रमाणसमुच्चय में बौद्ध प्रमाणशास्त्रका व्यञ्जवपन

धर्मप्रचारकी दृष्टिसे हेतुविद्या का महत्त्व जब स्थापित हो गया तब अपने दार्शनिक मन्त्र-योके अनुकूल हेतुविद्या का विकास करना आवश्यक हो जाय यह स्वाभाविक है। आचार्य दिग्नाग तक स्थिति यह रही कि सर्वसामान्य हेतुविद्या का आश्रय लेकर बौद्ध अपने मन्त्र-योकी स्थापना बाद-विवाद में करते रहे किन्तु स्वतः बौद्ध दृष्टिसे हेतुविद्या का निरूपण करने का प्रयत्न नहीं हुआ। बाद-विवाद के प्रसंगमें बौद्धों को उस सर्वसामान्य हेतुशास्त्र या हेतुविद्या की त्रुटियाँ भी ध्यान में आना स्वाभाविक है और यह पता लगना भी स्वाभाविक है कि उनके सूक्ष्म सिद्धान्तों की स्थापना के लिए प्रचलित साधन संपूर्णतः समर्थ नहीं हैं, उसमें परिवर्तन की आवश्यकता है। अतएव यह ज्ञात हो गया कि सिर्फ दूसरों के सिद्धान्तों की ही परीक्षा करना आवश्यक नहीं, किन्तु परीक्षा के साधन की भी परीक्षा उतनी ही आवश्यक है। इसी विचार से दिग्नाग बौद्ध दृष्टिको लेकर प्रमाणशास्त्र के विविध ग्रन्थों की रचना की।

^१ आचार्य दिग्नागका समय मुरयन बौद्ध परंपराके आधार पर डॉ० विनयतोय भट्टाचार्यने ३४५-४२५ ई० माना है। काचीके पासके महबूबके ग्राहण कुलमें दिग्नागने जन्म लिया था। बालीपुत्रीय नगदत्त ने दिग्नागकी बौद्ध धीरा देकर हीनयान में प्रविष्ट किया था किन्तु बादमें वे महायानो वसुबन्धु के शिष्य बन गए^२। उसके बाद वे नालंदा में आकर रहे और इधर-उधर भ्रमण करके अन्य तीर्थिकों की बाद में परास्त करते रहे। इससे उनकी उपाधि 'तर्कपुंगव' बन गई थी। उन्होंने अपने जीवन का अधिकांश आन्ध्र

^१ Bu ston *History of Buddhism*, Part I, P 46

^२ तत्त्वसंग्रह प्रस्तावना पृ० ७३

^३ नयचक्रवृत्तिमें दिग्नागका वसुबन्धु के शिष्य रूपसे उल्लिखित किया है—“इदानीं वसुबन्धो स्वपुरो 'ततोऽर्थाद् विज्ञानं प्रत्यक्षम्' इति युवतो यदुत्तरमभिहितं" दिग्नेन वसुबन्धु-प्रत्यक्ष-उक्षणं दूषयता—नयचक्रवृत्ति पृ० ९६ (मुनि श्री जद्विजयमपादित)

में व्यतीत किया और अन्तमें उड़ीसा के जंगल में एकान्त में मृत्युको प्राप्त हुए । दिग्नाग के जीवन की इन घटनाओं का उल्लेख लामा तारानाथ ने किया है ।^१

दिग्नाग के ग्याय के ग्रन्थ ये हैं—प्रमाणसमुच्चय, प्रमाणसमुच्चयवृत्ति, हेतुचक्रसमर्पन, ग्यायद्वार—ग्यायमुख, आलम्बनपरीक्षा, आलम्बनपरीक्षावृत्ति और त्रिकालपरीक्षा ।

दिग्नाग के प्रमाणसमुच्चय से पूर्व जितरे भी बौद्धन्याय के ग्रन्थ लिखे गए उनमें प्रमाणविचार गौण है या बिल्कुल नहीं, किन्तु बाद विवाद से सबद विषयो का ही अधिक निरूपण है । बादविधि या बादविधान, उपायहृदय, तर्कशास्त्र, ग्यायमुख ये ग्रन्थ मुख्यतः जाति और निग्रहस्थान का निरूपण करते हैं और बाद के मुण्दोयो का तथा खण्डन-मण्डन की प्रक्रिया का वर्णन करते हैं । नागार्जुन की विग्रहव्यावृत्तिनी तो प्रमाण के सामर्थ्य के विषय में ही प्रश्न उपस्थित करके प्रमाण को कुछ भी सिद्ध करने में असमर्थ बताती है । इतना ही नहीं, ब्राह्मण दर्शनोंमें भी ग्यायसूत्र को हम प्रधानतया प्रमाणशास्त्र का ग्रन्थ नहीं कह सकते ; क्योंकि उसमें भी बादसबद विषयों ने ही अधिकांश रोक रखा है । और ग्यायसूत्र के बाद भी ऐसा कोई स्वतंत्र ग्रन्थ दिग्नागपूर्व नहीं बना जिसमें शुद्ध प्रमाणों की चर्चा हो । ऐसी परिस्थिति में मध्यकालीन भारतीय ग्यायशास्त्र के पिता का पद दिग्नाग को विद्वानों ने दिया है वह उनके व्यक्तित्व का पूरा परिचायक है । दिग्नाग ही सर्वप्रथम हैं जिन्होंने प्रमाणशास्त्र को युक्तशास्त्र का रूप प्रदान किया है । अतएव भारतीय प्रमाणशास्त्र के पिता दिग्नाग हैं । इस प्रकार दिग्नाग जब भारतीय प्रमाणशास्त्र के पिता हैं तो बौद्धों के प्रमाणशास्त्र के वह पिता या प्रस्थापक बने इसमें तो कोई संदेह को स्थान ही नहीं ।

दिग्नागन जब एक नया मार्ग अंकित कर दिया तब उनके मार्गका अनुगमन बौद्ध और बौद्धेतर दर्शनोंमें हुआ । स्वयं दिग्नागके शिष्य शकरस्वामी ने दिग्नागके प्रमाणसमुच्चयवादि ग्रन्थों के साररूपसे ग्यायप्रवेश लिखा ।^२ धर्मकीर्ति के गुरु धर्मपाल ने दिग्नाग के आलम्बनपरीक्षा ग्रन्थ की व्याख्या की । जिनेन्द्रबुद्धि ने प्रमाणसमुच्चय की टीका विशालामलवती लिखी । ईश्वरसेन ने भी प्रमाणशास्त्र का कोई स्वतंत्र या व्याख्या ग्रन्थ अवश्य लिखा होगा, क्योंकि उनके सिद्धान्तों का खण्डन धर्मकीर्ति ने किया है । कहा जाता है कि धर्मकीर्ति ने प्रमाणसमुच्चय का अध्ययन ईश्वरसेन से ही किया था^३ । इस प्रकार दिग्नाग की परंपरा को उनकी शिष्य परंपरा में आग बढ़ाया गया, किन्तु दिग्नाग की इस परंपरा में धर्मकीर्ति ऐसे हुए जिन्होंने प्रमाणसमुच्चय की टीका प्रमाणवातिक नाम से लिखी । यह व्याख्या उद्घोषितकर के न्यायवार्तिक की तरह व्याख्येय ग्रन्थ से भी महत्त्वपूर्ण हुई । परिणाम यह हुआ कि उसके बाद सर्वत्र धर्मकीर्ति के प्रमाणवातिक और उनके अन्य ग्रन्थों का ही अध्ययन-अध्यापन बढ़ा । अन्य दार्शनिकों ने भी बौद्ध सिद्धान्तों के

^१ S Vidyabhusana *History of Indian Logic* p 272, तत्त्वसंग्रह प्रस्तावना पृ० ७४

^२ Dhruva's *Nyāyapravēsa Introduction*, P XIII

^३ Vidyabhusana *History of Indian Logic*, P 307

खण्डन करने के प्रसंग में दिग्नाग के वाक्यों को न लेकर धर्मकीर्ति के ही वाक्यों का खण्डन शुरू कर दिया और दिग्नाग के स्थान में सर्वत्र धर्मकीर्ति का ही नाम लिया जाने लगा। अतएव यह कहा जा सकता है धर्मकीर्ति से दिग्नाग को परंपरा नये रूप में अवतीर्ण हुई। इन धर्मकीर्ति की परंपरा को जो उनकी शिष्य-परंपरा में होने वाले देवेन्द्रबुद्धि, शान्तभद्र, विनीतदेव, धर्माकरदत्त (जंचट), धर्मोत्तर, प्रज्ञाकर आदिने पुष्ट किया और उसका विकास उत्तरोत्तर बढ़ता ही गया। भारत में भुसलमानी आचमणों से जब बौद्ध विहारों का लोप हुआ तब बौद्ध प्रमाणशास्त्र का विकास भारत में रुक गया, किंतु यह सिद्धत में और चीन देश में हुआ।

बौद्धों के प्रमाण-शास्त्र के इस विकास के साथ साथ बौद्धों में भी स्वतंत्र प्रमाण-शास्त्र का विकास होना अनिवार्य था। मीमांसा जैसे दर्शनों में जहाँ प्रमाण की चर्चा सर्वथा गौण थी वहाँ भी—कुमारिल ने श्लोकवार्तिक लिख कर और प्रभाकर ने बृहती लिख कर प्रमाणविद्या को मीमांसक दृष्टि से प्रतिष्ठित किया। नैयायिकों में भी केवल प्रमाण की चर्चा करने वाले न्यायसारादि ग्रन्थ बन और गणेश की तत्त्वचिन्तामणि ने प्रमाणशास्त्र को जो प्रगति दी उसके कणस्वरूप नय्यन्याय का उत्तरोत्तर विकास हुआ जो आज तक हो रहा है। वेदान्त में भी प्रमाणशास्त्र की दृष्टि से वेदान्तपरिभाषा जैसे ग्रन्थ बने। जैनो ने तो जब से दार्शनिकों के अखाड़े में प्रवेश किया है तब से दार्शनिक क्षेत्र में प्रमाणशास्त्र के विषय में ही अधिक लिखा है। सिद्धसेन का न्यायावतार, अकलक के न्यायविनिश्चय आदि ग्रन्थ, विद्यानन्द की प्रमाणपरीक्षा, माणिक्यनदी का परीक्षामूल, पशोविजयकी तर्कभाषा आदि ग्रन्थ इसके साक्षी हैं।

प्रमाणशास्त्रके इस विकासके कारण जात्युत्तर और निग्रहस्यानके विचारका जो प्राधान्य प्राचीन तर्कशास्त्र में दृष्टिगोचर होता था वह मध्यकालीन प्रमाणविचारके प्राधान्यके कारण सबथा गौण हो गया। इतना ही नहीं, जात्युत्तरकी प्रक्रिया ही हीन मानी जाने लगी। धर्मकीर्तिने तो आदर्शग्रन्थ लिखकर जाति और निग्रहस्यानोंकी समालोचना की, उनके भेदोपभेदों में असंगति दिखाई और सर्वथा अव्यवहार्यता भी प्रतिपादित की। अपने न्याय-विन्दु ग्रन्थ में तो जात्युत्तरके लिये एक वाक्य ही लिखा और वह भी यह बताने के लिए कि जात्युत्तर दूषण नहीं, दूषणाभास है। प्रमाणशास्त्रमें जब स्वार्थ और परार्थ अनुमान के स्वरूप का सुस्पष्ट निरूपण हो जाय तब जात्युत्तरकी परीक्षा सहज हो जाती है और उनकी व्यर्थता और असामर्थ्य भी स्वतः प्रकट हो जाते हैं। परिणामस्वरूप प्रमाण-शास्त्र में जात्युत्तर का विचार सर्वथा गौण हो जाय यह स्वभाविक है। प्राचीन और मध्यकालीन न्यायशास्त्र का मुख्य भेद भी यही है कि प्राचीन काल में जहाँ जाति और निग्रह-स्यान का विचार ही मुख्य था वहाँ मध्यकाल में वह गौण हो गया और उसका स्थान प्रमाणने और उसमें भी अनुमान ने ले लिया।

मध्ययुगीन समग्र बौद्धसाहित्य की विशेषता भी यही है कि उस काल में आध्यात्मिक विद्या—निर्वाणमार्ग के विषय में उतने प्रौढ़ ग्रन्थ लिखे नहीं गए जितने प्रमाणशास्त्रके विषय

में। दार्शनिक मन्तव्य के शून्यवाद या विज्ञानवाद के मध्यकालीन ग्रन्थों में भी यदि प्रौढ़ता है तो उसका कारण भी यही है कि उन मन्तव्यों की विवेचना नूतन प्रस्थापित प्रमाणमार्ग के अवलम्बन से की गई है। खासकर सुविवेचित अनुमानप्रणाली का आश्रय लेकर मन्तव्यों की स्थापना की गई है। शून्यवाद जैसे अतिगहन वाद को भी अनुमानप्रदाशित युक्तियों के बल से ही स्थापित किया गया है और यदि प्रमाणपद्धति का निरास भी किया गया है तो उसमें भी प्रमाणपद्धति का अवलम्बन है ही। फलस्वरूप प्रमाणशास्त्र के विषय में मध्यकाल में इतना लिखा गया कि स्वयं उस साहित्य का एक पृथक् वर्ग बौद्ध साहित्य में हो गया। इतना ही नहीं, उस विद्या का अनिवार्य अध्ययन भी आध्यात्मिक साधक के लिए भी आवश्यक हो गया।

४. धर्मकीर्ति और उनकी परंपरा

आचार्य दिग्नागने प्रमाणसमुच्चय लिखकर जब बौद्ध प्रमाणशास्त्रका बीजवपन किया तब उसकी प्रतिक्रिया वैदिक दार्शनिकों में होना स्वाभाविक था। व्यापकदर्शनके व्याख्याकारों में उद्घोतकरने आचार्य दिग्नाग के मन्तव्यों का खण्डन करके व्यापशास्त्र की प्रतिष्ठा सुरक्षित की। भीमासक कुमारिल ने भी दिग्नागके प्रमाणविचार का खण्डन करके भीमासको के मन्तव्यों को सुदृढ़ बनाया। इसी प्रकार अन्य मल्लवादी जैसे जैन आचार्यों ने भी दिग्नाग के मन्तव्यों की समालोचना की। इस समालोचना के फलस्वरूप बौद्ध विद्वानों को भी अपने प्रमाणशास्त्र के विषय में पुनर्विचार करने का अवसर उपस्थित हुआ। उन विद्वानों में धर्मकीर्ति एक ऐसा विद्वान् हुआ जिसने आचार्य दिग्नाग के दार्शनिक विचारों का सुविशद विवरण किया। इतना ही नहीं, उद्घोतकर कुमारिल आदि वैदिक दार्शनिकों की समालोचना करके बौद्ध प्रमाणशास्त्र की भूमिका को सुदृढ़ बनाया। उन्होंने केवल वैदिक विद्वानों की ही समालोचना नहीं की, स्वयं दिग्नाग की भी समालोचना कुछ गौण विषयों में की और दिग्नाग के शिष्य ईश्वरसेन, जिन्होंने दिग्नाग के ग्रन्थों का अपनी समस्त के अनुसार व्याख्यान दिया था, उनकी भी समालोचना करके बौद्ध विज्ञानवाद के आधारभूत प्रमाणविचार को सुदृढ़ बनाया। इसीलिए वे वातिककारके नाम से विख्यात हुए।

बुदोन (Bu-ston) के अनुसार धर्मकीर्ति के सातों ग्रन्थ प्रमाणसमुच्चय के वातिकरूप हैं^१ किन्तु स्वयं धर्मकीर्तिने तो प्रमाणवातिक को ही वातिक कहा है। यस्तुत प्रमाणसमुच्चय में प्रतिपादित विषयों का ही विशेष विवरण धर्मकीर्ति के ग्रन्थों में होने से उन्हें प्रमाणसमुच्चय के वातिक मानने में असमर्थ नहीं हैं। अतएव इस दृष्टि में बुदोन का कथन भी सगत हो सकता है। किन्तु एक बात निश्चित है कि धर्मकीर्तिके ग्रन्थों के बन जाने के बाद दिग्नाग के ग्रन्थों का अध्ययन प्रायः बन्द हो गया।

आचार्य धर्मकीर्ति के सात ग्रन्थ ये हैं—

१—^१प्रमाणवार्तिक, २—प्रमाणविनिश्चय, ३—^२न्यायविन्दु, ४—^३हेतुविन्दु ५—^४वादन्याय, ६—सम्बन्धपरीक्षा^५ और ७—सत्तानान्तरसिद्धि। इसके अतिरिक्त प्रमाण-वार्तिक के स्वार्थानुमान परिच्छेद^६ की तथा सम्बन्धपरीक्षा की टीका भी स्वयं धर्मकीर्ति ने लिखी है।

बुद्धों के अनुसार धर्मकीर्ति के ग्रन्थों का विभाजन प्रधान और पूरक ग्रन्थों में है। न्यायविन्दु की रचना तीव्रबुद्धि पुरुषों के लिए, प्रमाणविनिश्चय^७ का निर्माण मध्यमबुद्धि के लिए और प्रमाणवार्तिक की रचना मन्दबुद्धि पुरुषों के लिये की गई है। ये ही तीनों ग्रन्थ प्रधान हैं जिनमें सब प्रमाणों का विवेचन किया गया है। शेष चार पूरक ग्रन्थों में किसी में भी प्रत्यक्ष का विशेष विवरण नहीं मिलता किन्तु स्वार्थानुमान से सम्बद्ध हेतु का निरूपण हेतुविन्दु नामक ग्रन्थ में है और सम्बन्धका निरूपण सम्बन्धपरीक्षा में है। वादन्याय में परार्थानुमान से सम्बद्ध विषयों का अर्थात् परार्थानुमान के अवयवों का तथा जय-पराजय की व्यवस्था कैसे हो इसका विशेष निरूपण है। सत्तानान्तरसिद्धि में विज्ञानवाद में सांघातिक दृष्टि से स्वभिन्न सत्ता का अनुमान कैसे होता है यह बताया गया है।

^८दिगम्बर की तरह धर्मकीर्ति भी दक्षिण में त्रिमलय में ब्राह्मणकुल में पैदा हुए। प्रारम्भिक विद्या उन्होंने ब्राह्मणदर्शन की ली। बसुवर्ग्य के शिष्य धर्मपाल जो अत्यन्त बूढ़ हो गए थे उनके पास बौद्धदर्शन का विशेषरूप से अध्ययन करने की दृष्टि से धर्मकीर्ति मालम्बा आए। उनको तर्कशास्त्र में विशेष रुचि थी अतएव दिग्नाग के शिष्य ईश्वरसेन के संपर्क में रहकर प्रमाणशास्त्र का अध्ययन किया और अपनी प्रतिभा के बल से दिग्नाग के प्रमाणशास्त्र में ईश्वरसेन भी आगे बढ़ गए। फिर अपना जीवन उन्होंने वादविवाद और प्रमाणवार्तिक आदि ग्रन्थों की रचना में बिताया, और अन्त में कलिंग देश में मृत्यु के वश हुए। लामा तारानाथ न धर्मकीर्ति का जो जीवनवृत्त दिया है उसका यह सारांश है।

^१ संस्कृत में उपलब्ध है और प्रकाशित है।

^२ हेतुविन्दु की टीका संस्कृत में उपलब्ध है किन्तु मूल की तिब्बती से पुनः संहृत किया गया है।

^३ प्रायः इसकी सभी कारिका प्रमयक० पृ० ५०३-५११ और स्याद्वादर० पृ० ८१२ में उद्धृत है। श्री राहुल जी. न. श्री. प्रमाणवार्तिक-भाष्य की, यूनिवर्सिटी, कर्पूरकाशे, को, उद्धृत किया है।

^४ बुद्धों ने लिखा है कि काश्मीरी पंडित ज्ञानधी के मतानुसार प्रमाणविनिश्चय ग्रन्थ प्रमाणसमुच्चयका वार्तिक नहीं है किन्तु धर्मोत्तर तो उसे प्रमाणसमुच्चय का वार्तिक मानते हैं और यही मत ठीक भी है—Buston History of Buddhism p 45

^५ Buddhist Logic Vol I p 35

कुमारिल और धर्मकीर्ति समसामयिक थे इसी तिम्बती परंपरा है^१ किंतु कुमारिल न धर्मकीर्ति का नहीं पर हिम्माग का खण्डन किया है, जब कि धर्मकीर्ति न कुमारिल का खण्डन किया है।^२ इसी स्थिति में कुमारिल धर्मकीर्ति के कुछ समकालीन हो हो सकते हैं।

आचार्य धर्मकीर्ति को धर्मपालका शिष्य कहा है और धर्मपाल को धनुबन्धु का शिष्य कहा है। धनुबन्धु बौद्ध हैं। प्रथम धनुबन्धु का जन्म ई० ३२० और मृत्यु ३८० ई० में है जबकि दूसरे धनुबन्धु का जन्म ४०० ई० और मृत्यु ४८० ई० में हुई—एसा प्रो० फ्राउवेल्ले ने सिद्ध किया है^३। ये धर्मपाल प्रथम धनुबन्धु के शिष्य नहीं हो सकते क्योंकि धर्मपाल के शिष्य शीलभद्र ई० ६३५ में विद्यमान थे जब ह्युएन सग नालंदा में गए थे।

आचार्य धर्मकीर्ति न ईश्वरसेन के पास तन्त्रशास्त्र का अध्ययन किया मद्यपि उनके बीभागुष विद्वान और नालंदा के प्रतिष्ठित आचार्य धर्मपाल थे। इसी स्थिति में यही मानना पड़ता है कि जब धर्मकीर्ति दीक्षित हुए तब धर्मपाल मरणासन्न ही थे। ह्युएन सग न कीशास्त्री में बौद्धविहार के भग्नावशेष देखे जहाँ धर्मपाल ने वादविवाद करने की धीकी को हराया था। इसी स्थिति में ह्युएन सग के भ्रमण (ई० ६२९-६४५) से कई वर्ष पहले धर्मपाल की मृत्यु हो गई थी ऐसा मानना पड़ता है। धर्मपाल के मुख द्वितीय धनुबन्धु की मृत्यु ई० ४८० में हुई तो स्वयं धर्मपाल की मृत्यु ई० ५८० के पश्चात् नहीं हो सकती। इस दृष्टि से धर्मकीर्ति के समय का विचार करें तो उनका कार्यकाल ई० ५५०-६०० तक हो सकता है। ऐसा मानन पर हिम्माग के शिष्य ईश्वरसेन धर्मकीर्ति का अध्ययन सगत नहीं। अतएव ईश्वरसेन की हिम्माग (ई० ३४५-४१५) का साक्षात् शिष्य नहीं माना जा सकता।

कुमारिल का खण्डन धर्मकीर्ति न किया है। कुमारिल का समय डा० कुह्न राजव ई० ५५० माना है और प्रो० झूनी के मत का समर्थन करके कहा है कि भर्तृहरि का समय इसमें बाधक नहीं। ईतिगर्निदिष्ट भर्तृहरि कोई दूसरा ही होगा^४। अतएव कुमारिल के समय के साथ भी धर्मकीर्ति के उक्त समय का कोई विरोध नहीं।

ह्युएन सग न धर्मकीर्ति का उल्लेख नहीं किया इस दलील से धर्मकीर्ति धर्मकीर्ति के ६३५ ई० के बाद रहना चाहिए—इस मत की समालोचना श्री राहुल जी न वादयाम की प्रस्तावना में की है अतएव वह भी बाधक नहीं है।^५ प्रो० श्री महेन्द्रकुमार जी न अकलकर्मचर्य की प्रस्तावना में^६ श्री राहुल जी की दलील का उत्तर देने का प्रयत्न किया है किंतु जब भर्तृहरि के समय की ६००-६५० के स्थान में प्रो० झूनी—४५० ई० में रखते

^१ तत्त्वसंग्रह—प्रस्तावना पृ० ८०।

^२ अकलकर्मचर्य—प्रस्तावना पृ० १८।

^३ *On the Date of Vasubandhu—1951 p 54-55*

^४ सी कुह्न राज श्लोकवातिवतात्पयोगीका प्रस्तावना पृ० १७।

^५ श्री राहुल साकृत्यायन वादयाम प्रस्तावना पृ० ५।

^६ प्रो० महेन्द्रकुमार अकलकर्मचर्य प्रस्तावना—पृ० २१।

हैं और कुमारिल का समय भी तदनुसार बदल जाता है तो कोई कारण नहीं कि कुमारिल के समय के आधार पर निश्चित किया जाने वाला धर्मकीतिका भी समय न बदले ।

आचार्य धर्मकीर्ति के मन्तव्यों का निरास वैज्ञानिक दर्शन में व्योमशिव ने, भीमसा-दर्शन में शालिकरनाथ ने, न्यायदर्शन में जयन्त और वाचस्पति मिश्र ने, वेदान्त में भी वाचस्पति मिश्र ने और जैनदर्शन में अरुलवादि आचार्यों ने किया है । धर्मकीर्ति के टीकाकारों ने यथासम्भव उन आक्षेपों का निराकरण करने का प्रयत्न किया है । धर्मकीर्ति के टीकाकारों को प्रो० चिरबासुकी (Prof. Stcherbatsky) ने तीन वर्ग में विभक्त किया है ।^१ प्रथम वर्ग ऐसा है जो केवल शब्दप्रधान व्याख्या करता है । इस वर्ग के पुरस्कर्ता देवेन्द्रबुद्धि हैं । बुद्धो ने कहा है कि देवेन्द्रबुद्धि आचार्य धर्मकीर्ति के साक्षात् शिष्य थे ।^२ प्रमाणवार्तिक को व्याख्या देवेन्द्रबुद्धि ने दो बार लिखी और दोनों ही बार धर्मकीर्ति ने उसे रद्द कर दिया । अतः मैं तीसरी बार उन्हीने जब लिखी तब असंतुष्ट होते हुए भी धर्मकीर्ति ने उस व्याख्या को मजूर किया और सोचा कि मेरा प्रमाणशास्त्र वस्तुतः कोई पर्याय रूप में नहीं समझ सकेगा जिससे निराश होकर प्रमाणवार्तिक ने अतः मैं एक बारिका लिखी जिसका तात्पर्य है कि जैसे नदी समुद्र में मिलकर अपना अस्तित्व छो देती है वही गति मेरे विचारों की होगी ।^३

देवेन्द्रबुद्धि के अनुगामी टीकाकारों में शाक्यबुद्धि, प्रभाबुद्धि आदि हैं जिन्होंने प्रमाण-वार्तिक की व्याख्या न लिखकर प्रमाणविनिश्चय और न्यायबिम्बु की टीकाएँ कीं ।

दूसरा वर्ग वह है जिसने धर्मकीर्ति के सत्त्वज्ञान की महत्त्व दिया है और शब्दप्रधान व्याख्याका मार्ग छोड़कर तात्त्विक रहस्य का स्फोट किया है । बुद्ध के धर्मनाय और उनकी सर्वज्ञता की सिद्धिमें उसकी कोई रस नहीं । महायानसमन्य बैसे बुद्धकी देश-काल-स्वभाव विग्रहण होने से प्रमाणशास्त्र या तर्क का विषय हो वे नहीं मानते । अतएव बुद्ध प्रमाणशास्त्र की चर्चा करने वाले धर्म प्रमाणविनिश्चय और न्यायबिम्बु की टीका इस वर्ग के पुरस्कर्ता धर्मोत्तर ने की है । धर्मोत्तर का कार्यक्षेत्र काश्मीर में रहा, अतः उनकी परंपराको काश्मीर-परंपरा भी कहने है । धर्मोत्तर ने अपनी टीका में शास्त्रिक व्याख्याकारों का निरास किया है और धर्मकीर्ति के तात्त्विक रहस्यों का स्फोट किया है । वस्तुतः धर्मकीर्तिके मन्तव्यों का स्पष्टार्थ धर्मोत्तर की टीकाओं से ही हुआ । आचार्य

^१ Stcherbatsky Buddhist Logic Vol I p 39—47

^२ Bu ston History of Buddhism part II p 151

^३ Bu ston History of Buddhism part II p 155 उक्त अर्थ की कोई कारिका मुद्रित प्रमाणवार्तिक के अन्त में मिलनी नहीं है । ध्वन्यालोक में धर्मकीर्ति के नाम से एक बारिका आती है । उमीका भाषार्थ बुद्धो ने देना है ऐसा प्रतीत होता है—

अनध्यवसितावगाहनमनस्यवीथिनिनाप्यदृष्टपरमार्थनत्त्वमविकारमिदोर्गतरि ।

मत् मम जगत्पल्लव्यसदृशप्रतिप्राहक प्रयास्यनि पयोनिध पय इव स्वदेहे जराम् ॥

ध्वन्यालोक, पृ० २१७ ।

धर्मकीर्ति जो अपने साक्षात् शिष्य देवेन्द्रबुद्धि ॥ अपेक्षा रखते थे उनकी यह अपेक्षा धर्मोत्तर से पूरी हुई ऐसा निःसंकोच कहा जा सकता है। ध्वन्यालोक के कर्ता आनन्दवर्धन ने भी धर्मोत्तरकृत प्रमाणविनिश्चय की टीका पर टीका लिखी है, किन्तु वह उपलब्ध नहीं है।^१ ज्ञानभू ने भी धर्मोत्तरकृत टीका पर टीका लिखी है। इसी परंपरा में ब्राह्मणपंडित शंकरानन्द ने एक विस्तृत व्याख्या प्रमाणवार्तिक पर लिखना प्रारंभ किया, किन्तु वह अधूरी ही रही।

तीसरी श्रेणी में धार्मिक दृष्टि को महत्त्व देने वाले धर्मकीर्तिके टीकाकार हैं। उनमें प्रज्ञाकरगुप्त प्रधान हैं। उन्होंने स्वार्थानुमान परिच्छेद को छोड़कर शेष तीन परिच्छेद की व्याख्या प्रमाणवार्तिकालंकार नाम से लिखी। यह प्रमाणवार्तिकभाष्य भी कहा जाता है। इस श्रेणी के टीकाकारों के मत में प्रमाणवार्तिक के प्रामाण्यपरिच्छेद का अधिक महत्त्व है, क्योंकि उसमें भगवान् बुद्ध के सर्वज्ञत्व तथा उनके धर्मकाय की सिद्धि की गई है। उनका कहना है कि प्रमाणवार्तिक का महत्त्व प्रमाणसमुच्चय की व्याख्या के रूप में नहीं किन्तु समग्र महायान के भूलभूत तत्त्व बुद्ध और उनके विशिष्ट गुणों की स्थापना में है। बुद्ध के धर्मकाय, स्वभावकाय और ज्ञानकाय का निरूपण करना ही प्रमाणवार्तिक का मुख्य उद्देश है और उसी के प्रसंगमें शेष प्रमाणशास्त्र की उपयोगिता है।

प्रज्ञाकरका अनुसरण करने वाले भी कई आचार्य हुए, किन्तु उनमें भी आपस में मतभेद है। जिन नामक आचार्य ने प्रज्ञाकरके विचारों की पुष्टि की है और प्रज्ञाकरके अलंकार की व्याख्या लिखी है। रविगुप्त प्रज्ञाकरका साक्षात् शिष्य था और उसने भी अलंकार की टीका लिखी। किन्तु^२ जिननामक आचार्य ने अपनी टीका में रविगुप्त के कई मन्तव्यों का खण्डन किया है। ज्ञानभू के शिष्य यमरि ने भी अलंकार की टीका की और उन्होंने जिनके मन्तव्यों का निरास किया है। कर्णगोमी ने स्वार्थानुमान परिच्छेद की ही व्याख्या की है। अतएव उन्हें धर्मोत्तर की परंपरा में रखना चाहिए।

मनोरथनदी की जो टीका उपलब्ध है वह संपूर्ण चारों परिच्छेदों पर है, किन्तु परिच्छेदों का क्रम बदला हुआ है और व्याख्या मान शङ्खार्यपरक है।

धर्मकीर्ति के ग्रन्थों की टीकापरंपरा केवल संस्कृत में ही नहीं रही किन्तु जब बौद्ध धर्म का प्रचार तिब्बत में हुआ तो लामाओं ने तिब्बती भाषा में भी स्वतंत्र टीकाएँ प्रमाणवार्तिक आदि ग्रन्थों पर लिखी हैं और उनका अध्ययन अध्यापन आज भी बौद्ध विहारों में चालू है।

इस प्रकार हम देखते हैं कि दिग्नाग के द्वारा बौद्ध प्रमाणशास्त्र का जो बीजवपन हुआ वह धर्मकीर्ति और उनके शिष्यों ने बटवृक्ष के रूप में परिणत कर दिया।

^१ ध्वन्यालोकटीका पृ० २३३, उसका नाम है—धर्मोत्तमा। Buddhist Logic Vol I p 41

^२ जिनके स्थान में श्री राहुलजी जयानन्त नाम देने हैं—देखो वादन्याय परिशिष्ट पृ० ८।

५. न्यायविन्दु

प्रमाणशास्त्र के जब अनेक ग्रन्थ बन गए तब परिनिष्ठित मिद्दातों का ही संक्षेप में प्रतिपादन करने वाले ग्रन्थों की आवश्यकता प्रतीत हो यह स्वाभाविक है। आचार्य धर्मकीर्ति ने न्यायविन्दु लिखकर उसी आवश्यकता की पूर्ति की है। दुर्वेक ने स्पष्ट रूप से इस बात को कहा है कि न्यायविन्दु संक्षेपवद्भिः प्राप्त ज्ञानानु के लिए ग्रन्थित है अत एव प्रमाणवातिक अंशे ग्रन्थ के विद्यमान होते हुए भी न्यायविन्दु की रचना व्यर्थ नहीं है।^१

न्यायविन्दु ग्रन्थ कित्त मत की दृष्टि से लिखा गया है यह एक खर्चा का विषय है। शिनाग और धर्मकीर्ति ये दोनों विज्ञानवाद के पुरस्कर्ता योगाचार मत के माने हुए विद्वान् हैं इसमें तो संदेह नहीं है। किन्तु न्यायविन्दु के पढ़ने से यह स्पष्ट नहीं होता कि आचार्य धर्मकीर्ति ने इसको रचना योगाचार की दृष्टि के लिए की है। बाह्य अर्थ का अस्तित्व संबंधा नहीं है ऐसा मत योगाचार का है। किन्तु प्रत्यक्ष प्रमाण के विषय, स्वलक्षण का स्वरूप आदि बातें न्यायविन्दु में ऐसी हैं जो यह सिद्ध करने के लिए कि यह ग्रन्थ योगाचार मत का नहीं है, पर्याप्त है। किन्तु जब स्वयं आचार्य धर्मकीर्ति योगाचार मत का प्रबल समर्थन प्रमाणवातिक आदि ग्रन्थों में करते हैं तब यह कैसे समझ हो कि न्यायविन्दु में वे योगाचार मत का परित्याग करके सौत्रान्तिक मत के समर्थन बन जायें ? अतएव न्यायविन्दु के कुछ वाक्यों का तात्पर्य सौत्रान्तिक और योगाचार दोनों मतों का समर्थन करने में है ऐसा कुछ टीकाकारों ने अपना मत प्रदर्शित किया है। किन्तु अन्य टीकाकारों ने इसमें आपत्ति की है और यह मत प्रदर्शित किया है कि न्यायविन्दु ग्रन्थ दोनों मतों की दृष्टि से नहीं किन्तु सौत्रान्तिक दृष्टि से लिखा गया है।

योगाचार की दृष्टि में बाह्य पदार्थ का अस्तित्व सवृत्तितत्त्व की दृष्टि से है, पारमार्थिकदृष्टि से नहीं। अतएव प्रमाण-प्रमेय व्यवहार साध्यव्यवहारिक है और प्रमाण वास्तवों का निरूपण भी साध्यव्यवहारिक दृष्टि से ही हो सकता है। परमार्थ तो स्वसंवेदन का विषय है, अवाच्य है। उससे व्यवहार का प्रयोजन सिद्ध नहीं हो सकता। अतएव प्रमाण प्रमेय की व्यवस्था व्यावहारिक धरातल से ही की जा सकती है। व्यावहारिक धरातल में निरूपण करना हो तो अन्य मतों की अपेक्षा सौत्रान्तिक मत, जो कि बाह्य पदार्थों का अस्तित्व मानकर प्रमाण प्रमेय व्यवस्था करता है, भूमिका बन सकता है। अर्थात् व्यावहारिक दृष्टि से बाह्य पदार्थ का अस्तित्व स्वीकार करके जो व्यवस्था करना हो वह सौत्रान्तिक मत के अनुसार ही की जा सकती है, अन्य अवोद दशनों का आशय लेकर नहीं। अतएव हम कह सकते हैं कि प्रमाणवातिक आदि ग्रन्थ योगाचार मत के पारमार्थिक पक्ष को उपस्थित करते हैं और न्यायविन्दु उसके व्यावहारिक पक्ष को। अतएव व्यावहारिक पक्ष के निरूपण में सौत्रान्तिक दृष्टि का ही प्राधान्य रह सकता

^१ 'ननु वातिकादिनैव सम्प्रज्ञानस्य व्युत्पादनात् कथमस्य न वैयर्थ्यमिति चेत्, सक्षिप्त-स्वीनं प्राज्ञान् अधिकृत्येदं प्रकरणं प्रणीतमित्यदोषः।' धर्मोत्तप्रदीप पृ० ३५, ३७, ५७, ६०८।

है। इस दृष्टि में यह निश्चयपूर्वक कहा जा सकता है कि व्यापबिन्दु की रचना सौत्रान्तिक दृष्टि से हुई है।

प्रमाण-प्रमेय की अन्यत्र प्रसिद्ध व्यवस्था को निरस्त करके सौत्रान्तिक दृष्टि से व्यावहारिक व्यवस्था स्थिर करने के बाद यह सरल हो जाता है कि यह व्यवस्था परमार्थ दृष्टि से किस प्रकार असंगत है। प्रमाणवार्तिक में आचार्य धर्मकीर्ति ने यही क्रम अपनाया है और सौत्रान्तिक दृष्टि से प्रमाण प्रमेय की व्यवस्था के अनन्तर ही उसी व्यवस्था में कंसी व्यवस्था है यह विद्या कर बाह्याय का निरास करके विशिष्टिमात्रता की सिद्धि की है^१। अतएव हम कह सकते हैं कि व्यावहारिक पक्षको उपस्थित करने के लिए व्यापबिन्दु में आचार्य ने सौत्रान्तिक दृष्टि का अवलम्बन किया है।

व्यापबिन्दुटीका के तात्पर्यनिबन्धन नामक टिप्पणकारके मतानुसार आचार्य धर्मोत्तर ने सम्प्रज्ञान की व्याख्या करते हुए जो अविसर्वादि ज्ञान को प्रमाण कहा है उसका तात्पर्य यह है—सम्प्रज्ञान अर्थात् अविसर्वादि ज्ञान, सम्प्रज्ञान अर्थात् अविषयस्त ज्ञान नहीं। अविषयस्त ज्ञान को ही यदि सम्प्रज्ञान माना जाय तब योगाचार मत का सग्रह इस व्याख्या में नहीं होगा। योगाचार तो साध्यागत ज्ञान को छोड़ कर किसी भी सालम्बन ज्ञान को अभ्रान्त—अविषयस्त नहीं मानते। ऐसी स्थिति में साधारण जन का कोई सालम्बन ज्ञान अभ्रान्त नहीं। अतएव प्रमाण भी नहीं। साधारण जन का ज्ञान भले ही भ्रान्त हो किन्तु व्यवहार में अविसर्वादि तो हो सकता है और इस दृष्टि से प्रमाण भी हो सकता है। अतएव सम्प्रज्ञान का अर्थ अविसर्वादि ज्ञान किया जाय तब सौत्रान्तिक और योगाचार के भी अनुकूल व्याख्या हो जायगी^२।

आगे चल कर प्रत्यक्ष लक्षण की व्याख्या में भी सौत्रान्तिक और योगाचार दोनों पक्षों की दृष्टि में प्रत्यक्ष लक्षण किस प्रकार सगत होता है इस विषय में किसी अन्य व्याख्या का उल्लेख करके स्वाभिमत व्याख्या की है। अन्य व्याख्याकार और तात्पर्यनिबन्धनकार ये दोनों प्रत्यक्ष की व्याख्या में सौत्रान्तिक और योगाचार मत की सगति देखते हैं। दोनों के मत से व्यापबिन्दु दोनों दृष्टियों के सग्रह को लक्ष्य में रख कर प्रयित हुआ है, किन्तु दोनों व्याख्याकारों ने अपनी उपपत्ति भिन्न रूप से की है।

तात्पर्यनिबन्धन में उल्लिखित अन्य व्याख्या का अभिप्राय इस प्रकार है—प्रत्यक्ष लक्षण में 'अभ्रान्त' पद से तैमिरिक आदि भ्रान्त ज्ञानों की व्यावृत्ति अभीष्ट है और 'कल्पना-पोड' पद से अनुमान की व्यावृत्ति। अभ्रान्तपद से आलम्बन विषयक भ्रान्ति जो योगाचार समत है उसकी व्यावृत्ति नहीं करना चाहिए। ऐसा करने से योगाचार मत अमान्य हो जायगा। यह प्रकरण तो सौत्रान्तिक और योगाचार दोनों के मतों का अनुसरण करके प्रयित है, अतएव योगाचार के मत को अमान्य करके प्रत्यक्ष की व्याख्या नहीं की जा

^१ प्र० वा० २ ३२० से।

^२ देखो तात्पर्य० पृ० ८। पाठने उद्धरणने लिए देखो प्रस्तुत ग्रन्थ पृ० २६१।

सकती। सौत्रान्तिक और योगाचार में दोनों अविसर्वादि की ही अभ्रान्त रूप मान कर प्रमाण मानते हैं। यहाँ कोई यदि यह कहे कि यदि अभ्रान्त का अर्थ अविसर्वादि है और अविसर्वादि तो अनुमान भी होता है तो प्रत्यक्ष और अनुमान में क्या भेद रहा? तो उसका उत्तर यह है कि अनुमान अविसर्वादि होते हुए भी कल्पनापोढ नहीं होता। अतएव कल्पनापोढ पद से अनुमान की ध्यावृत्ति होती है^१।

तात्पर्यनिबन्धन नामक टिप्पणकार के मत से धर्मोत्तर ने उक्त व्याख्या का निरास किया है। धर्मोत्तर ने 'अभ्रान्त अर्थात् अर्थक्रिया में समर्थ वस्तुरूप में जो भविष्यत् हो' ऐसा कह कर के पूर्वोक्त व्याख्या का निरास किया ऐसा तात्पर्य टिप्पणकार ने बताया है।^२ यहाँ टिप्पणकार ने पूर्वपक्ष उपस्थित किया है कि यदि अभ्रान्त पद की यही व्याख्या ठीक है तब योगाचार मत का तो सप्रह होता नहीं, क्योंकि योगाचार तो बाह्यार्थ के विषय में किसी ज्ञान की भविष्यत् मानता ही नहीं। इसका उत्तर यह दिया गया है कि वस्तुतः अभ्रान्तत्व यह लक्षण है ही नहीं। यदि अभ्रान्तत्व लक्षण नहीं है तब द्विचन्द्रादि भ्रान्त ज्ञानों की प्रत्यक्षता कैसे निराकृत होगी? इस प्रश्न का उत्तर यह है कि प्रमाण-सामान्य लक्षण गत अविसर्वादि विशेषण से द्विचन्द्रादि भ्रान्त ज्ञानों का निराकरण हो जायगा, क्योंकि वे विसर्वादि हैं अर्थात् संचादि नहीं हैं। इस प्रकार योगाचार मत में लक्षण-समन्वय हो जाता है। सौत्रान्तिक पक्ष में अभ्रान्त पद का प्रयोजन क्या है? इस प्रश्न के उत्तर में कहा गया है कि कुछ आचार्यदेशियों का कहना है कि आचार्य ने द्विचन्द्रादि भ्रान्त का निराकरण कल्पनापोढ पद से ही किया है क्योंकि ये भ्रान्तियाँ मानसी हैं, इन्द्रियजन्य नहीं। अतएव आचार्य ने प्रमाणवातिक में प्रत्यक्षलक्षण में अभ्रान्त पद का प्रयोग नहीं किया। उन लोगों की इस विप्रतिपत्तिका निराकरण करने के लिए ही आचार्य ने ग्याय-बिन्दु में अभ्रान्त पद दिया है और टीकाकार ने भी आचार्य के उसी अभिप्राय के पालन के लिए ही कहा है कि अभ्रान्त पद द्विचन्द्रादि भ्रान्त का ही निवारण करेगा यदि वह इन्द्रियजन्य होगी।

इस प्रकार हम देखते हैं कि पूर्वोक्त दोनों व्याख्याकारों ने अपनी अपनी दृष्टि से यह बताने की चेष्टा की है कि ग्यायबिन्दु ग्रन्थ की रचना सौत्रान्तिक और योगाचार दोनों मतों के संग्रह की दृष्टि से हुई है।

मुद्रित ग्यायबिन्दुटीका-टिप्पणी^३ में किसी का पूर्वपक्ष उपस्थित किया गया है कि प्रत्यक्ष-लक्षण में अभ्रान्तपद देने से योगाचार मत का सप्रह नहीं होगा। इससे प्रतीत होता है कि पूर्वपक्षका अभिप्राय यह है कि ग्यायबिन्दु सौत्रान्तिक-योगाचार-उभय मत की दृष्टि से संगत होना चाहिए। किन्तु टिप्पणीकारने अपना स्पष्ट अभिप्राय दे दिया है कि यह लक्षण

^१ तात्पर्य० पृ० १९। पाठ के उद्धरण के लिए देखो प्रस्तुत ग्रन्थ पृ० २६३।

^२ तात्पर्य० पृ० २०। पाठ के उद्धरण के लिए देखो प्रस्तुत ग्रन्थ पृ० २६४।

^३ संपादक ने इसे मल्लवादिकृत माना है किन्तु यह अन्यकर्तृक है। आगे में इस विषयमें विशेष विचार उपस्थित किया है।

बाह्यनय के आधय से सौत्रान्तिक दृष्टि से ही है। बाकी, योगाचार मत से लक्षण ग्रथित करना हो तो अभ्रान्त पद अनावश्यक है^१।

धर्मोत्तरप्रदीप में भी 'प्रत्यक्षलक्षणगत अभ्रान्त का अर्थ अविस्वादि ज्ञान मानना चाहिए, अन्यथा योगाचार मत का असंग्रह होगा' ऐसा पूर्वपक्ष उल्लिखित किया है और धर्मोत्तर को उस पक्ष का निरास करना अभिप्रेत है ऐसा प्रतिपादन किया गया है^२। और सम्बो चर्चा के अन्त में यही निष्कर्ष दिया है कि प्रत्यक्ष का लक्षण सौत्रान्तिक दृष्टि से किया गया है, योगाचार मत में यह लक्षण मान्य नहीं हो सकता। न्यायविन्दु में कुछ बातें ऐसी हो सकती हैं जो योगाचारनय की अपेक्षा भी सगत हों, किन्तु इस का अर्थ यह नहीं है कि इस ग्रन्थ के सभी मतों की सगति योगाचार मत से हो सकेंगी। उदाहरण के तौरपर प्रत्यक्ष का विषय स्वलक्षण है—ऐसा जो सिद्धान्त न्यायविन्दु में प्रतिपादित है वह योगाचार मत से सगत ही नहीं सकता। योगाचार के अनुसार प्रत्यक्ष केवल कल्पनापोष ज्ञान ही हो सकता है^३। इससे स्पष्ट है कि दुर्वेक के मत से भी न्यायविन्दु की रचना सौत्रान्तिक दृष्टि से हुई है।

इस प्रकार हम देखते हैं कि टीकाकारों में दो मत हैं। एक के अनुसार सौत्रान्तिक और योगाचार दोनों दृष्टिओं से लक्षण समन्वय हो सकता है। दूसरे मत के अनुसार ऐसा समन्वय अशक्य है।

६. न्यायविन्दु की टीकाएँ

न्यायविन्दु प्राप्त पुरुषों के लिए लिखा गया है यह हम कह आए हैं। अतएव अतिसक्षिप्त होने के कारण टीका की आवश्यकता रहे यह स्वाभाविक है। यही कारण है कि न्यायविन्दु पर अनेक व्याख्याएँ लिखी गई हैं। किन्तु दुर्भाग्यसे केवल धर्मोत्तर और उनके व्याख्याताओं की ही टीकाओं की प्रतियाँ मूल सस्कृत में उपलब्ध हैं। अन्य व्याख्याओं की मूल सस्कृत प्रतियाँ उपलब्ध नहीं हुई हैं। कुछ व्याख्याओं के तिब्बती अनुवाद उपलब्ध हैं। यहाँ उन टीकाओं का परिचय दिया जाता है।

(१) विनीतदेव की टीका—न्यायविन्दु टीका का मूल सस्कृत नष्ट हो गया है किन्तु उसका तिब्बती अनुवाद उपलब्ध है और यह बिम्बिलओपेका इण्डिका, कलकत्तासे ई० १९१३ में प्रकाशित हुआ है।

आचार्य धर्मोत्तर ने विनीतदेव की टीका का कई स्थानों में उद्धृत किया है^४। इससे निश्चित होता है कि विनीतदेव धर्मोत्तर से पहले हुए। इस दृष्टि से श्री राहुल जो ने

^१ न्याय० टि० पृ० १९।

^२ धर्मोत्तरप्रदीप पृ० ४२।

^३ धर्मोत्तरप्रदीप पृ० ४२-४४।

^४ देखो धर्मोत्तरप्रदीप पृ० ५, ३१, ३४, तात्पर्य० पृ० १५, १६।

वादन्याय के परिशिष्ट में विनीतदेव को धर्मोत्तर के बाद स्थान दिया है वह ठीक नहीं। अधिक से अधिक इतना कहा जा सकता है कि विनीतदेव बृद्ध थे और धर्मोत्तर युवा। यह तभी संभव हो सकता है कि विनीतदेव का खण्डन धर्मोत्तर करे।

विनीतदेव ने आचार्य धर्मकीर्ति के प्रमाणवार्तिक और प्रमाणविनिश्चय इन दो ग्रन्थों को छोड़कर शेष ग्रन्थों की व्याख्याएँ लिखी हैं और वे तिब्बती अनुवाद में उपलब्ध हैं।

डॉ० विद्याभूषण ने विनीतदेव का समय ई० ७०० के आसपास रखा है। डॉ० विद्याभूषण ने विनीतदेव के एक स्वतंत्र ग्रन्थ समयभेदोपरचनचक्र का उल्लेख किया है।^१

(२) शान्तभद्र की टीका—न्यायविन्दु की टीका आचार्य शान्तभद्र ने लिखी है। श्री राहुल जी के वादन्यायगत कोष्ठक में शान्तभद्र का नाम नहीं है किन्तु बुद्ध के टीका को तथा न्यायविन्दुटीकाटिप्पण (पृ० १५, ३६, ५३, ६७, ७०, १११, ११) को देखने से निश्चय होता है कि धर्मोत्तर से भी पहले एक शान्तभद्र व्याख्याकार हुए हैं^२ जिनके मतों का खण्डन स्वयं धर्मोत्तर ने किया है। न्यायविनिश्चयविवरण (पृ० ५२६) के मत से आचार्य अचलक ने शान्तभद्र का खण्डन किया है। अतएव शान्तभद्र आचार्य धर्मोत्तर और अचलक दोनों से पूर्ववर्ती हैं। अचलक का समय ई० ७०—७८० है अतएव शान्तभद्र की ई० ७०० के पहले का विद्वान् माना जा सकता है। वे धर्मोत्तर के बृद्धसमकालीन भी हो सकते हैं।

विनीतदेव और शान्तभद्र का एक साथ उल्लेख बुद्धक करते हैं^३। इससे पता चलता है कि दोनों के मत समान थे।

(३) धर्मोत्तर की टीका—न्यायविन्दु की धर्मोत्तरवृत्त टीका सद्गुण्य से मूल संस्कृत में उपलब्ध है और यही प्रस्तुत संस्करण में मुद्रित है। यह व्याख्या भी अति संक्षिप्त १५७७ श्लोकप्रमाण है। फिर भी धर्मकीर्ति के अस्तव्य को अतिस्पष्ट रूप से प्रकट करती है इसमें संदेह नहीं है। यही व्याख्या सर्वोत्तम भी है। इस बात का प्रमाण यही है कि उसी के ऊपर कई अनुटीकाएँ लिखी गई हैं। इसका तिब्बती अनुवाद भी हुआ है। भारतीय पंडित ज्ञानगर्भ और तिब्बती पंडित धर्माशोक ने मिलकर इसका अनुवाद किया है जो तंजूर (Madras) में उपलब्ध है। न्यायविन्दु की तात्त्विक व्याख्याओं का पुरस्कर्ता धर्मोत्तर है। उनके पहले जो टीकाएँ बनीं वे शिष्यार्थप्रदान थीं। धर्मोत्तर कल्याणरसिन और धर्माश्रयदत्त के शिष्य थे^४, अतएव धर्माश्रयदत्त जिनका दूसरा नाम अर्धद है, उनके समकालीन है। धर्माश्रयदत्त का समय ई० ७२५ के पूर्व ५० ओ मुखतालत्री में माना है^५।

^१ S Vidyabhubhana History of Indian Logic p 321.

^२ धर्मोत्तरप्रदीप पृ० ५, ३१, ३७, ६१।

^३ धर्मोत्तरप्रदीप—पृ० ५, ३१।

^४ S Vidyabhubhana History of Indian Logic, p 329

^५ हेतुविन्दुटीका—प्रस्तावना पृ० ११।

आचार्य अकलक^१ ने धर्मोत्तर के मत का निरास किया है। आचार्य अकलक का समय १० महेन्द्रकुमारजी ने ७२०-७८० ई० के बीच माना है।^२ अतएव धर्मोत्तर का समय श्री राहुल जी ने ई० ७२५ जो माना है उसके स्थान में ७०० ई० से भी कुछ पूर्व माना जाय तो अनुचित न होगा। आचार्य धर्मकीर्ति के साक्षात् शिष्य देवेन्द्रति मके शिष्य शाक्यमति के शिष्य प्रताकरके समकालीन धर्माकरदत्त का शिष्य धर्मोत्तर है। प्रत्येक पीढ़ी के लिए २५ वर्ष देकर के श्री राहुल जी ने धर्मकीर्ति और धर्मोत्तर के बीच १०० वर्ष का अंतर रखा है। यह परंपरा गुरुशिष्य परंपरा होने से यह आवश्यक नहीं कि सभी के बीच उतना अंतर हो ही। अतएव धर्मोत्तर को ई० ७०० पूर्व और उनके गुरु धर्माकरदत्त को उनका बृद्ध समकालीन मानें तो अनुचित न होगा। यहाँ धर्मिकी अपेक्षा उनके ग्रन्थलेखन का समय ही व्यक्ति का समय समझना चाहिए। अतएव कम यह है कि प्रथम धर्माकरदत्त ने हेतुबिन्दुटीका लिखी, तदनन्तर उनके शिष्य धर्मोत्तर ने अपनी टीकायें लिखीं।

आचार्य धर्मोत्तर ने न्यायबिन्दुटीका के अतिरिक्त निम्न ग्रन्थ भी लिखे हैं—

प्रामाण्यपरीक्षा—प्रमाणपरीक्षा इस नाम के ग्रन्थ का उल्लेख श्री विद्याभूषण ने किया है^३। किन्तु डुबैक ने धर्मोत्तरप्रदीप में “अनेनैव प्रामाण्यपरीक्षायाम् मिलोक्ति-मिति” ऐसा कहा है। उससे पता चलता है कि उस ग्रन्थ का सही नाम प्रामाण्य-परीक्षा था।

श्री राहुल जी ने धर्मोत्तर के ग्रन्थों में^४ लघुप्रमाणपरीक्षा नामक ग्रन्थ का उल्लेख किया है किन्तु श्री विद्याभूषण ने उसका उल्लेख नहीं किया। संभव है प्रामाण्यपरीक्षा, प्रमाणपरीक्षा और लघुप्रमाणपरीक्षा ये सब नाम एक ही ग्रन्थ के हों।

अपोहप्रकरण^५ या अपोहनामप्रकरण^६—इस ग्रन्थ में व्यावृत्ति या अपोह का निरूपण है। सन्देह उपलब्ध नहीं है किन्तु इसका तिब्बती अनुवाद उपलब्ध है जो काश्मीर के पण्डित भद्ररान और तिब्बती लामा ब्लो-स्वन्-शेर्-रब् ने किया था। देखो Mdo. cxii 14

^१ न्यायविनिश्चयविवरण पृ० ५३०—५३१

^२ अवलम्बग्रन्थत्रय, प्रस्तावना—पृ० ३२

^३ History of Indian Logic, II 330

^४ धर्मोत्तरप्रदीप पृ० २४

^५ वादन्याय परिशिष्ट—पृ० ११

^६ वादन्याय परिशिष्ट—पृ० १२

^७ History of Indian Logic, II 330

परलोकसिद्धि—इसमें धर्मोत्तर ने परलोक की सिद्धि की है। मूलसंस्कृत ग्रन्थ उपलब्ध नहीं है किन्तु उसका तिब्बती अनुवाद उपलब्ध है जो पूर्वोक्त काश्मीरी पंडित भग्गराज तथा लामा त्-छब्-डि-म प्रग् ने किया था—देखो Mdo cxii. 15

क्षणभंगसिद्धि—इसमें बौद्धमत क्षणिकवाद का समर्थन दिया है। मूल संस्कृत मरुट हो गया है किन्तु तिब्बती अनुवाद उपलब्ध है। यह अनुवाद भी काश्मीरी पंडित भग्गराज और लामा ग्लो-त्वन शोप्-रब ने किया है—Mdo cxii 17

प्रमाणविनिश्चयटीका—धर्मकीर्ति के प्रमाणविनिश्चय की टीका है। दुर्बकने भी इसका उल्लेख विनिश्चयटीका के नाम से किया है^१। मूलसंस्कृत उपलब्ध नहीं है किन्तु तिब्बती अनुवाद उपलब्ध है। काश्मीर के पंडित परहितभद्र और लामा ग्लो-त्वन शोप्-रब ने अनुवाद किया है—Mdo cix, cxi

(४) **न्यायविन्दुपूर्वपक्षसंक्षेप**—यह आचार्य कमलशील ने लिखा है। ये सुप्रसिद्ध आचार्य शास्त्ररक्षित के शिष्य थे, अतएव उनके समकालीन हैं। इनका जन्म समय ई० ७१३ के आसपास है ऐसा डॉ० भट्टाचार्य ने निश्चित किया है^२। इन्होंने इसके अतिरिक्त सख-सग्रह की भी टीका लिखी है। ये दोनों ग्रन्थ तिब्बती भाषा में भी अनूदित हुए हैं। पूर्व-पक्षसंक्षेप मूल संस्कृत में उपलब्ध नहीं है। इस ग्रन्थ में पूर्वपक्षोका संक्षेप में निरूपण होगा ऐसा नाम से प्रतीत होता है।

(५) **न्यायविन्दुपिएडार्थ**—इसके लेखक हैं जिनमित्र। इनका समय भी राहुल जी ने ई० ८२५ दिया^३ है, किन्तु विद्याभूषण ने ई० १०२५ दिया^४ है। इसमें न्याय-विन्दु का सारार्थमं वर्णन हो ऐसा नाम से पता चलता है। मूल संस्कृत ग्रन्थ उपलब्ध नहीं है, किन्तु भारतीय पंडित सुरेन्द्रबोधि और लामा ये शोव-सू ने जो तिब्बती अनुवाद किया है वह उपलब्ध है—Mdo Cxi 4

७ न्यायविन्दुटीका के टिप्पण

(१) **मल्लयादीरुन धर्मोत्तरटिप्पण**—न्यायविन्दु की धर्मोत्तरटीका का एक टिप्पण मल्लवादी आचार्य ने लिखा है। उसकी प्रतिर्षा जेतलमेर भाडार में तथा पाटन के भाडार में विद्यमान है। उन प्रतिर्षों के प्रथम परिच्छेद के अन्त में तो सिर्फ “लघुधर्मोत्तर टिप्पणके प्रथम परिच्छेद” ऐसा वाक्य है। किन्तु द्वितीय और तृतीय के अन्त में मल्लवादी आचार्य का नाम है—“इति श्रीमल्लवाद्याचार्यविरचिते धर्मोत्तरटिप्पणके द्वितीय परिच्छेद अन्त्यम् १” “इति धर्मोत्तरटिप्पणके श्रीमल्लवाद्याचार्यकृते तृतीय परिच्छेद समाप्त १” अतएव यह निश्चय होता है कि यह टिप्पण आचार्य मल्लवादी का है।

^१ धर्मोत्तरटीका पृ० ३, ३३, ४१, ४४, ७०, ७७, ७३

^२ मरकमपट्ट, प्रस्तावना पृ० १९

^३ वादन्वाय परिशिष्ट पृ० ९

^४ History of Indian Logic, p 340

प्रस्तुत मल्लवादी बौद्ध हो ऐसा निश्चित रूपसे कहा नहीं जा सकता, क्योंकि बौद्ध परंपरा में किसी मल्लवादी नामक आचार्य का पता नहीं चलता। प्रारंभ में नूटित जो भगलाचरण है—उसमें 'प्रणिपत्य जिना[न]' ऐसा भाग सुरक्षित है। उससे पता चलता है कि लेखक प्रारंभ में जिनो को नमस्कार करता है। यद्यपि बौद्धों के द्वारा भी 'जिन' शब्द का प्रयोग होता है फिर भी बौद्ध परंपरा में किसी मल्लवादी का उल्लेख नहीं मिलता। जबकि जैन परंपरा में एकाधिक मल्लवादी हुए हैं। अतएव जिनो को अर्थात् तीर्थंकरों को नमस्कार किया है—ऐसी संभावना से ये जैन ही ऐसी संभावना हो सकती हैं। जैनो में एक मल्लवादी मध्वक के कर्ता प्रतिष्ठ हैं। किन्तु उनका समय बीरसवत् ८८४ परंपरा समत है। इसे असंगत मानकर डॉ० विद्याभूषण ने सुझाव रखा है कि वह सबत् बीरसवत् न होकर विक्रम या शकसवत् है। ऐसी स्थिति में मल्लवादी का समय ई० ८२७ या ९६२ स्थिर होता है ऐसा उनका मत है।

डॉ० अल्टेकर ने एपिग्राफिया^३ इण्डिका में एक गुजरात के राष्ट्रकूट राजा कर्क सुवर्ण-वर्ष का ताक्षपट्ट संपादित किया है। उसमें भूलसय के सेन आम्नाय के मल्लवादी, उनके शिष्य सुमति और उनके शिष्य अपराजित का उल्लेख है। वह लेख शकसवत् ७४३ का है। डॉ० अल्टेकर का अनुमान है कि न्यायविन्दु के टिप्पणकार इस लेख में उल्लिखित मल्लवादी हो सकते हैं। और उनका यह अनुमान धर्मोत्तर के समय के साथ भी संगत होता है। शकसवत् ७४३ अर्थात् ई० ८२१ में अपराजित हुए। मल्लवादी अपराजित के गुरु सुमति के भी गुरु थे।

तत्त्वसंग्रह में सुमति नामक विगम्बर जनाचार्य का जण्डन है ऐसा उल्लेख आचार्य कमलशील ने तत्त्वसंग्रह की टीका में किया है।^४ यदि उन्हीं सुमति को पूर्वोक्त ताक्षपट्ट में उल्लिखित सुमति माना जाय तो समय की संगति करना आवश्यक है। तत्त्वसंग्रहकार शान्तरक्षित का समय ई० ७०५-७६२ डॉ० भट्टाचार्य ने स्थिर किया है और उक्त ताक्षपट्ट से सुमति के शिष्य अपराजित की ई० ८२१ में सत्ता सिद्ध होती है। डॉ० भट्टाचार्य ने सुमति का समय ई० ७२० आसपास होने का अनुमान किया है।^५ किन्तु ऐसी स्थितिमें गुरु और शिष्य के बीच १०० वर्ष का अंतर हो जाता है। अतएव सुमतिका समय अर्थात् सुमति की प्रत्यरचना का समय ई० ७४० के आसपास यदि माना जाय तो पूर्वोक्त असंगति होगी नहीं। शान्तरक्षित ने तिब्बत जाने से पूर्व ही तत्त्वसंग्रह की रचना की है। अतएव वह ई० ७४५ के पूर्व रचा गया होगा, क्योंकि शान्तरक्षित ने तिब्बत आकर ई० ७४९ में नये बिहार की स्थापना की है। अतएव हम मान सकते हैं कि तत्त्वसंग्रह ई० ७४५ के आसपास रचा गया होगा। सुमति को भी यदि शान्तरक्षित के समवयस्क मान लिया जाय तो उनकी भी उत्तराविधि ई० ७६२ के आसपास हो सकती है। ऐसी स्थिति में सुमति के शिष्य

^१ History of Indian Logic, p 195

^२ Epigraphica Indica Vol XXI p 133

^३ तत्त्वसंग्रहटीका पृ० ३७९, ३८२, ३८३, ४८९, ४९६।

^४ वही, प्रस्तावना पृ० ९२।

अपराजित की सत्ता ई० ८२१ में होना असंभव नहीं। और मुमति के गुरु मल्लवादी की सत्ता ई० ७००-७५० के बीच संभव हो सकती है।

न्यायविन्दु के मल्लवादिकृत टिप्पण में धर्मोत्तर से पूर्व काल में रचित न्यायविन्दु की टीका के उल्लेख तो मिलते हैं किन्तु धर्मोत्तर कृत न्यायविन्दु टीका की अन्य अनुटीकाओं का उल्लेख नहीं। इससे यह सूचित हो सकता है कि धर्मोत्तर और मल्लवादी के बीच अधिक काल का अन्तर नहीं। अतएव मल्लवादी का समय ई० ७००-७५० के बीच माना जा सकता है और वह उक्त रीति से तत्त्वसंग्रह और उक्त साधनपत्र से भी संगत हो जाता है।

इस प्रकार हम कह सकते हैं कि यदि मल्लवादी नामक टिप्पणकार जैन है तो वे उक्त साधनपत्र में उल्लिखित मल्लवादी हो हो सकते हैं। किन्तु नयचक्र के कर्ता मल्लवादी तो किसी भी प्रकार से टिप्पणकार संभव ही नहीं हैं, क्योंकि नयचक्र ग्रन्थ की आन्तरिक रीति से यह सिद्ध होता है कि वे आचार्य विनाग और धर्मकीर्ति के बीच हुए हैं। ग्रन्थ में कई बार आचार्य विनाग का उल्लेख है किन्तु कुमारिल या धर्मकीर्ति का एक बार भी उल्लेख नहीं है। अतएव उनका परंपरासमय समय बीर सत्त ८८४ संगत ही है। आचार्य विनाग का समय डॉ० भट्टाचार्य ने ई० ३४५-४२५ ई० माना है। और बीर स० ८८४ में मल्लवादी ने बौद्धों से वाद किया ऐसा उल्लेख है। तबनुसार उक्त वाद का समय ई० ३४७ आता है। इस दृष्टि से विनाग और मल्लवादी समकालीन होते हैं। अतएव वे न्यायविन्दु टीका का टिप्पण लिखे यह संभव नहीं। जब संभव ही नहीं तब उनके समय की धीरसत्त के स्थान में विक्रम या शक मानने की आवश्यकता नहीं।

(२) तात्पर्यनिबन्धनटिप्पण—हाल में ही इस टिप्पण की एक साधनपत्र की प्रति मुनि श्री पुष्पविजय जी की मिली है। प्रति के अंत में प्रशस्ति नहीं है और लेखक का नाम भी नहीं है। अतएव इसका लेखक जैन है यह कहना कठिन है। इसकी लिपि अति प्राचीन है। प्रतिलिपि १२ वीं शताब्दी से इधर की नहीं है। इसमें धर्मोत्तर की टीका की संक्षिप्त व्याख्या की गई है। विनीतदेव और शान्तभद्रका निरास करने धर्मोत्तर ने अपनी टीका लिखी थी यह इन टिप्पण से स्पष्ट होता है। इसे लेखक ने टिप्पण कहा है और उसका नाम तात्पर्यनिबन्धन ऐसा रखा है—“विधीयते टिप्पणं यदापि”—पृ० १, “धर्मोत्तरादीनां तात्पर्यनिबन्धने प्रथम परिच्छेद”—पृ० ४२

टिप्पण के आरंभ में निम्न श्लोक है—

सगारसागरान् वारं जगज्जैन्मत्प्राप्तम् । प्रज्ञाकर्णपरं मया दृष्टानादि ध्वनयितम् ॥

इन श्लोक में ‘प्रज्ञाकर्णपर’ शब्द में यदि प्रज्ञाकर और कर्णलोमिका श्लेष माना जाय तब इस टिप्पणकार का समय उन बौद्ध आचार्यों से बाद सिद्ध हो जाता है। यह टीकाकार बुद्ध ॥ तो पहले हुआ है ऐसा लगता है, क्योंकि आदिवाक्य की व्याख्या में बुद्ध कई मतान्तरों का उल्लेख करता है जब कि इन टिप्पण में इस स्थान में ग्रन्थ मत का उल्लेख नहीं है। इन टिप्पण के कई ऐसे वाक्य हैं जिनका प्रतिनिधि बुद्ध में मिलता है—

“असति णिचा निर्वेशे व्याख्यातुरय यत्न स्यात्, न शास्त्रकारस्य” पृ० ५, ३०, “सत्य व्याख्यातुरय यत्न स्यात् न शास्त्रकारस्य । अतोऽकौशलमेव शास्त्रकृत स्यात्” पृ० २४—
ऐसे वाक्यों का प्रयोग दुर्वेक ने भी किया है—वेलो पृ० १२, ५५ आदि । उत्थानवाक्य दोनों में कई स्थानों पर समान हैं ।

स्वसवेदनसिद्धि नामक ग्रन्थ के अस्तित्व की सूचना भी इस टिप्पण से प्राप्त होती है—“एतच्च स्वसवेदनसिद्धौ व्यासतो ज्ञेयम्” पृ० ३२ । विद्याभूषण के ग्रन्थ में इस ग्रन्थ का कोई निर्वेश नहीं है ।

(३) ग्यायबिन्दुटीकाटिप्पणी—इस नामसे ब्रिजिजोयका बुद्धिका न० ११ में प्रो० चिरबामुकी ने इसका संपादन किया है । उसमें उक्त टिप्पणी को उन्होंने मल्लबादिकृत बताया है । किन्तु उनको उक्त टिप्पण की जो प्रति उपलब्ध है वह अपूर्ण ही है और इसीलिए उन्होंने उसे अपूर्ण ही छापा है । मुद्रित टिप्पण, ‘यद्येवमित्यादिना’ इस वाक्य में निर्दिष्ट प्रतीक के अनुसार पृ० ८५ पक्ति ३ के ‘यद्येवमित्यादिनासहितमेव प्रत्यक्ष प्रमाण’ धर्मोत्तर टीका के इस वाक्य का टिप्पण होने से, वहीं तक उपलब्ध है । उसका प्रारम्भिक मगल उपलब्ध नहीं है । प्रथम परिच्छेद का भी पूरा टिप्पण उपलब्ध नहीं हुआ, अतएव परिच्छेद का अंतिम वाक्य उपलब्ध नहीं । ऐसी स्थिति में सिर्फ हस्तप्रतों की सूचियों में मल्लबादिकृत टिप्पण का उल्लेख होने से प्रो० चिरबामुकी ने अनुमान कर लिया कि उनको प्राप्त टिप्पण मल्लबादी का है । किन्तु जैसलमेर और पाटण में उपलब्ध पूर्वोक्त मल्लबादी के टिप्पण के साथ प्रस्तुत मुद्रित टिप्पण की तुलना करने से स्पष्ट प्रतीत होता है कि पूर्वोक्त मल्लबादिकृत टिप्पण और प्रस्तुत अपूर्ण मुद्रित टिप्पण दोनों एक नहीं हैं । अतएव प्रो० चिरबामुकी के मुद्रित टिप्पण को मल्लबादिकृत बताना भ्रमपूर्ण है । इस भ्रम को उन्होंने स्वयं ग्यायबिन्दु के अंग्रेजी अनुवाद के समय दूर भी कर दिया है ।

मुद्रित टिप्पण में आचार्य विनीतदेव^१ और शास्त्रभट्ट^२ की ग्यायबिन्दुटीकाओं का उल्लेख है और स्पष्ट बताया गया है कि धर्मोत्तर न उन टीकाओं का निरास किया है तथा मानसप्रत्यक्ष के विषय में ज्ञानगर्भ के मत का भी निरास किया है ।^३

(४) धर्मोत्तरप्रदीप—प्रस्तुत संस्करणमें मुद्रित ग्यायबिन्दुटीका की अनुटीका धर्मोत्तरप्रदीप दुर्वेक मिथ की कृति है । यह प्रस्तुत संस्करण में पहली बार ही मुद्रित होती है । पूर्वोक्त सभी टिप्पणों से इसका विस्तार अधिक है और वस्तुतः ग्यायबिन्दुटीका के लिए यह टिप्पण प्रदीप ही है । धर्मोत्तर के प्रत्येक वाक्य का समुदायार्थ और वाक्यगत पदों का पदार्थ तो प्रदीप में दिया ही गया है । किन्तु इसकी विशेषता तो उन वाक्यों या शब्दों की व्याख्या करने के पूर्व उत्थानवाक्य में पूर्वपक्ष रखने में है । धर्मोत्तर टीका के प्राय सभी टिप्पणों की यही विशेषता रही है कि उत्थानमें पूर्वपक्ष उपस्थित करके ही व्याख्या की

^१ ग्यायबिन्दुटीकाटिप्पणी पृ० ३, १३ १६ १७, ६८, २१, २३ ।

^२ “ ” पृ० १३, १६, ।

^३ “ ” पृ० ३० ।

जाती है। किन्तु उन सभी टिप्पणों की जो यह विशेष शैली है उसका परिपाक दुर्वेक के इस प्रदीप में देखने को मिलता है।

भाषा ग्रीक और सुदृष्ट है तथा मुहावरो से सुसंपन्न है। निरर्थक चर्चा करना, खींचलाच करके अर्थ निकालना दुर्वेक को पसंद नहीं है। अतएव वह बार बार कहता है कि "अपि च किमेतदन्यथा नोपपद्यत एव येनैवं मृत्वा शीर्त्वावपाद्यते"—पृ० ६; "मृत्वा शीर्त्वा यथाकथञ्चित् सर्वस्यास्य समर्थने च वक्तुरकौशलमेव स्यादिति"—पृ० ५०; "मृत्वा शीर्त्वा च तद्योजने वक्तुरकौशलं स्यात्"—पृ० २५५।

टीका करते समय प्रतीत होता है कि उन्होंने अपने समक्ष ग्यायबिन्दु की समग्र उपलब्ध टीकाओं और अनुटीकाओं का सग्रह किया था। अतएव कई स्थानों में वे अनेक पूर्वटीकाकारों के मतों का उल्लेख करते हैं^१ और पाठान्तरों की भी चर्चा करते हैं।^२ कई स्थान ऐसे हैं जहाँ अनेक मतोंके अवतरण देने के बाद वे कह देते हैं कि 'अत्र सारासार सप्त एव विवेचयिष्यमिति—पृ० ९; "अत्र च साधु असाधु वा व्याख्यान साधुभिरेव ज्ञातव्यमिति"—पृ० १४५।

ग्यायबिन्दु की समग्ररूप से अर्पित करके दुर्वेक ने यही निष्कर्ष निकाला है कि प्रस्तुत ग्रन्थ बाह्य दृष्टि से अर्वाञ्च्यवहार दृष्टि से सौत्रास्तिक मत का आश्रयण करके ही धर्मकीर्ति ने लिखा है। अतएव ग्यायबिन्दु के कुछ वाक्यों की सगति सहज भाव में योगाचार के सिद्धान्तों से होती हो तो यह आनुषंगिक है, सर्वत्र सगति आवश्यक नहीं है और जहाँ योगाचार मत के साथ सगति न हो वहाँ खींचताम करके अर्थ घटाने की आवश्यकता नहीं है।^३

दुर्वेक आधुनिक काल में प्रचलित सशोधन पद्धति में सर्वथा अनभिज्ञ था यह नहीं कहा जा सकता। उनकी निम्न चर्चा इस बात की साक्षी है—

"भावनाशब्देन विग्रहं तस्य चार्यमाचष्टे भूतस्येति। भूतार्यस्येति द्रष्टव्यम्। सक्रयते च भूतशब्दसाभिधान् केनकेन प्रथमपुस्तके भूशब्द प्रक्षिप्तः। तस्येति वचनं सक्षेपेण विग्रहं दर्शयती धर्मोत्तरस्य पाठोऽन्यथा यथाभूत विग्रह दर्शयितुकाभेन अर्थपरोपादाने किमक्षरगौरवं दृष्टं येन केवलभूतशब्दोपादाने प्रतिपत्तिगौरवं लिखनाकौशलं चाविष्कृतमिति।" पृ० ६७।

'तु' 'ननु च' 'च' जैसे शब्दों का अर्थ जब दुर्वेक करते हैं तब भी उनकी साहित्यिक प्रतिभा का दर्शन होता है।^४ 'उत्पश्याम' जैसे शब्दों का विशेषार्थ तो जैसे धर्मोत्तर के मनोगत भावों का साक्षात्कार करके किया गया हो ऐसा प्रतीत होता है।^५

^१ इसके लिए परिशिष्ट न० ६ और ७ देखें।

^२ पृ० १९, २५, २९, ८३, ९९, १००, १११, १२७, १६०, १८१, २३०, २३३, २५२।

^३ धर्मोत्तरप्रदीप पृ० २७, ४२-४४, १२७।

^४ धर्मोत्तरप्रदीप पृ० १३, १८, १५, ३३ आदि।

^५ धर्मोत्तरप्रदीप पृ० १४।

दुर्वैक धर्मोत्तर के प्रशस्तक है। एक स्थान में तो उन्होंने कहा है कि "महावेद्या-
करणोप धर्मोत्तर ग्राह" (पृ० १३८)। किन्तु इसका अर्थ यह नहीं है कि वह उनका
अनुसरण ही करता है। कई ऐसे स्थल हैं जहाँ उन्होंने धर्मोत्तर की भ्रान्तिया दिखाई हैं
और सशोधन भी किया है। जैसे—

"एव तु कथमनेन न व्याख्यातमिति न प्रतीम ।"—पृ० २५५, "तथा तु न प्रकान्त
धर्मोत्तरेणेति किमत्र कुम"—पृ० ११७ "अनन पुनरेवविध विषय परित्यज्याय विषय-
मुपपादयता किमित्याहमाऽऽपासित इति न प्रतीम"—पृ० १३७, "एव धर्मोत्तरेण कथ न
व्याख्यातमिति न प्रतीम"—पृ० २१२।

केवल धर्मोत्तर की ही नहीं धमकीति की भी भ्रति दिखान से दुर्वैक चूकते नहीं—
पृ० १३८। धमकीति का सिद्धान्त है कि पक्षप्रयोग अनावश्यक है किन्तु अनुपपत्ति
का उदाहरण देते हुए और अग्यत्र भी न्यायविन्दु (२३० आदि) में पक्ष का प्रयोग किया
गया है। इस असंगति की ओर दुर्वैक की सूक्ष्म दृष्टि गई है और उसका समाधान दिया
है कि न्यायविन्दु के मूल वाक्यों में अर्थकथन किया गया है प्रयोगप्रदर्शन का प्रकार
दिखाना आचार्य की अभीष्ट नहीं—पृ० १२५।

सामान्य पद्धति यह है कि टीकाकार 'ननु' जैसे शब्दों का प्रयोग करके अनुपपत्ति दिखा
कर उसका समाधान करते हैं। दुर्वैक ने भी ऐसा कई स्थानों में किया है किन्तु जो भासिक
स्थल हैं वहाँ तो उन्होंने स्पष्ट रूप से धमकीति और धर्मोत्तर के नाम लेकर उनके प्रभाव
का प्रकटन किया है और अनुपपत्ति खड़ी की है। तब अन्त में अपनी दृष्टि से समाधान
भी दे दिया है—पृ० ७५, ९०, ९७। इससे यह सिद्ध होता है कि दुर्वैक न्यायशास्त्र का
प्रकाण्ड पंडित रहा होगा इतना ही नहीं किन्तु स्वतंत्र दृष्टि से विचार करने वाला भी था।

'जैसे को तैसा' उत्तर देने में भी दुर्वैक कुशल है। अन्त में न्यायमञ्जरी में बौद्धों
के सादारम्य-निरुपपत्तिबन्ध का निराकरण करते हुए आक्षेप किया था—

"अन्येपि सीगतोवृगीतप्रतिबन्धद्वयोजितता ।

कियन्तो वत गण्यन्ते हेतव साध्यबोधका ॥"—न्यायमञ्जरी पृ० ११७।

उसका उत्तर पक्ष में दुर्वैक ने "कियद्वा शक्यते निवसयितुम्" (पृ० ११५) इन
शब्दों में किया है और फिर उत्तर पक्ष में कहा है—"कियद्वा शक्यते परिहर्तुम् ?
एतावदुच्यते"—पृ० ११६।

दुर्वैक ने ससृष्ट मुहावरों और न्यायों का प्रयोग करके इस दार्शनिक लक्ष्य प्राप्ति को
भी सरस बना दिया है। उनमें से कुछ यहां दिये जाते हैं—

अशोकवनिकाचोपसदुशम—पृ० २, काकतालीपार्यसिद्धि—३२, काकतालीयन्याय-
पृ० २५, ९६, मट्टप्रवेशोक्तितारानिर्गमो जात—पृ० २७, जलतरङ्गपाय—पृ० १९४,
दण्डाज्जयपाय—पृ० ४, न लौकिको न परोक्ष—पृ० ६, निगडकार्यन्यायेन—पृ० ५३,
मनोमोदकोपममात्र—पृ० १३६, मत्वा शोर्त्वा—पृ० ६, ५० इत्यादि, अहो शब्दार्थव्यव-

स्थापनकोशलम्—पृ० ६०; न च राजशासन किञ्चिद् उत्पद्यमानम्—पृ० ६०; कदलीगर्म-
नि सार—पृ० ६३ इत्यादि ।

हुवैक ने अपनी दोनो टीकाके प्रारम्भ में भत्सरी पंडितों की अच्छा उलाहना दिया है कि वे पंडित भले हो हो किन्तु सन्त नहीं हैं । सन्त पुरुष हो गुणपरीक्षा कर सकते हैं । पंडितों में प्रायः मात्सर्यभाव अधिक होगा ऐसा लगता है, क्योंकि बड़े बड़े लेखकों के लिखे गए ग्रन्थों में भी इस प्रकार का उवाचन प्रायः देखा जाता है ।^१

हुवैक के व्यक्तिगत जीवन के विषय में कुछ भी ज्ञात नहीं । केवल इतना ही ज्ञात होता है कि वह जितारिका शिष्य था । उसने अपनी दरिद्रता का स्वीकार हेतुबिन्दु टीका के आलोक के अन्त में किया है ।^२

हुवैक का समय ५० श्री सुखनालजी ने डॉ० विद्याभूषण के आधार पर दशवीं शताब्दी का अंतिम चरण और ११ वीं का पूर्वार्ध माना है, क्योंकि दीपकर के गुरु जितारि थे और जितारि और दीपकर दोनो दशवीं शताब्दी के अन्त में विद्यमान थे ।^३

हुवैक ने धर्मोत्तरप्रदीप में अपने अग्य ग्रन्थ विशेषाख्यान, अर्धटालोक (हेतुबिन्दुटीका-लोक) और स्वयंभूविचार का उल्लेख किया है । इस प्रकार उन्होंने चार ग्रन्थों की तो रचना की थी यह माना जा सकता है । हेतुबिन्दुटीकालोक की प्रति भी श्री राहुल जी तिव्यत से लाए थे और प्रस्तुत धर्मोत्तरप्रदीप की प्रति भी वहीं से वे लाए थे । अग्य ग्रन्थों का पता अभी तक लगा नहीं है ।

^१ “य नून प्रथयन्ति मोक्षमगुणा मोहादवज्ञा जना । ते तिष्ठन्तु न तान्त्रिणं प्रपत्तिं प्रारभ्यन्ते प्रथम ।” प्रमेयक० पृ० १ । “सन्नं प्रणविवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनमूयव ॥ न चात्रातीव वर्तव्यं दोषदुष्टिपरं मन । दोषो ह्यविद्यमानोपि तच्चिन्तानां प्रकाशन ।” इत्यादि श्लोकवा० कुमारिल । “श्रायं प्राकृतसक्तिरप्रतिबलप्रज्ञो जन केवल, नानर्घ्यैव गुमायिनं परिगतो विद्वेष्ट्यपीध्यामन् । तेनाथ न परोपकार इति नश्चिन्तापि चतस्तत, सूक्ताभ्यासविधिधनव्यसनमित्यत्रानुबद्धस्पृहम् ॥” प्र० वा० १ २, “ये नाम केचिदिह न प्रथयन्त्यवज्ञा जानन्ति ते किमपि तान्त्रिणं नैव यत्न । उत्पत्त्यन्ते मम तु कोऽपि समानधर्मा वालो ह्यपि निरवधिबिपुला च पृथ्वी ।” भवभूति—मालतीमाधव ।

^२ “दारिद्र्यदुःसादविद्योगमात्राद् विमुद्वुद्धेर्विहादबोधात् नास्तीह सूक्तं मम यत्तु न म्यान् गुरोर्विचारे स सन्न प्रसाद ॥” हेतु० आ० पृ० ४११

^३ History of Indian Logic p 337; हेतुबिन्दुटीका—प्रस्तावना पृ० १२

आचार्यधर्मकीर्तिप्रणीत
न्यायविन्दुः

प्रथमः प्रत्यक्षपरिच्छेदः ।

ॐ नमो धीतरागाय^१ ।

सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थसिद्धिरिति तद् व्युत्पाद्यते ॥ १ ॥

आचार्यधर्मोत्तरविरचित
न्यायविन्दुटीका ।

जयन्ति जातिव्यसनप्रबन्धप्रसूतिहेतोर्जगतो विजेतु ।
रागादरागे सुगतस्य वाचो मनस्तमस्तानवमावधाना ॥

आचार्यदुर्वैकमिश्रविरचितो
धर्मोत्तरप्रदीपः ।

1b[^१सूत्राभिधर्म]विनया सुगतस्य वाचो वाचा विनाद्भुततया सतत जयन्ति ।
आभान्ति दर्पण इव प्रतिबिम्बितानि सत्त्वानि यत्र सकलस्य पदार्थराशे ॥
श्रीधर्मकीर्त्यभिमुखानि जगद्वितानि धर्मोत्तरस्य विपुलानि पदान्यमूनि ।
सम्यक् प्रकाश्य सुकृत समुपार्जयामि तेनापि दुःखजलध्वेजंगदुद्धरामि ॥

भात्सर्थादिमलोपेतं^१ [शक्य न गुणदर्शनम् ।
यतो हे]मपरीक्षाया सन्तो हि निकषोपला ॥

न्यायविन्दुटीका विकीपुंरेष धर्मोत्तरो भगवत्पूजापुण्ययो साध्यसाधनभावमतीन्द्रिय-
मीदृशि विषये गत्यन्तरविरहादभ्युपेयप्रामाण्यादागमादवगम्य, पुण्यस्य चापुण्यविरोधित्वाद-
पुण्यफलविघ्नाद्यभावे व्यापकविरुद्धविधिना सम्भवी, तेनाविघ्नेन ग्रन्थकरण^४[तत्समाप्तो

^१ ॐ नम सर्वज्ञाय—BEHN नास्ति AP.

^२ पत्रमत्र त्रुटितम्—स०

^३ पत्रमत्र त्रुटितम्—स०

^४ पत्रमत्र त्रुटितम्—स०

तदध्ययने] च भगवद्गुणगणश्रवणव्रजितातिशयविशेषासादितपुण्यस्य तथैवाविघ्नेन जिज्ञासित-
शास्त्रार्थतत्त्वावगमो भविष्यति, दृष्टसिष्टाचारोप्यनुपालिता भविष्यतीत्यभिसन्धाय चाग्निज-
यास्थानद्वारा भगवत पूजा स्तुतिमयीभारयने ।

स्यादतत—पूजाया पुण्योपजननमात्रप्रयोज^१[नम्य सपादकत्]वादारितितारम्भात्प्राक्
कायमयीमेवेष्टदेवतापूजामारचम्य किमिति न तदारम्यते ? अथोच्यते—तत्पूर्विकायामपि
प्रवृत्तौ 'स्तुतिपूजैव प्रवृत्तिपुर सरी किञ्च कृता इति चाद्यमापचन । तथा चाशोकवनिचाबोध
सदृशमिदमिति नानुवाद्यमपि विदुषामिति । असदेतत् । एव हि^२ [कायपूजाया आरचन स्तुति]
पदानि प्रयुज्जामस्याऽनद्वयास्थानमूतस्यास्य श्लोकस्याप्रकृतस्य कारण नापद्येत । कायपूजा तु
सुधासन्नोपदेशनादातिकर्तव्यतास्थानीयत्वानाप्रकृतकरणवाद्येनोपद्रूयन इति ।

अत्रोच्यत—स्यादवैतद् यदि स्वार्थमुद्दिष्य स्तुतिरीदृशी पूजा विधीयते । किं तर्हि ?
श्रोतृजना^३[र्षमुद्दिष्यापि] भगवतो गुणकीर्तन कृते श्रानुभिरन्तत काव्यगुणजिज्ञासयापि
श्लोकोऽवश्यं ज्ञातव्यः । तज्ज्ञानात् तथायतपुणास्नातृका^४ तावच्चोनुसन्तानमध्यासत । तत्र
ये तावद् भावति श्रामतिप्रसन्नमनसस्तेषामेवविधगुणातिशयजालिनि 'स्थान एवास्माक मन
प्रसन्नम्' इति निश्चिन्तना स्ये^५[मानमासादयति चिन्तम् ।]ये च मध्यस्थान्तेषाम् 'एवभूतगुणरत्ना
रुहते महता महीयसि चित्तमावर्जयितुमुचित स्वहितावहितं, तद्वयमियत्त काल प्रमाद्यन्त
एवोदासमेह स्म इति निविद्यमानानां चित्तमनिमत्त प्रतिष्ठन । यज्यन्ततिप्रसन्नास्तेषामपि—
'एवविधगुणनिर्देने किमस्माभिरवस्माद्विद्विष्यत' इति मननामनायावजन माध्यस्थ्य वा
^६[स्यादित्यनिप्रसन्नमध्यम्य]यो पुष्टपयाश्चित्तप्रसादस्यैव मन प्रसादोपजननाभ्यां पुण्यातिशयो
जायते । तृतीयस्यापि मनायावजनपि पुण्यप्रसन्नः माध्यस्थ्यं तु भगवद्विधपोषचपोषनेम
नरक्षेधनतिपत्तन विद्वपोपसामाद्रुवति । असत्या तु स्तुतिमयपूजायामित्य निविद्यमानां जन
प्रयोजनं यत् तन कृत स्यात्—इति स्वपरावर्गो[2१]इदं स्तुतिमयी पूजा विधायन इति
स्थितम् । -

तत्रानन इत्यनेन भगवान् स्वार्थसम्पदा परार्थसम्पदुपायसंपदा परार्थसम्पदा च स्तूपते ।
तासां निमृणामपि सम्पदामवश्यवक्तव्यत्वात् । तथाहि विरवालाभ्याससात्माहृतमहाहृतस्य
भगवन् परार्थसंपत् प्रदानं प्रदाजनम्, इतरदप्रधानम्, आनुपाङ्गिक तथागतत्वमपीति सा तावद-
वस्थाभिधया ।

तदाह भट्टवराहस्वामी—

सारात्कृताशयज^७स्वभाव श्रामज्जिक यस्य तथागतत्वम् ॥' इति ।

सा धोपायसम्पदमनरणासम्पदविनीति तदभिधानमप्यावश्यम् । इयञ्चानधिगत-
स्वार्थसम्पदा न विध्यनीति तदभिधानमपि नियतमावर्तितम् । तदाह—स एव—

'ता^८ स्वयं यानि जगत्समग्रं मार्गोपदगा^९विधृता हि नाय इति ।

तत्र स्वायम्पन्नप्रत्य पराधमसादनोपायसम्पत् तत्प्राप्त्या च पराधमसादनसम्पदिनि
प्रथमं जानीयादिति गुणनस्येत्यन्तं स्वाधसम्पत्तिरुक्ता । अनुपायस्य परार्थसम्पत्तिर्न सम्पद्यत

^१ एतन्मत्र वृत्तिम्—सः

इति तदनु बाच इत्यनेन परार्थोपायसम्पदुक्ता । ईदृश वस्तुनो रूपम्, दृढञ्चानुष्ठेयमित्यादि-
रूपेण धर्मदेशनैव हि भगवतो जगद्धितावगमनलक्षणपरार्थसम्पादनोपायसम्पद् वैद्यवरस्येव
व्याधिस्वरूपप्रतीतिशक्तिर्गैपज्योपदेशो रोगोपशमसम्पादनोपायसम्पत् । तदनन्तरं तदुपाय-
सम्पत्तिमाध्या परार्थसम्पदन्येन पदेनोक्ता ।

तत्र बाचो जयन्ति—इति सम्बन्धः । अविवक्षितकर्मत्वादकर्मत्वम् । बाच सूत्राभि-
धर्मविनयलक्षणा । जयन्ति उत्कृष्यन्ते प्रकृष्टा भवन्ति । उत्कर्षश्च मजातीयापेक्षयेति
सामर्थ्यादीश्वरादिवचनस्य प्रकृष्टा भवन्तीत्यर्थः । यद्वा जयन्ति अभिभवन्ति । अभिभवश्च
प्रतियोगिगोचर इति । अर्थात् तीर्थिकशस्त्राभिभव कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रमाणोपपत्तार्थप्रतिपाद-
कत्वादासाम् । तेषां तु तद्वैपरीत्यादिति बुद्धिबिद्ध कृत्वा केवलमेतदत्रोक्तम् । विनिश्चयटी-
काया पुनरनेन “युक्तिप्रभावे”त्यादि हेतुभावेन विशेषणमुपात्तम् ।

कस्य ता इत्यावाङ्क्षायामाह—सुगतस्य इति । सुशब्दोऽयमर्थत्रयवृत्तिर्द्रष्टव्यः । प्रशस्त
गतः सुगतः । प्रशस्तः यथा भवति तथा गतः—ससारात् प्रज्ञानः । कथं तथा गमनं तस्य ?
नैरात्म्यदर्शनेन ससारातिक्रमान् । तस्य च प्रज्ञानिश्रयात् । अथवा गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वा-
दपि प्रशस्तः गतः ज्ञातवानित्यर्थः । प्रशस्तञ्च तत् तत्त्वं नैरात्म्यलक्षणम् । तत्स्वरूपतत्रैव
तस्य प्रमाणोपपन्नत्वात् । दृष्टश्चायं मुद्यब्दः प्रशस्तार्थवृत्तिः । मुख्यं रूपजीवेति यथा ।
अपुनरावृत्त्या वा गतः सुगतः । यत्नः प्रयासः ससारात् । पुनरावृत्तिशब्दवाच्ययोर्गन्मदोपयोरा-
त्मदर्शनबीजोपघातेन भगवता समूलघातः निहृतत्वात् । एतदर्थेऽपि सुशब्दो दृष्टः । सुनयो
ज्वर इति यथा । निशेषः वा गतः सुगतः । निशेषः यावद् गन्तव्यं तावद् गतः प्राप्तः ।
अकलेशनिर्जरकात्र्याबुद्धिवैगुण्यलक्षणजयलक्षणग्रहाणेन मुनस्तत्पदप्राप्ते । एषवृत्तिरपि
सुशब्दो दृश्यते । मुपूणो षट् इति यथा ।

तस्य सु[2b]गतस्य किंभूतस्यत्याह—विज्ञेयु—अभिभवितुः । कस्यासौ विजित-
त्याह—जगतो जीवलोकस्य । विजयश्च जगदपेक्षया परमपदप्राप्त्या तस्य प्रकृष्टत्वं द्रष्टव्यम् ।
अत एव जगदभिभूतः भवति । तस्य तद्वैपरीत्यात् । न पुना राजविजय इव राजाग्नरापेक्षया
कायादितिरस्कारोऽभिभवोऽवसेयः ।

जगतः कीदृशस्य ? जायते मसरत्नयमेति जातिः तूष्ण्या । व्यस्यते विविधेन प्रकारे-
ण नस्ततो अस्मिन्(तौऽस्म्यते) क्षिप्यते अनेनेति, अस्मिन्नि या व्यसनम् । जानिरेव व्यसनं
नित्यस्यनित्यनियमः समाप्तः कर्तव्यः । तूष्यत्र हि प्राणी तत्तदाचरति यत्नसारे समरति ।
तत्तत्तत्परासा इतस्तत् उत्सादद्वारेण व्यसनं क्षिप्त्वा भवतीति संबन्धः व्यसनं युक्तम् । अथवा
जातो जतरतो निरायविशिष्टाया व्यसनम् आसन्नि ‘विद्यापराङ्मुखा’ भूयास ‘देवोऽहं भूयासम्’
इत्याद्याकारोऽभिनिवेशः । यद्वा जगत्प्राप्त्या व्यसनानि-‘दुष्कानि’^१ रोपशोकादीनि ।
प्राप्तनव्याख्याने तस्य, अन्तिमव्याख्याने तेषां प्रबन्धः प्रवादः । तदेव वा प्रकृष्टो बन्धः ।
प्रवाहश्च प्रबन्धेन । बन्धवशे प्रबन्धस्य । प्रसूते कारणस्य । एवञ्च प्रबन्धप्रसूति-
श्रुतिरहितः हेतुपदमुपादत्ता परमनिराकरणञ्चामिप्रति । तथा ह्येवमभिधानं सत्यय-

तात्पर्यार्थं — जगदेवानन्यसत्त्वनेय स्वयमेव तथा तत्तदाचरति येन तथा ससारे ससरति । न तु परंप्रेरित यथाऽन्ये मन्यन्ते—

“अज्ञो जन्तुरनीघोऽयमात्मन सुखदुःखयो ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा स्व(श्व)भ्रमेव वा ॥” [महामा० वन० ३०. २८] इति ।

इतरथा जातिव्यसनाश्रयस्येति तदन्यविशेषणसहितमेव ब्रूयादिति ।

किमूतस्य सुगतस्य ? रागादीनां क्लेशानाम् अरातोऽज्ञो सरकायदृष्टिविगमेन । तेन तेषां स्वसत्ताने समूलमुन्मूलितत्वात् । यत एव भगवान् रागाद्विराति, जगन्व जाति-
व्यसनप्रबन्धप्रमृतिहेतु, अत एवासौ तत् प्रकृष्टो भवति बिभेता तस्य । अथवा रागाद्विरातेरिति जगतो विशेषणम् । रागादयोऽरातयः प्रतिपक्षा नित्यमुपघातका यस्मैति कृत्वा । तदा तु तद्विजेता भगवान् सुगतत्वादेव बोद्धव्यः । जगतो ये रागादयस्तेषामरातेरित्यादिव्याख्यानं तु विलष्टत्वात् मोक्तम् ।

किंविशिष्टा वाच इत्याह—मन इत्यादि । सदसत्पर्यविवेकविबन्धकत्वात् तम इव तमोऽज्ञानमविद्या । तच्च मनसो विकल्पविज्ञानस्य कयाचित्प्रपेक्षया धर्म इव भिन्नं कथ्यते । वस्तुतस्तु विलष्टमेव ज्ञानमविद्या । यद्वा क्लिष्ट मन एव तम इव तमः पूर्ववत् ।

केचित् मनस्तम इति शब्दसमुदायमज्ञानार्थवाचकमाचक्षते ।

तस्य तानव तनुत्व मन्दीभवनमित्यर्थान् । तद् आरध्याना कुर्वाणा । तानवप्रहणेन वेदमाचष्टे—न भगवतो वाच सर्वथा जगदज्ञानमुपध्नन्ति, तच्छृण्वमात्रेण मोहहान्या मुक्त-
त्वात् मार्गभावनावैक्यप्रसङ्गात् । किन्तु नियन्त्र कालमालोच्यमाना समुदाचारतो मोहस्य मान्यापादनेन त तनुकुर्वन्तीति ।

अथवा अन्यथा व्याख्यायते—ता वाचस्तमो जयन्ति अभिमवन्ति^१
.....[32] मोहप्रचारम् आरधयन्ताः । शेष समान पूर्वैर्ग ।

यद्वा मनसि तमो यस्य स मनस्तमा मूढ उक्ता । तस्य भावो मनस्तमस्ता । तस्या अनवो निष्ठा । तथाहि—नूतिर्नव । तद्विरुद्धेनतमाध्याना मूढत्व^१ प्रवर्तमान् । शेष समान पूर्वैर्गिति व्याख्यानं श्लोकः ।

वेदमिदमालोच्यमानम्—तथागतमभिस्तुवन्ता धर्मोत्तरेण तस्यैव विजयो मुख्यवृत्त्या किं न वयि ? किं पुनर्धर्मविशेषणत्वेनानुपप्लव्य प्रतिपादित इति ? अत्र समाधीयते । माचार्योपमेक्षोक्तिना भगवत्प्रवचनार्थसमर्थनं
..... प्रवृत्तवान् विजयो मुख्यं प्रतिपाद्यते ।

यद्वा यस्य वाच एव तथा जयन्ति तस्य विजयो दण्डाज्जयव्यायेनानिर्वायनं प्रतिपादित । गुणिगत्तमो विजेतुर्देन ।

सम्यग्ज्ञानपूर्विके^१ स्याद्विनाऽस्य प्रकरणस्याभिधेयप्रयोजनमुच्यते ।

अथवाऽऽगमिकानां मतेन निरूपधिशेषे निर्वाणघातो परिनिर्वृतो भगवान् । परिनिर्वृतस्यास्य प्रवचनमयमेव वपुर्विद्यत इति आगमिको धाग्विजयमेव प्रतिपादयते स्मेति ।

सम्यग्ज्ञानेत्यादिना प्रकरणस्य यत् प्रयोजनं सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्तिः, तस्या यत् प्रयोजनं पुरुषार्थसिद्धिरूपं तदुच्यते । न च सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्तेः सम्यग्ज्ञानपरिज्ञानं प्रयोजनं न पुरुषार्थसिद्धिरिति शक्यमभिधातुम् । विप्रतिपत्तिनिराकरणेन स्वरूपप्रतिपत्तिरि(रे)व हि सम्यग्ज्ञानस्य व्युत्पत्तिः । सा कथमात्मन एव प्रयोजनं भवेदित्यभिप्रायेण व्याख्यातवन्ती विनीतदेव-शान्तभङ्गो । तद्व्याख्यानमवगम्यमानोऽभिधेयप्रयोजनमुच्यते इति व्याचष्टे । अवज्ञाने चायमाशयः —अस्येव प्रयोजनमिति सत्त्वनन्द्य व्यतिरेकाभ्यामवधार्यते । नाग्यथा । इयञ्च स्वरूपा(प)प्रसिद्धिः सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्तिमन्तरेणापि गोपालाङ्गनादीनां भवन्ती सति सम्यग्ज्ञानि(ने), सत्यामपि तद्व्युत्पत्ती असति सम्यग्ज्ञाने मनीषिणामभवन्ती न तद्व्युत्पत्तेरव्यव्यतिरेकादनुविधत्ते । किन्तुहि ? सम्यग्ज्ञानस्येति तस्यैव प्रयोजनं भवितुमर्हतीति ।

सम्यग्ज्ञानेत्यादिना वाक्येन करणेन प्रकरणाभिधेयस्य सम्यग्ज्ञानलक्षणस्य प्रयोजनं दृष्टं पुरुषार्थसिद्धिलक्षणमुच्यते वार्तिककृता कर्त्तव्यार्थात् ।

ननु च यत्राभिधाप्यापारः समाप्यते स वाक्यार्थः । न चासौ पुरुषार्थसिद्धौ विधायकः । किं तर्हि ? श्रोतुं सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्ती । तत् कथं सा वाक्यार्थत्वेनोच्यते । उच्यते । यद्यपि शब्दाभिधाप्यापारापेक्षया तत् सम्यग्ज्ञानं व्युत्पाद्यते शिष्य इति शिष्यसम्यग्ज्ञानविषया व्युत्पत्तिक्रिया प्राधान्याद्वाक्यार्थः, तथाप्यस्य तात्पर्यार्थमभवे तन्निरूपणेनैदमुच्यते । तथा हि तद्व्युत्पत्तिमेवासौ किमिति कार्यते ? यत् सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थसिद्धिः^२ मुच्यते । यत्र पुनरभिधाविषय एवार्थः सभवी न तु तात्पर्यार्थो [3b]^३—स्तत्र स एव वाक्यार्थः कल्प्यते । द्वितीयसमवे तु यत्परः वाक्यः तथा च तस्यार्थः इत्यर्थेन न्यायेनाभिधेयस्य प्रयोजनं पुरुषार्थसिद्धिर्वाक्यार्थत्वेनोच्यत इति व्याख्यात इति ।

केचित् पुनरिदं धर्मोत्तरीयं वाक्यमन्यथा व्याचक्षते । नात्र प्रयोजनशब्देन फलमभिप्रेतं किन्तु प्रयुज्यते प्रवर्त्यतेऽनेनेति, प्रयोजयतीति वा प्रयोजनम् । तच्च पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वम् । अभिधेयस्य हि सम्यग्ज्ञानस्य पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वेन प्रयुक्तं पुरुषं प्रवर्तत इति । उत्तरत्रापि प्रयोजनमिदमेव विवक्षितम् । अत एव—अत्र चेत्यादिवाक्ये सर्वपुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वं प्रयोजनं प्रवर्तकमुक्तमिति स्पष्टीकरणं घटत इति । तच्च नातिरिक्तमुत्पश्याम । तथा हि अत्र च प्रकरणाभिधेयस्य सम्यग्ज्ञानस्य पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वं प्रयोजनमुक्तमिति वक्ष्यमाणेन व्यक्तीकृतत्वादिहापि अभिधेयस्य प्रयोजनम् इति पट्यतीतपुरुषोऽवश्यकार्यं । तथा चायमसमर्थः पदविधिर्भवेत् । तद्वि पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वं नाभिधेयस्य सम्यग्ज्ञानस्य प्रवर्तकमपि तु पुरुषस्य । तत् कथमभिधेयपदेन समस्येत प्रयोजनपदम् ? न च केनचिदूपेणाभिधेयसम्ब-

^१ पूर्विका सर्वेत्यादिना—A.P.E

^२ लेखोऽत्र दृष्टः ।

^३ एकोऽस्योत्र वर्तते किन्तु स सम्यक्ज्ञानं पठ्यते ।

न्धित्वेऽस्य समर्थयोरेकार्थ्यमावो भवतीति । न हि यजदत्तपुत्रो भूयत्वादिना रूपेण देवदत्त-
सम्बन्धी भवन्देवदत्तपुत्र इति पट्टीममासस्य विषयो भवितुमर्हति ।

अथ भावप्रधानत्वाद्निर्देशस्य प्रयोजन प्रयोजकत्वमित्यर्थः । तच्चार्थिनस्य प्रयोजकतया
भवति सम्बन्धीति समर्थविधि कल्प्यते ।

ननु यदि सम्प्रज्ञानगत पुरुषार्थमिद्विहेतुत्वं प्रयोजन प्रयोजकत्वं तर्हि सम्प्रज्ञान प्रयोज-
नमित्यापन्नम् । यतो न प्रयोजनत्वमेव प्रयोजन भवितुमर्हति । न च सम्प्रज्ञानेन प्रयुक्त
पुरुष सम्प्रज्ञाने प्रवर्तते, किन्तु पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वेन । तत् कथं प्रयोजन भवितुमर्हति ?
किञ्च बृहद्व्यवहारो हि सव्यवहारव्यवहारभूमिः । न च बृहत् प्रयोजक सत्यपि प्रयोजयितुं
प्रयोजनमुच्यते । अन्यथा सम्प्रज्ञान व्युत्पद्यमानात्मात्मानं व्युत्पादकं कर्तुं प्रवर्तमान आचार्यः
प्रयोजक इति सम्प्रज्ञानव्युत्पत्तेः प्रयोजनमुच्यते । योऽपि षट् कुर्वन् कर्तुं प्रयुङ्क्ते सोऽपि
तत्प्रयोजनमुच्येतेत्येववाचो न लौकिको न परीक्षक इत्युपेक्षणीय एव ।

अपि च किमेतदन्वया नोपपद्यत एव येनैव मृदा जीत्वोपपाद्येत । न चैवम्, अन्यथापि
सूपपादत्वात् । प्रयोजकत्वमिति निर्देशे च धर्मोत्तरं किं गौरवं पश्यति येनैवमवाचकमाचक्षीत ?
कथञ्च प्रकरणस्येति दुरुपवादं प्रयुञ्जीत ? किञ्च यदीप्सज्जिहासन् वा पुरुष प्रवर्तते
तदुपादानरहितयागम्या प्रवर्तितो भवति । यथाह अक्षपाद — “धर्ममविहृत्य प्रवर्तते तत्
प्रयोजनम्” [न्यायभू० ११२४] इति । अधिहृत्य उद्दिश्येत्यर्थः । न च सम्प्रज्ञानस्य भिन्न
मर्षा पुरुषार्थमिद्विहेतुत्वम् ईप्सन् जिहासन् वा प्रवर्तते । किन्तुर्हि ? हिताहितप्राप्ति-
परिहारावुद्दिश्येति तावैव प्रयोजने युज्ये । किञ्चिदभिहासोरनुपादित्सोरर्थनिरोह[4a]स्य
मन्यपि पुन्यार्थसिद्धिहेतुत्वे अप्रवर्तनात् । स्मरणादभिलाषेण व्यवहारं प्रवर्तते इत्यल
शब्दमात्रसमर्थनदृष्टेरर्थतत्त्वानवगाहिनी वचनेऽन्वादरेण ।

अप्राभिवेदप्रयोजनं प्रवर्तकमिति समस्यते । ततोऽयमदोष इति चेत् । तदवद्यम् ।
न हि पुन्यार्थसिद्धिहेतुत्वेन प्रयुक्तं पुरुष सम्प्रज्ञानरक्षणो अभिधेये प्रवर्तते किन्तु प्रकरणे
प्रवर्तते— प्रत्यक्षवर्णलक्षणा प्रवृत्तिमनुमिच्छति ।

अथ ग्रन्थस्य शास्त्रार्थस्वभावत्वादौ । एवमप्यसौ शब्देऽभिधेये च समुदाये प्रवृत्तौ भवति ।
तद् ग्रन्थस्य प्रकरणस्येति पट्टी कथम् ? अथ पुनरयमर्थाऽस्य प्रकरणस्याभिधेयार्थादभिधाना-
भिधेयममुदाये प्रयोजनं प्रवर्तकमिति । तथा च प्रकरणस्य प्रकरणे प्रवर्तकमित्यमङ्गुतमुच्यते
भ्यान् । यदि शोकतया व्युत्पन्त्या प्रयोजनशब्देन प्रयोजकं तत्प्राप्तमस्य ब्रह्मार्थविपिनं भवेत्
तदा सम्प्रज्ञानपूर्विकेन्यादिना अभिधेयप्रयोजनमुच्यते इत्युक्तं स्यात् । भूतपदस्य सम्बन्धी
पुण्य पुन्यस्येति दर्शितं स्यात् । न चैवम्, तस्मान् प्रयोजनशब्देन प्रत्यक्षस्याभिधेयमभो-
धरणात् ।

अथोच्यते । प्रवर्तनी च न प्रवर्तना पत्र एव हि न प्रवर्तते ? किं अयं सम्प्रज्ञान
इति ? ह्योपादेयार्थानां प्राप्तिरक्षणप्रवर्तनी न प्रवर्तनं जान मृगयते । अन्यथा त्रिधा-
दामासाममागज्जुयान इति वा शानि ? पश्यतु नु पुन्यप्रवृत्तयामि चाम्याभिधेयमिति
नर दर्शितं भवति ।

यया कारकदन्तप्रयोजनाभावात् न तत्परीक्षा आरम्भणीया प्रेक्षावता ।

तस्मादस्य प्रकरणस्यारम्भणीयत्व दर्शयता अभिधेयप्रयोजनमनेनोच्यते । यस्मात्
सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थसिद्धिः, तस्मात् तत्प्रतिपत्तये^१ इदमारभ्यत इत्ययमत्र वाक्यार्थः ।

^२अत्र च प्रकरणाभिधेयस्य सम्यग्ज्ञानस्य सर्वपुरुषार्थसिद्धिहेतुत्व प्रयोजनमुक्तम् ।

यथेति* सामान्यनोक्तस्यार्थस्य विषयोपदर्शने । यथैतद्वक्षितं तद्वत् सर्वं द्रष्टव्यमिति
वाशब्दाद्यैः ।

तत्परीक्षेतीक्षत्यमित्यञ्चति कर्मोपदेशः । पदसहतिरिति च बुद्धिस्थम् । परीक्षण
वा परीक्षा विनृप्यावधारण तादर्थ्यात् शास्त्रमपि तथा ।

• ननु निष्प्रयोजनाभिधेय आरम्भ, वचनेन त्वनन किं क्रियत इत्याह—तस्मात् इत्यादि ।
यस्मान्निष्प्रयोजनाभिधेय आरभ्यते तस्मादारम्भणीयत्व दर्शयता आरम्भयोग्यमवेव मयारभ्यत
इति प्रकाशयता, आरम्भणीयत्वे च दर्शिते श्रवणीयत्वमपि निमित्तसाम्याद् दर्शितं भवतीति ते
प्रवर्तिता भवन्ति ।

ननु च सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थसिद्धिरित्यनेनैकदेशनाभिधेयप्रयोजनमुक्तम्, न
समुदितेन । तत् कथमनन वाक्यनोच्यत इत्युच्यते । उच्यत । वाक्यं हि नामैकस्मिन्नर्थे
प्राधान्येन प्रपिपाद्य गुणगुणिभावमनुभवतामर्थद्वारेणान्योन्यापेक्षिणा सम्बद्धानां पदानां समूह
उच्यते । तत्र यदि सर्वेषां पदार्थानां प्राधान्यं स्यात् तदा परस्परानुपकारात् सम्बन्ध एव
पदानां न स्यादिति वाक्यरूपतैव हीयतेति सूक्तमननति । अभिधेयप्रयोजनाभिधानमेवास्य
सम्यग्ज्ञानेत्यादिपदसमूहात्मकस्य यथा तथा यस्मादित्यादिना कष्टोक्तं करोति । तस्य
सम्यग्ज्ञानस्य प्रतिपत्तये शिष्यस्यत्यर्थात् । एतच्च तद् व्युत्पाद्यत इत्यस्य सामर्थ्यावस्थि-
तायवपन द्रष्टव्यम् । इतिना वाक्यार्थस्य स्वरूपम्, इदमा च बुद्धिसिद्धत्वेन तदेवाद्गुली-
व्यपदेशयोग्यमिव दर्शयति । अनेन च पुरुषार्थसिद्धेरूपेयत्वात् प्राधान्यम्, प्रतिपाद्यमानस्य च
सम्यग्ज्ञानस्य तदुपायत्वादप्राधान्यम् । अत एव चार्थेन न्यायन पुरुषार्थसिद्धिर्वाक्यार्थत्वम् ।
छात्र्या तु वृत्त्या शिष्यसम्यग्ज्ञानविषया व्युत्पत्तिक्रिया वाक्यार्थ इति दर्शितम् ।

• ननु सम्यग्ज्ञानेत्यादिना वाक्येन सम्यग्ज्ञानस्य पुरुषार्थसिद्धौ हेतुभावः पर प्रदर्शितो न
पुनरिदं तस्य प्रयोजनमिति दर्शितम् । तस्यैव प्रयोजनमनोच्यत इति चास्तम् । तत् कथं
युज्यत ? अथ नै(च)त्तवनाति न ज्ञायत नस्य किं तदभिधेयं विञ्च तस्य प्रयोजनमित्या-
द्यदूपाह—अत्र चेत्यादि ।

• अथ सम्यग्ज्ञानस्य पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्व प्रयोजनमित्यवयवम् । मूलविरोधाद्^३ युक्ति-
विरोधान्च । तथा हि पुरुरार्थसिद्धिमवाचनीयं सम्यग्ज्ञानेत्यादिवचनं प्रयोजनमनुज्ञानाति न
तु पुरुरार्थसिद्धि(52)हेतुत्वम् । अवयवावच्छास्त्रान तस्मै तामेव प्रयोजनतया व्यक्तीक-
रिष्यति । न च हेतुत्व इति न प्रमिष्यत युज्यत वा । तन् कथमस्यैव सम्यग्ज्ञानस्य प्रयोजनं

१ अस्मिद्वार्थ उच्यमाने सम्बन्धप्रयोजनाभिधेयानि २ उक्तानि ३ भवन्ति ।

भविष्यति । न चात्र प्रयोजन प्रयोजक बाध्यम्, उक्तन्यायात् । इहापि प्रवृत्तिसम्बन्धिन उपदानप्रसङ्गाच्च । न च राजशासन सामान्य किञ्चिदस्ति येन भावप्रधान प्रयोजनशब्द कल्पेत । तदिष्टो पूर्वोक्त दूषण परावर्ततेति ।

सत्यम् । न पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्व सम्यग्ज्ञानस्य प्रयोजनमभिप्रेतम् । किन्तुहि ? पुरुषार्थसिद्धिरेव ।

अवादिताऽनौ कथमुच्यतामिति चेत् । उच्यते । चतुर्थोऽत्र यस्मादर्थे । ततो यस्मात् प्रकरणाभिधेयस्य सम्यग्ज्ञानस्य पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वमुक्तम्, तस्मात् प्रयोजनमुक्तमिति द्विरावतन्तीयम् । तच्चानार्थान् पुरुषार्थसिद्धिरेवावनिष्ठते । सम्यग्ज्ञानस्य-ता प्रति हेतुत्वोक्ती च सा प्रयोजनमुक्ततेति किं साक्षाद्वाचकेन पदेन क्रियत इति भावः । एतावतैव तावदिदं समाधीयते । बहव पुनरायास्यन्ति ।

सर्वा पुरुषार्थसिद्धिर्यनो हेतुत्वात् तत् सर्वंपुरुषार्थसिद्धि, तथाविध हेतुत्व यत्र प्रयोजन तत् तथा । तच्च पुरुषार्थसिद्धिरेवेति । अनया व्युत्पत्त्या अनेन शब्देन संबोक्ता ।

नस्य तादृगमितिपेक्षायामिदमुक्तम्—प्रकरणाभिधेयस्य सम्यग्ज्ञानस्येति केचित् प्रति-पद्यन्ते । अन्ये त्वर्पे(र्ण) आदित्वे प्रयोजनमस्यास्तीति मत्वर्थीयमत विधाय प्रधानवन्निर्दोष विवक्षित्वा प्रयोजनवत्त्वमिति प्रतिजानते । एवं चार्थं समर्थयन्ति—यत् एव पुरुषार्थसिद्धि सम्यग्ज्ञानसाध्या तत् एवं सा प्रयोजनम् । तस्यापि यदेव ता प्रति हेतुत्व तदेव प्रयोजनवत्त्वमिति ।

एके तु यत् सम्यग्ज्ञाने सति पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्व व्यवस्थाप्यते, तत् प्रमाण-फलवद् व्यवस्थाप्य-व्यवस्थापनभावमाश्रित्यदमुक्तं ततो न किञ्चिदवयवमिति मन्यन्ते ।

अपरे तु चण्डब्द भिन्नरूप इत्वा पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वमुक्तम्, प्रयोजन शोक्तमिति योजयन्ति ।

इतरे तु पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वान्न नारणे कार्यमुपचर्य पुरुषार्थसिद्धिमेवाभिदधति । अन्योपायसाध्यतादर्शनार्थं चोपचारकरणं समादधते ।

केचित्तु निबन्धकृत कथञ्चिदपीदं समर्थयितुमनीशाना सहितशब्दपातात् प्रमादपाठ एवेति वर्णयन्ति ।

अत्र सारासारं सन्त एव विवेचयिष्यन्ति ।

स्योदतत् । यद्यः प्रवृत्त्यङ्गतया । अभिधेयप्रयोजनमुच्येत, सद्यत् सम्बन्धादिकमीष किं नोच्यत इत्याह—अस्मिद्वचेति ।

१ ननु अभिधेयप्रयोजनाभिधानेपि यावच्छास्त्रस्य सम्बन्धादीनि नोक्तानि तावत् प्रेक्षावन्तो न तत्र प्रवर्तन्ते इत्याह—त(अ)नेत्यादि । ननु तथाप्यस्मदुक्तस्य किमुत्तरमित्याह—अस्मिद्वार्थे—टि०

२ अभिधेयार्थेऽकथितान्यपि सामर्थ्यादुक्तानि भवन्तीत्यर्थे.—टि०

३ अभिधेयप्रत्यागते—टि०

४ पाणिनि ५. २. १२७.

‘तथा हि—पुरुषार्थोपयोगि सम्बन्धान व्युत्पादयितव्यमनेन प्रकरणेनेति ब्रुवता सम्बन्धानमस्य शब्दसदभेदाभिधेयम्, तद्व्युत्पादनं प्रयोजनम्, प्रकरणं चेदमुपायो व्युत्पादनस्येत्युक्तं भवति ।

तस्मादभिधेयभावाप्रयोजनानाभिधानसामर्थ्यात् सम्बन्धादीनि उक्तानि भवन्ति । ^२न त्विदमेक वाक्य सम्बन्धम्, अभिधेयम्, प्रयोजनं च वक्तुं साक्षात् समर्थम् । ^३एकं तु वदत् त्रयं ज्ञानमर्थ्यात् दर्शयति । ^४तत्र—

‘सो यस्मादर्थः ।

‘कथं पुनरन्वस्योक्तावन्यदुक्तं भवतीत्याह—तथा हि इति । निपातसमुदायश्चामयस्मादित्यस्यार्थः सर्वत्र वर्तते ।

‘पुरुषार्थो हेयोपादेयहानोपादानलक्षण उपयोगो व्यापारः । सोऽस्यास्तीति तथा ।

‘एव सति किं सिद्धमित्याह—तस्माद् इति । तच्छब्देनानन्तरोक्तो वाक्यार्थः प्रत्यवद्र(ञ)ट्यम् ।

‘अभिधेयभागोऽङ्ग एकदेशः । सम्बन्धादिभाषापेक्षया ।

‘सम्बन्धादीत्यादिग्रहणेनाभिधेयप्रयोजनयोः सग्रहः । (5b) उक्तानीति उक्तानीव उक्तानि प्रकाशितानि । न तु तत्राभिधाऽस्य सम्भविनी ।

‘अथाभिधेयप्रयोजनं यथा वाक्येन साक्षादुच्यते, तथा सम्बन्धादीभ्यः किनोच्यन्त इत्याह—न त्विति । तुरवधारयति विधिनष्टि वा ।

‘अयमाशयः—यदि सर्वे पदार्थाः प्राधान्यमस्तुवीरन्, वाक्यमेव तदा विदीर्षेताम्योन्याऽभ्यपेक्षानावेनैकार्थप्रतिपायनात् । ततो वाक्यमकार्थमभिधेयतया उपादात् कल्प्यते नानेकम् ।

‘यदि साधानं समर्थम् । कथं नासमर्थम् ? अथासमर्थमेव । न साक्षात् समर्थमिति । तर्हि न वाच्यमिति । आह—एकं तु—इति । तुरत्रापि वद् वाह्य । साक्षादाच्यत्वेन एकं व्यच्छिन्नमिति । दर्शयति प्रकाशयति, तत्र वाक्यस्याभिधाव्यापारासम्भवात् । अत एवोक्तानीवोक्तानीति तथात्राभिधेयस्यासत्तम्, अन्यथा तदनेन विरुध्यते ।

‘ननु यदि नामाभिधेयादिकं वाक्यस्य प्रकाशयम्, नाभिधेयम्, तथापि पदार्थेन तेनावदप भाव्यम् । तथा च कस्य किं वाचकं पदमित्याह दुष्पाह—तत्र इत्यादि—तपू अभिधेयादिषु ।

^१ सर्वपुरुषार्थसिद्धिहेतु सम्बन्धानम् । अस्मिन्नर्थे उच्यमाने कथं सम्बन्धादीन्नुक्तानि-टि०

^२ नन्वाभिवाक्ये यथाभिधेयप्रयोजनमभिधेयत्वं एवं सम्बन्धादि विमिति न भवति ? इत्याह—टि०

^३ यदि साध्याग्रं वक्ति कथं तर्हि समर्थं तदर्थेन इत्याह—टि०

^४ अप वासिधेन शब्दार्थद्वयमभिधेयं प्रयोजनं पाह—टि०

‘तद्’ इति अभिधेयपदम् । ‘व्युत्पाद्यत इति प्रयोजनपदम्’^१ । प्रयोजनं चात्र वस्तु^२ प्रकरणकरणव्यापारस्य चिन्त्यते, श्रोतुश्च श्रवणव्यापारस्य ।

तथा हि—सर्वे प्रेक्षावन्त प्रवृत्तिप्रयोजनमन्विष्य प्रवर्तन्ते । ततश्चात्रायणं^३ प्रकरणं किमर्थं कृतम्, श्रोतुमिदञ्च किमर्थं श्रूयत इति सशये^४ व्युत्पादन प्रयोजनमभिधीयते । सम्यग्ज्ञानं^५ व्युत्पद्यमानानामात्मानं व्युत्पादकं कर्तुं^६ प्रकरणमिदं कृतम् । शिष्यश्चाचार्यप्रयुक्तामात्मनो द्युत्पत्तिमिच्छद्भिः प्रकरणमिदं^७ श्रूयत इति प्रकरणकरण-श्रवणयोः प्रयोजनं^८ व्युत्पादनम् ।

तदिति द्वितीयान्तमेतत् । यतो व्युत्पाद्यत इत्यत्र लकार प्रयोज्यकर्मणि विहितो न प्रयोज्य-क्रियाकर्मणोति । वाक्यऽपि लोके पद्यते गम्यतेऽननाऽयं इति व्युत्पत्त्या पदप्रयोगो दृश्यते । ततो व्युत्पाद्यत इति प्रयोजनपदमित्याह । अन्यथा पदबन्धमिदं न पदम् । यद्वा व्युत्पाद्यत इत्यनति द्रष्टव्यम् ।

ननुक्तम्—‘प्रयोजनं पुरुषार्थसिद्धिः’ । तत् किं पुनश्चिन्त्यते । कथञ्च तदन्वयोच्यत इत्याह—प्रयोजनं चात्र इति । चो वक्तव्यान्तरसमुच्चयः । तदयमर्थः—नोक्तं प्रयोजनमिति चिन्त्यते किन्तु गुणभूताश्च प्रयोजकपदस्य व्युत्पाद्यत इत्यस्य प्रयोजनम् । तद्वद्युत्पत्तिः क्रियत इति णिच किं प्रयोजनमिति प्रश्नः तस्य प्रयोजनं चिन्त्यत इति यावत् ।

अत्र—इति गुणभूताधनिरूपणं प्रकरणकरणमेव व्यापारः ।

ननु कस्मादियमाशङ्का—वक्त्रा किमर्थं क्रियते, श्रोतुमिदञ्च किमर्थं श्रूयते इति । तौ खल्वेवमेव प्रवर्तयामासमित्याशङ्कयाह—तथा हि इति मस्मात् ।

अथ कथमुभयोर्व्युत्पादनं प्रयोजनमुच्यते ? यद्यतो व्युत्पद्यते तस्य व्युत्पत्तिः प्रयोजनम् । यस्तु व्युत्पादयति तस्य व्युत्पादनमिति । नैतदस्ति । प्रयोजकव्यापारवती हि व्युत्पत्तिः प्रयोजनमिष्टत्पुभयोर्व्युत्पादनमेव प्रयोजनम् । केवलमेकोऽन्यथा प्रवर्ततेऽन्यद्वान्यथा । कथं नाम मद्व्यापारवशेन श्रोतुसन्तानवर्तिनी व्युत्पत्तिर्भूयादिति आचार्यः प्रवर्तते । अत एव स्वप्रयोजकव्यापाराधिष्ठिता श्रोतुसन्तानवर्तिनी व्युत्पत्तिः कर्तुं प्रयोजनम् । एवमेवासी व्युत्पादको भवति । श्रोता तु कथं नामैतदाचार्यव्यापारवसे(श)न मत्सन्तानवर्तिनी व्युत्पत्तिर्भूयादिति प्रवर्तते ।

अत एवाचार्यव्यापाराधिष्ठिता व्युत्पत्तिः श्रोतुरपि प्रयोजनम् । एवमेवासी तद्व्युत्पादो

^१ व्युत्पाद्यत इति णिचनिर्देशात् प्रयोक्तृप्रयोज्यविषय प्रयोजनं वाच्यमित्याह—टि० ।

^२ प्रयोजनमिदम्—A P H ^३ शास्त्रकर्तुं—टि०

^४ श्रुत आचार्यः A P ^५ सशयव्यु० P. H

^६ व्युत्पाद्यमां B, E H N विबुध्यमानानाम्—टि०

^७ प्रकरण-श्रूय० C D B

^८ प्रयोजनव्यु० H N

‘संबन्धप्रदर्शनपदं तु न विद्यते । सामर्थ्यदेव तु स प्रतिपत्तव्यः ।

प्रेक्षावता हि सम्यग्ज्ञानव्युत्पादनाय प्रकरणमिदमारब्धवता ‘अयमेवोपायो नान्यः’ इति दक्षित एवोपायोपेयभावः प्रकरण-प्रयोजनयोः संबन्ध इति ।

भवति । ततो व्युत्पादनं प्रयोजकव्यापारवक्ष्यवर्तिनी व्युत्पत्तिद्वयोरपि प्रयोजनमिति इतिशब्द हेतुपद कृत्वोपसहरन्नाह—प्रकरणकरण-श्रवणयोः प्रयोजनं व्युत्पादनमिति ।

ननु च णिचि कृते व्युत्पादनं कथमुभयो-प्रयोजनम्, इत्यमिति [6a] प्रश्न-विसर्जने स्याताम् । तेनैव तावता दक्षितेन किं-प्रयोजनम् ? सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्तौ कथञ्चिन्निमित्त-मात्रात् दधिभोजनादेराचार्यस्यासाधारणकारणताप्रतिपत्तिः प्रयोजनम् । अयमर्थ—असति प्रयोजकव्यापारप्रदर्शने सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्तावुपयोगित्वमात्रेण स्वास्थ्यादिना साम्यमाचार्यस्य दक्षितं स्यात् । अस्ति चास्य तद्व्युत्पत्तावुपदेष्टलक्षणोऽसाधारणो व्यापारः । स कथं नाम प्रतीयतेति णिचा निर्देशं कृत इति ।

अथ भोजनादेस्तद्व्युत्पत्तौ साक्षाद्व्यापाराऽसम्भवाद् आचार्यव्यापारः प्रतिपत्स्यत इति चेत् । नैतत् । एव हि व्याख्यातृणामिदं प्रतिपादनकौशलं स्यान्न कर्तुरिति न्याय्यो णिचा निर्देशः ।

ननुक्तम्—अभिधानस्य प्रयोजनं न निरूप्यत इति । तत् किमिदानीं तदेव व्याजान्तरेण निरूप्यते ? सत्यम् । केवलं वाक्यार्थत्वेन न निरूप्यत इत्यभिप्रायिना ‘तत्र निरूप्यते’ इत्युक्तम् । न तु पदार्थत्वेनापीनि किं विरोधः ?

सम्यग्ज्ञानं व्युत्पद्यमानानाम् इत्यसाधारणं शब्द—“व्युत्पत्त्यर्थस्य पदेरकर्मत्वाद्”, इति भागवृत्तिकारः । तन्नातिदिलिप्तम्, ज्ञानार्थस्य पदे सकर्मकस्य ‘व्युत्पन्नं सकेत’ इत्यादौ बहुधा प्रयोगदर्शनान् । यथाऽजादि प्रमाणवार्तिके वार्तिककृता ।

“मनोऽव्यु(मनो व्यु)त्पन्नसकैतमस्ति तेन स चेन्मतः ।” [प्रमाणवा० २ १४३] इति ।

यद्यभिधेयादयः पदार्थाः, सम्बन्धस्तर्हि कस्य पदस्यार्थः इत्याह—सम्बन्धेत्यादि ।

सामर्थ्याद् इति नामिधाव्यापारेण । एवकारेण पदस्याप्यभिधामपोहति । तुल्यं केवलमित्यस्यार्थः ।

कथं सामर्थ्यादित्याह—प्रेक्षावता इति । उपायः कारणम् । उपेया सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्ति साध्या । तयोर्भावः । यद्वशेनोपायोपेयज्ञानाभिधाने भवतः । एवकार उपायशब्दात् परो द्रष्टव्यः । प्रतियोगिनोपायायामर्थैव शङ्कितत्वात् । तदन्ययोगस्य च शङ्कित्यमाणत्वात् । अनर्थासङ्क्षोपस्थापितान्ययोगनिराग्रे तु कर्तव्यं सामर्थ्यगम्यमवधारणान्तरं कार्यम् । न त्वदमेव वाच्यम् । नान्य इति च नान्य एवेत्यवस्यम् ।

‘ननु यथाऽभिधेयं प्रयोजने दक्षिते एव सम्बन्धादि ददर्शयामित्याह—टि०

ननु च प्रकरणश्रवणात् प्राग् उक्तान्यपि^१ अभिधेयादीनि प्रमाणाभावात् प्रेक्षावञ्जितं गृह्यन्ते । तत् किमेतैराम्भप्रदेशे उक्तैः ?

सत्यम् । अधुते प्रकरणे कथितान्यपि न निदचीयन्ते ।^२ उक्तेषु त्वप्रमाणकेष्वप्यभिधेयादियु सशय उत्पद्यते । सशयाच्च प्रवर्तन्ते । अर्थसशयोऽपि हि प्रवृत्त्यङ्ग प्रेक्षावताम् ।

एवरूपस्य सम्बन्धो व्युत्पाद्यत इति प्रयोजनाभिधानोद्देशः दशितम् । तदुक्तम्—

“शास्त्रं प्रयोजनं चैव सम्बन्धस्याश्रयावृत्तौ ।^३

तदुक्त्यन्तर्गतस्तस्माद्भिधो नोक्तः प्रयोजनाद् ॥” [श्लोकवा० १ १८] इति

अभिधेयादिप्रकाशनद्वारेणादिवाक्यं प्रवर्तकमिति असहमान आह—ननु च इति । निपातसमुदायश्चायं ‘चोदयामि, अभिमुखो भव’ इत्यस्यार्थस्य द्योतकः । श्रवणानन्तरं तेषां प्रतीयमानतया प्रमाणाभावात्सिद्धे श्रवणात्प्राग् इत्याह । अयं पूर्वपक्षवादिनोऽभिप्रायः—श्रवणात् प्राक् शब्दाश्रयेण प्रवर्तमानमनुमानमन्यद्वा शब्दस्यार्थनान्तरीयतायां प्रवर्तमितुमर्हति । असम्बन्धनिबन्धनायां परोक्षार्थप्रतिपत्तेः प्रामाण्यायोगात् । सा च शब्दस्यासम्भविनी । आचार्यस्य चाप्तभावो दुर्गोधा यनाप्तोपदेशतया शब्दोऽर्थतथात्वं प्रत्याययदिति । आरभ्यत इत्यारम्भप्रकरणम् । तस्य प्रवेशः एकदेशः । सामर्थ्यात् तदादि ।

सञ्चोद्ये सत्यम् इत्याह । यदि सत्यमिदं किमर्थं तर्हि [6b] ते कथ्यन्त इति ? उक्तेषु इति । तुरनुक्तपक्षादुक्तपक्षस्य विशर्षं दर्शयति । अनुनैतदाह—साधकबाधकप्रमाणाभावे यन्तैर्व्याहारात् प्रतिनियताधिकरणो योक्तः सशयो भवितुमर्हतीति । अपि न्यायतः सम्भावना दर्शयति, अतिशय वा । अन्यथा किं सप्रमाणकेष्वपि सशयो जायते येनादिश्रुतिः सगच्छेत् ।

ननु प्रवृत्तिफलमादिवाक्यं प्रवृत्तिश्चेन्नास्ति किं सूक्षयेनोत्पादितेनापीत्याह—सशयाच्च इति । यो यस्मादर्थः ।

अथ ये तावन्मन्दा श्रद्धया वाऽऽचार्यमुपसन्नास्ते तद्वचनादर्थं निश्चित्यैव प्रवर्तमाना न सशयात्प्रवर्तन्ते । येऽपि तद्विपरीता संसारते तेषामपि न सशयात्प्रवृत्तिः । प्रवृत्तौ वा प्रेक्षावत्त्वहानिरित्याशङ्क्याह—अर्थसशयोपीति । न केवलमर्थनिश्चय इत्यपिशङ्केनाह । शक्यनिश्चये हि निश्चयमन्तरेण प्रवर्तमाना प्रेक्षावत्तायां हीयेरन् । यत्र स्वयसंशयनाशितया प्रवर्तमाना, नोपालम्भमर्हतीति भावः । यदि च युक्त्या द्वितीयाकारानुप्रवेशेन सशयानस्य न न्वचितप्रवृत्तिः, तर्हि न कस्यचिद् वचनात् न्वचित् प्रवर्तितव्यमिति भूयान् व्यवहाराविलुप्येत ।

ननु निवृत्तिरनर्थनिश्चयनिबन्धना । अनर्थनिश्चयश्च प्रमाणात् । तच्चेह नास्ति । निवृत्तीतरस्तु प्रवृत्तिव्यतिरेकीं प्रकारो नास्ति । ततोऽप्यलसिद्धा प्रवृत्तिः । तर्हि तदर्थेनादिवाक्यनित्याह—अनर्थत्वादि । न केवलमनर्थनिश्चयोऽपीत्यपि शब्दः ।

अनर्थसंशयोऽपि^१ निवृत्त्यङ्गम् । अत एव शास्त्रकारेणैव^२ पूर्वं सम्बन्धादीनि युज्यन्ते, वक्तुम् ।

^३ व्याख्यातृणां हि वचनं ^४ श्रीडाद्यर्थमन्यथापि सभाव्यते । शास्त्रकृता तु प्रकरणप्रारम्भे न विपरीताभिधेयाद्यभिधाने प्रयोजनमुत्पश्यामो तापि प्रवृत्तिम् । अतस्तेषु सशयो युक्तः । अनुवृत्तेषु तु प्रतिपत्तिर्भिन्नप्रयोजनमभिधेयं सभाव्यते तस्यैव प्रकरणस्य काकदन्तपरीक्षाया इव^५, अशक्यानुष्ठानं वा ज्वरहरतक्षकचूडारत्नालकारोपदेशवद्, अनभिमतं वा प्रयोजनं मातृविवाह-क्रमोपदेशवद्, अतो वा प्रकरणात् लघुतर उपायः^६ प्रयोजनस्य, अनुपाय एव वा प्रकरणं सभाव्यते ।

यद्यवश्यं वक्तव्यान्यभिधेयादीनि तर्हि व्याख्यातार एव तानि वक्ष्यन्ति । तर्हि शास्त्रकृतो व्याहारेणत्याह—शास्त्रकारेणैव न व्याख्यातुम् ।

अथोच्यते—प्रवृत्त्यङ्गत्वाच्च व्याचक्षते । अभिधेयाद्यभिधाने तु प्रवृत्तरेवासम्भवात्प्रसम्भविनी व्याख्यातारो येनाद्यद्वयं तेषां व्याहारमयं निरस्यतीति । अत्रोच्यते । न सर्वथाऽभिधेयादिप्रकाशनं केनचित् कर्तव्यमेवेति चोद्य प्रवृत्तम्, किन्त्वादिव्याख्यं तदर्थं न कर्तव्यमित्यभिसन्धिना । तत्र ये तावत् साक्षादाचार्योपसनास्तथा तद्वचनादेव तत्प्रतीती प्रवृत्तिज्ञानयोः सम्भवात् सम्भवि व्याख्यातृत्वम् । तेष्वप्योऽपि तदुपसनानामिति किमवश्यम् ?

ननु च न शास्त्रकृद्वचनमपि प्रसह्य प्रवर्तयति, किं तर्हि प्रयोजनाद्यभिधानं प्रवृत्ति-विषयोपदेशनात् । तच्च व्याख्यातृवचनमपि सम्भवतीति किमुच्यते शास्त्रकारेणैवेत्यत आह—व्याख्यातृणां हि इति । हिर्यस्मादर्थः । शास्त्रकारेणैव समानमित्याह—शास्त्रकृतमिति । तुना व्याख्यातृभ्यः शास्त्रकृता वक्ष्यमाह । विपरीतं च तदभिधेयाद्यभिधान-ञ्चेति विग्रहः । अथवा विपरीतं च तदसत्यत्वादभिधेयञ्चाभिधेयतया प्रकाशनात् । तस्याभिधानमिति विग्रहीतव्यम् । उत्पश्याम उद्विष्टमाह । अननैतदाह—तेषामपि तथाभिधाने किमस्माकं वाक्यं प्रमाणम् ? केवलमेवा महोपसाऽऽशयं शास्त्रं प्रयत्नुमिच्छता परा-प्रवृत्तानां नैतत्सम्भावयाम इति ।

प्रकरणस्य प्रारम्भ आदी । एतच्च प्रयोजनाद्यभिधाननियतसन्निधयामभूतार्थचिन्ता-विधानविषयस्य कालस्य निर्देशो न तु प्रकरणस्य [7a] मध्यज्वसाने वा तत् सम्भवति सप्रयोजनं चेति ।

^१ सशयो निवृ० A P H E N.

^२ अत्रैवशब्दो व्याख्यातृणामभिधेयादिप्रकाशने, कदाचित् श्रीडाद्यर्थमपि प्रवृत्तिर्भवतीति—टि०

^३ व्याख्यातृणां हि E N व्याख्यातृणां टीकाकाराणां हि B.

^४ श्रीडार्थ A P E

^५ इव १—इत्यादिरूपेण अनवसभावनाया अनन्तरं संख्याद्वयं निर्दिष्टा B प्रती

D प्रती च—म०

^६ उपायोऽस्ति प्रयो C

एतामु^१ चानर्थसंभावनात्वेकस्यामप्यनर्थसंभावनाया न प्रेक्षावन्त प्रवर्तन्ते । अभि-

अथ यदेवविधा प्रवृत्ति^२ शास्त्रकृता^३ दृश्यते त्वयाऽप्यस्य किं न सम्भाव्यत इत्याह—
नापि इति । अपिरप्रयोजनापेक्षया सम प्रवृत्तिदशन समुच्चिनोति । तदेवोत्पश्याम इति
सम्बध्यमानमिह पश्याम इत्यस्यार्थे सम्बद्ध(न्व)व्यम् । पश्याम इति वाऽध्याहार्यम् ।
अनेनैतदाह—तथापि सम्भावयामो यदि तेषामीदृशी पश्यामो न त्वेवमिति । अतो हेतोस्तेष्व-
भिधयादिषु यद्वा तेषु शास्त्रकारेषु वक्तुषु सत्सु तदुक्तेष्वभिधयादिविति प्रकरणात्संशयो-
ऽर्थोन्मुख इति द्रष्टव्यम् ।

ननु सत्यप्यर्थसंशयेऽस्त्वभावे प्रवृत्तिर्नास्ति । तन्निमित्ता तु सा सहायमात्रादपि
भवति । तस्मात्तच्च साधक वाधकविरहादप्यर्थे मिदम् । नत् किं तदुत्पादार्थेन वाक्ये-
नेत्याह—अनुक्तेषु—इति । तुक्त्वावस्थाया अनुक्त्वावस्था भववती दशयति ।

निगत प्रयोजन यस्मान्निष्क्रान्तं वा प्रयोजनात् । काकवन्ता ह्यभिधेया । ते च न
क्वचित् पुरुषार्थं उपयुज्यन्ते । सप्रयोजन वामिधेयमशक्यानुष्ठानं सभाव्यत । किंवदित्याह—
ज्वरेत्यादि । ज्वर हरतीति ज्वरहर । तत्तत्काल्यस्य नागराजस्य चूडा राज्ञा । तस्या
रत्न रति तनोतीति विशिष्ट वस्तु । तेनालकरणम् अलकारः । ज्वरहरश्चासावेवभूतश्चति
विग्रहः । स उपदिश्यते यत्र ग्रन्थेन तद्वत् ।

सतोर्वा सप्रयोजनशक्यानुष्ठानत्वमोरस्य प्रयोजनमनभिमतमेवास्तिकाना सभाव्येत ।
मातुर्विवाहस्य क्रम परिपाटिदृष्टदिश्यते येन पारसीकशास्त्रेण तद्वत् । पारसीकशास्त्रेण हि
मृते पितरि माता प्रथममग्न्यजन पुनश्च परिणतव्या । तदनु तदनुजनस्युपदिश्यते ।

अतो वा प्रकरणात्समुत्पन्नस्य प्रयोजनस्य सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्तिलक्षणस्य । अनुपाप
एव अनिमित्तमेव ।

चत्वारोऽपि वाक्यान् पूर्वपूर्वपिक्षया पक्षान्तरभवद्योतयन्ति । सम्भावना च सर्वा
वर्णिताऽनर्थोन्मुखा प्रतिपत्ति युक्त्या द्वितीयाकारानुप्रवेशाच्च सहायपदाभिलाष्या प्रत्येतव्या ।
सर्वत्रैवाकारान्तरस्य प्रतियोगिन समुदाचारतोऽदर्शनात् । तथाविधाऽनर्थसंभावनामात्रच
बीजमिदमस्त्यादिवाक्य—यद्यस्य प्रयोजनादिक भवेद् बहुभिरन्यैरिवानेनाप्यादावुक्त भवेत् । न
चानेन विञ्चिदवादीति मतिः ।

कामममूरनर्थसंभावना भवन्तु का नो हानिरित्याह—एतास्त्विति । न केवल सर्वा इत्यपि-
शब्देनाह । प्रयोजनाद्यनभियान इव यद्यभियानाऽपि भवन्ति तास्तदा किमभिधयादिभिरभिहितैर-
पीत्याह—अभिधेयादिषु इति । तुक्तेषु इत्यस्यानन्तर द्रष्टव्य, अनुक्तपक्षाच्च विशयस्य
द्योतकः ।

अथ कथमनयोर्नार्थसंभावनायोर्विरोधो यत सम्भावना सहाय उच्यते । स चोपश-
-

ज्ञान जनयदर्थं प्रापयति, अपि त्वर्थं पुरुष प्रवर्तयत् प्रापयत्यर्थम् । प्रवर्तकत्वमपि प्रवृत्तिविषय-
प्रदर्शकत्वमेव । न हि पुरुष हठात् प्रवर्तयितुं शक्नोति 'विज्ञानम्' ।

ननुपदर्शितार्थप्रापक सबाधकमिति कुवता ज्ञानस्यैकस्यापदनकत्व प्रापकत्व प्रतिज्ञातं ।
प्रवृत्तिमन्तरेण प्राप्तानुपपत्तरयत प्रवर्तकत्वमपि । न चैकस्यैव व्यापारा सम्भवन्ति ।
यतोऽन्यत प्रददाति यन जानीत । अन्यत्प्रवर्तयति यदनन्तरं प्रवृत्तिमाधरति । अन्यच्च
प्रापयति यत प्राप्याभिसम्बद्धयत पुरुष इत्याद्यह्नयाह—प्रदर्शिते च—इति । नो यस्मादर्थे ।

प्रवर्तकत्वमेव प्रापकत्व कुवतोऽयमभिप्राय—यद्यप्यर्थं साक्षात्त्वानुरूप निश्चय
जनयत्प्रदशक विन्विन्, अपर प्रदशयद् वा बाह्याया प्रवृत्त कारण नवत्प्रवर्तकम्, इनरत्प्र-
वर्तनद्वारेण बाह्याया प्राप्तनिमित्त नवन् प्रापक व्यपदिश्यते । तथापि स एव बाह्यप्रवृत्ति-
कारणभाव प्रवर्तयितृत्वादिप्रयाजकव्यापाररूपो ज्ञानस्य पुरुषप्ररणेनापजननन च प्रवर्तन-
प्रापणयोरमम्भवन प्रदगनादन्यो नोपयुज्यत इति वस्तुन सर्वस्यैव ज्ञानस्य निश्चयानुगनस्याधिग-
माप्रापरी प्रवर्तन प्रापणव्यापारी । अत एव तत्राद्यमेव ज्ञान प्रमाण व्यबस्थाप्यत । ततो वस्तुन
प्रदर्शकत्वादीनामभेद, व्यावृत्तिनिबन्धनस्तु भदाऽस्त्येव । अत एवैत प्रदशक प्रवर्तक प्रापकशब्दा
कृतकत्वानित्यत्वादिवन्न पर्याया इति ।

स्यान्मतम्—किं पुन प्रयोजन यन प्रवर्तनात् नाऽपर प्रापणव्यापारो ज्ञानस्य, अधि-
गमाच्च नाप्यप्रवर्तन प्रयत्नन साध्यत ? यद्युत्तरज्ञानस्य प्रामाण्यनिपघायम्, तदा गृहीत-
ग्राहित्वं तत्तिपत्स्य[8b]तीति किं तदर्थेन प्रयामनेति । अत्रोच्यत । यदि प्रवर्तयितृत्व प्रापयि
तृत्व च प्रदर्शकत्वात्परमाथतोऽन्यत् स्यात् तदा गृहीतग्राहित्वं न शक्यते प्रतिपादयितुमिति कन
प्रामाण्य निपध्येत । तथा हि न तज्ज्ञान गृहीत गृह्णाति, अपि तु गृहीत प्रवर्तयति ।
अपर तु गृहीत प्रापयति । तथाकारिणोश्च भिन्नोपयोगत्वात्प्रामाण्य कथमपाश्रित्यते ? यदा
तु प्रवर्तनाप्रापर प्रापणव्यापारो ज्ञानस्य प्रदगनाच्च नान्यत्प्रवर्तनम्, प्रयमनं च प्रत्यक्षा-
नुमानक्षणनायक्रियासमर्थो वस्तुमन्तान प्रवृत्तिविषयीकत्तु निश्चयात् शक्यते, तदात्तरेषा
तत्सन्तानभाविनामभिप्रयोजकमतया प्रामाण्यमपास्यत इति ।

एतेन तदपि प्रत्युक्त यत् कनचिदभ्यधापि धर्मोत्तरे—'यद्युपदशकत्वमेव प्रापकत्व तर्हि
यदुक्त उपदर्शितमर्थं प्रापयत् मवादकमिति तस्यायमथ स्यात्—उपदर्शितमुपदर्शयति । न
चैतद् युक्तमयमदाभावात् ।' तथा हि यदि परमाथतोऽर्थाभेद उच्यते तदा न किञ्चिदवद्यम् ।
अथ तदापि नैव वक्तव्यं । अत्यल्पमिदमुच्यते । कृतकत्वमनित्यत्व प्रतिपादयतीत्यपि न
यकनव्यम्, अर्थाभेदादित्यपि किं नोच्यते ?

अथ शब्दप्रवृत्त्यपेक्षयाऽर्थाभेद उच्यते तदाऽसावसिद्धो व्यावृत्तिभेदस्य दर्शितत्वात् ।
तेनायमथ—उपदर्शित साक्षात्कृत्य जनितानुरूपनिश्चयमर्थं प्रवर्तनद्वारेण बाह्याया प्राप्ते साक्षाद
योग्यतया वा निमित्तता गच्छत सबाधकमिति । वास्तवस्तु प्रवर्तक प्रापकयोः प्रमयाधिगति-
रुक्षणात्प्रदर्शनव्यापारादन्यो व्यापरो नास्तीति न प्रवर्तयितृत्व प्रापयितृत्व च प्रयोजक
व्यापारोऽनयोभिन्न इति ।

अत एव चार्थाधिगतरेव प्रमाणफलम् । अधिगते चार्थे प्रवर्तित पुरुषः प्रापित इवाथ । तथा च सत्यर्थाधिगमात् समाप्त प्रमाणव्यापारः । अत एव चानधिगतविषय प्रमाणम् । यत्नं हि ज्ञानेन प्रथममधिगतोऽथ, तेनैव प्रवर्तित पुरुषः, प्रापितइवाथ । तत्र च चार्थे किमन्यन ज्ञानेनाधिक कायम् ? अतोऽधिगतविषयमप्रमाणम् ।

स्यान्मतम्—यद्यधिगतिरेवोत्तरेयामपि फल स्यात् तदोपयोगान्तराभावाद भवेदप्रामाण्य यावता प्रवक्तृत्वस्य प्रवृत्ति फलम् प्रापकस्य प्राप्तिरिति फलभदनियत्तन्निर्णयो व्यापार इत्याह— अत एव—इति । यतो नाथजननद्वारेणाथप्रापण ज्ञानस्य यतश्च न प्रसङ्ग प्ररणेन प्रवक्तृत्वम्, अत एवास्मादेव कारणावयवस्याधिगति परिच्छित्ति फलम्, न प्रवृत्त्यादि ।

ननु तत् प्रमाणस्य फल व्यवस्थाप्यते यस्मिन् सति तदव्यापार परिसमाप्यते । न चाधिगतावपि प्रवृत्ति प्राप्त्योरभावे स पणिसमाप्यत इत्याह—अधिगते च—इति । चो यस्मादर्थे । यस्माद यनाथ सम्यग्ज्ञानेन दर्शितस्तत्र तेनाप्रवर्तितोऽपि पुरुष प्रवृत्तियोग्योप दानात् तदगतस्य च व्यापारान्तरस्याभावात्प्रवर्तित इत्युच्यते । सत्यर्थित्वे प्रवक्तृत्वमेव । ज्ञानेन तावत्प्रवृत्तियोग्य कृत इति यावत् ।

अस्तु पुरुषस्तथा प्रवर्तितोऽथस्तु न प्रापित तथा च व्यापारान्तरमयाधीनमस्तात्याह— प्रापित इति । च पूर्ववत् । अर्थाप्यसावप्राप्नोऽपि नक्यप्राप्तिको दर्शित इति प्रापित उच्यते । अत एव प्रपणक्षतिरेव ज्ञानस्य प्रामाण्यम् । सा च प्राप्यादर्थादात्मलाभनिमित्तति यतो [१२] यत्न प्रवर्तते तदपि प्रापणयोग्यमेव । यत्किनिश्चयस्त्वयश्चक्रियानिर्भासस्य सवस्यानु मानस्य च स्वत एव । प्रवक्तृवाध्यक्षस्य च वस्तुचित्स्वत एव यदभ्यासेन परितो निरस्तविभ्र मासङ्गम् यत्निद्राद्यनुपप्लुत सद आसन्नदेगमनाशङ्क्यव्यञ्जकाधीना यथाभिध्वक्ति च वस्तु गृह्णति । तद्रूपसवेदनादेव सत्याय निश्चीयते । कस्यचित्तु परतोऽचक्रियानिर्भासात्मकात् स्वत प्रमाणादन्यतो वा यत् कुतश्चिन्तान्तरीयकायदाना मध्यका क्वर्ति भ्रान्तिगङ्गापनोदेन निश्चीयत इति । प्रापितइवाथमिति क्वचित्पाठः । स तु युक्तरूप प्रवृत्तियोग्यीकरणात्प्रवर्तित प्राप्यार्चोपदानात्प्रापितोऽयमिष्टकवाक्यतयोपदानात् । एवमुत्तरत्राप्यप एव पाठोऽवदात इति । तथा च सति तस्मिन्च प्रकारे सति । समाप्त पयवसान गत । तस्मादधिगतस्य फलत्वं युक्तमिति भावः । यतोऽधिगमादन्यत्फल नोपपद्यते ज्ञाते च तस्मिन् समाप्यते व्यापार अतोऽस्मात्कारणात् अन्धिगतो ज्ञानान्तरेणापरिच्छितो विषयोऽर्थो यस्य तत् प्रमाण भवति ।

ननु अधिगतविषयमुदीचीन ज्ञान तत्रार्थे किञ्चिदधिगमादधान प्रमाण भविष्यति । न हि विषयभेदादेव प्रमाणभेदोऽपि तूपयोगभेदादपीत्याह—यत्नव—इति । हियस्मात् । पूर्वार्धे योग्य तथा प्रवर्तित प्रापित इति चोक्त तत्रैव पूर्वज्ञानादधिगते किमधिकमतिरिक्त कार्यं कतव्यम् ?

१ यत्न एव प्रवक्तृत्वमेव प्रापकत्वं प्रवक्तृत्वमपि प्रवृत्तिविषयप्रदक्षकत्वम्—टि०

२ अत एवार्था० ॥

३ यत्न एव समाप्ता प्रमाणव्यापृति —टि०

४ अत एवानधि A P H E N ५ तत्रवार्थे A P E H N

६ ततो A B C D P H E N

‘तत्र योऽर्थो दृष्टत्वेन ज्ञातः स प्रत्यक्षेण प्रवृत्तिविषयीकृतः’ । यस्माद् यस्मिन्नर्थे प्रत्यक्षस्य साक्षात्कारित्वव्यापारो विकल्पेनानुगम्यते^१ तस्य प्रदर्शकं प्रत्यक्षम्; तस्माद् दृष्टतया ज्ञातः^२ प्रत्यक्षदर्शितः । अनुमान तु ‘लिङ्गदर्शनाप्रतिश्चिन्वत्’^३ प्रवृत्तिविषयं दर्शयति ।

न किञ्चित् । आद्येनैव कर्तव्यस्य कृतत्वादिति भावः । अतोऽस्माद् हेतोरधिगतविषयं तदधिगन्तुमजातीय विजातीय वा न प्रमाणम् । तेन प्रमाणसम्प्लवो नाम नास्त्येवेति प्रकाशितम् ।

ननु च प्रबन्धेनानेन प्रवृत्तिविषयोपदर्शनं सम्बन्धानमिति दर्शितम् । वक्ष्यमाणया मीत्या प्रत्यक्षानुमाननामनी द्वे सम्बन्धाने । तत्र यदि समानमनयो प्रवृत्तिविषयोपदर्शनं तद्विदं प्रत्यक्षं सत्प्रमाणम्, इदमनुमानं सदिति भेदो न स्यात् । अतस्तदनयोः समानविषयत्वमेव कथितव्यम् । एव च यस्य कथं तदिति वक्तव्यमित्याह—तत्र—इति । तयोः प्रत्यक्षानुमानयोर्मध्ये दृष्टत्वेन ज्ञातो निश्चितः । यदि ज्ञात इत्येव क्रियते तवानुमेयोऽपि निश्चितः सन् प्रत्यक्षेण प्रवृत्तिविषयीकृतः प्रसज्येतेति दृष्टत्वेनेति कृतम् । अथ यो दृष्ट इति किं नोच्यते ? नोच्यते । क्षणिकत्वादेरपि दृष्टत्वेन प्रत्यक्षविषयत्वादनुमानावतारभावप्रसङ्गादिति ।

ननु न प्रत्यक्षस्य निश्चयनाद् ग्रहणमपि तु प्रतिभासात् । तत्किमुच्यते ज्ञातो निश्चित इत्याणकूपाह—यस्माद् इति । विकल्पेनानुगम्यतेऽनुस्रियतेऽव्यवसीयते पदयामीत्याकारेण । तस्माद् दृष्टत्वेन ज्ञात इत्युच्यते । विकल्पेनेति तत्पृष्ठभाविनाऽनुरूपेणेति द्रष्टव्यम् । अनुरूपविकल्पानुगतव्यापारस्य तत्राप्राप्त्याह क्षणिकत्व इव । एव कुतश्चायमभिप्रायः—साध्यवहारिकस्य प्रमाणस्येदं लक्ष[9b]णमुच्यते । ततो वस्तुवृत्त्या प्रकाशमानमप्यनुरूपविकल्पेनाविषयीकृतं सदप्रतिभासमानं नातिरोते, व्यवहारायोग्यत्वात् । एव तद्ग्राहकमपि तयाविश्वविकल्पेनानुगम्यमानव्यापार व्यवहारयितुमपर्याप्तं सत् तुणस्यापि कुञ्जीकरणेऽसमर्थमग्राहकं नातिवर्तते । तेन यदुक्तं प्रदर्शकत्वमेव प्रवर्तकत्वादिति, यच्चोक्तम्—अधिगतिरेव फलमिति तदनुरूपनिश्चयानुगतव्यापारमनुरूपनिश्चयानुगताविति द्रष्टव्यम् । एव यत्र यत्रोच्यते प्रत्यक्षं वस्तूपदर्शकं वस्तुग्राहकमित्यादिना शब्देन तत्र सर्वत्रानुरूपनिश्चयानुगतव्यापारमेव बोद्धव्यम् ।

अथैव सति विकल्पस्यापि प्रामाण्यं प्रमज्येतेति चेत् । एतत्स्वयमेव धर्मोत्तरेणाशङ्क्य निराकरिष्यत इति नेहाच्यते । यदि प्रत्यक्षमेव प्रवृत्तिविषयमुपदर्शयति अनुमानमन्येव तदा

^१ एव सामान्येनाविगवादेकं सम्बन्धानं प्रतिपाद्य विशेषेण प्रत्यक्षानुमाने स्वव्यापारं कुर्वता सम्बन्धानं भवत इति दर्शयन्नाह—टि०

^२ विषयः कृतः B. C. D.

^३ तत्पृष्ठभाविना विकल्पेनावसीयते । एतदुक्तं भवति—प्रतिभासमानार्थाव्यवसायं कुर्वन् प्रत्यक्षप्रमाणं मवादकमित्यर्थः—टि०

^४ अनुभूयते—टि०

^५ निश्चित—टि०

^६ लिङ्गदर्शनं लिङ्गज्ञातम् । तच्च बहुवच्यभिचारि धूमनिश्चयः ज्ञानयति[नयति] सामान्येन साध्याविनाभावित्वस्मरणजातम्—यथा धूमः प्रत्येदोषं गृहीत्वा सर्वत्रायं वह्निज इति स्मरणं तस्मात्—टि०

^७ विकल्पयत्—टि०

तथा च प्रत्यक्षं प्रतिभासमानं नियतमर्थं दर्शयति । अनुमानं च लिङ्गसम्बद्धं नियतमर्थं दर्शयति । अत एते ^१नियतस्यार्थस्य प्रदर्शके । तेन ते प्रमाणे । नाग्यद्विज्ञानम् ।^२

प्राप्तुं शक्यमर्थमादर्शयत्^३ प्रापकम् । प्रापकत्वाच्च प्रमाणम् ।

कथं भेदव्यवस्थेति ? आह—अनुमान तु—इति । तुः प्रत्यक्षादनुमानस्य वैधर्म्यमाह । प्रत्यक्ष न स्वयं निश्चिन्वत् प्रवृत्तिविषयं दर्शयति किन्तु निश्चाययत् । अनुमान तु स्वयमेव निश्चिन्वदिति ।

विनाभूत

१-

५,

‘सर्वत्र साध्याविनाभूतमिति’ स्मरणपुर सर वा क्वचित् स्वरूपग्रहणमिह विवक्षितम् ।

ननु च प्रत्यक्षानुमानज्ञानवदन्यस्यापि ज्ञानस्य यथा प्रवृत्तिविषयप्रदर्शनं तथा किं न प्रदर्शयते ? अथाप्रामाण्याप्रोपदर्शयते । कथं पुनरप्रामाण्यमन्यस्य ? अनियतप्रवृत्तिविषयप्रदर्शकत्वादिति चेत् । तर्हि प्रत्यक्षानुमानयोरपि तथात्वेन प्रामाण्यं न स्यादित्यागूयं ज्ञानान्तराद् भेदमनयोर्दर्शयन्नाह—तथा च—इति । तस्मिन्च प्रत्यक्षस्य स्वव्यापारानुसारिविकल्पोपजननेन निश्चयनात्, प्रवृत्तिविषयप्रदर्शनप्रकारे^४.....मन्यदा लिङ्गदर्शनात्स्वयं निश्चयेन प्रवृत्तिविषयप्रदर्शनप्रकारे । प्रत्यक्षं ज्ञानं प्रतिभासमानं स्वरूपेण प्रकाशमानं नियतमर्थक्रियाक्षमे भावरूपेण व्यवस्थितं दर्शयति । तेन नानर्थं नाप्यनियतं दर्शयतीत्याकूतम् । अनुमानं च नियतमर्थं दर्शयति । यः प्रत्यक्षेण सममनुमानं नियतप्रदर्शकत्वेन समुच्चिनोति । लिङ्गसम्बद्धम् इति हेतुभावेन विशेषणम् । तदयमर्थः—यस्माल्लिङ्गं विजातीयव्यावृत्तैर्ज्यैर्धर्मक्रियाकारिणि तादात्म्येन तदुत्पत्त्या वा सम्बद्धमायत्तं तस्मात् तत्प्रभवमप्यनुमानं नियतं दर्शयति अध्यवस्यतीति । तेनानुमानमपि नानर्थं नाप्यनियतं भावात्मन्यभावात्मनि वा दर्शयतीति प्रकाशितम् । इयास्तु विशेषोऽनुमानं सम्बन्धग्रहणकालदुष्टसाधारणं रूपमाश्रित्योदयमानं स्वलक्षणमध्यवस्यदपि न सन्तानान्तरासाधारणमध्यवस्यतीति प्रवृत्तिविषयापेक्षमपि सामान्यविषयमेव । प्रत्यक्षं तु प्रवृत्तिविषयापेक्षमप्यसाधारणविषयमेव । सन्तानान्तरासाधा[10a]रणेनैव रूपेण विषयस्य निश्चायनादिति ।

इदानीं यस्यायमाशयः —‘अस्तु प्रत्यक्षं नियतार्थदर्शकम्, अर्थस्य साक्षात्करणान्; अनुमानं तु परोक्षार्थस्यासाक्षात्करणत्वं नियतं दर्शयति ? तस्मान्न द्वयोर्नियतार्थप्रदर्शकत्वम्, अपि तु एकस्यैव’ इति । ॥ सामस्त्यनिर्पेक्षवादिनः प्रत्युपसहरन्नाह—अत इति । यस्माद् वस्तुप्रकाशात् प्रत्यक्षं नियतं दर्शयति । परोक्षस्यान्तरा साक्षादनवभागेऽपि तत्सम्बद्धतया चानुमानं कार्यस्वभावजमेकान्तनियतं भावम्, अनुपलम्बजमेकान्तनियतमभावः तथाभूतं दर्शयति । अतोऽस्माद् हेतोरेते द्वे अपि तथारूपे । ततोऽनेन सामस्त्यनिर्पेक्षस्य निर्पेक्ष उपमहृतः । अन्यथा ध्याख्यायमाने तु यतोऽस्तु(यतस्तु) नियतमर्थं प्रदर्शयतोऽत एते नियतार्थोपदर्शके इत्यर्थः स्यात् । एतच्च परिस्फुटस्यैव स्फुटीकरणमनर्थकमापद्येतेति ।

^१ नियतार्थस्य B.

^२ शब्दोपमानादिकम्—टि०

^३ ०र्थमुपदर्श० C. D. B.

^४ मूढमत्वात् न पठ्यते ।

आभ्यां प्रमाणाभ्यामन्येन^१ च^२ ज्ञानेन^३ दर्शितोऽर्थं कश्चिदत्यन्तविपर्यस्तः । यया मरीचिकामु जलम् ।^४ स चासत्त्वात् प्राप्नुमशक्यः । कश्चिदनियतो भावाभावयो^५ । यया सशायं । न च भावाभावाभ्या युक्तोऽर्थो जगत्पस्ति । तत प्राप्नुमशक्यस्तावुन ।^६

सर्वेण^७ चालिङ्गेन^८ विकल्पेन^९ नियामकमवृष्ट्वा प्रवृत्तेन^{१०} भावाभावयोरनियत

नवतामत् नियतार्थोपदशक, प्रमाण तु क्वमित्याह—तेन—इति । तेन नियतार्थप्रदर्शन-
कत्वेन । नियतार्थप्रदर्शकत्वाभावात् किं नाप्राप्ताभ्यमनया धिक्कृतम् ? सत्यपि तस्मिन्
क्व तत् स्यादिति भावः । अनयो प्रवृत्तिविषयप्रदर्शनप्रकारोपदशने तदन्त्यस्य ज्ञानस्य च
तदप्रदर्शने यद् बुद्धिस्थभावीत, तदिदानीं नाग्यद्विधादिना अभिव्यज्यते । नाग्यद्वि विज्ञान
प्रमाणमिति वचनविपरिणामेन सम्बन्धः ।

यद्यपि ज्ञानत्वाविशेषादपि अपि प्रमाण मा भूतामित्याह—प्राप्नुम् इति । आदत्तादिति
हेतोः प्राप्नुविधानादनुपपत्तेरिति । तेनायमर्थः—यत् प्राप्नु मशक्यमस्मादर्थंयति तत् प्रत्यक्षादिकं
प्रापकमिति । भवतु प्रापनम् प्रमाण तु कस्मादित्याह—प्रापकत्वात्—इति । चोऽप्यपारणः ।

ननु आभ्यामन्यनापि दर्शितोऽर्थः जगत्प्रापण एव तत्तदुपपदार्थमपि किं न प्रापक
प्रापकत्वाच्च किं न प्रमाणमित्याह—प्रमाणाभ्याम् इति । चो यस्मात् । अत्यन्तग्रहणन
सप्तपञ्चानविषयविशेष दणयति । तथाविधोऽपि किं न प्राप्यत इत्याह—स च इति ।
चो यस्मादर्थः । नियतोपदशकत्वेऽप्यनर्थोपदर्शकत्वादप्राप्ताभ्यमनस्य दर्शितम् । यदि कश्चि
दीदृशस्तदन्त्यज्ञानविषयोऽन्यादुक्तो भविष्यति । तदुपपदक च प्रमाण भविष्यतीत्यत आह—
कश्चिद्व इति । सशायं भगवात्मानं स्थाणुवा पुरुषो वति हि प्रत्यय स्थाणुमुल्लिख्य
प्ररूपो वेत्यालम्बयस्तदभावमुक्तिरिति । तत् स्थाणुभावाव्यभिचारिण पुरुष पुरुष(पा)-
भावाव्यभिचारिण च स्थाणुमवस्थप्रभावे नाप्यभाव(वे) नियत स्थाणु पुरुष वा दर्शयतीति
भावाभावयोरनियत दर्शयति । यत् एवायमेकान्तनियत दणयितुमनीशानो दोलायते, तत्
एव सशाय इत्युपपद्यत इति ।

अयं विपर्ययार्थोऽस्त्वान् प्राप्यताम्, अयं तु कस्मात् प्राप्यत इत्याह—न च इति ।
चो यस्मादर्थः ।

ननु भवतु नक्षयविपर्यययोरप्राप्ताभ्याम् [10b] किं नद्विज्ञान ? एतदतिरिक्त प्रत्यक्षानु-
मानाभ्यामन्यत्रप्रमाण भविष्यतीत्याशङ्क्याह—सर्वेण च—इत्यादि । चो यस्मात् । सर्वान्त

^१ शब्दादिना—टि०

^२ अन्य ज्ञानेन E N

^३ प्रदर्शितो A C P N

^४ ययं —टि०

^५ यो तद् (च) यया C

^६ अनियतोऽर्थः —टि०

^७ मानसविकल्प—टि०

^८ चालिङ्गजन C D A B P H E N

^९ लिङ्गम्—टि०

^{१०} सत्त्वामत्त्वयो —टि०

एवार्थो दशयितव्यः । स^१ च प्राप्तुमशक्यः । तस्मादशक्यप्रापणम्—अत्यन्तविपरीतम्, भावाभावानियतं चाथ दशयद अप्रमाणम्-यज्ज्ञानम् । अथक्रियाधिभिरचाथक्रियासमर्थ^२-वस्तुप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं मृग्यते । यच्च तंमृग्यते तदेव^३ शास्त्रं विचार्यते । ततोऽथक्रिया समयवस्तुप्रवशकं सम्यग्ज्ञानम्^४ ।

गतत्वादानुमानस्यापि नथात्व स्यादित्याह—अलिङ्गन—इति । नास्य लिङ्गमत्पादकत्वेन विद्यत इत्यलिङ्गनम् । यच्चलिङ्गनं नवणं नत्करणीयं तदा प्रत्यक्षपृष्ठभाविनोऽपि विकल्पस्य तदाऽप्यातमित्याह—नियामकम् इति । विषयाधीना हि नियताधपरिग्रहा ज्ञानस्यत्यर्थो नियामकः । तमदृष्टवा ।

ननु किं प्रत्यक्षपृष्ठभावापि नियामकमथ दृष्टवा प्रवर्तते यत् तादृश्यविरहावन्यथा विकल्पानां तथात्वमाशङ्कयन् । उच्यते । प्रवृत्तनत्यनातभूतो णिजर्थो द्रष्टव्यः । ततोऽयमथ नियामकमदृष्टवा प्रवर्तितेनति । तथा च सति प्रत्यक्षपृष्ठभावी विकल्पो नियामकं दृष्टव्यं प्रत्यक्षेण प्रत्ययनं प्रवर्तत इति तथात्वेन परिहृतो भवति । इतरे त्वन्तिङ्गविकल्पा यत्नं प्रवर्तन्ते जायन्ते न तेन साक्षान्नियामको दृष्ट इति तेषां तथात्वानुपपन्नम् ।

अन्यं तु अनुमाननिवर्त्यधमलिङ्गति योजयित्वा कथं पुनरवसायात्मकनाप्यलिङ्गनं तेनैव करणीयमित्याशङ्क्य नियामकमदृष्टव्येत्यस्य तु हेतुभावेन विक्षेपणत्वान्नियामकमदृष्टवा प्रवर्तत्वादित्यथ इति व्याख्याय तात्पर्याधमपि दण्यन्ति । यद्यपि गन्दाविजमानो विकल्पा नोभयपक्षस्यगानं बोधयन्ते तथापि ते नियामकानाश्रयणं प्रवर्तमाना न यौक्ति(स्त)स्यारूपं तामतिवर्तन्ते इति । पूर्वव्याख्यानप्ययमेवाशयः । सर्वस्य तस्य समुदाचरतोऽविरुद्धयोराकारयोरभावेऽपि युक्त्या द्वितीयाकारानुप्रवशात्सहायरूपत्वेन भावाभावानियतार्थोपदणकत्वमिति ।

एके तु नियामकं विकल्पयितव्यं वस्तुना तत्रायकं वस्त्वदृष्टवा प्रवृत्तनतिं योजयन्ति । अलिङ्गनतिं चास्यैवाथस्य हेतुभावेन विक्षेपणमाह । उभयं पि तु प्रत्यक्षपृष्ठभाविविकल्पेनातिप्रसङ्गमनधिगतार्थाधिगन्तुविकल्प(त्प)स्य ग्रामाभ्यचिन्ताधिकारेण निराकुर्वते । तन्नायमथ—सर्वेण तेनानधिगतत्वा(गतार्था)धिगन्ततयाऽभिप्रतेनैवमवश्यकरणीयमिति ।

अनियतायप्रत्यक्षकमपि तत्प्रापकं स्यादित्याह—स च इति । श्री यस्मादर्थः । अज्ञक्य इत्यस्यानन्तरं स अवधारणार्थो द्रष्टव्यः । सोऽनियतोऽर्थो न प्राप्तुं शक्योऽज्ञस्यत्वादिति भावः ।

ननु च तादृशं सर्वं मा भत्प्रापकम् प्रमाणं तु कस्मात् भवतीत्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेवोपसहरति तस्माद् इति । यस्मात्प्रापकत्वादेव प्रमाणं तस्मात् । अथस्याशक्यप्रापणत्वेऽन्यन्तं विपरीतत्वानित्य(त्वानियत)त्वे हेतु हेतुभावेनानयोविपणत्वत्वात् । चोऽप्राप्तिवाधसमुच्चयः । कश्चिदत्यन्तनिपयस्तं कश्चिदनिपय इत्यादयथाक्रममुपसहार—अथज्ञानमिति नान्यज्ज्ञानमित्यस्य ।

^१ अनियतोऽर्थः—टि०

^२ ० समर्थायप्रा ० A H P N, ० समर्थाय ० B E

^३ तदेव तेन शास्त्रं B H

^४ इति तद् भवति सम्यग्ज्ञानमिति शेषः—टि०

ननु ^१च देशनियतम्, आकारनियतं च प्रापयितुं शक्यम् । यत्कालं तु परिच्छिन्नं तत्कालं न शक्यं प्रापयितुम् । नोच्यते—यस्मिन्नेव काले परिच्छिद्यते तस्मिन्नेव काले प्रापयितव्यमिति । अयो हि दशनकालः, अन्यश्च प्राप्तिकालः । किंतु यत्कालं परिच्छिन्नं तदेव तेन ^२प्रापणीयम् । अभवाध्यवसायाच्च सतानगतभक्त्यै द्रष्टव्यमिति ।

अधरात्र काल आगमनकात्रो यस्य तस्मिन् न प्रमाणम् । अथवा योऽधरात्र मुक्तोऽहो मध्यमुदगते सवितरि पुत्रमागतं दृष्ट्वा प्रभाताया रात्रौ सम्पन्नं मध्यादिनं तस्मिन्नेव च देशं तमेव सुतं(तं) प्रागतं प्रबुद्धोऽपि पश्यति । तस्य सज्ज्ञानं सयादमात्रभागपि न प्रमाणम्, यतोऽधरात्र मध्याह्नमं सदानीमनागतमपि पुत्रवस्त्वागतम्, तेनावगतम् । न चाधरात्र देशकालनियतस्य पुत्रस्य तस्य च कात्रस्यास्ति सद्भावः । तदा त्वधरात्र परमायतं प्रतिभासकालो यस्य मध्याह्नकालमुक्तवस्तुन इति योग्यम् ।

एतेन सुप्तस्य केनचित् पठ्यमानं ग्रन्थं शृण्वतो ज्ञानमसत्याथ व्याख्यातमवलोक्यम् । यस्माद्वाकालभिरात्मानं श्रोतारं ग्रन्थं च श्रोतव्यं पश्यति निद्रोपहतः । न च तद्वाकालसम्बन्धी स्तः । यद्वाकाली च तस्तथा न गृह्णातीति ।

अनपेक्षं च दिशा वाजिस्वप्नोऽपि व्याख्यातो द्रष्टव्यः । यतस्तत्रापि घोटवस्वप्नं यत्कालदशानवि[12a]पया भावा दृश्यन्ते न तथा सति यत्कालाश्च सन्ति तत्कात्रा न दृश्यन्ते । अधरात्रादिषु हि स्वप्नदशनं मूर्षोदयादिसम्बन्धाश्च ते भावा दृश्यन्ते । तस्मात्स्वप्ने केपाञ्चिदनुभूतानामत्यन्तमभावादधर्मिण्या नास्ति सत्त्वम् । केचित्तु अथकियाकारितया अभिमता सत्यस्वप्नं विषया दृष्टकालभद्व्यभिचारिणो न सन्त्यवेति प्रकरणात् ।

इदमीदृग्विशिष्टं स्वप्नज्ञानमुदाहरतो धर्मोत्तरस्यायमाणं—एवविषयस्य स्वप्नज्ञानस्य सदयत्वाभिमानं केपाञ्चिदत्यस्वप्नवादिनामस्तीति तदभिमानशमनायैव मयोदाहरणीकृतम् । न त्वस्मादयस्य स्वप्नज्ञानस्य कद्विद् विशयः । सर्वस्यैव स्वप्नज्ञानस्य निरालम्बनतया मिथ्याज्ञानत्वादिति ।

इदानीं परिच्छिद्यमानस्य यत्कालं परिच्छिद्यतं तत्कालमेव प्राप्यमाणस्य प्रापणमभिप्रतम्—एव द्रुवत इति मत्वास्याचस्यानुपपत्तिं चोदयति—ननु च—इति । दश नियतं माकारे नियतं च शक्यं प्रापयितुमित्यभिदधानोऽनयोऽविप्रतिपत्तिमाह । इयं तु न सम्भाव्यत इत्याह—यत्कालं तु—इति । कुनागन्तरात्ताभ्यां विधाभ्यां वधम्यमाह । यः कालोऽस्य परिच्छिन्नस्य तदं यथा भवति तथा परिच्छिद्यतम् । स कात्रो यस्य प्रापणस्य तदं यथा भवति तथा न शक्यं प्रापयितुम् । यस्मिन् कात्रे परिच्छिद्यतं तस्मिन् काले न शक्यते प्रापयितुमित्यथ । एव च द्रुवताजनं कालांतरमाहोति यदुक्तं तदयुक्तमिति दर्शितम् । सर्वस्यैव ज्ञानस्य एवशीलत्वादिति ।

नोच्यत इत्यादिना सिद्धान्तवादी चादकस्यानुवतोपालम्भमाह । अननापि न किञ्चि

सम्यग्ज्ञानं पूर्वं कारणं यस्यां सा तथोक्ता । ^१कार्यात् पूर्वं भवत् कारणं पूर्वमुक्तम् ।
कारणशब्दोपादाने ^२ तु पुरुषार्थसिद्धे ^३साक्षात्कारणं ^४गम्यते । पूर्वशब्दे तु पूर्वमात्रम् ।

तत्कारणमुक्तम् । तत् किं त्वयैव नोच्यत इति पार्श्वस्थं प्रत्यस्यैवमभिप्रायं प्रकाशयति - अन्यो
हि—इति । होति यस्मात् । यद्येव नोच्यते तर्हि किं नामोच्यत इत्याह—किन्तु—इति ।
निपातानिपातसमुदायोऽयं केवलमित्यस्यार्थः ।

ननु अमगतमिदं वाक्यम् । न हि यदेव परिच्छिन्नमित्यस्ति यनैवमुच्यत । यत्काल
तु परिच्छिन्नं तत्कालमिति तु युक्तं वक्तुम् न तदवेति । सत्यमेतत् । केवलं बोधं यत्न
करणीयम् । यत्कालमित्यनेन हि तत्कालमिति प्राप्तं तदवेति तच्छब्देन वस्तुविषयो प्रच्छब्द
आकृष्यते । ततोऽयमर्थः—यत्कालं परिच्छिन्नं यद् वस्तु तत्कालं तदेव वस्तु प्रापणीयमिति ।
अहो गडुप्रवेशोऽक्षितारानिर्गमो जातः । एव खलु वाक्यं स्यात् समर्थितम्, पूर्वपक्षात्पुनरस्या-
विशेषः प्राप्तः । अस्ति विद्यया महान्, केवलं भवता न समीचीनं निरूपितम् । तथाहि
पूर्वपक्षावस्थायाम् यत्कालं तत्कालं इति चात्र बहुव्रीहिणा परिच्छेदनलक्षणा प्रापणलक्षणा च
निर्याभिधीयते । इदानीं पुनर्वस्तुतो नायमर्थः । यद् वस्तु यत् कालेन सम्बद्धं परिच्छिन्नं
तदेव तेन कालेन सम्बद्धं स्वरूपेण प्रापणीयं तदाऽऽयादा वा । परिच्छेदस्य यावत् कालस्त-
स्मिन् काले यद् विद्यमानं तदेव प्रापणीयमिति यावत् । तद्वच्च परिच्छेदका[12b]लाऽस्तौ
यद् ग्राहकं तत्र प्रमाणमित्यवतिष्ठते । नोच्यते यस्मिन् काले इत्यादिना च यदतदुक्तं तद्
बाह्यप्रापणमभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । परमार्थतरतु ज्ञानस्य प्रदक्षनादयं प्रापणव्यापारो नास्तीति
यस्मिन्नैव काले परिच्छिद्यतेऽर्थस्तस्मिन्नैव काले प्राप्यत इति । एतच्चान्तरमेवाननैव
विस्तरेण प्रतिपादितमिति स्ववचनव्यापातोऽप्यथाऽस्य स्यादिति ।

नन्वेवमपि परिच्छेदकालवर्तिनः प्रापणं न सम्भवत्येव । सर्वस्यैव विषयस्य क्षण-
कत्वात् । तथा चोपदेशितार्थप्रापकत्वं नाम कस्यचिदपि ज्ञानस्य नास्तीत्यसम्भवितात् सम्यग्ज्ञान-
त्वलक्षणस्य स्यादित्यासाद्वयाह—अभेदेति । अभेदेनैकरूपत्वेन तदेवेदमित्याकारेणाध्यवसा-
यात् । उपादानोपादयकृतक्षणप्रबन्धं सन्तानस्तद्गतस्तदाश्रितम् ।

अयमस्य भावः—साव्यवहारिकस्येह प्रमाणस्य लक्षणमुच्यते । तेन नैकान्तेन वस्तु
स्थितिरपेक्षते । तत्र यद्यपि वस्तुस्थित्या परिच्छिन्नं प्राप्ययोगानात्वं तथापि व्यवहर्तारो
निरन्तरापरापरोत्पत्तरविद्यावशाच्च हेतुफलरूपं क्षणप्रचयं तदेवेदमित्यकत्वेनाधिमुञ्चन्ति तत्
परिच्छेदकालभाविनः प्रापणं सम्भवत्येव । इति सम्यग्ज्ञानपदव्याख्यानपरिसमाप्ती ।

तदनेन प्रबन्धेन सम्यग्ज्ञानपदं व्याख्यायापुना पूर्वशब्दं व्याचिह्न्यासुस्तेन सार्धमस्य
विग्रहमाह—सम्यग्ज्ञानम् इति ।

^१ कथं पूर्वशब्दं कारणं वक्तुं इत्याह—टि०

^२ शब्दोपादाने A B

^३ अव्यवहितम्—टि०

^४ गम्यते A H.

यच्च तेन^१ प्रदर्शितं तदेव^२ प्रापणीयम् । ^३अर्थाधिगमात्मकं^४ हि ^५प्रापकमित्युक्तम् ।

स्यादेतत्—अथयप्राप्तिकार्योपदर्शकमेव सम्यग्ज्ञान [11a] नान्यदिति निर्निमित्तमिदम् । तथा चान्यदपि किं न परीक्ष्यत इत्याह—अर्थक्रियाविभिः—इति । चो यस्मात् । अयंस्य दाहादे, क्रिया निष्पत्ति । तामययन्तीनि तथा । एतैरर्थक्रियायां दास्तस्य वस्तुनः प्राप्ते-यंमिसि तन्मृग्यतेऽन्विष्यते । अर्थक्रियाधित्वादेव च तदन्वेपणमेवमवसेयम् । तंस्व प्रेषावद्भिरिति प्रकरणाद् द्रष्टव्यम् । इतरथायंक्रियाविभिरप्यप्रेषावद्भिरमिष्याज्ञानमपि निभास्यत इति तत्परोक्षाज्यापतेत् ।

यदि नाम तंस्त्वमृग्य तथापि तदितरदपि ज्ञान किं न परीक्ष्यत इत्याह यच्च—इति । चोऽवधारणे । विचार्यते परीक्ष्यते । ईदृश तत्सम्यग्ज्ञान प्रवर्तक यदनुसरन्ति भवन्त इति विभज्य प्रतिपाद्यते । अयमस्यादाय —न व्यसनितयाऽऽचार्येण ज्ञान विचार्यते । किन्तुहि ? अर्थक्रियायिजनानुरोधेन । ते तथाभूतमेव ज्ञान मृगयन्ते नाग्यदिति तदेव विचार्यत इति । तदेवेति च मुख्यवृत्त्यभिप्रायेणोक्तम् न तु मिष्याज्ञान शास्त्रेऽस्मिन् न विचार्यते एव । प्रसङ्गात् तस्यापि कल्पनाप्रभृती विचारसम्भवादिति ।

ननु दास्यप्रापणार्थोपदर्शकमेव सम्यग्ज्ञान कुतो व्यवस्थाप्यते नान्यदिति प्रश्ने किमिदम-प्रकृतमुच्यत इत्याह—तत् इति । यतोऽर्थक्रियायिना प्रेषावता नान्यन्मृगयणीयम् । तदन्वेपणीय-मेव विचारणीयम्, व्यसनितया विचारासम्भवात् । ततोऽर्थक्रियासमर्थस्य वस्तुनः प्रदर्शक सम्यग्ज्ञान नान्यदिति अर्थात् ।

अस्तु सम्यग्ज्ञानमीदृशमेव । तत्पुनरन्यदुपदर्शकं अन्यत् प्रापयदपि किं न सम्यग्ज्ञान सत् प्रमाण व्यबहियते ? तथा च पीतशङ्खा(शङ्खा)दिज्ञानमपि प्रामाण्याप्रापति । आह—यच्च इति । चोऽवधारणे । अनेन पीतस(शङ्ख)खादिज्ञानमप्यशेषे सवादात् प्रमाणमिति यत्कंविच-विष्टि तदपि सम्यग्ज्ञानव्यवच्छेद्यमिति दर्शयति ।

ननु चानुक्तसममिद पीतशङ्खादिज्ञानेनानुपदर्शितस्यापि शुक्लशङ्खस्य, जलज्ञानेनानुप-दर्शितस्यापि मरीचिकामिचयस्य प्रापणदर्शनात् । नैतदस्ति । यतो न तज्ज्ञानपूर्विका सा प्राप्तिः, तस्याज्ञातवस्तुविषयत्वात् । न च तेन शुक्लशङ्खवस्तु मरीचिवस्तु वा ज्ञातम् । यथा तु ज्ञानान्तरादेव तथाविधार्थप्राप्तिर्न ततस्तथा अनेनेव प्रामाण्यपरीक्षाया निर्लोठितमिति नैहोच्यते ।

^१ ज्ञानेन—टि०

^२ तदेव तेन प्रा० C. D.

^३ ननु च यदि उपदर्शितार्थप्रापणात् प्रमाण सम्यग्ज्ञान शुक्लशङ्खे पीतज्ञान कुञ्चिका-विवरमणिप्रमाया भणिज्ञानम्, अर्थराने मध्याह्नकालग्राहिस्वप्नज्ञान च प्रमाणमान्योति । एभिरुपदर्शितार्थस्यायमात्रस्य प्राप्तेस्ततश्च सम्यग्ज्ञानमित्याशङ्क्याह—टि०

^४ अर्थाधिगमात्मकत्वं हि प्रापकत्वमि० C.D अर्थक्रियासमर्थवस्त्वधिगमात्मकत्वम्—B.

^५ प्रापणमि० N.

तत्र प्रदर्शितादन्यद्वस्तु भिन्नाकारम्, भिन्नदेशम्, भिन्नकालं च । विरुद्धधर्मसत्तागिद्वि अन्यद् वस्तु । देशकालाकारभेदश्च विरुद्धधर्मसत्तम् ।

तस्माद् अन्याकारवद्वस्तुग्राहि^१ नाकारान्तरवति वस्तुनि प्रमाणम् । यथा पीतशङ्खग्राहि शुक्ले शङ्खे । देशान्तरस्थग्राहि च न देशान्तरस्थे प्रमाणम् । यथा कुञ्चिकाविरदेशस्थाया मणिप्रभाया मणिग्राहि ज्ञानं नापवरकस्थे^२ मणौ । कालान्तरपुस्तग्राहि च न कालान्तरवति वस्तुनि प्रमाणम् । यथाद्वारान्ते मध्याह्नकालवस्तुग्राहि स्वप्नज्ञानं नार्धरात्रकाले^३ वस्तुनि प्रमाणम् ।

तदेव तेन प्रापणीयमिति कुत एतदित्याह—अर्थाधिगमेति । हिमंस्मात् । उक्तमिति प्रदर्शनादीनां वस्तुतोऽभेदं प्रतिपाद्य अत एवार्थाधिगतितरेव प्रमाणफलमिति अनेन प्रकाशितत्वात् । न तु साक्षादभिहितम् । यच्चन्यदधिगम्यान्वत् प्रापयेत् तदा प्रदर्शनप्रापणयोर्भेद एव स्यात्, अभेदश्च प्रतिपादित इति भावः ।

कथं पुनरधिगतितरेव फलमित्यनेन तथात्वमस्योक्तम् ? यत् प्रापकत्वं प्रामाण्यं फलं च तदव्यतिरिक्तमिति । अथवा प्राप्तुं शक्यमर्थमावर्तयत्प्रापकमित्यनेनैवमुक्तम् । तथाहि तादृशमर्थमावर्तयदिति परिच्छिन्ददित्यर्थः । परिच्छेदश्च प्रापकत्वात् भिद्यत इति ।

भवत्पददर्शितार्थप्रापकत्वमव सम्पन्नज्ञानम् । यत् तदेव प्राप्य वस्तु शङ्खादिकं पीतरूपतया प्रदर्शयति तत्कथमसम्पन्नज्ञानमित्याह—तत्र-इति । तत्रेति वाक्योपक्षेपे चेतत् । प्रदर्शिताद् रूपाद् भिन्नाकारादि सद् यस्त्वन्यदित्यन्यत्वं विधायम् । आकारादिभिन्नमपि न ततोऽन्यत्, तदेवमित्यप्यवसामादित्याह—विरुद्धेति । हिमंस्मात् । यदि विरुद्धधर्माभ्यासादन्यत्वम्, न तर्हि देशादिभेदादित्याह—देशेति । सो यस्मादर्थः । भवत्वेव तथाप्यकारादिभिन्नग्राहिज्ञानमाकारान्तरादियोगिनि वस्तुनि किं न प्रमाणमित्याह—तस्माद् इति । यस्मात्सम्पन्नज्ञानेन यदेव हि दर्शितं तदेव प्रापणीयम्, आकारादिभिन्नं च ततोऽन्यत् तस्मात् । किमिव क्व न प्रमाणमित्याह—यथेति । भिन्नदेशग्राहिणः का वातित्याह—देशान्तरेति । किंवत्र प्रमाणमित्याह—यथेति । अव(प)वरकशब्देन देशविशेषो लयनोदरादिशब्दवाच्य उच्यते । अपवरकशब्दस्याप्यतदर्थस्य भावात् । अपवरकदेशस्य इति पाठेऽपि न दोषः ।

भिन्नकालग्राहिणः का व्यवस्था इत्याह—कालान्तरेति । उपदर्शनकालादन्येन कालेन व्यावहारिकेण युक्तं सम्बद्धं तद्ग्राहि भिन्नकालवस्तुग्राहीनि यावत् । च पूर्ववत् पूर्वेण सहेदमप्रामाण्येन समुच्चिनोति । तदुदाहरणाह—यथेति । अयमस्यार्थः—अर्धरात्रे निद्राणस्य मध्याह्नकालप्रतिभासमानुभवतो वणिज्यागनमुतवस्तुदर्शनहृषितरोम्ण एव श्रुतिरिति बोधे काकतालीन्यायेन च सत्यपि पुत्रोपलम्भे तज्ज्ञानं न प्रमाणम् । तत्सर्वं परमार्थनार्धरात्रकालसम्बद्धं मध्याह्नकालाकलितं च प्रतीतमिति मध्याह्नकालत्वेनावभासनादेव च मध्याह्नकालं तद्वस्तुक्तम् ।

१ ०न्याकारवस्तुग्राहि—B. C D

२ ०वरकदेशस्थे—A B. C D P E H. N.

३ ०अर्धरात्रकालवस्तुन N अर्धरात्र कालो यस्य मध्याह्नकालवस्तुन टि० ।

१ द्विविधं च सम्यग्ज्ञानं—अर्थक्रियानिर्भासम्, अर्थक्रियासमर्थं च प्रवर्तकम् । २ तयोर्मध्ये यत् प्रवर्तकं तदिह परीक्ष्यते । तच्च पूर्वमात्रम् । न तु साक्षात्कारणम् । सम्यग्ज्ञाने हि सति पूर्ववृष्टस्मरणम् । स्मरणादभिज्ञायः । अभिज्ञापात् प्रवृत्तिः । प्रवृत्तेश्च प्राप्तिः । ततो न साक्षादेतुः ।

ननु पुरुषार्थसिद्धिं सम्यग्ज्ञानस्य प्रयोजनं वार्यत्वेन । तथा च सम्यग्ज्ञानकारणिकेति वक्तुमुचितं तत्किमेवमुक्तमित्याह—कार्याद् इति । अनेन व्यवस्थावाची सप्तेव पूर्वशब्दः कारणे वर्तते इति दर्शयति ।

भवति 'लक्षणहेत्वो' क्रियाया' [पाणिनि ३ २ १२६] इति हेतौ घटुर्विधानात् हेतुपदमेतत् । यद्येव कारणशब्द एव क्रियतामित्याह—कारणेति । अयं भावः—करोतीति कारणमुच्यते, न त्वकुर्वद्वपम् । अकुर्वन्ति पुनः कारणव्यपदेशः कारणकारणत्वादीपचारिकः । न च मुख्ये सम्भवति अमुख्ये प्रत्ययो युज्यते । ततो यदेव ज्ञानमव्यवधानेन पुरुषार्थसिद्धेर्निबन्धनं तदेव कारणशब्देन प्रतीयतेति । यदि पूर्वग्रहणेऽप्येव प्रत्ययस्तदा को विशेष इत्याह—पूर्वशब्द इति । तु कारणशब्दाद् विशेषमस्याह । पूर्वमात्रमिति साक्षात्कारणमितरच्च ।

ननुभयो सम्भवे साक्षात्कारणपरिहारेणेतत्प्रहणाय पूर्वशब्दो भोक्ते न वैवमस्ति । सर्वस्वदेव पुरुषार्थसिद्धिं प्रति साक्षात्कारणत्वादित्याह—द्विविधश्च—इति । चो यस्मादर्थः । कथं द्विविध्यमित्याह—अर्थक्रियेति । निर्भासतेऽस्मिनिति निर्भासः । अर्थक्रियाया निर्भासो यस्मात् तत् तथा । यत् साधनज्ञानादनन्तरं दाहादिप्रतिभासज्ञानमुत्पद्यते तदेवमुच्यते ।

केचित्तु साधने कार्यकारणव्यवहारस्याव्यावर्तनेन कर्तुमशक्यत्वाद् दाहादिप्रतिभासमेव ज्ञानमव बुवते । अर्थक्रियाया [13a] निर्भासोऽस्मिनिति कृत्वा । अपरम् अर्थक्रियासमर्थं च प्रवर्तकम् । यत् प्रवृत्तिसमधिगम्यार्थक्रियागोचरं तदेवमुक्तम् । चोऽर्थक्रियानिर्भासापेक्षया समुच्चये । अनयो किं परीक्ष्यत इत्याह तयोः—इति । प्रवर्तकमपि साक्षात्कारणं तत् कोऽन्यत्र विद्वेषो येनेदमेव विचार्यते ? किं वा पूर्वशब्देनेत्याह—तच्च—इति । चो यस्मात् ।

अपमाधाय—यत् प्रवर्तन्ते तत् सर्वमर्थप्राप्तेर्व्यवहितं कारणम् । अतश्च सम्भव-
प्रतिबन्धं तत् प्रवृत्त्यङ्गत्वात्पूर्वमात्रम्, न त्वनन्तरं कारणमिति । पूर्वमात्राभिधानेन सान्तरम् ।
अमुमेव द्रव्यग्राह—न तु—इति । तुविशेषार्थः । कुत एतदित्याह—सम्यग्ज्ञान इति । हि-
यस्मात् । तस्मिन् सम्यग्ज्ञाने प्रकरणात् साधननिर्भासः सति । स्मृतिबीजोपजननयोग्यज्ञान-
ज्ञानस्य दाहादे स्मरणम् । ततोऽभिज्ञायः—तत्प्राप्तीच्छा । तत् प्रवृत्तिः प्रवर्तकज्ञानोपदशितमर्थं
प्राप्तुकामा व्यापारसहया बुद्धिः । तस्याश्च प्राप्तिरुपादित्सित्वाभ । यस्मात् स्मरणादिना
व्यवधानं तत् तस्मान् न साक्षात् हेतुः प्राप्तेरुपायः पुरुषार्थसिद्धेरिति प्रकरणात् ।

१ किमनन्तरकारणं ज्ञानं भवति यदपेक्षया व्यवहितस्य ग्रहणार्थं पूर्वग्रहणं कृतमि-
त्याह—टि०

२ तयोर्द्वयं—A. P. H. E. N.

अर्थक्रियानिर्भासि^१ तु यद्यपि साक्षात्^२ प्राप्तिः, तथापि तत्र परीक्षणीयम् । यत्रैव हि प्रेक्षावन्तोऽर्थिनः^३ साशङ्का, तत् परीक्ष्यते । अर्थक्रियानिर्भासि च ज्ञाते^४ सति सिद्धः पुरुषार्थः । तेन तत्र न साशङ्का^५ अर्थिनः । अतस्तत्र परीक्षणीयम् । तस्मात् परीक्षाहं-मसाक्षात् कारण सम्बन्धान्मावर्त्तयितुं कारणशब्द परित्यज्य पूर्वग्रहणं कृतम् ।

यदि परम्परयाऽपि प्राप्तिहेतुः परीक्ष्यते तर्हि साक्षात् हेतुरन्तरा परीक्षणीय इत्याह—
अर्थक्रियानिर्भासिमिति । तु प्रवर्तकाध्यक्षादर्थक्रियानिर्भासि भेदवद् दर्शयति ।

यदा प्राप्तिहेतुरिति पाठस्तदा अर्थक्रियानिर्भासमित्यस्यान्त्यव्याख्यानपक्षे भिन्ना सतोपादिप्राप्तिर्लोकाध्यवसायसिद्धा या तस्या हेतुः । प्राप्तिपाठे तु तद्व्याख्यायमानवद्यता । पूर्वव्याख्याने तूपचारात् प्राप्तिहेतुः प्राप्तिगन्धेन वक्तव्यः । करणसाधनो वा प्राप्तिगन्धो द्रष्टव्यः ।

कस्मात् तत् न परीक्ष्यत इत्याह—यत्रैव हि—इति । हिर्यस्मात् । साशङ्का ससदेहा । आशङ्का ग्रहणस्योपलक्षणत्वात् सविपर्यासा इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

एव कुवतश्चायमाशयः—न व्यसनमेतच्छास्त्रकृतो येन ज्ञानमपरीक्षमाणं स्वास्थ्यमलभमानं परीक्षते । किन्तु हि ? व्युत्पाद्यजनप्रयोजनोद्देशेनायमस्यारम्भः । सत्त्वविपर्यासापसारणं च व्युत्पाद्यजनप्रयोजनम् । ततो यत्रैव ते तथाप्रवृत्तयस्तदेव परीक्ष्यत इति । अर्थक्रियानिर्भासेऽपि ते तथावृत्तयः इत्याह—अर्थक्रियेति । अत्रन्दस्तुतन्दस्यार्थः ।

कृतो न तथावृत्तयः ? यत्र साक्षात्कारणेऽस्मिन् सति सिद्धः पुरुषार्थः तेनानन्तरमेव फलस्यानुभूयमानत्वात् । तदैव सतोपादिगमनाद् वा । व्याख्यानद्वयपि अधक्रियानिर्भास-
शब्दवाच्ये द्वये स्थिते द्वयेमेतत् शङ्कायाः कारणम्—अनन्तरफलादर्शनम्, अध्यवसायसिद्ध-
भिन्नप्राप्त्यभावो वा । तदभावे तु कथं शङ्केरिति भावः ।

मा भूवस्तत्र साशङ्कास्तत् किं सिद्धमित्याह—अत इति ।

यदि व्यवहितं प्रवर्तकं पुरुषार्थसिद्धेर्न कारणं तर्हि कथमुक्तम्—‘कार्यत् पूर्वं भवत् कारणं पूर्वमुक्तम्’ इति ? असाक्षात् कारणे चाकारणे कारण[13b]विशेषणं साक्षादिति निरर्थक-
मित्याशङ्क्याह—तस्माद् इति । यस्मात् साक्षात् कारणमाशङ्कानास्पदं सदपरीक्षणीयं तस्माद्
यदसाक्षात्कारणमत एव च परीक्षाहं परीक्षायोग्यं प्रवर्तकं सम्बन्धान्मावर्त्तयितुं साक्षात्कारिणी—
इति कारणशब्दं विहाय पूर्वग्रहणं कृतमाचार्येणेत्यर्थात् ।

एतदुक्तं भवति—योऽयं कारणशब्दो व्यवहिते कारणकारणं वर्तते नात्र तत्राभिधायकत्वेन
वर्तते करोतीदी कारणमिति व्युत्पत्तेः । किन्तु हि ? तादर्थ्यादुपचारात् इति ।

^१ निर्भासि तु—A. C P H N निर्भासात् B E D.

^२ प्राप्तिस्तथापि—A. P H प्राप्तिहेतुः तथापि C ^३ ससदेहा—टि०

^४ ज्ञाने B P. H

^५ साशङ्का अर्थे ज्ञाते A. P H.

सर्वा चासौ पुरुषायसिद्धिश्चेति । सर्वशब्द इह द्रव्यकात्स्न्ये^१ वृत्तो न^२ तु प्रकारका-
त्स्न्ये । ततो नायमर्थः — द्विप्रकाराणि सिद्धिः सम्यग्ज्ञाननिबन्धनवेति ।^३ अपि त्वयमर्थः —
या काचित् सिद्धिः सा सर्वा कृत्स्नं वासौ सम्यग्ज्ञाननिबन्धनति ।^४ मिथ्याज्ञानाद्धिः काकतालो-
याऽपि नास्त्ययसिद्धिः । तथा हि—यदि प्रदर्शितमर्थं प्रापयत्येव^५ ततो^६ भवत्ययसिद्धिः ।

प्रणिहितम् । तथाहि—हीयते त्यज्यते न स्वीक्रियते इति ह्य । हानञ्चास्वीकरणम् ।
न तु गृहीत्वा परित्यागः । तेन अद्विविषयकदादीनामपि हानं तत्रा[14a]ऽप्रवृत्तिरेव ।
सा चोपेक्षणीयऽप्यस्ति । तथा च यदि तस्य स्वीकारो भवेत् तदा हेयत्व सिद्धिमध्यासीत् ।
न च तत् स्वीक्रियत इति व्यक्तमय हेतुरसिद्धन्तस्य । न त्वस्माकमसिद्धः । अनुपादेयत्वस्य
अस्वीकर्तव्यत्वस्य सिद्धत्वात् ।

अधानुभवसिद्धस्य तृतीयरागलक्षणीयस्यास्वीकरणमात्रादयत्नः साधर्मिक्यप्रतिपादनम्
मुक्तमिति चेत् । प्रियमुक्तं प्रियम् । न हि वयमपि प्रसिद्धयोर्हेयोपेक्षणीययोरथयोरैकस्वभा-
वतामातिष्ठामहे । किन्तु क्रियानिमित्तं हेयगर्भनंकाभिधानम् तथा स्वीकरणार्थेन हानशब्दे
नोपेक्षाया अभिधानमिति किमवधम् ? एतच्च हेयोपादेयत्वमथस्यैकपुरुषैककालापेक्षाया
प्रत्ययम् ।

अपुना सिद्धिरश्वस्याधपदेन विग्रहः सुवन्नयमाह—तस्य—इति ।

ननु लोके सिद्धिर्निष्पत्तिरुच्यते यथोदनस्य सिद्धिरिति । तत्कथमेव वण्यत इत्याह
हेतुनिबन्धनति । हेतुः कारणं निबद्धपतेऽस्मिनिति निबन्धनं प्रतिबन्धविषयः । हेतुनिब-
न्धनमस्या इति विगृह्य हेतुप्रतिबद्धत्वार्थो वक्तव्यः ।

यदि जनकनिबन्धना सिद्धिरीदृशी तर्हि ज्ञाननिबन्धना कादृशी भविष्यतीत्याह—ज्ञानति ।
तु पूर्वस्या सिद्धरस्या भददशयति । एव च व्याचक्ष्णाय अधपदव्याख्यानं 'अथ प्रयोजनं दाहादि ।'
सिद्धिपदव्याख्यानं च तस्य दाहानिष्पत्तिः इति यद् विनीतदेव—ज्ञानभद्री व्याचक्षता तद-
द्वयमप्यपास्यति । यत् स्वहृत्तोरेव बह्वन्नादेदाहादनिष्पत्तिं तु ज्ञानात् तस्य तदकारकत्वादिति ।

ननु यदि सिद्धिरनुष्ठानं तर्हि हानमुपादानं च वधः सिद्धिरित्याह—हेयस्य च—इति ।
को हेतोः अवधारणः वा । हानमित्यस्मात्परो द्रष्टव्यः । द्वितीयश्चकार समुच्चयाय ।
किमेव सति सिद्धमित्याह—तत् इति । यतो ज्ञाननिबन्धना सिद्धिरीदृशी तत्तत्तस्मात्कारणात् ।

पुरुषायसिद्धिशब्दानां विग्रहमर्थं च व्याख्याय सम्प्रति सबशब्दं व्याख्यातुं विग्रहमाह—
सर्वा च—इति । एव च विगृह्यन् यद् विनीतदेवेन व्याख्यातं सर्वश्चासौ लौकिको लोकोत्त-
रदशासन्नदेशो दूरदेशश्च पुरुषायश्चति तथा तस्य सिद्धिरिति तद् दूषयति । एव हि

^१ प्रवृत्त —D

^२ निबन्धनति A B D P H E

^३ एवमिति सम्यग्ज्ञानवत्—टि०

^४ न च प्र० B H न प्रकार C P E

^५ निबन्धनंवेति A P H E

^६ ततो मिथ्याज्ञानात्—टि०

प्रदर्शितं च प्रापयत् सम्यग्ज्ञानमेव । प्रदर्शितं चाप्रापयत् मिथ्याज्ञानम् । अप्रापकं च कथमर्थसिद्धिनिबन्धन स्यात् ? तस्माद् यन्मिथ्याज्ञानं न ततोऽर्थसिद्धिः । यतश्चार्थसिद्धिस्तत् सम्यग्ज्ञानमेव । अत एव सम्यग्ज्ञानं यत्नतो व्युत्पादनीयम् । यतस्तदेव पुरुषार्थसिद्धि^१—निबन्धनम् ।

व्याख्यायमाने सर्वशब्देन पुरुषार्थसिद्धेरविशेषणाद् मिथ्याज्ञानात् काकतालीयार्थसिद्धिरनिवारिता स्यात् । न च सा सम्भविनी । यथा च सा न सम्भवति, तथाऽन्तरमेव प्रतिपादयिष्यते ।

मोक्षि शान्तभद्रः “सर्वेश्वरामो पुरुषार्थश्च, सर्वेषां वा पुरुषाणामर्थस्तस्य सिद्धिरिति” व्याचष्टे सोऽप्यनर्थक्येन द्वारा निराकृतः ।

ननु सर्वशब्दस्य प्रकारकात्स्न्यवृत्तेरपि दर्शनात् ज्ञायते किंवृत्तिरत्राभिप्रेत इत्याह—सर्वशब्द इति । द्रव्यस्य नि शेषतया वृत्तः प्रवृत्तो वाचकभावेन । यथा “सर्वोत्पत्तिमतामीश्वरो निमित्तकारणम्” इत्यत्र [14b]त्र । द्रव्यशब्देन चेदतदिति व्यपदेशयोग्यं ग्रहीतव्यम् । न तु वैशेषिकसिद्धान्तप्रसिद्धं पृथिव्यादि । तदुक्तम्

“वस्तुपलक्षणं यत्र सर्वनामं प्रसज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेदत्वेन विवक्षितः ॥” इति ।

पुरुषार्थसिद्धिरपीदतदिति व्यपदेशयोग्या । तेन साऽपि द्रव्यम् । तथावृत्तेरस्य ग्रहणादन्यवृत्तितया प्रसिद्धस्यापि प्रतिषेधं वृणोक्तं करोति । वृत्त इति वर्तते । यथा पूर्वं व्याचक्षते “सर्वरसभोक्ताऽयं भिक्षाकः” इति । यथाऽयं सर्वशब्दः प्रकारकात्स्न्यवाची तद्वदत्रापीति । प्रकारकात्स्न्यवृत्तेरग्रहणे को गुण इत्याह—तत इति । तत प्रकारकात्स्न्यवृत्तस्याग्रहणात् । तथापि कथमयमर्थो भवतीति चेत् । भवति हि प्रकारकात्स्न्यवचने सर्वशब्दे सत्ययमर्थः—न मोक्षेति पुरुषार्थसिद्धे प्रकार फललक्षण उपादानलक्षणो वा यो न सम्यग्ज्ञाननिबन्धन इति । सति चैव द्विप्रकाराऽपि सिद्धिः सम्यग्ज्ञानपूर्विकेत्ययमर्थो भवति ।

ननु चास्मिन्नप्यर्थे प्रकारद्वितयस्य सगृहीतत्वात् किमसगृहीतं नाम येनायमर्थो यत्नेन महता हीयत इति ? कथं न हीयता कस्यादिभूत् तत्प्रकारान्तं पतितया हानव्यक्ते २..... । न हि यदपि रसप्रकारान् भुञ्जानं कश्चिन्मधुराम्लादिरसव्यक्ती सर्वा एव भुञ्जते । न च तयाऽकुर्वन् सर्वरसभोक्ता न भवतीति ।

यद्यप्य नार्थः कस्तर्हीत्याह—अपि तु—इति । निपातसमुदायोऽयं किन्त्वित्यस्यार्थः सर्वत्र वर्तते ।

ननु कृत्स्नैवासी सम्यग्ज्ञाननिबन्धनेत्युच्यमाने मिथ्याज्ञानात् काकतालीयाऽर्थसिद्धिर्नास्तीति दर्शितं स्यात् । न चेत्तद् युज्यते । यतो यद्यपि मिथ्याज्ञानान्प्रियमवती नास्त्यर्थसिद्धिः, तथापि कादाचित्की विद्यत एव । यथा कश्चित् दहनोपरिवर्ति मशकवति धूममवसायान्निगन्तुमाद्य यदि प्रवृत्त्याग्निमासादयति । अत एव च मिथ्याज्ञानस्य कादाचित्कार्य-

सिद्धिनिबन्धनत्वात्, सम्यग्ज्ञानस्य तु नियमेनार्थसिद्धिनिबन्धनहेतुत्वात्सम्यग्ज्ञानमेव यत्नतो व्युत्पाद्यते । न त्वेतावता मिथ्याज्ञानाभास्त्येवार्थसिद्धिः । प्रकारकात्स्न्यवृत्तग्रहणे तु नाय दोषः । एव हि सम्यग्ज्ञानासाध्य पर प्रकारो निराक्रियते । न तु तत्प्रकारान्तपातिन्या कस्यापिचित् सिद्धिव्यक्तेर्मिथ्याज्ञानसाध्यत्वम् । न च हानोपादानव्यक्तयः प्रत्येक प्रकारशब्द-वाच्या प्रकारानन्त्यप्रसङ्गात् । तस्मात् सर्वशब्द प्रकारकात्स्न्यवृत्तिरेव ग्रहीतव्यः—इति पूर्वोपा मत्माशङ्क्याह—मिथ्येति । काक-तालयो सयोग इवाकस्मिकी काकतालीया । कुतो नास्तीत्याह—तथा हीति । तत इति मिथ्याज्ञानात् । तदपि प्रापयत्येवमाह—प्रदर्शितम् इति । चो यस्मात् ।

प्रदर्शित प्रापयदपि मिथ्याज्ञान भविष्यति । तत् सम्यग्ज्ञानमेवेत्यवधारणमयुक्त-मित्याह—प्रदर्शितम् इति । चोऽवधारणे अप्रापयदित्यतः परो द्रष्टव्यः । ‘लक्षणहृत्वी [पाणिनि ३ २ १२६] इति हेतोः शतुर्विधानात् । प्रदर्शितार्थाप्रापणादेव मिथ्याज्ञान[15a]मित्यर्थः । मिथ्याज्ञानस्य हीदमेव तत्त्व यत् प्रदर्शिताप्रापकत्व नाम । प्रापके तु मिथ्याज्ञानव्यपदेश समा-रोपित स्यादिति भावः । मा भून् प्रापकम्, तदर्थसिद्धेस्तु निबन्धन किं न स्यादित्याह—अप्रापकमिति । चो यस्मादर्थः ।

तस्मादित्यादिनोक्तार्थोपसहार करोति । यस्मादुपदर्शिताप्रापकमेव मिथ्याज्ञान तस्माद् यत्किञ्चिन्मिथ्याज्ञान तत् सर्वत एव नार्थसिद्धिः । य पुनरकस्माद् बहुरूपरि मत्तावर्तित धूममवसाय बल्लिमवस्यति, मोऽप्यनुमानकालात्पूर्वं यावन्मशकवत्स्यादिभ्यो व्यावृत्त बल्लिकार्यं नियत धूमरूप निरूप्य विवेचित तदानोपमानकाले नानुसरति, तदनुसरणे भ्रान्त्ययोगात्, तावदनिवर्तिते सशयहेतु, तिष्ठतु तावन्मशकवर्तितदर्शनम्, सत्यधूमदर्शनेऽपि सदिग्धबल्लिकार्यत्वात्कथं निःशङ्का नाम सचेतनः । तस्मान्निश्चितनियतरूपादेव धूमाद् बल्लिनिश्चयः । अन्यस्मात्त्वेकादावग्रहोऽप्यनिवर्तितशङ्काहेतुः सद्य एव । सद्यश्च भावाभावा-नियतस्वार्थस्यासत्त्वप्रापणस्य दर्शको नार्थसिद्धिनिबन्धनम् । ज्ञानान्तरादेव तु सा प्राप्तिरित्य-स्याभिप्रायः । एकमन्यत्रापि मिथ्याज्ञाने यथा प्रामाण्यं न युज्यते, यथा च ज्ञानान्तरादेव सा प्राप्तिस्तथा धर्मोत्तरेणैव निनिश्चयटीकाया विपश्चितमिति नेह प्रतन्यते ।

कुतश्चिदर्थसिद्धिरपि स्यादित्याह—यतश्च—इति । चोऽप्यस्माद् भेदब्रूपमुपदर्शयति । अर्थसिद्धिनिबन्धन मिथ्याज्ञानमाचार्यस्यापि नाभिमतमिति सामर्थ्याद् वर्गयति । यथाऽऽह—अत एवेति । यत् एव मिथ्याज्ञानादर्थसिद्धिर्नास्ति, सम्यग्ज्ञानान्वास्त्येव । अतोऽस्मादेव हेतोः । यत्नग्रहणमनुपल्लेख मिथ्याज्ञानव्युत्पादन दर्शयति । मिथ्याज्ञानस्यापि कस्यचिद् व्युत्पादना-दित्युक्तप्रायम् । अत एवेत्यनेन यदेव हेतुत्वेनापेक्षितं तदेव यत् इत्यादिना मुक्तप्रतिपत्त्यर्थं कञ्चीकृतं करोति । अयमाशयः—यद्याचार्यो मिथ्याज्ञानादप्यर्थसिद्धिं भविषीमभिप्रेयात्, तदा न सम्यग्ज्ञानमेव प्रस्तारेण व्युत्पादयत् । तदेव च तथा व्युत्पादितवान् । अतोऽवसीयते नैव तत्पदेमभिप्रेतमिति ।

ननु सम्यग्ज्ञानपूर्विकैवेत्यवधारणे सति मिथ्याज्ञानादर्थसिद्धिर्नास्तीति लभ्यते । न चोपात्तमवधारणम् । तत्कथमयमर्थो लभ्यत इत्याह—तत इति । यत् सर्वशब्दे द्रव्यकात्स्न्य-

ततो यावद् दूयात् ^१या काचित् पुरुषार्थसिद्धिः ^२सा सम्यग्ज्ञाननिबन्धनंवेति तावदुक्तं
सर्वा सा ^३सम्यग्ज्ञानपूर्विकेति । इतिगद्वस्तस्मादित्यस्मिन्नर्थे । यत्तदोश्च नित्यमभि-
सम्बन्धः । तदयमर्थः—^४यस्मात् सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थसिद्धिः, तस्मात् तत् ^५
सम्यग्ज्ञानं व्युत्पाद्यते ।

^६यद्यपि यः समाप्ते गुणीभूत सम्यग्ज्ञानं तयापोह प्रकरणे व्युत्पादयितव्यत्वात्
प्रधानम् । ततस्तस्यैव तच्छब्देन सम्बन्धः ।

॥ व्युत्पाद्यते इति विप्रतिपत्तिनिराकरणेन प्रतिपाद्यते ^७इति ॥

वृत्तौ सति सर्वा वृत्त्या पुरुषार्थसिद्धिः सम्यग्ज्ञानपूर्विका, न तु काचित् व्यस्तिरस्ति या न
तत्पूर्विकेत्ययमर्थः लभ्यत, ततः कारणात् पुरुषार्थसिद्धिः सम्यग्ज्ञाननिबन्धनंवेति सावधारण
वाच्यम् । यत्परिमाणमभिधेयं दूयाद् वक्तुं मन्यते, तावत्परिमाणमुक्तम् सर्वा सम्यग्ज्ञान-
पूर्विकेत्यनेन । वर्ततामितिगद्वस्तस्मादित्यस्यार्थः । यः पुनर्यत् दम्बोऽस्ति येन वक्ष्य-
माणार्थसङ्गतिरित्याह—यद् इति । सो [15b] व्यक्तमेतदित्यस्मिन्नर्थे । शब्दयोः साक्षा-
दन्योन्यापेक्षाभावान् यत्तदयमोरिति द्रष्टव्यम् । अभिसम्बन्धो व्यपेक्षा । एव सति कीदृशोऽर्थो
व्यवतिष्ठत इत्याह—तद् इति ।

ननु बहुव्रीहौ गुणीभूत सम्यग्ज्ञानं तत्त्वय तस्याप्रधानस्य प्रधानप्रत्यक्षमक्षिणा तच्छब्देन
परामर्शः स्यादित्याह—यद्यपि चेति । यद्यपि चेति निपातसमुदायो विभेदाभिधानार्थोभ्युपगमे
वर्तते । महाभाष्ये चायं प्रायेण दृश्यते । समाप्त इति समाप्तार्थ इत्यर्थः । व्युत्पादयित-
व्यत्वात्प्रधानमित्यभिदधतोऽप्रधातयः—द्वेषा हि प्राधान्यं शब्दतोऽर्थतश्च । तत्र शब्देन
न्यायेनास्त्यपि प्राधान्ये सम्यग्ज्ञानस्य व्युत्पादयितव्यतया बुद्धपन्तरेणोपस्थापितस्य स्वतन्त्र-
स्याऽऽयं न्यायेन प्राधान्यं कोऽग्रहस्त्येदिन तच्छब्देन तस्य परामर्शो न विद्वद्ध्यत इत्येव
व्याचक्षाणो विनीतवेदव्याख्यातिरस्फुरति । एव ह्यसौ व्याचष्ट—“तदिति नपुंसकलिङ्गेन
निर्वेद्यात् सम्यग्ज्ञानं परामुच्यते” इति । सम्यग्ज्ञानस्याप्राधान्येन परामर्शानुपपत्तौ तत्तिलङ्ग-
ग्रहणस्यैवायोगात् कथमसिद्धेन साध्यतामित्याशयः । तत् प्राधान्यात्तस्यैव सम्यग्ज्ञानस्य

^१ दूयात् पुरु० B C P H E

^२ सिद्धिः सम्य० A C P H E

^३ सर्वा सम्य० D

^४ तस्मात् P

^५ तद्व्युत्पा० A P H E

^६ ननु बहुव्रीहिणा सर्वपुरुषार्थसिद्धिरुच्यते । तत् प्राधान्यात् तच्छब्देन तत्सम्बन्धो
युक्तो न तु ज्ञानस्यैव—टि०

^७ यद्यपि समा० C

^८ एव मन्यते—विप्रतिपत्तिनिराकरणद्वारेण सम्यग् ज्ञाप्यतेऽनेन प्रकरणेनेति वक्ष्यमाण-
लक्षणयुक्तं सम्यग्ज्ञानं नान्यलक्षणयुक्तमिति स्वरूपकथनम् । तामेव विप्रतिपत्तिं क्रमेण
दर्शयति—टि०

^९ प्रतिपाद्यते व्युत्पाद्यत इति E P.

चतुर्विधा चात्र विप्रतिपत्तिः सख्या-लक्षण-गोचर-फलविषया । तत्र सख्याविप्रति-
पत्तिं निराकर्तुमाह—

द्विविधं सम्यग्ज्ञानम् ॥ २ ॥

द्विविधम्^१ इति—द्वौ^२ विधौ प्रकारावस्येति द्विविधम् । संख्याप्रदर्शनद्वारेण च
व्यक्तिभेदो दर्शितो भवति ।

तच्छब्देन सम्बन्धन सम्बन्धः स्वीकार इति यावत् । ततोऽयमर्थः—तत् सम्यग्ज्ञानं कर्मभूतं
विप्रतिपत्तिनिराकरणेन प्रतिपाद्यते बोध्यते क्षिप्यजन इत्यर्थात् । अत एव तदिति द्वितीयान्त-
मेतदिति सोपपत्तिकमाह । ^३“समय स्म(स्मा)यन्ते पर” इति यथा । विप्रतिपत्तिनिराकरणेन
प्रतिपाद्यत इति युवता लक्षणं न विरुध्यते । “प्रसिद्धानि प्रमाणानि”[न्याया० २]इत्यादि
तदपहस्तित वेदितव्यम् ।

ननु बार्तिकादिनैव सम्यग्ज्ञानस्य व्युत्पादनात् कथमस्य न वैयर्थ्यमिति चेत् सक्षिप्तवचीन्
प्राज्ञानधिकृत्येव प्रकरणं प्रणीतमित्यदोषः ।

अथ काऽत्र विप्रतिपत्तिः यन्निराकरणेनेदं प्रतिपाद्यत इत्याह—चतुर्विधेति । चो
यस्मात् । चतुर्विधा चतुःप्रकारा । अत्र सम्यग्ज्ञाने विरुद्धा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः । किं-
विषया सेत्याह—सख्येति । अनेन विषयभेदाच्चातुर्विध्यं विप्रतिपत्तैर्दर्शितम् । तथाहि
सख्याविप्रतिपत्तिस्तावत् प्रत्यक्षमेवेकं प्रमाणमिति लोकायतिकाणाम् । प्रत्यक्षानुमानाप्तवचनानि
श्रीण्येयं प्रमाणानीति सांख्यिकानाम् । आप्तस्य ज्ञानस्य प्रतिभापरनाम्नः कदाचिदिह लौकिकाना-
मुत्पद्यमानस्य प्रत्यक्षानुमानयोरेकत्राप्यन्तर्भावाप्रदर्शनात्प्रत्यक्षानुमानोपाप्येवेति चिरन्तनबैरोपि-
काणाम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा एवेति नैयायिकाणाम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्य
एवेति प्राभाकराणामिति । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यभावा एवेति कौमारिकानाम् ।

लक्षणविप्रतिपत्तिरपि—सविकल्पकमेव प्रत्यक्षमिति वैधाकरणब्राह्मणस्यादीनाम् ।
सविकल्पकं निर्विकल्पकं चेति नैयायिक[16a]मीमांसकादीनाम् । पीतशङ्खादिज्ञानं भ्रान्तमपि
प्रत्यक्षमित्यशमवादवादिनाम् । एकलक्षणहेतुजमनुमानमित्यहोकाणाम् । यद्वलक्षणहेतुजमिति
पूर्वयोगानाम् । पञ्चलक्षणहेतुजं चतुर्लक्षणहेतुजं च(वे)ति नैयायिकानाम् ।

विषयविप्रतिपत्तिरपि—सामान्यविषये प्रत्यक्षानुमाने इति नैयायिकमीमांसकादीनाम् ।

फलविप्रतिपत्तिरपि—सर्वेषां प्रमाणा(ण)व्यतिरिक्तमेव प्रमाणरूप(प्रमारूप)ं फलमिति ।

तत्र तान् मध्ये मख्यात्वजात्या निर्धार्यते । ततो निर्धारणे युक्तं द्वौ विधौ प्रकारावस्येति
विगुल्लन् विषयशब्दोऽप्यस्ति प्रकारवाचीति दर्शयति । तथा हि प्रकीर्णवृत्तिरुद्धर्मपालेनापि

^१ ‘द्विविधम्—इति’ इति नास्ति H.

^२ द्वे विधे B.

^३ “स्मायन्ते समय पर” प्रमाणवा० ४. २६७

द्वे^१ एव सम्प्रज्ञानव्यक्ती इति । ^२व्यक्तिभेदे च^३ प्रदर्शिते प्रतिव्यक्तिनियतं सम्प्रज्ञानलक्षणमाख्यातुं शक्यम् । अप्रदर्शिते तु व्यक्तिभेदे सकलव्यक्त्यनुयायि सम्प्रज्ञान-लक्षणमेकं न शक्यं वक्तुम् । ततो लक्षण^४कथनाङ्गमेव सत्याभेदकथनम् । अप्रदर्शिते^५ तु व्यक्तिभेदात्मके संख्याभेदे लक्षणभेदस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् । लक्षणनिर्देशाङ्गत्वादेव च प्रथमं सत्याभेदकथनम् ॥

विधिशब्द प्रकारवाची प्रदर्शित । न पुनरस्यायमभिप्राय — विधा(ध)शब्दो जातिवाचित्वाप्र-कारवाची न भवतीति । अनेकार्थत्वात्तस्य प्रकारवाचिनोऽपि प्रयोगस्य “वतस्पृ चैवविधासु तत्त्वं परिसमाप्यते” [न्यायभा० पृ० २] इत्यावाचनेन प्रायशो दृष्टत्वात् ।

ननु कथं नाम प्रमाणादेव प्रवर्त्येयं नाप्रमाणादिति प्रवर्तितुमना प्रमाणस्य लक्षणमेव जिज्ञासते न सद्ब्रह्मम् । ततो लक्षणमेव व्युत्पाद्य न मर्यादा । तच्च लक्षण पक्षेकस्यैवास्ति तदेकमेव प्रमाणम् । अथ बहूनां तदा प्रमाणबाहुल्यमनिवार्यमेव । अथ तल्लक्षणैकस्यैवास्ति, नापि बहूनाम् । तर्हि लक्षणव्युत्पत्तौ सामर्थ्यात्सख्याविप्रतिपत्तिनिराकृता भवतीति किं पृथक् सख्याविप्रतिपत्तिनिराकरणेनेत्याह — सरयेति । श्रो यस्मादर्थे । द्वारमुपाय ।

केदाकारेण दर्शितो भवतीत्याह — द्वे इति । इतिना व्यक्तिभेदस्य स्वरूपमाह । व्यक्ति-भेदेनैव दर्शितेन किं प्रयोजनमित्याह — व्यक्तिभेदे चेति । श्रो यस्मादर्थे । यद्यदर्शितेऽपि व्यक्तिभेदे लक्षणाख्यातं शक्यं तथापि किं दर्शितेनेत्यन्वयमात्रादप्रतिपत्तेर्भ्यतिरेकमपि दर्शयितुमाह — अप्रदर्शित इति । तु प्रदर्शनपक्षादप्रदर्शनपक्षस्य भेदमाह । सकलव्यक्त्यनुयायीति ब्रुवतोऽयं भावः — व्यक्तिभेदानुपदर्शने प्रतिव्यक्तिनियतस्य लक्षणस्याख्यातुमशक्यत्वात् । लक्षणमुच्यमानं सकलव्यक्त्यनुयायि तदेकं वक्तव्यम् । न च तद् वक्तुं शक्यमसम्भवादेवेति ।

ननु किमुच्यते सकलव्यक्त्यनुयायि वक्तुमशक्यमिति यावताऽविसर्वाविज्ञानं प्रमाणमि-त्यस्ति लक्षणमेकं सुवचनमपीति । सत्यम् । केवलं ज्ञानानां यत्प्रतिनिष्टिकं रूपं प्रवृत्तिकामानां प्रवृत्त्युपयोगि, तदुपलक्षणं नास्तीत्यभिप्रायादबोधः । यद्वा विप्रतिपत्तिनिराकरणप्रवणं यत्सा-धारणं लक्षणं तन्नास्ति । यच्चाविसर्वादित्वं लक्षणं न तेन विप्रतिपत्तिनिराकृता भवति । अन्यत्रापि परैरविसर्वादित्वस्येष्टत्वादित्यनेनाभिप्रायेणोक्तम् — न शक्यमेकं वक्तुमिति विशेषप्रति-पेक्षसामर्थ्यात् शेषविधिसिद्धौ च तथाभूतस्य साधारणस्य सम्भवादेव सकलशब्दोऽयमुपयुक्तका-त्स्न्ये प्रवर्त[16b]नीय । तेनायमर्थः — प्रदर्शितव्यक्तिभेदात्मकचतुर्विधप्रत्यक्षानुयायि कथनाऽ-पोडाभ्रान्तत्वं, प्रदर्शितव्यक्तिभेदात्मकद्विविधानुमानानुयायि त्रिरूपलिङ्गजत्वं शक्यं वक्तुमिति । यदि नामैव तत् किमित्याह — तत् इति । यतोऽप्रदर्शिते न शक्यमेकं तथाविधं दर्शयितुं ततस्त-स्मात् । लक्षणकथनाङ्गमिति प्रतिव्यक्तिनियतलक्षणकथनाङ्गमित्यवसेयम् ।

१ द्वे सम्प्र० A P E

२ ननु सम्प्रज्ञानलक्षणं कथिते सति पश्चात् तद्भेदं प्रदर्शयितुं युज्यत इत्याह — टि०

३ व्यक्तिभेदे प्रद० A P H E N भेदे प्रद० B. व्यक्तिभेदे च दर्शिते D

४ लक्षणभेदकथ० A B D P H E N ५ च C. अप्रदर्शिते व्य० A E

किं पुनस्तद् द्विविध्यमित्याह—

प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति ॥३॥

अथ तथाविध लक्षणमेक वक्तु न शक्यता नाम । किमत ? केवलमदर्शितेऽपि सख्याभेदे लक्षणभेदो दर्शयितुं शक्यताम् । तत् कस्मात्तत्कथनाद् सख्याभेदकथनमित्याशङ्क्यान्वयमुखे-
नोक्तमयं द्रष्टयितुं व्यतिरेकमुखेणाह—लक्षणेति । लक्षणभेदस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नस्य दृष्टस्य ।
कदा दर्शयितुमशक्यत्वं यत् एव भवतीत्याकाङ्क्षायाम्—अप्रदर्शित इति पश्चाद् योजनीयम् ।
तुरवधारयति, प्रदर्शिताद् वा भिनत्ति ।

ननु च न सख्याभेद एव व्यक्तिभेद । तत् कथं व्यक्तिभेदात्मक इत्युच्यते इति चेत् ।
वस्तुतः मध्येयादयस्या सख्याया वास्तव्या अभावेन मख्यासख्येययोरेकविवक्षया चैवमुच्यते ।
पूर्वं तु कल्पनानिमितात्मना(ना) भिन्नामवलम्ब्य सख्याप्रदर्शनद्वारेणैत्युक्तम् । सख्यामख्येययो-
रेकविवक्षयैव च संख्याविप्रतिपत्तिं निराकर्तुमाहेत्युक्तमवसेयम् । परमार्थतस्तु प्रत्यक्षमनुमान
चेत्युक्ते सख्यासख्येयविप्रतिपत्तिरेव निराकृतेति । अथवा वस्तु(व्यक्ति)भेदस्तदात्मा तथा-
विध, कल्पनाशिल्पिनिर्मितो यस्य सख्याभेदस्य स नयोक्त । परमार्थतो भिन्ने हि वस्तुनि
सख्याभेद कल्प्यते इति वास्तवरूपानुवादमिदमुक्तमिति किमवद्यम् ? सर्वेण चानेन नै(धाननै)-
तदुक्तम्—प्रवृत्तिकामानामुपयोगित्वात्लक्षणमेव वस्तु युक्तं तदेतत्स्वन्याया न शक्यमाख्या-
तुमिति सख्याभेदप्रदर्शनमिति ।

नन्वसत्यपि द्विविधमिति सख्याभेदप्रदर्शनं तत् सम्मग्नान् प्रत्यक्षमनुमानं चेत्युक्तेऽपि
व्यक्तिभेदो दर्शितो भवत्येव । सति चैव लक्षणभेदाख्यानमपि सुकरमिति कृतं द्विविधशब्देनेति
चेत् । सिद्धे सतीदं वचनं द्विविधमेवेति नियमार्थमिति श्रूयम् । इतरथह तावदेताव-
द्बुत्पाद्यतया प्रस्तुतमन्यत्र पुनरन्यदप्यस्ति व्युत्पाद्यं सम्मग्नानमित्याशङ्काहस्य न निराकृता
स्यादिति । यत्पुनश्चतम्—तर्हि लक्षणव्युत्पत्त्यैव सख्याविप्रतिपत्तिर्निराकृता भवतीति तदत्यन्त
मसङ्गतम् । यतो यदि विशेषलक्षणमभिप्रेत्येदमुच्यते, तदा व्यक्तिभेदानुपदर्शने प्रतिव्यक्ति-
नियतं तदेवाशक्य(य)कथनमित्युक्तम् । न चोक्तमिति तथा कर्तुमीष्टे । यतस्तदीदृश
प्रत्यक्षमनुमानं चेत्येतत्कर्तुं शक्नोति । न त्वाभ्यामन्यत्र सम्मग्नानमिति । अथ सामान्यलक्षणम् ।
तदपि तथाविध साधारणं वक्तुमशक्यमिति केन तथा क्रियताम् ? न च तेनोक्तेनापि तादृशी
विप्रतिपत्तिर्निराक्रियत इत्युक्तम् । अथापि स्यात्—द्विविधमित्युक्तेऽपि कथ[17a]माभ्यामन्य-
स्यासम्मग्नानत्वंवि(त्स्वस्मि)यम् ? उच्यते । ये तावदाचार्यप्रमाणका व्युत्पत्तिस्वरूपे तद्वचन-
मात्रेणैव विवक्षितमर्थं बोध्यन्ते । ये ते युक्त्यनुसारिणस्तेभ्योऽपि प्रकरमान्तरेपूपपत्ति-
रुदाहृता । प्राज्ञजनाधिकारेण चास्य प्रकरणस्य प्रारम्भात्स्वयमेव तैरुपपत्तिश्चेति न सख्या-
वचनमनुपादयमिति । अस्तु लक्षणनिर्देशाङ्गम्, आदौ तु कस्मादुच्यते इत्याह—लक्षण इति ।
चस्तुत्योपायत्वं समुच्चिनोति ।

यथाकथञ्चिद् द्विविध्यसम्भवे पृच्छति—किं पुनरिति । किमिति सामान्यतः, पुनरिति

१ नास्ति 'इति' पदं B P H E N प्रतिपु किन्तु विद्यते तत्पदं C D प्रतयो ।

साध्यसाधनसम्बन्धेऽनुमान प्रवर्तत इति पश्चात्कालभाष्यव्युच्यते ।

चकार^१ प्रत्यक्षानुमानयोस्तुल्यबलत्वं समुच्चिनोति । ययार्थाविनाभावित्वादयं प्रापयत् प्रत्यक्ष प्रमाणम्, तद्वदर्थविनाभावित्वाद् अनुमानमपि परिच्छिन्नमर्थं प्रापयत् प्रमाणमिति ॥

तत्र प्रत्यक्षं कल्पनाऽपोढमभ्रान्तम् ॥४॥

तत्रति सप्तम्यर्थे वर्तमानो निर्धारणे यतते । ततोय वाक्यार्थं—तत्र तयो प्रत्यक्षा-
नुमानयोरिति समुदायनिर्देशः । प्रत्यक्षम् इत्येकदेशनिर्देशः^२ । तत्र समुदायात् प्रत्यक्षत्व-
जात्येकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् । तत्र प्रत्यक्षमनूय^३ कल्पनाऽपोढत्वम्, अभ्रान्तत्वं च^४
विधीयते । ‘यत् तत् भवताम् अस्माकं धार्येषु साक्षात्कारि ज्ञानं प्रसिद्धं तत् कल्पनाऽपोडा-
भ्रान्तत्वयुक्तं द्रष्टव्यम् ।

मशक्यं तत्र क्रमप्रवृत्तित्वाद् वाच्यं, क्रमस्य न्यायप्राप्तत्वादित्युच्यते, न तु सत्यपि निमित्तान्तरे
यपोद्देशमेव व्याख्यायितुं युक्तमिति ।

प्रत्यक्षपदं व्याख्यायाधुनाऽनुमानपदं व्याचिरूपानु मानशब्दस्य तावदर्थमाचष्टे मीयत
इति । एव व्युत्पादितेनामानं शब्देन किं प्रतिपाद्यत इति ? करणेति । करणस्यानुमान-
लक्षणक्रियासिद्धौ साधकतमस्य साधनेन वाचकेन । सारूप्य(स्य) लक्षणं स्वभावो यस्य तत्तथा ।
हेतुभावेन चैतद् विशेषणम् ।

यद्यप्ये कथं तर्हि कश्चित् ‘त्रिरूपात्तिं ह्याद् यदनुमेये ज्ञानं तदनुमानम्’ इति ? सारूप्यो-
पलक्षितं ज्ञानमेव तथार्थमिहास्यत इति को विरोधः ? एव तावन्मानम् । अनुमानं तु
कथमित्याह—पश्चाद् इति । अनेन पश्चादर्थवृत्तेनानुपादयत्यनुमानशब्देन सह ‘गतिप्रादय’
इत्यनेन तत्पुरुषममात्रं दर्शयति । न च मानस्य पश्चादिति [18a] विवक्षितम्, येनानुपादि-
वदव्ययीभावो भवेत् । अत्र हि मानमेव पक्षधर्मग्रहणादे पश्चाद्भावि विवक्षितम् । न मानस्य
पश्चाद्भावि किञ्चिदिति । अव्ययीभावपक्षे तु न केवलं विवक्षितार्थक्षतिः, किन्त्वनुमानस्येति
पठ्ठी च न श्रूयते । कस्य पश्चादित्याह—लिङ्गेति । ‘यच्छ्रुतसर्पप्रत्ययन’ [पाणिनि-२ ३ ३०]
इत्यनेन पश्चात् शब्दयोग्यं पठ्ठीयम् । कथमेतत् द्वयस्य पश्चाद् भाष्यनुमानमित्याह—गृहीत
इति । तुल्यबलत्वं तुल्यसामर्थ्यम् । प्रामाण्यासादनायति प्रकरणवशात् । यथेत्यादिनंतदेव
समर्थयत । अनुमानस्य त्वार्थाविनाभावित्वं पारम्पर्येण द्रष्टव्यम् । न चैवं प्रापणं प्रामाण्यावहे
कश्चिद् विरोधः । परिच्छिन्नमित्युच्यवसितम् । एव ध्रुवतः प्रत्यक्षमप्युच्यवसितमेव सन्तानं
प्रापयत् प्रमाणम् । इदमपि तथेति कथमस्य न तथात्वमिति भावः । तुल्यबलप्रदज्ञानव्यय
भावः । प्रत्यक्षस्यापि यदर्थविनाभावित्वं तत् तदुत्पत्तिनिमित्तकमेव । तच्चानुमानस्यापि
समानमिति अर्थाव्यभिचारेणापि निमित्तानां समानेन साव्यमिति ।

^१ इत्येकदेश A C P E H

^२ प्रत्यक्षत्वमनूय B D P E H N

^३ त्व विधी० B

^४ नन प्रत्यक्षस्याप्यसिद्धत्वात् कथमनूयत्वं सम्भवतीत्याह—टि०

न^१ चेतन्मन्तव्यम्—कल्पनाऽपोढाऽभ्रान्तत्वं चेदप्रसिद्धम्, किमन्यत् प्रत्यक्षस्य ज्ञानस्य रूपमवशिष्यते यत् प्रत्यक्षशब्दवाच्यं सद् अनुद्योतेति । यस्मादिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधाय्येषु साक्षात्कारिज्ञानं प्रत्यक्षशब्दवाच्यं सर्वेषां^२ प्रसिद्धम्, तदनुवादेन कल्पनाऽपोढाभ्रान्त-^३त्वविधिः ।

कल्पनाया अपोढम् अपेत कल्पनापोढम् । कल्पनास्वभावरहितमित्यर्थः । अभ्रान्त-

अनेन “प्रत्यक्षमेक प्रमाणम्” इति द्रुवाणश्चावार्कः, “अनुमानादर्थनिश्चयो दुर्लभः । कनिष्ठं च तत्प्रमाणम्” इत्याचक्षाणो भीमांसकश्च निरस्तः । सर्वत्रायम् इतिवार्क्यार्थपरिसमाप्ती । यत्र त्वर्थविशेषे वक्तंते स कथ्यत एव ।

तत्रेत्यादि निर्धारणमित्यन्तं सुगमम् । केवलमिन्द्रियज्ञानादिप्रत्यक्षानुपायित्वात्प्रत्यक्षत्वाख्या जातिर्या व्यवहारसिद्धा तयति द्रष्टव्यम् ।

तत्रेत्ययमेव व्यवस्थिते सतीति वाक्योपन्यासे । एव चानुवादविधिक्रमेण यदन्यदन्येन व्याख्यातम् “प्रत्यक्षमिति मन्त्रा कल्पनापोढत्वादि सत्येव । तेन मन्त्रासत्तिसम्बन्धं प्रतिपाद्यते” इति तद् विप्रतिपत्तिनिराकरणे प्रस्तुतेऽप्रस्तुतम् । ततोऽप्यव्याख्यानमिति प्रकाशयति । यदप्यपरेण व्याख्यात “प्रदेशान्तरप्रसिद्धयो कल्पनापोढत्वाभ्रान्तत्वयोरनुवादेन प्रत्यक्षत्व विधीयते” इति तदपि न चतुरस्रमिति प्रतिपादयति । यत् प्रसिद्धे लक्ष्यलक्षणभावे लक्षणानुवादेन लक्ष्य विधेयम्, अप्रसिद्धे तु लक्षणवाक्येन लक्षणमेव विधेयम्, न लक्ष्यमिति न्याय इति । अनयोश्च पक्षयोर्यावान् समर्थनद्वयप्रकारस्तावाननेनैव विनिश्चयटीकार्या स्वयं विवेचित इति नेहोच्यते । कथं प्रत्यक्षत्वानुवादेन कल्पनापोढत्वादिविधानमित्याह—प्रसिद्धमिति । अनेन पूर्वं प्रसिद्धस्य पश्चाच्छब्दनाभिधानमनुवाद इति दर्शयति । तदेव द्रष्टव्यमिति विदधानोऽज्ञातस्य शब्देन ज्ञापनं विधिरिति दर्शयति ।

न चेतदित्यादीतिशब्दान्तं सुबोधम् ।

इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायिग्रहणं मानसाद्यसाधारणतयाऽनुपन्यासाहंमपि प्रत्यक्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्वार्थसाक्षात्कारित्वस्य यदुपलक्षकं तदुपदर्शनार्थमुपन्यस्तमिति ज्ञातव्यम् । परिपादया प्रसिद्धत्वप्रदर्शनार्थं वा । तथा हि प्रथमं यत् तद् इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायितया प्रत्यक्षं प्रसिद्धमिति प्रतिपद्यते । तदनु यदीदमिन्द्रियाश्रितं ज्ञानं भवता प्रत्यक्षं प्रसिद्धं तत्रापि प्रत्यक्षस्य [18b] प्रवृत्तावर्थसाक्षात्कारित्वमेव निमित्तं जानीते इति प्रतिपाद्यते । तदनुवादेनेति सुगमम् ।

यत् कल्पनायाऽपोढं रहितं तत् कल्पनाया अपोढमपगतं भवतीत्यर्थाभेदं मत्वा कल्पनाया अपोढमिति कर्तरि निष्ठायाह । न तु कल्पनापोढमिति कर्तरि निष्ठेव । एव हि तया रहितमित्याचार्यविवरणविरोधः स्यात् ।

^१ ननु च तयोरप्रसिद्धत्वात् प्रत्यक्षस्याप्यप्रसिद्धिरेव, प्रत्यक्षस्यैतत्स्वभावत्वादित्याह—टि०

^२ ०पा सिद्ध A C P H E

^३ पोढत्वाभ्रा० C D

प्रत्यक्षमिति । प्रतिगतमाश्रितम् अक्षम् । “अत्यादयः श्रान्ताधर्मे द्वितीयया” [वा० २ २ १८] इति समासः । प्राप्तापघालङ्गति^१समासेषु परवलिङ्गप्रतिषेधाद् अभिधेयवलिङ्गे सति सर्वलिङ्ग-प्रत्यक्षशब्दः सिद्धः । ^२अक्षाश्रितत्वं च व्युत्पत्तिनिमित्तं शब्दस्य । न तु प्रवृत्तिनिमित्तम् । ^३अनेन ^४त्वक्षाधितत्वेनका^५यंसमवेत^६मयंसाक्षात्कारित्वं ^७लक्ष्यते । तदेव शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । ततश्च यत्किञ्चिदर्थस्य साक्षात्कारि ज्ञानं सत् प्रत्यक्षमुच्यते ।

विशेषतः । अभिमतमाह—प्रत्यक्षम् इति । प्रत्यक्षमित्यत्र कः समासः, केन च सूत्रेणेत्याशङ्क्य मुखप्रतिपर्ययं विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं चाह प्रतिगतम् इत्यादि । अक्षमिन्द्रिय गतमाश्रित ज्ञान्यतया, न त्वाधेयभावेन । एव च विगृह्यन् अक्षमस्य प्रति वर्तत इति व्युत्पत्तिप्रकारेणाध्ययी-भावः निरस्यति । समास एकार्याभावः । स चायं समासस्तत्पुरुषसप्तको ज्ञानव्यः । केन सूत्रेणायमित्याह—अत्यादय इति । आहोपुरुषिकयाज्य प्रचारस्त्वया दक्षितो न त्वस्य कश्चिद् गुणोऽस्तीत्याह—सर्वलिङ्ग इति । अध्ययीभावपक्षे प्रत्यक्षो वृक्ष प्रत्यक्षा मृगाश्चेति न स्यात् । प्रत्यक्षस्येति श्रुतिश्च न स्यादित्यभिप्रायः । कथं पुनः सर्वलिङ्गताऽप्येत्याह—अभिधेयवदिति । अभिधेयस्येवाभिधेयवत् । अभिधेयवलिङ्ग यस्य तत्तया तस्मिंश्च सत्ययः प्रत्यक्षशब्दः सर्वलिङ्गः ।

ननु च “परवलिङ्ग इन्द्रतत्पुरुषयो” [पाणिनि—२ ४ २६] इति समस्तेन प्रत्यक्षशब्देन प्रतिशब्दा (श्वा)पेक्षया परस्मान्मित्यतस्याक्षशब्दस्य लिङ्गपरिग्रहात्कथमस्याभिधेयवलिङ्गते-
त्याह—प्राप्तेति ।

ननु केनास्य परवलिङ्गनिषेधः ? न तावत् प्राप्तापघालङ्गतिसमासेन तेषां स्वरूपग्रहणात्तत्र । अत्र च तदभावात् । गतिसमासादिति चेत् । तदप्यमत्, “उपसर्गा क्रियायोगे” [पाणिनि—१ ४.५९] इत्यत्र क्रियायोगे वर्तमाने “यतिश्च” [पाणिनि—१ ४ ६०] इत्यनेन क्रियायोग एव गतिसमासविधानात् । न चायं प्रतिषब्दः क्रियायोगी । न च गमनक्रिया-योगोऽप्रास्तीति बाध्यम् । प्रतिषब्दस्यैव तत्रार्थे वर्तमाना (नत्वा) त् नाय दोषः, गतिग्रहणेन तत्र येषां गतिमज्ञा दृष्टा तेषां ग्रहणान् । प्रत्यादीनां सा दृष्टेति तेषामपि तथात्वेन सङ्ग्रह इति ।

यद्येवं समासस्ताहि कथमाचार्यदिग्गणेन “अक्षमस्य प्रति वर्तत इति प्रत्यक्षम्” [प्रमाणममुं ?] इत्युक्तम् ? तदर्थमात्रं कचिनमित्यदोषः ।

^१ उपसर्ग—टि०

^२ ननु चास्या व्युत्पत्ती इन्द्रियज्ञानस्यैव प्रत्यक्षशब्दवाच्यता स्याद् न योगिज्ञानादेरित्याह—टि०

^३ इन्द्रियज्ञानेऽक्षाधित्वमयंसाक्षात्कारित्वं च समवेतम्—टि०

^४ अनेन त्वलगाधि० A

^५ एकार्यसम्बद्धम्—टि०

^६ एवस्मिन्निन्द्रियज्ञाने—टि०

^७ सम्यक्ते—B N

यदि त्वक्षाधितत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं स्याद् इन्द्रियविज्ञानमेव^१ प्रत्यक्षमुच्येत, न मानसादि । यथा 'गच्छतीति गो.' इति गमनक्रियाया व्युत्पादितोऽपि गोशब्दो गमनक्रियोपलक्षितमेकार्थसमवेत गोत्व^२ प्रवृत्तिनिमित्तीकरोति । तथा च गच्छत्यगच्छति च गवि गोशब्द सिद्धो भवति ।

मीयतेऽनेनेति मानम् । करणसाधनेन मानशब्देन^३ सारूप्यलक्षण प्रमाणमभिधीयते । लिङ्गग्रहण-सम्बन्धस्मरणस्य पश्चात् मानम् अनुमानम् । गृहीते^४ पक्षधर्मं स्मृते च

अथ प्रतिगतमाधितमक्षमित्यस्यामपि व्युत्पत्तौ मानस-स्वसवेदन-योगिप्रत्यक्षाया न स्यात्प्रत्यक्षशब्दवाच्यतेत्याह—अक्षाधितत्वम् इति । चो यस्मात् । प्रवृत्त्यादिविभागेन शब्दस्य निष्पत्तिर्व्युत्पत्तिः । प्रवृत्तिरर्थाभिधानम् शब्दस्येति प्रकृतस्य प्रत्यक्षशब्दस्य । तुरवधारणे । किं तर्हि प्रवृत्तिनिमित्तमित्याह—अनेन—इति । तुना व्युत्पत्तिनिमित्तादस्य भव इ[17b]जयति । यत्तदोनित्यमभिमवन्धात् यदक्षाधितत्वेनार्थसाक्षात्कारित्वमर्थापरोक्षीकरणमुपलक्ष्यते तदेव तु प्रत्यक्षशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । कथं पुनरन्यनामबद्धनान्यस्योपलक्षणम् ? मा भूदि(इ)तिप्रसक्तिरित्याह—एकाधंसमवेतम् इति हेतुभावेन विक्षेपणात् । यत् एकार्थसमवेतं ततो लक्ष्यत इत्यर्थः । एकस्मिन्नर्थे ज्ञानलक्षणेऽर्थसाक्षात्कारित्वमक्षाधितत्वेन समं समवेतम् । यद्यपि परमार्थतः समवायसमवायिनी न स्तस्तथापि नद्व्यवृत्तिनिबन्धनयोस्तथाभूतवस्तवाश्रयेण वल्पितयोरक्षाधितत्वार्थसाक्षात्कारित्वयोरेकार्थसमवायस्य च कल्पितस्य सम्भवादेवमभिधाने को विरोधः ? परप्रसिद्ध्या वा एवमुक्तमिति का क्षतिः ? एवमपि कथं पूर्वोपातिवृत्तिरित्याह—ततश्चेति । साक्षात्कारित्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । चशब्द एव तस्मादिदमुच्यत इत्यर्थं द्योतयति ।

अक्षाधितत्वे प्रवृत्तिनिमित्ते को दोष इति पार्श्वस्यस्याश्रुतचोदकवाक्यस्य वचनमाशङ्क्याह—यदि—इति । तुना भेदवदतद्दर्शयति ।

अपामिधीयते—यदर्थसाक्षात्करणमक्षाधितत्वेन समवेतं तदवानेनोपलक्षणीयमिति तदवस्थे(स्यो) मानसादेरसङ्ग्रह इति । न । अक्षजत्वस्योपलक्षणत्वेनाप्राधान्यादर्थसाक्षात्कारित्वमुपलक्ष्यमाणं प्रधानमुपलक्ष्यैव निवृत्तेरदोष एव । यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र । अन्यथाऽनापि काकत्वेनैकार्थसमवेतस्योपघातकत्वस्योपलक्षणात्, स्वादिभ्यो दधिरक्षा न स्यात् ।

अथ यदेवोपघातक(त्वं) काकेषु समवेतं तदवान्यत्रापि । तच्चोपलक्षितमिति तदन्यतोऽपि दधिरक्षोच्यते । अर्थसाक्षात्कारित्वेऽपि समानमिदमिति कथं न मानसादेः प्रत्यक्षशब्दाभिलाष्यत्वमिति । किं दृष्टमिदं यदन्यत्र व्युत्पादितोऽपि शब्दोऽन्यत्र तत्प्रवृत्तिविषयीकरोतीत्याह—यथेति । गुणममतत्, केवलमधिरवधारणे गोत्वम्(मित्य)स्मात्परो द्रष्टव्यः ।

प्रत्यक्षमूलत्वादानुमानस्यादौ प्रत्यक्षमुपात्तं प्रत्येयम् । यत्र हि निमित्तान्तरं दर्शयितु-

^१ इन्द्रियज्ञान० A. P. H. E.

^२ जाति—टि०

^३ सामान्यलक्षण०—टि० अर्थसारूप्य०—टि०

^४ गृहीतपक्ष० B

मर्यादयाक्षमे वस्तुरूपेऽविपर्यस्तमुच्यते । अर्यादयाक्षमं च^१ वस्तुरूप सन्निवेशोपाधिवर्णात्मकम्^२ । तत्र यत्र भ्राम्यति तदभ्रान्तम् ।

ननु किमेकस्मिन् ज्ञान ज्ञानान्तरमभ्रवोऽस्ति येनाय प्रतिषेध शोभेत ? कल्पनाज्ञानेऽपि च कल्पनान्तर नास्तीति तदपि कल्पनापोढ प्रमज्येतेति वचनावकाश पश्यन् कल्पनास्वभावे-
नेत्यादिनाऽस्य विवक्षितमर्थं स्फुटयति ।

एवञ्च ब्रुवन् कल्पनापोढमित्यत्राचार्यो लक्षणवाक्ये भावप्रधानोऽयं कल्पनाशब्दः । तेन कल्पनात्वेन रहितमित्यर्थं इति दर्शयति । धर्मिणा वा कल्पनास्येन धर्मस्याभिप्रायसमर्प-
योग्यप्रतिभासत्वाख्यस्य निर्देशं दर्शयति । उभययाऽपि कल्पनास्वभावरहितमित्यर्थं इत्यस्य स्फुटी-
करणस्य घटनात् । कल्पना च वक्ष्यमाणलक्षणा ग्राह्या । एव च शब्दार्थं स्फुटयतां ज्ञेयं
यद् आचार्योद्दिष्टाणीयप्रत्यक्षलक्षणदूषणावसरे—“कल्पना नामजात्यादियोजना । तेन यन्नाम्ना
नाभिधीयते, जात्यादिना च न व्यपदिश्यते विषयभेदानुविधायि यन् ज्ञानं तत्प्रत्यक्षम्”
[न्यायवा० पृ० ६१] इत्यर्थं परिवर्त्य “अथ प्रत्यक्षशब्देन कोऽर्थोऽभिधीयते । यदि प्रत्यक्षं
कथमवाच्यम् ? अथ न प्रत्यक्षमवाचकस्तर्हि प्रत्यक्षशब्दः । प्रत्यक्षत्वसामान्याभिधानेऽपि यदि
तद्व्यतिरेकि, न प्रत्यक्षमुक्तम् । अथाव्यतिरेकि । कथं नोक्तम् ? कल्पनापोढशब्देनापि यदि
तदुच्यते कथं न व्याघातः ? अथ नोच्यते तस्योच्चारणवैयर्थ्यम् । प्रत्यक्षं कल्पनाऽपोढमिति
च व्यपदिश्यते, न चाभिधेयमिति कोऽर्थो भदन्ताव दकनुमर्हति” [न्यायवा० पृ० ४१] इत्यादि
यदवादीदुर्बुधोत्तरस्तत्सर्वं कल्पनापोढशब्दार्थाऽपरिज्ञानविलसितं तस्य तपस्विन इति सूचितम् ।

“इहाविमवादकत्वमभ्रान्तत्वमभिप्रेतम् । तेन द्विविधविज्ञानं व्यवच्छिन्नम्, योगावा-
रमनमपि सगृहीतं भवतीति पूर्वव्याख्यानमवमन्यमानोऽभ्रान्तशब्दस्यार्थमाह—अभ्रान्तम्
इति । अभ्रान्तमर्यादयाक्षमेऽविपर्यस्तं यत् तदुच्यते । न त्वविसर्वादकमिह गृहीतव्यमिति
बुद्धिस्थं पश्चाद् व्यक्तीकर्तव्यम् । अनर्थोऽपि वस्तुतयाऽप्यवसीयत इत्यर्थेऽक्रियाक्षम इति विग-
णम् । तदर्थक्रियाक्षम इत्येवास्तु । न । अर्यादयाक्षमस्यैव वस्तुत्वज्ञापनार्थत्वात् । किं
तदर्थक्रियाक्षमम् ? किमवयवि ? अद्याप्यदेवेत्याह—अर्यादयेति । सन्निवेशश्चतुरन्तरवादि प्रति-
भासधर्मः । स उपाधिविशेषण यस्य वर्णस्य वस्तुसद्वत्वाख्यस्य शुक्लादिपरमाणुसंघातस्य
तथोत्पन्नस्य स तथा । सन्निवेशविशिष्टस्यैव वर्णस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्यादयापामुपयोग-
दर्शनादेनवाहः । न एकास्मा स्वभावो यस्येति तत्तथा । एतच्च चाक्षुषज्ञानविषयमिष्टायेणोक्तं
दृष्टव्यम् । अन्यथा बहुसमञ्जसः स्यादिति । अनेन परमाणुप्रचयमात्रस्यैवार्थक्रि[19a]या-
कारित्वं नावयविनस्तत्त्वादिति सूचितम् । न भ्राम्यति न विपर्यस्यति—अन्यथाग्राहि न
भवति ।

स्यादेतत्—परमाण्वर्थं एव भवन्मते बाह्यं वस्तु । सर्वं च विज्ञानं तेषु परममूढनेपु

^१ ०क्षमं वस्तु० A P E.

^२ ०धिवर्मात्मि० P H

^३ धर्मोत्तरे सर्वत्र प्रतिपु ‘कल्पनास्वभावरहितम्’ इत्येव पाठो लभ्यते न तु ‘कल्पनास्व-
भावेन रहितम्’ इति ।

स्थूलाभासमाजायते । तत्कथं किञ्चिदभ्रान्तं नामेति ? अत्रोच्यते । एकसामग्रीजन्मना परमाणूनां भिन्नदेशस्वभावानां तद्वैतभावतच्छायालोकपरमाणुस्वभावेनान्तरेण रहितत्वाश्रितरत्वेन प्रतिभास एव देशवित्तानावभासात्मा स्थूल्य नापर किञ्चित् । तत्र तथाभूतपरमाणुसमुदायनिष्ठ निर्विकल्पक विज्ञानं कथं भ्रान्तं स्यात् ? यत्वेकैकं परमाणुमनेकदेशवष्टम्भेन गृह्णीयान् पुनरनेकमनेकदेशवष्टम्भेन गृह्णन् । इतोऽपि विपर्यस्येद् यदि भिन्नदेशान् परमाणून् एकदेशान् गृह्णीयात् । न चैतदस्ति, अणुमात्रकपिण्डप्रतिभासाभावात् । एकदेशग्रहणे हि पिण्डो भासेत अणुमात्रको न तु विततदेशः । न चानेकग्रहो भ्रमः । अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययस्य तादात्म्यात् । तदयमर्थः — एकज्ञानग्राह्यात्म्याविधा ब्रह्म परमाणव स्थूल इति । एकोऽयं स्थूल इति तु तथाभूतप्रतिभासाश्रयेण व्यवस्थाप्यमानत्वात् प्रतिभासधर्म इत्युच्यते । न वस्तुधर्मः, प्रत्येकमपरिममाण्तेरित्यलमिह विस्तरेण ।

ननु चैवमप्यन्योन्यमसंस्पृष्टस्वभावानां परमाणूनां संस्पृष्टानां गृह्णित्वान्न कथमिवाविपर्यस्तं नामेति । अत्राप्युच्यते । किमिदमसंस्पृष्टत्वमिष्टं भवता, यद् विपर्ययग्रहणाद् भ्रान्तं ज्ञानमुपवर्ण्यते ? किं नानारूपत्वम्, अथ नानादेशत्वम् जन रूपेणैव विजातीयेन व्यवहितत्वम्, आहोस्विदिन्द्रियान्तरग्राह्येणार्थेन व्यवकीर्णत्वम् ? तत्र यदि नानारूपत्वमसंस्पृष्टत्वमिष्टं तदा न कश्चित्संस्पृष्टग्रहो नाम सम्भवति यतोऽसंस्पृष्टा एव परमाणवः सर्वदा गृह्यन्ते । विततदेशस्वभावानामेव तेषामवभासनात् । यदि ह्येकरूपा भासेरन्, अणुमात्रकः पिण्डो भासेत । न तु विततदेशभासनं स्यात् । अथ नानादेशत्वमसंस्पृष्टत्वमभिप्रेतं तदपि नतरामसंस्पृष्टग्रहो यतो नानादेशा नीला परमाणवो नानादेशा एव च गृह्यन्ते । एकदेशत्वभासने हि पिण्डो भासेताणुमात्रक इत्युक्तम् । अथ रूपेणैव विजातीयेन व्यवहितत्वमसंस्पृष्टत्वं विवक्षितम्, तदा तु तदसम्भवादेव न तद्विपरीतग्रहः । यतो रूपान्तरव्यवधानरहिता एव निरन्तरा नीला परमाणवः, भासन्ते च तथाभूता इति कथं विभ्रमः । मध्यवर्तिनो विजातीयस्थालोकादिपरमाणोरनुत्पत्तरप्रतिभासनाच्च ।

अथ च्छायालोकपरमाणुरूपस्यमानं केन प्रतिबद्धो यतो नोत्पद्यते । न च शक्यं वक्तुम्—मध्ये परमाण्वैर्नास्ति परमाण्वन्तरस्थावकाश इति । यतो निरवयव परमाणु सर्वत्र सावकाश इति । सत्यमेतत् । केवलं तावकाशाभावात् तदनुत्पत्तिरपि तु हेत्वभावात् । कस्माद् हेतुर्न भवति ? स्वहे[१०]त्वभावादित्यपर्यनुयोग एव । अथ भिन्नेन्द्रियग्राह्यस्पर्शादिव्यवकीर्णत्वमसंस्पृष्टत्वमभिमतम् । तदा संस्पृष्टान् परमाणून् गृह्णाति विज्ञानमिति इन्द्रियान्तरग्राह्यशून्यान् गृह्णानीत्युक्तं भवति । तथा च न किञ्चिदनिष्टम् । तथाहि यदि नामेन्द्रियान्तरग्राह्यस्पर्शादिर्न गृह्यते तद्यपि नीलरूपं तावत् स्वदेशस्वभावस्थितं गृह्यन् एव । न च भिन्नन्द्रियग्राह्यशून्यानां स्वरूपं गृह्यमाणं विपरीतं गृहीतं भवति । देशकालाकाराणामेकस्याप्यविपर्ययात् । न चाग्रहो भ्रम इति ।

ननु च परमाणूनामन्तराशकाशात्मकानि सन्ति । न च ते सान्तरा प्रतिभासन्ते । तत्त्वयमविपर्यया इति । अथ किमिदमाकाशं नाम । यदि रूपान्तरात्मकं तत्रास्तीत्युक्तम् । अयानि स्पर्शाद्यात्मकं तत्राप्युक्तम् । अथ सप्रतिषेद्धस्याभावः । एवमप्यवस्थाकाशम् । ततश्चाकाशमन्तरमित्यन्यवत्स्वन्तरं न किञ्चिदन्तरमित्युक्तं स्यात् । तथा निरन्तरा परमाणवः

एतच्च ^१लक्षणद्वयं विप्रतिपत्तिनिरासार्थम्, ^२न त्वनुमाननिवृत्त्यर्थम् । यतः

इत्युक्तं भवति । ततो निरन्तरादयं परमाणवो निरन्तरा एव मामन्ते । तन् विमुच्यतेऽनन्तर-
माकाशम्, न च तत्प्रतिभासत इति ? यत्तन्वत्यन्तममन् सप्तविषाणप्रसङ्गं तत्तर्थाभासेन ?

नन्वाकाशात्ततोऽनन्तरस्याभावे रूपममर्गः परमाणूनां प्रसज्येत । नप दोषः ।
नास्याभिप्रेक्ष्यते रूपमेव परमाणूनां देशो नैव इति । अत्र ॥ मिश्ररूपदेना उच्यते
मध्यवर्तिविजातीयरूपपरिहासात्तथैव भासन्त इति तन् कथं रूपममर्गप्रसङ्गः ?

ननु च रसादिदेशे नीलरूपं प्रतिभासते । तद्वच्चानर्हं तद्देशतया गृह्यद् विज्ञानं कथम-
भ्रान्तं मामेति ? तत्राप्युच्यते । यदा देश प्रतिभासते तदा तस्मिन् देशे प्रतिभासमाने य. प्रति-
भासतेऽर्थं स देशविशिष्ट उच्यते । यदि च रसादिदेशाद्विज्ञाने प्रतिभासेन तदा तद्देशव्याप्तिं
नीले गृह्यमाणे स्याद् भ्रान्तं विज्ञानम् । न च तत्र रसादि प्रतिभासते, इन्द्रियान्तरप्राप्तस्येन्द्रि-
यान्तरज्ञाने प्रतिभासायोगान् । तन् कुतश्चानर्हं नीलप्रहणम् ? नीलमेव हि माममानं देश-
नापरो देश कश्चिदभासते । इन्द्रियान्तरप्राप्तप्रतिभासे च गदरूपप्रतिभाम् । गुरुरूप-
प्रतिभास एव च निरन्तरप्रतिभासः । ततो निरन्तरा नीला परमाणवो गृह्यन्ते । तस्मात्
स्वदेशस्याधिनीलपरमाणवः स्वरूपेणैव गृह्यन्ते । ततो देशवालाकाराणामेकस्याप्यपरित्यागा-
श्रीलाभास विज्ञानमभ्रान्तमेव । सर्वं चेत्तद् ग्राह्यतत्त्व विनिश्चये धर्मोत्तरेणैव विस्तरेण
निरूपितमिति नेह प्रतन्यते ।

नन्वेवमभ्रान्तत्वे योगाचारमतमसद्गृहीतं स्यात् । ग्राह्यग्राहकाकारतया प्रवृत्ते
सर्वस्यैवामर्गविज्ञानस्यालम्बने भ्रान्तत्वात् । तत्तर्थापूर्वव्याख्यानावज्ञा न क्रियत इति चेत् ।
उच्यते । न योगाचारमये लक्षणमिदम्, किन्तु सौत्रान्तिकनय एव । न च सर्वं विज्ञानवादे
योगि[20a]नु शक्यम् । “तस्य विषयः स्वलक्षणम्” इत्यादेरसक्ययोजनत्वात् । तस्मिन्
किं प्रत्यक्षलक्षणमिति चेत् । कल्पनापोढत्वमेव । द्विचन्द्रादिरास कथमिति चेत् सम्यग्ज्ञान
सदेवमित्यभिप्रायाददोषः । सौत्रान्तिकनयेऽपि किं नैव ? तद्वच्चान्तरप्रहणमतिरिच्यत इति
चेत् । सत्यमेतत् । केवलं विप्रतिपत्तिनिरासार्थं वर्णयिष्यत इति । “इहाभ्रान्तपदं तैमिरि-
कादिज्ञानव्यवच्छेदार्थम् । कल्पनापोढप्रहणं तु अनुमाननिरासार्थमिति” पदपूर्वकैर्व्याख्यात
तद् व्यक्तमेवापहस्तयताह—एतच्च—इति । चोद्धारणे । विप्रतिपत्तिनिरासार्थमित्यतः परो
दृष्टव्यः । पूर्वोपामिश्रितं प्रतिषेधति । न त्विति भेदार्थः । ननु विमुच्यते न त्वनु-
माननिवृत्त्यर्थमिति । यावत्तैकेनानुमाननिवर्तनादिति चेत् । उच्यते । लक्षणद्वयमिति द्वयोरुपा-
दानं विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थम्, एवंकेनानुमानव्यवच्छेदमिदंरिति समुदितफलमेतत् । ततो
नानुमाननिवृत्त्यर्थमिति नानुमाननिवृत्त्यर्थमेवेति सावधारणं निषिध्यते । यदि तु विप्रतिपत्ति-
निराधिकीर्यया क्रियमाणमनुमानं व्यवच्छिन्नमिति न तदर्थमेव द्वयमिति ।

ननु नेदं लक्षणद्वयमनुमानव्यवच्छेदार्थं पूर्वकैर्व्यस्थातम् । किन्तु कल्पनापोढप्रहणमेव ।
अभ्रान्तप्रहणं तु द्विचन्द्रादिज्ञानव्यवच्छेदार्थम् ? तत् कथं न त्वनुमाननिवृत्त्यर्थम्, तथा,

कल्पनाऽपोदग्रहणेनैवानुमानं निवर्तितम् । तत्रासत्यभ्रान्तग्रहणे गच्छद्बुद्धदर्शनादि प्रत्यक्षं कल्पनाऽपोदत्वात् स्यात् । ततो हि प्रवृत्तेन^१ बुद्धमात्रमवाप्यते इति सवादकत्वात् सम्यग्ज्ञानम्, कल्पनाऽपोदत्वाच्च प्रत्यक्षमिति स्यादाशङ्का । तन्निवृत्त्यर्थम् अभ्रान्तग्रहणम् । तद्धि^२ भ्रान्तत्वात् न प्रत्यक्षम् । त्रिरूपलिङ्गजत्वाभावाच्च नानुमानम् । न च प्रमाणान्तरमस्ति । अतो गच्छद्बुद्धदर्शनादि मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवति ।

यत् कल्पनापोदग्रहणेनैवानुमानं निवर्तितमित्युच्यते इति चेत् । सत्यम् । केवलं यद्यभ्रान्त-ग्रहणं व्यवच्छेदार्थमेव तदानुमानव्यवच्छेदार्थमेव युज्यते । न तु द्विचन्द्रादिज्ञाननिरासार्थम् । तस्य सम्यग्ज्ञानाधिकारादेव व्यवच्छेदसिद्धेः । तथा हि द्विविधं सम्यग्ज्ञानमिति प्रस्तुत्य लक्षणमिदं विधीयमानं तदधिकारेणैव विहितं भवति ।

नन्वेव सति कल्पनापोदग्रहणेनैव निवृत्तेरभ्रान्तग्रहणमतिरिच्यते । अयमपरस्तेषां दोषोऽस्ति । न तु द्विचन्द्रादिज्ञाननिवृत्त्यर्थमिदं युज्यते इति धर्मोत्तरस्यागमः । यद्येतदर्थम-भ्रान्तग्रहणं न भवति तर्हि विमनेनेत्याह—तत्र—इति ।

ननु गच्छद्बुद्धदर्शनादेः कल्पनापोदस्यापि विसादकत्वेन सम्यग्ज्ञानत्वाभावादेव व्यवच्छेदे सिद्धे किमेतदर्थेनाभ्रान्तग्रहणेनेत्याह—ततो हि—इति । बुद्धमात्रमिति गमनेनाज-वच्छिन्नम् । इति हेतोः । अस्तु सम्यग्ज्ञानम् प्रत्यक्षसम्भावना त्वस्य कथम् ? न हि यदेव सम्यग्ज्ञानं तदेव प्रत्यक्षमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेव प्रसङ्गेनाह—कल्पना—इति । अ. सवाद-कत्वापेक्षया समुच्चयार्थः । इतिकरणेनाशङ्कायां स्वल्पं दर्शयति । आशङ्का चेयमीदृशी योक्ती द्रष्टव्या । यद् वा चो यस्मादर्थे । ... असत्यभ्रान्तग्रहणे स्यादियमाशङ्का । यदि सत्यपि स्यात्तदा विमनेनेत्याह—तन्निवृत्त्यर्थमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थमात्रम् । अनेन एतद् दर्शयति—यद्यपि परमार्थं सम्यग्ज्ञानाधिकारादेवमादिज्ञानं व्यवच्छिद्यते । तदाप्यशमवाद-वादिनामाहृत्य विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं क[20b]र्तव्यमेवाभ्रान्तग्रहणमिति ।

स्यादेतत्—किमभ्रान्तग्रहणेनाधिकं कृतम् । येनैतद् विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं भवती-त्याशङ्कायां दूरस्थितमपि गच्छद्बुद्धदर्शनादि मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवतीति योजनीयम् । इतिना उन्नेतराकारं कथयति । उक्तं प्रकाशितं भवत्यभ्रान्तग्रहणेनेति प्रकरणान् । कुतो मिथ्याज्ञानं तदुक्तमित्यपेक्षायां प्रथममुक्तं तदिति योजनीयम् । हिर्यस्मान् । ततोऽप्रमथं—यस्मान् तद् गच्छद्बुद्धदर्शनादि भ्रान्तत्वान् न प्रत्यक्षम्, अतो मिथ्याज्ञानमित्यभ्रान्तग्रहणेनोक्तं भवति । भवतु भ्रान्तत्वादप्रत्यक्षम्, अनुमानरूपत्वे त्वनिराकृते कथमस्य तत्प्राप्तिसिद्धिराशङ्कायां योग्यम् । चो यस्मान्नानुमानम् । कथं नानुमानम् ? त्रिरूपलिङ्गजत्वाभावात् । यदेव-मन्यत्रमाणं भविष्यति, तथापि कथं मिथ्याज्ञानमित्याशङ्कायां वाच्यम् । चो यस्मान्नाभ्यां प्रमाणान्तरमस्ति । अतः प्रत्यक्षत्वादस्वभावत्वाभावात् । यद् वाज्जोऽभ्रान्तग्रहणादित्यर्थः ।

नन्वनुमानादिरूपनिराकरणे यद्यभ्रान्तग्रहणस्य व्यापारो भवेत्, भवेदेव मिथ्याज्ञानत्वा-भिधाने सामर्थ्यं यावतो(ता) यथा स्वयमुपपत्त्यैवानुमानादिभावो व्युदस्तन् कथमभ्रान्त-

यदि मिथ्याज्ञानम् कथं ततो वृक्षावाप्तिरिति चेत्, न ततो वृक्षावाप्तिः । नाना देशगामी हि^१ वृक्षस्तेन परिच्छिन्नः । एकदेशनिमित्तञ्च वक्षोवाप्यते । ततो यद्देशो^२ गच्छदवृक्षो दृष्टः तद्देशो नावाप्यते । यद्देशावाप्यते^३ स न दृष्ट इति न तस्मात् कश्चिदप्योवाप्यते । ज्ञानान्तरादेव तु^४ वृक्षादिरण्योवाप्यते । इत्यवमभ्रातग्रहणं विप्रतिपत्तिनिरासायम् ।

तथा^५ अभ्रान्तग्रहणेनाप्यनुमानं निवर्तिते कल्पनापोदग्रहणं^६ विप्रतिपत्तिनिराकरणं

ग्रहणं तन्मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवतीत्युच्यते । सत्यम् । किं त्वनुमानादिरूपतानिराकरणं हेतुना दत्तसाहाय्येन स्यादभ्रान्तग्रहणं तन्मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवतीत्युक्तमिति बोद्धव्यम् ।

ननु प्रत्यक्षलक्षणं^७ यस्य प्रत्यक्षतैव दायितव्या तत्त्वमनुमानादिरूपतानिराकरणम् प्रकृतं कृतमिति चेत् । अप्रत्यक्षत्वप्रमाणं प्रसङ्गं न कृतमिति का शक्तिः ?

प्रदीत्यादि मुगमम् । केवलं तत् इति गच्छदवृक्षदणनस्यामिथ्याज्ञानात्परिच्छिन्नो दृष्टः । वक्ष इति वक्षस्तेन प्रयनादुच्यते न त्वमौ तथाऽवभासमानो वक्ष एव । एकदेशनिमित्त इति प्राप्यमाणपरमावृक्षाभिप्रायणोक्तम् । सो हेतौ । तत्तत्स्मादनन्तरात् कारणात् । सो प्राप्यमाणाद भदमस्य दायति । इति हेतौ । तस्मामिथ्याज्ञानात् ।

ननु ततो^८ विप्रवृत्तस्यास्ति छायाद्यथक्रियाकारिरूपस्य पादपस्य प्राप्तिस्तु कथमपहनयन इति ? आह—ज्ञानान्तराद—इति । तद्देशोपसर्पणत्रयं स्थितवृक्षप्रतिभासात्मनो ज्ञानान्तरात् । तत्र मिथ्याज्ञानमर्थिनं प्रवृत्तिमात्रहेतुं न वृक्षप्रापकमिति सक्षपार्यं । यदि मिथ्याज्ञानत्वप्रतिपत्तिनाथमभ्रान्तग्रहणं न तर्हि विप्रतिपत्तिनिराकरणाथमियाह—एवम् इति । एवमित्यनना नन्तरोक्तस्योपपत्तिप्रकारस्यावारो दणितः । ततो^९ यमथ—एवमनन्तरोक्तेन युक्तिप्रकारेण । एतादृशमपि प्रत्यक्षमिति विरुद्धाया प्रतिपत्तिनिरामाथमभ्रान्तग्रहणमिति । यद्यवमभ्रान्तग्रहणमेव विप्रतिपत्तिनिराकरणाथम् । न तु कल्पनापोदग्रहणम् । उक्ते च द्वयमेतत् तन्निरासाथमियाशङ्कयाह—तथति । यथाऽभ्रान्तपदं तद्यदमित्यथ ।

विप्रतिपत्तिनिराकरणाथमिति प्रत्यक्षपष्ठभाविनोऽपि विप्रत्यक्षस्य व्यावहारिकलोकाध्यवसायान्तरात् यथाप्रत्यक्षं कश्चिद्विष्टम् तन्नि[21a]राकरणाथमिति द्रष्टव्यम् । तत्रामति कल्पनापोदग्रहणं यथेयमित्यादिज्ञानं प्रत्यक्षमभ्रातवात् स्यात् । ततो हि प्रवृत्तनष्टादिरथ प्राप्यते इति सवादकवात्सम्यग्ज्ञानमभ्रान्तवाच्च प्रत्यक्षस्यान(दित्या)शङ्का । तन्निवृत्त्ययम् । कल्पनायवत्त्वात् प्रत्यक्षम् विरूपपरिज्ञानं वाभावाच्च नानुमानम् ।

^१ गामी वक्ष —C

^२ यो देशा यस्य—टि०

^३ ० प्यते न स दृष्ट इति—C

^४ दव च व० BD

^५ तथेत्यारभ्य विप्रतिपत्तिनिराकरणाथमित्यन्तं पाठो नास्ति—A P E H

^६ सविकल्पकनानमपि प्रत्यक्षमिति युक्तं भीमासक यथा अस्ति ह्यालोचना^७ [भीमासा इलो०] पद—इलो० न्यादि । एतस्य विप्रतिपत्तिः—टि०

र्यम्^१ । भ्रान्त हि अनुमान स्वप्रतिभासेजन्यं^२ ऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्तत्वात् । प्रत्यक्ष तु ग्राह्ये रूपे न विपर्यस्तम् ।

न ॥ अविस्वादादकमभ्रान्तमिह ग्रहीतव्यम् । यत् सम्यग्ज्ञानमेव प्रत्यक्षम्, नान्यत् । तत्र सम्यग्ज्ञानत्वादेवाऽविस्वादादकत्वे लब्धे पुनरविस्वादादक^३ग्रहण निष्प्रयोजनमेव । एव हि वाक्यार्था स्यात्—प्रत्यक्षास्य यदविस्वादादक ज्ञान तत् कल्पनापोढमविस्वादादक चेति । न चानेन द्विरविस्वादादकग्रहणेन किञ्चित्^४ । तस्मात् ग्राह्येऽर्थक्रियाक्षमे वस्तुतुल्ये यदविपर्यस्त तदभ्रान्तमिह वेदितव्यम् ॥

कीदृशी पुन कल्पनेह गृह्यत इत्याह—

अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासा^५ प्रतीतिः कल्पना ॥५॥

^१अभिलापेत्यादि । ^२अभिल^३प्यतेऽनेनेति अभिलाप वाचक शब्द । अभिलापेन संसर्ग —^४अभिलापसंसर्ग —एकस्मिन् ज्ञानेऽभिधेयाकारस्याभिधानाकारेण सह ^५ग्राह्याकारतया

न च प्रमाणान्तरमस्ति । अतो यतोऽयमित्यादिज्ञानमसम्यग्ज्ञान भवतीति पूर्ववद् वचनीय योजनीय च ।

ननु च सवादिनोऽस्य कथमसम्यग्ज्ञानत्वम् ? यदि नाम विस्वादादकत्वलक्षणम् असम्यग्ज्ञानत्व नास्ति तथापि गृहीतार्थग्राहिणोऽस्यापूर्वाधिबन्नाभावात् करणार्थाभावरूपमसम्यग्ज्ञानत्व स्मरणदेरिव किं नानुमन्यत ? आत्मादिविशिष्टवस्तुग्राहिणोऽस्यापूर्वाधिराधिमोऽस्तीति चेत् । इदमन्यत्र विस्तरेण निरस्तमित्यास्ता तावदिहेति । स्वप्रतिभासा इत्यादेरन्यस्य तु सत्यमर्थं विषयविप्रतिपत्तिनिराकरणवाक्यविवरणं विवेचयिष्यन्तो विवेचयिष्याम । सम्प्रति यद् बोधदर्शनात्पूर्वेषां व्याख्यानमवगम्यान्वयाद्यमभ्रातार्थं व्याचष्ट त कण्ठोक्तं कर्तुं तेषामभिमत मभ्रातार्थं पूर्वं सामर्थ्यान्निषिद्धमपि साक्षान्नियचन्नाह—न तु—इति । तुरतिशय । यत् इत्यादि वेदितव्यमियन्तं मुबोधम् ।

यदि आत्मादियोगनारिमका कल्पना । सा जात्याद्यभावादेव न सम्भवति । अथ ग्राह्यग्राहकभावेन प्रवर्तमानं ज्ञानं कल्पना तदा सर्वमसर्वज्ञज्ञानं तथा प्रवृत्तमिति किमवशिष्यते यदविकल्पक स्यादित्यभिप्रत्य कल्पनाया स्वरूपं पृच्छति—कीदृशीति सामान्यतः पृच्छति । पुनरिति विशेषतः । इहेति प्रत्यक्षलक्षणे । अभिलप्यते उच्यतेऽनेनेत्यभिलापो वाचक शब्द । स च सङ्कत

^१ विप्रतिपत्तिनिरासार्थम्—B C D N

^२ सामान्ये—टि०

^३ वादग्रह० E वादकत्वग्रह C

^४ न किञ्चित् प्रयोजनम्—टि०

^५ भासप्र B P E H N

^६ अभिलापेति—E P । नास्ति—A H N

^७ ननु न(च) यद्यपि तस्मिन् ज्ञाने आकारयोर्मिलनं तथापि शब्दार्थयोः संसर्गो

नास्तीत्याह—टि०

^८ अभिलाप्यते—A P H E

^९ नास्ति—'अभिलापसंसर्ग' इति—A P E

^{१०} वाच्यरूपत्वेन—टि०

मिलनम् । ततो यदेकस्मिञ्ज्ञानेऽभिधेया^१भिधानयोराकारो^२सन्निविष्टो भवतस्तदा समुष्टे अभिधानाभिधेये भवत । अभिलापससर्गाय योग्योऽभिधेयाकार(रा)भासो^३ यस्यां प्रतीतो सा तथोक्ता ।

तत्र काचित् प्रतीतिरभिलापसमुष्टाभासा^४ भवति । यथा व्युत्पन्नसंज्ञेतस्य घटाय-
कल्पना घटशब्दसमुष्टार्यावभासा^५ भवति । काचित्त्वभिलापेनासमुष्टायां अभिलापससर्गा-
योग्याभासा भवति । यथा बालकस्याव्युत्पन्नसंज्ञेतस्य कल्पना । तत्र 'अभिलापसमुष्टाभासा'^६
कल्पना' इत्युक्ताव्युत्पन्नसंज्ञेतस्य^७कल्पना न समुह्यते^८ । योग्यग्रहणे^९ तु^{१०} 'सापि समुह्यते ।
यद्यपि अभिलापसमुष्टाभासा^{११} न भवति तदहर्जातस्य^{१२}बालकस्य कल्पना, अभिलापससर्गा-
योग्यप्रतिभासा तु भवत्येव । या चाभिलापसमुष्टा सापि योग्या । तत उभयोरपि योग्य-
ग्रहणेन सग्रह ।

कालेन दृष्टेन रूपेणैक्यमापादितोऽन्तर्जल्पाकारस्तथा प्रतिभामयानो वाच्य । ससर्ग-
पदन सार्धमस्य विग्रहः प्राह—अभिलापेन—इति । अभिलापेन वाचकेन ससर्गं सम्बन्ध ।
'तृतीये [पाणिनि २ १ ३०]नि यागविभागात्समास । अथवाऽर्थनयनमिदं कृतम्, समासस्तु
पठ्यतीत्युरयः कार्यं ।

कथं पुनर्वाच्यवाचकयोः ससर्गं सम्भवतीत्याह—एकस्मिन् इति । ग्राह्याकारतया मील-
नमित्येकज्ञानग्राह्याकारतयाऽवस्थानमिति वाच्यम् । अर्थाकारस्यैव वाचकशब्दाकारेण सहैकज्ञा-
नाहो भवति तदा वाच्यवाचकयोः ससर्गं इति यावत् । भवत्यभिधानाभिधेयाकारयोरेकज्ञा-
नारोहः । किमेतावताऽभिधानाभिधेये वाच्यवाचकतया सम्बन्धे भवनं, येन तद्ग्राहिं विज्ञान-
सर्विकल्पक स्यादित्याशङ्क्योपसंहारव्याजेनाह—तत इति । यदाकारो सन्निविष्टो प्रतिभासितो
भवतस्तदा समुष्टे तयातया सम्बन्धः भवतः । एकस्मिन् ज्ञाने विशेष्यविशेषणत्वेनाकारप्रति-
भास एवानयोर्वाच्यवाचकत्वग्रहणमिति भावः । अभिलापससर्गाय योग्य इत्यर्थकथनमिदं
[21b]कृतम् । समानस्त्वभिलापससर्गस्य योग्य इति कर्तव्यं । तादर्थ्यचतुर्ध्यां प्रकृति-
विकार एव समासात् ।

यद्येवमभिलापसमुष्टप्रतिभासेत्येवास्तु किं योग्यग्रहणेनेत्युक्तमर्थं पश्यन् यथाऽस्य
साकल्य तथा दशवितुमुपक्रमते—तत्रेति । वाक्योपन्यासे चैतत् । अभिलापसमुष्ट आभासो
यस्या मा तथा । कस्येवेत्याह—यथेति । इदमस्य वाच्यमिदमस्य वाचकमित्युभयाभाव-

^१ ०ज्ञानेऽभिधानाभिधेययो —B

^२ ०कारो निविष्टो B

^३ अभिधेयाभासो A P H E अभिधेयाकाराभासो—N

^४ ०लापेन समु० A P H E N

^५ नास्ति B D

^६ ०मुष्टप्रतिभासा D समुष्टप्र[ति]भासा B

^७ नास्ति 'कल्पना' इति A B P H E N

^८ समुह्यते C

^९ ०ग्रहणेन तु C

^{१०} बालकल्पना—टि०

^{११} ०मुष्टप्रतिभासा C A

^{१२} नास्ति 'बालकस्य' इति A P E

असत्यभिलापसमं कुतो योग्यतावसितिरिति^१ चेत् । अनियतप्रतिभासत्वात् ।

^२ अनियतप्रतिभासत्वं च प्रतिभासनियमहेतोरभावात् । ग्राह्यो ह्यर्थो विज्ञान जनयन्नियत-
प्रतिभासं कुर्यात् । यथा रूप चक्षुर्विज्ञानं जनयन्नियतप्रतिभासं जनयति । विकल्पविज्ञानं
त्वर्थाभितोत्पद्यते । तत् प्रतिभासनियमहेतोरभावादनियतप्रतिभासम् ।

लम्बिज्ञानं सङ्केतः, शब्दार्थप्रयोगप्रतिपत्त्यो कार्यकारणभावरूपो वा । व्युत्पन्नो जात
सकेतो येन स व्युत्पन्नसकेतः । तस्य यदि सर्वत्र तादृशी तदा काचिदिति न वाच्यम्,
योग्यग्रहणेन च न किञ्चिदित्याह—कारिद् इति । तु व्युत्पन्नमकेतप्रतीतिर्बालप्रतीतिं भेदव-
तीमाह । कस्य सङ्गी सभवतीत्याह—यथेति । बालक इत्यप्यर्थे कन् । यद्यभिलापसमु-
प्टाभामेति कृतेऽपि तथाभूताया प्रतीते मग्रहं कृत्वा तर्हि योग्यग्रहणेनेत्याह—तत्रेति ।
तयोर्मध्येऽप्युत्पन्नसकेतस्य या सा न समुह्यते । कदा तु समुह्यतेत्याह—अभिलापेति । अयं प्र-
दर्शनत्वादस्याभिलापसमुप्टाभासा प्रतीतिः कल्पनेत्युक्तौ वचने सतीत्यर्थः । इतिनोक्तेराकार-
कथितः । असति तावदयं दोषः । यदि सत्यपि योग्यग्रहणे तदसंग्रहस्तथापि किं तेनेत्याह—
योग्येति । श्रुतकरणावस्थाया विशेषमाह । न केवलं तत्समुप्टाभासमेत्यविशब्दः । तथावि-
धबालस्य च कल्पनाऽनुमानसिद्धा । तेन साऽवश्यं ग्राह्येति भावः । कथं पुनर्योग्यग्रहणेन
तस्या मग्रह इत्याह—यद्यपीति । निपातसमुदायोऽयं विशेषाभिधानार्थाभ्युपगमे सर्वत्र ।
अङ्गि जातं जन्मास्येति तथा । अङ्गि वा जात उत्पन्न इति तथा । अहर्जातस्यैतदहर्जा
तस्येति द्रष्टव्यम् । यद्यत्र व्युत्पन्नमङ्कृतस्य सा कथं सङ्गृह्यत इत्याह—या चेति । च
पूर्वपक्षया समुच्चये । यदि सा तत्समर्पणोपयोग्या न स्यात्कथं तत्समर्पणमनुभवेदिति भावः । यत्
एव तस्मात् ।

ननु प्रतीतप्रतिभासस्य तत्समर्पणानुभवान्यथानुपपत्त्या योग्यता कल्पनीया । न च
बालकल्पनाया अभिलापसमर्गोऽस्ति, सङ्केताव्युत्पत्तः । तत्कथं योग्यता कल्प्यतामित्यभि-
सन्धिना असतीत्यादिना पूर्वपक्षमुत्थापयति । एव चोदयित्वाऽनुमानतः सा सिद्धयतीति
मन्वानं साधनमाह—अनियतेति । प्रतिनियताकारत्वाभावादित्यर्थः । प्रकरणापन्नं साध्यं
हेतौ चाभिहिते सुकरं साधनप्रयोग इति प्रयोगः न जगौ । एवमुत्तरत्रापि हेतुमात्राभिधान-
स्यायमभिप्रायः प्रत्येत्यव्य । प्रयोगस्त्वेवमिह कर्तव्यः—योनियतप्रतिभासो विकल्पः, स
शब्दसमर्पणोपयोग्यो यथाकृञ्च विकल्पः । अनियतप्रतिभासश्च बालविकल्प इति भवत्येव प्रयोगः ।
केवलमिदमत्र निरूप्यताम् । बालस्य विकल्प एव कुत सिद्धो यनदमुत्तराणि चेतदङ्गानि
साधनानि ना[22a]ध्याससिद्धानि स्युरिति ? नैपदोषः । अनुमानसिद्धं विकल्पं धर्मिणं कृत्वाऽ-
मीषामुपादानस्याभिप्रायत्वात् । तत्पुनरनुमानमनेन सुज्ञातत्वात्नोपन्यस्तमिति वेदितव्यम् ।
एव तद् द्रष्टव्यम्—या नियमवती प्रवृत्तिः नवचिन्त्राणि, सा विकल्पपूर्विका । यथा
व्युत्पन्नसङ्केतव्यवहारस्याप्रादिविषया प्रवृत्तिः । नियमवती च तद्विपरिहारेण स्तनादौ
प्रवृत्तिर्बालकस्येति कार्यहेतुः । सा च तादृशी प्रवृत्तिः प्रत्यक्षाधिगतेति स्वसिद्धो न प्रमाणान्तर-

^१ योग्यतावसिति C D B

^२ ननु च विकल्पज्ञानस्यानियतप्रतिभासित्वमेव न सिद्धम्—टि०

कुत पुनरेतद्विकल्पोऽर्थाभ्युपगच्छत इति ? 'अर्थसन्निधिनिरपेक्षत्वात् । बालोऽपि हि यावद् दृश्यमान स्तनं 'स एवायम्' इति पूर्वदृष्टत्वेन न प्रत्यक्षमुपगच्छति तावदुपपत्तदिति

प्रयोजयति । न पुनरनेन बालोऽपि हीत्यादिना विकल्पसाधनमुपन्यस्तमिति मन्तव्यम् । यदाऽन्यैर्व्याख्यातम्, अर्थसन्निधिनिरपेक्षत्वसिद्धिप्रदर्शनो मुम्भत्वात्तस्य ग्रन्थस्येति ।

ननु च परोक्षत्वात्तस्यानियतप्रतिभासत्वमदिहे सन्दिग्धासिद्धोऽर्थं हेतुरिति । आह— अनियतप्रतिभासरव च—इति । सो यस्मादित्यस्मिन्नर्थे । प्रतिभासस्य ज्ञानाकारस्य नियम— अर्थाकार एवाय शब्दाकार एव वा, रूपाकार एवाय रसाकार एव वेत्यात्मको वा तस्य हेतुर्जनक तस्माद् । अभावादनुत्पादित्वात् । भवन माव उत्पादस्तन्निपयाद् अभावोऽनुत्पाद एव । प्रतिभासनियमहेतोरभावाद्—अविद्यमानत्वादिति व्याख्याने तु यथाश्रुति व्यधिकरणासिद्धो हेतु स्यात् । अन्यथा हेतुवचन तु क्रियमाणे तत्रार्थे हेतुरनभिहित एव स्यात् । साधन-स्वरूपमानकयने चात्र धर्मोत्तरस्य दोषो लक्ष्यते । कुत पुनरेतद् विकल्पोऽर्थाभ्युपगच्छत इति च पूर्वपक्ष सूत्रानो न स्यात् । मृत्वा धीर्वा यथा कथञ्चिन् सर्वस्यास्य समर्थने च वक्तुर-कौशल स्यादिति ।

ननु प्रतिभासनियमहेतुयं कश्चन । स च तत्र भविष्यति । अथ विशिष्टः । वनन्यस्तदाऽपी यत्र सकाशादनुत्पादात्तयावद् ज्ञातव्यमित्याह—ग्राह्य इति । यद्यर्थं इत्येव क्रियत तदेन्द्रियमन्वेषो ज्ञान जनयतीति तस्याप्याकारनियामकत्वं स्यात् । न चापोद्धार-द्वारेण तस्याकारविनापहेतुत्व व्यवस्थापितम्, अपि तु विषयग्रहणप्रतिनियमहेतुत्वमिति ग्राह्य ग्रहणम् । ग्राह्य आलम्बन । यद्यपि ग्राह्य इत्यवास्तु । अपोहस्यापि ग्राह्यताऽस्ति । न चाऽपी प्रतिभासनियमहेतु । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमर्थोऽर्थक्रियासमर्थ इति वृत्तम् । कुर्वत् कर्तुं शक्नोति । अपोद्धारेण तत्रैव तच्छब्देनैवधृतत्वात् । अत्र निदर्शन मपेति । नियतप्रति-भासमिति शब्दाकारपरिहारेणार्थाकारवार्थेव रसाकारपरिहारेण रूपाकारधार्येव चेति । यद्येव बालविकल्पोऽपि अवदिवोत्पत्त्यते, ततो नियतप्रतिभासो भविष्यतीत्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेव प्रसङ्गेन स्मारयति—विकल्पेति । सुखादुत्पाद विज्ञान भिनत्ति । एव तु प्रयोग कार्य—यद्यर्था-भ्युपगच्छते ज्ञान तन्नियतप्रतिभास न भवति । यथा व्युत्पन्नव्यवहारस्यातीतादिस्मरणम्, रूपरसादिसङ्कुलताज्ञान वा । नोत्पद्यते चा[22b]र्थाद् बालकस्य विकल्प इति व्यापकानुप-लब्धिः ।

ननु बालविकल्पस्य परोक्षत्वात् तत्र उत्पत्तिरनुत्पत्तिर्वा न शक्यते निश्चेतुम् । अतोऽयं सन्दिग्धासिद्धो हेतुरित्यभिप्रत्य चोदयति कुत इति सामान्यहेतो प्रश्नः । पुनरिति विशेषस्य । विदग्धोक्त्या चाय क्षणे किम् प्रयोगः । तेन न कुतश्चिदतोऽरिदमित्यर्थः । हेतुमाह—अर्थेति । एव तु प्रयोग करणीय—यज्ज्ञान स्थोत्पत्तावर्षसन्निधिनिरपेक्ष तदर्थान्नोत्पद्यते । यथा व्युत्पन्नसङ्कुलस्य चिरनष्टवस्तुविषय विज्ञानम् । अर्थसन्निधिनिरपेक्ष च बालविकल्पविज्ञानमिति विरुद्धव्याप्तीपलब्धिः । असिद्धिमस्या परिहर्तुं भूमिका रचयताह—बालोऽपि हि—इत्यादि ।

मुखमर्पयति स्तने । पूर्वदृष्टापरदृष्टं चार्यमेकीकुर्वद् विज्ञानमसनिहितविषयम्, पूर्वदृष्टस्यास-
निहितत्वात् । असनिहितविषय चार्यनिरपेक्षम् । अनपेक्ष च प्रतिभासनियमहेतोरभावा-
दनिपतप्रतिभासम् । तादृश चाभिलाषससर्गयोग्यम् ।

न केवल व्युत्पन्न इत्यपिशब्द । ह्रियंस्मात् । यावदिति निपातोऽवधौ । पूर्वदृष्टत्व पूर्व-
दर्शनविषयत्वम् । तेन यो मया पूर्व क्षुप्रप्रतिपातहेतुत्वेन प्रतिपन्न ॥ एवाऽयमिति प्रत्यवमर्षस्य
रूपमाचष्टे । न प्रत्यवमृशति न प्रत्यभिजानाति । तावदित्यप्यवधौ । उपरत रुदित यस्मात्
स तथा सन्नप्ययति । सर्वैरेव स्वसततावेवमादिव्यवहारस्य दृष्टदृश्यमानयोरेकीकरणकारण-
त्वेनावगतत्वादेवमुच्यते । तस्यैव चान्यत्र लोप्यादी ङीकितेऽपि तथाऽदर्शनाच्च ।

ननु बालस्य करणानामपाटवात् सकेताग्रहणाच्च नान्तर्जल्पाकारोपि शब्द सम्भवति ।
सम्भवे वा योग्यग्रहणानर्थक्यम् । तत्कथमेव यावन्न प्रत्यवमृशति—इत्युच्यते ? उच्यते ।
अनर्थैव हि भङ्गपा अस्ति सा काचिद् दृष्टदृश्यमानयोरेकीकरणावस्था या तत्र निमित्तमिति
प्रतिपाद्यते । सा च शब्देन प्रतिपाद्यमाना अभ्यस्तेनामुना शब्देन प्रतिपाद्यते । न पुनरेव-
मेवासी प्रत्यवमृशतीत्युच्यते ।

ननु द्वितीयादिदर्शनकाले भवतु पूर्वदृष्टापरदृष्टयोरेकीकरणेन मुखार्पणम्, भूमिपातानन्तर
तु कथम् ? न खलु स्तनमद्वासीद् असी येन दृष्टेन दृश्यमानमेकीकृत्यार्पयेत् । तदा तु
जन्मान्तरानुभवादिति ब्रूम । तत्रापि जन्मनि जन्मान्तरानुभवबलात् । न चादिमान् ससार
इति का क्षति ? शब्दाकारोऽपि तत्रास्त्येव । तत् किमनेन योग्यग्रहणसफलीकरण-
प्रयासेनेति चेत् । अस्तु तत्र जन्मान्तराभ्यासात् समुच्छित शब्दाकार, मा च भूत्
सर्वथा पश्चाद्व्युत्पत्त्यमानेन विशिष्टेन शब्देन समुष्ट्याप्रतिभास, न भवति तस्य विकल्पप्रत्यय
इत्युच्यते । स एवायमिति पूर्वदृष्टत्वेन स्तन प्रत्यवमृशतु । किमत इत्याह—पूर्वदृष्टेति ।
पूर्वदृष्ट चापरदृष्ट चेति द्वन्द्वकवद्भाव । चोऽवधारणे कुर्वदित्यस्मात्परो द्रष्टव्य । हेतो
वा शतुप्रत्यय ।

तेनायमर्थ —यस्मात्पूर्वदृष्टापरदृष्टमेकीकरोत्येव तस्मादसन्निहितविषयमिति । तथा
कुर्वदपि कथमसन्निहितविषयमित्याह—पूर्वदृष्टत्वस्य^१—इति । अयमाशय —पूर्वदर्शनविषयत्व
पूर्वदृष्टत्वमुच्यते । निवृत्ते च पूर्वदर्शने पूर्वदर्शनविषयत्व वस्तुनो नास्ति । तदुत्तरकालभाविना
ज्ञानेन पूर्वज्ञानविषय[23a]यत्वमसन्निहितमेव वस्तुनो दृश्यत इति । भवत्त्वसन्निहितविषयम्,
अर्थसन्निधिनिरपेक्ष तु कथं सिद्धमित्याह—असन्निहितेति । चो यस्मात् । असन्निहितविषयम-
र्थसन्निधिनिरपेक्षम् । अनेनार्थसन्निधिनिरपेक्षत्वेऽर्थसन्निधिनिरपेक्षत्व हेतुमाह । ईदृशस्तु
प्रयोगो ज्ञातव्य —यदसन्निहितविषय ज्ञान तदर्थसन्निधिनिरपेक्षम्, यथाऽतीतानागतविषयो-
ऽस्मदादिविकल्प । पूर्वदृष्टत्वेन प्रत्यभिज्ञानाच्च बालविज्ञानमसन्निहितविषयमिति स्वभाव ।

सम्प्रति शिष्याणां मुखप्रतिपत्त्यं यथोत्तरोत्तरस्य हेतो सिद्धी पूर्वपूर्वस्य हेतो सिद्धि-
र्भवति तथा दर्शयति—अनपेक्ष च—इति ।

इन्द्रियविज्ञानं तु संनिहितार्थ^१भात्रग्राहित्वादयन्तापेक्षम् । अयस्य च प्रतिभास-
नियमहेतुत्वाप्रियतप्रतिभासम् । ततो नाभिलापसंसर्गयोग्यम् ।^२

अत एव स्वलक्षणस्यापि वाच्यवाचकभावमभ्युपगम्य^३ तदविकल्पकत्वमुच्यते । यद्यपि
हि स्वलक्षणमेव वाच्य वाचकं च भवेत् तथापि अभिलापसंसृष्टार्थ^४ विज्ञानं सविकल्पकम् ।
न चेन्द्रियविज्ञानम् अयं नियमितप्रतिभासत्वाद् अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं भवतीति
निविकल्पकम् ।

धोत्रज्ञानं^५ तर्हि “शब्दस्वलक्षणग्राहि” शब्दस्वलक्षणं च^६ किञ्चिद्वाच्यं किञ्चिद्वाचकम्—
इत्यभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभास स्यात् । तथा च सविकल्पक स्यात् ।

नेय दोषः । सत्यपि स्वलक्षणस्य वाच्यवाचकभावे सकेतकालदृष्टत्वेन गृह्यमाणं

ननु किमनियतप्रतिभासत्वे सार्थ्यैऽनिरपेक्षत्वं हेतुर्नेन तथा सदनियतप्रतिभासमि-
त्युच्यते । प्रतिभासनियमहेतोरिति च मध्यवर्ती च ग्रन्थः कथं नेय ? उच्यते । नायम-
नपेक्षमिन्द्रियदिरेकवाक्यतया नेयः । किं तर्हि ? वाच्यभेदोऽत्र कर्तव्यः । तत्र चो यस्मात् ।
अनपेक्षमर्थसन्निधिनिरपेक्ष सत्प्रतिभासनियमहेतोरनुत्पन्नमिति प्रतिभासनियमहेतोरभावादित्यस्य
सामर्थ्याद् वाक्यभेदं कृत्वा । ततः प्रतिभासनियमहेतोरभावादनुत्पादादनियतप्रतिभासमिति
योजनीयम् । तादृशमित्यनियतप्रतिभासम् । चो वक्तव्यमित्येतदित्यस्मिन्नर्थे ।

सर्वमेतदिन्द्रियज्ञानेऽपि परं कदाचिदाशङ्कयेदिति तन्निरासार्थमाह—इन्द्रियेति ।
सुविकल्पज्ञानं विशिनष्टि । ततो नियतप्रतिभासत्वात् ।

इह पूर्वव्याख्यातुभिः “असामर्थ्यैवैवार्थ्याभ्यां स्वलक्षणस्य सङ्केतयितुमशक्यत्वादवाच्यवा-
चकत्वम् । अवाच्यावाचकस्वलक्षणग्राहित्वाच्चेन्द्रियज्ञानमविकल्पकमिति” व्याख्यातम् ।
तच्चावद्यम्, अन्यथाऽप्यविकल्पकत्वस्य मुसाधत्वात्, किमन्यापोहानयनेनाप्रकृतेर्नेति मन्यमान
आह—अत एव—इति । यस्मादिन्द्रियज्ञानं नियतप्रतिभासम्—अत एव अस्मादेव हेतोः । स्वलक्षणं
वक्ष्यमाणलक्षणम् । अपिरवधारणे । वाच्यग्रहणे कथमविकल्पकमित्याह—यद्यपि हि—इति ।
यद्यपि हीति निपातसमुदायो ‘यदि नाम’ शब्दस्यार्थे वक्तव्यः । शिबकिमालङ्कारो वा । अभि-
लापसंसृष्टार्थं सद् विज्ञानं विकल्पकं भवति । एव ब्रुवतोऽयं भावः—कोऽप्यनुत्पन्ना वाच्यमस्तु
स्वलक्षणं तथापि तदिन्द्रियज्ञानं केवलमेव स्वलक्षणमात्मन्यादर्शयति । न तु वाचकमपीति
कथमभिलापसंसृष्टार्थप्रतिभासत्वं विकल्पकत्वमात्मसात् कुर्यादिति ।

^१ संनिहितमात्रग्रा० A. P. H. E. N

^२ इन्द्रियविज्ञानम्—टि०

^३ एतस्य इन्द्रियग्राहिणो ज्ञानस्य—टि०

^४ वाच्यवाचकभावसङ्गावेपि अभिलापसंसृष्टार्थं सद् विज्ञानं सविकल्पकम्, अन्यथा
निविकल्पकमित्यर्थः—टि०

^५ धोत्रविज्ञानं B. D. N

^६ तर्हि स्व० B.

^७ शब्दादिकं घटादिकं वा—टि०

^८ नास्ति ‘च’ A. P. H. E.

स्वलक्षण वाच्यं वाचकं च गृहीतं स्यात् । न च सकेतकालभावि दर्शनविषयत्व वस्तुन संप्रत्यस्ति । यथा हि सकेतकालभावि दर्शनम^१ धनिरुद्धम्, तद्वत् तद्विषयत्वमपि^२ अर्थस्याद्य नास्ति । ततः पूर्वकालदृष्टत्वमपश्यच्छ्रोत्रज्ञान^३ न वाच्यवाचकभावप्राप्तिः ।

अनेनेव न्यायेन योगिज्ञानमपि सकलशब्दार्थविभासित्वेऽपि सकेतकालदृष्टत्वाग्रहणा-
प्रविकल्पकम् ॥

भवतु रूपाद्यालम्बनमिन्द्रियज्ञानम्, वाचकस्याप्रतिभासाद् वाच्यस्यैव प्रतिभासादविक-
ल्पकम् । यत्पुनरेतद्द्वयप्रतिभासीन्द्रियज्ञानं तद् द्वयप्रतिभासाद् विकल्पकं प्राप्तमित्यभिप्रेत्य
चोदयति—श्रोत्रेति । तद्गिरक्षमायाम् । सर्वमिन्द्रियज्ञानमविकल्पकमिति न क्षम्यत एतदित्यर्थः ।
श्रोत्रज्ञानमभिलाषसत्तर्कयोग्यप्रतिभासं स्यादिति सम्बन्धः । किञ्चित् ? शब्दस्वलक्षणप्राप्तिः ।
हेतुभावेनास्य विशेषणत्वात् शब्दस्वलक्षणप्राप्तिवादित्यर्थः । शब्दप्राहिणोऽपि वाच्याग्रहणे
कथं तथात्वमित्याह—शब्देति[23b] । यो यस्मान् । किञ्चिद् वाचकं किञ्चिद् वाच्यम् ।
यथा 'तरप्तमपी य' [पाणिनि-१ १ २२] इत्यादि बुद्धिस्थम् । इतिस्तस्मात् । अस्तु तथाप्रतिभास
किमत इत्याह—तथा चेति । तथा च सति तस्मिन्कोकप्रकारे सति । एव चैतद् द्रष्टव्यम्—
यदेवेन तरप्तमपी सज्जिनावुच्चार्यते तदैव च कथञ्चिदग्येन 'य' इति सज्जोच्चार्यते । तदा
तद्वद्विषयमेवेन श्रोत्रज्ञानेन प्रतिपत्तः पुनः श्रोत्रधीविकल्पिका प्रसज्येतेति ।

कथं तर्हि नैव दोष इत्याह—सत्यपीति । यो यस्मात् तदवेवं यन्मया सकेतकाल-
त्वेन गृह्यमाणं तथा गृहीतं भवति । यद्येवमस्तु सकेतकालदृष्टत्वेन ग्रहणमित्याह—न चेति ।
चोऽवधारणे हेतो वा । दर्शनविषयत्वमिति बुवन् पूर्वदृष्टत्वशब्दस्यार्थमाह । कथं नास्तीत्याह—
यथेति । हिर्यस्नादर्थः ।

अर्थस्येति सम्प्रति दुष्यमानस्य । तद्भावे निगडाकर्षणन्यायेन प्राक्तनदर्शनस्यापि स्थिति
प्रसज्येतेति भावः । मा ग्रहीत् सकेतकालदृष्टत्वं तयोर्गृह्यमाणयोः सज्ञासहिभूतयोः शब्दयोस्तथापि
कथं न वाच्यवाचकभावप्राप्तिः तज्ज्ञानमित्याह कुचोपमहरमाह—तत इति । यतः सकेतकालत्वेन
गृह्यमाणं वाच्यं वाचकं च गृहीतं भवति ततः कारणान् श्रोत्रविज्ञानं न वाच्यवाचकभावप्राप्तिः ।
भवतु तथागृह्यमाणस्य स्वलक्षणस्य तथात्वम् । विमतः ? एतत्पुनरेन तथैव ग्रहीष्यतीत्याह—
पूर्वेति । हेतोः शत्रुविधानान् पूर्वकालदृष्टत्वाग्रहणादित्यर्थः ।

स्यादेतत्—सकेतदृष्टत्वेनापि न ग्रहीष्यतेऽर्थः शब्दो वा । अथ च विशिष्टवाचक-
वाचकत्वेन विशिष्टार्थवाचकत्वेन च ग्रहीष्यत इति । असदेतत् । एवं हि ध्रुवतेदमभिप्रेतम्—
येन ज्ञानेन योऽर्थः सकेतकालोपलब्धो यच्छब्दमसगिणा रूपेण नैकीक्रियते, न स तेन तच्छब्द-
वाच्यो गृह्यते । यथा गोज्ञानेन सङ्केतकालोपलब्धस्वशब्दमसगिणाऽत्ररूपेण सङ्केतत्वेनाप्रती-
यमानो गोर्नास्वशब्दवाच्यो गृह्यते । श्रोत्रज्ञानेन सकेतकालोपलब्धमशब्दमसगिणा च रूपेण
नैकीक्रियेते च तदा तरप्तमपाविति व्यापकानुपलब्धिः । तथा येन ज्ञानेन यः शब्दः

तथा रहितं तिमिराशुभ्रमखनौयानसंचोभायनाहितविभ्रमं ज्ञानं प्रत्यक्षम् ॥६॥

तथा कल्पनया कल्पनास्वभावेन रहितं शुन्यं सज्ज्ञानं यदध्यातं तत् प्रत्यक्षम् इति परेण सम्बन्धः । कल्पनापोढत्वाभ्रान्तत्वे परस्परसापेक्षे प्रत्यक्षलक्षणम्, न प्रत्येकमिति दर्शयितुं तथा रहितं यदध्यातं तत् प्रत्यक्षमिति लक्षणयो परस्परसापेक्षयो प्रत्यक्षविषयत्वं दर्शितमिति ^१ ॥

सङ्कृतबालदृष्टयदधमसर्गिणा रूपेण नैकीक्रियते; न तेनासी तदमवाचको गृह्यते । यथा गोशब्दज्ञानेन सङ्कृतबालोपलब्ध्यास्वाधमसर्गिणास्वशब्देन सहैकत्वेनाप्रतीयमानो गोशब्दो नास्वाधवाचको गृह्यते । श्रोत्रज्ञानेन सङ्कृतदृष्टतरुप्तमध्वर्यमसर्गिणा रूपेण नैकीक्रियते च तदा घण्टा इति सैव अमिद्विरनुभवेन निराहृता । वास्तवगम्भयनिराकरणाच्च व्याप्तिः सिद्धिः । यदा तु पूनदृष्टत्वेन ग्रहोऽस्ति तदा तज्ज्ञानमभिलापसमृष्टायप्रतिभागं तद् विकल्परूपमवेति सवमवशात्तम् ।

श्रोत्रज्ञानं यथाऽभिलापससर्गयोग्यप्रतिभासत्वं चोदितं तथा योगिज्ञानेऽपि चोदयितुं शक्यमिति तत्राप्यमुमेव परिहारमितिदिग्ग्राह—अनेनेति । यज्ज्ञानं सङ्कृतबालविषयत्वं गृह्यमाणस्य न गृह्यति न तद् वाच्यवाचकभावप्राहीत्यनेन न्यायेन युक्त्या योगिज्ञानं वक्ष्यमाणं लक्षणं सकलशब्दार्थावभासित्वे सत्यपि निर्विकल्परूपम् ।

ननु चाऽस्य वाच्यवाचकभावप्राहिणो ज्ञानस्थास्तु निर्विकल्परूपम्, अस्य तु सवगन्दार्थप्राहिणं कथं तथात्वमित्याह—सचेतेति । तथाऽग्रहणमुक्तेन न्यायेन योगिनं प्रत्यपि पूर्वदर्शनं विषयत्वस्यास्तरविति भावः ॥

तथा रहितमित्याचार्यीय विवरणं ध्यात्वा [24a] पठ—सत्यति ।

ननु विकल्पेऽपि विकल्पान्तरं नास्ति । ततस्तस्यापि कल्पनापोढत्वं किं न भवति ? अथ कल्पनया रहितमिति यत्र विकल्प्यते इत्युच्यते । तदपि कल्पनापोढमित्यननैवाकारेण विकल्प्यत इति कथमेतदुच्यते इति पश्यन् कल्पनया रहितमित्यस्य विवक्षितमथमाह—कल्पनास्वभावेनेति । कल्पनाया स्वभावोऽभिलापससर्गयोग्यप्रतिभासत्वम् तत्र । यथा विषाणो बहुधानं प्रान्तेबालधिरिति विषाणादिमता(तो) विषाणादीयव मोत्वलिङ्गानि व्यपदिश्यते । तद्वत् कल्पनाख्यनधमिणा धर्मोऽभिलापससर्गयोग्यप्रतिभासत्वाख्यो निहिष्ट इति दधमति । अत एव चाचार्यदिग्गामीयप्रत्यक्षलक्षणं कल्पनापोढत्वाख्यं यदुदद्योतकरचोऽभिहितं पूर्वमुपदर्शितं तत्सल्लुप्यमकीतिचोयसदुशमिति स्थितम् । परेणपि परदेशस्थितेन तदनाहितविभ्रमं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यनेन । अभ्रान्तग्रहणस्यैव तथ विवरणमिति अभ्रान्तग्रहणमिह । दूरस्थितेन सम्बन्धकरणं किमप्योजनमिमाह—कल्पनापोढेति । मिलितयोरनयोस्तत्त्वलक्षणत्वात् प्रत्यक्षलक्षणमित्यकवचनं निर्देष्ट । इतिना दशनीयस्य रूपमाह । कथं परस्परसापेक्षतेत्याह—तथा रहितं यदध्यातं तत्प्रत्यक्षं व्यदहृतव्यमिति शेषः । इतीत्यादिनैव चोपगृह्यति । यस्मादेवमित्यस्तस्मात् ।

तिमिरम् अक्षोर्विप्लवः । इन्द्रियगतमिदं विभ्रमकारणम् । आशुभ्रमणम् अला-
तावेः । मन्दं हि^१ भ्रम्यमाणेऽलातादौ न चक्रभ्रान्तिरुपपद्यते । तदप्यम् आशुग्रहणेन
विशेष्यते भ्रमणम् । एतच्च विषयगत विभ्रमकारणम् । नावा गमन नीयानम् । गच्छ-
न्त्यां नावि स्थितस्य गच्छद्बुद्धादिभ्रान्तिरुपपद्यते इति यानग्रहणम् । एतच्च बाह्याभ्यस्त्यत
विभ्रमकारणम् । सक्षोभो वातपित्तश्लेष्मणाम् । वातादिषु हि क्षोभ गतेषु ज्वलितस्त^३-
म्भादिभ्रान्तिरुपपद्यते एतच्चाध्यात्मगत^४ विभ्रमकारणम् ।

सर्वेरेव च विभ्रमकारणैरिन्द्रियविषयबाह्याध्यात्मिकाभ्ययगतैरिन्द्रियमेव विकर्तव्यम् ।
अविकृते इन्द्रिये इन्द्रिय^५ भ्रान्त्ययोगात् । एते सक्षोभपर्यन्ता आदयो येषां ते तथोक्ता ।
आदिग्रहणेन काचकामलादय इन्द्रियस्या गृह्यान्ते । आशुनयनानयनादयो विषयस्या ।
आशुनयनानयने हि^६ कार्यमाणेऽलातेऽग्निवर्णदण्डाभासा भ्रान्तिर्भवति । हस्तियानादयो
बाह्याभ्यस्या^७, गाढमर्मप्रहारदय आध्यात्मिकाभ्यस्या विभ्रमहेतवो गृह्यान्ते ।

८ तैरनाहिती विभ्रमो धस्मिस्तथाविधं ज्ञानं प्रत्यक्षम् ॥

प्रत्यक्षविषयत्व इति तन्मन्ते प्रत्यक्षग्रहणसामर्थ्यात् ।

तिमिरमक्षोर्विप्लवहेतुत्वाद् विप्लवः । इन्द्रियगतमिन्द्रियाधितम् । विभ्रमस्य
भ्रान्तरत्वस्य कारण साक्षान् कारणत्वेन । अलातं विदग्धनाष्ठम् । आशुग्रहणस्य फलमाह—
मन्दम् इति । यद्यपि मन्द भ्रम्यमाणस्यालातस्य विभ्रमकारणत्वादशंसादाशु भ्रमण लभ्यते,
तथापि शास्त्रकृता स्वकीयवधनाकीशलपरिहारार्थमाशुग्रहणं कृतमित्यवसेयम् । पूर्वस्मादेतद-
भेदेन कथमुक्तमित्याह—एतद् इति । चो यस्मादर्थे । आशुग्रहणेन नीयानमपि विशेष-
णीयम् । मन्दं हि गच्छन्त्या नावि न गच्छद्बुद्धादिदर्शनं भवतीत्यनुभवसिद्धमेतत् । इति-
हंती । एतत् कस्मात् पृथगुक्तमित्याह एतच्चेति । चो यस्मात् । सक्षोभ उपपद्यते ।
प्रक्षोभ इति यावत् । स वेपामित्याकाङ्क्षायामाह—वातेति । नासौ विभ्रमकारणमित्याशङ्क्या-
मपनुदन्नाह—वातादिषु—इति । हिर्यस्मान् । क्षोभ प्रकोप गतेषु सधुब्धेष्विति यावत् ।

स्यादेतत्—अस्तु तिमिरस्येन्द्रियोपघातहेतुत्वाद् भ्रान्तज्ञानहेतुत्वम् । नीयानादीनां
तु कथं सत्स्वपि तेषु तदवस्थत्वादिन्द्रियस्येत्याह—सर्वेरेवेति । इन्द्रियगतस्य तिमिरादेरिन्द्रिय-
विकारत्वेन सम्मतस्याप्युपादानं दुष्टान्तार्थम् । तेनायमर्थः—यथेन्द्रियगत तिमिरादीन्द्रिय-
विकुर्वद् विभ्रमहेतुः, तथा अन्यैरपि तद्विकुर्वद्भिरेव विभ्रमहेतुभिर्भाव्यमिति ।

चस्मात्तुत्तरमीभिरिन्द्रियविकारोऽवस्यकर्तव्य इत्याह—अविकृत इत्यादि । एतदुक्तं
भवति । तद्विकारविकारित्वादाश्रयाश्चक्षुरादय इति । प्रयोग[24b]स्त्वेव कर्तव्य । यदि-

^१ ० निद भ्रम० B.

^२ मन्दं भ्रम्य A मन्दं हि भ्राम्य० C. D B N

^३ ज्वलितरूपस्त० BD

^४ ० व्यात्मिक भ्रान्तिका० BD

^५ ज्ञानस्य—टि०, अविकृते इन्द्रिये भ्रान्त्ययोगात्—B

^६ नयने कार्यं BD N

^७ ० लातादौ—A P H N

^८ एतैर० BD

तदेव लक्षणमास्याम वैरिन्द्रियमेव द्रष्टुं कल्पितं मानसप्रत्यक्षतत्त्वज्ञे च दोष उद्भासितः, स्वसवेदन च नाम्युपगतम्, योगिज्ञानं च, तेषां विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं प्रकारभेदं प्रत्यक्षस्य वक्ष्यामः—

तत् चतुर्विधम् ॥७॥

तत् चतुर्विधमिति ॥

इन्द्रियज्ञानम् ॥८॥

इन्द्रियस्य ज्ञानम् इन्द्रियज्ञानम् । इन्द्रियाधित यत् तत् प्रत्यक्षम् ।

इन्द्रियभ्रमकारणं तदिन्द्रियं विचरोत्येव यथा तिमिरादि । इन्द्रियभ्रमकारणं च नीयानादीति स्वभावहेतुः । एवविषयस्य ज्ञानस्य भ्रमरूपत्वं बाधवगादवमितमिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानत्वेन्द्रियजत्वम् । तेषां भ्रमविभ्रमकारणत्वं च नीयानादेः स्वावयवव्यतिरेकानुविधानात् सिद्धम् । व्याप्तिरपि तिमिरादौ दक्षिता । अयमेव प्रयोगो दर्पणादिष्वपीन्द्रियभ्रमनिमित्तपुं द्रष्टव्यम् । उपयुक्तकालस्यैवाऽप्यस्य प्रवृत्तनीयम् । एत इत्यादि विभ्रमहेतवो गृह्यन्त इत्यन्तं सुबोधम् । केवलं यन्तोन्तो वाच्यम् । काचो भविकारहेतुः रोगविनाप । कामलो च (लोऽयं) नयनवदनादिविकारकारणं व्याधिविधाय एवेति द्रष्टव्यम् ।

तैरनाहितो विभ्रमो यस्मिन्निति विगृह्यस्त्विदं बहुबोहिं वक्षयति । अनाहितो विभ्रमो यस्मिन्स्तत्तमिति प्रसाध्य तेषामनाहितविभ्रम इति पठ्यति तत्पुत्रं वाच्यम् । इदन्तर्वर्षकं यन्मिति बोद्धव्यम् । यो हि तैरनाहितविभ्रमः स तेषां भवतीति । ज्ञानाधिकारेण लक्षणविधानात्लक्षणं ज्ञानम् तेन ज्ञानमित्युक्तम् ॥

सम्प्रत्यक्षार्थस्यावातरप्रत्यक्षभेदभूतत्वात्ने निमित्तं दक्ष्यामः—तदेवमिति । निपातं समुदायवशाद्यमुक्तेन प्रकारेणैव प्रत्यक्षं वक्ष्यते । वैरिति प्रत्येकं योजनीयम् । यै स्वयुर्वैभाषिकैः । यदि ज्ञानं द्रष्टुं स्यात्, तस्याप्रतिपत्तवान् व्यवहितमपि गृहणीयात् । तत् ' चक्षुः पश्यति' रूपाणि इत्यादिका विभिरिन्द्रियमेव द्रष्टुं कल्पितम् । वैर्मिमांसकैराचार्यदिनागीयै मानसप्रत्यक्षलक्षणं गृहीतप्रतिपत्तिलक्षणोऽप्यामात्यनिमित्तं दोष उद्भासितः । सम्प्रत्यक्षगृहणस्योपलक्षणत्वात् मानसप्रत्यक्षान्म्युपगमेऽपि यो दोषोऽयं च विराट्भावलक्षणं सोऽपि द्रष्टव्यः । वैश्चमीमांसकैः कुमारिलमतानुसारिभिर्न्यायिकैर्वैशेषिकैश्च स्वात्मनि क्रियाविरोधेन स्वसवेदनं नाम्युपगतम् । वैश्च चार्वाकमीमांसकयोगिन एव न सम्भवन्ति कुतस्तेषां ज्ञानमिति वादिभिर्योगिज्ञानं च नाम्युपगतमिति वक्ष्यते । अथोऽपि चकारा वक्तव्यान्तरं समुच्चिन्वन्ति । तेषाममीषा तत्र तत्र मा विमतस्तन्निराकरणार्थं प्रत्यक्षस्योक्तलक्षणस्य प्रकारो विनायस्तस्य भवः मानात्वम्, अवान्तरजातिभेदमिति यावत् ।

तदिति प्रत्यक्षं चतुर्विधं चतुष्प्रकारम् ॥

तत्रैकं तावदिन्द्रियज्ञानमुक्तं व्याचक्षाणं आह—इन्द्रियस्येति । ज्ञायतेऽननं ज्ञानम्,

मानस^१प्रत्यक्षे परंयो^२ दोष उद्भावितास्तं निराकर्तुं मानसप्रत्यक्षलक्षणमाह—

स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणोन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययेन जनितं
तन्मनोविज्ञानम् ॥६॥

इन्द्रियं च तज्ज्ञानं चेति कृत्वा शक्यमिन्द्रियज्ञानमिति वक्तुम्, तत्कथं विप्रतिपत्तिनिराकृतेत्या-
शङ्कामपाकर्तुम् इन्द्रियज्ञानमित्यत्राचार्यस्येन्द्रियस्य ज्ञानमिति पृथीतत्पुरुषो विवक्षित इति
दर्शयतीन्द्रियस्य ज्ञानमिति । यदिन्द्रियेण जन्यते तदिन्द्रियस्य भवतीति भावः ।

ननु चेन्द्रियानुमानमपि कार्यप्रभव भवतीन्द्रियस्य ज्ञानम् । ततस्तस्यापि प्रत्यक्षत्व
प्राप्तमित्याह—इन्द्रियाभितमिति । आभित जन्यतया तस्मिन् सत्येव भावात् । न चेन्द्रियानु-
[25a]मानमिन्द्रियेण साक्षाज्जन्यते, येन तस्य प्रत्यक्षत्व स्यादिति भावः । अनेकहेतुत्वेऽपि
ज्ञानस्येन्द्रियेण व्यपदेशोऽसाधारणत्वात्तस्येति द्रष्टव्यम् । इन्द्रियस्य ज्ञानं प्रत्यक्षमिति कथयता
नेन्द्रियस्य द्रष्टृत्वमिति दक्षितम् । ततो विप्रतिपत्तिनिराकृता ।

ननु इन्द्रियज्ञानस्य द्रष्टृत्वे तस्याप्रतिपत्त्वाद् व्यवहितस्यापि ग्रहणं प्रसज्येतेति तैरुक्तो
दोषः । स कथं परिहृतो येन विप्रतिपत्तिनिराकृतेति चेत् । अयमाशयः—न ज्ञानं गत्वा गत्वाऽप्यं
गृह्णति, येन गमनविवन्धाभावात्, व्यवहितमपि गृह्णीयात् । किन्तुहि ? यदाकारमुत्पद्यते तद्
गृह्णातीत्युच्यते । न चायोग्यदेशस्योऽर्थस्तत्स्वरूपकोऽवयवव्यतिरेकाभ्यां विज्ञातः । तत्कथं तस्य
तेन ग्रह इति सुज्ञानमेतदिति किमत्रोपपत्त्याभिहितयेति ? इन्द्रियज्ञानं प्रत्यक्षमिन्द्रियादिसामग्री-
जन्यज्ञानं प्रत्यक्षम्, एकस्य जनकत्वविरोधात् । नाज्ञानमित्यर्थात् ।

एव च दर्शयता वार्तिककारेण “यदेन्द्रियं प्रमाणं स्यात् तस्य कार्येन सगतिः” [श्लोकवा०
४-६०] इत्यादि वचनात्तस्यापि या प्रत्यक्षप्रमाणता भीमासक्तादिभिरभ्युपगता सा निरस्ता
वेदितव्या । तथाहि—प्रापक प्रमाणं भवेत् । नान्यत् । प्रापकत्वं च प्रवर्तकत्वेना[व्यवधानेन
नान्यथा] । प्रवर्तकत्वं चाधिगमात्मकत्वेन, नान्यथा । न च तस्य तथात्वमस्ति । अधिग-
मोपगमेन प्रवर्तकत्वे च नैव व्यवधीयते । यतश्चाव्यवधानेन प्रवृत्तिः स एव प्रवर्तकत्वात्
प्रमाणं युक्तम् । तच्च ज्ञानमेव । तदुक्तम्, “धीप्रमाणता, प्रवृत्तेस्तत्प्रधानत्वाद्भेदोपादेयव-
स्तुतिः” [प्रमाणवा० १५] इति ।

यद्वा प्रमाणा करणात् प्रमाणम् । प्रमा च नीलस्येयं न पीतस्येति विशिष्टेर्नैवाधि-
करणेनावच्छिन्ना प्रतीयत इति तत्करणं भवितुमर्हति । यत इयमव्यवधाना ताद्रूप्येण व्यवस्था
लभते । इन्द्रियार्थसन्निकर्षादिश्च नीलपीतादि^३.....स्य भेदव्यवस्थाङ्गम् । स्वभेदेन
क्रियाभेदनिबन्धनं च करणं ततो ज्ञानात्मकमेव सारूप्यमधिगतिः क्रियाभेदव्यवस्थाङ्गं प्रमाणं
युज्यत इति । द्वयी चेयं विधाऽप्यत्राचार्येण विपञ्चितेति नेहोच्यते, प्राज्ञजनधिकारेणास्य
प्रकरणस्य प्रारम्भात् । दिङ्मानं तूक्तमिति ।

स्व आत्मीयो विषय इन्द्रिय^१ज्ञानस्य तस्य अनन्तर —न विद्यतेऽन्तरमस्येति^२ । अन्तरं^३ च व्यवधान विशेषोच्यते । ततश्चान्तरे प्रतिपिद्धे समानजातीयो द्वितीयक्षणभाव्युपादेयक्षण इन्द्रियविज्ञानविषयस्य गृह्यते । तथा च सति इन्द्रिय^४ज्ञानविषयक्षणादुत्तरक्षण एकसतान्तर्भूतो गृहीतः । स सहकारी यस्येन्द्रियज्ञानस्य^५ तत् तथोक्तम् । द्विविधश्च सहकारी—परस्परोपकारी एककार्यकारी च । इह च क्षणिके वस्तुन्यतिशयाधानाज्योगादेरकार्यकारित्वेन सहकारी गृह्यते ।

ननु चतुर्विधप्रत्यक्षाभिधाने निमित्तमुक्तमेव धर्मोत्तरेण तत्त्वय तदेव मानसेत्यादिना पुनराचष्टे । अथाचार्यस्य चतुष्टयाभिधाने निमित्तं यदामीत् बुद्धिस्य तत्प्रागुक्तम्, तदेव तु यथायोगं प्रत्यक्षव्यक्तिविशेषाभिधानेऽभिधानीयमिति । स हि यैरिन्द्रियं द्रष्टुं कल्पित तन्निराकरणार्थमाह—इन्द्रियज्ञानमिति, तथाऽप्यत्रापि स्वसंवेदनादी तत्तन्निमित्तमनेन किमोक्तम् ? तदत्रापि मानस व्याख्यातुमाहेति वक्तुं युक्तमिति । सत्यमेतत् । केवल मानसस्य प्रत्यक्षस्याशक्यनिश्चयत्वेनाव्यवहाराङ्गत्वात्परोक्षतदोपनिराकरणमात्रमेवास्य रक्षणाख्याने निमित्तं नान्यदिति प्रतिपादयितुमुक्तमेव निमित्तमनूदितमिति न विञ्चिदवच्छम् । अथेन्द्रियज्ञानस्यापि लक्षण[25b]मन्येयमिह किं नोक्तम् ? नोक्तम् । तन्लक्षणविप्रतिपत्त्यभावात् । इन्द्रियज्ञानमिति निगदेनैव व्याख्यातत्वाच्चेति ।

स्यान्तम् । अभिमतं चतुर्विधं प्रत्यक्षं दर्शयितव्यम् । तत्त्वैकदा वक्तुमशक्यत्वात्, क्रमेण वचनीयम् । प्रमदचैवविधोऽस्तव्यादृशो वा किमत्रादरेणेति इन्द्रियज्ञानादिरीदृशं क्रमं कृतम् । अथाप्यदप्यस्य निमित्तमस्तीति ? अन्यदप्यस्तीत्युच्यते । तथाहि सर्वस्य सर्वव्यवहाराङ्गमिन्द्रियज्ञानमिति तदादितोऽभिहितम् । तेनैवेन्द्रियज्ञानेन तथाभूतेन मानसं जन्मत इति तद्यनु मानसं व्याख्यातम् । तस्य पश्चात्प्रत्यात्मवेद्यतयाऽस्तित्वेन शक्यनिश्चयतया च स्वसंवेदनमुदितम् । तत् सर्वज्ञानस्य सामग्रीमात्रप्रदर्शनतयाऽन्तिमपुरुषार्थतया भ्रान्ते योगिज्ञानमुपदर्शितमिति ।

स्व इत्यादिना स्वविषयेत्यादिलक्षणं व्याचष्टे । तच्च तत्तथोक्तमित्येतदन्तं सुगमम् ।

नन्वनुपकारकस्य सहकारित्वेऽतिप्रसङ्गाद् उपकारिणा सहकारिणा भाव्यम् । समसमययोश्चोपकार्योपकारकभावभावानां कथममी विषयक्षणस्तस्य सहकारीत्याशङ्क्याह—द्विविधश्चेति । यो यस्मात् । द्विविधो द्विप्रकारः सहकरणशीलो भावः । कथं द्वैविध्यमित्याह—परस्परेत्यादि । परस्परोपकारितया च सहकारित्वमेकत्वाध्यवसायाधीनं सन्तानगतममुच्यम् । मुख्यं तु एकार्यक्रियाकारित्वेन । यदि द्वैविध्योऽपि प्राक्कनस्य ग्रहणं तदा तदवस्थो दोष इत्याह—इहेति । इह मानसक्रियायाम् । जोष्वधारणे । एकार्यक्रियाकारित्वेनेत्यस्मात् परो द्रष्टव्यः । सहकारी हि गृह्यते विषयक्षण इति प्रकरणादवसेयम् । पूर्वं वस्मान् न गृह्यत

^१ इन्द्रियविज्ञानं B

^२ स्येति अनन्तर B D.

^३ 'च' नास्ति—C

^४ इन्द्रियविज्ञान—C

^५ इन्द्रियविज्ञानं A B. D P. H. E N

विषयविज्ञानाभ्या ^१हि मनोविज्ञानमेक क्रियते यतस्तदनयो ^२ परस्पर^३सहकारित्वम् ।

^४ईदृशेनेन्द्रियविज्ञानेनाल^५म्बनभूतेनापि^६ योगिज्ञानं जग्यते । तन्निरासार्थं^७ समनन्तरप्रत्ययग्रहणं^८कृतम् । समश्चासौ ज्ञानत्वेन, अनन्तरश्चा^९सौ अव्यवहितत्वेन, स चासौ प्रत्ययश्च हेतुत्वात् समनन्तरप्रत्यय, तेन जनिनम् ।

इत्याह—क्षणिक इति । हेतुभावनं विशयणम् । अथ यदि वस्तुन क्षणिकत्वेनातिशयाधाना सम्भवात् परस्परोपकारित्वेन न सहकारी गृह्यते द्विविधश्च सहकारीत्यनन्तरमुदितमनन व्याहृतम् । हेतुविदुश्च विरुध्यतेति स्वमसमञ्जसम् । न । अभिप्रायपरिज्ञानात् । तथा हि क्षणिके वस्तुनोति धारयाऽप्रवाहिणि सजातीयप्रसवधर्मिष्यन्तिमे मानसोत्पादकतयाऽभिमतं हि द्वयज्ञानानाम् निराधामुल्ल इत्यभिमतम् । न त्वक्षणिकव्यावृत्त्या क्षणिकपदमि लाप्यवस्तुमात्रव्यावृत्त्या च वस्तुमात्र इति ।

एतदुक्तं भवति । यदीदं मानसोपजननोमुखमिन्द्रियज्ञानमकजातीयप्रवाहवाहि स्यात्तदा सन्तानोपकारद्वारातिशयाधायकत्वं विषयोऽस्य सहकारीति कल्प्यते । केवलमिदमपेतस जातीयप्रसवशक्तिक सतानवर्तीति कथमस्य विषयस्तथा सहकारी कल्प्यतेति । ननु किं तदेकं यत्पुनरोत्प्रेतयोन्मथासहकारित्वमुच्यते इत्याह—विषयति । हिरवधारण । यतो यस्मादाभ्यामेव तदेकं क्रियते तस्मात् तद्विषय तस्मान्त्वित्यस्मिन्नर्थे । अयोयस्य सहकारित्व मेकायत्रियाकारित्वनति प्रकरणात् ।

ईदृशेनेत्यादिना समनन्तरप्रत्ययग्रहणस्य व्यवच्छेदं दशयति । ईदृशान् स्वविषया नन्तरविषयग्रह[26a]णसहकारिणा । आलम्ब्यते इति आलम्बनभूत रूप यस्य तेन ग्राह्यस्वभावेन सता जयते इयम् । तस्य योगिज्ञानस्य निरासार्थं मानसवनिराकरणाधम । एवञ्च व्याख्यानं समनन्तरप्रत्ययग्रहणमधवधिराद्यभावप्रसङ्गनिराकरणाधमिति यदयं व्याख्यातम्—तदपहस्तितम् । हिन्द्रियज्ञानग्रहणैव तत्प्रसङ्गस्य निराकृतत्वादिति ।

समश्चेत्यादिना समनन्तरप्रत्ययशब्दस्य विग्रहमथ चाह । हवथ प्रत्ययाथ । शक्ध्वा दिपाडाञ्च न दीधत्वम् । यदि नामैव व्युत्पत्तिस्तथापि प्राक्तनमव विज्ञानमुपादानभूतमागमे तथा रुद्धं नान्यत । तदुक्तमभिधमकोश— चित्तचैता अवचरमा उत्पन्ना समनन्तर [२६२] इति । सिद्धातप्रसिद्धया चामुया मज्ञया व्यवहरताऽवधार्येण सिद्धान्तप्रसिद्धत्वमस्य दर्शितम् ।

^१ भ्या मनो D B

^२ नयोऽन परस्प० A C P H E N ^३ परस्परस्य सह B D

^४ स्वविषयानन्तरेत्यादिना—टि०

^५ आलम्बनप्रत्ययभूतेनापि A B C D P H E N यदा योगिना परस्परविषय ज्ञानमालम्ब्यते तदाऽलम्बनभूतेन तेन च योगिज्ञानं जयते इति—टि०

^६ अपिगन्धो भिन्नकमे—योगिज्ञानमपि इति—टि०

^७ बोधानां मने समनन्तरप्रत्ययति उपादानकारणमुच्यते—टि०

^८ नास्ति D B

^९ इक्षान्व० D B

तदनेनैव सन्तानान्तर्भूतयोरेवेन्द्रिय^१ज्ञान-मनोवि^२ज्ञानयोर्जन्मजनकभावे मनोविज्ञानं प्रत्यक्षमि^३त्युक्तं भवति । ततो योगिज्ञानं परसत्तावति निरस्तम् ।

ननु किं कृतं समनन्तरप्रत्ययग्रहणेन येन योगिज्ञानस्य तद्यान्वेन निरास इत्याह—तत्रिति । यस्मात्समनन्तरप्रत्ययरूपेणैन्द्रियज्ञानेन यज्जनिनः सन्मानसं तत्तस्मात्स्वार्णानेन समनन्तरप्रत्ययग्रहणेनैव सन्तानान्तर्भूतयोरेव सन्तनिपतितयोरेव जन्मजनकभावे सति मनोविज्ञानमिति । साक्षादिन्द्रियजन्यतया मनोमात्राश्रितत्वान्मानसमेवोक्तम् । आगमैरपि मन इत्यनेनैव देवोच्यते इति प्रदर्शनार्थं चैवमभिधानं मन्तव्यम् । तथापि कथं योगिज्ञानं तत्पात्वेन निरस्तमित्याह—तत इति । यस्मादुपादानोपादेयभूतयोर्ग्रहणं भिन्नसन्तानवर्तिनोपादानोपादेयभावाभावास्तस्माद् योगिज्ञानं निरस्तं मानसत्वेन प्रतिक्षिप्तम् । यदि पुनरिन्द्रियज्ञानेन जनितमित्येतावदुच्येत तदाऽऽलम्बनभूतेनापि तेनादौ जन्यत इति निरस्तं न स्यादिति भावः ।

स्यादेतत्—यद्येतदर्थं समनन्तरप्रत्ययग्रहणं तर्हि नितरां न कर्तव्यम् । स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारिणेत्यनेनैव योगिज्ञानस्य निरस्तत्वात् । न हि तदिन्द्रियज्ञानं योगिज्ञाने कर्तव्ये स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारीति । अथोच्यते—यदेन्द्रियज्ञानं योगिज्ञानं जनयति तदा स्वोपादेयमपि ज्ञानं जनयत्येव । ततः स्वमन्तनिपतितजन्मसंज्ञापेक्षया तद् भवति स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारिण्यस्ति तज्जनिनस्य तस्य मानसत्वलक्षणमिति । अहो क्षार्यव्यवस्थापनकौशलम् ? यदेव हि जन्यतया प्रकृतं तदपेक्षमेव सहकारिणं सहकारित्वं चिन्तनीयम् । न तु यत्किञ्चिदपेक्षम् । न च तदेव योगिज्ञानं प्रति तत् सहकारि तदिन्द्रियज्ञानं येन तत्पात्वमस्योच्यमानं बोधेत । अथ तत् सहकारि तद् वस्तुवृत्त्या तदिन्द्रियज्ञानम् । तत् किम् तदपेक्षया चिन्तयेति चेत् । यद्येव कृतेऽपि समनन्तरप्रत्ययग्रहणे योगिज्ञानं निरसितुमशक्यं तथापि यथा तदिन्द्रियज्ञानं स्वोपादेयज्ञानापेक्षं स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारि तया तदेवापेक्ष्य समनन्तरप्रत्ययोप्यदो भ[26b]वत्येव । तत्तरतयाभूतेन तेन जन्यमानस्य योगिज्ञानस्य कथं तत्पात्वेन निरासः । ननु न तदपेक्षं तस्य समनन्तरप्रत्ययत्वम् । हन्त तत्सहकारित्वमपि किमस्य तदपेक्षमस्ति ? अथ समनन्तरप्रत्ययत्वं प्रकृतजन्यापेक्षं ग्राह्यम् । न तु वास्त्व रूपमुपादेय फलाभावेन तस्यानुवाद्यताऽनुपपत्तेः । अन्यथा समस्तवास्त्ववरूपानुवाद्यताप्रस[ग]ादिति चेत् । समानमिदं स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारिप्रहणेऽपि । न च राजशासनसमानं किञ्चिदुत्पत्त्यमो येन समनन्तरप्रत्ययजन्यत्वमेव प्रकृतजन्यापेक्षमिह ग्राह्यम् । न तु स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारित्वमिति कल्पनीयमिति ।

अत्रोच्यते १ यदा—योगी इन्द्रियज्ञानं तत्तद्वस्तु च चार्थक्षणं च कुतश्चिच्छक्तारणादिदृक्षमाणो योगिज्ञानेन तद्वद्वयमपि पश्यति तदा तेनन्द्रियज्ञानेन स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारिणा तद् योगिज्ञानं जन्यत इति असति समनन्तरप्रत्ययग्रहणे मानसप्रत्यक्षं समासज्यत । ततस्तत्तद्वस्तु कर्तव्यमेव समनन्तरप्रत्ययग्रहणम् । एवमिदमेव च योगिज्ञानमभिप्रेत्येदं शोभेत्यभिहितं धर्मोत्तरेणेति सर्वमवदातम् ।

‘यदा चेद्द्रियज्ञानविषयादयो विषयो मनोविज्ञानस्य तदा गृहीतग्रहणादासञ्जितोऽ-
प्रामाण्यदोषो^२ निरस्तः ।

यदा चेद्द्रिय^३विज्ञानविषयोपादेयभूत^४ क्षणो गृहीतः तदेद्द्रियज्ञाननागृहीतस्य विषया
न्तरस्य ग्रहणादध्वजधिराद्यभावदोषप्रसङ्गो^५ निरस्तः ।

सम्प्रति यथा गृहीतग्राहिवादप्रामाण्यप्रसङ्गो निराक्रियताम् । अ ध्वजधिराद्यभावदोषप्रस-
ङ्गेति । यो व्यवहृतमेतदित्यस्मिन्नर्थे । यदैव तदा निरस्तः । इन्द्रियज्ञानविषयादन्यो^६स्य
विषय इत्यतदव कुतो यनासौ निरस्तो भवति इत्याशङ्क्याह—यदा चेति । चोऽवधारणः ।
इन्द्रियज्ञानविषयोपादेयभूत इयम्यात्परो द्रष्टव्यः । इन्द्रियज्ञानस्य विषयो यस्तस्योपा-
देयभूतो य क्षणः स गृहीतः इन्द्रियज्ञानस्य मानमोपजनन सहकारिकारणत्वेन स्वीकृतस्तदेतीहव-
च्छेदः कर्तव्यः । एव ब्रूतेदमाकूतम्—जनकविनायस्य विषयत्वा मानसप्रत्यक्षस्य विषयण-
भवता जनकैनावश्यभाज्यम् । जनकश्चन्द्रियज्ञानसहभूतः क्षणस्तस्येति । सोऽस्यन्द्रियज्ञानविष-
यात्प्राक्तनापक्षणादयो विषय इति । अनन च स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारिग्रहणस्यो-
पयोगो दर्शितः ।

अथप्य गृहीतग्राहिवादप्रामाण्यप्रसङ्गो निराक्रियताम् । अ ध्वजधिराद्यभावदोषप्रस-
ङ्गस्तु कथंकार निराक्रियतेत्याशङ्क्याह—इन्द्रियज्ञाननति । अनुनाऽगृहीतस्य विषयान्तरस्य
ग्रहणा मानसेनति प्रकरणात् । तस्मान् हेतोरिन्द्रियज्ञाननागृहीत मानसन गृह्यत इति दशयता
चानन यस्यवेन्द्रियमस्ति तस्यैव तेनद्रियज्ञानन सहभूविषयक्षणसहकारिणा जनितत्वा मानस-
प्रत्यक्षम् । तनागृहीत [त]सहभूत विषयक्षण गृह्णाति । यस्य पुन पुनोऽविषयमिन्द्रियज्ञा-
नमेव नास्ति तस्य कथं मानमभूत्पश्यत गृह्णीयात् वा त विषयक्षणमिति दर्शितम् । अतोऽध्वज-
धिराद्यभावदोषप्रसङ्गो निरस्त इति । अननद्रियज्ञानग्रहणस्य स्वविषयानन्तरविषयक्षणमहकारि-
सच्चिवस्योपयोगो दर्शितः । केवलेपि ज्ञाननति ग्रहण [स्व][27a]विषयानन्तरविषयक्षणसहका-
रिणतिविशेषणबलाद् यदि नामेन्द्रियज्ञाननति लभ्यते तथापि प्रतिपत्तिमीरवपरिहारायमिन्द्रिय-
ग्रहणं कृतमिदमवश्यम् । अ ध्वजधिरादीयान्निग्रहणात्काप्ति(कुट्टि)रोगिणो ग्रहणम् ।
तस्यापि मानमेन स्पष्टज्ञानम् ।

इह ज्ञातभद्रण सौज्ञान्तिकाना मत दशयता ‘पूव चक्षुरूपे चक्षुर्विज्ञानं ततस्तेनद्रिय-
विज्ञानं सहजक्षणसहकारिणा तृतीयस्मिन् क्षणं मानसप्रत्यक्षं जयते इति व्याख्यातम् ।

^१ अत्र परस्मादस्यमान्य —मनोविज्ञानमिन्द्रियसम्बन्धेक्षम् । अथ चन्द्रियविज्ञान(ना)न्यो-
विषयस्तस्य । ततोऽध्वजधिराद्यभावो व्यवहितस्य नीलाग्रग्रहणं च प्राप्नोतीत्याह यदेयादि ।
अथयम्—यस्मान्द्रियविज्ञानविषयोपादेयभूतः क्षणः एको गृहीतक्षणो न भवत्यस्य विषय-
अध्वजधिराद्यश्च नद्रियज्ञानविषयसहकारि विद्यते तेन तेषां न मनोविज्ञानं भवनीत्यर्थः—टि०

^२ कल्पित—टि०

^३ ०द्रियज्ञान० A B C P H E N

^४ ०भूतः क्षणः एको गृहीतः D

^५ प्रसङ्गोपि निर० D

एतच्च मनोविज्ञानमुपरतव्यापारे चक्षुषि प्रत्यक्षमिष्यते । व्यापारवति तु चक्षुषि यद्रूपज्ञानं तत्सर्वं चक्षुराश्रितमेव । इतरथा चक्षुराश्रितत्वानुपपत्तिरित्यविदपि^१ विज्ञानस्य ।

तदवमयमान आह—एतच्चेति । चोऽवधारणः । उपरतव्यापार इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यम् । चक्षुषो व्याप्तिमाणावस्था प्रणिधानमेव । एतन्मनोविज्ञानं प्रमाणं प्रमाणत्वेनोपगतमुपरतव्यापार एव चक्षुषि भवतीतीष्यत इति समुदायार्थो द्रष्टव्यः । यदि प्रणिहितं नयनं मनोज्ञानं न जन्यते तर्हि किं नाम जायत इत्याह—व्यापारेति । सुनिव्यापारावस्थायां व्यापारवतीभवस्या भिनन्ति । रूपज्ञानमिति वास्तवानुवादो न पुनरयज्ञानसम्भवेन तद्रूपवच्छाद्यम् । यदा रूपस्य स्वभाववचनस्तेन यत्स्वभावज्ञानमित्यथ । सवग्रहणं व्याप्तिमाह । चक्षुराश्रितं चक्षुर्ज-य चक्षुर्विज्ञानमिति यावत् । उपपत्तिमाह—इतरथेति ।

ननु व्यापारवत्यपि चक्षुषि मानमोत्पत्ती न चक्षुराश्रितत्वानुपपत्तिरादिसर्वं ज्ञानस्य चक्षुराश्रितत्वोपपत्तिः । सत्यम् । अवगम[यम]भिप्रायः—यदपि तत्रैव चक्षुर्विज्ञानं तदपि चक्षुरवयव्यतिरेकेऽ(का)नुविधानादेव तदाश्रितं व्यवस्थापनीयम् । नयपि तदवयव्यतिरेकानुविधानं यदि वक्ष्यमानसत्त्वं तदा चक्षुरवयव्यतिरेको चक्षुराश्रितव्यवस्थायामा अनङ्ग-मित्याद्यपि तदवयवस्था न स्यादिति साधोयानं प्रसङ्गः ।

स्यादेतत्—किमेतन्मानं चक्षुर्विज्ञाननैव रूपविषयं जयत किं वा रसनाज्ञाननापि रसादिविषय इति ? किं चात् ? यदि रूप एव तदा^२ द्विविधज्ञानविज्ञया पञ्च बाह्यविषया इत्यागमो विरुद्धयत । अथ समन्तरूपादिविषयमिष्यत तदा शब्दविषयत्वेन तस्या सम्भवः । नहि रसादिरिव तावादिशब्दा शब्द प्रवाहवाही, यम धोत्राद्विज्ञानं स्वविषया नन्तरविषयक्षणसहकारिणा तत्र मानसं जयतेति । उच्यते—रूपादिपञ्चविषयमतत, न तु रूपमात्रविषयम् । तदाहावाय—इद्विज्ञानं न तु चक्षुर्विज्ञानमिति । यत्पुनरबादीयं भगवान्—इन्द्रिया भिक्षो रूपं गृह्यते चक्षुर्विज्ञानं तदाकृष्टं च मनसेति तद्रूपस्य ग्रहणप्रसङ्गोक्तम्, न तु रूपमेव द्विधा गृह्यत इति विवक्षितम् ।

ननुत न तस्य शब्दविषयत्वेन सम्भवस्तत्त्वमेवमभ्युपयमः ? सत्यमेतत् । केवलं यदाऽभिहितमानं घण्टादि रणति तदा तदुक्तं (स्थ) शब्दं कियन्तं बाल सन्तानं प्रवहतीति श्रोत्रज्ञानं स्वविषयान्तरविषयक्षणसहकारिणा तदविषयं मानसं जन्यते । एतावतापि द्विविधज्ञानवेद्यवचनं चरितायम् । तदुक्तमभिधमकोश—रूपादिजात्यभिसम्बन्धिवचनाद् इति । अस्यार्थः—रूपादिजात्यभिसन्धिना तदुक्तं भगवता न तु [27b] सवरूपादिव्यक्त्यभिप्रायमिति ।

इह पूर्वं—माह्यार्थालम्बनमेवविधं मनोविज्ञानमस्तीति कुतोवसेयम् इत्याशङ्क्य तन्भावे तदवलोक्यज्ञाना विकल्पानामभावाद् रूपादी विषयं व्यवहाराभावप्रसङ्गं स्याद इत्युक्तम् । चक्षुरादिविज्ञानानानुभूतत्वाद् विकल्पाभाव इति चाग्राह्याभिहितम्—देवदत्तनापि

एतच्च सिद्धान्तप्रसिद्ध मानसं प्रत्यक्षम् । न स्वस्य प्रसाधकमस्ति प्रमाणम् । एव-
जातीयकं तद् यदि स्यात् न कश्चिदोषः स्यादिति वस्तुं लक्षणमाख्यातमस्येति ॥

दृष्टे यज्ञदत्तस्यापि विकल्पाप्रसङ्गः । "सन्तानभेदा[न] भविष्यति" इति च पुनराशङ्क्य "अत्रापि
सन्तानभेदादेव विकल्पो न प्राप्नोति, यत् इहापीन्द्रियाश्रयभेदादेव सन्तानभेदो युगपत्प्रवृत्तेश्च ।
दीर्घशङ्कुलीभक्षणादौ हि युगपज्ज्ञानप्रवृत्तिर्दृश्यते । न च सन्तानस्यैक्ये युगपत्प्रवृत्ति-
र्याग्या । तस्माद् ह्वादिविकल्पाभावो मा भूदित्यवश्यमविकल्पक मनोविज्ञानमभ्युपेयम् ।
एतेन निश्च[य]स्मरणाभावप्रसङ्गोऽपि ङीकनीयः । निर्विकल्पक मनोविज्ञानं यदि नास्त्येव तदा
योगिज्ञानाभावप्रसङ्गः । अस्त्येव निर्विकल्पक मनोज्ञानं किन्त्विन्द्रियज्ञानपृष्ठभावि नास्तीति
चेत् । सति सम्भवे तस्याप्यस्तित्वे को विरोधः । न ह्यत्र बाधक प्रमाणं दृश्यते, येन तनास्तीति
स्यात् । अस्तित्वे चोक्त प्रमाणं तस्मादस्तीन्द्रियज्ञानपृष्ठभावि मनोज्ञानं निर्विकल्पकम्"
इत्येवमाद्यभिहितम् । तदेतत्तदीय वदलीगर्भे नि सार मन्यमानः प्राह—एतच्चेति । श्रौतधारणे ।
सिद्धान्तप्रसिद्धमित्यतः परो द्रष्टव्यः । एतदेव श्रुतिरेकमुखेन द्रव्यमिति न स्वस्येति । सुखधारयति
मिनत्ति वा । प्रवाहानारम्भकस्यास्य [ज्ञा]नात्मतया स्वसवेदनरूपस्वेज्यसविदितकल्पत्वाद् अनुभ-
गम्य[मिदं] यथा चक्षुरादिकानामिति दर्शयितुमशक्यत्वात्तास्य प्रसाधक निश्चायक प्रमाणमस्ति ।

ननु तर्दशितमेव विकल्पाभावप्रसङ्गः स्यादित्यादिना प्रसङ्गमुखेन प्रमाणं विकल्पोदया-
विति तत्किमुच्यते न स्वस्य प्रसाधकमस्ति प्र[मा]णमिति । अयमस्याशयः—सत्यमुक्तमताङ्कीय
तु तत् । तथाहि यत् तावदुक्तमिन्द्रियाश्रयभेदाद् युगपत्प्रवृत्तेश्च सन्तानभेदोऽस्ति । न च
सन्तानभेदेऽन्यानुभूतेऽप्यविकल्पो युक्त इति । तदवाच्यम् । यदीन्द्रियाश्रयभेदाद् युगपत्प्रवृत्तेश्च
सन्तानभेदस्तद्भेदे च न कार्यकारणभावः, तदा स्वापादुत्थितभासस्य पुनश्चक्षुर्विज्ञान
१..... नोत्पद्येत । तत् खलूपजायमानं मनोज्ञानाद् वा प्राचीना-
दुत्पद्येत, इन्द्रियज्ञानाद् वा । न तावदिन्द्रियज्ञानात्तस्य पूर्वमभावात्, नापि जागरावस्थाभावी-
न्द्रिज्ञानात् । तस्य चिरनिवृत्तत्वात् । न च चिरानीन कारणमिष्यते । अपर्ययं भिन्नसन्ता-
नैरेव विकल्पितविकल्पोदयोऽस्त्येव न तु निर्विकल्पाद् वि[क]ल्पोदय इति चेत् । सन्तानभेदेऽपि
जन्मजनकभावे निर्विकल्पादपि विकल्पोदयस्य को निषेधा । न चेन्द्रियाश्रयभेदाद् युगपत् प्रवृत्तेश्च
सन्तानभेदो युज्यते । परस्परपरोक्षतादिप्रमत्तात् । तस्मान्प्रभूतमल्प वा सदृशादेव कारणा-
ज्जायते । न तु प्रभूतस्योदयमानेन सन्तानभेदोऽभ्युपेतव्यः । यथाग्निवर्णिकाया [28a] प्रभा-
प्रतानवती प्रदीपशिखा जायमाना न सन्तानभेदमात्मन्यावहति । यत्पुनर्योगिज्ञानस्य तथात्वेऽ-
पीदानीं मनोज्ञानं निर्विकल्पकं नाभ्युपेयते तद् यादृश्या सामग्र्यास्तदुद्भवो यदाकारञ्च तत्,
तत्तामसप्रमावात्तदाकारस्य च मनोविज्ञानस्य निर्विकल्पस्यासवेदनादिति । किमत्रादरेणेति ।

ननु च यत्तस्य प्रसाधक प्रमाणं नास्ति किमर्थं तर्हि प्रत्यक्षप्रकरणं उपन्यास इत्याशङ्क्याह—
एवमिति । एवजातीयकमेवप्रकारवत् । एवम्प्रकारलक्षणकथनस्यैव किम्प्रयोजनमिति
चेत् । सूत्रकारस्य सिद्धान्तप्रसिद्धमानसाम्युपगमे प्रसक्तचोचनिराकरणम्—यद्यस्ति मानस
प्रत्यक्षमेव तस्य लक्षणमिति ॥

स्वसवेदनमास्यातुमाह—

सर्वचित्तचैतानामात्मसवेदनम् ॥१०॥

१ सर्वचित्तत्वादि । चित्तम् अर्थमात्रं प्राहि । चैता विशेषावस्थाप्राहिण मुखादय । सर्वे च ते चित्तचैताश्च सर्वचित्तचैता । मुखादय एव स्फुटानुभवत्वात् स्वसविदिता, नाग्या चित्तावस्थेत्येतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं सर्वग्रहणं कृतम् । नास्ति सा काचित् चित्तावस्था यस्यामात्मनः १ सवेदनं न प्रत्यक्षं स्यात् ।

येन हि रूपेणरमा वेद्यते तद्रूपमात्मसवेदनं प्रत्यक्षम् १ ।

वैभाषिकप्रक्रियया यदाचार्येण चित्तचैतो भेदेनोक्ती तयोरर्थमाह—चित्तमर्थमात्रप्राहि वस्तुमात्रप्राहि । “तत्रार्थदृष्टिश्चैतानम्” इति वचनात् । चैता विशेषावस्थाप्राहिणो विशेषावस्थास्वीकर्तारो विशेषावस्थाकारा इति यावन् । तद्विगणं तु चैतसा इति वचनात् । क एव रूपा इत्याह—मुखादय इति । सर्वे चेति विगृह्यन् पूर्व चित्तानि च चैताश्चेति समस्य पश्चात्सर्वशब्देन समास इति दर्शयति । सुखेयादिना सर्वग्रहणस्य फलमाह—स्फुटो व्यक्तोऽनुभवः प्रकाशो यस्य तस्य भावस्तस्मात् । सर्वग्रहणं सति कीदृशोऽर्थो भवति, येनाशङ्कानिवर्त्यते इत्याह—मास्तीति । काचिरिति आत्ता वाऽध्वान्ता वेत्यप ।

ननु ज्ञानस्य सवेद्यात्मन किमन्यद् रूपान्तरं यत्स्वसवेदनं प्रत्यक्षं स्यादित्याशङ्क्याह—येन हीति । हिर्यस्मादर्थे ।

अथ यदनुभूयते तदन्यनैव यथा घटादि । तत्कथमात्मनैवात्मन सवेदनमिति चेत् । न । योग्यतायास्तथाव्यवहारात् । अस्ति ज्ञानस्य सा योग्यता जडव्यावृत्तना ज्योतीरूपता यया स्वप्रकाश प्रकाशान्तरं नापेक्षते । यथा प्रदीप प्रकाशस्वाभाव्यावात्मानं स्वयमेव प्रकाशयति, न तु प्रदीपान्तरमपेक्षते इति ।

ननु किं घटादिदृष्टान्तबलात्प्रकाशान्तरप्रकाश्यता ज्ञानस्यास्ताम्, आहोस्त्वित् प्रदीपदृष्टान्तसामर्थ्यात् प्रकाशान्तरनिरपेक्षतया स्वप्रकाशता ? अत्रोच्यते । ज्ञानस्य स्वप्रकाशरूपत्वाभावे घटादे स्वरूपप्रकाशनानुपपत्ते स्वप्रकाशतैवेष्टव्या । अत्र च प्रयोग—यदव्यक्तव्यक्तिकं न तद् व्यक्तम्, यथा किञ्चित्कदाचित् कथञ्चिदव्यक्तव्यक्तिकम् । अव्यक्तव्यक्तिकश्चायं घटादि ज्ञानपरोक्षत्व इति व्यापकानुपलब्धिप्रसङ्गः । ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण व्यक्तो हेतुरयमसिद्ध इति चेत्, नीलज्ञानोदयकालेऽसिद्धत्वाद् हेतोर्नीलस्य परोक्षत्वप्रसञ्जनात् । न च भवतामपि भवे सर्वं विज्ञानमेकार्यसमवायिना ज्ञानेन ज्ञायते । नुमुत्साऽभावे तदभावात्, यद्यपेक्षणीयविषया भवितु । तत् उपेक्षणीयमेव तावदव्यक्तव्यक्तित्वादव्यक्तं प्रसज्येत । न चेयम

१ नास्ति A C

३ मात्रावप्राहि C

१ ० मात्मसवे D

१ भीमासकान् प्रति विज्ञानं स्वसवेदनं प्रत्यक्षमुक्तम् । यद्वच सारयोऽपि ‘वाहारूपा मुखादय इति मन्यते त्वं प्रत्याह । टि०

इह ^१च रूपादी वस्तुनि दृश्यमाने ^२आन्तर. सुखाद्याकारस्तुत्यकाल ^३सवेद्यते । न च—
गृह्यमाणाकारो नीलादि ^४सातरूपो वेद्यते इति ^५शक्य वक्तुम् । यतो नीलादि ^६सात-
रूपेणानुभूयत इति न निश्चीयते ।

यदि हि 'सातरूपोऽयं' नीलादिरनुभूयते' इति निश्चीयेत, स्यात्^८ तदा तस्य
सातादिरूपत्वम् । यस्मिन् रूपे प्रत्यक्षस्य सासात्कारित्वव्यापारो विकल्पेनानुगम्यते तत्
प्रत्यक्षम् ।

नृपलब्धि सन्निधिविपक्षव्यावृत्त्याज्ञैकान्तिकी कीर्तनीया । [28b] तथा हि यद्यव्यक्तव्य-
किनकमपि व्यक्तव्यवहारविषयस्तदा पुरुषान्तर्वर्तिज्ञानव्यक्तिकमपि वस्तु स्वज्ञानोदयकालवत्
तथैव व्यवहृत्तव्यवहृत्यत । अस्वसवेदनात्मतया स्वपरसन्तानवर्तिनोर्ज्ञानयोर्विशेषाभावात् ।
तत्सन्ताने ज्ञानस्याभावात् कथं वस्तुनस्तथा व्यवहार इति चेत् । भावेऽपि तदप्रकाश कथं
तथा व्यवहार । न हि तेनास्य किञ्चित् क्रियते । ^९ तदा तदपि पुरुषान्तरस्य
किन् तया व्यवहारगोचर । तदयं व्यक्तव्यवहारो व्यक्तव्यकिनकत्वेन व्याप्त । सिद्धे
च व्याप्यव्यापकभावे व्यपकानुपलब्धिनैकान्तिकीति ।

ननु किं तद्रूपान्तरम् येनोच्यते—यनात्मा सम्बेद्यते, तदारमसवेदन प्रत्यक्षमिति ।
केवलमर्थधून्यमतदुच्यते इत्याशङ्क्याह—इहेत्यादि । अन्तरे भव आन्तरोऽध्यात्मपरिस्पन्दी ।
कोऽसादीदृश इत्याह—सुषेति ।

ननु गृह्यमाण एव रूपादि सुखाद्याकारोऽनुभूयते । न तु ततोऽन्यत्सुखादिरूप येन
तस्य वेदनरूपता व्यवस्थाप्यतेत्याह—न चेति । ओऽवधारणे, यस्मादर्थे वा । गृह्यमाण
आकारो यस्य ग्राह्यस्वभाव इत्यर्थः । सातरूप सुखस्वभाव । सातप्रहणस्योपलक्षणत्वाद्
दुःखरूप इत्यपि द्रष्टव्यम् । इतिना वचनस्याकार दर्शयति । कुत एव वक्तुं न शक्यत
इत्याह—यत इति । इतिनिश्चयस्य स्वरूपमाह । किं ताद्रूप्येण निश्चयेऽपि ताद्रूप्यानुभव
सिद्धयति, येन तदा(द)भावान्नैव शक्यते वक्तुमित्युच्यते इत्याह—प्रतीति । [हि]र्मे]स्माद्
इति । इतिकरणेन निश्चयस्वरूपमुच्यते । अनेन यदेवानुरूपविकल्पेन यथात्वेन निश्चीयते
तदेव तयाव्यवहारगोचरो यथा नीलादिरित्याकृतम् । ननु च तत्प्रतिभासादनुभव प्रमाणम् ।

^१ इह रूपादी D

^२ °मानेऽन्तर A B C D P H E

^३ °काल वेद्यते C

^४ सातादिरूप P H E N

^५ इति वक्तुं शक्यम्—A P H E

^६ सातादिरूपेण A C D P H E. N सातानुरूपेण—B

^७ सातादिरूपोऽयं A C P H E N

^८ स्यात् तस्य A. C P. E

^९ पश्चिन्नबाह्य लिखितं सम्यक् न पठ्यते—य०

न च नीलस्य 'सातरूपत्वमनुगम्यते । तस्मादसाताग्रीलाद्यर्थादिन्यदेव' सातमनु-
भूयते^३ नीलानुभवकाले । तच्च ज्ञानमेव । ततोऽस्ति^४ ज्ञानानुभव ।

तच्च 'ज्ञानरूपवेदनमात्मन साक्षात्कारि निर्विकल्पकमभ्रान्त च । 'तत प्रत्यक्षम् ॥

निश्चयो भवतु, मा वा भूत् । तत्किमेवमुच्यत इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेव स्मारयति—यस्मिन्निति ।
रूपे स्वभावे । येष प्रागेव कृतव्याख्यानम् । गृहीत नीलस्य सातरूपत्व विकल्पेनानुगम्यत
एवेत्याह—न चेति । च पूर्ववत् । अनुगम्यते विकल्पेनेति वसंते । तस्मादित्यादिनोक्त-
मुपसहरति । यस्माद् गृह्यमाणकारो नीलादिर्न तथा निश्चीयते, अस्ति च हर्षाद्याकार-
सवेदनम्, तस्माद् ।

भवतु साताकारोनुभूत । केवलमसाधजानात्मा भविष्यति । तथा च कथमज्ञानेन
ज्ञानात्मसवेदनम् ? कथं चात्मवेदनं प्रत्यक्षमित्याह—तच्चेति । चोऽज्ञातमन एव भिनत्ति ।
ज्ञानमेवेत्यवधारयत प्रकाशात्मन एव ज्ञानत्वमन्यथा प्रकाशयोगादित्यभिप्राय । यत एव
ततोऽस्ति ज्ञानानुभव । इत्यन्तर्मुखस्य मुखाद्याकारस्य ग्राहकाकाराख्यस्येत्यर्थः । न च
ग्राह्याकारादत्यदनुभूयमान सात ग्राहकाकारादप्यन्यदुपपद्यते । ग्राह्य वा प्रकाशेत, ग्राहक
वा । न च तद् ग्राह्यमतो ग्राहकमेव । अथ ज्ञानमस्तु तथानुभूतम् । तत्पुनरात्मसवेदनं प्रत्यक्षं
कुत इत्याह—तच्चेति । चो यस्माद् । वेद्यतेऽननति वेदनम् । ज्ञानरूपस्य वेदनमिति
विग्रह [29a] । यद्वा ज्ञानरूपं च तद् वेदनञ्चति तथा । साक्षात्कारि अपरोक्षताकारि,
स्फुटावभासमिति यावत्, हेतुभावनास्य विशेषणत्वात् । अत एव च निर्विकल्पकम् । विकल्पा-
नुबद्धस्य स्पष्टार्थप्रतिभासित्वायोगात् । भवतु निर्विकल्पकं द्विचन्द्रादिज्ञानवद् भविष्य
सीत्याह—अभ्रान्त चेति । चस्तुल्योपायत्व समुच्चिनोति । नहि तत् स्वात्मनि अतस्मिन्नादिति
प्रवृत्तम् । यत तत्र भ्रान्तिर्भविष्यतीति भावः । भवता निर्विकल्पकत्वाभ्रान्तत्वे तत किं
सिद्धमित्याह—तत इति । यत एतद् रूपद्वययोगि ततस्तस्मात् । एतावन्मात्रलक्षणत्वात्प्र-
त्यक्षस्येति भावः ।

तत्र चेयं व्यवस्था । आत्मात्मयोग्यता प्रमाणम्, आत्मसत्त्व फलमिति द्रष्टव्यम् ।
स्यात्मतम्—इत्थं तस्य वेदनस्य प्रत्यक्षत्वे विकल्पात्मवेदनस्यापि तत्त्वं स्यात् । न च
विकल्पात्मा प्रत्यक्षं युज्यते । युज्यते स्वात्मनि, अविकल्पनादभ्रान्तत्वाच्च । विलस्यो हि बाह्य
विकल्पयति न त्वात्मानम् । भ्राम्यति च बाह्य, नात्मनि । तत किं न प्रत्यक्षम् ? प्रयोग—
यदभ्रान्तत्वे सत्यविकल्प तत्प्रत्यक्षम् । यथन्द्रियज्ञानस्य बाह्यसवेदनम् साहचर्याख्यम् ।
अभ्रान्तत्वे सत्यविकल्पकं चात्मनि विकल्परूपवेदनमिति स्वभावः । यथा च ज्ञानात्मनि
समयासम्भवो यथा वा समितः शब्दसंगृह्यो न गृह्यते तथाज्यत्र प्रपञ्चितमिति नहोच्यत इति ॥

^१ सातादिरूप० C

^२ नीलादर्थादि० C D

^३ सातरूपत्वमनु० D

^४ ०स्ति विज्ञा० D

^५ ज्ञानरूप वेदन A B P H E N ज्ञानस्वरूपवेदन C D

^६ तस्मात्—A B C P E H N

योगिप्रत्यक्ष व्याख्यातुमाह^१—

भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानं चेति ॥११॥

भूत^२ 'सद्भूतोऽर्थ' । प्रमाणेन दृष्टश्च सद्भूत ।

यथा^३ 'चत्वार्यसत्यानि ।

भूतस्य भावना पुन पुनश्चेतसि विनिवेशनम् । भावनाया प्रकर्षो भाव्यमानार्थभासस्य^४ शानस्य स्फुटाभत्वारम्भ । प्रकर्षस्य पर्यन्तो यदा स्फुटाभत्वमीपदसंपूर्णं भवति । यावद्वि स्फुटाभत्वमपरिपूर्णं तावत् तस्य^५ प्रकर्ष^६ 'गमनम् ।

भूतशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह—सद्भूत इति । अर्थ इति बुवाणो भूतरचासावर्थ-
श्चेति कर्मधारय दर्शयति । ननु सुप्तादिमयत्वमप्यर्थस्य सत्यपरिकल्पित सद्भूतमित्याह—
प्रमाणेनेति । ब्रूष्टो निश्चित । अकार स्फुटमेतदित्यर्थं द्योतयति ।

क पुनरीदृशोऽर्थो विवक्षित इत्याह—यथेति । अनेन भूतार्थशब्देनात्र सत्यचतुष्टय
विवक्षितमिति दर्शितम् । यथा चतुरार्यसत्यभावनावलज्ज शान योगिन प्रत्यक्षम्, तथाऽन्यसद्भू-
तार्थविषयमपि द्रष्टव्यमिति यथाशब्दाधोऽन्यस्ति । यद्विनिश्चय "चतुरार्यसत्यदर्शनवदिति ।"
आरात्पापकेभ्यो धर्मभ्यो याता इत्यार्या । अत एव तानि सत्यतया मन्यन्त इति तेषा सत्यानि ।
चतुष्टवाच्च तेषा चत्वारोत्युक्तम् ।

फलभूता पञ्च सक्लेशम्कन्धा दुःखारय सत्यमेकम् । त एव हेतुभूतास्तृष्णासहाया
समुदयान्ध सत्य द्वितीयम् । चित्तस्य निष्कलेशावस्था निरोधाख्य सत्य तृतीयम् ।
तदवस्थाप्राप्तिहेतुर्निरात्म्याद्याकारश्चित्तविशेषो मार्गाख्य सत्य चतुर्थमिति ।

भावनाशब्देन विग्रह तस्य चार्थमाचष्टे भूतस्येति । भूतार्थस्येति द्रष्टव्यम् । लक्ष्यते च
भूतशब्दसाम्प्रिध्यान्लक्षकेन प्रथमपुस्तके भूशब्द प्रक्षिप्त । तस्येति तु वचन सक्षेपेण विग्रह
दर्शयतो धर्मोत्तरस्य पाठोऽवया यथाभूत विग्रह दर्शयितुकामेनार्थपदोपादाने किमक्षरगीरव वृष्टम्,
येन केवलभूतशब्दोपादाने प्रतिपत्तिगीरव लिखनाकौशलञ्चाविष्कृतमिति । भावनार्थमाह—
पुनरिति । पुनरित्यप्रथमतः । द्विवचनेनाप्रथमप्रचारस्य प्राचुर्यं दर्शयति । तथा निवेश-
नञ्च विजा[29b]सीयाव्यवधानेन द्रष्टव्यम् । सत्यचतुष्टयविषयो विजातीयाव्यवहित
सद्भावचित्तप्रवाहो भावनेति यावत् ।

^१ व्याख्यातुकाम आह C D.

^२ यथावस्थित —टि०

^३ दुःखसमुदयमार्गनिरोधा । तत्र दुःख मशारिण स्कन्धा । समुदयो रागादिमग्न ।
मार्गं क्षणिकत्वभावना । निरोधो मोक्ष ।—टि०

^४ भावमासस्य B N

^५ स्फुटाभत्वस्य—टि०

^६ प्रकर्षगति A P. H. E N

संपूर्णं तु यदा तदा नास्ति प्रकृपगतिः । ततः संपूर्णावस्थायाः प्राक्तन्यवस्था स्फुटा^१ भवप्रकृपयन्त उच्यते । तस्मात् पयस्ताद यज्जात^२ भाव्यमानस्यायस्य^३ सन्निहितस्यैव स्फुटतराकारप्राहि शानं योगिनः प्रत्यक्षम् ।

तद्विह स्फुटाभत्वारम्भावस्था भावनाप्रकृप । अभ्रकव्यवहितमिव यदा भाव्यमानं

यादृगो योगिना भावनाक्रमो विनिश्चये ध्युनय त्यादिनाभिहितो यदा भावना प्रकृपविनाशमवयो वायकारणभावस्तत्रैव कामगोके त्यादिना दक्षितस्तथहापि द्रष्टव्यः । यादृगश्चाकारस्तेषां सत्यानामनित्यत्वादिके भावनीयो यावत्कालावधिका च भावनाऽनकजम् परम्परानुयाता यच्च निबन्धन भावनायां कुरुणा बोधिसत्त्वानाम् तदयथा ससारोद्वेगस्तदपि सव यथा प्रमाणवार्तिके निर्णीतं तथहाप्यनुगतव्यम् । इह तु योगिज्ञानस्य स्वरूपमात्रमुप दशयितुमुपक्रान्तमिति ।

प्रकृपगण्डेन सह विग्रहः तस्य चायं विवक्षितमाह—भावनाया इति । स्फुटाभत्वस्यारम्भ उपक्रमः । स च यत्स्फुटत्वतदधिकम्फुटत्वादिना रूपेण तज्ज्ञानस्योत्पत्त्य एव । पयन्तशब्देन विग्रहः तस्य चायमाष्टप्रकृपस्यति पयन्तोऽवसानम् । यदा च तस्यावमानमित्याह—यदेति । यस्मिन् काले स्फुटाभत्व भावनायां विषयस्य ज्ञानस्यति प्रवर्णनात् । इदं लेशतोऽसम्पूर्णं भवति । यदतर योगिप्रत्यक्षणं भवितव्यं तस्मिन् काले प्रकृपस्य पयन्तोऽवसानं ज्ञातव्यं । तत्कालोपलक्षितं सप्ताभतं ज्ञानं पयन्त इत्यर्थः ।

ननु प्रकर्षस्य पयन्तः स युज्यते यस्मिन् सति प्रकर्षो निवसते । तच्च सम्पूर्व (ण)मेव स्फुटाभत्वम् तत्कथमव्यते कथञ्च पयन्तश्च योगिज्ञानम् न तु तदेव पयन्त इत्या गद्व्याह—यावदिति । ह्यस्मात् ।

सम्पूर्णं तु प्रकृपगमनं नास्तीति दशयति—सम्पूर्णमिति । सुरिमाभवस्थां भवद तीमाह । प्रकृपस्य गतिगमनम् । एव ब्रवतोऽन्यमाशयः । प्रकृप प्रकृप्यमाणता साति शय रूपमुच्यते । पयन्तश्च ग-यर्थादामर्दानीस्त-प्रययन (?) परिसंयन्तादन्त इति प्रादिसमासेन निशयगमनमवोच्यते । ततः स पयन्त उच्यते यदनन्तरं प्रकृप(कृप्य)माणनं न भवितव्यम् । न तु यदथ यथा प्रकृपयतामुदय इति । एतदेवोपसहरति तत इति । प्राक्तनी व्यवधानशून्या यदनन्तरं स्फुटतरज्ञानोदयः । संपूर्णावस्थायाः स्फुट-वसम्पूर्णावस्थायाः स्फुटतराकारग्रहणावस्थाया इति यावत् । सन्निहितस्यति । यथाऽवस्थामावितास्य निकटस्थस्य घटघ(प)टाद(द)रन्यज्ञानं स्फुटतराकारप्राहि प्रत्यक्षं तदवदं भाव्यमानावस्फुटतराकारप्राहि यज्ज्ञानं तद्योगिनः प्रत्यक्षम् ।

उक्तमेव भावनाप्रकर्षाय तत्पयन्ताथ तज्ज्ञानं चोपसहारव्याज्रं सुखप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्दशयति तदिति । तत्तरमातः । इहेति योगिप्रत्यक्षालक्षणप्रतीतिकाले । अवस्था भावनाज्ञानं

^१ त्व प्रक० E

^२ जातं ज्ञानं भाव्य० C D

^३ भाव्यमानस्य स० A B P H E

वस्तु पश्यति सा प्रकर्षपर्यन्तावस्था । करतलामलकवद् भाव्यमानस्यार्थस्य यद् दर्शनं तद् योगिनः प्रत्यक्षम् । तद्वि स्फुटाभम् ।

स्फुटाभत्वादेव च निर्विकल्पकम् । विकल्पविज्ञानं हि सकेतकालदृष्टत्वेन वस्तु गृह्य-
च्छब्दसत्तर्गयोग्य गृह्णीयात् । सकेतकालदृष्टत्वं च सकेतकालोत्पन्नज्ञानविषयत्वम् । यथा च
पूर्वोत्पन्न विनष्ट ज्ञान सप्रत्यस्तु, तद्वत् पूर्वविनष्टज्ञानविषयत्वमपि सप्रति नास्ति वस्तुन ।
तदसद्रूप वस्तुनो गृह्यद् असन्निहि^१तार्थप्राहित्वाद् अस्फुटाभम्^२ विकल्पकम् । तत स्फुटाभ-
त्वाभिर्विकल्पकम् ।

स्येति प्रकरणात् । अन्नकेणातिस्थच्छतया पात्रा(र्क्ष)तो द्विधाकर्तुमशक्येनेति प्रस्तावाद्
व्यवहितमावृत तदिव । करस्वरूप करतल सन्निहितस्यैवत्यनन यत्पूर्वमुक्त [30a] तस्या-
यमुपसहार ।

अस्तु तथाविध योगिज्ञानम्, तत्पुन कथं प्रत्यक्षमित्याशङ्कामपाकर्तुं प्रत्यक्षलक्षणं
योगमस्य दर्शयन्नाह तद्धीति । हिर्यस्मात् ।

स्फुटाभं भवतु निर्विकल्पकं तु कथं यत्नं प्रत्यक्षं स्यादित्याह—स्फुटाभत्वादेवेति ।
ओ निर्विकल्पकमित्यतः परः स्फुटाभत्वापेक्षकविषयत्वं निर्विकल्पकत्वस्य समुच्चिनोति ।
अयमस्याशयः—शब्दाकारससर्गो हि स्फुटाभत्वविरोधीति यद्यसावभविष्यत तथा स्फुटाभमेव
नाभविष्यदिति । अभिलापससर्गयोग्यप्रतिभासमेव स्फुटाभं भविष्यति कोऽनयोविरोध
इत्याशङ्क्य विकल्पेत्थादिना विरोधमेव दर्शयितुमुपक्रमते । हिर्यस्मात् । वस्त्विति
दृश्यमानं यथा चैतत्तथा पूर्वमेव विवेचितं गृह्णीयाद् ग्रहीतुमर्हति । सङ्केतकालदृष्टत्वेन
च वस्तुप्राहित्वेऽसन्निहितविषयः स्यादिति दर्शयितुमाह—सङ्केतेत्यादि । ओ हेतौ । भवतु
सङ्केतकालदृष्टत्वस्य तथात्वम्, निमित्त इत्याह—यथा चेति । ओ वक्तव्यमेतदित्यस्यार्थः ।

भवत्वेव तथापि शब्दाकारससर्गिणोऽपि कथं न स्फुटाभत्वमित्याह—तदिति । यत्
एव तत्तस्मात् । विकल्पयतीति विकल्पकं विज्ञानम् । अस्फुटाभं तु कुनस्तदित्याह—
असन्निहितार्थप्राहित्वाविति । सन्निहिततया हि भासमानो विशदो भवेत् । पूर्ववृत्तदर्शन-
विषयतया च भूतपूर्वो भावो गृह्यमाणो न सन्निहितरूपो भासते । तेनाविशदाभो विकल्पः ।
तेन शब्दाकारससर्गो विकल्पस्य विशदाभत्वविरोधीत्यस्याभिप्रायः । असन्निहितविषयत्वमेव
तस्य कुतोऽवसीयत इत्याह—असद्रूपमिति । यत्पूर्वदृष्टत्वं सम्प्रत्यक्षं, असद्रूपं वस्तुनो
गृह्यमाणस्य गृह्णीयमिति हेतौ शतुविधानादभद्ररूपग्रहणादित्यर्थः ।

स्फुटाभत्वादेवेति यद्वोचत्, तदेवोपसहरति तत्त इति । यतो विकल्पस्य स्पष्टाभत्व
न युज्यते, अनन्तरोक्तेन क्रमेण तत्तस्मात्स्फुटाभत्वाद् विशदाभत्वाभिर्विकल्पकं योगिज्ञानमिति
प्रकरणात् । प्रयोगः—यत्सङ्केतकालदृष्टतया वस्तुसर्पाणि ज्ञानं न तत्स्फुटाभम् । यथा चिर

^१ ०हितप्राहि० B C ^२ ०प्राहित्वादस्फुटाभं सविकल्पकम् C अस्फुटाभम् । अस्फु-
टाभत्वात् सविकल्पक—A P अस्फुटाभम् । अस्फुटाभत्वादेव च सवि० D B H E N

प्रमाणशुद्धार्थग्राहिवाच्च सवादकम् । अतः प्रत्यक्षम् । इतरप्रत्यक्षवत् ।

योगः समाधिः । स यस्यास्ति स योगी । तस्य ज्ञानं प्रत्यक्षम् । इतिशब्दः परिसमाप्ति^३वचनः । इयदेव प्रत्यक्षमिति ॥

तदेव प्रत्यक्षस्य कल्पनापोद्धत्वाभ्रान्तत्वयुक्तस्य प्रकारभेदं प्रतिपाद्य विषयविप्रतिपत्तिं निराकर्तुमाह—

तस्य विषयः स्वलक्षणम् ॥१२॥

तस्येत्यादि । तस्य चतुर्विधस्य प्रत्यक्षस्य विषयो बोद्धव्यः “ स्वलक्षणम् । स्वम् असाधारणं लक्षणं तस्य^४ स्वलक्षणम् । वस्तुनो ह्यसाधारणं च तत्त्वमस्ति सामान्यं च ।^५ तत्र यदसाधारणं तत् प्रत्यक्षस्य^६ ग्राह्यम् ।

वृष्टनष्टवस्तुविकल्पः । सङ्कृतकालवृष्टतया च दृश्यमानवस्तुमस्पर्शी विकल्पः । स्फुटामासत्वं नाम सनिहितरूपभासनम् । असनिहितरूपभासनेन च वस्तुनः पूर्ववृष्टत्वग्रहणं व्याप्तम् । न हि पूर्वज्ञानविषयत्वं पूर्वस्मिन् ज्ञानं निवृत्तं वस्तुनोऽस्ति । तदुत्तरकालभाविना ज्ञानेन पूर्वज्ञानविषयत्वमसनिहितमव वस्तुनः स्फुटयते । पूर्वज्ञानविषयत्वग्रहणमव च सङ्कृतकालवृष्टशब्दविशिष्टत्वग्रहणम् । तदिदं विरुद्धं (८) व्याप्तोपलब्धभेदवु निविकल्पकम् ।

अस्य भ्रान्तत्वे तु कथं प्रत्यक्षमित्याह—प्रमाणेति । प्रमाणाभिगतोऽयं प्रमाणशुद्ध उच्यते । मत्पक्षतुष्टयं चैवमात्मकम् । तदेव शुद्धत्वेन विवक्षितम् । च [30b] सवादकमित्यतः परो निविकल्पत्वेन सह सवादकत्वेन सवादकत्वं समुच्चिनोति तत्रस्थ ए[व] वा पूर्वहेतुपेक्षया ह्यन्तरममुच्चयार्थः । अतोऽस्मान्निविकल्पकत्वादभ्रान्तत्वाच्च ।

योगिशब्दस्य व्युत्पत्तिमाह—योग इति । समाधिरिचतैकाग्रता । इह धर्मोत्तरेण लोकप्रसिद्धिराश्रिता । निनिश्चयटीकायां तु शास्त्रस्थितिरनेनाविरोधः । यद्वा समाधिग्रहणस्योपलक्षणत्वात् प्रज्ञा च विवेककरणविनिर्मुक्त्या । स यस्यास्ति स नित्यसमाहितो विवेककरणतत्परश्च योगी । परिसमाप्तेरावारं दायति—इयदिति । इयदेव चतुःसत्तावच्छिन्नमेव ॥

तदेवमित्याह—येनदन्तं मुवाचम् । विषयो बोद्धव्यः । क इत्यावाङ्मयायामाह—स्वलक्षणमिति । स्वशब्दस्य लक्षणशब्दस्य चार्थमाचक्ष्णो विग्रहमुपलभयति—स्वमित्यादिना । स्वमासीयमुच्यते । यस्य यन् स्वं तन् तत्सर्वं नाग्यस्यति लक्षणया स्वशब्दनासाधारणमुक्तम् । लक्षणशब्देन च तत्त्वं स्वरूपं विवक्षितम् । स्वशब्दलक्षणशब्दधारयमभिधाय तया समस्तं पदमाह—स्वलक्षणमिति । अनन्यस्वभावाधारणं च तत्त्वलक्षणं स्वरूपं चेति कमधारयो दक्षितः ।

^१ दुर्भर्तृताप्रथमम्—टि०

^२ यस्यासीति स C

^३ परिसमाप्त्यर्थं A P H L N

^४ तस्य प्रत्यक्षस्य C तस्य चतुर्विधस्य A P H E N

^५ पर्यायशब्द इत्यर्थः—टि०

^६ अयमिनाश्रितिवम्—टि०

^७ तत्र नास्ति—A B D P H E ^८ प्रत्यक्षशब्दम् A B P H E

द्विविधो हि विषयः^१ प्रमाणस्य—ग्राह्यश्च यदाकारमुत्पद्यते, प्रापणीयश्च धमध्यवस्यति
अन्यो हि ग्राह्योऽन्यश्चाध्यवसेयः । प्रत्यक्षस्य हि क्षण एको ग्राह्यः । अध्यवसेयस्तु प्रत्यक्ष-
बलतोत्पन्नेन निश्चयेन संतान एव । सन्तान एव च प्रत्यक्षस्य प्रापणीयः । क्षणस्य प्रापमि-
तुमशक्यत्वात् ।

तथाऽनुमानमपि^२ स्वप्रतिभासेऽनर्थोऽर्थाध्यवसायेन^३ प्रवृत्तेरनर्थग्राहि^४ ।

ननु सम्भवे व्यभिचारे च विशेषणमयं वत् । अत्र च सर्वस्यैव स्वरूपस्यासाधार-
णत्वात् सम्भव एव, न व्यभिचार इति किं स्वशब्देन ? एव तु वक्तव्यम्—वस्तुरूप तस्य
विषय इत्याशङ्क्याह—वस्तुन इति । हिर्यस्मात् । शो वक्ष्यमाणापेक्ष्य (क्ष) समुच्चये ।
सामान्यं साधारण रूप सवृत्तिज्ञानघटितम् । च पूर्वपेक्ष समुच्चये । सति चैव द्वैक्ये किं
पूर्वं रूपम्, अथ पर प्रत्यक्षस्य विषय इति सन्देह—यदसाधारण तत्प्रत्यक्षस्य ग्राह्यमध्यत इति
शेष । ग्राह्यमिति युक्त्वं विषयशब्देनाचार्यस्य ग्राह्यो विषयोऽभिप्रेत इति दर्शयति ।

स्यादेतत्—प्रवृत्तिविषय एव प्रमाणस्य विषयस्ततः प्रवृत्तिविषयस्तस्य विषय इति
वक्तव्यम् । तर्हि ग्राह्यमित्युच्यत इत्याह—द्विविध इति । अनेन भेद प्रतिज्ञात । हिर्यस्मात्
द्विप्रकारो विषयः प्रमाणस्येति जातिविवक्षयैकवचनम् । एको ग्राह्योऽन्य प्रापणीय । भेदमुप-
पादयति—यदाकार यत्प्रतिभास ज्ञानमुत्पद्यते । सोऽपि द्विविध—परमार्थ आरोपितश्च ।
द्वयोरपि स्वज्ञाने प्रकाशनमस्त्येवेति द्रष्टव्यम् । प्रापणीयो धमध्यवस्यति । ततो ज्ञानाद् यत्र
प्रवर्तत इति यावत् । अकारो पूर्वापरपेक्षया समुच्चयार्थः ।

ननु ग्राह्याध्यवसेयशब्दयोरेव भेदो न त्वर्यस्य । यतो यदेव प्रकाशने तदेवाध्यवसीयते,
तत् किमेवमुच्यत इत्याह—अन्यो हीति । हिर्यस्मादर्थे । शोऽवधारणे । कस्य कीदृशो ग्राह्य
इतरो वेत्याह—प्रत्यक्षस्येति । हिरवधारणे एक इत्यस्मात्परो द्रष्टव्य । कारतर्ह्यवसेय
अध्यवसेय इति [31a] । तुर्ग्राह्याध्यवसेय भिनत्ति । अथ किं प्रत्यक्षमवसायात्मक येन
तस्मासाववसेय इत्याह—प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षपृष्ठभाविनो निश्चयस्य प्रत्यक्षगुहीन एव प्रवृत्त-
तथाऽनतिशयाधानेन यत् तेनाध्यवसित तत्प्रत्यक्षेणैवावमितमिति भावः ।

ननु ग्राह्यादन्यः प्रापणीयो विषयः प्रत्यक्षस्योक्तः । इदानीं पुनरवसेयः । तदम तृतीयो
विषयः प्राप्त इत्याह—सन्तान एवेति । शो यस्मादर्थे । उपादानोपादेयभावेन व्यवस्थित
क्षणप्रबन्ध एवत्वेनाधिभुक्त सन्तान । ग्राह्य एव कस्मान्न तेन प्राप्यत इत्याह—लक्षणस्येति
(इत्याह—क्षणस्येति) । यदाकार प्रत्यक्षमुत्पद्यते तस्य क्षणस्येति प्रस्तावात् । एवञ्च
विवृण्वतोऽस्य प्रमाणस्येत्यत्र प्रत्यक्षाभिप्रायेण प्रमाणशब्द इन्द्रियजप्रत्यक्षविवक्षया द्रष्टव्य ।
स्वसवेदनादीनां विषयद्वैविध्यासम्भवादिति ।

अथ भवत्वेक प्रत्यक्ष विषयद्वैविध्यवद्, अनुमानं तु कथं तथाविधम् ? प्रमाणस्येति च

^१ हि प्रमाणस्य विषय. A. P. H N

^२ सामान्ये—टि०

^३ अनर्थोऽर्थाध्य० A. P. H.

^४ सामान्यग्राहि—टि०

स पुनरारोपितोऽर्थो गृह्यमाणः स्वलक्षणत्वेनावसीयते^१ यतः,^२ ततः स्वलक्षणमवसितं^३ प्रवृत्तिविषयोऽनुमानस्य^४ । अनर्थस्तु ग्राह्यः । तदत्र प्रमाणस्य ग्राह्यं विषयं दर्शयता प्रत्यक्षस्य स्वलक्षण विषय उक्तः ।

ब्रुवता तदपि विषयद्वैविध्यवदभ्युपगतमेव इत्याशङ्क्याह—तथेति । येन प्रतिभासाध्यवसाय-
लक्षणेन प्रकारेण प्रत्यक्षमन्यग्राह्यन्याध्यवसायि तथा तेन प्रकारेणेति तथाशब्दार्थः । न केवल
प्रत्यक्षमन्यद् गृह्णाति, अन्यदध्यवस्यति, किन्वनुमानमप्यन्यग्राह्यन्याध्यवसायीत्यपिशब्देनाह ।
इहैवच्छेदः कर्तव्योऽन्यथा व्याख्यानमसम्भञ्जस स्यात् । किं गृह्णातीत्याह—अनर्थग्राहीति ।
अनुमानमिति प्रकृतत्वात् । कथमपपद्यत इत्याशङ्क्योपपत्तिमाह—स्वप्रतिभास इति । स्वस्य
प्रतिभास इव प्रतिभास । शक्तिद्वयोपात्तपारोप्यमाण रूपम् । तस्मिन्ननर्थोऽबाह्यरूप्ये (रूपे)ऽ-
र्थाध्यवसायेन बाह्याध्यवसायेन तद्भेदानवभासनारम्भकाभेदाध्यवमानलक्षणेन प्रवृत्तेः प्रवर्तनात् ।

अथानर्थं स्वप्रतिभासेऽर्थाध्यवसायेनानुमानविकल्पोऽन्यो वा प्रवर्तक इति किमुक्त
भवति ? स्वप्रतिभासस्यारोप्यमाणस्य चार्थस्यावसीयमानस्य विवेक न प्रतिपद्यत
इत्युक्तं भवति । न हि तेनैव विवेकप्रतिपत्तिः, तेन स्वप्रतिभासस्य तथात्वेनाविकल्पनात् ।
अत्र चानुभव प्रमाणम् । बाह्यबह्व्यादावप्रवृत्त्यादिप्रसङ्गश्च । नापि विकल्पान्तरेण ।
तस्यापि तथा प्रवृत्ततया पूर्वविकल्पप्रतिभासासस्पर्शादित्यलभिह विस्तरेण । यद्येव कोऽस्या-
ध्यवसीयमान प्रापणीयो विषय इत्याह—स इति । पुनरिति सर्वतो विशिनष्टि । आरोपित इति
स्वरूपानुवादः । अर्थ इति अर्थ इत्यर्थो गृह्यमाण प्रतीयमानस्तस्मिन् ज्ञाने प्रकाशमान
इति यावत् । अनेन स्वलक्षणमध्यवस्यतीरमिति प्रकाशितम् । तदनेनानुमानस्य ग्राह्याध्य-
वसेयी भेदेन सामर्थ्यादभिधाय सुखप्रतिपत्त्यर्थं तादेव कण्ठोक्तौ करोति—तत इति । यतः
स्वलक्षणत्वेन तस्यावसायस्ततः [31b] स्वलक्षणमवसितं प्रवृत्तिविषयानुमानस्य । स्वलक्षण-
मवसितमित्येतदप्यभिमानादभिधीयते । न पुन स्वलक्षणमवसायस्य योचर । तद्विषयत्वे
तस्य निरशत्वात् क्षणिकत्वादेरप्यवसितानुमानानवतारप्रसङ्गात् । एतच्च किञ्चिदिहैवो-
परिध्यात्स्वष्टमिष्याम । परार्थानुमाने तु यथाऽवसर विस्तरेण निर्णय्याम ।

प्रवृत्तिविषयस्यैव प्रापणीयत्वात् प्रापणीय एव प्रवृत्तिविषयशब्देनोक्तः । तु प्रापणीयाद्
विषयाद् ग्राह्य भेदवन्त दर्शयति । तस्मिन् ज्ञाने प्रकाशमाने प्रकाशनादनर्थो ग्राह्य उक्तः ।

स्यादेतन्—यद्यवसितं स्वलक्षणं प्रवृत्तिविषयानुमानस्य तदा कथमेव धर्मोत्तरो विनि-
श्चयटीकायामवादीन् “अवसितश्चाकारो विकल्पानां ग्राह्यः” इति । एव हि स्वलक्षणमेव ग्राह्य
समापित स्यान्नानर्थ इति । ततो व्यक्त्रो व्याघातः । परमाशङ्क्येऽप्यत्र तत्प्रापिघातान्न दोषः ।
तथाहि परमार्थतो विकल्पानामारोपितमेव रूपमवमेव ग्राह्यम्, तथापि व्यवहर्तार आरोपितमेव
रूपमवमेव व्यावृत्तमवस्यन्तो ग्राह्यस्यापि तथात्वाद् ग्राह्य बृहमवस्याम इत्यभिमत्यन्ते, तयोर्विवे-

^१ नाप्यवसी० C. D. N

^२ नीयते ततश्च स्व० D

^३ मध्यवसितम् A B D. P. H. E. N.

^४ पक्षोऽन्यानुमा० C. D.

काप्रतिपत्ते । तदनुरोधात्स्वलक्षणमवसितमित्युच्यते । तस्यैव त्वारोपितस्य परमाण्वतोऽनुमे-
यस्य प्रतिभासमान केवलमाकारमाश्रित्य ग्राह्यत्वमुच्यते । ततस्तत्र वास्तवावसितरूपाभिप्रायेण
तथाभिधानात् को विरोधः ?

तदत्रेत्यादिनोपसहरति । यस्मात्प्रमाणस्य द्विविधो विषयो ग्राह्याध्यवसायभेदेन
तत् तस्मात् । अत्र विषयविप्रतिपत्तिनिराकरणकाले ग्राह्यं विषयं दर्शयतेति कुर्वन् विषयशब्देना-
चार्यस्य ग्राह्यो विषयोऽभिप्रेत इति स्फुटयति ।

स्यादेतत्—न वै ग्राह्यविषयापेक्ष प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमुपपद्यते । यत एक क्षणस्तस्य
ग्राह्यः । न च तत्प्रापण सम्भवति । नाप्यनुमानस्य ग्राह्यापेक्ष प्रामाण्यम् । अनर्थो हि
तस्य ग्राह्यः । न च तत्प्राप्ति सम्भविनी । न च येन यस्याप्रापण तस्य तत्र प्रामाण्यमभ्युपेयते,
अतिप्रसङ्गापत्तेः । अवैकनीलक्षणाकारतयोत्पत्तिरेव प्रत्यक्षस्य तत्प्रापणम्, अनुमानस्यापि
बह्व्याध्याध्यवसायितया तयोत्पत्तिरेव तत्प्रापणमुच्यते । तर्हि न किञ्चिदवशोपित स्यात् । नस्य
नाम ज्ञानस्य सविकल्पस्य निविकल्पकस्य वा तत्तदाकारतयोत्पत्तिर्नास्ति येन तस्य प्रामाण्यं न
स्यात् । तस्मान्न द्विविधो विषयः प्रमाणस्याभिधानीयोऽपि त्वेक एव प्रवृत्तिविषयाख्यो विषयः
स्यापनीय इति ।

अत्र च समाधीयते । ज्ञानानां तावद् ग्राह्याध्यवसा(से)यभेदेन द्विविधो विषयोऽनु-
मेयपितव्योऽनुभवसिद्धत्वात् । तत्र प्रामाण्यं प्रवृत्तिविषयापेक्षं व्यवस्थाप्यते । ज्ञानत्वं
तूमयापेक्षमेव । अज्ञानस्य च प्रामाण्यासम्भवेन ज्ञानान्तर्भूतं प्रमाणं विषयद्वैविध्यवदेव भवति ।
केवलं न ग्राह्यापे[32a]क्षं प्रामाण्यमपि तु प्रवृत्तिविषयापेक्षमिति प्रतिपाद्यते । ग्राह्यापेक्षया
तु प्रमाणस्येति वचनं स्वरूपानुवादकम् । यद्वा प्रमाणशब्देन ज्ञानमेवात्र विवक्षितम् । यथाऽप्य-
विनिश्चयटीकायां स्वार्थानुमानव्याख्यानावसरे व्यक्तमाह—“द्विविधो ज्ञानानां विषयो
ग्राह्यपचाध्यवसेयश्चेत्यादि ।” ततो न किञ्चिदवधम् ।

अथापि स्यात् । यदि ग्राह्यो विषयो न कदाचिदपि प्रत्यक्षस्य प्रापणीयस्तर्हि तेन दर्शितेन
किम्प्रयोजनं येनोच्यते तदत्र ग्राह्यं विषयं दर्शयता प्रत्यक्षस्य स्थलक्षणं विषय उक्त इति ।
नैव दोषः । एवमेवास्य प्रवृत्तिविषयप्रदर्शनात् । यदि हि प्रत्यक्षं क्षणमेकं प्रकृतिं तत्रानीलव्या-
वृत्तिनिश्चयोपजने सन्तानं निश्चाययत् प्रवृत्तिविषयं प्रदर्शयेत् तत्सन्तानभाविनाऽञ्च ज्ञानानाम-
प्रामाण्यमापादयेत्, न ॥ किञ्चिदगृह्यत् । तथा हि सन्तानोत्पत्तेर्न निश्चयमावेऽप्यनीलव्या-
वृत्तिस्तावदनागतसर्वज्ञानसाधारणी प्रत्यक्षेण गृहीतनिश्चिता । तन्निश्चय एव सर्वानीलव्यावृत्तो-
पादानोपादेयभावस्थितानीलक्षणनिश्चयः, तदभिन्नयोगक्षेमत्वादुत्तरप्रबन्धस्य । तथानिश्चय एव च
सन्ताने निश्चय उच्यते । अत एव च तदाद्यं ज्ञानं तथानुष्ठानं तत्सन्तानभावीनि पराञ्चि
ज्ञानान्वनीलव्यावृत्तं रूपं गृहीतमेव गृह्यन्तनीलव्यावृत्तिनिश्चयं न कृतमेव कुर्यान्त्यनतिशयायाधीनि
प्रधुराण्यपि प्रामाण्यात्प्रत्याख्ययत् प्रामाण्यमात्मसात्करोतीति न्याय्यं ग्राह्यप्रदर्शनमिति सर्वम-
वदातम् ॥

इहाचार्यस्य—स्वयसाधारणं सन्तानान्तरसाधारणं यन्न भवति, यदवैकक्रियाक्षममेव सर्वतो
व्यावृत्तं तत्त्वं तदेव स्थलक्षणम्, न चैतद्विषयीतमनुमानविषयोऽपीत्यभिप्रेतम् । स्वमसाधारणं

कः पुनरसौ विषयो ज्ञानस्य यः स्वलक्षणं प्रतिपत्तव्य इत्याह—

यस्यार्थस्य संनिधानासंनिधानाभ्यां ज्ञानप्रतिभासभेदस्तत् स्वलक्षणम् ॥१३॥

यस्यार्थस्येत्यादि । अर्थशब्दो विषयपर्यायः । यस्य ज्ञानविषयस्य । संनिधानं निकटदेशावस्थानम् । असंनिधानं दूरदेशावस्थानम् । तस्मात् संनिधानादसंनिधानाच्च ज्ञानप्रतिभासस्य द्वाह्याकारस्य भेदः स्फुटत्वास्फुटत्वाभ्याम् । यो हि ज्ञान^१विषयः संनिहितः सन्^२ स्फुटाभासं ज्ञानस्य करोति, असंनिहितस्तु योग्यदेशस्थ^३ एवास्फुटं करोति, तत् स्वलक्षणम् । सर्वाण्येव हि वस्तूनि दूरादस्फुटानि दृश्यन्ते, समीपे स्फुटानि । तान्येव^४ स्वलक्षणानि ॥

लक्षणं तत्त्वं स्वलक्षणमिति विवृण्वना च धर्मोत्तरेण तदेव दर्शितम् । केवलं न व्यक्तीकृतम-
तस्तस्य विषयः स्वलक्षणमिति शब्दमात्राविशेषोऽविदिताचार्यामिप्रायस्याविभावितधर्मोत्तरविव-
रणार्थस्य यद्यसाधारणं पररूपेणामिथ रूपं स्वलक्षणं तदाऽग्नित्वमपि गोत्वादिसामान्येनामिश्रं
स्वलक्षणं प्रसज्येतेति व्याप्तिं ग्रन्थमानस्याय कः पुनरित्यादिप्रश्नः । क इत्यनेन सामान्याकारेण
विषयं पृच्छति । पुनरित्यनेन विशेषाकारेण । स्वलक्षणशब्दस्यासति बहुव्रीहावजहल्लिङ्गत्वा-
त्स्वलक्षणमिति ।

चोदकेन विषयः सम्पृष्ट आचार्यः, कस्मादर्थमुत्तरीकरोतीत्याह दूषाह—अर्थेति । ज्ञानस्य
प्रत्यासन्नत्वाज्ज्ञानविषयो लब्ध इत्यभिप्रेत्य यस्य ज्ञानविषयस्येति विदूषोति । सन्निधानासं-
निधानशब्दौ निकटदूरावस्थानार्थौ व्याचक्षाणो यदन्यैराख्यात—“असंनिधानं योग्यदेशे सर्वथा
वस्तुनोऽभावः” इति तदवाचरोति । अयच्छाग्याभिप्रायो यत्र वस्तु नास्ति तत्र ज्ञानमेव न
जायते । न तु तत्प्रतिभासस्य भेदो नानात्वमस्तीति । तस्मादित्यादिना स[32b]प्रि-
धानासंनिधानाभ्यामिति पञ्चमीद्विवचनान्तमेतदिति दर्शयति । स्फुटरवास्फुटत्वाभ्यामिति
अर्थक्रियासामर्थ्यानुगताभ्यामिति द्वष्टव्यम् । “इत्यनूतलक्षणा चेय तृतीया ।

पदार्थं व्याख्याय समुदायार्थं व्याचष्टे । द्वयोः चेयं लीली व्याख्यातुणाम् । क्वचित्सं-
मुदायार्थं व्याख्याय पदचात्पदार्थम् विवृण्वते । क्वचित्पदार्थं विवृत्य पदचात्समुदायार्थं व्याचक्षत
इति । हिरवधारणे । योग्यदेशस्थ एवेत्यनेन दूरदेशस्थ निरस्यति । दूरस्थो हि ज्ञानमेव
न जनयति किमङ्गं पुनर्भिन्नादित्यभिप्रायः ।

स्वलक्षणलक्षणस्याव्यापित्वासम्भवित्वाशङ्कनामपानुवृत्ताह—सर्वाणीति । सर्वशब्दो
व्याप्तिप्रदर्शनार्थः । अनेनाव्यापित्वं निराकृतम् । हिर्यम्पादर्थः । दृश्यन्ते प्रतीयन्ते ।
अनेनामभाविन्व निरस्तम् । अनिव्यापित्वमपहृन्त्यग्राह—तान्येवेति । तान्यमूनि प्रत्यक्ष-
विषयस्यान्येव । नानुमानविषयोऽपीति प्रकरणात् । दूरादस्फुटानि दृश्यन्ते इति वदतश्चाय-
माशयः—दूरे हि वस्तु गृह्यमाणं प्रचुररजोनीहारादिममृष्टं गृह्यते । ततोऽस्पष्टं गृह्यते । न तु

^१ ज्ञानस्य विषयः A. P. H. E. N.

^२ स स्फुटा० B. C. D.

^३ योग्यदेशस्थ A. B. C. P. H. E. N.

^४ तान्येव हि स्व० C.

^५ पाणिनि २.३.२१

कस्मात् पुनः प्रत्यक्षविषय एव स्वलक्षणम् ? तथा हि विकल्पविषयोपि वल्लिबुंश्यात्मक^१ एवावसीयत इत्याह—

तदेव परमार्थसत् ॥ १४ ॥

तदेव परमार्थसदिति । ^१परमार्थोऽङ्कुत्रिममनारोपित रूपम् । तेनास्तीति परमार्थसत् । य एवार्थं सन्निधानासन्निधानाभ्या स्फुटमस्फुटं च प्रतिभास करोति परमार्थसत् स एव । स^२ च प्रत्यक्षस्य^३ विषयो यत्, तस्मात् तदेव स्वलक्षणम् ॥

न गृह्यत एव । तथागृहीतस्यापि वृक्षस्य छायाद्यर्थक्रियाकारित्वात् । न चाधिकग्रहणं भ्रम इति ।

इदं पुनरत्र निरूप्यते । यदि य एवार्थं सन्निधानादसन्निधानाच्च ज्ञानप्रतिभास स्फुटत्वास्फुटत्वाभ्यां भिन्नति स एव स्वलक्षणं तर्हि स्पर्शरसौ स्वलक्षणे न स्याताम् । तौ खलु असन्निहितौ ज्ञानमेव न जनयत । किं पुनर्ज्ञानप्रतिभास स्फुटत्वास्फुटत्वाभ्यां भेदस्य ? किञ्चैतस्मिन् स्वलक्षणलक्षणे विज्ञानमस्वलक्षणं स्यात् । तस्याऽऽस्ता तावदसन्निहितस्यास्फुटज्ञानजनकत्वं सन्निहितस्यापि स्फुटज्ञानजनकत्वं नास्ति । न च तस्य दूरान्तिकवर्तित्वमस्यदेशत्वात् । तदीदृशीं महतीमव्यापितामनालोच्येदृशं स्वलक्षणं प्रणयन्ना-
थार्थं, धर्मात्तरोऽप्येव प्रसभं व्याचक्षणं कथं न प्रमाद्यतीति ? न । अभिप्रायापरिज्ञानात् । यदि हीदं लक्षणं यथाश्रुतिं व्यवतिष्ठेत, स्यादेवंतत् । केवलं सन्निधानासन्निधानाभ्यां ज्ञानप्रतिभासभेदकत्वेन यदेकार्थसमवेतमसाधारण्यं व्यक्त्यन्तराननुयायित्वं तदुपलक्षितम् । यतो हेतुर्विन्दुः 'तत्र तदाद्यमसाधारणविषयमिति' [पृ० ५३] । अत एव—'असाधारणविषय स्वलक्षणविषयमिति' [हेतु० टी० पृ० २५] भट्टार्जुनो व्याचष्टे । अतएवानुमानस्यैतद्विपर्ययेण साधारण रूपं विषयो दर्शयिष्यते । तेन नाव्याप्तिर्न चान्यो लक्षणदोषः । तस्य विषय स्वलक्षणमित्यभिहितेऽपि स्वलक्षणशब्दस्यान्यथापि निर्वचनसम्भवात्, नायमभिमतोऽर्थो ज्ञापेत प्रतिपत्तुमिति तदभिमतार्थं इत्यमुपलक्षितं इति च द्रष्टव्यम् ॥

तस्य विषय स्वलक्षणमित्यत्र यदि तस्यैव विषय स्वलक्षणमित्यवधार्यते तदा यत् एवकारकरणं ततोऽन्यत्रावधारणमिति स्वलक्षणस्य प्रत्यक्षे नियमात् प्रत्यक्षमन्यविषयमपि स्यात् । अथ स्वलक्षणमेवेत्यवधार्यते । तदाऽपि प्रत्यक्षस्य स्वलक्षणे नियतत्वाद् [33a] अनियतं स्वलक्षणमनुमानस्यापि विषय स्यादित्युभयावधारणं कार्यम् । तस्यैव विषय स्वलक्षणमेवेति । एतदसहमानं पूर्वपक्षवाचाह—कस्मादिति । कस्मादिति सामान्येन कारणं पृच्छति । पुनरिति विशेषतः । यद्वा यस्यास्येत्यत्र तत्स्वलक्षणमिति । तदेव प्रत्यक्षविषयं स्वलक्षणं नानुमानविषय इत्यभिप्रेतम् तदसहमानं एवमाह । कस्मात्प्रत्यक्षविषय एवेति ब्रुवतोऽनुमानस्यापि विषय किं न स्वलक्षणमित्यभिप्रायः । स एव किं न तथेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षवाद्येवोपपत्ति-

^१ ०क इवाव D

^२ परमार्थोऽङ्कु० A B C P H E N

^३ स एव च B H. E. N

^४ प्रत्यक्षविषयो A B C D. P H E N

कस्मात् पुनस्तदेव परमार्थसदित्याह—

अर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणत्वाद्वस्तुनः ॥१५॥

अर्थत इत्यर्थः । हेय उपादेयश्च । हेयो हि हातुमिष्यते उपादेयश्चोपादातुम् । अर्थस्य प्रयोजनस्य त्रिया निष्पत्तिः । तस्यां सामर्थ्यं शक्तिः । तदेव लक्षणं रूपं यस्य वस्तुनः

माह—सथा हीति । विकल्पशब्दः प्रमाणविषयचिन्तनादनुमानविकल्पो द्रष्टव्यः । वृथात्मक एव स्वलक्षणात्मक एव ।

ननु 'यस्यार्थस्य सन्निधानासन्निधानाभ्यां ज्ञानप्रतिभासभेदस्तत्स्वलक्षणम्' इत्युक्ते कुतोऽस्य प्रश्नस्वावकाशः ? न हि विकल्पविषयस्य सन्निधानासन्निधानाच्च ज्ञानप्रतिभासभेदोऽस्ति यतोऽप्योत्थानं स्यात् । सत्यम् । केवलमयमस्याशयः—यदेतद् भवद्भिर्लक्षणं स्वलक्षणस्य प्रतीतं तदस्य लक्षणमेव न भवति किन्तु यदेव दृश्यतयाऽप्यवसीयते तदेव स्व[लक्षण]मितीदं तस्य लक्षणम् । सति चैवमनुमानविकल्पविषयस्यापि तथात्वमनिवारितमेवेति सूत्रान् प्रश्नः । एतत्प्रश्नविसर्जनमाचार्योपि दर्शयन्माह—तदेवेति ।

अथ स्यात् यदि^१... ..त्युच्यमानं शोभेत यावत्तदेव न सिद्धं तत्कुतोऽयं प्रश्न-विसर्जनप्रकार इति ? उच्यते । स्वलक्षणमिति स्वमसाधारणं पारमार्थिकं स्वभाव उच्यते । स एव च पारमार्थिक स्वभाव उच्यते, य एवार्थक्रियाक्षमः । स एव च परमार्थसन्निति युक्तमिदमुत्तरं तदेवेति । परमोऽर्थ इति दर्शयन् कर्मधारयं दर्शयति । अकृत्रिममित्यादि परमशब्दस्य व्याख्यानम् । तेनास्तीति सदित्यस्यार्थकथनम् । तेन रूपेण सद् विद्यमानमिति विग्रहः । शत्रन्त-श्चायमसि । “कर्तृकरणे कृता बहुलम्” [पाणिनि २ १ ३२] इति च समासः । परमार्थसदित्यस्यार्थमाख्याय तदेवेत्येतद् विवृणोति य एवेति । प्रतिभासं ज्ञानस्येति प्रकरणात् । अर्थक्रियासमर्थोऽर्थः । स्वलक्षणं तदेवात्मकमित्यभिप्रायेण य एवार्थः स एवेत्याह । अस्तु तादृशं परमार्थसत् । स तु न तस्य विषयोऽप्यस्यापि वा विषयो भविष्यति । तथा च विवक्षितार्थासिद्धिरित्याह स चेति । श्रोत्रधारणे प्रत्यक्षस्येत्यतः परो द्रष्टव्यः । तदेवेति प्रत्यक्षविषयत्वेन स्थितं यत्तदेव न त्वनुमानविषयोऽपीति । अनेन कस्मात्पुनः प्रत्यक्षविषय एव स्वलक्षणमित्येतत्प्रश्नविसर्जन-स्योपमहारः कुतो वेदितव्यः ॥

इदानीं स्वलक्षणस्यैव परमार्थसत्त्वमसहमानं आह—कस्मादिति । अयमस्याशयः—स एव सत् परमार्थसन्नयो य एवार्थत्वेनाध्यवसीयते । अनुमानविषयोऽपि च बहिस्तथाऽप्यवसीयते इति मोक्षेण वस्मात् परमा[33b]र्थसन्निति ।

अत्र—अर्थेत्यादि यदुत्तरं तद् अर्थत इत्यादिना व्याचष्टे । अस्तुत्यबलत्वं समुच्चिनोति । हेय वचनमर्थत इत्याह—हेय इति । हियंस्मात् । यदि हातुमर्थ्यमानोऽर्थो न तदुत्प-पादेयोऽर्थ इत्याह—उपादेय इति । श्रोत्रधारणेऽप्युपादेयस्यार्थ्यमानत्वं समुच्चिनोति । अर्थस्य प्रयोजनस्य साहाये । एव च व्याख्यानं साध्यो दाहादिवैव मुख्यवृत्त्युपादेयो हेयो वा ।

तद् अर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणम् । तस्य भावः, तस्मात् । वस्तुशब्दः परमार्थपर्यायः । तदपमर्थं—यस्मादर्थक्रियासमर्थं परमार्थसदुच्यते, सन्निधानासन्निधानाभ्यां च ज्ञानप्रतिभासस्य भेदकोऽर्थोऽर्थक्रियासमर्थं, तस्मात् स एव परमार्थसन् । तत एव हि प्रत्यक्षविषयादर्थक्रिया प्राप्यते न विकल्पविषयात्^१ । अत एव यद्यपि विकल्पविषयो दृश्य इवावसीयते तथापि न^२ स दृश्य एव, ^३ततोऽर्थक्रियाया^४ अभावात्, दृश्याच्च भावात् । अतस्तदेव स्वलक्षणं न विकल्पविषयः^५ ॥

अन्यत् सामान्यलक्षणम् ॥१६॥

^६अन्यदित्यादि । एतस्मात् स्वलक्षणभाद् यद् अन्यत्—स्वलक्षणं यो न भवति तान विषय—तत्^७ सामान्यलक्षणम्, विकल्पज्ञानेनावसीयमानो ह्यर्थः सन्निधानासन्निधानाभ्यां ज्ञानप्रतिभासः न भिन्नति । तथाहि आरोप्यमाणो वह्निरारोपादस्ति । आरोपाच्छ दूरस्थो निकटस्थश्च । तस्य समारोपितस्य सन्निधानादसन्निधानाच्छ ज्ञानप्रतिभासस्य न भेदः स्फुटत्वेनास्फुटत्वेन वा । ततः स्वलक्षणादन्य उच्यते । सामान्येन लक्षणं सामान्यलक्षणम् । साधारणं लक्षमित्यर्थः ।

समारोप्यमाणं हि रूपं सकलवह्निसाधारणम् । ततः^८ तत् सामान्यलक्षणम् ॥

तमेवोपादातुं हातुं वा तत्साधनस्योपादानं हानं वाऽन्यथा न शक्यत इति तत्साधनभूतो बह्नुपादिरूपादेयादिरूपपक्षत इति दर्शयति । तस्यामित्यादि तस्मादित्यन्तं सुबोधम् । परमार्थसतस्तत्त्वे प्रतिपाद्ये किमिति वस्तुनस्ताद्रूप्यमाचार्येण दर्शितमित्याशङ्कामपाकुर्वन्नाह—वस्तुशब्द इति । तदपमर्थं इत्यादिर्न विकल्पविषय इत्यन्तो ग्रन्थस्तूक्तार्थोपसंहारः । स च मुज्ञानः ॥

इह प्रस्तुतस्वलक्षणापेक्षमन्यत्वमाचार्यस्याभिप्रेतम् । स्वलक्षणशब्दस्य चान्यशब्दयो ग्राह्यत्वमप्या भवितव्यमित्यभिप्रेत्य एतस्मादित्याह । अन्यत्वमभिव्यनक्ति—स्वलक्षणं यो न भवतीति । दृश्यविषयादिव्यवच्छेदार्थमाह—ज्ञानविषय इति । प्रमाणविषयचिन्ताया प्रस्तुतत्वाद् विज्ञानविषय इति लब्धम् । असिद्धमस्य ततोऽन्यत्वम्, अस्यापि स्वलक्षणकार्यका रित्वादित्याह—विकल्पेत्यादि । हिर्यस्मादर्थः ।

प्रतिभासाभेदकत्वं तस्य कुतोऽवसीयते सर्वदा तस्य सन्निहितरूपत्वादसन्निहितरूपत्वादेव वेत्याह—तथा हीति । आरोप्यमाणस्तथा प्रतीयमानः । आरोपात् तथोत्पादलक्षणादध्यवसायाद् अस्ति वह्निरूपेण । आस्तामारोपात् तथाभूतस्तथापि तस्य सन्निधानासन्निधान(ने) कृत इत्याह—आरोपादिति । चो व्यक्तमेतदित्यस्यार्थः । द्वितीयशकारो दूरस्थत्वापेक्षया निकटस्थत्वस्यैकविषयत्वं समुच्चिनोति ।

तत्स्योत्पाद्युच्यते इत्यन्तं स्पष्टार्थम् ।

^१ सामान्यात्—टि०

^३ विकल्पविषयात्—टि०

^५ विषयम् A B P H E N

^७ तस्मात् सामा० B

^२ न दृश्य A B P H E N

^४ ०क्रियाभावात्—A B P H E N

^६ नास्ति A P H E N

^८ ततस्तस्मात् सामा० B

तच्चानुमानस्य ग्राह्य दर्शयितुमाह—

सोऽनुमानस्य विषयः ॥१७॥

सोऽनुमानस्य विषयो ग्राह्यरूपः^१ । सर्वनाम्नोऽभिधेयवत्लिङ्गपरिग्रहः ।

सामान्यलक्षणमनुमानस्य विषय व्याख्यातुर्कामेनायं स्वलक्षणस्वरूपास्यानप्रत्य-
आवर्तनीयः स्यात् । ततो साधनार्थं प्रत्यक्षपरिच्छेद एवानुमानविषय उक्तः ॥

सामान्यशब्देन लक्षणशब्दस्य विग्रहमाह—सामान्येनेति । सामान्येन, [न] विशेषेण
सतानान्तरसाधारण स्वरूपम् । साधनं कृतेति समासः । तस्य पदस्यार्थं स्पष्टयति—
साधारणमिति ।

विकल्पविषयस्याप्यसाधारणत्वादसिद्ध व्यक्त्यन्तरसाधारणत्वमित्याह—समारोप्यमाण-
मिति । हिर्यस्मात् । समारोप्यमाण विकल्पेन तथा प्रतीयमानम् । सकलश्चासी ताणंपार्णा-
दिभेदभिन्नो बह्विरुच्येति तथा । तत्साधारणं तथाविधलिङ्गवलेनानग्निव्यावृत्तवस्तुमात्रप्रति-
भासनादिति भावः ।

ननु च तथाविध सामान्य विकल्पगोचरोऽवस्तु । तद्विषयत्वेऽनुमानस्य कथं बाह्ये
प्रवर्तकत्वं तत्प्रापकत्वञ्च, यत् प्रामाण्यमस्य स्यादिति चेद् । उच्यते । विकल्पा शब्देने-
नाद्यविद्यावशात्प्रतिभासमनग्निव्यावृत्तमवस्थन्तो बाह्योऽग्नयनग्निव्यावृत्त इति तदध्यवसानमेव
बाह्यो बह्विरुच्यमिति इति मन्यन्ते । अनग्निव्यावृत्ततया बाह्यसदृशवह्न्यध्यवसाय एव
बाह्यवह्न्यध्यवसायः । तयोर्विवेकाप्रतिपत्तेः । अत एव ते विकल्पा दृश्यविकल्प्यावयववि-
कीकृत्य बाह्ये लोके प्रवर्तयन्ति । दृश्यविकल्प्यकीकरणमपि तेषां तथा प्रवृत्तिहेतुतयोत्पत्ते-
रेव द्रष्टव्यम् । [34a] बाह्यसम्बद्धसम्बद्धत्वाच्चानुमानविकल्पः सवादकः, अध्यवसायपेक्षया
च प्रमाणम् । तदाह न्यायवादी—“आतिरपि सम्बन्धतः प्रमा” इति । एष चार्थः स्वप्रति-
भासेऽनर्थोऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्तेरित्यत्राप्यपेक्षणीयः । समासतस्तु तत्रास्माभिः किञ्चिदवादीति ।
यत एव तत्तस्मादित्युपमहारः । तदिति तदारोप्यमाणम् ॥

तच्चेयादिना सोऽनुमानेत्यस्यावतारं दर्शयति । चोऽवधारणे । ग्राह्य रूपं स्वभावो-
ऽप्येति विग्रहः । एव व्याचक्षाणो विषयशब्देन ग्राह्यो विषयोऽभिप्रेतोऽत्र प्रमाणव्यापार-
विषयोऽध्यवसायः स्वलक्षणस्यैव तदध्यवसायत्वेन तथा व्यवस्थापनादिति दर्शयति । तस्य ॥
तत्र स्वरूपेणाप्रतिभासनादग्राह्यत्वम् । प्रकाशमानं च रूपमाश्रित्य ग्राह्यत्वमुच्यते इत्युक्त-
प्राम्यम् ।

अनुमानस्यापि ग्राह्यविषयदर्शनेऽयमभिप्रायो यदीदमनुमानमनर्थमनग्निव्यावृत्तिमात्र-
सामा यरूपं गृह्णाति । तत्र तन्नामायं रूपं किञ्चिदवभासते, तदा तत्स्वरूपलक्षणेनावस्थितस्व-
लक्षणं प्रवृत्तिविषयवृत्त्याम् । तथा कुर्वन्च वस्तुविषयं प्रामाण्यमनुवीतं नान्यथेति । स

विषयविप्रतिपत्ति निराकृत्य फलविप्रतिपत्ति निराकर्तुमाह—

तदेव^१ च प्रत्यक्षं ज्ञानं प्रमाणफलम् ॥१८॥

तदेवेति । यदेवानन्तरमुक्त प्रत्यक्ष^२ ज्ञान तदेव प्रमाणस्य फलम् ॥

कथं प्रमाणफलमित्याह—

अर्थप्रतीतिरूपत्वात् ॥१९॥

अर्थस्य प्रतीतिरवगम, संव रूप यस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य^३ तदर्थप्रतीतिरूपम् । तस्य भावः, तस्मात् ।

एतदुक्तं भवति—प्रापकं ज्ञानं प्रमाणम् । प्रापणशक्तिश्च न केवलादर्थविनाभावित्वाद्भवति । बीजाद्यविनाभाविनोऽप्यङ्कुरादेरप्रापकत्वात् । तस्मात् 'प्राप्यादर्षादुत्प-
सावप्यस्य ज्ञानस्यास्ति कश्चिदवश्यकतं च प्रापकव्यापारो देन कृतेनार्थं प्रापितो भवति ।

स एव च प्रमाणफलम्, यदनुष्ठानात् प्रापकं भवति ज्ञानम् । उक्तं च पुरस्तात् "प्रवृत्ति-
विषयप्रदर्शनमेव प्रापकस्य प्रापकव्यापारो नाम" ।

तदेव च प्रत्यक्षम् अर्थप्रतीतिरूपम्^४ अर्थप्रदर्शनरूपम् । अतस्तदेव प्रमाणफलम् ॥

इति पुल्लिङ्गनिर्देशसमर्थनार्थमाह—सर्वेति । इकार्षेति । तद्वत्लिङ्गस्य परिग्रह [इति पठ्यन्तेन] विग्रह । अत्रापि सामान्यलक्षणमेवानुमानस्य विषय इत्यवधारणीयं न त्वनुमान-
स्येवेति प्रत्यक्षपृष्ठभाविनोऽपि विकल्पविषयस्य तद्विषयत्वादयथा लिङ्गनिर्देशपायोगादिति ।

सम्प्रति प्रत्यक्षस्य विषयविप्रतिपत्तिनिराकरणे प्रकृते किमप्रकृतमनुमानस्य विषय-
विप्रतिपत्तिनिराकरणमाचरितमित्याह द्वापमाकर्तुं सामान्येत्पादिनोपक्रमते । एतच्छब्दस्त-
इत्येतदन्त मुज्ञानम् ॥

विषयेत्यादि फलमित्येतदन्त सुबोधम् । फलप्रदर्शने चाप्य बातिक्कारस्याशयः—
प्रमावरणं खलु लोके प्रमाणमुच्यते । तत्र करणसाध्या फलरूपा प्रमातिरवश्यदर्शयितव्येति ॥

ननु यस्मिन् विषये क्रियासाधनं व्याप्तिगते^५ कथमिति किमन्यत्प्रमाणमिति
पुनरिहोपेक्षितमनने ? अर्थेत्पादि प्रतिषेधनं व्याचष्टे अर्थस्येति । एतच्च तस्मादित्यन्तं सुगमम् ।

ननु सवावकं ज्ञानं प्रमाणम् । सवादश्च तदुत्पत्तिमात्रात् । तत् किमर्थं प्रतीति-
स्तत्फलं भुग्यत इत्याशङ्क्याह—एतदुक्तं भवतीति ।

^१ तदेव प्रत्य० C

^२ प्रत्यक्ष तदेव A B P H E

^३ प्रत्यक्षस्य ज्ञानं D

^४ तस्मादर्षादुत्प० A. P H E तस्माद् शास्त्रादर्षादुत्प० N

^५ अर्थदर्शनं A P H E N

^६ अत्र पद्धिक्तबाह्य किञ्चित्लिखितमस्ति । सूक्ष्मत्वात् न पठ्यते—स०

अथ प्रापकत्व प्रापणशक्तियोगात् । सा च शक्तिस्तत उत्पत्तेरेव । तथा च कथं पूर्वपक्षातिक्रम इत्याह—प्रापणशक्तिश्चेति । चो यस्मात् । न केवलादेकाकिनोऽयं प्रदर्शन-विनाकृतात् । विवक्षितेन विना भवतीति विनाभावी ग्रहादित्वाणिनि । व्यभिचारीत्यर्थः । अर्थेन विना भावीति “तृतीया” [पा० २ १ ३०] इति योगविभागात्समासः । तस्य भावस्तस्मात् । कथं पुनर्न केवलादित्याह—बीजादिति । यत एव तस्मात् । यद्यपि सन्तान एव प्राप्यो न च तस्मात्स्योत्पत्तिस्तथापि विषयेऽस्यैकत्वमध्यवसाय प्राप्यावर्णादुत्पत्ताव-पीत्युक्तम् । प्रापकस्य ज्ञानस्यावश्यकर्तव्य प्रतीतिरित्यारूपः । प्रापितो भवतीति पूर्ववद् योग्यतः [34b] योच्यते । भवतु तस्य कर्तव्यमन्यत्, तथापि न तत्फलमित्याह—स एवेति । अः स्फुटमेतदित्यस्मिन्नर्थः ।

भवतु अवश्यकर्तव्य प्रापकव्यापारः । स पुनरज्ञानात्मकी भविष्यति । तथा च कथं प्रतीति फलमित्याह उक्तमिति । चो यस्मादर्थः । पुरस्तात्पूर्वस्मिन् । केनोक्तमेतदिति चेत् प्रवर्तकत्वमपि प्रवृत्तिविषयोपदेशकत्वमेवेत्यादिना । आस्तामर्थप्रतीतिरवश्यकर्तव्या प्रमाणस्य तथापि कथं तदेव प्रत्यक्षज्ञान फल तस्यातद्रूपत्वादित्याशङ्क्य यदर्थप्रतीतिरूपत्व प्रतिज्ञात तदुपपादयन्नाह—तदेवेति । चो यस्मादर्थः ।

नान्वयप्रदर्शन कर्तव्यतया प्रदर्शितम् । तत् कथमर्थप्रतीत्यामेकं तत् प्रदर्श्यत इत्याह—अर्थप्रदर्शनरूपमिति । अनयोरर्थाभेद इत्यभिप्रायः । यत एवमतोऽस्मात्तदेव प्रत्यक्ष ज्ञानमेव नार्थान्तरमित्यर्थात् । प्रमाणादन्यज्ज्ञानमेव फलं यदि स्यात्, किं स्यात् ? येन यत्नेन गरीयसा प्रमाणादभेदोऽस्य साध्यत इति चेत् । उच्यते । “धीप्रमाणता, प्रवृत्तेस्तत्प्रधानत्वात्” [प्रमाणवा० १५] इत्यज्ञानात्मनस्तावत्प्रामाण्यमपहस्तितम् । ज्ञानात्मनश्च प्रधानस्या(स्य) भिन्नेऽपि प्रमिति रूपे फलेऽवश्यमर्थपरिच्छेदप्रमत्ताभ्युपेतव्या । अतएव ज्ञानत्वमेव तस्य ॥ स्यात् । प्रमा-जनकत्वेन च ज्ञानत्वे चक्षुरादेरपि ज्ञानत्व स्यात् । बोधरूपत्व चास्वस्ववेदनतया न नियामकम् । स्वस्ववेदनरूपत्वे वा ग्राह्याकारस्ववेदनमेवार्थवेदनमिति कथं भिन्न फलम् ? प्रतिकर्मव्यवस्था-श्रुतपक्षेण न निराकारत्वं विज्ञानस्याभ्युपेयम् । ज्ञानमेवार्थस्य प्रकाश इति च सर्वतन्त्र-सिद्धोऽयमर्थः । ततो न ज्ञानस्याभिन्नमरूपताया विप्रतिपत्तयः केनचित् । सत्या च तदात्मताया तदेव फलं युज्यते, तावदेव प्रमाणव्यापारपरिसमाप्तेः ।

अपि च यदि ज्ञानस्य स्वयमर्थरूपपरिच्छेदरूपत्वेनार्थपरिच्छेदकत्वं न स्यात्, किन्तु भिन्नपरिच्छित्तिजनकत्वेन; तदाऽस्य परिच्छित्तेरपरोक्षत्वं व्यवस्थापयितुं न शक्येत । तथाहि तदाद्य ज्ञानमर्थं परिच्छिन्नत्यर्थमपरोक्षयतीति कोऽर्थोऽर्थविषयां परिच्छित्तिं जनयतीति । साऽपि यदर्थमपरोक्षयति तदाऽपरां प्रतीतिं जनयतीति स्यात् । एवमुत्तरप्राप्त्येवमेवेति परिच्छित्तीनामानन्त्यम्, न त्वर्थस्यापरोक्षतेत्यायातमान्वयमशेषस्य जगत् ।

अथ तासामेका स्वयमर्थपरिच्छेदरूपा अर्थापरोक्षतारूपोपेयते, तदा ह भिन्नपरिच्छित्ति-जनकत्वं परिच्छेदकत्वम् । विन्ताहि ? स्वयमर्थपरिच्छेदात्मकत्वमिति आद्यस्यापि तदात्व-मनिवारितम् । तथा च कथं प्रमाणाद् व्यतिरिक्त फलमिति ? ।

इह न त्रिवैव करण लोके तयोर्भेदेनावस्थिते । या चेयं ज्ञानलक्षणा त्रिव्या सा चेत्फल

यदि तर्हि ज्ञान प्रमितिरूपत्वात् प्रमाणफलम्, किं तर्हि प्रमाणमित्याह—

अर्थसारूप्यमस्य प्रमाणम् ॥ २० ॥

अर्थेन सह यत् सारूप्य^१ सादृश्यम् अस्य ज्ञानस्य तत् प्रमाणम् । इह यस्माद्वि-
षयाद^२ विज्ञानमुदेति तद्विषयसदृशं तद् भवति । यथा नीलादुत्पद्यमान नीलसदृशम् । तच्च^३
सारूप्य सादृश्यम् आकार इत्याभास इत्यपि व्यपदिश्यते ॥

ननु च ज्ञानादव्यतिरिक्त सादृश्यम् । तथा च सति तदेव ज्ञानं प्रमाणं तदेव च^४
प्रमाणफलम् । न चैकं वस्तु साध्य साधनं चोपपद्यते । तत् कथं सारूप्य प्रमाणमित्याह—

तद्दशार्थप्रतीतिसिद्धेरिति ॥ २१ ॥

॥ प्रत्यक्षपरिच्छेद ॥

किमयं प्रमाणं भविष्यति इत्यागूय पूर्वपक्षवादी यदीत्याह । यदीति सम्भावयति । तर्हि
शब्दोऽभिमयाम् । तदेव प्रत्यक्ष ज्ञानमेवमिति न क्षम्यत एतदित्यथ । प्रमाणस्य फलं
साध्यम् । तर्हि तस्मिन् काले किंप्रमाणमिति योग्यम् ।

अत्राथसारूप्यमित्युत्तरं व्याचष्टे—अ[35a]र्थेन । अर्थेन विषयम् । विषयसारूप्यं
च ज्ञानस्य प्रत्यक्षाख्यस्य विषयसमानाकारतयोत्पाद । इहेत्यादिना सारूप्यमेवोपपादयति ।
एतच्च नीलसदृशमित्यतः सुबोधम् । केवलमत्र वदतोऽयमाशयः—अनकप्रभभावेनोदयमानमपि
विज्ञानमयस्यवाकारं विभति नायस्यत्यनुभवसिद्धमपयनुयोग्यम्, सदुदात्तनिश्चयस्य
साद्रूप्येण सततमुदयात् । यदि हि तदन्याकारो विषयः स्यात् तदा तदितरस्याकारभारि
विज्ञानं कदाचिज्जनयत् । यथा शक्तिः कथञ्चिद्व्रजताकारज्ञानप्रबोधोदयस्य तदुपोपनृष्टस्य
स्वाकारानुकारि ज्ञानं जनयति । न चाभ्रान्तस्य नीलज्ञानस्य कदाचिदप्युपाकारत्वमस्ति ।
तस्मादर्थोऽप्यवमाकार इति निश्चीयते । बाह्यार्थेऽप्युपाख्यावगमं गतिरियमेवेति ।

ननु चायत्र विषयाभासः प्रमाणमुक्तस्तथाविषयाकार इह वक्ष्यमाणं तत्कथं न
व्याघात इत्यादिद्वयम्—तच्चति । नो यस्मादवधारणं वा । इत्यप्यननापि शब्देन ।
अथसारूप्यमेव तेन तेन शब्देनाभिहितम् । ततो न व्याघात इत्यभिप्रायः ॥

किं तर्हि प्रमाणमिति पृच्छता यच्चेतसि निहितमासीत् तदिदानीं ननु चेत्यादिना कण्ठोक्तं
करोति । एतच्च प्रमाणमित्येतदन्तः सुबोधम् ।

१ ० रूप्यं यत् सादृ० B D

२ ० याद ज्ञानं A C P H E N

३ तच्च सादृ० A P E

४ च नास्ति A B C P H E N

१ प्रथमं परिच्छेदं B C

तद्वशादिति । तदिति सारूप्यम्, तस्य वशात् सारूप्यसामर्थ्यात् । अयंस्थ प्रतीतिः अवबोधः । तस्या सिद्धिः । 'तत्सिद्धे कारणात् । अयंस्थ प्रतीतिरूपं प्रत्यक्ष विज्ञान सारूप्यवशात् सिद्धयति प्रतीत भवतीत्यर्थः । नीलनिर्भास हि विज्ञान यत्, तस्मात् नीलस्य प्रतीतिरवसीयते । येभ्यो हि चक्षुरादिभ्यो^३ विज्ञानमुत्पद्यते न तद्वशात् तज्ज्ञान नीलस्य सवेदन शक्यतेऽवस्थापयितुम्^४ । नीलसदृश तु अनुभूयमान नीलस्य सवेदन-मदस्याप्यते ।

न चात्र जन्यजनकभावनिवन्धन साध्यसाधनभाव, येनैकस्मिन् वस्तुनि विरोध-स्यात् । अपि तु ध्यवस्थाप्यव्यवस्थापनभावेन^५ । तत् एकस्य वस्तुन किञ्चिद्रूप प्रमाण किञ्चित् प्रमाणफल न विरुध्यते ।

एतस्मिन् पूर्वपक्षे तद्वशादित्याद्युत्तरमाचार्यीय विवृणोति तदिति । तच्छब्दार्थं वशादित्यर्थं स्फुरयति सारूप्येति । अयंस्थेति नीलपीतादात्मना विशिष्टस्येति द्रष्टव्यम् । यत् प्रमितिरिय विशिष्टैव कर्मणाऽऽभि-उन्ना प्रतीयते । अमुमवार्थम्—अयस्यैवादिना स्पष्टयति । सिद्धिशब्दस्यार्थमभिप्यनक्ति प्रतीतमिति प्रतीत तनीलस्येद ज्ञान न पीतस्यत्याद्याकारेण निश्चित भवतीत्यर्थः । उक्तमर्थं नीलेद्यादिनोपसहरति । हिरवधारण । यत् एव तत्तस्मात् नीलस्य प्रतीतिर्नीलस्यैवेद ज्ञानमित्यवसीयते ।

ननु जनकेभ्य एवेय ज्ञानस्य व्यवस्था भविष्यति । ते हि ज्ञान जनयितु शक्ता किमङ्ग निश्चाययितु न शक्नुमु ? अतएव न सारूप्याधीनाऽय प्रतीतिनियम इत्याशङ्क्याह—येभ्य इति । हिप्स्मात् । एव बुवतोऽय भाव—नेन्द्रियालीको नियामकः । तयो सबज्ञान साधारणत्वात् । अर्थगतोऽपि विशयो न नियामकः । ज्ञानादेव हि स प्रत्यक्षव्य । तदविशेष स कथं विशयव्यवस्थाया अङ्ग भवेदिति । नीलसारूप्यपि यद्यप्यव्यवस्थाया कथं तस्यापि नियाम-कत्वमिरयाह—नीलेति । सुन्द्रियादिभ्यो जनकेभ्य सारूप्य भवद् दर्शयति । नील-सदृशमनुभूयमान सवेदन ज्ञान नीलस्य नीलस्यैवेति व्यवस्थाप्यते ।

अयमत्र प्रकरणार्थः—यदि ज्ञानमर्थस्वरूप न स्यात् किन्तु निराकार बोधैकरूपं तदाऽ-नुभवैकरूपतया तदविशिष्ट, सबन्ध परिच्छिद्यतया कर्मस्थानप्राप्ते नीलपीतादाविति नील-स्यैवेद सवेदनम्, इद पीतरयंवेत्यनुभवसिद्ध प्रतिभयविभागी हीमन् । [35b]अर्थगतद्वयाकारो ज्ञानापीनप्रतिपत्तिनया ज्ञानस्य विशिष्टरूपतासन्देहेन सिद्धम् । न च तनेव सन्दिग्धरूपेण तदेव सिद्धम् रूप निश्चेतु शक्यम् । ज्ञानजनकविरोधोऽवकृत सारूप्यादन्यो नापद्यते । सन्नपि न तावदिदमयाऽपि निर्देष्टु शक्यः । न चानिरूपितेन तदारम्भक कर्मनियमनिश्चयः । यदूरश्च यदथ कर्मनियमनिश्चयो ज्ञानस्य तस्मिन्निरूपिते कीदृशो तद्रूपताव्यवस्था ? यथा

^१ तत् सिद्धे II

^२ भ्यो ज्ञान DB

^३ साधारणत्वाच्चणुपदीनाम्—टि०

^४ स्थापकभा० A B C D P E H N.

व्यवस्थापकश्च विवल्पप्रत्यय प्रत्यक्षबलोत्पन्नो द्रष्टव्यः । न तु^१ निर्विकल्पकत्वात् प्रत्यक्षमेव नीलबोधरूपत्वेना^२त्मानमवस्थापयितुं शक्नोति । निश्चयप्रत्ययेनाव्यवस्थापितं सदपि नीलबोधरूपं विज्ञानमसत्कल्पमेव । तस्मान्निश्चयेन नीलबोधरूपं व्यवस्थापितं विज्ञानं नीलबोधात्मना सदं भवति ।

तस्मादध्यवसायं कुर्वदेव प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति । अकृते त्वध्यवसाये नीलबोधरूपत्वे नाध्यवस्थापितं भवति विज्ञानम् । तथा च प्रमाणफलमर्थ्याधिगम^३रूपमनिष्पन्नम् । अतः साधकतमत्वाभावात् प्रमाणमेव न स्थावज्ज्ञानम् ।

ननु न तावता ज्ञानमात्मनैवात्मानं^४ तथा [36a] व्यवस्थापयति, अनिश्चयात्मकत्वात् । न च निश्चयोऽप्यात्मानं तथा व्यवस्थापयितुं पयवाप्नोति स्वात्मयविकल्पकत्वात् । तत्केन तथा व्यवस्थाप्यत इत्याह—निश्चयप्रत्ययेनेति । निश्चयात्मकज्ञाननोत्तरकालभाविना । तेनाप्यनुरूपेणति द्रष्टव्यम् । तस्मात्सारूप्यमनुभूतं स्वसवेदनं प्रतीतं व्यवस्थापनहेतुर्नीलस्यद सवेदनम् न पीतस्यति नियमकरणस्य हेतुर्निमित्तम् । इदं च व्यवस्थापनहेतुर्हि सारूप्यं तस्य ज्ञानस्यत्यस्य समथनम् । यदि ज्ञानस्य तस्य सारूप्यमेव व्यवस्थापनहेतुस्तर्हि किं कीदृशं च सद् व्यवस्थाप्यमित्याह—निश्चयेति । चोपधारणं । तदित्यस्मात्परो द्रष्टव्यः । यस्मैव नीलज्ञानस्य सारूप्यं तथोक्तं तदेव ज्ञानं व्यवस्थाप्य नीलस्यैवेत्याकारेण नियाम्यमित्यर्थः ।

कीदृशं सत्तथा व्यवस्थाप्यमित्याह—नीलेति । पीतादिसवेदनव्यावृत्त्या नीलस्यद सवेदनं ज्ञानमित्यवस्थाप्यमानं निश्चीयमानम् । केनावस्थाप्यमानमित्याकाङ्क्षायां निश्चयप्रत्ययेनेति योजनीयम् । ननु किं ज्ञानात् सारूप्यं व्यतिरिच्यते यत् सारूप्यं तथोक्तम् ज्ञानं त्वेवमुच्यते इत्याशङ्क्योपसंहारव्याजनाह—तस्मादिति । यस्मात् सारूप्यादन्यव्यवस्थापनहेतुर्न घटते, सारूप्यं च ज्ञानादयं नोपपद्यते तस्मात्कारणान् । अथ च—तत् एकस्य वस्तुन^५ किञ्चिद्रूपं मित्यादेरुपपत्त्या प्रसाधितस्योपसंहारः ।

अथ प्रकरणार्थः । एकस्यैव ज्ञानस्य व्यावृत्तिवृत्तं भवमाश्रित्याह व्यवस्थाप्यव्यवस्थापनम् । वास्तव चाभ्रमुपादाय प्रमाणकयोरेव उच्यते । न च कचित्क्षतिरिति ।

सम्प्रति निश्चयप्रत्ययेनेति ब्रुवता यादृ^६गो निश्चयो विवक्षितस्तं व्यवस्थापकं इत्यादि नोपसंहारव्याजं स्पष्टयति । व्यवस्थापयतीति व्यवस्थापकः । स च तदवशोत्पन्नोऽप्यनुरूपो द्रष्टव्यः । अननुरूपविवक्षेन व्यवस्थापितयोरपि व्यवस्थाप्यव्यवस्थापनयोरनुपपत्तेः । यथा मरीचीदृष्ट्वा तद्बलोत्पन्नं विवक्ष्येनावस्थाप्यमानयोर्बलसारूप्यज्ञानयोर्न तथाभावः ।

^१ न च निर्वि० C

^२ रूपत्वं नात्मा० C

^३ रूपत्वं A C D P H E

^४ “इतिवरणनाम्पुपगमस्य स्वरूपं चेत्यननाम्पुपगमं दायति” । इति पाठोऽयम् पक्षिगम्बद्वयेन पक्षिवाह्यमात्रे निमित्तं प्रती इत्यनं किन्तु तस्य कुत्र निवेग इति न ज्ञापते—मं०

जनितेन स्वप्नवसायेन सारूप्यवशानीलबोधरूपे ज्ञाने 'व्यवस्थाप्यमाने सारूप्य व्यवस्थापनहेतुत्वात् प्रमाणं सिद्धं भवति ।

यद्येवमध्यवसायसहितमेव प्रत्यक्ष प्रमाण स्यात् न केवलमिति चेत् । नतदेवम् । यस्मात् प्रत्यक्षबलोत्पन्नेनाध्यवसायेन 'दृश्यत्वेनार्थोऽवसीयते नोत्प्रेक्षितत्वेन । दर्शनञ्चार्य-साक्षात्करणार्यं प्रत्यक्षव्यापार' । उत्प्रेक्षण तु 'विकल्पव्यापार' । तथाहि परोक्षमर्थं

येनाभिप्रायेण निश्चयप्रत्ययस्य व्यवस्थापकत्वमुक्तं तमभिव्यनक्ति — न त्विति । तुनिश्चमा-प्रत्यक्ष भेदवद् दर्शयति । अवस्थापनाऽऽकली हेतुमाह—निर्विकल्पकत्वादिति ।

ननु परमार्थतो यदि तज्ज्ञान नीलमेव रूपतया सरूप तदा तथानिश्चयो भवतु वा मा वा । स्वयमेवाविकल्पकत्वेऽपि तेन रूपेण सद्ब्यवहारगोचरो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—निश्चयप्रत्ययेनेत्यादि । निश्चयप्रत्ययेनानुरूपेण । अननुरूपेणाक्षणिकविकल्पेनावस्थापितस्यापि क्षणिकबोधस्य सद्ब्यवहारस्य योग्यत्वात् । तेनाव्यवस्थापितमसत्कल्पमसत्तुल्यम् स्वविषये व्यवहारयितुमशक्तत्वा[36b]त् । गच्छतुणज्ञानादिवत् ।

तस्मादित्यादिनाऽमुमर्थमुपसहरति । यस्मान्निश्चयेन तथाऽव्यवस्थापितमसता सद्बुध भवति तस्मात् । नीलबोधोऽस्मान् नीलस्याय बोध इत्याकारेण सद् भवति सद्ब्यवहारयोग्य भवति । यस्मात्स्वसामर्थ्योत्पन्नेनानुरूपेण निश्चयप्रत्ययेन व्यवस्थापितं तथा भवति नान्यथा तस्मात्कारणादध्यवसायमनुरूप निश्चय कुर्वत । एवकारेणाऽकरणावस्थाया प्रमाणव्यवहार निरस्यति । अमुमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन द्रढयन्माह—अकृते त्विति । तु करणावस्था भेदवतीमाह ।

भवतु तथाऽव्यवस्थापितं किमत इत्याह—तथा चेति । तस्मिन्च तेनाऽमनाव्यवस्थापनप्रकारे सति । तदनिष्पत्तावपि किं न प्रमाणमित्याह—अत इति । अतोऽधिगतिक्रियाया फलभूताया अनिष्पत्ते । साधकतमत्वाभाव इति वाक्यभेद । तस्मात्साधकतमत्वाभावात् । अर्थाधिगमलक्षणप्रमाणसिद्धौ हि साधकतम प्रमाणमुच्यते । सा चेन्न निष्पन्ना तर्हि किमपेक्ष्य साधकतमत्वमात्मसात्कुर्यात्, येन तज्ज्ञान प्रामाण्यमश्नुवीतेति समुदायार्थ ।

ननु अवसायाभावे तावदिय गतिस्तद्भावेऽपि यद्येवैव गतिस्तदा न प्रत्यक्ष नाम प्रमाण-मित्याशङ्क्यान्वयमुखेनेदानीमाह—जमितेनेति । तुरजननावस्थाया जननावस्था भेदवती दर्शयति । तेन तथा व्यवस्थाप्यमाने व्यवस्थापकत्वे च निमित्तमाह—सारूप्यवशादिति । सिद्धं प्रतीतं भवति ।

यदि प्रत्यक्ष केवलमसहाय प्रवर्तयितुमनीशान नियमेन निश्चयमपेक्षते तर्हि तत्सहितमेव प्रमाण प्रसज्येतेत्यभिप्रायवान् प्राह—यत्नेवमिति । एवमनन्तरोक्तं यच्चभ्युपगम्यते तदैव स्यात् । चेदिति पराभ्युपगम दर्शयति । नेति प्रतिषेधेति । एव सत्येतन्न भवति । हेतुमाह—

१ ज्ञानेऽवस्था० A. P. H. E. N २ दृष्टत्वेना० A. B. C. D. P. H. E. N

३ ०क्षण विक० A C D

विकल्पयन्त उत्प्रेक्षामहे न तु यस्याम इति उत्प्रेक्षात्मकं विकल्पव्यापारमनुभवादध्यवस्यति^१ । तस्मात् स्वव्यापार तिरस्कृत्य प्रत्यक्षव्यापारमादर्शयति यत्रार्थे प्रत्यक्षपूर्वकोऽध्यवसायस्तत्र प्रत्यक्षं केवलमेव प्रमाणमिति ॥

॥ ^१आचार्यधर्मोत्तरविरचिताया न्यायविन्दुटीकायां प्रत्यक्षपरिच्छेदः प्रथमः ॥

यस्मादिति । दृश्यत्वेन दर्शनविशिष्टत्वेन । प्रकारान्तरं निरस्यति चेति । उत्प्रेक्षितत्वं साक्षात्करणाभिमानशून्यज्ञातृत्वम् ।

ननु विकल्पव्यापारो दर्शनम् । ततः स्वव्यापारविशिष्टार्थाध्यवसाने तस्य का क्षतिरित्याशङ्क्याह—दर्शनञ्चेति । नो यस्मादर्थे । यद्येवं कर्ताहि विकल्पव्यापार इत्याह— उत्प्रेक्षणमिति ।

एतदेव तथाहीत्यादिनाऽवस्थान्तीत्यनेन (त्यक्तेन) ग्रन्थेन समर्थयति ।

भवत्वेव तथापि कथं प्रत्यक्षस्य केवलस्य प्रामाण्यं न तु विकल्पस्यापीत्याशङ्कमोप-
सहारापदेशेनाह—तस्मादिति । एतच्च सुबोध्यम् ।

एवमभिधाने चायमस्याप्तयो बोद्धव्यः । स्यात्सल्लु विकल्पस्यापि प्रामाण्यं यद्यसौ स्वव्यापारयुक्त एव प्रत्यक्षस्य साहाय्यं भजते । न चायं तथा व्याप्रियते । स्वीकृतप्रत्यक्ष-
व्यापारस्यैव प्रवृत्तिदर्शनात् । स च दर्शनलक्षणी व्यापार प्रत्यक्षेणैव सम्पादित इति
प्रथममपि निष्ठपेक्षकारो प्रामाण्यं प्रतिलभेत ।

अथ प्रत्यक्षं तावत्स्वप्रामाण्यव्यव[37a]हाराय तमपेक्षते । ततः सोऽपि प्रमाणमेवेति
मतिस्तर्हि पिता पितृव्यवहारायावश्यं पुत्रमपेक्षत इति पुत्रोऽपि पिता प्रसज्यत इति
कृतमताकिञ्चनविचारणयेति सर्वमवदातम् ॥

॥ पण्डितदुर्गेकविरचितधर्मोत्तरनिरूप्यस्य धर्मोत्तरप्रदीपतृप्तिरस्य प्रथमः परिच्छेदः ॥

^१ भवादवस्यन्ति A C. P. H. E. N

^२ प्रमाणमिति न्यायविन्दुटीकायां प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ॥ मालमस्तु ॥A

प्रमाणमिति आचार्यधर्मोत्तरविरचिताया न्यायविन्दुटीकायां प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ।C

द्वितीयः स्वार्थानुमानपरिच्छेदः ।

एवं प्रत्यक्ष व्याख्यायानुमान व्याख्यातुकाम^१ आह—

अनुमानं द्विधा ॥१॥

अनुमानं द्विधा द्विप्रकारम् । अथानुमानलक्षणे वक्तव्ये किमकस्मात् प्रकारभेद कथ्यते ? उच्यते । परार्थानुमानं शब्दात्मकम्, स्वार्थानुमानं तु ज्ञानात्मकम् । तयोस्त्यक्तभेदात् नैक लक्षणमस्ति । ततस्तयोः प्रतिनियत लक्षणमाख्यातु प्रकारभेद कथ्यते । प्रकारभेदो हि व्यक्तिभेदः । व्यक्तिभेदे च कथिते प्रतिव्यक्तियनियत लक्षणं शक्यते वक्तुम् । नाग्यया । ततो लक्षणनिर्देशाङ्ग^२मेव प्रकारभेदकथनम् । अशक्यता च प्रकारभेदकथनमन्तरेण लक्षण-निर्देशस्य ज्ञात्वा प्राक्^३ प्रकारभेद कथ्यत इति ॥

प्रत्यक्षानुमानभेदेन द्वे प्रमाणमुद्दिष्टम् । तत्र व्याख्यात प्रत्यक्षम् । यथाहेशमधुनाऽ-नुमानं व्याख्यातुमकस्मात्प्राप्तमित्यमिसधायाह—एवमिति । एवमनन्तराकतेन चतुर्विधप्रतिपत्तिनिराकरणप्रकारेण । प्रकारे भाप्रत्ययोऽयमिति दशयन्नाह—द्विप्रकारमिति ।

ननु चानुमानस्य लक्षणं वक्तुकामेनास्य लक्षणमेव वक्तव्यम् । तत्किमिदमप्रस्तुता-भिधानमास्पीयत इति पूर्वपक्षम्—अथेत्यादिनोत्थापयति । अथशब्दोऽयं प्रश्ने । अकस्मादिति निपातो निनिमित्तवचन । उच्यत इत्यादिना परिहरति । तयोर्ज्ञानाभिधानात्मनो । एकमिति साधारणम् । यथा चतुर्णामपि प्रत्यक्षाणां ज्ञानरूपत्वादेक कल्पनापोद्धत्वादिसाधारण लक्षणं सम्भवति, तथा यदि स्यात् प्रत्यक्षवत्लक्षणमेव प्रथममुक्तं स्यादिति भावः । प्रतिनियत प्रतिस्विकम् । प्रकारस्य भेदो नानात्वम् ।

ननु प्रतिव्यक्तियनियत लक्षणं व्यक्तिविशेषोपदर्शनं विना न शक्यते दर्शयितुमिति व्यक्तिभेद एव कथयितव्यः । तर्हि प्रकारभेद कथ्यत इत्याह—प्रकारेति । हिंयस्मात् । यदि तस्मिन् दर्शितेऽपि प्रतिनियतलक्षणाख्यानं न शक्यं तर्हि किं तेन कथितेनेत्याह—व्यक्तीति । यो यस्मादर्थः । प्रतिशब्दोऽयं नियतावबुद्धिः, तेन प्रति विशिष्टा व्यक्तिस्तत्र नियतमिति,

१ व्याख्यातुमाह—A

२ निर्देशार्थमेव A.C.

३ ज्ञात्वा प्रथमं प्रका० C. D.

किं पुनस्तद् द्वैविध्यमित्याह—

स्वार्थं परार्थं च ॥२॥

स्वस्मादिदं स्वार्थम् । येन स्वर्थं प्रतिपद्यते तत् स्वार्थम् । परस्मादिदं परार्थम् ।
येन परं प्रतिपादयति तत् परार्थम् ॥

सप्तमी[पाणिनि २-१-४०] इति योगविभागात्समासः । यद्वा नियतं विशिष्टं लक्षणं न
शक्यं वक्तुम् । क्व च नियतमित्याशङ्क्योक्त—प्रतिव्यक्तीति । व्यक्ती व्यक्तावित्यव्य-
यीभावः । यस्मादन्यथा प्रतिनियतलक्षणाख्यानस्याशक्यत्वं ततस्तस्मात् । लक्षणनिर्देशा-
ङ्गमेवेति लक्षणनिर्देशनिमित्तमेव ।

एतेन यच्चोच्यते लक्षणमात्रे कथिते विशिष्टलक्षणमनुमानमेकमनेकं वाऽस्तु । किं तस्य
प्रकारभेदकथनेनेति तत्परिहृतम् । यदि हि साधारणं लक्षणमभिप्रेत्येदमुच्यते तदा तत्रास्तीति
किं कथ्येत । अथ विशिष्टं लक्षणं तदपि व्यक्तिभेदकथनमन्तरेण वक्तुं यदि शक्येत किं न
कथ्येत । केवलमिदमेव नास्तीति । अत एवादावेव तदभिधानं न्याय्यम्, न तु पश्चादिति दर्श-
यितुमाह—अशक्यताम्—इति । तदन्तरेण लक्षणनिर्देशस्याशक्यतां ज्ञात्वा । सोऽवधारणे ।
प्राग्लक्षणकथनात्पूर्वम् ।

स्यादेतत्—स्वार्थानुमानमेवलक्षणं परार्थानुमानमेवलक्षणमिति किं विशिष्टं लक्षणं न
शक्यते वक्तुम् ? एवमपि किमनुमानइति नावेदितं भवति येन ससंख्येया सत्या—अनुमानं द्विषा
स्वार्थं परार्थं चेत्पुच्यत इति ? सत्यमेतत् । केवलं नियमार्थमेतद् विभागवचनमिति क्लृप्तम् ।
अनुमानं द्विषा—द्विधैर्ब्रह्मात्मकमिति कथं नाम [37b] प्रतीयतेति । इतरथेह तावदेतावदेव
व्युत्पाद्यनया प्रस्तुतम्, अन्यत्र पुनरप्यवस्थानुमानं व्युत्पाद्यमस्तीत्याशङ्क्य नाहृत्य निराकृता
स्यादिति ॥

पूर्ववच्छेपवदारूपेण अन्यथापि द्वैविध्यसम्भवात् सत्ययानं पुच्छति—किं पुनरिति ।
किमिति सामान्यान् पुच्छति । पुनरिति विशेषतः ।

स्वार्थशब्दस्य विग्रहं दर्शयति—स्वस्मादिति । अर्थशब्देन नित्यसमासादस्य पदविग्र-
हमाह । इदमित्यनुमानम् । स्वार्थमिति समस्तपदनिर्देश एव । अस्य चात्मप्रतिपत्तिं प्रयोजन-
मित्यर्थः । अमुमेकार्यं स्पष्टयन्नाह—येनेति । येनानुमानेन कारणभूतेनानुमाता स्वर्थं प्रतिपद्यते
परोक्षमर्थमिति शेषः, प्रकरणलभ्यं वा । तत्स्वार्थज्ञानमात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनमिति यावत् ।

अपमाशय—त्रिरूपलिङ्गस्य ज्ञानं यस्य सन्तानं उत्पद्यते तत्तदर्थमेव । तेनान्यस्याप्र-
तिपत्तिः । तत्र स्वार्थमुच्यते । न तु त्रिरूपज्ञानं क्वचित्पुमि नियममस्ति । यदपेक्षया
स्वार्थमुच्यते । येन स्वर्थं प्रतिपद्यत इति वृत्तवशाद्यमभिप्रायः । यद्यपि प्रतिपत्तिरनुमानज्ञा-
नामिदं तदपार्थक्यस्यापि व्यवस्थाप्यव्यवस्थायनभावनं त्रियाकरणभेदे दर्शितं इति साहचर्यमाग-
रणमनुमानम्, अधिगमकृता पञ्चावस्था प्रतिपत्तिरिति ।

तत्र^१ स्वार्थं त्रिरूपास्त्रिङ्गाद् यदनुमेये ज्ञानं तदनुमानम् ॥३॥

तत्र तपो स्वायपरार्यानुमानयोर्मध्य स्वाय ज्ञानं किंविशिष्टमिहाह—त्रिरूपादिति ।
त्रोणि रूपाणि यस्य वक्ष्यमाण^२लक्षणानि तत त्रिरूपम् । लिङ्गघते गम्यतेऽननाऽथ इति

परायमित्यस्य विग्रहमाह—परस्मादिति । पूर्ववत्स्य षदविग्रहः । परायमिति समस्त
षदमुक्तम् । अस्य च परप्रतिपत्तिः प्रयाजनमियथ । अमुमथ यनयादिना स्पष्टयति । यन वाक्यन
करणेन पर प्रति वाक्य प्रतिपादयति परोक्षमय बोधयति तत त्रिरूपलिङ्गाख्यानं वाक्य
परायमनुमानम् ।

अत्राप्ययमस्याभिप्रायः—यद्यपि अभिधानरूपमप्यनुमानं न नियतं पुंसि तथाऽपि तत्परा
यमेव । तथाहि यद् यदुद्दिश्य प्रवर्तते तत तदवमुच्यते । परमुद्दिश्य प्रवर्तते च गब्दो
नात्मानम् । अतो नानवस्थितपाराय्य गब्दः । प्रयोजनसमीहाविषयस्याधस्य पर एव
प्रयोजको यस्मादिति । परोक्षप्रतिपत्तिरुत्त्वेन पारम्पर्याविशिष्टविषयवैशिष्ट्ये स्वार्थादस्य
पृथग्वचनम् साक्षादनयो र्यापारभदानिति च द्रष्टव्यम् ।

नन च परार्यानुमानोपात्तवाक्यवदस्ति किञ्चित् वाक्यं यत्परप्रयक्षोपयोगि । यथा एष
कलमा धावति इति वाक्यम् । अतः परार्यानुमानवत्पराय प्रयक्ष किं न व्युत्पाद्यत इति ?
अत्रोच्यते—परोक्षाद्यप्रतिपत्त्या सामग्री—लिङ्गस्य पक्षधर्मता साध्यव्याप्तिश्च—तदाप्यानाद्
वाक्यमुपचारात् पराधानुमानमुच्यते । न तु तत्र कथञ्चिदङ्गभावमात्रेण स्वास्यादेरपि तथा
प्रसङ्गात् । इदं पुनः अयं कलम इत्यादिवाक्यं न प्रयक्षोपयोग्यं सामग्रीत्रियालोकादि तदभि
धानात्तन्निमित्तं भक्त्या व्यपदेशमश्नुते यन् व्युत्पाद्यतामप्यनवीत । किं तर्हि ? कस्यचिद्
दिदुक्षामात्रजननम् । यथा कथञ्चित्परप्रयक्षोपयोग्यतावङ्गभावमात्रेण तदुक्त्य नवोत्तवे वस्तुनि
सन्निहितेऽपि कथञ्चित्परप्रयक्षोपयोग्यतावङ्गभावमात्रेण [38a] गिरस्तदपि वचनात्मकं
परायप्रत्यक्षं व्युत्पाद्यितुं व्युत्पाद्यमापद्यत । एतच्च कं स्वस्थामा मनसि निवेद्यत् । किञ्च
भवतु तथाविधं वचनं पराय प्रयक्षम् । किंलिङ्गम् ? तस्यापि व्युत्पादनाहस्याव्युत्पा
दनात्प्रमाद एव महता क्षतिरिति चेत् । न तच्चारूपस्य व्युत्पादनम् अपिप्रतिपत्तं ।
विप्रतिपत्तिनिराकरणं हि स्वरूपप्रतिपादनं व्युत्पादनम् । न तु केचित् तथाविधे वचनं
परायप्रत्यक्षोपयोगिनि विप्रतिपद्यते । यन् तत्पि व्युत्पाद्यत परार्यानुमानं^४
वस्तु प्रतिपद्यमाना अपि तद्व्यव्याप्तिव्यतिरेकाभ्यां निगदन्तो दृष्टा अविनाभाववचनात्
उपनयनाभ्यतदावतिवचनानां च प्रयोगादिति तद व्युत्पाद्यते । यदि तु तथापि न विप्रतिप
द्येत् परे तदा तत्पि नव व्युत्पाद्यति स्याद् इत्यलमतिविस्तरेण ॥

इह ययव स्वयं प्रतिपन्नं परोक्षायस्तथैव परस्मै प्रतिपाद्यत इति स्वार्थानुमानपूर्वकं वा
त्परार्यानुमानस्य प्रथमं स्वार्थानुमानमवचनम् । यद्योद्गमव च लक्षणं प्रणयमिति स्वार्थानुमानं

१ तत्र त्रिरू० E

२ ०मेयज्ञानं C

३ वक्ष्यमाणानि D

४ अस्पष्टम्—सं०

लिङ्गम् । तस्मात् त्रिरूपास्तिलङ्गात् यत् जातज्ञानम् इति । एतन् ^१हेतुद्वारेण विशेषणम् । तत् ^२त्रिरूपाच्च लिङ्गात् त्रिरूपस्तिलङ्गालम्बनमप्युत्पद्यत इति विशिनष्टि—अनुमेय इति । एतच्च विषयद्वारेण विशेषणम् ।

त्रिरूपास्तिलङ्गाद्युत्पन्नमनुमेयालम्बनं ज्ञानं तत् ^३स्वार्थमनुमानमिति ॥

लक्षणविप्रतिपत्तिं निराकृत्य फलविप्रतिपत्तिं निराकर्तुमाह—

प्रमाणफलव्यवस्थाञ्चापि प्रत्यक्षतः ॥४॥

प्रमाणस्य^४ यत् फलं तस्य या व्यवस्था ^५साज्ञानानुमानेऽपि ^६प्रत्यक्ष इव प्रत्यक्षवत् वेदितव्या ।

सर्वं लक्षणं तत्रैवादिनाऽऽदित उपदिष्टमाचार्येण तद् व्याचष्टे तत्रेति । स्वार्थपरार्थानुमान-समुदायात् स्वार्थानुमानं स्वार्थवत्जात्या निर्धार्यते । तस्मात्त्रिरूपास्तिलङ्गात् यज्जातमिति व्याचक्षाणो मूले त्रिरूपास्तिलङ्गादिति या पञ्चमी भा गम्यमानजनिक्रियापेक्षया “जनिकर्तुं प्रकृति” [पाणिनि १.४.३०] इत्यनन लघ्वापादानसप्तकाऽपादान एवेति दर्शयति । हेतुद्वारेण जनकमुखेन । त्रिरूपास्तिलङ्गादिति व्याचक्षाणमाचार्येणैकद्विपदव्युदासेन पट्पञ्ची प्रतिक्षिप्य सप्तमपक्षपरिग्रहेण लिङ्गस्य लक्षणमभिप्रेतं प्रकाशितमिति । यथा चैतत् तथा भट्टारचंद-निबन्धनमर्चंढालोकसहितं विधास्यन्तो विस्तरेण स्पष्टयिष्याम ।

अनुमेयग्रहणस्य व्यावर्त्यं दर्शयति—त्रिरूपाच्चेति । ओ यस्मादर्थे । इतिहंती । त्रिरूपस्तिलङ्गालम्बनमिति धूमं दुष्ट्वा सर्वत्राय बह्निनान्तरीयक इति ज्ञानं वाच्यम् । तद्विपरम्परया त्रिरूपास्तिलङ्गाज्जातमिति । इतिना विरोधस्य स्वरूपमुक्तम् । विरोधितमेव ज्ञानम् । किम्पुनर्विधिष्यत इत्याह—एतच्चेति । ओ यस्मात् । विषयद्वारेणावसीयमानविषयद्वारेण विरोधेण व्यवच्छेदकम् ।

अवयवार्थं व्याख्याय समुदायार्थं त्रिरूपेत्यादिना व्याचष्टे । अनुमेयी धर्मधर्मिसमुदायं आलम्ब्यत इत्यालम्बनं यस्येति विग्रहः । इतिर्वान्वयार्थपरिसमाप्तौ एवमर्थं संप्रापरेण सम्बद्धयते—एवमुक्तेन प्रकारेण लक्षणविप्रतिपत्तिं निराकृत्येति ॥

ननु च प्रमाणस्य क्रलमिति यथाचार्यस्य विवक्षितं धर्मोत्तरेण चैव व्याख्यायते तदा प्रमाणभागव्यवस्थायां किमुक्तमाचार्येण, धर्मोत्तरेणापि ‘नीलसारूप्य व्यवस्थापनहेतु प्रमाणम्’ इत्युपरिष्ठात् [पृ० ९१] किमिति दर्शयिष्यते इति चेत् । नैष दोषः । नहि प्रमाणस्येत्यादिना

^१ त्रिरूपलिङ्गजं ज्ञानमित्यर्थः । हेतुः कारणम् ।

^२ ०पणम् । त्रिरूपा० C D

^३ स्वार्थानु० D

^४ ०स्पाऽज्ञा० A B P H E

^५ ०पि प्रत्यक्षवत् प्रत्यक्ष इव P H E

^६ प्रमाणफलमिति । प्रमाणस्य यत्—B C D

यथा हि ^१नीलस्वरूपं प्रत्यक्षमनुभूयमानं नीलबोधरूपमवस्थाप्यते^२, तेन नीलसाहचर्यं^३ व्यवस्थापनेहेतुं प्रमाणम्, नीलबोधरूपं तु ^४व्यवस्थाप्यमानं प्रमाणफलम्; तद्वद् अनुमानं नीलाकारमुत्पद्यमानं नीलबोधरूपमवस्थाप्यते, तेन नीलसारूप्यमस्य^५ प्रमाणम्, नीलविकल्परूपं त्वस्य^६ प्रमाणफलम् । साहचर्यवशाद्धि तन्नीलप्रतीतिरूपं सिध्यति । नान्यथेति ॥

एवमिह सख्यालक्षण-फलविप्रतिपत्तयः । प्रत्यक्षपरिच्छेदे तु गौचरविप्रतिपत्तिर्निराकृता । लक्षणनिर्देशप्रसङ्गेन तु त्रिरूपं लिङ्गं प्रस्तुतम् । तदेव व्याख्यातुमाह—

त्रैरूप्यं पुनर्लिङ्गस्यानुमेये सत्त्वमेव, सपक्ष एव सत्त्वम्, असपक्षे चासत्त्वमेव निश्चितम् ॥५॥

त्रैरूप्यमित्यादि । लिङ्गस्य यत् त्रैरूप्यं यानि त्रीणि रूपाणि तदिदमुच्यते इति शेषः । किं पुनस्तत्^१ त्रैरूप्यमित्याह—अनुमेयं वक्ष्यमाणलक्षणम् । तस्मिन् लिङ्गस्य सत्त्वमेव निश्चितम्—एकं रूपम् । यद्यपि चात्र निश्चिन्नग्रहणं न कृतं तथापि अन्ते कृतं प्रकान्तयोर्द्वि-
गौरपि रूपयोरेकदेशणीयम् । यतो न योग्यतया लिङ्गं परोक्ष-ज्ञानस्य निमित्तम् । यथा

नीलस्य प्रमाणशब्दस्य फलशब्देन विग्रहो दक्षितः । किन्त्व[38b]यंप्रदर्शनं कृतम् । एतच्चोपलक्षणं तेन फलस्य साधनं च यत्तस्यापि या व्यवस्था साऽपि गृह्यते । मूले तु द्वन्द्व-
समास एवाभिप्रेतो धातिककारस्य । पूर्वनिपातविधेरशानित्यत्वात् न फलशब्दस्य पूर्वनिपातः । अत एव विनिश्चयः—“न प्रमाणफलयोर्विषयभेदः” इति ।^२ “लक्षणगौचरफलविषय इति । नीलसारूप्यम् अस्पष्टनीलसाहचर्यम्, अनुमानस्यापरोक्षीकरणाभावात्, विजातीयमात्रव्यावृ-
त्तस्यानुमानेन प्रतीतिः । नीलप्रतीतिरूपं नीलविकल्परूपं सिद्ध्यति निश्चीयते ॥

ननु सख्यालक्षणफलविप्रतिपत्तय एवानुमानस्य निराकृता, न तु विषयविप्रतिपत्ति-
रित्याह—एवमिति । एवमनन्तरोक्तेन प्रकारेण इहानुमानपरिच्छेदे निराकृता इति शेषः,
वक्ष्यमाणं वा निराकृतेति पदं वचनविपरिणामेन सम्बन्धीयम् ।

त्रैरूप्यमित्यादिग्रन्थस्य यत् उक्तवान्, तत् लक्षणेत्यादिना दर्शयति । प्रसङ्गेन प्रस्तावेन
यानि त्रीणि रूपाणि तान्येव तथेत्यावेदयति । तद्विधं त्रैरूप्यमिति प्रकृतत्वात् शेषोऽभ्याहारः ।
अवाधितयपयत्वाद्यनेकरूपसम्भवे पृच्छति किं पुनरिति । किमिति सामान्यतः पृच्छति ।
पुनरिति विशेषतः । कस्मात् पुनस्तदपेक्षणीयमित्याह—यत् इति । परोक्षो योऽर्थस्तस्य यज्ज्ञानं
तस्य । धीर्न वैधर्म्यं दृष्टातः । कस्मान्न तथेत्याह—दृष्टादिति । अप्रतिपत्तेः परोक्षार्थस्यति
प्रकरणात् । यज्ज्ञातं लिङ्गं न परोक्षज्ञाननिमित्तं तर्हि पक्षधर्मतया ज्ञातमेवास्तु परोक्षप्रकाशनं

^१ नीलस्वरूपं C D

^२ रूपमेवावस्था० C

^३ रूप्य नीलव्यव० C

^४ रूप्य त्ववस्था० D

^५ रूप्यत्ववस्था० C

^६ रूप्य प्रमा० C

^७ रूपं तु प्रमा० B D

^८ पुनरत्रैरूप्यम्—A

^९ परोक्ष ज्ञानस्य—C

^{१०} पदित्तवाह्यं लिखितं न पठ्यते—स०

धीत्रमद्वयस्य । अद्वैताद् धूमाद् अग्नेरप्रतिपत्तेः । ^१नापि स्वविषयज्ञानादेर्धं ^२परोक्षार्थ-
प्रकाशनं । यथा प्रदीपो घटादेः । ^३द्वैतादप्यनिश्चितगम्यन्धारप्रतिपत्तेः ^४ । तस्मान्
“परोक्षार्थान्नरोदयतया निश्चयनमेव लिङ्गस्य परोक्षार्थप्रतिपादनध्यापारः । नाप्य-
वशिष्यत् । अतोऽत्राप्यनिरेषपक्षपरमत्वनिश्चयो लिङ्गध्यापारात्मकत्वादवश्यतस्तस्य इति
सर्वेषु रूपेषु निश्चयनप्रारम्भोपपत्तिः ।

तत्र सत्त्वगुणधर्मादिषु चाक्षरवादि निरस्तम् ^५ । एवकारेण पक्षवैयर्थ्यात्तदो
निरस्तः ^६ । यथा क्षेत्रज्ञानरूपं स्वापादिनि पक्षादनेषु तदेषु पक्षगोचरक्षणः स्वाप-
एवदेशो न सिद्धः । न हि सर्वेषु क्षात्रासो पक्षगोचरमात्रः विष्णुर् केचिदेव । सत्त्वगुणधर्म-
स्य

तन् विमलपद्मनिरेषनिश्चयेन तस्य ^७ इत्यादिप्रत्याह—नापीति । लिङ्गमिति सम्यग्धृते ।
प्रदीपोऽपि दृष्टा[ड]निश्चितादिनि । न केवलमद्वैतादपि दृष्टः । यत् एव तस्माद् हेतोः ।
अन्तरं व्यवधानम्, न तथा गान्तरम् । “न भ्राह्” [वागिनि ६.३.७१] इत्यादिमूले नेति
योगविभागाप्रलोपाभावः । गान्ते भव इति महादिवाष्टः । तत्र स्वापिक-वन् । परोक्षस्य
बहुव्यादेर्नान्तरीयबीजविनाभावी तस्य भावमन्ता तथा निश्चयनम्—सर्वत्रायमेव विनाभावीनि
विस्तरणम् । लिङ्गस्य गमनस्य व्यापनं रूपं व्यापारः । त्वानिश्चयवाक्यद्वयव रूपस्य लिङ्ग-
त्वान् । एवकारेण व्यवच्छिन्नमेवान्यस्य तद् व्यापाररूपत्वं ग्राह्यार्थं नाप्यस्य हेतुना नूतनम् ।
यत्तु नरवाप्यमेव नान्तरीयव इति ज्ञानं तदनुमानज्ञानमिति ज्ञेयम् । पूर्वकं तु लिङ्गज्ञान-
मिति । अतः सत्त्वेनानिश्चयान्तिङ्गादनिश्चितगम्यन्धारप्रतिपत्तेः कारणान्ध्यादिनिश्चयो-
ऽवश्यमस्तस्यः । तथापि कथं कर्तव्यं इत्यादिप्रत्याह—अतिरेकमूर्तेर्नोक्तमेव हेतुमन्वयमुत्तेनापि
दर्शयन्नाह—लिङ्गमिति । लिङ्गध्यापारस्य परोक्षप्रतिपादने गम्यध्यापारस्यात्मा स एव तर्पेति
स्वापिकः वन् कर्तव्यः । तस्य भावस्वरूपादिनि हेतुपदं कृत्वाऽप्यनुपपत्तिः । सर्वेष्वनुमेय-
सत्त्वादेषु रूपेषु लक्षणेपु । [39a]

सम्प्रत्येकैवस्य रूपस्य यद् भावस्वरूपं तत्त्वमेव दर्शयितुमाह—तमेति । आदिप्रहणाद्
व्यधिकरणसिद्धविरोधभासिद्धविरोध्यासिद्धानां सङ्ग्रहः । अमीषामपि स्वत्वासिद्ध एवान्त-
र्भावान् । यथा तु प्रभेदो यथा वास्तवविस्तरयोपरिष्टाद् वक्ष्याम । केचिदेव तिन्निष्ठिका-
प्रभृतयः ।

अथापि स्यान् स्वापवन् धूमोऽप्ययमेव देशासिद्ध एव । तथाहि पर्वतारिह पक्षस्तत्र
च केचिदेव देशे सिद्धो न सर्वत्र । न च पर्वतारिरेकोऽयमव्यव्युपगन् ।

^१ ननु च यदा धूमस्वरूपमेव प्रत्यक्षेण ज्ञायते तदा परोक्षस्य निश्चयापकं भवति ।
याह 1—टि०

^२ परोक्षप्रका० C

^३ धूमान्—टि०

^४ अग्नेः—टि०

^५ ०क्षार्थानां E

^६ दि निषिद्धम् B D

^७ ०सिद्धो यथा A N P ०सिद्धो निरस्तो हेतुः यथा B D E H

पश्चात्कृतेनैव 'कारेणासाधारणो धर्मो' निरस्तः । यदि हि 'अनुमेय एव सत्त्वम्' इति कुर्यात्^२ श्रावणत्वमेव हेतुः स्यात् । निश्चितग्रहणेन सन्दिग्धासिद्धः^३ सर्वो निरस्तः ।

सपक्षो बक्ष्यमाणलक्षणः । तस्मिन्नेव सत्त्व निश्चितमिति द्वितीय रूपम् । इहापि

अर्थविविधोऽपि पक्षव्यापक उच्यते तद्धि स्वापेन किमपराद्ध येनासावेवैको न युक्त इति । अत्र केचिदेव प्रतिविदधति । जिज्ञासितधर्मविज्ञापवत्त्वेन हि रूपेण धर्मो पक्ष उच्यते । यश्चासौ पर्वतादिस्तत्र न बह्विजिज्ञासितः । विन्ताहि ? यत्र नत्रोद्गमः । तत्रैकदेशस्य धूम-
दशनेऽप्येकदेशवह्निजिज्ञासितो ज्ञायत इति किं सर्वपर्वतव्यापिना धूमेन कार्यम् ? यदि पुन सर्वत्रैव बह्निमस्य जिज्ञासितः स्यात्, स्यादेवाय पक्षैकदेशासिद्धः । न पर्वतदेवम् । तत् कथमस्य स्यात्त्वम् ? अत्र पुन सर्वेषामेव तरुणा चैतन्य जिज्ञासितमिति सकलपादपक्ष्यापिर्नैव स्वापेन प्रयोजनम् । यथा वेदस्य सर्वस्यैव पौरुषयत्वे साध्ये सकलभूनायव्यापकेनैव वाक्यत्वेन प्रयोजनम् । न चाय सर्वान व्याप्नोति । तत् पक्षैकदेशासिद्ध उच्यते ।

एके तु—लोकाध्यवसायसिद्ध महीधरादरेकत्वमवलम्ब्याय व्यवहारः, न च सदपा तरुणा तथैकत्व लोकोऽध्यवस्यति, येन स्वापस्यापि तथा सिद्धिर्भवति तत् किमवध नामेति प्रतिपन्ना ।

अयामिधीयते—यदि कश्चित्तिन्तिडिकाप्रभृतीनेव पादपान पक्षयित्वा स्वाप हेतूकरोति, तदाऽय न पक्षैकदेशासिद्ध इति किं न साधयेच्चैतन्यमिति ?

असदेतत्—विकल्पानुपपत्तेः । यदि सर्वजनप्रसिद्ध इन्द्रियव्यापारविरोध्यवस्याविशेष स्वापो निद्रापरनामा हेतुरभिप्रेतस्तदाऽयं तेष्वपि तरुष्वसिद्ध इति कथं चैतन्यमनुमापयेत् ? अथ येन केनचिदुपाधिना स्वापनष्टमात्रवाच्योऽर्थो हेतुस्तथाविधस्य स्वापस्य चैतन्येन व्याप्य-
सिद्धेः सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकतयाऽर्जकान्तिकः ।

“यच्छतसर्थप्रत्ययेन” [पाणिनि २ ३ ३०] इत्यनेन पश्चाच्छब्दयोगे सत्त्ववचनात्पट्टी । असाधारण सपक्षसपक्षसाधारणो यो न भवति । पक्षस्यैव यो धर्म इति यावत् । निरस्तो हेतुत्वेन प्रतिक्षिप्तः । पूर्वाविधारणे तु नाय निराकृत स्यादिति दर्शयति यदीति । हिर्यस्मात् । अयमस्याशयः—यश्चानुमेय एव सत्त्व यस्येति लक्षण स्यात्तदा सपक्ष एव सत्त्वमिति वचनमति-
रिच्यमान लक्षणान्तरं भविष्यति । व्याघात एव वा भविष्यतीति । निश्चितग्रहणस्येहा-
पेक्षितस्य व्यवच्छेद दर्शयति—निश्चितेति । सन्दिग्धश्चासावस्य हेतुत्वेन विशेषणत्वेन चासिद्धोऽनिश्चितश्चेति विग्रहः । सन्दिग्धविशेषणमिदं, सन्दिग्धविशेष्यासिद्धश्च सन्दिग्धासिद्ध एवान्तः[39b] भवतीति, सोऽप्यनेनैव निरस्तः । यथाऽनयोर्भेदो यथा चान्तर्भावस्तथा-
परस्तात्प्रदर्शयिष्यामः । इहाश्रितत्वादार्येन न्यायेन हेतुसत्त्वस्य विशेषणरूपत्वाद् अनेन सहोदिति (त) एवकारो धर्मायोगस्य व्यवच्छेदको द्रष्टव्यः ।

^१ अग्रे कृतेन—टि०

^२ इति श्रूयात्—B D

^३ असर्वज्ञ कश्चित् वक्तृत्वात्—टि०

सत्त्वग्रहणेन विद्वदो निरस्तः । स हि नास्ति सपक्षे । एवकारेण साधारणानैकान्तिकः^१ । स हि न सपक्ष एव वर्तते किन्तुभयप्रापि । सत्त्वग्रहणात् पूर्वविधारणवचनेन^२ सपक्षाध्यापि-
सत्तावस्थायि प्रयत्नानन्तरीयकस्य हेतुत्वं कथितम् । पदवादवधारणे^३ त्वयमर्थः स्यात्—सपक्षे
सत्त्वमेव यस्य स हेतुरिति प्रयत्नानन्तरीयकत्वं न हेतुः स्यात् ।^४ निश्चितवचनेन सदिग्धा-
न्वयोर्नैकान्तिको निरस्तः । यथा सर्वज्ञ कश्चिद् वस्तुत्वात् । वस्तुतर्कं हि सपक्षे सर्वज्ञे
सदिग्धम् ।

असपक्षो वक्ष्यमाणलक्षणः । तस्मिन्नसत्त्वमेव निश्चितम्—तृतीयं रूपम् । तत्रा-
सत्त्वग्रहणेन विद्वदस्य निरासः^५ । विद्वदो हि विपक्षेऽस्ति । एवकारेण साधारणस्य विपक्षक-
देशवृत्तेनिरासः ।^६ प्रयत्नानन्तरीयकत्वे साध्ये ह्यनित्यत्वं विपक्षकदेशो विद्युदादौ अस्ति,
आकाशादौ नास्ति । ततो^७ नियमेनास्य निरासः ।^८ असत्त्वशब्दाद्वि पूर्वस्मिन्नवधारणेऽयमर्थः
स्यात्—विपक्ष एव यो नास्ति स हेतुः । तथा च प्रयत्नानन्तरीयकत्वं सपक्षेऽपि^९ सर्वत्र

साधारणत्वात् सपक्षासपक्षवृत्तित्वादनैकान्तिकत्वं कस्मिन्नन्ते साध्ये विपर्यये बाध्यं
वस्यतरेवेति तथा निरस्त इति वर्तते । सपक्षाध्यापिनी सकलसपक्षावतिनी सत्ता यस्येति
विग्रहः । प्रयत्नानन्तरीयकत्वमप्यनित्यत्वसिद्धौ समर्थो हेतुरिति दर्शयितुं सकलसपक्षाध्यापि
प्रयत्नानन्तरीयकत्वमुदाहृतमिति द्रष्टव्यम् । वस्तुनस्तु सर्व एव कार्यहेतुर्धूमादि सपक्षक-
देशवृत्तिर्बोद्धव्यः । इतिरेवमर्थः । एव सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वमुपलक्षणत्वादस्य धूमादि-
कनपि न हेतुः स्यात् । सदिग्धोऽन्वयो यस्य स तथा । इहाध्यत्वादार्थेन न्यायेन सपक्ष-
लक्षणस्य धमिणो विरोध्यत्वादनन सहोदितो निपातः पक्षे वृत्ते वृत्तौ लब्धाया समुच्चीयमा
नावधारणत्वादसपक्षलक्षणधर्म्यन्तरयोगस्य व्यवच्छेदको द्रष्टव्यः ।

तृतीयं रूपं व्याख्यातुमाह—असपक्ष इति । वक्ष्यमाणं लक्षणमस्येति विग्रहः ।
कथमस्य निरासः इत्याह—विद्वदो हीति । हिर्यस्मात् । साधारणस्य सपक्षासपक्षसाधा-
रणस्य । कस्मिन् साध्ये किन्तुदीदृशमित्याह—प्रयत्नति । प्रयत्न-पुरुषव्यापारः । नियमेना-

^१ अत्र D प्रती पदिक्रवाह्यभागे 'अनित्य' शब्दः प्रमेयत्वात् इति टिप्पणं वर्तते ।
तच्च B प्रती मूले निवेशितम् इति प्रतिभाति । HN प्रतावपि एवमेव—स०

^२ सपक्षव्या० B H

^३ ने हि अयं A C

^४ निश्चयवच० A

^५ पूर्ववदत्रापि D प्रती 'नित्य' शब्दः कृतकत्वात् खण्' इति पदिक्रवाह्य टिप्पणत्वेन
लिखितः पाठः B प्रती मूलत्वेन अनिविष्ट इति भाति—N प्रती अपि तथैव कृतम् ।
H प्रती तु 'विपक्षकदेशवृत्तेनिरासः' इत्यनन्तरं युद्धिन—स०

^६ प्रयत्नानन्तरीयकः शब्दः, अनित्यत्वात् षट्बत्—टि०

^७ नियमतोऽस्य C

^८ असत्त्ववचनात् पूर्व० APHEN शब्दात् पूर्व० B C D

^९ ०पि नास्ति—B E

नास्ति । ततो न हेतुः स्यात् । ततः पूर्वं न कृतम् । निश्चितग्रहणेन सन्दिग्धविपक्ष-
व्यावृत्तिकोऽनैकान्तिको^१ निरस्तः ।

ननु च सपक्ष एव सत्त्वमित्युक्ते विपक्षोऽसत्त्वमेवेति गम्यत एव । तत् किमर्थं^२ पुनरभयो-
रुपादानं कृतम् ?^३ उच्यते । अन्ययो व्यतिरेको वा नियमवानेव प्रयोक्तव्यो नान्यपेति
दर्शयितुं^४ द्वयोरप्युपादानं कृतम् । अनियते^५ हि द्वयोरपि प्रयोगेऽप्यमर्थः स्यात्—सपक्षे
योऽस्ति विपक्षे च यो^६ नास्ति स हेतुरिति । तथा च सति स त्रयामः^७ तत्पुत्रत्वात् दृश्यमान-

वधारणेन एवकारेणेति यावत् । असपक्ष एवेति किं नावधार्यत इत्याह—असत्त्वेति ।
ह्रियंस्मात् । भवत्वेव का क्षतिरित्याह—तथा चेति । प्रयत्नानन्तरीयकग्रहणं पूर्ववदुप-
लक्षणम् । निश्चितग्रहणस्य व्यावृत्त्यमाह—निश्चितेति । विपक्षाद् व्यावृत्तिविपक्षव्यावृत्तिः ।
सन्दिग्धा विपक्षव्यावृत्तिस्य स तथा ।

ननु न सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वं नामाय हेतुदोषः । नत्वं निरस्त्यते ? तथाहि—
य एव विपक्षे बीक्षिता हेतुः स एव प्रमेयत्वादिवदभिमत न साधयेत् । यः पुनर्महताऽपि
प्रयत्नेन मृग्यमाणोऽसपक्षे नोपलक्षितः स कथमङ्ग साध्य न साधयेदिति ? तदेतदवश्यम् ।
यतो योऽपि विपक्षे बीक्षितो हेतुः सोऽपि इष्टो दुष्टः । कथं ? साध्यं विनाऽप्युपलब्धेरिति
चेत् । ननु यदि नामासी साध्यमन्तरेणान्यत्र दृष्टस्तथापि विवादाध्यासिते धर्मिणि साध्यं
किं न साधयति ? नहि अयमत्रापि साध्यं विनैव वर्तत इति प्रसाधक प्रमाणमस्ति । न चैकत्र
येन विना यो दुष्टः सर्वत्रासी तेन विनैव वर्तत इति सिद्धम् । अन्यथाऽपि बहुल दर्शनात् ।
अयं साध्यमन्तरेण यो वृत्तः साध्ये सत्येवासी वर्तत इति नियमाभावाद् विवादाध्यासिते सन्देह-
हेतुर्न सन्मृग्य हेतुर्भवितुमर्हति । हन्त तर्हि विपक्षे बीक्षणं तस्य साध्यधर्मिणि साध्यविनाकृता
वृत्तिः सम्भावयद् हेतुमनिश्चयहेतूकरोतीति आयातम् । सति चैव साध्यविपर्यये हेतुसत्ता-
बाधकप्रमाणादर्शनमपि—यद्यप्येव धर्मो भविष्यति, न च ततः साध्यमित्येवविधा वृत्तिमस्य—
संभावयति तदा किमय निश्चयहेतुर्भवितुमर्हति ? ततो वि[40a]पक्षे दर्शनं वा तथा शङ्का-
बीजमस्तु विपर्यये वा बाधकप्रमाणादर्शनं वेति को विशेषः ? तथा चाह बार्तिककारः—“न
तु सपक्षविपक्षयोः सत्त्वमसत्त्व वा निश्चयापेक्षम् । निश्चयेपि सन्देहमुखेनैव दोषात् । सोऽनि-
श्चयेऽपि तुल्य इति तथाविधोद्भावनमप्यत्र दूषणमेव । तथा विपक्षप्रचाराद् दूष्यवच्छेदेन
लभ्य गमकत्वं कथमात्मसात्कुर्व्याद्” इति ।

ननु चेत्यादिना लक्षणे बोधमाशङ्कते । विपक्षोऽसत्त्वमेवेति गम्यत इति भूवतोऽयं
मायः । पक्षे वृत्तौ लब्धाया सपक्ष एव सत्त्व निश्चितमिति खलु समुच्चीयमानावधारणोऽयं
निर्णयः । अयं चासपक्षोऽसत्त्वोऽनिश्चिते सन्दिग्धे वा न घटत इति अवश्यमसपक्षोऽसत्त्वमेव

^१ असर्वज्ञः कश्चित् वस्तुत्वात्—टि०

^२ ०यंमुत्र C D

^३ द्वयोरुपादानं—B C D

^४ यः नास्ति स A B D P H E N

^५ तदुच्यते—A P H E

^६ अनियमे हि A P H E N.

^७ त्रयामः त्वत्पुत्रः C

पुत्रवदिति तत्पुत्रश्च हेतुः स्यात् । तस्मात्प्रियमवतोरेवान्वयव्यतिरेकयोः प्रयोगः कर्तव्यो येन प्रतिबन्धो गम्येत साधनस्य साध्येन । नियमवतोश्च प्रयोगेऽवश्यकर्तव्यं द्वयोरेक एव प्रयोक्तव्यो^१ न द्वादिति नियमवानेवान्वयो व्यतिरेको वा प्रयोक्तव्य इति शिक्षणार्थं द्वयोरुपादानमिति ॥

त्रैलोक्यकथनप्रसंगेनानुमेयः सपक्षो विपक्षश्चोक्तः । तेषां लक्षणं वक्तव्यम् । तत्र कोऽनुमेय इत्याह—

अनुमेयोऽत्र जिज्ञासितविशेषो धर्मो ॥६॥

निश्चितमाभिपतीति । एवमुपरलक्षणत्वादस्यासपक्षे चासत्त्वमेव निश्चितमित्यनेन सपक्षे वृत्तिमात्रं लभ्यमेव । तेनैव च प्रयोजनमिति विं सपक्ष एव सत्त्वमित्यनेनेति द्रष्टव्यम् ।

उच्यत इति परिहारः । साध्येनान्वीयमानत्वं सत्येव साध्ये भविनृत्वम् साधनस्य स्वगतो धर्मोऽन्वयः । साध्याभावे व्यतिरेच्यमानत्वम् अभविनृत्वम् हेतोः स्वगतो धर्मो व्यतिरेकः । स चासत्त्व प्रयुज्यमानः शब्देन प्रणिपाद्यमानो नियमवानन्यभिचारवान् प्रयोक्तव्योऽन्यथा परोक्षप्रतीत्यङ्गं नोक्तं स्यात् । कथं च तथा प्रयुक्तो भवति ? यदाऽन्वयवाक्ये साध्ये नियत साधनं व्यतिरेकवाक्ये च साधनाभावे नियत साध्याभावः । साधनानुवादपूर्वसाध्यविधानेन साध्याभावानुवादपूर्वमाधनाभावविधानेन धीप्सापदयुक्तेन सर्वशब्दमहितेन एवकारापेतेन । अन्यथा न प्रणिपाद्यते ।

अनियमेनापि प्रयोगः यद्यन्वयव्यतिरेकयोस्तादृशो प्रतीतिरस्ति तदा किं नियमवत्प्रयोग इत्याह—अनियते हीति । हिंस्रस्मादनियते विवक्षितनियमाग्यापक्षेः आस्ता तावदेकस्य प्रयोगे द्वयोरप्ययमर्थः स्यादित्यपि शब्दः । इतिरर्थस्याकारः दर्शयति । अस्त्वयमर्थः । का क्षतिरित्याह—तथा चेति । काकतालीयन्यायेन चाश्यामेपु निवृत्तवृत्तिषु अतत्पुनपु एतद् द्रष्टव्यम् । अन्यथा ह्यनियतोऽपि व्यतिरेकोऽत्र नोक्त इति वचनावकाशः स्यात् । यत एव तस्माद् येन नियमवत्प्रयोगेण प्रतिबन्धः प्रनिवृत्तवमायत्तत्वम् । कस्येत्याकाङ्क्षायामाह—साधनस्येति । कुत्रेत्यपेक्षायामाह—साध्य इति ।

यद्येवमेकस्मिन्नेव साधनवाक्ये नियमवानेवावयवा व्यतिरेकश्च प्रयुज्यतामित्याह—नियमवतोश्चेति । यो वकनव्यान्तरसमुच्चये । अयमाशयः—अन्वयवाक्येनापि तथाप्रयुक्तेन सामर्थ्याद् व्यतिरेकस्य, व्यतिरेकवाक्येनापि सामर्थ्यादन्यस्य प्रकाशनान् किं प्रतीतप्रत्यायकेन द्वितीयवाक्येन कार्यमिति ? यत एवमितिस्तस्माद् । द्वितीय इति शिक्षणस्य स्वरूपं दर्शयति । शिक्षणमज्ञमुद्दिश्यज्ञापनम् । तदर्थं तत्रिमितम् । अनेन प्रयो[40b]गसमास एव दक्षितो न रूपसमास इति दर्शनम् । प्रयोगदर्शनाभ्यासात्कश्चिप्रयोगमङ्गलं स्वयमपि परोक्षमर्थं प्रतिपद्यत इति स्वार्थेऽन्यनुमाने निर्णयमिदं लक्षणकथनप्रसङ्गेन । ततो न दोष इति द्रष्टव्यम् । एतच्चोपरिष्टाद्विद्वद्विषयः ॥

अनुमेयोऽत्रेत्यादि । अत्र हेतुलक्षणे निश्चेतव्ये^१ धर्मो अनुमेयः । अन्यत्र तु^२ साध्य-
प्रतिपत्तिकाले समुदायोऽनुमेयः । व्याप्तिनिश्चयकाले तु धर्मोऽनुमेय इति दर्शयितुम् 'अत्र'-
ग्रहणम् । जिज्ञासितो ज्ञातुमिष्टो विशयो धर्मो यस्य धर्मिण स तथोक्तः ॥

कः सपक्षः ?

साध्यधर्मसामान्येन समानोऽर्थः सपक्षः ॥७॥

समानोऽर्थं सपक्षः । समानः सद्दशो^३ योऽर्थं पक्षेण त^४ पक्ष उक्त उपचारात् ।
समानशब्देन विशेष्यते । समानः पक्षः सपक्षः, समानस्य च सशब्दादेशः^५ ।

ननु यदि धर्मधर्मिसमुदायो मुख्योऽनुमेयोऽत्र गृह्यते तदा न कस्यचित्साधनस्य तद्धर्मत्वं
ग्रहीतुं शक्यते । ग्रहणे वा व्यक्तमेव वैयर्थ्यमित्यभिप्रायवान् पृच्छति—तत्र क इति
तेषु मध्ये ।

अत्रेत्यस्य तात्पर्यार्थमत्रेत्यादिना निरूपयति । धर्मधर्मयोश्चानुमेयत्वम् । तस्मि-
न्तस्मिन् कालेऽनुमयैकदेशत्वादुपचारात्तो द्रष्टव्यम् । तदुक्तम्—

“समुदायस्य साध्यत्वात् धर्ममात्रे च धर्मिणि ।

अमुग्येऽप्येकदेशत्वात्साध्यत्वमुपचर्यते ॥ इति ॥

अथ यदि सह पक्षण वक्तव्ये इति सपक्षोऽभिमतस्तदाऽर्थासिद्धिः । अपापि समानः पक्षेणेति
मतं तदा पक्षसमान इति प्राप्नोतीत्यभिप्रायः पृच्छति क इति । समानोऽर्थं इति सिद्धान्ती ।
समानशब्दस्वार्थमाह—समानः सद्दशोऽर्थः इति । अथशब्दोऽत्र प्रतीयमानार्थोऽर्थ्यते गम्यत इति
कृत्वा । न त्वर्थोऽर्थक्रियासमर्थो वाच्यः । क्रमात्रमायोगेनाक्षणिकस्य सामर्थ्याभावः(वे)
साध्येऽम्बरारविन्दादेरपि सपक्षत्वेनेष्टत्वात् ।

ननु समानश्चासीत् पक्षश्चेति किं नाभिमतम् ? तत्र पक्ष एवासीत् दृष्टान्तधर्मो कथ-
येन समानशब्देन विशेष्यते इत्याह—पक्ष इति । कथमभायन तेन शब्देन स तथोक्तता-
मित्याह—उपचारादिति । क्वचित्सपक्ष उक्त इति पाठः । तत्र सोऽर्थं पक्ष उक्त
इति योग्यम् । उपचारे च साध्यधर्मयोगो निमित्तम् । स उपचाराद् ॥ पक्ष उक्त
विशि(शी)ष्यते व्यवच्छिद्यते तदसमानात् । यदि समानशब्दो विशेषणमस्य तर्हि सशब्दधृति
कथमित्याह—समानस्येति । समानस्य समानशब्दस्य स्थाने सशब्दादेशश्च 'समानस्य'
[पाणिनि ६ ३ ८४] इति योगविभागात् । समानः पक्षो यस्य स तथेति बहुव्रीहिः किमिति धर्मो-
त्तरेण नाश्रितो येनैवमात्मा प्रयासित इति चेत् । सत्यम् । केवलं विनिश्चयानुरोधादेवमा-

^१ ज्ञातव्ये पक्षधर्मत्वे पक्षो धर्मोभिधीयते ।

व्याप्तिकाले भवद् धर्मं साध्यसिद्धौ पुनर्द्वयम् ॥—टि०

^२ साध्यं प्रति०—C

^३ सद्दशोऽर्थो यः पक्षण C

^४ पक्षेण सः सपक्ष B C D P H E N

^५ सशब्द आदेशः E

ततोऽभावः साक्षात् सपक्षानावरूपः प्रतीयते । अन्यविच्छेदो तु सामर्थ्यावभावरूपी प्रतीयते । ततस्त्रयाणामप्यसपक्षत्वम् ॥

त्रिरूपाणि च त्रीण्येव लिङ्गानि ॥१०॥

उक्तेन त्रैरूप्येण त्रिरूपाणि च त्रीण्येव लिङ्गानि इति । चकारो वक्तव्यान्तर-
समुच्चयार्थः । त्रैरूप्यमादौ पृष्टं त्रिरूपाणि च लिङ्गानि परेण । तत्र त्रैरूप्यमुक्तम् ।
त्रिरूपाणि चोच्यन्ते—त्रीण्येव त्रिरूपाणि लिङ्गानि । त्रयस्त्रिरूपलिङ्गप्रकारा इत्यर्थः ॥

कानि पुनस्तानीत्याह—

अनुपलब्धिः स्वभावः कार्यं चेति ॥११॥

प्रतिषेधस्य साध्यस्यानुपलब्धिसित्ररूपा । विधेयस्य साध्यस्य स्वभावश्च^१ त्रिरूपः,
कार्यं च ॥

बादन्यविच्छेदोर्वैधर्म्यमाह । यतोऽन्यो विच्छेदोक्तया नीत्या सपक्षानावरूपी ततस्तस्मात् ।
आस्तानेकस्य द्वयोर्वा त्रयाणामपीत्यपिशब्दः ॥

त्रैरूप्येण त्रिरूपेणेत्यर्थः । त्रीणि रूपाणि लक्षणानि येषामिति विग्रहः । त्रीण्येव
त्रिसंख्यान्येव । त्रिरूपाणीत्यनेनावाधितविषयत्वादिरूपान्तरयोगेन चतुर्लक्षणत्वं पदलक्षणत्वं वा
पठमिमतं हेतोः प्रतिपद्यति त्रीण्येवेत्यनेन मयोग्यादिभेदेन भूयिष्ठसंख्यत्वम् ।

पृष्टं इति पाठे स्वाचार्य इति शेषः । यन् त्रैरूप्यं पृष्टो यद् वा यत्रैरूप्यं पृष्टं
तत्रैरूप्यमुक्तमुक्तेन ग्रन्थेन । अथवा यद् यस्मात्त्रैरूप्यं पृष्टं आचार्यं, पृष्टं वा तत् तस्मान्
त्रैरूप्यमुक्तमिति । अत्रैरूप्येण समं त्रिरूपाणामुक्तकर्तृता समुच्चिनोति ।

ननु न तावत्परस्परैतद् द्वित्वप्रदर्शनवाक्यं श्रुतम् । तत्कस्य परस्य द्वेषा प्रदर्शनं सतीत्यंत,
इति चेत् । उच्यते । त्रिरूपान्तिङ्गादिनि श्रुतवता पूर्वपक्षवादिनाऽवश्यं वि तन् त्रैरूप्यं
नियच्च त्रिरूपं त्रिङ्गमित्यावादितात्वं तत्र पृष्टमित्युच्यते । एतदवश्यमवनीयत इति चेत् ।
त्रैरूप्यं त्रिङ्गस्यैवमात्मरमित्यभिधानादाचार्यस्य पूर्वपक्षवादिन एवरूपं प्रदर्शनीयमिति ।
त्रिरूपाणि च त्रीण्येवेत्यभिधानाच्च संख्याप्रदर्शनं । ततः साधुतः त्रैरूप्यमादावित्यादि ।
त्रिङ्गप्रकारा लिङ्गस्वरूपाणि ॥

मयोग्यादिभेदेन त्रिरूपासम्भवात् पुच्छति—बानीति । सामान्यविशेषाकाराभ्यां
प्रदर्शनं । कार्यं च विधेयस्यैति प्रष्टव्यम् । क्वच विधेयस्येति पूर्वं सामर्थ्यादिनर्णान्तरस्य
विधेयस्य, अपुन त्वषांतरस्य विधेयस्यत्ववयवम् । विधेयस्वार्थान्तरस्य कार्यं त्रिरूपमिति
यादनीयम् । चकारो पूर्वनिर्णयानां समुच्चयार्थो ॥

अनुपलब्धिमुदाहर्तुमाह—

तत्रानुपलब्धिर्यथा—न प्रदेशविशेषे कचिद् घटः, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानु-
पलब्धेरिति ॥१२॥

यद्यत्यादि । यथेत्युपप्रदर्शनायम् । यथेयमनुपलब्धिस्तथान्यापि । न त्वयमेवेत्यर्थः ।
प्रदेश एकदेशः । विशिष्यत इति विनायः प्रतिपत्तुप्रत्यक्षः । तादृशश्च न सर्वः प्रदेशः ।
तदाह—नचिद् इति । प्रतिपत्तुप्रत्यक्षे स्वचिदेव प्रदेश इति धर्मो । न घट इति साध्यम् ।
१ उपलब्धिज्ञानम् । तस्या २ लक्षण जनिका सामग्री । तथा हि ३ उपलब्धिलक्ष्यते । तत्प्राप्तोऽर्थो
४ जनकत्वेन सामग्र्यन्तर्भावात् । उपलब्धिलक्षणप्राप्ता दृश्य इत्यर्थः । तस्यानुपलब्धि—
इत्ययं हेतुः ।

अथ यो यत्र नास्ति स कथं तत्र दृश्यः ? दृश्यत्वसमारोपादसमग्रि दृश्य उच्यते ।
“यश्चैवं सभाष्यते—यद्यसावत्र भवेद् दृश्य एव भवेदिति । स तत्र अविद्यमानोऽपि दृश्यः
समारोप्य । कश्चैवं सभाष्यः ? यस्य समग्राणि स्वालम्बनवृत्तनकारणानि भवन्ति ।
कदा च तानि समग्राणि गम्यन्ते ? परिक्रान्तसप्तमिवस्त्वन्तरोपलम्भः । एकैग्रियज्ञान-
प्राप्त्य लोचनादिप्रणिधानाभिमुखः १ वस्तुद्वयपन्यायपक्षमेकज्ञानसप्तमि २ गम्यते । तयोहि

न घट इति घटाभावव्यवहारयोग्यतेति द्रष्टव्यम् । घटाभावस्य प्रत्यक्षमिदृशत्वात् ।
एतच्च परस्तावमिधास्यते । तया लक्ष्यते इति वृत्ता लक्ष्यतेऽनन्ति लक्षणमिति व्यक्तीकृतम् ।
तदित्युपलब्धिलक्षणम् । कथं तत्प्राप्त इत्याह—जनकत्वेन । किं तेनैवेन सा जन्यते य[42a]-
नैवमुच्यते इत्याह—सामग्र्यन्तर्भावादिति ।

समुदायार्थं स्फुटयति । दृश्यो दर्शनयोग्यः । इतिरेवमर्थः । एवमभिधायो यस्यो
पलब्धिलक्षणप्राप्त्यब्धस्य ।

यद्यविद्यमानः समारोपाद् दृश्य उच्यते तदा भिन्नद्विग्रहाद्यमपि तत्रानेकमस्ति ।
‘तस्यापि’ तद्दि ‘तथात्वमायातमित्याद्यक्याह—यश्चैवमिति । श्रौजधारणः । स तादृशो
दृश्येतया समारोप्यो न सर्वः इत्यर्थात् । कश्चैवं सम्भाष्य इति पृच्छति । पुन-
राव्याप्येवकारः ।

यस्येति सिद्धान्ती । यस्येति प्रतिषेध्यस्य । स्वमात्मानमालम्बत इत्यालम्बनः । यस्य
दर्शनस्य । तस्य कारणानि । तच्चेनास्ति कथं तद्दर्शनकारणसामग्र्यावगतिरित्यागमः पृच्छति
कदेति । स पूर्ववत् । एकस्मिन् ज्ञाने सप्तमं प्रतिभासः स यस्यास्ति । तच्च तद् वस्तुन्तर-
चेति तथा तस्योपलम्भो यदेत्युक्तम् ।

१ उपलब्धिज्ञानम् । तस्य लक्षण जनिका—A

२ कारणम्—टि०

३ आलम्बनत्वेन—टि०

४ घट भूतल—टि०

५ हनुपल—H

६ यक्षार्थ—टि०

७ गम्यते ॥

सतोर्नेकनियता भवति प्रतिपत्तिः । योग्यताया ह्योरप्यविशिष्टत्वात् । तस्मादेक-
ज्ञानससर्गिणि दृश्यमाने^१ सत्येकस्मिन्नितरत्^२ समदर्शनसामग्रीक यदि भवेद् दृश्यमेव
भवेदिति सभावित^३ दृश्यत्वमारोप्यते । तस्यानुपलम्भो दृश्यानुपलम्भः । तस्मात् स एव
घटविशिक्तप्रदेशस्तदालम्बनं च ज्ञानं दृश्यानुपलम्भनिश्चयहेतुत्वात् दृश्यानुपलम्भ उच्यते ।

यावद्वि एक ज्ञानससर्गि वस्तु^४ न निश्चितम्, तज्ज्ञानं च, न तावद् दृश्यानुपलम्भ-
निश्चयः । ततो वस्तु अनुपलम्भ उच्यते, तज्ज्ञानं च । दर्शननिवृत्तिमात्रं तु स्वयमनिश्चि-
तत्वावगमकम् । ^५ततो दृश्यघटरहितं प्रवेशं, तज्ज्ञानं च चचनप्रामाण्यदिव दृश्यानुपलम्भ-
रूपमुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

तत्र यदि निराधारं विज्ञानमिति स्थितिस्तर्देकशब्दो ह्यादिसत्त्वानिरासार्थः । यदा
तु साकारमिति स्थितिस्तदा पक्षद्वयम्—एकमेव बाधनकारणमद्यविवेचनं चित्रं ज्ञानम्,
प्रतिवस्तुनकमेव वा तत्तदाकारानुकारि । पूर्वस्मिन् पक्षे पूर्ववदेकशब्दः । शेषपक्षे त्वेक-
धुरायतनप्रभवत्वादेकरूपालम्बनत्वाच्चैकशब्दो गौणः ।

ननु यदि तत् प्रतिपिष्यमानमननं भूतलादिना सहैकरिभन् ज्ञानं प्रतिभासत तदपेक्ष-
मिदमेकज्ञानससर्गि कथ्यते । यावतेदमेव नास्तीत्याशङ्क्य तद्यत्त्वमेव तयोरेकेन्द्रियेत्यादिना
द्रष्टव्यमिति । लोचनादीनां प्रणिधानं स्वज्ञानापजननं योग्यीभूतं तत्राभिमुखमनुगुणम् ।
अन्योन्यापेक्षमिति घटाद्यपेक्षं भूतलादि, तदपेक्षं च घटादीत्ययम् ।

यदि नाम द्वयं तत्रावस्थितं तत्राप्यकमेव तत्रावभासिष्यत इत्याह—तयोरिति ।
द्विपस्मात् । उपपत्तिमाह— योग्यताया इति । यत एव तयोर्बन्धादिभूतलाद्योरेकज्ञानससर्गं
सम्भवती तस्मात् । एकस्मिन् भूतलादिके दृश्यमानं सतीतरद् घटादिकं परिपूर्णदर्शनसामग्रीक
ज्ञातव्यम् । तत्रासदविद्यमानमपि समारोपाद् दृश्यमुच्यते इति दर्शयति ।

भवेदितिना सम्भावनाया आकारः दधितः । तस्यैव सम्भावनाहस्यानुपलम्भस्तद्-
विविक्तान्योपलम्भरूपः । यस्मात्तस्यैवज्ञानससर्गिणो भूतलाददर्शनात् तदनुपलम्भो निश्चयीयते
तस्मात् ।

ननु भूतलादिज्ञाननिश्चय एव तदनुपलम्भनिश्चयहेतुत्वादनूपलम्भोऽस्तु भूतलादिकं तु
व्यभिक्त्याह—यावद्विदितः । द्विपस्मात् । अननं ज्ञानविशिष्टं भूतलादि, भूतलाद्यवच्छिन्नप्रज्ञं
ज्ञानं दृश्यस्यानुपलम्भमुपलम्भाभावः व्यवहृतव्येकस्वभावः निश्चाययतीति दर्शितम् । वदितवति
भूतलादिः । ज्ञानमिति तद्वाहि । अस्तुत्योपायत्वं समुच्चिनाति ।

^१ भूतल०—टि०

^२ घट०—टि०

^३ दृश्यमा० A P H E N

^४ घटादिशिविक्त० ॥

^५ वस्तु तज्ज्ञानं वा (वा) न निश्चितम् न तावद् B वस्तु तज्ज्ञानं वा न निश्चितम्
न तावद् D

^६ गमकपत्र C

^७ ००म् । तदाघटरहितं B

का पुनरुपलब्धिलक्षणप्राप्तिरित्याह—

उपलब्धिलक्षणप्राप्तिरुपलम्भप्रत्ययान्तरसाकल्यं स्वभावविशेषश्च ॥१३॥

उपलब्धिलक्षणप्राप्ति—उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वं घटस्य उपलम्भप्रत्ययान्तरसाकल्यमिति । ज्ञानस्य घटोऽपि जनकः, अन्ये च चक्षुरादयः । घटाद् दुष्यादयस्ते हेतवः, प्रत्ययान्तराणि । तेषां साकल्यं सन्निधिः । स्वभाव एव विशिष्यते तदन्यत्मादिति विशेषो विशिष्ट इत्यर्थः । तदयं विशिष्टः स्वभावः, प्रत्ययान्तरसाकल्यं चेत्तु द्वयमुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वं घटादेर्द्रष्टव्यम् ॥

यद्यकेस्मिन् ज्ञाने ययोः ससर्गोऽस्ति तयोरेकतरोपलम्भस्तदितरानुपलम्भनिश्चहेतुत्वाद् अनुपलम्भस्तस्माच्च तस्याभावव्यवहारस्तदा नीलज्ञानानुभवे पीतज्ञानाभावव्यवहारो न स्यात् तयोरेकज्ञा[42b]नससर्गाभावात् । न हि भवन्मते ज्ञान ज्ञानान्तरेण वेद्यते, स्वसवेदनत्वाभावाप्रसङ्गादिति चेत् । सत्यमेतत् । केवलमेकज्ञानसर्गाशब्देनान्योन्याव्यभिचरितोपलम्भत्वमिह विवक्षितम् । तच्च ज्ञानोऽप्यस्ति । यदि हि तज्ज्ञानं विद्यमानं स्यात् तदा नीलज्ञानवत्सविदितमेव भवेत् । न च सवेद्यते । तस्मान्नास्त्योनि व्यवहियत इति किमवद्यम् ।

स्यादेतत् । किं पुनर्ज्ञातृज्ञेयधर्मोपलब्धिष्वुदासेन पर्यदासङ्गतिना नञ्चा ज्ञातृज्ञेयधर्मलक्षणा द्विविधोपलब्धिः प्रतिपाद्यते ? न तूपलम्भाभावमात्रं प्रसज्यप्रतिपत्तायथयणोच्यते यथेश्वरसेनो मन्यत इत्याशङ्कमाह—वर्णनेत्यादि । वर्णनमुपलब्धिस्तस्य निवृत्तिरभावस्तुच्छरूपसैव तन्मात्रं वस्तुवन्तरससर्गविरहः । तु पूर्वस्मादनुपलम्भाद् वैधर्म्यमस्य द्योतयति । स्वयमनिश्चितत्वादिति बुक्ताऽनुपलम्भात् तत्प्रतिपत्तावनवस्थादापप्रसङ्गेन तस्य साधकाभावसूचितः । अनिश्चितत्वादेवागमकः । एवञ्च व्याचक्षाणेन इव सूचितम्—तथाविधानुपलब्धिप्रमाणनिवृत्तावप्यर्थाभावाभावाभावव्यवहारे साध्येऽनैकान्तिकीति । बच्चनसामर्थ्यादित्युपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वेतिवचनसामर्थ्यादित्ययमेतदतिरिच्यतेति भावः ॥

ननुपलब्धिलक्षणप्राप्तः स उच्यते यस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तिरस्ति । यथा यस्याप्तिर्यथार्थदर्शनादिरूपाऽस्ति स आप्त इत्युच्यते । सा चोपलब्धिलक्षणप्राप्तिर्यथात्मनः सन्निकर्षः, इन्द्रियमनसयोगः, इन्द्रियार्थसन्निकर्षः, विषयप्रकाशसयोगः, अनेकद्रव्यवत्त्वं, रूपचोद्भूतसमाख्यातं तदा स्वमतेऽमीयामभावादुपलब्धिलक्षणप्राप्तिरसम्भवितीति मन्यमानं पृच्छति का पुनरिति । सामान्यविशेषाकाराभ्यामयं प्रश्नः । आचार्यस्यापि नामून्युपलब्धिलक्षणप्राप्तिशब्देन विवक्षितानि ।

किं तर्हीयमित्यभिप्रायेण यदुपलब्धिलक्षणेत्यादिप्रतिवचनं तदुपलब्धीत्यादिना न्यास्यानुमुपक्रमते । व्याख्येयमेवोपलब्धिलक्षणप्राप्तिशब्दसमानार्थोपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वशब्देनानुवदति । अयं चास्याशयः—यस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तिस्तस्यावश्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वमस्तीति । अत एवोपलब्धिलक्षणप्राप्तिरुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वमित्युक्तम् । कस्येत्याकाङ्क्षादामाह—घटस्येति ।

ननु साकल्यं नामानेकधर्मः । न च ज्ञानस्य हेतवो बहवः । किञ्च यदि प्रतिपेधोऽपि ज्ञानस्य हेतुः स्यात्तदा तस्मादन्यस्यादित्ये प्रत्ययाः, प्रत्ययान्तराण्युच्यन्ते इत्याशङ्क्याह—ज्ञानस्येति ।

कीदृश स्वभावविशेष इत्याह—

**‘यः स्वभावः सत्स्वन्येषूपलम्भप्रत्ययेषु सन् प्रत्यक्ष एव भवति’ स स्वभाव-
विशेषः ॥१४॥**

सत्स्वित्यादि । उपलम्भस्य यानि घटाद दृश्यात् प्रत्ययान्तराणि तेषु सत्सु विद्यमानेषु यः स्वभावः सन् प्रत्यक्ष एव भवति स स्वभावविशेषः । तदयमत्रार्थः—एकप्रतिपत्तपेक्षमिव प्रत्यक्षलक्षणम् । तथा च तस्मिन् द्रष्टुं प्रवृत्तस्यैकस्य द्रष्टुर्दृश्यमान उभयवान् भावः । अदृश्यमानास्तु वेशकालस्वभावविप्रकुष्टा स्वभावविशेषरहिता प्रत्ययान्तरसाकल्यवन्तस्तु । गीर्ह प्रत्यये स द्रष्टा पश्यति ते सनिहिता । अतश्च सनिहिता^१ यद् द्रष्टुं^२ प्रवृत्तः स^३ ।

न केवल प्रत्ययान्तरसाकल्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तिः किमवन्वदपीत्याह—स्वभावेति । चस्तुल्य-
बलत्वं समुच्चिनोति । तदन्यस्मात् पिशापाद्विशिष्यते । शानजननयोग्यतया विशपणत्वेऽ-
प्यस्य राजदन्तादिपाठाद् विशेषशब्दस्य पूर्वनिपाता[43a]भावः । कर्मसाधनस्यैव विशेष-
शब्दस्यार्थमाह—विशिष्ट इति ।

द्वयमेतन्मिलितमेवोपलब्धिलक्षणप्राप्तिशब्दवाच्यमुपसहारव्याजेन तस्मिन्मादिना दर्शयति ।
यतः प्रत्ययान्तरसाकल्य स्वभावविशेषरूपोपलब्धिलक्षणप्राप्तिविवक्षिता तत्तस्मादुपलब्धिल-
क्षणप्राप्तिशब्दवाच्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वं घटादेः प्रतिपद्यस्य ॥

अथ किं स्पष्टीयान् स्वभावः स्वभावविशेष उतस्वित्पररूपमिध्रस्वलक्षणात्मक
इत्यभिप्रेत्य पृच्छति कीदृश इति । सत्स्वित्याद्युत्तरमुपलम्भस्येत्यादिना व्याचष्ट ।

‘ननु किमस्य सम्भवो-स्ति यदुत प्रत्ययान्तरसाकल्ये सत्यपि स्वभावः प्रत्यक्ष एव
भवतीति । तथा हि सत्यपि घटस्य तादृश स्वभावे विदूषवतिन पुरुषस्य लोचनादिप्रणि-
धानगणि नासी प्रत्यक्षो भवतीत्याशङ्क्याह—तदयमिति । यस्माद् द्वयमेतदुपलब्धिलक्षण-
प्राप्तिमवोचवाच्यस्तत्तस्मादत्र प्रस्तावेऽप्रमर्थो वाच्याऽभिमतः ।

कोऽसावित्याह—एकेति । एकवचनो विवक्षित प्रतिपत्ता चेति तथा तदपेक्ष-
मिदं प्रत्यक्षलक्षणम् । यः स्वभावः सत्स्वन्येषूपलम्भप्रत्ययान्तरेषु सन् प्रत्यक्ष एव भवतीत्यव-
रूपः । एकश्च प्रतिपत्ता स एव वाच्यो योऽव्यवधानादिदेहा द्रष्टुं प्रवृत्तश्च । तथाविधे च
द्रष्टरि तथाविधोऽवश्यं प्रत्यक्ष एव भवतीति ।

तथापि कथं पूर्वापक्षातिशय इत्याह—तथा चेति तस्मिन्च प्रकारे सति । दृश्यमान
इति हेतुभावेन विशेषणम् । उभयवान् स्वभावविशेषवान् प्रत्ययान्तरसाकल्यवाश्च । यद्यद्-

^१ यः स्वभावः सत्स्वन्येषूपलम्भप्रत्ययेषु यत्प्रत्यक्ष एव भवति ॥ स्वभावः B P H
सत्स्वन्येषूपलम्भप्रत्ययेषु यः प्रत्यक्ष एव भवति स स्वभावः E

^२ ‘स स्वभावविशेषः’ इति नास्ति C D प्रत्ययो-

^३ ‘हितवान् द्रष्टुं A P E’ ‘हितवान् द्रष्टुं H’ ‘हितवान् द्रष्टुं N’ * प्रवृत्ताः B

द्रष्टुमप्रवृत्तस्य तु योग्यदेशस्था अपि द्रष्टु ते न शक्या प्रत्ययान्तरविकल्पवन्तः, स्वभावविशेष-
युक्तास्तु । दूरदेशकालास्तु उभयविकला । तदेव पश्यतः कस्यचिन्न प्रत्ययान्तरविकलो
नाम, स्वभावविशेषविकलस्तु भवेत् । अपश्यतस्तु^१ द्रष्टु शक्यो योग्यदेशस्य प्रत्ययान्तर-
विकलः, अये तूभयविकला इति ॥

दृश्यमाना अपि स्वभावविशेषवन्तस्तदा किं स्वभावविशेषग्रहणनित्याह—अदृश्यमाना इति ।
तुदृश्यमानभ्योऽदृश्यमानान् भिनत्ति । देशादिविप्रकृष्टत्वमदृश्यमानत्वे निबध्नन् हेतु-
भावेन विशपणात् । ते प्रत्ययान्तरसाकल्यवन्तः । तु स्वभावविशेषविरहात्प्रत्ययान्तरसाक-
ल्यवत्त्वेन तान् विशिनष्टि । द्रष्टुं प्रवृत्तस्येत्यस्यानुवृत्ताविदं द्रष्टव्यम् ।

अयमत्र प्रकरणाद्यं—एकप्रतिपत्त्रपेक्षया यस्तयाविधः स्वभावः सोऽपि यद्युपलब्धि-
लक्षणप्राप्तिलक्षणत्वेन नोपादीयते तदा तेषामपि देशादिविप्रकर्षिणा प्रत्ययान्तरसाकल्यमु-
पलब्धिलक्षणप्राप्तिरस्तीत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तानामनुपलम्भावभावव्यवहारः प्रवृत्तनीयः स्यात् ।
न च तदं युज्यते । तस्माद् विशिष्टप्रतिपत्त्रपेक्षमिदं स्वभावविशेषस्य लक्षणमित्युपलब्धि-
लक्षणप्राप्तिलक्षणं सूक्तमिति ।

प्रत्ययान्तरसाकल्यवत्त्वमेव तेषां साधयन्नाह—यैरिति । हिर्यस्मादर्थः । एतदेव कुत-
सिदध्यतीत्याह—अत इति । अत इत्ययं निपातो वक्ष्यमाणहृत्वस्य । चो वक्तव्यमेतदित्य-
स्मिन्नर्थः । सन्निहितास्ते प्रत्यया यव यस्माद् द्रष्टुं प्रवृत्तस्तद् विविक्तं द्रष्टुं प्रवृत्तो यत-
इत्ययम् । यद् वा तत्र निरीक्षितुं प्रवृत्तो यत इति । तदा तु[43b] प्रक्षापूवकारीति द्रष्टव्यम् ।
दशनप्रवृत्तपुरुषायक्षया तावदक्षस्यवप्रकारवत्त्वम् द्रष्टुमप्रवृत्तस्य तु स कीदृश इत्याह—
द्रष्टुमप्रवृत्तस्यति । तुना द्रष्टुं प्रवृत्ताद्प्रवृत्तस्य भेदमाह । यावत्स्य देशं सति तस्मिन् प्रत्य-
यान्तरे दृश्यन्तेऽर्थाः स एव योग्यो देशः, तत्रस्था ।

तस्माद् दृश्यादयं य चक्षुरादयो हेतवस्तानि प्रत्ययान्तराणि । तेषां वैकल्यमभाव-
स्तदवन्तः, हेतुभावेन विशपणाद् । अत एव द्रष्टुं ते न शक्याः । स्वभावविशेषस्तु तेषामस्तीति
वक्ष्यन्नाह—स्वभावेति । तुना प्रत्ययान्तरविकल्पवत्त्वात्स्वभावविशेषयुक्तत्वेन तान् विशिनष्टि ।
तथाविधपुरुषापेक्षया देशकालविप्रकृष्टानां तु का वार्त्त्याह—दूरेति । दूरो देशकालौ यथा
ते तथोक्ताः । य हि देशः विप्रकृष्टास्ते दूरदेशा ये च कालेन ते दूरकाला भवन्तीति
भावः । तु पूर्वस्य इमान् भिनत्ति । अत्रापि द्रष्टुमप्रवृत्तस्यत्यनुवृत्तते । तदेवमित्यादि
नोक्तमेवोपसहरति ।

अथवा एकप्रतिपत्त्रपेक्षमिदमित्यन्यथा व्याख्यायते—इहोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यत्यन-
देशकालस्वभावविप्रकृष्टतयाऽनुपलब्धिलक्षणप्राप्ताः किल व्यावर्तयितव्याः । न च तेऽप्यनु-
पलब्धिलक्षणप्राप्ताः शक्या वस्तु यतो व्यवच्छिद्यन् तथापि पिशाचोऽपि सजातीयैरुपलभ्यते ।
एवं देशविप्रकृष्टोऽपि तद्दृशीयम् । तथा कालविप्रकृष्टोऽपि तत्कालिकरिति व्यावर्त्यभावादुप-

अनपलब्धिमुदाहृत्य स्वभावमुदाहर्तुमाह—

स्वभावः 'स्वसत्तामात्रभाविनि साध्यधर्मे' हेतुः ॥१५॥

१ स्वभाव इत्यादि । स्वभावो हेतुरिति सम्बन्धः । कीदृशो हेतु साध्यस्य^३ स्वभाव इत्याह—स्वस्य आत्मन सत्ता । सैव केवला स्वसत्तामात्रम् । तस्मिन् सति भवितुं शीलं यत्येति । यो हेतोरात्मन सत्तामपेक्ष्य विद्यमानो भवति । न तु हेतुसत्ताया व्यतिरिक्तं कचिद्वतुमपेक्षते स^४ स्वसत्तामात्रभावी साध्यः । तस्मिन् साध्ये यो हेतुः स स्वभावः तस्य साध्यस्य^५ नान्यः ॥

उदाहरणम्—

यथा वृक्षोऽयं शिशपात्वादिति' ॥१६॥

१ यपति । अयम् इति धर्मी । वृक्ष इति साध्यम् । शिशपात्वादिति हेतुः । तदयमर्थः—वृक्षव्यवहारयोग्योऽयम्, शिशपाव्यवहारयोग्यत्वादिति । तत्र प्रचुरांशशेषे^६ देशोऽविदितशिशपाव्यवहारो जडो^७ यदा केनचिदुच्चा^८ शिशपामुपावश्योच्यते 'अयं वृक्षः' इति तदासीं जाड्यांशिक्षपाया उच्चत्वमपि^९ वृक्षव्यवहारस्य निमित्तमवस्यति तदा यामेवानुच्चा^{१०} पश्यति शिशपा^{११} तामेवानुक्तामवस्यति । स मूढः शिशपात्त्वमात्रनिमित्ते

लक्षिलक्षणप्राप्तस्यति विशेषणमनयकमित्याशङ्क्याह—तदयमत्राप्य इति । तदा तु प्रत्यक्षं शब्देनोपलक्षिलक्षणप्राप्तत्वं वाच्यम्, तस्य लक्षणमिदं पूर्वोक्तमिति योग्यम् । एकप्रतिपक्षं यैकमिदं प्रत्यक्षलक्षणमुपलक्षिलक्षणप्राप्तत्वलक्षणमित्यथ ।

तथापि कथं बोधातिशयः इत्याह—तथा चेति । अप्यप्यमेव कृतव्याख्यानम् ॥

सम्प्रति स्वभावहेतुं निविरिनुमनुपलब्धिमित्यादिनोपक्रमते । सामान्यवृत्तिरप्ययं स्वभावशब्दः साध्यधर्मस्य श्रुतत्वात्तस्यैव स्वभावे वसते इत्यभिप्रायेण साध्यस्य स्वभाव इत्यभ्यवादीत् । हेतोः स्वरूपस्य चित्तनात्स्वसन्देहं तस्यैवात्मा विवक्षितः । एतदेव यो हेतोर्तिर्यादिना स्फुटयति । तस्मिन् साध्ये यो हतुगमकः ॥

१ स्वभावः सत्ता० C स्वभावः स्वसत्ताभावि E

२ 'स्वभावः इत्यादि' इति नास्ति A P H E N

३ साध्यस्यैव स्व० A P H E N साध्यस्य मात्र B

४ स' इति नास्ति A

५ नान्यः इति नास्ति C

६ त्वाद् । C

७ यपति इति नास्ति H E N

८ शिशपदस्य—C

९ यथा B

१० मुपदस्य B

११ वृक्षत्वव्यवहारनिमित्तं C व्यवहारनिमित्तं A P H E N

१२ उच्चा शिशपा पश्यति तामे० A P H E N

१३ मेवानुक्तामव० A

वृक्षव्यवहारे प्रवर्त्यते । नोच्चत्वादि निमित्तान्तरमिह वृक्षव्यवहारस्य । अपि तु शिक्षापा-
त्वमात्र निमित्त—शिक्षापातशाखादिमत्त्व निमित्तमित्यर्थः ॥

कार्यमुदाहर्तुमाह—

कार्यं यथा^१ वह्निरत्र धूमादिति ॥१७॥

^२वह्निरिति साध्यम् । अत्रति धर्मो । धूमादिति हेतु । कार्यकारणभावो लोके
प्रत्यक्षानुपलम्भनिबन्धन^३ प्रतीत इति न स्वभावस्येव कार्यस्य लक्षणमुक्ताम् ॥

उदाहरणमस्यायस्यनि प्रकरणात् । उदाह्रियते प्रदर्श्यते स्वभावहेतुरनेनेत्युदाहरण
स्वभावहेतुप्रतिपादक वाक्यम् । इदं च स्वभावहेतोरर्थकथनं न तु तत्प्रयोगोपदर्शनम् ।
प्रयोगस्तु—य शिक्षापात्वव्यवहारस्यास्य स वृक्षत्वव्यवहारयोग्यः । यथा प्रवर्तितवृक्षत्वव्यवहारा
पूर्वाधिगता शिक्षा । शिक्षापात्वव्याख्यायोग्यस्यावमिति ।

ननु च य शिक्षा पश्यति न वृक्ष जानात्येव । तत्कथमत्र साध्यसाधनभाव इत्याह—
सव्यमिति । यस्मात् शिक्षा साधनत्वेनोपन्यस्ता, वृक्ष साध्यत्वेन । न चैतद् यथाश्रुति
सङ्गच्छते तत् तस्मात्, वृक्षोऽयं—वृक्षव्यवहारयो[४४२]ग्योऽय शिक्षापात्वात् शिक्षापात्वव्यवहार-
योग्यत्वादित्यपमर्थो वाच्यः—वृक्षोऽय शिक्षापात्वादित्यस्य वाक्यस्येति प्रकरणात् । इतिवार्त्ता-
यस्यैव स्वरूप दर्शयति ।

ननु यो विदितवृक्षव्यवहार स स्वयं प्रत्यक्षेणैव स व्यवहार प्रवर्तयिष्यति तत्कथ-
मस्यानुमानस्यावतार इत्याह—तत्रेति वाक्योपक्षये । निमित्तमित्यन्तं सुबोधम् ।

अनन च प्रबन्धेन मूढ प्रत्यतद् व्यवहारसाधनमनुमानमिति दर्शितम् । केवलं
मिदमत्र निरूपणीयम् । [यथा च] वृक्षत्वव्यवहारव्युत्पत्तिः कार्यमाण एवारोपितोच्चत्वादि-
निमित्त, तदा केन दृष्टान्तेन बोधयितव्यः ? आदित एव तेन शाखादिमत्त्वमात्र निमित्त
न गृहीतमिति । सत्यमेतत् । केवलं बोधे यत्न करणीयः । तदासौ जाड्यावुच्चत्वमपि
निमित्तमवस्यतीतीदमस्मिन् मूढे प्रतिपत्तिरि योजनीयम् । य प्रथमं तावत् शिक्षापात
शाखादिमत्त्वमात्रमेव निमित्तमवसाय वृक्षव्यवहार प्रावर्तयत् पश्चाज्जाड्यवशात्तन्मात्र
निमित्तं विस्मृत्यान्यदेव वृक्षव्यवहारकाले उच्चत्वमपि निमित्तमासीदिति व्यामूह्य तदोच्चत्वमपि
वृक्षव्यवहारनिमित्तमवकल्पयतीति । स चैवभूतो जड शिक्षापात्वव्यवहारयोग्यत्वेन हेतुना प्रथमं
प्रवर्तिततन्मात्रनिमित्तवृक्षव्यवहारया तदानीं तथास्मारितया शिक्षापया दृष्टान्तेन वृक्षव्यवहार-
योग्यता बोधयितुं शक्यत एव । य पुनरादित एवारोपितोच्चत्वादिनिमित्तस्त प्रति हेतूपन्यास
एव न मुच्यते । किन्तहि ? वृक्षव्यवहारसमयमेवापीं ग्राहयितव्य इति सर्वमवदातम् ॥

^१ यथानिरत्र ॥ D P H E N

^२ वह्निरिति B D P H E N

^३ उपलम्भः निबन्धन प्र० ॥

ननु त्रिरूपत्वादेकमेव लिङ्ग^१ युक्तम् । अथ प्रकारभेदाद्भेदः । एव सति स्वभावहेतो-
रेकस्यानन्तप्रकारत्वात् त्रित्वमयुक्तमित्याह—

अत्र द्वौ वस्तुसाधनौ । एकः प्रतिषेधहेतुः ॥१८॥

अत्र द्वौ इति । अत्रेत्येषु त्रिषु हेतुषु मध्ये द्वौ हेतु वस्तुसाधनौ—विधेः साधनौ गमकौ ।
एक प्रतिषेधस्य हेतुगमकः । प्रतिषेध इति चाभावोऽभावव्यवहारश्चोक्तो द्रष्टव्यः ।

इदानीं कार्यहेतु विधरीतुमाह—कार्यमिति । हेतो प्रकृतत्वात्कार्यमिति कार्यहेतुमित्य-
वसेयं सुखप्रतिपत्त्यर्थम् ।

साध्यादिस्वरूपमाह बह्विरिति । एतदपि हेतोरर्थकथनम् । न तु प्रयोगप्रदर्शनम् ।
व्याप्तेर्दंशयितव्याया अप्रदर्शनात् । अनिर्देशयायाश्च प्रतिज्ञाया निर्देशात् । व्याप्तिवेदिन्यपि
पुंसि हेतुरनुवाचेनैव रूपेण निदिश्यमान प्रथमान्त एव निर्देश्य—अत्र धूम इति । न तु धूमा-
दिति । न च तथाविध प्रत्यपि प्रतिज्ञा प्रयोज्या अन्यथा क एनामसाधनाङ्गं भूयात् ।
साधनारङ्गत्वे च शतमुखी बाधा बाधन्यायस्याप्येते ।

इदृशस्तु प्रयोग^१ करणीय—यत्र धूमस्तत्र सर्वत्र बह्विर्यथा महानसे, धूमश्चात्रेति ।
स्वभावानुपलब्ध्योरिव कार्यहेतोरपि कस्मात्लक्षणमाचार्येण न प्रणीतमित्याशङ्कामपाकुर्वन्नाह—
कार्येति । लोके व्यवहर्तारि जने । प्रतीतः प्रसिद्धः इतिहेतौ । नोक्तमाचार्येणेति शेषः ।

अयमभिप्राय—अनुपलब्ध्योऽल्लु बहवो विप्रतिपत्ता । उपलब्ध्यभावमात्रमनुपलब्धि-
मीश्वरसेनो मन्यते । कुमारिलस्तु वस्तुवन्तरस्यैकज्ञानसंसर्गितामनपेक्ष्यैवान्यमात्रस्य ज्ञानमनुप-
लब्धिमभावप्रमाणतया वर्णयति । तथा, विवक्षितज्ञानानाधारत्वालक्षणमात्मनोऽपरिणाम स्वापा-
दिसाधारणम्[44b]पि तमात्वेन वर्णयति । यदाह—“सात्मनोऽपरिणामो वा विज्ञान
वाऽन्यवस्तुनि” [श्लोकवा० अभाव० ११] इति ।

तथा स्वभावेऽपि हेतौ बहवो विप्रतिपेदिरे । केचिदर्धान्तरापेक्षिष्यपि धर्मे स्वभाव
हेतुमध्यवसिता । केचित्तु वस्तुनो धर्मविशेषमाश्रित स्वभावमिति ।

तद्विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं तयोर्लक्षणमाख्यातम् । अत्र ॥ कार्यस्वरूपे न केचिद्
विप्रतिपद्यन्ते इति नास्य लक्षणयुक्तमिति । कार्यकारणभावेन गम्यगमकभावे सर्वथा
गम्यगमकभावप्रसङ्ग इत्यादिकायां विप्रतिपत्तावपि न कार्यस्य लक्षणे विप्रतिपत्तिः ।
किन्तुहि ? तस्य गमकत्वे । सा चान्यत्र निराकृताऽत्रापि प्राज्ञे स्वयमभ्युपगमा प्राज्ञजनाधि-
कारेणास्य प्रारम्भादिति ॥

सम्प्रति त्रिरूपाणि च त्रीण्येवेत्यसद्वृत्तमाह—नन्विति । ननु प्रश्नः । अयमशब्दो
यदिशब्दस्यार्थः । प्रकारस्य स्वरूपस्य भेदाद् विशेषात् भेदो नानात्वम् । एवमभ्युपगमे सति ।
एकस्येत्यभिप्रायः । अभिप्रायव्याप्तिस्वभावहेतुत्वव्यावृत्ते सर्वत्र भावात् ।

तदयमथ — हेतुः साध्यसिद्धयत्वात् साध्याङ्गम्, साध्य प्रधानम् । अतश्च साध्योप-
करणस्य हेतोः प्रधानसाध्यभेदाद्भेदः, न 'स्वरूपभेदात् । साध्यश्च कश्चिद्विधिः, कश्चित्
प्रतिपधः । विधिप्रतिपधयोश्च 'परस्परपरिहारेणावस्थानात् तयोर्हेतुः भिन्नौ । विधिरपि
कश्चिद्वेतोभिन्नः कश्चिद्विभिन्नः । भेदाभेदयोरप्य'योन्यत्यागनात्मस्थितेभिन्नौ हेतुः । ततः
साध्यस्य परस्परविरोधात् हेतवो^१ भिन्ना न तु स्वत एवेति ॥

कस्मात् पुनस्त्रयाणां हेतुत्वम्, कस्माच्च 'अप्यामहेतुत्वमित्याशङ्क्य यथा त्रयाणामेव
हेतुत्वमन्येषां चाहेतुत्व तदुभयं दशयितुमाह—

स्वभावप्रतिपधे हि सत्यर्थोऽर्थं गमयेत् ॥१६॥

अनन्तप्रकारत्वादिति वक्तव्यं भावः—सविशेषणनिविशेषणव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्त
विशेषणत्वादिभेदेनानन्तस्वभावत्वादिति । गमकाविति विवृण्वन् साधयत इति साधनाविति
कतरि स्पष्टं दशयति । अत्र च वस्तुनः साधनावेवेत्यवधारणीयं न तु वस्तुनः एवेति । इतरं
व्यवच्छेदस्यापि ताभ्यां साधनात् । प्रतिपत्तन्ध्यवसायानुरोधात्तु विधिसाधनत्वमनयोश्च्यते ।
प्रतिपधस्य हेतुरेवेत्यवधारणीयम् । न त्वयमेवेति । पूर्वाभ्यामपि सामर्थ्यात्प्रतिपधस्य साधनात् ।

ननु न दृष्ट्यानुपलम्भनाभावः साध्यते तस्य प्रत्ययसिद्धत्वात् । किन्तु व्यवहारः ।
तत्कथं प्रतिपधोऽनुपलम्भसाध्यः ? अथाभावव्यवहारः प्रतिपध उच्यते । तर्हि व्यापकानु-
पलम्भादिना व्याप्याद्यभावे साध्ये केनाभावः साधितः ? ततः किमत्र प्रतिपधशब्देन
प्रतिपत्तव्यमित्याशङ्क्याह—प्रतिपध इति । इति प्रतिपधशब्दः प्रत्यवमुच्यते ।

तत्र प्रतिपध इत्यनेन शब्देनाभावोऽभावव्यवहारश्चोक्तो द्रष्टव्य इत्यर्थः । एकस्य प्रतिप-
धन इति मुख्यया वत्या सदग्रहोऽन्यस्य प्रतिपधाश्रयतया शीघ्र्या वृत्त्यति भावः । नास्तीति ज्ञानं
नास्तीत्यभिधानं निःशङ्काऽत्र गमनायमनलक्षणा प्रवृत्तिव्यवहारः । ॥ च हठात्प्रवृत्तमितु न
शक्यत इति तद्योग्यतैव साध्यति द्रष्टव्यम् । एव तु स्वभावहेतावन्तर्भावेऽन्यनुपलम्भस्य
ततः पृथक्करणं प्रतिपत्तन्ध्यवसायवशादित्यवसेयम् ।

ननु विधिप्रतिपधसाधनत्वेऽप्यमीदां त्रिरूपत्वमवशिष्टम् । तत्त्वादेव चाभेदश्चोचितः ।
तत्कथमिदमुत्तरं पूर्वपक्षमतिवृत्ततामित्याशङ्क्याह—तदयमिति । यस्मादिदमुत्तरीकृतमाचार्येण
यथाश्रुतिं च पूर्वपक्षं नातिक्रमति तस्मादयमर्थो वाक्यस्यायं तात्पर्यायः इत्यर्थः । एतमेवात्र
हेतुरित्यादिना न तु स्वत एवेत्यनेन ग्रन्थेन प्रतिपादयति ॥

अथ कथमन्योऽर्थोऽन्यमथ न व्यभिचरति यनैते त्रयो हेतवः ? य[45a]या चामीया
स्वसाध्यसाधनात् गमकत्वं तथाऽन्यप्यामप्यकायस्वभावानुपलम्भात्मना किं न भवतीति भवान्
प्रश्ननोपक्रमते—कस्मादिति । कस्मादिति सामान्यतो हेतुः पृच्छति पुनरिति विशयतः ।
त्रयाणामनुपलम्भादीनाम् । च पूर्वनिमित्तापेक्षया निमित्तान्तरसमुच्चयात् । अप्याम-
नोदृष्टान्तर्भावं सयोग्यादीनाम् ।

स्वभावप्रतिबन्ध इति । स्वभावेन प्रतिबन्धः 'स्वभावप्रतिबन्धः । "साधनं कृता" [व्या० महा० २१३३] इति समासः । स्वभावप्रतिबद्धत्व प्रतिबद्धस्वभावत्वमित्यर्थः । कारणे 'स्वभावे च साध्ये स्वभावेन प्रतिबन्धः कार्यस्वभावयोरविशिष्ट इत्येकेन समासेन द्वयोरपि सप्रहः । हिर्यस्मादर्थः । यस्मात् स्वभावप्रतिबन्धे सति साधनार्थं साध्यार्थं गमयेत्, तस्मात् प्रयाणा गमकत्वम्, अयेयामगमकत्वम् ॥

इस्मात् पुनः स्वभावप्रतिबन्ध एव सति गम्यगमकभावो नान्ययेत्याह—

तदप्रतिबद्धस्य तदव्यभिचारनियमाभावात् ॥२०॥

तदप्रतिबद्धस्यति । तद् इति स्वभाव उक्तः । तेन स्वभावेन अप्रतिबद्ध —तदप्रतिबद्धः । यो यत्र स्वभावेन न प्रतिबद्धः तस्य 'तदप्रतिबद्धस्य तदव्यभिचारनियमाभावात्' । 'तस्याप्रतिबन्धविषयस्याव्यभिचारः' तदव्यभिचारः, तस्य नियमः तदव्यभिचारनियमः, तस्याभावात् ।

तदवयवमर्थः—नहि यो यत्र स्वभावेन न प्रतिबद्धः, स 'तमप्रतिबन्धविषयमवयवमेव न व्यभिचरतीति नास्ति तयोरव्यभिचारनियमः—अविनाभावनियमः' । अव्यभिचार-

स्वभावेन स्वरूपेण । साधनं कृता' [व्या० महा० २१३३] इति पाणिनीयभाष्यकारस्यैव सूत्रम् । तेन "कसुचरणं कृता बहुलम्" [पाणिनि २१३२] इति सूत्रमपनीय गलेचोपक इत्याविसिद्ध्यर्थं "साधनं कृता इति सूत्रं कृतम् । वातिकसुत्रिकाणां तु "तृतीया" [पाणिनि २१.३०] इति यागविभागात्समासोऽवसेयः । अनन च तृतीयासमासेनैव कार्यस्वभावयो मप्रहादावृत्त्या पट्टीसप्तमीसमासाभ्यां कार्यस्वभावयो सप्रहः इति यत्पूर्वव्याख्यात तदपठ्या-ख्यानमिति व्यापितम् ।

समस्तस्य पदस्यार्थमाह—स्वभावेति । अनन प्रतिबन्धयव्येन प्रतिबद्धस्वभावयत्तत्त्वमुच्यते इति दर्शयति । अस्यैवार्थं स्पष्टयति । प्रतिबद्धेति । य स्वरूपेण वचिदायतस्तस्य स्वभावस्तत्र प्रतिबद्ध आयत इत्यर्थाभेदेन प्रतिबद्धस्वभावत्वमित्यर्थः इति स्पष्टीकृतम् ।

ननु पूर्वोपामभिमतसमासव्युदासेन तृतीयाममासं दर्शयता किंस्विदतिशयो लब्धः ? केवलमाहोपुष्टयिका प्रकाशितत्वाद्यद्वाप्य पूर्वं बद्धिस्थमव स्फुटयितुमाह—कारण इति । कस्यासी

१ 'स्वभावप्रतिबन्ध इति नास्ति C

२ स्वभावे रवोत्पत्तौ मत्या प्रतिबन्धः स्वभावस्य स्वसत्ताया प्रतिबन्धः ।—टि०

३ लिङ्गस्थ—टि०

४ स्वभावेन अप्रतिबद्धस्य—टि०

५ नियमाभावः—A P H E

६ तस्याप्रतिबद्धविषयस्य A P II तस्य प्रति० N

७ अयमर्थः A B C D P H E N

८ स्वभावेन प्रति B

९ तमप्रतिबद्धविषयः A P H

सचेति । स च स्वभावप्रतिबन्धो लिङ्गस्य साध्येऽर्थे । लिङ्ग परायत्तत्वात् प्रतिबद्धम् । साध्यस्त्वर्थोऽपरायत्तत्वात् प्रतिबन्धविषयो न ^१तु प्रतिबद्ध इत्यर्थः । तत्रायमर्थः—तादात्म्यविशेषेण यत् प्रतिबद्ध^२ तद् गमकम् । यत् प्रतिबन्धविषयः तद् गम्यम् । यस्य च धर्मस्य ^३यो नियत स्वभावः स तत्प्रतिबद्धः । यथा प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्योऽनित्यत्वे । यस्य तु स चान्यश्च स्वभावः स प्रतिबन्धविषयः, न तु प्रतिबद्धः । यथाऽनित्यत्वाद्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्ये । निश्चयापेक्षो हि गम्यगमकभावः । प्रयत्नानन्तरीयकत्वमेव चानित्यत्वस्वभावः निश्चितम् । अतस्तदेव अनित्यत्वे प्रतिबद्धम् । तस्मान्निवृत्तविषय एव गम्यगमकभावः नाम्थयेति ॥

ननु भिनयार्थगमकभावे लिङ्गं तदुत्पत्त्या परायत्तत्वात्प्रतिबद्धम् । साध्यस्त्वपरायत्तत्वात्प्रतिबन्धविषयः । तदाश्रयश्च साध्यसाधनभावनियमः स्यात् । स्वभावोस्तु तद्भावे हेतोस्तादात्म्यप्रतिबद्धत्वम् । तादात्म्यं चोभयोरवशिष्टम् । तत् प्रतिबद्धत्वं प्रतिबन्धविषयत्वं वा द्वयोरवशिष्टमायानि । तदाश्रयश्च नियत साध्यसाधनभावः प्रसक्त इत्याह—तत्रायमर्थः इति । न केवलमर्थान्तरत्वं इत्यपिशब्दः । यत्प्रतिबद्धमिति यत्साध्यप्रतिबद्धतया तदायत्तनया निश्चितमिति द्रष्टव्यम् । प्रतिबन्धविषयोऽपि तत्त्वेन निश्चितो द्रष्टव्यः ।

ननु तादात्म्याविशेषादेकस्तत्र प्रतिबन्धविषयतया न तु प्रतिबद्धतयत्ययमेव विभागः कुत इत्याह—यस्येति । यद्वा तादात्म्यानुभाविनि द्वये किन्तत्र प्रतिबद्धं यद् गमकं किञ्च प्रतिबन्धविषयो यद् गम्यमित्यजानन्तः प्रत्याह—यस्येति । यो हेतोः द्वितीयपक्षोवधारणः । यस्य धर्मस्य व्यावृत्तिकल्पितस्य यो नियतः प्रतिनियतः स एव स्वभावो न तदन्योऽपि । स इति यस्येति पक्ष्यन्तेनोक्तः परामुष्टः । त्विति य इति प्रथमान्तेनोक्तः प्रत्यक्षमुष्टस्तस्मिन् प्रतिबद्ध इति विग्रहः । निश्चीयत इति शेषः । प्रकरणलभ्यं वा । कः पुनरीवृत्त इत्याह—यस्येति । प्रयत्नः पुरुषव्यापारस्तस्यानन्तरमव्यवधानम् । तत्र भव इति दिगादिस्वादु यत् । तत्र स्वार्थं कृत् । तस्य भावस्तत्त्वम् । तदास्याः नाम यस्य स तथा । प्रयत्नानन्तर्यकत्वस्य ह्यनित्यत्वमेव स्वभावो न तु नित्यत्वमपि । ततोऽनित्यत्वे प्रतिबद्धं निश्चीयते ।

इदुशस्य तावदिय गनिरन्यस्य तु का वार्तेत्याह—यस्येति । धर्मस्येत्यनुवृत्तयस्यति धर्मस्य । तुविशिष्टं धर्मं दर्शयति । स च सोऽपि प्रयत्नानन्तर्याम्योऽन्यश्चाश्रयः (वा)-प्रयत्नानन्तरीयको वनकुमुमादिरपि । स प्रतिबन्धस्य साधनगतप्रतिबद्धत्वस्य विषयो गोचरः । एतदेव व्यतिरेकमुक्तं द्रष्टव्यम्—न त्विति । पुनरर्थं तुगन्धः । कोऽसावीदुश इत्याह—यस्येति । अनित्यत्वाम्यः प्रयत्नानन्तर्यत्वाम्यः प्रतिबद्ध इति योग्यम् । एवञ्चार्थात्प्रतिबन्धविषये चेत्यव[463]निष्ठे । एतच्चानित्यत्वस्य तदतः स्वभावत्वेनानियतस्वभावत्वमपि य वसामान्याभिप्रायेणोक्तम् । अन्यथा घटादिगनानित्यत्वस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वमन्तरेण कुतोऽवस्थानम् । यतान्यम्भवावयवाप्रयानियतत्वं स्थादिति ।

नियमाच्च गम्यगमकभाव । न हि योग्यतया पवीषवत् परोक्षार्थप्रतिपत्तिनिमित्तमिष्ट लिङ्गम्, अपि त्वव्यभिचारित्वेन निश्चितम् । ततः स्वभावप्रतिबन्धे ^१सत्यविनाभावित्व-
निश्चयः, ततो गम्यगमकभाव । तस्मात् स्वभावप्रतिबन्धे सत्यर्थोऽर्थं गमयेद्भाग्ययेति स्थितम् ॥

ननु च परायत्तस्य प्रतिबन्धोऽपरायत्ते । तदिह साध्यसाधनयोः कस्य एव प्रतिबन्ध इत्याह—

स च प्रतिबन्धः साध्येऽर्थे लिङ्गस्य ॥२१॥

प्रतिबन्ध इत्याकाङ्क्षायामाह—कार्यस्वभावयोस्तयोरेव प्रकृतत्वात् । अविशिष्ट साधारण । द्वयोरपि कार्यस्वभावयोरतिशये सङ्ग्रहः स्वीकारः । अयमेवातिशय इति भावः । साधन-
लक्षणोऽर्थं साध्यलक्षणमयं गमयेत् बोधयितुं शक्नोति । यत एव तस्माद् अन्येषां तदव्यति-
रिक्तानाम् । तेषां स्वभावप्रतिबन्धाभावात् । तदभावश्च तेषां तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावात् ।
तदव्यस्य च सम्बन्धस्याभावात् । तादात्म्यतदुत्पत्तिभावे च कार्यस्वभावयोरेवान्तरभाव इति
भावः ॥

तदित्यादिना समास प्रदस्य तदप्रतिबद्धस्येति योजयता धर्मोत्तरेण मले तदप्रतिबद्ध-
स्येति पाठो दक्षितः । दूश्यते च बहुगस्तदप्रतिबद्धस्वभावस्येति पाठः । तत्रापि पाठे तदप्रतिबद्ध-
साध्याप्रतिबद्ध स्वभाव स्वरूप यस्य लिङ्गस्येति विग्रहः कायः । प्रतिबन्ध प्रतिबद्धत्वमा-
यत्तत्वं यत्साधनस्य, तस्य विषयोऽव्यभिचारस्तेन विनाऽभवितुत्वम् । तस्य नियमोऽव्यस्य इत्य-^२न्ता ।

ननु तदप्रतिबद्धत्वेऽपि अद्यतन आदित्यादयोऽस्तमयमप्रतिबन्धविषय न व्यभिचरतीत्या-
शङ्क्याह—तदयमर्थ इति । यत एवमुक्तम्, तत्तस्मादयं तात्पर्यार्थः । आदित्योदयोऽपि हि
भविष्यति । न च तदहरस्तमयः, महर्षिणाऽन्यथा वा महर्षिणा केनचित्तस्यास्तमयविबन्ध-
सम्भवात् । तस्मादादित्यस्य तस्मादस्तमययोग्यतैव साध्यः—अयमादित्योदयोऽस्तमययोग्य-
उदयत्वात् । श्वस्तनोदयवदिति । सति चैव स्वभावहेतुत्वमस्यायातमिति भावः ।

ननु साध्यभिचारमात्रेण प्रयोजनम तर्हि नियमेनत्याह—अव्यभिचारेति । सोऽव-
धारणे हेतुः वा । एतदेव कुत इत्याह—न हीति । [45b] हिंसेमात् । प्रदीपो वैधर्म्य-
दुष्टान्तः । अपि तु किन्त्वव्यभिचारित्वेन साध्यस्य प्रकृतत्वात् साध्याविनाभावित्वेन
निश्चितम् । नियमाभावे च कुतोऽव्यभिचारनिश्चय इत्यस्य तात्पर्यार्थः । निश्चीयता
तदव्यभिचारोऽन्येषामपि प्रतिबन्धस्तु कस्मान्मृग्यत इत्याह—तत इति । यतोऽवश्यमव्य-
भिचारो निश्चेतव्यस्ततस्तस्मात् । अन्यथाऽव्यभिचार एव न क्षण्यते निश्चेतुमित्यर्थादनन-
दक्षितम् । एतावताऽपि कथं गमकत्वमित्याह—तत इति । ततो निश्चितादव्यभिचारा-
ल्लिङ्गस्य गमकत्वे सिद्धे साध्यस्यापि गमक(गम्य)त्व सिद्धयतीति द्वयोरुपन्यासः । उक्त-
मर्थमुपसहरन्त्याह—तस्मादिति । अर्थो लिङ्गलक्षणः, अर्थं लिङ्गलक्षणम् ॥

तत्तस्मादिहानुमानानुमेयचिन्तायां स्वभावप्रतिबन्धचिन्तायां वा ।

यदि समवायादिरन्य सम्बन्धः प्रमाणबाधितो न भवेत् । न चासौ न बाध्यते । तत्कुतोऽ-
सावसन्नस्य निमित्त भवेदिति ।

समुदायार्थं व्याचष्टे—यो यत्स्वभाव इति । अप्रतिबद्धस्वभावत्वादिति मूलस्य भाव-
प्रत्यय त्यक्त्वा विग्रहमाह—अप्रतिबद्ध इति । तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मादिति तु योज्यम् ।
अमुमेवार्थं यदीत्यादिना स्फुटयति । कस्मात्पुनरन्यतो निमित्तान्न भवतीत्याह—प्रतिबद्धेति ।
हिर्यस्मात् । प्रतिबद्धस्वभावत्वमेवान्यस्यान्यत्र भविष्यतीत्याह—न चेति । सोऽवधारणे हेतौ
वा । अन्यस्य सम्बन्धस्याभावात्तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावे चेति प्रकरणलभ्य कृत्वा न चान्य
कश्चिदाम्यतस्वभाव इत्युक्तम् ।

ननु चासत्यपि तादात्म्ये तदुत्पत्तौ चान्यत्रास्वभावेऽनुत्पादके चान्यत्रप्रतिबद्ध यथा—
आतपो वृक्षच्छायायाम् । तुलाया अर्वाभागनमनावनमने परभागोन्नमनावनमनयो । अर्वाभाग
परभागे । रसो हृषे । पाणि पादयो । अपतञ्जलमाधारे । बलाका सलिले । नदीपूर
उपरिवृत्ताया वृष्टौ । चन्द्रोदय समुद्रवृद्धौ कुमुदविकासे च । कृत्तिकोदयो रोहिण्युदये ।
पिपीलिकोत्तरण मत्स्यविकारश्च वृष्टौ । शरदि जलप्रसादोऽगस्त्योदये । विशिष्टो मेघो-
[३] यो वर्णकर्मणि । अद्यादित्योदयोऽस्तमये स्वस्तनोदये च । कुष्माण्डगुडकोऽस्त स्थितबीजे ।
परिव्राजको दण्डे । सन्नस्तो नकुल सर्पे । कियद् वा शक्यते निदर्शयितुम् ? एतावत्तुच्यते—
यद् येनाविनाभूत दृश्यते तत्तत्र प्रतिबद्धम् । तस्य च लिङ्गम् । अत एव श्रीण्येव लिङ्गानीति
सह्यानियमोऽप्युक्तः । केवल लिङ्गस्य रूपाण्येव वक्तव्यानि । यदर्शनात् हेतुत्वमवसीयत इति ।

नैप दोषः । अमीषा मध्ये मेपा प्रतिबन्धोऽस्ति तेषा तादात्म्यतदुत्पत्त्योरन्यतर-
सम्भवाद्, येषु च तदभावस्तेषामप्रतिबन्धादगमकत्वात् । तथाहि वृक्षस्य छायायामेकसामग्र्य-
धीनतयैव प्रतिबन्धः । ततस्तत्प्रतिपत्तिः कार्यलिङ्गयैव । छाया हि प्रतिभासमानरूपसत्त्वा-
नवती शैत्याद्यर्थक्रियाकारिणी वरस्त्वेव, न त्वेवालोकाभावः । सा च पूर्वस्मादालोकोपादानात्
पूर्ववृक्षसपाद् वृक्षक्षणेन सार्धमुत्पद्यते । तथाऽर्वाभागनमनावनमने अपि तुलाया परभागो-
न्नमनावनमनाम्यमेव सम पुरुषप्रयत्नादेव तथाविधात्तदुपादानसह[47a]कारिण उत्पद्यते ।
तथाऽर्वाभागपरभागयोरसरूपयोरन्येकसामग्र्यधीनतैव । पाणिस्त्वप्रतिबद्ध एव, व्यङ्ग्यस्यापि
सम्भवात् । अव्यभिचारे चैकसर्गाधीनतैव निबन्धनम् । तादृश च जलमाधारस्य कार्यमेव,
तादृशी च बलाका सलिलस्य । नदीपूरोऽपि तथाविध उपरिवृष्टे । दृश्यादृश्यसमुदायश्च
यथायोग सर्वत्र धर्मा कर्तव्यः । नदीपूरे चान्योऽपि प्रकारो वक्तुं शक्यः । नदी
धर्मिणी । उपरिवृष्टिमहेशसन्नित्वमस्या साध्यम् । तथाविधपूरत्वभाव हेतुः । एव चन्द्रो-
दयसमुद्रवृद्धिकुमुदविकाशा (सा) नामप्येकसामग्र्यधीनतैव । एकस्मादेव महाभूतविशेषात्
कालव्यवहारविषयादेतदुत्पादापेक्षिणरतेषामुत्पादात् । तथा य एव कृत्तिकोदयहेतु-
महाभूतविशेषः कालमज्ञितः स एव कतिपयकालव्यवधानेन रोहिण्युदयहेतुरिति तदर्शनाद्
हेतोस्तज्जननयोग्यताधर्मोऽनुमीयते एव । तथा पिपीलिकोत्तरणस्य मत्स्यविकारस्य च
यो हेतुः स एव कतिपयकालव्यवधानेन वर्णकरणयोग्यस्ततः पूर्ववद् हेतुधर्मानुमानम्, रूपरसयो-
रिवैकसामग्र्यधीनतयैव वा तत्समकालिकवर्णणानुमानम् । तदा त्वश्रवणीयवहि स्थितशब्दगर्भ-
गुहादिव्यवस्थितोऽनुमाता प्रत्येत्य । तथा शरदादिजलप्रसादोऽगस्त्योदयस्य कार्यमेव । अथ
जलप्रसाद वृष्ट्वोदेप्यतीत्यनुमीयते । तदा तस्मादेव महाभूतात्कालसञ्ज्ञिताज्जलप्रसादः । स

भवतु नाम तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेव स्वभावप्रतिबन्धः । कार्यस्वभावयोरेव तु-
गमकत्वं कथमित्याह—

ते च तादात्म्य-तदुत्पत्ती स्वभाव-कार्ययोरेवेति ताभ्यामेव वस्तुसिद्धिः ॥२४॥

ते चेति । इति तस्मादर्थे । यस्मात् स्वभावे कार्ये एव च तादात्म्यतदुत्पत्ती स्थिते,
तन्निबन्धनश्च गम्यगमकभावस्तस्मात् ताभ्यामेव कार्यस्वभावाभ्यां वस्तुनो विधेः^१ सिद्धिः ॥

अथ प्रतिषेधसिद्धिरवुद्भयानुपलम्भादपि कस्मान्नेष्टेत्याह—

प्रतिषेधसिद्धिरपि^२ यथोक्ताया एवानुपलब्धेः ॥२५॥

प्रतिषेधव्यवहारस्य सिद्धिर्यथोक्ता या वुद्भयानुपलब्धिस्तत एव भवति यतस्तस्मा-
द्व्यस्यो^३ भोक्ता ॥

ततस्तावत् कस्माद्भूवतीत्याह—

सति वस्तुनि तस्या^४ असंभवात् ॥२६॥

सति तस्मिन् प्रतिषेधे वस्तुनि, यस्माद् वुद्भयानुपलब्धिर्न सभवति तस्माद्—असंभवात्
तत प्रतिषेधसिद्धिः ॥

च कतिपयकालव्यवधानेन तदुदयनिमित्तमिति पूर्ववद् हेतुधर्मानुमानम् । मेघस्यापि तथाविध-
स्थाप्यन्तायोग्यताभ्यावृत्त्या वृष्टिकरणयोग्यताऽनुमेया । न तु भाविन्यर्थं व्यभिचारसम्भवात् ।
सा च स्वभावभूतवानुमीयत इति तादात्म्यमेव निबन्धनम् । आदित्योदयस्य तु प्रभावातिशय-
यता योग्यादिना विचित्रसम्भवात् नास्त्येवाविनाभावः । अन्यथाय शर्दभदर्शनस्याप्यस्तमयस्व-
स्तनोदययोस्तथात्व स्यात् । एव तु युक्तम्—अयमुदेता अस्तमयस्वस्तनोदययोग्य इति । तथा
चोदयतथाविधयोग्यतयोस्तादात्म्यमेव निबन्धनम् । कुष्माण्डस्यापि बीजेनैकसामग्र्यमीनर्तवः ।
परिव्राजकनकुली दण्डसर्पयोरप्रतिबद्धावेव । अन्यथापि सम्भवात् । कियद् वा शक्यते परि-
हर्तुम् ? एतावदुच्यते—असति तादात्म्ये तदुत्पत्ती वा कस्यचित्त्वचित्प्रतिबन्धे तादृशमेव च
गमकत्वे सर्वं सर्वत्र प्रतिबद्ध तद्गमक प्रसज्येतेति ॥

कार्यस्वभावयोरेव तु गमकत्वं कथमिति श्रुतं पूर्वपक्षवादिनोऽप्यभासः—तादात्म्य-
तदुत्पत्ती एवान्यस्य भविष्यत, ततश्च गमकत्वमिति । कार्यस्वभावयोरिति द्वयोः[६]ञ्चारणे
कार्यं तस्य भावः—भवद्भूरेवानुपलम्भोऽनयोरन्तर्भावित इति ॥

१ नुपलब्धिरित्युक्ते श्रुतोऽस्य पूर्वपक्षस्योत्पत्तयानम् ?
सत्यमेतन्, केवलं तदेवा^१ मित्यस्या अप्यनुर[४७b]ध

^१ साध्यस्य—टि०

^२ सिद्धिर्यथोक्ता० E

^३ वुद्भयानुपलब्धे —टि०

^४ तस्यासंभवात् C

^५ अस्पष्टम्—म०

अथ तत एव कस्मादित्याह—

अन्यथा चानुपलब्धिलक्षणप्राप्तेषु देशकालस्वभाववि^१प्रकृष्टेष्वर्थेष्व्वात्मप्रत्यक्ष
निवृत्तेरमानिश्चयामानत् ॥२७॥

अन्यथा चेति । सति वस्तुनि तस्या अदृश्यानुपलब्धे सभवादित्यन्यथाशब्दाथ
एतस्मात् कारणात् नान्यस्या^२ अनुपलब्धे प्रतिपेक्षसिद्धिः ।

कुत एतत्—सत्यपि वस्तुनि तस्या सभव इत्याह—अनुपलब्धिलक्षणप्राप्तेष्वित्यादि
इह प्रत्ययान्तरसामक्यात् स्वभावविशेषाच्चोपलब्धिलक्षणप्राप्तोऽर्थ^३ उक्तः । ^४द्वयोरेकं
स्याप्यभावेऽनुपलब्धिलक्षणप्राप्तोऽर्थ^५ उच्यते ।

तदिहानुपलब्धिलक्षणप्राप्तेष्विति प्रत्ययान्तरवैकल्यवन्त उक्ताः । देशकालस्वभाव
विप्रकृष्टत्विति ^६स्वभावविशेषरहिता उक्ताः । देशश्च कालश्च स्वभावश्च तैविप्रकृष्टा
इति विप्रह । तेष्वभावनिश्चयस्याभावात् । सत्यपि वस्तुनि ^७तस्या भाव इष्टः ।

कस्मान्निश्चयाभाव इत्याह—तेषु प्रतिपत्तुरात्मनो यत प्रत्यक्ष सत्य निवृत्ते कारणात्
निश्चयाभावः । यस्मादनुपलब्धिलक्षणप्राप्तेष्वारम्भप्रत्यक्षनिवृत्तेरभावनिश्चयाभावः, तस्मात्
सत्यपि वस्तुनि आरम्भप्रत्यक्षनिवृत्तिलक्षणया अदृश्यानुपलब्धे सभवः । ततो यथोक्ताया
एव प्रतिपेक्षसिद्धिः ॥

प्रतिपेक्षसम्भवादित्यभिप्रायेण पूर्वपक्षप्रवृत्तारदोष एव । प्रतिपेक्षशब्देन व्यवहारोऽभिमत इति
प्रतिपेक्षसम्बन्धहार इति विवृतम् । मूले त्वपिशब्द साध्यान्तरसमुच्चये । काऽसी यथोक्ते
त्याह—येति ।

मूलसामर्थ्यस्थितमभिव्यनक्ति—तस्मादन्वयतोऽदृश्यानुपलब्धेर्नोक्ताः प्रतिपेक्षसिद्धिरिति
प्रकृतेन सम्बन्धः ॥

यद्यदृश्यानुपलब्धेर्न भवति तदानुपलब्धित्वाविशेषे विवक्षिताया अपि मा भूदित्यभि-
प्रेत्याह—ततस्तावदिति । तस्मादसम्भवात् कारणात्तत इति तत एव दृश्यानुपलब्धेरिति
विवक्षितमितरथाऽयस्या अपि प्रतिपेक्षसिद्धिकथनप्रसङ्गात् ॥

मनु ततोऽप्यस्य यतोऽपि । कथ पुनस्तत एवेति नियमो लभ्यते इत्यभिप्रायवानाह—
अप्येति । अयशब्द प्रश्ने । अयथा चेत्युत्तर व्याचक्षाण इहैवच्छब्द दशयति अशब्दञ्च
यस्मादर्थः । दृश्यानुपलब्धेरुक्तात्प्रकाराददृश्यानुपलब्धेरन्यप्रकारत्वमन्यथात्वं विवक्षितमात्रा

^१ प्रकृष्टप्लात्मप्र०—B P H E N

^२ अदृश्यानुपलब्धे—टि०

^३ प्राप्तार्थं उक्त A E P H प्राप्तेऽर्थे C

^४ द्वयोरेकस्याप्य० B द्वयोरेकस्याभावे—C ^५ प्राप्तेऽर्थे उच्यते—C

^६ स्वभावविशेषविप्रकृष्टा A P H E N स्वभावविप्रकृष्टा—C

^७ अदृश्यानुपलब्धे—टि० । तस्याभाव P H E N

अपेय दद्यानुपलब्धि कस्मिन् काले प्रमाणम्, विस्वभावा, विध्यापारा चेत्याह—

अमूढस्मृतिसंस्कारस्यातीतस्य वर्तमानस्य च प्रतिपत्तृप्रत्यक्षस्य निवृत्तिर-
भावन्यवहारप्रवर्तनी^१ ॥२८॥

^१ अमूढेत्यादि । प्रतिपत्तृ प्रत्यक्षो घटादिरर्थः, तस्य निवृत्तिरनुपलब्धि तदभावस्य-
भावेति यावत् । अत एवाभावो न साध्य स्वभावानुपलब्धे, सिद्धत्वात् । ^२ अविद्यमानोऽपि
^३ च घटादिरक्षानसप्तगणि ^४ भूतले भासमाने समप्रसामग्रीको ज्ञायमानो ^५ दृश्यतया सभादि-
तरवात् प्रत्यक्ष उक्तः । अत एकज्ञानसप्तग्री^६ दृश्यमानोऽर्थस्तज्ज्ञान च प्रत्यक्षनिवृत्तिरुच्यते ।
ततो हि दृश्यमानावर्णात् तद्दृष्टेश्च समप्रवर्णसामग्रीकत्वेन प्रत्यक्षतया सभावितस्य निवृत्ति-
रवसीयते । तस्मादर्थं ज्ञाने एव प्रत्यक्षस्य घटस्याभाव उच्यते । न तु निवृत्तिमात्रमि-
हाभावः, निवृत्तिमात्राद् दृश्यनिवृत्त्यनिश्चयात् ।

यस्येति दर्शयन्नाह—सतीति । एतस्मात्सति वस्तुनि तत्सम्भवात् । मूले त्वग्यथाचानुपलब्धि-
लक्षणप्राप्तेश्चिद्व्येकवाक्यतयैवार्थः समच्छेते । नाप्यशब्दार्थव्याख्या, नाप्युत्तरपदव्याख्याने पूर्व-
पक्षवचना(न)प्रयास कश्चित् । तथा तु न प्रकान्त घर्मोत्तरेणेति विभक्तं कुर्म ? कुत एतदिति
सामान्येनोक्त्वा विरोपनिष्ठ करोति सत्यपीति । एतच्च विग्रह इत्यन्तं सुगमम् । तेष्वनुप-
लब्धिलक्षणप्राप्तेश्चभावमिच्छयाभावात् । सत्यपि वस्तुनि तस्या अनुपलब्धेर्भाव इष्टः ।
अननैतदाह—नास्माकमत्र प्रमाणमस्ति यस्तस्यैव वस्तुनि सा भवतीति । किन्तु तस्या सत्यामपि
यस्मात्प्रत्ययो दोलायते तस्मादेवमुच्यते इति ।

सम्प्रति निश्चयाभावस्यावधि पथेपमाण आह—कस्मात्सकाशादिति । परप्रत्यक्ष-
निवृत्तेरशक्यनिश्चयत्वे तन्निवृत्त्यर्थमात्मप्रत्यक्षग्रहणम् । ननु यद्यप्यपवादानप्रश्नो न तु हेतु-
प्रश्नस्तथा कथमिदमाह—तस्म निवृत्ते कारणाभिश्चयाभाव इति चेत् । न । अन्यार्थत्वात्
कारणशब्दस्य । निश्चयाभावस्य शब्देन न्यायेन ज्ञायमानस्यैवा प्रकृति कारणम् । “अनिकर्तु
प्रकृति” [पाणिनि १.४.३०] इत्यनेन लब्धापादानसंज्ञकादस्मादित्यर्थस्य निवृत्तित्वात् । अन्यथा
त्वसमञ्जस स्यात् । यस्मादित्यादिनोक्तमर्थमुपसहरति । एतच्च प्रतिषेधसिद्धिरित्येदन्त
सुगमम् ॥

सम्प्रत्यनुपलब्धेरनुमानज्ञानहेतुत्वात् प्रामाण्य स्वभावविरोधो व्यापारस्योक्तोऽपि
कालपुरुषविशेषपरिग्रहेण वक्तुम्—अथेत्यादिना प्रश्नपूर्वमुपक्रमते । अथशब्द आरम्भे पूर्ववत् ।

^१ निवृत्तिरनुपलब्धिरभावः C D ^२ ०हारसाधनी B C D P H E N

^३ अमूढेति A P E नास्ति H N

^४ यथा च प्रतिपत्तृप्रत्यक्षनिवृत्तिरनुपलब्धि प्रदेयस्तज्ज्ञान चोच्यते तथा अविद्यमा-
नोऽपीत्यादिना दर्शयति—टि०

^५ ०मानोपि घटा० C

^६ ०गिणि भास० A E P.

^७ दृश्यमानतया ॥ D H N

^८ सप्तग्रीत् B

यथा^१ चैकज्ञानसंसर्गिणि प्रत्यक्षे घटस्य प्रत्यक्षत्वमारोपितम् असतोऽपि, तथा तस्मिन्नेक-
ज्ञानसंसर्गिण्यतीते^२ चामूढस्मृतिसंस्कारे, वर्तमाने च घटस्य तत्तद्द्रूपमारोपितमसत् इति
द्रष्टव्यम् । अनेन च^३ दृश्यानुपलब्धिं प्रत्यक्षघटनिवृत्तिस्वभावोक्ता । सा च तिद्धा ।
तेन न^४ घटाभाव साध्यः, अपि तु अभावव्यवहार इत्युक्तम् ।

येष्वेव लिङ्गमस्तु, न तु नञ् पर्युदासवृत्त्या तदेवज्ञानसंसर्गि वस्तु, तज्ज्ञान चेति पूर्वपक्षवादी
दर्शयति । सत्यमित्यादिना प्रतिविषते । किन्त्वेकज्ञानसंसर्गिणि भूतलादी दृश्यमाने सति
दृश्य सम्भावित आरोपित स प्रतिषेध्य इति प्रकरणात् । ततो दृश्यत्वसमारोपात् दृश्यानु-
पलब्धिर्दृश्यज्ञानाभावस्तुच्छरूपो व्यवहृत्यव्यमान निश्चितता भवति । निश्चीयतामूपलब्ध्य-
भावो ज्ञेयाभावस्तावन् निश्चित इति तन्निश्चयार्थं निवृत्तिमात्र व्यापारिष्यत् इत्याह—दृश्वेति ।
दृश्यज्ञानाभावनिश्चयसामर्थ्यादन्यथाऽनु[48b]पपत्तेः । यो हेतुः । दृश्यस्य ज्ञेयस्याभावो
व्यवहृत्यव्यकरूपः । सामर्थ्यमेव यदीत्यादिना दर्शयति । हिर्यस्मादर्थे । दृश्यानुपलम्भ इति
दृश्योपलम्भाभाव इत्यर्थः । अतोऽस्माद् दृश्यानुपलम्भनिश्चयात् । दृश्यस्य ज्ञेयस्याभाव उक्ता-
स्सामर्थ्यादिवतिनः । दृश्योपलम्भाभावनिश्चयस्त्वेकज्ञानसंसर्गिवस्त्वन्तरोपलम्भेनेति द्रष्टव्यम् ।

ननु यदि ज्ञेयाभावोऽप्यवसितस्तर्हि कथं लिङ्गेन साध्यत इत्याह—न व्यवहृत इति ।
अदृष्टानामपि सत्त्वापेक्षया न प्रत्यक्ष व्यवहारयितुं शक्नोतीति भावः । केन तर्हि व्यवह्रियत
इत्याह—दृश्यानुपलम्भेन लिङ्गभूतेन ।

* ...ऽभावव्यवहार एव*... * ज्ञान चेति । चकारस्तुल्यकक्षता दर्शयति ।
द्वयोश्च निवृत्तिनिश्चयहेतुत्वम्, ज्ञानमन्तरेण—‘यस्मादयं केवलं प्रदेशस्तस्मात् घटादिर्नास्ति’-
इत्यध्यवसायमशक्यत्वात्, तथा विषयमन्तरेण—‘यस्मात्केवलप्रदेशापरोक्षीकरणं तस्मात् तज्ज्ञानं
नास्ति’ इति निश्चेतुमशक्यत्वादिति द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्षस्य घटादेर्निवृत्तिनिश्चयहेतुत्वात्प्रत्यक्ष
निवृत्ति*... * ।

ननु च प्रतिषेध्यस्य घटादेरसतोऽपि तथास्तु प्रत्यक्षत्वम् । यत्पुनस्तत्र नासीदेव तस्य
कथमतीतत्वम्, यच्च तत्र नास्त्येव तस्य कथं वर्तमानत्वम्, कथं च तत्रानुपलब्धेर्व्यापार
इत्याशङ्कामपाकुर्वन्नाह—यथेति । यत् प्रकारेण घटो यदि भवेद् दृश्य एव भवेदित्येव
रूपेण । यो हेतुः । तस्मिन्नेकज्ञानसंसर्गिण्यतीतेऽमूढस्मृतिसंस्कारे । यो वक्तव्यान्तरसमुच्चये ।
वर्तमाने च । समुच्चयः सकारः । तथा तेन प्रकारेण—यदि तत्र पूर्वं घट स्थितो यदि स्यात्,
उपलब्धः स्यात्, न चोपलभ्यत इत्यवमात्मना घटस्यारोपात् प्रत्यक्षस्य तदानीमसत्तत्त
द्रूपमतीतत्वं वर्तमानत्वञ्च आरोपितमारोपसिद्धम् इतिरेव द्रष्टव्याकार दर्शयति । द्रष्टव्यम्
ज्ञातव्यमिति योजनीयमिदम् ।

^१ प्रतिपत्तुप्रत्यक्षस्यैतद् व्याख्याय अतीतस्य वर्तमानस्यैतद् विशेषणद्वयं व्याचष्टे—टि०

^२ ०तीते वर्तमाने चामूढस्मृतिसंस्कारे च घट० A B C D P H N

^३ तद्रूप A B P H E N

^४ अतीतादि—टि०

^५ अनेन दृश्या A B P H E N

^६ तेन घटा० B

^७ अस्पष्टम्—त०

‘अमूदोऽभ्रष्टो दर्शनाहितः स्मृतिजननरूपः सस्कारो यस्मिन् घटादौ स तथोक्तः । तस्य अतीतस्य प्रतिपत्तृप्रत्यक्षस्येति सम्बन्धः । वर्तमानस्य च प्रतिपत्तृप्रत्यक्षस्येति सम्बन्धः । अमूदस्मृतिसंस्कारग्रहणं तु न वर्तमानविशेषणम् । यस्मादतीते घटविविक्तप्रदेशदर्शने स्मृतिसंस्कारो मूढो दृश्यघटानुपलब्धौ दृश्ये च घटे मूढो भवति । वर्तमाने तु घटरहितप्रदेशदर्शने न स्मृतिसंस्कारमोहः । अत एव न घटाभावे, नापि घटानुपलब्धौ मोहः । तस्मान्न वर्तमाननिषेध-विशेषणममूदस्मृतिसंस्कारग्रहणम्, स्मृतिसंस्कारव्यभिचाराभावाद् वर्तमानस्यार्थस्य । अत एव वर्तमानस्य चेति चशब्दः कृतः, विशेषणरहितस्य वर्तमानस्य विशेषणवतातीतेन समुच्चयो यथा विज्ञायेतेति ।

तदयमर्थः—अतीतोऽनुपलब्ध स्फुटः स्मर्यमाण प्रमाणम्, वर्तमानश्च । ततो ‘नासीद्वि घटः’, अनुपलब्धत्वात्,—‘नास्ति अनुपलब्धमानत्वात्’ इति शक्यं ज्ञातुम् । न तु ‘न भविष्यत्यत्र घटः’, ‘अनुपलब्धमानत्वात्’ इति शक्यं ज्ञातुम् । अभावाभावा अनुपलब्धेः सारवसिद्वाविति कालविशेषोऽनुपलब्धेर्भावात् ।

ननु दशानुपलब्धि कस्मिन् काले प्रमाणं किं स्वभावा किञ्चापारा चेति त्रितयं पृष्टं आचार्यस्तत्रानेन किमाख्यातमाचार्येणेत्याशङ्कामपाकुर्वन्नाह—अनेनेति । अनेन प्रतिपत्तृप्रत्यक्षस्य निवृत्तिरिति वचनेन । चोऽङ्घारणे । स्वभावस्ये (भावे) त्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यं । प्रत्यक्षस्य घटस्य । प्रसज्यप्रतिषेधलक्षणनिवृत्तिनिश्चयहेतुत्वात्प्रत्यक्षघटनिवृत्तिः प्रत्यक्षघटानुपलब्धिर्नञ् पर्युदासवृत्त्या तदेकज्ञानमसंगि वस्तु तज्ज्ञानं च द्वयं स्वभावो रूपं दस्या दृशानुपलब्धौ सा तथोक्ता व्याख्यातेति शेषः ।

ननु दृशानुपलब्धिरूपं लिङ्गमस्तु पर्युदासरूपम्, साध्यस्तु प्रसज्यप्रतिषेधरूपं किं न भवतीत्याह—सैति । सो यस्मात् । सा तयाविधाऽनुपलब्धिः उक्तमाचार्येण साऽभावव्यवहारप्रवर्त्तनीत्यनेन शब्देनेति भावः । धर्मोत्तरेण चात एव अभावी न साध्य इत्यनेन ।

घटविविक्तप्र[49a]देशदर्शनेनाहित आरोपित संस्कारो विशिष्टवस्तुयुक्तविकानात्मिका वासना, न पराभिमतो भावनाख्यः । अनुरूपस्मरण जनयितुमनीशानो मूढ इति व्यपदिश्यते । दृश्यघटानुपलब्धौ दृश्यस्य घटस्योपलब्ध्यभावे तुच्छरूपे । अत एव च दृश्ये घटे । अमूदस्मृतिसंस्कारग्रहणं कस्मान्न वर्तमानविशेषणमित्याह—वर्तमाने स्थितिः । मुरतीताद्वर्तमानस्य वैषम्यमाह । अतो मोहान्भावात् घटाभावे व्यवहर्त्तव्यं करूपे । नापि घटानुपलब्धौ घटोपलब्ध्यभावे तुच्छरूपे । प्रत्यक्षवदारीपाद् वर्तमानस्यार्थस्य घटादे । अत एव वर्तमानग्रहणस्य निर्विशेषणत्वादेव ।

१ पदानां प्रयोजनं प्रतिपादयितुं सवन्धमर्थं च दर्शयति—टि०

२ वर्तमाने च घट० A B. P. H. E. N.

३ अतएव न घटानुपलब्धौ नापि घटे मोहः A C D P. H. E. N. अत एव घटा-

नुपलब्धौ नापि घटे मोहः—B

४ ग्रहणम् व्यभि० C

५ विज्ञायेत । तदयं B

६ स्फुटं B. P. H. E. N.

७ अनुपलब्धमानत्वात्—A

८ इति ज्ञातुं शक्यम्—C

यया^१ चैकज्ञानससर्गिणि प्रत्यक्षे घटस्य प्रत्यक्षत्वमारोपितम् असतोऽपि, तथा तस्मिन्नेक-
ज्ञानससर्गिण्यतीते^२ चामूढस्मृतिसंस्कारे, वर्तमाने च घटस्य तत्तद्^३द्वयमारोपितमसत इति
द्रष्टव्यम् । अनेन च^४ दृश्यानुपलब्ध प्रत्यक्षघटनिवृत्तिस्वभावोक्ता । सा च सिद्धा ।
तेन न^५ घटाभावः साध्यः, अपि तु अभावव्यवहार इत्युक्तम् ।

येष्वहं लिङ्गमस्तु, न तु नञ् पर्युदासवृत्त्या तदेकज्ञानससर्गि वस्तु, तज्ज्ञान चेति पूर्वपक्षवादी
दर्शयति । सत्यमित्यादिना प्रतिविधत्ते । किन्त्वेकज्ञानससर्गिणि भूतलादी दृश्यमाने सति
दृश्य सम्भावित आरोपित स प्रतिषेध्य इति प्रकरणात् । ततो दृश्यत्वसमारोपात् दृश्यानु-
पलब्धिदृश्यज्ञानाभावस्तुच्छरूपो व्यवहर्तव्यमात्र निश्चिता भवति । निश्चीयतामुपलब्ध्य-
भावो ज्ञेयाभावस्तावन्न निश्चित इति तन्निश्चयार्थं निवृत्तिमात्र व्यापरिष्यत इत्याह—इत्येति ।
दृश्यज्ञानाभावनिश्चयसामर्थ्यादन्यथाऽनु[48b]पपत्तेः । चो हेतोः । दृश्यस्य ज्ञेयस्याभावो
व्यवहर्तव्यरूपः । सामर्थ्यमेव धर्मादित्यादिना दर्शयति । हिर्यस्मादर्थे । दृश्यानुपलम्भ इति
दृश्योपलम्भाभाव इत्यर्थः । अतोऽस्माद् दृश्यानुपलम्भनिश्चयात् । दृश्यस्य ज्ञेयस्याभाव उक्ता-
स्तामर्थ्यादिवसित । दृश्योपलम्भाभावनिश्चयस्त्वेकज्ञानससर्गिणवस्त्वन्तरोपलम्भेनेति द्रष्टव्यम् ।

ननु यदि ज्ञेयाभावोऽप्यवसितस्तर्हि कथं लिङ्गेन साध्यत इत्याह—अ व्यवहृत इति ।
अवृष्टानामपि सत्त्वशब्दकया न प्रत्यक्ष व्यवहारयितुं शक्नोतीति भावः । केन तर्हि व्यवह्रियत
इत्याह—इश्यानुपलम्भेन लिङ्गभूतेन ।

“...भावव्यवहार एव”... “... ज्ञान चेति । चकारस्तुल्यकक्षता दर्शयति ।
इयोश्च निवृत्तिनिश्चयहेतुत्वम्, ज्ञानमन्तरेण—‘यस्मादयं केवलः प्रदेशस्तस्मात् घटादिनास्ति’-
इत्यध्यवसातुमशक्यत्वात्, तथा विषयमन्तरेण—‘यस्मात्केवलप्रदेशापरोक्षीकरणं तस्मात् तज्ज्ञान
नास्ति’ इति निश्चेतुमशक्यत्वादिति द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्षस्य घटादेनिवृत्तिनिश्चयहेतुत्वात्प्रत्यक्ष-
निवृत्तिः”... ।

ननु च प्रतिषेध्यस्य घटादेरसतोऽपि तथाऽस्तु प्रत्यक्षत्वम् । यत्पुनस्तत्र नासीदेव तस्य
कथमतीतत्वम्, यच्च तत्र नास्त्येव तस्य कथं वर्तमानत्वम्, कथं च तत्रानुपलब्धेर्व्यापार
इत्याशङ्कामपकुर्वन्नाह—यथेति । यत्र प्रकारेण घटो यदि भवेद् दृश्य एव भवेदित्येव
रूपेण । चो हेतोः । तस्मिन्नेकज्ञानससर्गिण्यतीतेऽमूढस्मृतिसंस्कारे । चो वक्ष्यन्तारसमुच्चये ।
वर्तमाने च । समुच्चये चकार । तथा तेन प्रकारेण—यदि तत्र पूर्वं घटः स्थितो यदि स्यात्,
उपलब्ध स्यात्, न चोपलभ्यत इत्यवमात्मना घटस्यारोपात् प्रत्यक्षस्य तदानीमसतस्त-
द्व्यपमनीतत्वं वर्तमानत्वञ्चारोपितमारोपसिद्धम् इतिरेव द्रष्टव्याकार दर्शयति । द्रष्टव्यम्
ज्ञातव्यमिति योजनीयमिदम् ।

^१ प्रतिपत्तुप्रत्यक्षस्यैतद् व्याख्याय अतीतस्य वर्तमानस्यैतद् विशेषणद्वय व्याचष्टे—टि

^२ ०तीते वर्तमाने चामूढस्मृतिसंस्कारे च घटः A B C D P H N

^३ तद्वत् A B P H E N

^४ अतीतादि—टि०

^५ अनेन दृश्या A B P H E N

^६ तेन घटाः B

^७ अस्पष्टम्—ग०

किञ्च । दृश्यानुपलम्भनिश्चयकरणसामर्थ्यादेव पूर्वोक्तया नीत्या प्रत्यक्षेणैवाभावो निश्चितः । केवलमदृष्टानामपि सत्त्वसंभवात्, सत्त्वशङ्कया न शक्नोत्यसत्त्वं^१ व्यवहर्तुम् । अतोऽनुपलम्भोऽभाव^२ व्यवहारयति—‘दृश्यो यतोऽनुपलब्धः, तस्माद्भास्ति’ इति । अतो दृश्यानुपलम्भोऽभावज्ञानं कृतं प्रवर्तयति, न तु अकृतं करोती^३त्यभावनिश्चयोऽनुपलम्भात् प्रवृत्तोपि प्रत्यक्षेण कृतोऽनुपलम्भेन प्रवर्तित उक्त इत्यभावव्यवहारप्रवर्तन्यनुपलब्धिः ॥

कस्मात् पुनरतीते वर्तमाने चानुपलब्धिर्गमिकेत्याह—

तस्या एवाभावनित्ययात् ॥२६॥

तस्या एव यथोक्तकालाया अनुपलब्धेरभावनिश्चयात् । अनागतं ह्यनुपलब्धिं स्वयमेव संश्लिष्यत्यभावा । तस्या असिद्धाया नाऽभावनिश्चयोऽपि स्वतीतवर्तमानाया इति ॥

ननु यदि नास्तीत्येवमाकारं ज्ञानमनुपलब्धेर्लिङ्गाद् भवति, कथं तर्हि प्रत्यक्षावसितोऽभाव उक्त इत्याह—यद्यपि चेति निपातसमुदायो यद्यपिशब्दवद् विशेषाभिधाननिमित्ताभ्युपगमे वर्तते । अभावनिश्चयशब्दसामानाधिकरण्यादयमेवेति निर्देशः । यद्यद्वो वक्तव्यमेतदित्यस्यार्थेऽत्र वर्तते । अभावनिश्चयस्य तदा स्वैर्यलाभादननुपलम्भादेवेत्युक्तं द्रष्टव्यम् । तथापीति लौकिकोक्तिरियं निगदाभिधानारम्भे । तस्माच्छब्देन यस्माच्छब्द आक्षिप्तः । तेनायमर्थः । यस्मात्केवलप्रदेशग्रहणलक्षणव्यापारानुसारी घटो नास्तीत्यभावनिश्चयः तस्मात्प्रत्यक्षकृत उच्यते इति शेषः । कस्य व्यापारानुसारीत्याकाङ्क्षायामुक्तम्—प्रत्यक्षस्य प्रमाणविशेषस्येति ।

अथ स्याद्—यद्यपि प्रत्यक्षकृतस्तदा प्रत्यक्षप्रवर्तितोऽपि । तर्हि दृश्यानुपलम्भेन कियत् इत्याशङ्क्याह—किञ्चेति यत्तद्व्यान्तरसमुच्चये । तद्विविक्तप्रदेशादिप्राहिणा प्रत्यक्षेणैवाभावो निषेध्याभावः प्रसज्यप्रतिषेधात्मा निश्चितः । कथं ? दृश्यस्यानुपलम्भ उपलम्भाभावस्तुच्छरूपस्तन्निश्चयकरणसामर्थ्यादन्यथाऽनुपपत्तेः । पूर्वोक्तया नीत्या युक्त्या यदि हि दृश्यस्तत्र भवेत्, दृश्यानुपलम्भो न भवेदित्येवमात्मिकया । यदि प्रत्यक्षमित्य प्रतिषेध्याभाव निश्चयमयति, व्यवहारयितुमपि शक्नोत्येवेत्याह—केवलं किन्तु न शक्नोति व्यवहर्तुमित्यन्तर्भूतनिजधर्मत्वाभिर्देशस्य व्यवहारयितुमित्यर्थः । कुतो न शक्नोतीत्याह—सत्त्वशङ्कयेति प्रतिषेध्यसत्त्वस्य स्वरूपस्य सत्त्वशङ्कया सन्देहेन हेतुना ।

नन्वदर्शनेऽपि कथं सन्देह इत्याह—अदृष्टेति । तेन प्रत्यक्षेणादृष्टानामपि पिशाचादीनां सत्त्वस्य सद्भावस्य सम्भवात् सम्भाव्यमानत्वात् । नित्यं दृढत्वमानानुपलम्भव्यभिचारो ह्यभाव इति भावः । अतः प्रत्यक्षस्य तत्राशक्तत्वात् साऽपि कथं व्यवहारयतीत्याह—दृश्य इति । अतोऽभावात्कारणात्कृतं प्रत्यक्षेणेति प्रकरणात् । एतदेव व्यतिरेकमुखेण द्रवयति—न त्विति । यस्मात् प्रत्यक्षव्यापारानुसार्यभावनिश्चय इतिस्तस्मात् । अभाव-

^१ शक्नोत्यभाव व्य० C

^२ लम्भो व्यव० A

^३ करोत्यभाव० C

^४ हारे प्रवर्तन्यनुपलब्धि C प्रवर्तन्यनुपल A प्रवर्तितनुपल P H प्रवर्तित्यनु० B.

व्यापारं दर्शयति । अभावस्य व्यवहारः 'नास्ति' इत्येवमाकारं ज्ञानम्, शब्दश्चेव-
माकारः, निःशङ्कः^१ गमनागमनलक्षणा च प्रवृत्तिः चापिचोऽभावव्यवहारः । घटाभावे हि
ज्ञाते निःशङ्कं गतुमागन्तुं च प्रवर्तते ।

^२ तदेतस्य त्रिविधस्याप्यभावव्यवहारस्य^३ दृश्यानुपलब्धेः^४ प्रवर्तनी साधनी प्रवर्तिका ।

यद्यपि च 'नास्ति घटः' इति ज्ञानमनुपलब्धेरेव भवति, अथमेव चाभावनिश्चयः, तथापि
यस्मात् प्रत्यक्षेण केवलः प्रवेश उपलब्धस्तस्मात् 'इह घटो नास्ति' इत्येवं^५ 'च प्रत्यक्षव्यापारमनु-
सरत्यभावनिश्चयः, तस्मात् प्रत्यक्षस्य केवलप्रवेशग्रहणव्यापारानुसार्यभावनिश्चयः प्रत्यक्षतः ।

ननु यथा विकल्पेन विषयीत्रियमाणोऽज्ञोऽनुपलम्भः प्रमाणमुच्यते तथा विषयस्या-
व्याहृतप्रसरत्वादागतोऽन्यनुपलम्भो विषयमयः किं न तयाप्रमाणमित्याह—तदयमिति ।
यस्मात्केवलप्रदेशदर्शनमिहितं संस्कारोपेक्षितं घटादावमूढो गृह्यते, वर्तमाने तु तस्मिन् स्मृति-
संस्कारे मोहो न सम्भवत्येव तत्तस्मादयं तात्पर्यम् । अनुपलम्भनिश्चयहेतुत्वादनूपलम्भ-
केवलप्रदेशादि स्फुटो यथाऽसौ केवलोऽनुभूतस्तथा स्मृत्वा विषयीत्रियमाणः प्रमाणम्, वर्त-
मानश्च तादृगनुपलम्भः स्फुटोऽभ्यान्ते ज्ञानेन गृह्यमाण इति द्रष्टव्यम् । यतः ईदृशोऽनुपलम्भ-
प्रमाणः ततस्तस्मात् । युतो न क्षयते ज्ञानुमित्याह—अनागतताया इति । तयात्वेन निश्चितो हि
हेतुर्गमकोऽन्यथा सन्दिग्धासिद्धता हेतुदोषः स्यादित्यभिप्रायः । प्रत्यक्षनिवृत्तिराद्येन तावद्
दृश्यानुपलब्धेः स्वभावो दर्शितोऽमूढत्वादिना तु किं दर्शितमित्याह—कालेति । [इतिरेवमर्थे ते]-
नैव कालविशेषोऽनुपलब्धेऽप्यस्मात् इति । कालविशेषोऽज्ञोऽनुपलम्भः कथितोऽने-
नेति शेषः । एतच्छास्त्रे वर्तमाने च कालेऽनुपलब्धेः प्रामाण्याभ्यान्तमस्योपलक्षणं द्रष्टव्यम्,
कार्यस्वभावहेतोरपि तयोः कालयोः प्रामाण्यात् । तयाऽस्यासीदत्र बहिर्धूमस्योपलब्धत्वात् ।
अस्ति बहिरिह धूमस्योपलब्धमानत्वात् । तथाऽसीदिह पादपः शिशपाया उपलब्धत्वात् ।
अस्तीह वृक्षः शिशपाया उपलब्धमानत्वाद् इत्यपि भवत्येव ।

ननु दृश्यानुपलम्भे भवतु ज्ञानाभिधानलक्षणो व्यवहारः । कायिकस्तु कथमित्याह—घटेति ।
हिर्यस्मात् । प्रवर्तत इति योग्यतयोच्यते । प्रवृत्तिरयोग्यस्तावद् भवतीति । अत एव चाभाव-
योग्यता साध्योच्यते ।

तदेतस्मेति लोकोक्तिरेषा । तच्चैतच्चेति विग्रहः कार्यः । यद्वा यतोऽभाव-
निश्चयोऽनुपलब्धिमिति तत्तस्मात् । अपरिति शये । आस्तामेकस्य द्वयोर्वा प्रवर्तनी,
त्रिविधस्य यावत्प्रवर्तनीत्यर्थः । प्रवर्तनीत्यस्य द्वयमेतद् विवरणं स्पष्टार्थं साधनी प्रवर्तके
[49b]ति प्रवर्तयतीति प्रवर्तनीति योग्यतयोक्तम् । चाभावत्रितयमभावव्यवहारः प्रवर्तयितुं
योग्या तावन्मात्रनिमित्तकत्वात्तस्य । सत्यर्थित्वे पुरुषस्तान् व्यवहारानाचरतु मा वा ।
अत एवाभावव्यवहारयोग्यता प्रदेशादेः साध्यते दृश्यानुपलम्भेनेति परमार्थः ।

^१ निःशङ्कगमागमलक्ष० D B निःशङ्का गमनागमनयो(?) लक्ष० C.

^२ तदेवमस्य C D तदेवमेतस्य A P H E N तदेव तस्य—B

^३ अभावस्य व्यव० C

^४ 'प्रवर्तनी' इति नास्ति A B C D P. H E N. ^५ त्वेव प्रत्य० C.

सप्रत्यनुपलब्धे प्रकारभेदं दर्शयितुमाह—

सा च प्रयोगभेदादेकादशप्रकारा ॥३०॥

सा च एषानुपलब्धिः ^१एकादशप्रकारा—एकादश प्रकारा अस्या इत्येकादशप्रकारा ।

कुत प्रकारभेदः ? प्रयोगभेदात् । प्रयोग प्रयुक्ति शब्दस्याभिधाय्यापार^२ उच्यते । दान्दो हि साक्षात् क्वचिदर्थांतराभिधायी^३, क्वचित् ^४प्रतिषेधान्तराभिधायी । सप्तत्रैव तु दृश्यानुपलब्धिरज्ञस्वोपात्तापि गम्यत इति वाचकव्यापारभेदादनूपलम्भप्रकारभेदो न तु स्वरूपभेदादिति यावत् ॥

प्रकारभेदान् आह—

स्वभावानुपलब्धिर्धर्म्या-नात्र धूम उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरिति ॥३१॥

निश्चयोऽनुपलम्भात् प्रवृत्तोऽपि दृढोभूतोऽपि प्रत्यक्षेण केवलप्रदेशादिवेदिना सामर्थ्यात् कृत उत्पादितोऽनुपलम्भेन दृश्यानुपलम्भेन अवस्थित साधित उक्त आचार्येणाभावव्यवहारप्रवृत्तौ स्थानं शङ्कन्ति ब्रुहिस्थम् । इतीत्यादिनोपसंहारः । इतिरेवमुक्तेन क्रमेणानुपलब्धिदृश्यानुपलब्धिस्तस्या एव प्रकृतत्वात् ॥

कस्मादित्यादि वस्तुमानाया इत्यन्तं सुगमम् ।

अनागताया अप्यनुपलब्धिरभावनिश्चयः कस्मान्न भवतीत्याह—अनागतेति । हियस्मादर्धे । तस्या इति पञ्चम्यन्तमिदम् । अयमेव च सामर्थ्यावसितो मौलो[र्धोऽनागता हि] इत्यादिना धर्मोत्तरेण ^५ काइक्षोपशमाय पुरस्तादुक्तः ।

स्यादेत—प्रतिषेधेतिद्विरित्यादिना निश्चयाभावादित्यन्तेन [“Oa] ग्रन्थनास्याप्यस्य गतवास्तव्या एवाभावनिश्चयादित्ययमाचार्यीर्यो ग्रन्थ पुनरुक्त इति । न पुनरुक्तः । यतो यथाऽतीतेऽपि काले घटादेस्तत्कालवर्तिदृश्यानुपलब्धिरतीताया स्मृत्याह्वाया स्व(अ)भावनिश्चयस्तथाऽनागतेऽपि काले घटादेरभावनिश्चयः किं न भवतीति केनापाकृतं यनाय पुनरुक्तं स्यादिति ॥

सप्रति [अनुपलब्ध] प्रकारस्य स्वरूपस्य भेदं नानात्वं ^६ प्रकारभेदः ^७ द्रष्टव्यम् । चो वक्तव्यान्तरसमुच्चयः । सेति मूलानुवादः । एषति तस्य व्याख्यानम् । एकादशग्रहणं चाचार्यस्योपलक्षणार्थं यथा प्रमाणवातिके ^८ ग्रहणं ^९ षोडशप्रकारेति तु द्रष्टव्यम् । एतच्च कारणविरुद्धकार्योपलब्धिव्याख्यानानन्तरं दण्डिमिष्याम् । विवक्षिता न्यूपलम्भकरूपत्वादं दृश्यानुपलब्धं, कथमयं भेद उपपद्यतेत्यभिप्रत्य पृच्छति कुत इति ।

^१ निधरेकादश प्रकारा अस्या A P E

^२ निधानव्या० A B C D P H E N

^३ गीतान्विरुद्धवह्नुरभिधायी—टि०

^४ वृक्षाप्रव(?) भावप्रतिषेधाभिधायी—टि०

^५ अस्याष्टम—स०

स्वभावेत्यादि । प्रतिषेध्यस्य य स्वभावस्तस्यानुपलब्धिपथति । अत्रति धर्मी । न धूम इति साध्यम् उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धिरिति हेतु अयं च हेतु पूर्ववदव्याख्येय ॥

प्रतिषेध्यस्य यत् कार्यं तस्यानुपलब्धिस्त्वाह्नियते—

**कार्यानुपलब्धिर्यथा—नेहाप्रतिबद्धसामर्थ्यानि धूमकारणानि सन्ति,
धूमाभावादिति^१ ॥३२॥**

यपति । इहेति धर्मी । अप्रतिबद्धम् अनुपलब्धं धूमजननं प्रति सामर्थ्यं येषां तावत्प्रतिबद्धसामर्थ्यानि न सतीति साध्यम् । धूमाभावादिति हेतु ।

प्रयोगभेदादित्याचार्योपमुत्तरमनुच प्रयोगशब्द व्याचष्ट प्रयोग इति । प्रयुक्तपथमाह—शब्देति । शब्दशब्देन प्रकरणाद्वाचक शब्दो गृह्यते । अभिधा अथप्रकाशनम् । तत्र व्यापारो व्यापृति प्रवृत्ति यदवाग्भिधा अथप्रकाशनं तत्त्वक्षणो व्यापारस्तस्य प्रयोगस्य भेदाद् भिद्यमानत्वादिति तु सुबोधत्वात् धर्मीस्तरेण न व्याख्यातम् ।

ननु शब्दस्यैवानुपलम्भवाचकस्यानुपलम्भ एव वाच्यस्तत्कथं प्रयोगभेदो यनानुपलम्भस्य प्रकारभेद उच्यते इत्याह—शब्दो होति । हिंयस्मात् । साक्षादव्यवधानम् । क्वचिद् विषयोपलम्भादौ । प्रतिषेध्याच्छीतस्पर्शद्विरयान्तरमग्न्यादभिधत् । क्वचिद् व्यापकानुपलम्भादौ विवक्षितात् दिशपादिप्रतिषेधात्प्रतिषेधान्तरं ब्रूयादिप्रतिषेधमभिधत् । यद्यर्थान्तरविधिर्यान्तरप्रतिषेधश्च त्रियते तर्हि^२ यत् इत्याह—सबधति । तुविशपाप । अशब्दोपात्ता स्ववाचकपदानुपात्ता । यथा आशब्दोपात्ताऽपि सा प्रतीयते तथा पुरस्तादभिधास्यते । अपिरवधारणे अतिगम्य वा । इतिस्तस्मादर्थे एवमथ^३ अत एवार्थो गतिमाश्रित्योक्तं न तु शाब्दीमिति द्रष्टव्यम् ॥

अनुपलम्भस्य प्रकृतरवात् प्रकारभेदान—इति मन्तव्यम् । तस्यानुपलब्धि पूर्वोक्तया नीत्या तदविविधत् प्रदेशस्तज्ज्ञानं भावसेयम् । एव कार्यानुपलब्ध्यादिषु द्विरुपवाङ्मुपलब्धि^४ ति निदर्शनम् ।

ननु कीदृशमुपलब्धिलक्षणप्राप्ति ? कथञ्चाविद्यमान^५ अयञ्चेति । पूर्वस्मिन्ननुपलब्धिलक्षणाख्यात इव । यो [50b] यस्मादर्थे अवधारणार्थे वा पूर्ववक्षित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यं । एतच्च स्वभावानुपलम्भस्यावयवम् कृतमाचार्येण न प्रयोगो दर्शितः, असाधनाङ्गस्य प्रतिज्ञाया उपादानात् साधनाङ्गस्य च व्याप्तेरप्रदर्शनात् हेतोरुचानुवाचरूपस्य प्रथमान्तस्था निर्देगात् । एवमितरामु सर्वास्वेवानुपलब्धिषु बोद्धव्यम् ।

प्रयोग पुनरीदृश—यद् यत्रोपलब्धिलक्षणप्राप्तं सप्तोपलभ्यते तत्सर्वं तत्रासद्व्यवहारयोग्यम्—यथा—तुरङ्गमोतमाङ्गं शृङ्गम् । नोपलभ्यते चात्रोपलब्धिलक्षणप्राप्तो धूम इति । अननं सामान्यादिनिराकरणं दृश्यानुपलम्भं प्रयोक्तव्यं इति दर्शितमाचार्येण तुल्यन्यायत्वादित्यवसेयम् ।

तस्माद् 'दृश्यमानादृश्यमानाकाशदेशावयव प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसमुदायो बह्वपभादप्रतीति-
सामर्प्यापातो धर्मो, न दृश्यमान' एव । 'इह'—इति ॥ प्रत्यक्षनिर्देशो दृश्यमानभागापेक्ष ।

न केवलमिहैव दृश्यादृश्यसमुदायो धर्मो, अपि त्वन्यत्रापि । शब्दस्य क्षणिकत्वे
साध्ये कश्चिदेव शब्दः प्रत्यक्षोऽन्यस्तु परोक्षस्तद्विहायि । यथा चात्र धर्मो साध्यप्रतिपत्त्य-
धिकरणभूतो दृश्यादृश्यावयवो दक्षितस्तद्वदुत्तरेष्वपि प्रयोगेषु स्वयं प्रतिपत्तव्यः ॥

विशेषणमित्याह—अप्रतिबद्धेति । अशब्दस्तु शब्दस्यार्थं हेतुं वा । कुत एतदित्याह—
अन्येषामिति । अन्यक्षणाप्राप्तानि च कारणानि योगिना अपि प्रतिबद्धं (बन्धु) मशक्यानि,
इतरया तादृष्यमेव हीयेत । अतस्तथाविधानि कारणानि कार्याव्यभिचारीणि कार्येण व्याप्यन्ते ।
ततः कार्यं निवर्तमानं कारणानि तादृशानि निवर्तयतीति द्रष्टव्यम् ।

इह यद्यप्यनेनान्यक्षणेनैव कार्यं कृतमिति नावगतं तथापि वस्तुन काचिदवस्था कार्यं
कुर्वती प्रतीतैव यदनन्तरं कार्यमुपलब्धम् । सैव चावस्थाऽत्रापि निपिध्यते । अत एवायं
क्षणिकाक्षणिकसाधारणावस्थातिशयनिषेधः ।

ननु कार्यस्य ता[51a]वद् दृश्यस्यात्रानुपलम्भो हेतुत्वादातव्यः । तत्किमस्य
सम्भवोऽस्ति यत्कार्यमेव दृश्यं न तु कारणं येन कार्यमुपलब्धिं प्रयुज्यत इत्याशङ्क्य
विषयमस्या दर्शयितुमाह—कार्यति ।

कोऽसावेवविधो विषय इत्याह—तत्रेति धाक्योपक्षेपे ।

यदि पुनर्गृहाङ्गण पश्येत् दृश्यानुपस्थिते प्रयुक्ता स्यादित्यभिप्रायेणाह—गृहाङ्गणम-
पश्यन्नपीति । अपिरवधारणे । अङ्गणभित्तेः पर्यन्तमवसानं । भित्तिपर्यन्तेन समं तुल्यम् ।

सौत्रास्तिकानामालोकनमस्वभाव एवाकाश इति । तन्मयत्वा (तन्मयत्वा) आलोक-
सप्तकमित्युक्तम् ।

अत्राकाशे किं प्रत्येतव्यमित्याह—यद्देशेति । यदा यद्देशे चेति पाठस्तदा यो
देशोऽस्येति विग्रहः । यदा तु यद्देशस्थेनेति तदा यश्चासौ देशश्च तत्र तिष्ठतीति तद्देशश्च
इति । ॥ देशोऽस्येति विग्रहः ।

एसावताऽपि न ज्ञायते कस्तेन प्रतिपत्वा धर्मो कृत इत्याह—तद्गृहेति । स चासौ
गृहाङ्गणदेशश्चेति समासः । अङ्गणस्य प्रकृतत्वाद् भित्ति तस्यैव, तथा परिलिप्तं परिच्छिन्नं
धर्मिण करोतीति सम्बन्धः । किमेतावदेवेत्याह भित्तीति । भित्तिरङ्गणस्यैव । भित्तेश्च
प्रान्तो वाच्यस्तास्या पर्यन्तोऽवसानं निष्ठा तेन परिलिप्तं परिच्छिन्नं तेन । चस्तुत्यबलत्व-
समुच्चयार्थः ।

तस्मादित्यादिनोपसंहारव्याजेन लोकाध्यवसायसिद्धं धर्मिण दर्शयति । दृश्यादृश्य-
समुदायो लोकेनैवत्वेनाकलितः । तावान् देशो दृश्यमानः किमात्मको देशावयवो भागो यस्य

प्रतिषेधस्य व्याप्यस्य यो व्यापको धर्मस्तदनुपलब्धिर्बाह्यते—

॥ तथा । कथमेवविधो धर्मीत्याह—बह्वचभावेति । बह्विरिति विशिष्टो धूमजननेऽव्य-
वधेयवान्ति । तस्याप्युपलक्षणत्वादन्यस्य धूमजननेऽप्रतिबद्धस्याभावप्रतीतिर्पंहीतव्या ।

अयमर्थ—लोकस्तावत्तथाविधदेशे धूममनुपलम्बमानस्तावति देशे तथाभूतबह्वचभाव
प्रत्येति । न चेतदेवविध धर्माणमन्तरेण घटत इति सामर्थ्यमन्यथाऽनुपपत्तिस्तरमाद् आयात
उपस्थित । अत एवाचार्येणापि “इष्ट विरुद्धचार्येऽपि देशकालाद्यपेक्षणम् ।” इति युवतैव
धर्मीष्ट एवेति भाव ।

नन्वप्रत्यक्षस्यापि धर्मित्वे कथमिहेतीदमो ह्यप्रत्ययान्तस्य निर्देश इत्याशङ्क्याह—
इहेति । तुशब्दो यस्मादर्थः । इतिरिहशब्दस्य निर्दिष्टस्याकारं प्रत्यक्षमुच्यति । प्रत्यक्ष-
वस्तुप्रतिपादको निर्देशस्तथोक्त ।

ननु यदि दृश्यादृश्यसमुदायो धर्मो घटते तदा कार्यस्वभावहेत्वोरपि विमय न सम्भव-
सीत्याह—न केवलमिति । इहैव कार्यानुपलम्भ एव । अपि तु किन्त्वव्यत्रापि कार्यविशेषे
स्वभावविशेषे च तत्र तत्र कार्यहेतोर्धूम आक्षेपादग्नि-वीर्यपेयत्वादिसिद्धौ तथाविधो धर्मी
सुव्यक्त इति न तत्र दक्षितस्फुल्लत्वा(न्या)पतया वा द्रष्टव्य ।

कथं हेतावप्येवविधस्य धर्मिण सम्भव इत्याह—शब्दस्येति । कश्चित्तेव श्रूयमाण
प्रत्यक्षोऽव्यस्तवश्रूयमाण परोक्ष । अनेनावश्यं दृश्यादृश्यशब्दसमुदायोऽत्र धर्मीति दक्षितम् ।
दृश्यादृश्यात्मना च शब्देन धर्मिणा भाव्यमिति प्रतिपादजनसंशयारोपाम्यामायातम् । नहि
प्र[51b]तिपाद्य शब्दस्यानित्यत्वे संशयानो विपर्यस्यति, अर्थात् घटशब्द एव श्रूयमाण एव च
सन्दर्भ विपर्यस्यति वा किन्निवहे[ह] घटपटादिशब्दे श्रूयमाणे श्रुते श्रोष्यमाणे च । तदस्त-
दनुरोधात् प्रत्यक्षाप्रत्यक्षशब्दसमुदायोऽनित्यत्वे साध्य धर्मी प्रसह्य पतित । तद्विहापि
कार्यानुपलम्भे ।

अमुमेव श्यायम-यत्राप्यतिदिशन्नाह—यथा चेति । चोऽवधारणे साध्यप्रतिपत्त्यधि
करणभूत इति विशेषणव्याजन धर्मिणो लक्षणमुक्तम् ।

कार्यानुपलब्धिप्रयोगस्त्वेव कर्तव्य । यत्र यस्य कार्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्त नोपलभ्यते
तत्तु तज्जननाप्रतिबद्धसामर्थ्यं नास्ति । यथा क्वचिद दृश्यमानेऽङ्कुरे तथाविध बीजम् ।
नोपलभ्यते चात्रोपलब्धिलक्षणप्राप्तो धूम इति ।

अनन च कार्यानुपलम्भप्रदर्शनेन यज्जल्पित जल्पमहोदधिना ‘नि शब्दे देशे शब्दमात्रा-
भावे साध्ये कस्तदेकज्ञानसंसर्गिवस्त्वन्तरोपलम्भो यन शब्दाभावव्यवहारो बीजाना भवेद्’
इति तत्प्रत्युक्त द्रष्टव्यम् । तथाहि—नेहाप्रतिबद्धसामर्थ्यानि श्रोत्रज्ञानवारणानि सन्ति ।
श्रोत्रज्ञानाभावादिति कार्यानुपलब्धि स्फुटैव । श्रोत्रज्ञानानुपलम्भश्च तदन्यज्ञानोपलम्भरूप
सविदितोऽस्त्येव । एकज्ञानसंसर्गित्व चान्योन्याव्यभिचरितोपलम्भत्वमित्युक्त पुरस्तान् ।
प्रयोगस्त्वनन्तरवद्विज्ञातव्य इति ॥

व्यापकानुपलब्धिर्यथा^१—नात्र शिशपा, वृक्षाभावादिति^२ ॥३३॥

ययेति । अत्रेति^३ धर्मी । न शिशपेति शिशपाऽभाव साध्य । वृक्षस्य व्यापकस्याभावादिति हेतुः ।

इयमप्यनुपलब्धिर्व्याप्यस्य शिशपात्वस्या^४ दृश्यस्याभावे^५ प्रयुज्यते । उपलब्धिलक्षणप्राप्ते तु व्याप्ये दृश्यानुपलब्धिर्गमिका । तत्र यदा पूर्वापरावुपलब्धौ समुन्नती देशो भवत, तयोरेकस्तरुगहनोपेतो^६ ऽपरश्चेकशिलाघटितो निर्वृक्षकक्षक^७ । द्रष्टापि तस्यान् वृक्षान् दृश्यमपि शिशपादिभेद^८ यो न विवेचयति, तस्य वृक्षत्व प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष^९ तु शिशपात्वम् । स हि निर्वृक्ष एकशिलाघटिते वृक्षाभाव दृश्यत्वाद् दृश्यानुपलब्ध्वावस्यति । शिशपात्ववार्थं तु व्यापकस्य वृक्षत्वस्याभावादिति । तादृशो^{१०} विषये^{११} अभावसाधनाय प्रयोगः ॥

स्वभावविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नात्र शीतस्पर्शो^{१२} बह्वेरिति ॥३४॥

प्रतिषेध्यस्य स्वभावन विरुद्धोपलब्धिर्विरुद्धाहियते^{१३} ययेति । अत्रेति धर्मी । न शीतस्पर्शो^{१४} इति शीतस्पर्शप्रतिषेध साध्य । बह्वेरिति हेतुः । इयं चानुपलब्धिस्तत्र^{१५} प्रयोज्यतया यत्र शीतस्पर्शो^{१६} दृश्य, दृश्ये^{१७} दृश्यानुपलब्धिप्रयोगात् ।

व्यापकानुपलब्धिं व्याख्यातुमाह—प्रतिषेध्यस्येति । तादात्म्याविशदेषि यथा कश्चिदेव धर्मो व्याप्य इतरो व्यापकश्च तथा प्रागेव धर्मोत्तरेण निर्णीतम् । धर्म इति च धर्म्यपेक्षया वृक्षत्वादि । न शिशपेति न शिशपात्वमित्यर्थः । वृक्षस्येति च धर्मिणा धर्मस्य वृक्षत्वस्य निर्देशः ।

ननुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तावद् वृक्षत्वस्यानुपलब्धिं प्रयोक्तव्या । तथा च शिशपात्वमपि दृश्यमेव निषेध्यमिति दृश्यानुपलब्धिरेव प्रयोगाहृत्याह—इयमपीति । न केवलं पूर्विका विशिष्टे विषये किन्तिवयमपीत्यपिशब्दः । शिशपात्वस्यादृश्यस्येति—यदि स्याद् दृश्यमेव स्यादिति सम्भावनामतिवृत्तस्येत्यर्थः । एवमुत्तरत्राप्यदृश्यत्वमीदृशमेव द्रष्टव्यम् । तस्याभावे साध्य इत्यध्याहारः ।

^१ अनुपलब्धेर्ये० C ^२ 'इति' नास्ति E ^३ अत्र धर्मी—A. B. P. H. E.

^४ शिशपात्वदृश्यस्याभाव B शिशपात्वस्य दृश्याभावे A. P. H. E. N शिशपात्वस्य दृश्यस्याभावे—C D

^५ साध्ये—टि० ।

^६ उपेतोत्तर C

^७ तृणोत्तर —टि० । ०कक्ष । द० A B C. D P. H. E. N.

^८ ०भेद न यो विवे—A. P. H. E.

^९ ०त्यक्षं शिश० A B C H E N

^{१०} तादृशविष० A

^{११} स्या प्रयोगोऽभावसाधनाय—C

^{१२} अत्ररिति—B. P. H. E. N.

^{१३} ०हियते । अत्रेति—B C D

^{१४} 'इति' नास्ति A

^{१५} दृश्ये तु दृश्या० B C. D

तस्माद् यत्र वर्णविशेषाद् यद्विबुध्य, शीतस्पर्शो दूरस्थत्वात्^१ सन्नप्यबुध्य, तत्रास्या प्रयोगः ॥

विरुद्धकार्योपलब्धिर्नाना—नात्र शीतस्पर्शो धूमादिति ॥३५॥

प्रतिषेधेन यद् विरुद्ध सत्त्वायस्योपलब्धिर्गमिका—यथेति । अनेति धर्मो । न शीतस्पर्श इति शीतस्पर्शाभाव साध्यः । धूमादिति हेतुः । यत्र शीतस्पर्शं सन् बुध्य

कोऽसादेवविधो विषय इत्याह—सन्निति वाच्योपग्यासे । उपलब्धिर्वा प्रत्यासन्नो समुपज्ञादुच्यते । तद्वत्ता गृह्यते गृह्यते तेनोपेतो युक्तः । द्वितीय एकया शिलया घटितो निर्मित एकशिलारूपस्तूप इति यावत् । तत्त्वेनैव च निर्बलकक्षकः । कक्षस्तृणम् । निर्गतो वृक्षकक्षी यत इति विग्रहः । भवत्वेव तथापि कथमस्या प्रयोग इत्याह—दृष्टापीति । अविरवधारणे । न विवेचयतीत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यम् । तस्य सादृश्यं द्रष्टुम् ।

भवतु द्रष्टुं^[१]तावद् दूरदेशस्यापिनया शिषपाया अविवेकस्तथापि येनैव वृक्षाभाव प्रतिपद्यते तेनैव शिषपाऽभावमपि किं न प्रतिपद्यत इत्याह—स हीति । हियंस्मात् । कथं बुद्धानुपलम्भादवस्पतीत्याह—दृश्यत्वाद् वृक्षात्वम्येति प्रकरणात् । कुतस्तर्हि शिषपा[52a]-त्वाभावमवैतीत्याह—शिषापेति । तुशब्दो वैधर्म्ये । इतिस्तस्मादर्थे । अभावशब्देनाभावोऽभाव-व्यवहारस्योक्तो द्रष्टव्यः । एवमुत्तरत्रापि प्रत्येयम् ।

प्रयोग पुनरीदृशः कार्यं—यत्र यस्य व्यापक नास्ति न तत् तत्रास्ति । यथा—असति प्रमेयत्वे प्रामाण्यम् । नास्ति च वृक्षात्व शिषपात्वस्य व्यापकमिति । अनेन व्यापकानुप-लम्भस्य व्याप्याभावे गमकत्वप्रतिपादनेन नित्यानामर्थक्रियाकारित्वाभावात् क्रमयोगपक्षयोर्व्याप-कयोरभावादित्यादि दक्षितं द्रष्टव्यम् ॥

प्रतिषेधेत्यादिना स्वभावविरुद्धापलब्धि व्याचष्ट—मूले तूदाह्रियत इत्यभ्याहार इति दशमब्राह्म—उदाह्रियत इति ।

सुखप्रतिपत्त्यर्थं मील धर्म्यादिप्रविभाग दशमनाह—अत्रेति ।

एतेनेश्वरेऽप्यकोपादानादिविकल्पे सम्प्रदानादिविकल्पाभावो विरुद्धोपलब्धिप्रसङ्गेन दक्षितः । विकल्पस्य विकल्पान्तरेण सहास्यतिलक्षणस्य विरोधस्य स्वसत्ताने सिद्धत्वात् । ततश्च तस्मानिरूप्यकर्तृत्वमायातम् । अन्यथा युगपद्दृष्टोत्पादानामनुत्पत्तिः प्रसज्यत । अनिरूप्यकर्तृत्वे-चाऽऽधिपत्यमात्रेण कर्तृत्व स्यात् । तथा च कर्मणा सिद्धसाधनत्वमीश्वरसाधनानां कार्यत्वादी-नामित्यादि दक्षितम् ॥

विरुद्धकार्योपलब्धि व्याचक्षाण आह—प्रतिषेधेनेति । मूलगमिका विवक्षिताभाव-प्रतिपादकेति विवक्षितमिति दशवितुमाह—गमिकेति । पूर्ववद् धर्म्यादिकथनम् ।

स्यात् तत्र दृश्यानुपलब्धिर्गमिका । यत्र विरुद्धो बह्वि प्रत्यक्षः, तत्र विरुद्धोपलब्धिर्गमिका^१ ।
द्वयोरपि तु परोक्षत्वे^२ विरुद्धकार्योपलब्धिः प्रयुज्यते ।

^३तत्र समस्तापवरकस्थ शीत निवर्तयितुं समर्थस्याग्नेरनुभाषकं यदा विशिष्टं धूमकलाप
निर्यान्तमपवरकात् पश्यति, तदा विशिष्टाद्वह्नेरनुमितात् शीतस्पर्शनिवृत्तिमनुमिमीते^४ । इह
दृश्यमानद्वारप्रदेशसहितं^५ सर्वोऽपवरकाभ्यन्तरदेशो धर्मी साध्यप्रतिपत्त्यनुसरणात् पूर्ववद्-
द्रष्टव्य इति^६ ॥

**विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्गमिका—न ध्रुवभावी भूतस्यापि
भावस्य विनाशः, हेत्वन्तरापेक्षणादिति^७ ॥३६॥**

प्रतिषेध्यस्य यद् विरुद्धं तेन व्याप्तस्य धर्मान्तरस्य उपलब्धिरदाहर्तव्या । ययति ।
ध्रुवम् अवश्यं भवतीति^८ ध्रुवभावी नस्ति ध्रुवभावस्थानिषेध^९ साध्यः । विनाशो धर्मी ।

कस्मिन्नपि प्रयोजनव्येत्याह—यत्रेति । द्वयोर्विरुद्धशीतस्पर्शयोः । अपिरवधारणे ।
तु पूर्वस्माद् वैधर्म्यं ।

क पुनरीदृशो विषय इत्याह—तत्रेति ।

ननु च प्रदीपशिखाप्रभावे (भवे) धूमेऽपि न शीतस्पर्शाभावः, तत्कथमपि गुमिकेत्याह—
समस्तेति । ^{१०}अपवरकग्रहणं शीतस्थानोपलक्षणार्थम् । अपवरकात् निर्यान्ति निर्गच्छन्तम् ।
अन्यत्र च गम्यमानो धूमः कथमन्यत्र शीताभावः साधयतीत्याह—इहेति । इह विरुद्धकार्यो-
पलब्धी । दृश्यमानदृशासी द्वारदेशश्च तेन सहितः ।

उपपत्तिमाह—साध्येति । साध्यस्य शीतस्पर्शाभावस्य प्रतिपत्तिरवबोधस्तस्य प्रतिपत्ते-
रनुसरणं निरूपणं तस्मात् । पूर्ववदिति यथापूर्वं कार्यानुपलम्भे बह्व्याप्तभावप्रतीतिसामर्थ्या-
मानस्तादृशो धर्मी तद्वत् ।

अयमस्य भावः—शीतस्पर्शाभावप्रतीतिरेवेम विमृश्यमाणाऽवश्यमेवविधर्माणिमाकर्ष्यतीति ।

प्रयोग पुनरस्या एव कर्तव्यः—यत्र धूमविशेषस्तत्र शीतस्पर्शाभावः । यथा महान-
सादी । तथाविधश्चात्र धूम इति । एतच्चात्यन्ताभ्यासाज्जडिति धूमदर्शनाच्छीतस्पर्शा-
भावप्रतीत्युदये विरुद्धकार्योपलम्भमेकमनुमानमाचार्येणोक्तमिति द्रष्टव्यम् । अनभ्यासदशयः ।

^१ वि । द्वयोः A B P H. E N

^२ विरोधकाः A

^३ यत्र A

^४ निवृत्तिरनुमीयते A C

^५ सर्वोपवरकाः A P H E N

^६ 'इति' नास्ति A B. C P H. E N

'इति' नास्ति E

^८ भवति ध्रुः B C D

^९ हेत्वप्रतिषेधः—C

^{१०} सर्वत्र प्रतीतिरववरकेत्यादि दृश्यते टीकायां तु अपवरकेति ।

भूतस्यापि भावयेति धर्मविशेषणम् । भूतस्य जातस्यापि विनश्वर स्वभावो नावश्यभावी, किमुताजातस्येति अपिशब्दायं । ^१जनकाद्वेतोरग्नौ हेतु हेत्वन्तर मुद्गरादि^२ । तदपेक्षते विनश्वर^३ । तस्यापेक्षणादिति हेतु । हेत्वन्तरापेक्षणं नामाध्रुवभावित्वेन व्याप्तं यथा वासति रागस्य ^४रञ्जनाविहेत्वन्तरापेक्षणमध्रुवभावित्वेन व्याप्तम्^५ । ध्रुवभावित्वविरुद्ध चाध्रुवभावित्वम् । विनाशश्च विनश्वरस्वभावात्मा हेत्वन्तरापेक्ष इष्ट । ततो विरुद्धव्याप्तहेत्वन्तरापेक्षणदर्शनाद् ध्रुवभावित्वनिषेधः ।

इह ध्रुवभावित्वं नित्यत्वम्, अध्रुवभावित्वं ^६चानित्यत्वम् । नित्यस्यानित्यत्वयोश्च परस्परपरिहारेणावस्थामादेकत्र विरोधः । तथा^७ च सति परस्परपरिहारवतोऽन्योऽयं वक्तुं दृश्यते तत्र द्वितीयस्य तादात्म्यनिषेधः कथं । तादात्म्यनिषेधश्च ^८दृश्यतयाऽभ्युपगतस्य सम्भवति । ^९‘यत् एव तादात्म्यनिषेधं विद्यते—‘यद्यपि दृश्यमानो नित्यो भवेन्नित्यस्यो दृश्यते । न च नित्यस्यो दृश्यते । तस्मान्न नित्यः ।’ एव च प्रतिषेधस्य नित्यत्वस्य दृश्यमाना^{१०} - रमकत्वमभ्युपगम्य प्रतिषेधः कृतो भवति । ^{११}‘वस्तुनोऽप्यदृश्यस्य पिशाचादेयदि^{१२} दृश्यघटात्म^{१३}’-

पुनरज्ञातेऽनुमानं कार्यलिङ्गजविक्रदोपलम्भजे भवनः । तथाहि—यत्र धूमस्तत्र सर्वत्र वह्निर्दद्याद- यस्कारकुटघाम, धूमश्चात्रति कार्यलिङ्गजमेवमत्र नियतप्राग्भावि, तदनु यत्र वह्निर्न तत्र शीतस्पर्शो यथा रसवतीप्रदेश, वह्निश्चात्रति विक्रदोपलम्भजं द्वितीयमिति ॥

प्रतिषेधस्येत्यादिना विरुद्धव्याप्तोपलब्धिं [52b] व्याचष्टे । पूर्ववत्साध्यादिप्रदर्शनम् ।

किमुतेति निपातसमुदायं किम्पुनरित्यस्यार्थं वसते ।

ननु किमत्र तस्यापि वस्तुनो नाशमवश्यं भाविनं केचिद्विच्छन्ति येनाविद्यद् ‘समुच्चयं व्याख्यायत इति ? नैव दोषः । अत्रातस्य तावदनिष्टत्वादेव नावश्यभावी विनाश जातस्यापि नावश्यभावीतीत्यर्थं मूलेऽपिबध्यः । केवलं किमुताजातस्येति व्याचक्षणेन धर्मोत्तराणां यमर्थो न व्यक्तीकृतः । तथापि किम्पुनरजातस्य यस्य विनाश एव नेष्ट इत्यभिप्रायेण

^१ जननाद A P H E

^२ मुद्गरादि C

^३ विनश्वरस्यापेक्षः A

^४ पेक्षणा नाध्रुवः B

^५ राजनादिः B C. D

^६ व्याप्तं तद्वद् । ध्रुवः—C

^७ ‘च नास्ति B D

^८ स्वभावानुपलब्धिरूपता स्यात् । स्वभावानुपलब्धिरूपता चाभ्युपेता पूर्वाचार्ये रित्पाह—टि०

^९ यत्च तयाभ्युः A

^{१०} य एव—A

^{११} दृश्यमानात्मत्वमभ्युः A P. H E N

^{१२} अथ न वस्तुत्वविरोधोऽन्यो परं यो निषधो ध्रुवभावित्वस्य विधीयते स । यद्यथा (?) दृश्यत्वे सति पूर्वानुपलब्धिविव भवेत् तदा नास्यानुपलब्धिः । अथ भवतु नित्यत्वस्यावस्तुन एव निषधः पिशाचादीनां तु सतां कथं निषध इत्याह—टि०

^{१३} यदेव B

^{१४} रमकत्वम् A P H E N

कत्वनिषेधं क्रियते दृश्यात्मकत्वमभ्युपगम्य कर्तव्यम् । 'यद्ययं घटो दृश्यमानः पिशाचात्मा भवेत् पिशाचो दृष्टो भवेत् । न च दृष्टः । तस्मात् न पिशाच इति । दृश्यात्मत्वाभ्युपगमपूर्वको दृश्यमानो घटादौ^१ वस्तुनि वस्तुनोऽवस्तुनो वा दृश्यस्यादृश्यस्य च तादात्म्य^२प्रतिषेधः । तथा च सति यथा घटस्य दृश्यत्वमभ्युपगम्य^३ प्रतिषेधो दृश्यानुपलम्भादेव तद्वत् सर्वस्य परस्परपरिहारवतोऽन्यत्र दृश्यमाने निषेधो दृश्यानुपलम्भादेव । तथा 'चास्यैवजातीयकस्य प्रयोगस्य स्वभावानुपलब्ध्यावन्तर्भावः ॥

योजनीयः । यद्वा प्रागभावस्यानादेरजातस्यापि नाशमवश्यम्भाविनः केचिदिच्छन्तीति तदपेक्षयाऽपिशब्दः समुच्चये । तन्मुद्गराद्यपेक्षते विनश्वरो विनष्टमिति शयः । तस्य हेत्वन्तरस्य ।

प्रयोगः पुनरीदृशः कर्तव्यः—यद्यदवस्थाप्राप्ती हेत्वन्तरमपेक्षते न तदवश्यं तद्रूपं भवति । यथा वसनं रक्तरूपतापसो रागद्वयसयोगापेक्षं नावश्यं रक्तं भवति । अपेक्षते च भावो विनष्टो हेत्वन्तरमिति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिप्रसङ्गः एव । अत एव मूलोऽपिशब्दः प्रसङ्गसाधनत्वप्रसङ्गार्थो लक्ष्यते । स्वतन्त्रसाधनं तु विरुद्धव्याप्तोपलम्भाप्यमेव द्रष्टव्यम्—यो विरुद्धधर्मसंसर्गवान्तासाधको यथा द्रवकठिने । विरुद्धधर्मसंसर्गावाश्च सामान्यादिरिति ।

ननु च कोऽर्थयोर्विरोधः, किञ्चास्य विरोधस्य साधकः प्रमाणमित्याशङ्कामपाकर्तुं माह—इहैति । नित्यत्वशब्देनावश्यभाषित्वम्, अनित्यत्वशब्देनावश्यभाषित्वमुक्तं द्रष्टव्यम् । अन्यथा केन नित्यो विनाशोऽभ्युपेतो येनास्याऽनित्यताऽप्योच्येत । यच्च पूर्वं ध्रुवभाषित्वशब्दविबुधताऽनेन ध्रुवमवश्यं भवतीति विवृतं तच्च व्याहन्यते ।

सम्प्रति विरोधमुपपादयति—नित्यानित्ययोरिति । यो हेतुः ।

इदानीं परस्परपरिहारस्थितलक्षणविरोधव्यवस्थापकं दृश्यानुपलम्भं दर्शयितुमाह—तथा चेति । कथं दृश्यतयाऽभ्युपगम्य^४तस्य निषेध इत्याह—यत् इति । एवमवश्यमाणनं प्रकरणेन । तमेयाह—यद्ययमिति । न च नैव नित्यरूपोऽवश्यभाषित्वरूपो दृश्यते प्रतीयते । यद्यप्येव तथापि दृश्यात्मकाभ्युपगम इत्याह—एवमिति । यो यस्मात् । एवमनतरोक्तेन क्रमेण दृश्यमानस्यादृश्येनावस्तुनाऽयौ परिहारस्थितलक्षणविरोधव्यवस्थायां तावदेव दृश्यानुपलम्भ उपायः । वस्तुनाऽन्यदृश्येन तथात्वव्यवस्थायामवश्यमेवोपाय इति दर्शयितुं वस्तुनोऽपीत्यादिनोपक्रमते । न केवलं कल्पितस्यावस्तुन इत्यपिशब्दः । इतिहेतावेवमर्थे वा । दृश्यस्येति वस्तुवपेक्षया ।

..

^१ ० त्मत्व० A P H E N

^२ यद्ययं दृश्य० A P H E N

^३ ० माने वस्तुनि घटादौ C

^४ निषेध A B P H E N

^५ निषेध B

^६ तादात्म्यनिषेधसमूचकस्य व्यापकानुपलब्धिप्रयोगस्य । स च एव—नित्यस्य सत्ता स्थिरोपलम्भत्वेन व्याप्ता । तस्य स्थिरोपलम्भविषयत्वस्य तत्र घटादौ अनुपलब्ध्या नित्यसत्ताया व्याप्ता[या] निषेध—टि०

कार्यविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नेहाप्रतिगद्धसामर्थ्यानि शीतकारणानि सन्ति, 'बह्वेरिति ॥३७॥

प्रतिषेधस्य यत् कार्यं तस्य यद्विरुद्धं तस्योपलब्धेरुदाहरणम्—यथेति । इहेति धर्मो । अप्रतिबद्धं सामर्थ्यं येषां शीतकारणानां शीतजननं प्रति^१, तानि न सन्ति इति साध्यम् । बह्वेरिति हेतुः ।

यत्र शीतकारणानि अवस्थानि, शीतस्पर्शोऽप्यवश्यं, तत्रायं हेतुः प्रयोक्तव्यः । दृश्यत्वे तु शीतस्पर्शस्य तत्कारणानां वा कार्यानुपलब्धिर्दृश्यमानुपलब्धिर्या गमिका । तस्मादेवाप्य-
भावसाधनी । ततो यस्मिन्^२ 'उद्देशे' सद्यपि शीतकारणमवश्यं शीतस्पर्शश्च^३ दूरस्थत्वात् प्रतिपत्तुर्बह्विभस्वरवर्णत्वाद् दूरादपि दृश्यस्तत्रायं प्रयोग इति^४ ॥

वाशब्दार्थश्चकार इति केचित् ।

अग्रे तु 'अवस्तुनोऽदृश्यत्वस्य सिद्धत्वात् किं तदनुवादेन कार्यम् ?' ततो द्वयमप्येतद्व-
स्तवपेक्षया योज्यम् । अवस्तुनोऽदृश्यस्य घटादेः, अवश्यस्य पिशाचादेः । अन्यथा पिशाचादिवस्तुन-
स्तयात्वं नोक्तं स्यात् । प्रकृतं च तदेव^५ इति प्रतिपत्ता ।

भवत्वेव तत् किं सिद्धमित्याह—तथा च सतीति । तद्वद् घटवत् । अन्य[53a]त्र
अन्यस्मिन् दृश्यमाने वस्तुनि ।

ननु भवतु दृश्यानुपलम्भाद् दृश्यमानेऽगुल्यादीं सर्वस्य मुमेवदिस्तादात्म्यनिषेधस्तथाप्यु-
क्तास्वनुपलब्धिषु कुत्रायमन्तर्भवतीत्याह—कामपाकर्तुमुपसंहारव्याजनातिवेशमप्याह—एवमिति ।
एवभातीयकस्यैवप्रकारवत् । एवप्रकारस्यत्युक्ते वचनभ(वचनलभ्य^६) स्यात् । तत्रान्तर्भावो
दक्षित एवेति भावः ।

अथ यदि दृश्यानुपलम्भादन्यत्रान्यस्य दृश्यस्यादृश्यस्य वा तादात्म्यनिषेधं कथं विरुद्धे(द्ध)-
व्याप्तोपलब्धेरवनार इति चेत् । न दोषः । विरोधप्रतिपत्तिकाले दृश्यानुपलम्भस्य व्यापारात् ।
तदवगतविरोधेन तु व्याप्तं यत्र दृश्यते विरुद्धव्याप्तोपलम्भादेव विवक्षिताभावप्रतीतिरिति
किमवधम ॥

- प्रतिषेध्यस्येत्यादिना कार्यविरुद्धोपलब्धिं विवृणोति । पूर्ववद धर्मादिप्रदर्शनम्
बह्वेरिति शीतनिवर्तनक्षमाद् विंशष्टादीति द्रष्टव्यम् । अन्यथा प्रीति(दी)पाद्यात्मन शीताऽ-
निवर्तकत्वेनानैकान्तिकतापत्तेः ।

^१ अग्रेति—B C P H E N

^२ प्रति न तानि सन्ति इति—A P H E N

^३ देशे A B C, D P H E N

^४ अदृश्य—टि०

^५ इति नास्ति A B P H E N

व्यापकविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नात्र तुपारस्पर्शो ^१वह्नेरिति ॥३८॥

प्रतिषेध्यस्य यद् व्यापक तेन यद् विरुद्ध तस्योपलब्धिरुदाहर्तव्या यथेति । अत्रेति धर्मी । तुपारस्पर्शो नेति साध्यम् । ^२ वह्नेरिति हेतु ।

यत्र ^३व्याप्यस्तुपारस्पर्शो व्यापकश्च ^४शीतस्पर्शो न दृश्यस्तत्राय हेतु । तयोर्दृश्यत्वे ^५स्वभावस्य व्यापकस्य चानुपलब्धिर्यत प्रयोक्तव्या ^६ । तथा च ^७सत्यभावसाधनीयम् । दूरवर्तिनश्च प्रतिपत्तुस्तुपारस्पर्शं शीतस्पर्शविशेष, शीतमात्र ^८च परोक्षम् । बल्लिस्तु रूपविशेषाद् दूरस्योपि प्रत्यक्षः । ततो बल्ले शीतमात्राभावः । ततः शीतविशेषतुपारस्पर्शाभावमिदञ्च । शीतविशेषस्य शीतसामान्येन व्याप्तत्वादिति ^९विशिष्टविषयेऽस्या प्रयोगः ॥

कारणानुपलब्धिर्यथा—नात्र धूमो ^१बह्व्यभावादिति ॥३९॥

प्रतिषेध्यस्य यत् कारण तस्यानुपलब्धेरुदाहरणं यथेति । अत्रेति धर्मी । न धूम

कीदृशि विषयेऽस्या प्रयोग इत्याह—अत्रेति । न केवलं पूर्वं इत्यपिशब्दः । अभावोऽभावव्यवहारश्चाभावशब्दनोक्तः ।

स्यान्मतम् । कथं पुनः शीतस्पर्शशीतकारणेऽदृश्यं बल्लिस्तु दृश्यं सम्भवति येनास्या प्रयोगो घटत इत्याह—यस्मिन्निति । उद्देशे प्रदेशे प्रतिपत्तुर्बूरस्यत्वादिति शीतस्पर्शशीतकारणयोर्दृश्यत्वे कारणम् । भास्वरवर्णत्वादिति बल्लदृश्यत्वे निबन्धनम् । भास्वरो भासनशीलो वर्णो यस्य तद्भावस्तस्मात् । न केवलं निकट इत्यपिशब्दः । तत्र तस्मिन् देशः ।

प्रयोग पुनरेव कार्य—यत्र विशिष्टो बल्लिर्न तत्र शीतोपजननाप्रतिबद्धशक्तीनि शीतकारणानि । यथा क्वचिदनुभूते प्रदेशे । तथाभूतश्चात्र बल्लिरिति ।

एतच्चाभ्यासाज्ज्ञटिति बल्लिदर्शनं तथाभूतशीतकारणाभावप्रतीतिजमन्येक कार्यविरुद्धोपलम्भजमनुमानमुक्तमाचार्येणेति द्रष्टव्यम् । अन्यथा तु विरुद्धोपलम्भ-कार्यानुपलम्भजे द्वे एते अनुमाने । तथा हि यत्र बल्लिर्न तत्र शीतस्पर्श इति स्वभावविरुद्धोपलम्भजमेकमनुमानम् । यत्र च यत्कार्यं नास्ति, न तत्र तत्कारणं तज्जननाप्रतिबद्धसामर्थ्यमस्तीति कार्यानुपलम्भजं द्वितीयमिति ॥

^१ अग्निरिति B C P H N E ^२ अग्निरिति D B ^३ यत्र प्रतिषेध्यतुपार० C

^४ व्यापक च शी० D

^५ यथासख्यम्—टि०

^६ प्रयोगश्चैवम्—नात्र तुपारस्पर्शं, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेः । नात्र तुपारस्पर्शं, शीतस्पर्शाभावात् ।

^७ 'च' नास्ति B P E

^८ 'च' नास्ति B

^९ विशिष्टे विष० B

^{१०} अन्यभावादिति । B D P H N अन्यभावात् E

इति साध्यम् । वल्लभभावादिति हेतु । यत्र कार्यं सवपि^१ अदृश्यं भवति तत्राय प्रयोग । दृश्ये तु कार्यं दृश्यानुपलब्धिर्गमिका । ततोऽयमप्यभावसाधन^२ । निष्कम्पापतसलिलपूरिते हृदे हेमन्तोचितचाप्योद्गमे विरले सन्ध्यातमसि सति सप्तपि तत्र धूमो न दृश्यत^३ इति कारणानुपलब्ध्या^४ प्रतिषेध्यते । वल्लिस्तु यदि तस्याम्भस उपरि प्लवमानो भवेत्^५ प्रवृत्तितो, रूपविशेषादेवोपलब्धो भवेत् । अन्वलितास्तु^६ इन्धनमध्यनिविष्टो भवेत् । तत्रापि दहनाधिकरणमिन्धन प्रत्यक्षमिति स्वरूपेण, आधाररूपेण वा दृश्य^७ एव वल्लिरिति तत्रास्य^८ प्रयोग^९ इति ॥

व्यापकविरुद्धोपलब्धि व्याख्यानमाह—प्रतिषेध्येत्यादि । पूर्ववद् धर्म्यादिप्रदर्शनम् । अत्रापि विशिष्टाद् बल्लेरिति द्रष्टव्यम् ।

अस्यापि प्रयोगविषयमाह—यथेति । कथं तथोरदृश्यत्वम्, वल्लेरेव दृश्यत्वम्, कथं च न शीतस्पर्श एव तुषारस्पर्श इत्याशङ्कान्नितयमपाकुर्वताह—दूरेति । ओ हेतो नियमे वा । तयोर्भेदमुपपादयति तुषारेति । शीतमात्रमशीतव्यावृत्तिमात्रम् । सत शीतमात्राऽभावात् । शीतविशेषश्चासी तुषारस्पर्शश्चेति विग्रहः ।

कथं तदभावनिश्चय इत्याह—शीतविशेषस्येति । एष च वास्तवो निवृत्तिक्रम परामशदशया दर्शितो न तु तत्प्रयोग[53b]कालिक । तथात्वे हि नैकमनुमानमिदं स्यात् । इतीत्यादिनोपसहरति । इतिरेवमर्थे । तस्मादर्थे वा । एतेन यद् यत्र नियतसहोपलम्भ तत्ततो न म्रियते । यथैकस्माच्छब्दमसौ द्वितीयश्चन्द्रमा । नियतसहोपलम्भस्तु नीलादिर्ज्ञानेनेत्यादि दर्शितं द्रष्टव्यम् ॥

कारणानुपलब्धि विवरिपुराह—प्रतिषेध्येति ।

ननु द्वयोरपि तुल्यस्वत्तानजननयोग्यतारूपत्वात् तुल्यदृश्यत्वमिति कथमस्या प्रयोग इत्याशङ्कय विषयमस्या दर्शयितुं मन्त्रेत्यादिनोपक्रमते ।

ननु मनोभेदकोपयोगमात्रमेतत् न पुनरीदृशो विषयौर्जस्त यत्राग्निरेव दृश्यो न धूम इति कथं पूर्वोक्तातिश्रम इत्याह—निष्कम्पेति । हृदो जलाधारविशेषः । निर्गतं कम्पश्चलन यस्मात्तम तथा । ॥ चासावायतो महानिति तथा । स चासी सलिलपूरितश्चेत्येव विग्रहः कार्यं । आपतप्रहर्णेन हृदस्य महत्त्वाद् बाष्पे भूयस्त्वमत एव धूमस्य ततो भेदेनानुपलक्षणमिति दर्शयति ।

पुन किं विशिष्टे^१ हेमन्तो ह्रमन्तसज्जे बाले । उच्चितोऽपि हृत्तश्चामी चात्यश्चेति

^१ सवपि न दृश्यं भवति C सवपि दृश्यं न भवति A. P. H. E. N. ^२ साधक C

^३ दृश्य इति A P H E. N. ^४ प्रतिषेध्यते B

^५ भवेज्ज्वलितो रूपः A P H. N. भवेज्ज्वलितरूपः E

^६ ॥ वनमध्यः B

^७ दृश्यमानरूप एव C

^८ तत्रास्या प्रयोग A B C. D. P. H. E. N

^९ 'इति' नाम्नि A. B P H E N

कारणविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नास्य रोमहर्षादिविशेषः, सन्निहितदहनविशेषत्वादिति ॥४०॥

प्रतिषेधस्य यत् कारणं तस्य यद्विरुद्धं तस्योपलब्धेरुदाहरणम् ययेति । अत्येति धर्मा । रोम्णा हर्षं उद्भेद । ॥ आदिर्येषा दन्तबीणादीना शीतकृतानाम्, ते विशिष्यन्ते तदन्येषो भयभ्रटादिकृतेभ्य इति रोमहर्षादिविशेषः । ते न सन्तीति साध्यम् । दहन एव विशिष्यते^१ तदन्यस्माद्दहनाच्छीतनिवर्तनसामर्थ्येनेति दहनविशेषः । कश्चिद् दहनः सन्नपि ॥ शीतनिवर्तनक्षमो यथा प्रदीपः । तादृशनिवृत्तये विशपग्रहणम् । सन्निहितो दहनविशेषो यस्य स तयोस्तः । तस्य भावस्तस्मादिति हेतुः । यत्र शीतस्पर्शः सन्नप्यदृश्यो रोमहर्षादि-^२ विशेषाश्चादृश्याः, तत्रायं प्रयोगः । रोमहर्षादिविशेषस्य दुश्परत्वे दुश्शानुपलब्धिः प्रयोक्तव्या । शीतस्पर्शस्य दुश्परत्वे कारणानुपलब्धिः । तस्मादभावसाधनोऽयम् । रूपविशेषाद्वि ब्रूयात्

तथा तस्योद्गम ऊर्ध्वं गमनं यस्मिन् यस्माद् वा ॥ तथा । कालविशेषेऽप्यस्या प्रयोग इति दर्शयति विरले । सन्ध्याकालाचितं तम सन्ध्यातम तस्मिन् विरले मन्दप्रचारे । कुत्र ? हृदे तथाविधे च तमसि सति । इतिस्तस्माद् । बह्वेरेपि तत्रेय गतिर्भविष्यतीत्याह—
बह्विस्तिवति । तु पूर्ववत् । अभ्यस इति पृच्छी पुन “पठ्यतसर्थे” [पाणिनि २-३-३०]—
त्यादिना उपरिशब्दस्यातमस्यप्रत्ययान्तात्वात् । तथाहि ऊर्ध्वं[र्ध्वं]शब्दाद् “उपर्युपरिष्ठाद्” [पाणिनि ५-३-३१]इतिरितिप्रत्ययो निपातितः । तेनैव सूत्रेणोर्ध्वशब्दस्योपादेशोऽपि ।

प्लवमानोऽवतिष्ठमानः । अनेकार्थत्वाद् धातोर्गच्छन्निति वा । स्वहपेण ज्वाला-
रूपेणाधाररूपेणैवधननिविष्टेन । इतिहेतुः । तत्र तस्मिन् स्थानविशेषे । अस्य कारणानुपलम्भस्य ।

तस्मिन्नायामेव तु रात्रौ निराधारके प्रदेशे कारणानुपलम्भे प्रयोगः सुकरस्तत्र बह्वेर्दृश्य-
त्वाद् धूमस्य सतोऽप्यदृश्यत्वात् । अनेन पुनरेवविधं विषयः परित्यज्यान्व विषयमुपपादयता
किमित्यात्माऽऽयासित इति न प्रतीयते ।

एव तु प्रयोगः वार्य—यत्र यस्य कारणं नास्ति न तत्तत्रास्ति । यथा बीजाभावेऽ-
ङ्कुरः । नास्ति चात्र धूमस्य कारणं बह्विरिति ।

एतेन यत्र यत्र विज्ञानस्य कारणं विज्ञानं नास्ति न तत्र विज्ञानमुपपद्यते । ययोपलक्षकत्वे ।
नास्ति च प्राग्मबीय विज्ञानं कललावस्थायामिति कारणानुपलब्धिप्रसङ्गः सूचितस्तुल्यन्यायार्थः ॥

कारणविरुद्धोपलब्धिः व्याख्यातुमाह प्रतिषेधस्येति । पूर्ववद् धर्मादिप्रदर्शनम् । उद्भेदः
पुलक इत्यर्थः । दन्तबीणाश्चरोपरिस्थितदन्तपङ्क्तिभ्यां सत्वरमभिहन्यमानाभ्यां.....
घटकटकरणम् । आदिशब्देन शरीरकम्पस्य ग्रहणम् । ^३मुखादीत्यादिग्रहेण हर्षवीररसयोरग्रहणम् ।

^१ विशिष्यन्ते B

^२ विशिष्यन्तेऽन्यस्मा० B विशिष्यन्तेऽन्यस्मा० C D

^३ टीकायां नास्ति मुखादीति पाठ—स०

दहनं पश्यति । शीतस्पर्शस्त्वदुक्तयो रोमहर्षादिविशेषाश्च । तेषां कारणविरुद्धोपलब्ध्याऽभाव^१
प्रतिपद्यत इति तत्रास्य प्रयोग^२ इति ॥

कारणविरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा—

न रोमहर्षादिविशेषयुक्तपुरुषवानयं प्रदेशः, धूमादिति ॥४१॥

प्रतिषेध्यस्य यत् नारण तस्य यद् विरुद्ध तस्य यत् कार्यं तस्योपलब्धिर्वाहार्तव्या—
मयेति । अयं^३ प्रदेश इति धर्मी । योगो युक्तम् । रोमहर्षादिविशेषैर्युक्तं^४ 'रोमहर्षादि-
विशेषयुक्तम् । तस्य संबंधी^५ पुरुषो^६ 'रोमहर्षादिविशेषयुक्तपुरुषः । तद्वान् न भवतीति
साध्यम् । धूमादिति हेतुः ।

किं [54a] शीतनिवर्तनाऽसमोऽप्यस्ति दहनो येन ततो विशिष्यत इत्याह—कश्चिदिति ।
सन्निहितो दहनविशेषो यस्येति विगृह्यन् "सन्निहितश्चासी दहनविशेषश्चेति" यदस्येन व्याख्यात
तदपहस्तयति । तदा हि व्यधिवरणासिद्धो हेतुः स्यादिति ।

यत्र पुनरस्या प्रयोग इत्याह—यत्रेति ।

ननु शीतस्पर्शरोमहर्षविशेषाणामदृश्यत्वे कथं बहुलैर्दृश्यत्वमित्याह—रूपेति । हिर्यस्मात् ।
इतिरेवमनन्तरोक्तेन न्यायेन । सत्र विशेषेऽस्य कारणविरुद्धोपलब्धस्य । एष तु प्रयोगोऽभिधा-
नीय —यत्र यत्कारणविरुद्धमस्ति न तत्तत्रास्ति । यथा श्लेष्मविरुद्धे पित्ते न श्लेष्मिको व्याधिः ।
अस्ति च रोमहर्षादिकारणविरुद्धो बहिरत्रेति ।

एतदप्यत्यन्ताभ्यासाज्जातमिति सन्निहितदहनविशेषत्वावगममात्रे रोमहर्षादिविशेषाभाव-
प्रतीत्युक्तये सत्यैवमाचार्येणोक्तम् । धर्मोत्तरेणापि तथा व्याख्यायत इति द्रष्टव्यम् । अन्यथा
तु विरुद्धोपलब्ध-कारणानुपलब्धसम्भवे द्वे द्वे अनुमाने । तथा हि—यत्र बहिरनं तत्र शीतस्पर्श
इति विरुद्धोपलब्धमेकमनुमानम् । यत्र शीतस्पर्शाभावो न तत्र सत्कार्यं रोमहर्षादीति
कारणानुपलब्धमत्र द्वितीयमिति ॥

प्रतिषेध्यस्येत्यादिना कारणविरुद्धकार्योपलब्धि व्याचष्टे । पूर्ववद् धर्म्यादिप्रदर्शनम् ।

रोमहर्षादिविशेषैर्युक्तश्चासी पुरुषश्चेति कर्मधारय कृत्वा स विद्यते यत्र स तद्वानिति
ज्ञानभूमेण व्याख्यातम् । तच्चावयम् । यतः "कर्मधारयमत्वर्थीयान् बहुव्रीहिरेव लाघवेन"
इति वचनाद् रोमहर्षादिविशेषयुक्त पुरुषो यत्रैत्येव विशिष्टे प्रदेशेऽवगते किं यत्त्वर्थीयेनेति
मन्यमानो महाव्याकरणोऽयं धर्मोत्तरः प्राह—योगो युक्तमिति भावे निष्ठा । यदेव कृष्ण सरो

^१ ०भाव प्रति P H E N भाव प्रति A

^२ तत्रास्या प्रयोग—A B C D P H E N

^३ अयं देश इति A P H E N

^४ ०हर्षविशेष० C 'रोमहर्षादिविशेषयुक्तम्' नास्ति—B

^५ 'पुरुषो' नास्ति—C

^६ विशेषयुक्तम् ॥

‘रोमहर्षादिविशेषस्य प्रत्यक्षत्वे दृश्यानुपलब्धिः । कारणस्य शीतस्पर्शस्य प्रत्यक्षत्वे कारणानुपलब्धिः । बह्वेस्तु^१ प्रत्यक्षत्वे कारणविरुद्धोपलब्धिः प्रयोक्तव्या । त्रयाणामप्यदृश्यत्वेऽप्यप्रयोगः । तस्मादभावसाधनोऽयम् ।^२ तत्र दूरस्थस्य प्रतिपत्तुर्दहनशीतस्पर्शरोमहर्षादिविशेषा अप्रत्यक्षा सन्तोषि, धूमस्तु प्रत्यक्षो यत्र, तत्रैतत् प्रमाणम् । धूमस्तु^३ यादृशस्तद्देशे स्थित शीतं निवर्तयितुं समर्थस्य बह्वैरनुभाषकं स इह प्राप्य । धूममात्रेण^४ तु बह्विमात्रेऽनुमितेऽपि न शीतस्पर्शनिवृत्तिः, नापि^५ रोमहर्षादिविशेषनिवृत्तिरवसातु^६ शक्येति न धूममात्रं हेतुरिति द्रष्टव्यमिति ॥

यस्मिन् बल्मीके, लोहितं शालिर्यस्मिन् ग्रामे, गौरं खरो यस्मिन्नरण्ये इति बहुव्रीहिणा भवितव्यम् । ततश्च कृष्णसर्पवान् बल्मीको, लोहितशालिमान् ग्रामः, गौरखरवदरण्यमिति न स्यात् । साधवद्वक्षामी प्रयोगास्तत्कथमनेनैव व्याख्यातमिति चेत् । नैव दोषः । यस्मात् “कर्मधारयमत्वर्थी-याद् बहुव्रीहिर्लोपवेन” इतीदं वचनं सज्ञाशब्दं वर्जयित्वा वेदितव्यम् । सज्ञाशब्दादर्थेते कृष्णसर्प-लोहितशालिं गौरखरशब्दा इति साधून्त योमो युक्तमिति । रोमहर्षादिविशेषयुक्तमिति रोम-हर्षादिविशेषप्रयोग इत्यर्थः । तस्य तद्युक्तस्य तद्योगस्य सम्बन्धी । सम्बन्धीत्यनेन सम्बन्ध-पट्ठीयं समस्यति इति दर्शयति । यतोऽप्यरोमहर्षादिविशेषप्रयोगः स्वात्मना पुरुषं व्यवच्छिन्नमिति । ततो व्यवच्छेदकं सम्पूरुषं स्वसम्बन्धिनमुपपादयति ।

कदाऽप्यप्रयोगो द्रष्टव्य इत्याह—त्रयाणिमिति बह्विशीतस्पर्शरोमहर्षादिविशेषाणाम् । अविरवधारणे । कस्मादेवमित्याह—रोमहर्षादिविशेषस्येत्यादि । हिंस्रशब्दादर्थान्तराभावाद् द्रष्टव्यम् । यत एव तस्मात् । [54b] अयमित्ययमपीति द्रष्टव्यम् ।

क्व पुनस्त्रयाणामप्रत्यक्षत्वं धूमस्य तु प्रत्यक्षत्वमित्याह—तत्रेति वाक्योपक्षेपे । विद्यमाना अप्यप्रत्यक्षा यद्यप्यविद्यन्, नियतमुपालप्स्यन्तेति सम्भावनामतिवृत्ता । दूरस्थस्येति हेतुभावेन विशेषणम् । ततोऽयमर्थः—दूरस्थत्वात् प्रतिपत्तुस्तं सतोऽप्यप्रत्यक्षा इति ।

तत्र स्थाने । एतत् कारणविरुद्धकार्यरूपं साधनं प्रमाणमित्यनुमानाल्प्रमाणजन-कत्वात् । अदूरस्थत्वे तु प्रतिपत्तुं प्राकारादिव्यवहितोद्भवस्य प्रयोगो द्रष्टव्यः । धूमशब्देन विशिष्टो धूमो विवक्षित इति दर्शयति—धूमस्त्विति । तुशब्दो विज्ञापार्थः ।

एतदेव व्यतिरेकमुखेन द्रव्यस्याह—धूममात्रेणेति । तु पूर्वस्माद् वैषम्यमाह । इति हेतोः । द्वितीय इतिरेकमर्थः ।

^१ रोमहर्षविशेष D II

^२ बह्वेः प्रत्य० C D

^३ यत्र A

^४ यादृशस्तस्मिन्देस A C P H E N

^५ ‘तु’ नास्ति—A

^६ हर्षादिनिवृत्ति D II

^७ शक्यत इति C शक्येति धूम० A शक्येते न धू० H

यद्येक प्रतियोगहेतुस्तु कथमेकादशाभावहेतव इत्याह—

इमे सर्वे कार्यानुपलब्ध्यादयो दशानुपलब्धिप्रयोगाः स्वभावानुपलब्धौ
संग्रहमुपयान्ति ॥४२॥

‘इमे सर्वे इत्यादि । इमेऽनुपलब्धिप्रयोगा । इदमानन्तरप्रकान्ता’ निर्दिष्टा ।
तत्र कियतामपि ग्रहणे प्रसक्त आह—कार्यानुपलब्ध्यादय इति । कार्यानुपलब्ध्यादीनामपि
त्रयाणां चतुर्णां वा ग्रहणे प्रसक्त आह—दशेति । ‘तत्र दशानामप्युदाहृतमात्राणां ग्रहण-
प्रसङ्गे’ सत्याह—सर्वे इति ।

एतदुक्तं भवति—अप्रयुक्ता^१ अपि प्रयुक्तोदाहरणसदृशाश्च सर्वे एवेति । दशग्रहण-
मन्तरेण सर्वग्रहणे क्रियमाणे प्रयुक्तोदाहरणकात्स्न्यं गम्यते । दशग्रहणात्^२ ‘तूदाहरण-
कात्स्न्येऽवगते सर्वग्रहणमतिरिच्यमानमुदाहृतसदृशकात्स्न्यावगतये’^३ जायते ।

प्रयोग पुनरीदृशो वाच्य—यत्र प्रत्येकारणविरुद्धकार्यमस्ति तत्र तस्मास्ति । यथा
वदितविशेष सति न स्मितविशेष । रोमहर्षादिविशेषपुनस्तु पुनस्तुवत्त्वाकारणशीतस्पर्शविरुद्ध-
वह्निर्कार्यञ्चात्र धूम इति ।

एतदप्यत्यन्ताभ्यासाज्ज्ञाति धूमदर्शनेन रोमहर्षादियुक्तपुनस्तुवत्त्वाभावप्रतीत्युदये सति
कारणविरुद्धकार्योपलब्धिजमेकमनुमानमुक्तमाचार्येणति द्रष्टव्यम् । अथवा तु कार्यहेतु विरुद्धो-
पलम्भ-कारणानुपलम्भसम्भवानि शीघ्रमन्यनुमानानि । तथा हि— तदेव परिपाटी—यत्र
धूमस्तत्राग्निरिति कार्यहेतुजमेकमनुमानम् । यत्र वह्निर्न तत्र शीतस्पर्श इति विरुद्धोपलम्भज
द्वितीयम् । यत्र शीतस्पर्शभावो न तत्र तत्कार्यरोमहर्षादिविशेषपुनस्तुपुनस्तुवत्त्वाकारणानु-
पलम्भज तृतीयमिति ।

एते च प्रकारा अनुपलब्धेरुपलक्षणं वदितव्या । अयासामपि विधानसम्भवात् ।
तथाहि व्यापकविरुद्धकार्योपलब्धिपरिप्यस्ति—यथा मात्र तुदारस्पर्शो धूमादिति । कार्यविरुद्ध-
कार्योपलब्धिपरिप्यस्ति । यथा—वेदाप्रतिबद्धसामर्थ्यानि शीतकारणानि सन्ति धूमादिति ।
व्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्धिपरिप्यस्ति—यथा नाय नित्यं कदाचित्त्वायंकारित्वादिति । प्रतियोग्यस्य
नित्यत्वस्य व्यापक निरतिशयत्वम् । तस्य विरुद्ध सातिशयत्वम् । तेन व्याप्त कदाचित्त्वायं
कारित्वमिति । आसाञ्च यथास्व यथायोग प्रयोगा स्वयमुक्ता ।

^१ ‘इमे सर्वे इत्यादि’ नास्ति—H. N. इम इत्यादि A B D E P.

^२ ‘० न्तरप्रयोगान्ता H E ० न्तरप्रयोगान्ता नि० A.

^३ प्रसक्ते सत्या P H E N प्रसक्ते-वाह A

^४ ‘तत्र नास्ति—A B P H E N.

^५ ‘० ज्ञ आह—B

^६ भवति । प्रयुक्ता C ^७ गम्यते ABCDPHEN

^८ दशग्रहणोदाहरण० ॥

^९ ‘० दाहना० C

^{१०} ‘० याधिगतये C

^{११} जानम् E

ते स्वभावानुपलब्धौ सग्रह^१ तादात्म्येन गच्छन्ति । स्वभावानुपलब्धिस्वभावा^२ इत्यर्थः ॥

ननु च स्वभावानुपलब्धिप्रयोगाद् भिद्यन्ते कार्यानुपलब्ध्यादयः । तत्^३ कथमन्तर्भवन्ति ? इत्याह—

पारम्पर्येणार्थान्तरविधिप्रतिषेधाभ्यां प्रयोगभेदेऽपि ॥४३॥

प्रयोगभेदेऽपि—प्रयोगस्य शब्दव्यापारस्य भेदेऽपि अन्तर्भवन्ति । कथं प्रयोगभेद इत्याह—अर्थान्तरविधीति^४ । “प्रतिषेध्यादर्थादर्थान्तरस्य विधिरूपलब्धिः स्वभावविरुद्धाद्युपलब्धिप्रयोगेषु । प्रतिषेधः कार्यानुपलब्ध्यादिषु प्रयोगेषु । अर्थान्तरविधिना, अर्थान्तर-

केचित्सु नेहाप्रतिबद्धसामर्थ्यानि बह्विकारणानि सन्ति, तुषारस्पर्शादिति कार्यविरुद्धव्याप्तौपलब्धिमिच्छन्ति । नात्र धूमस्तुषारस्पर्शादिति कारणविरुद्धव्याप्तौपलब्धिमपीति ॥

सा च प्रयोगभेदादेकादश प्रकारेति यदुक्तं तदसहमानदधोदयति यदीति । अत्र द्वौ वस्तुसाधनावेक प्रतिषेधहेतुरित्यनेकं प्रतिषेधहेतुस्तु इति बोधयितुराशयः । कार्येत्यादिना दशग्रहणस्य तात्पर्यार्थं व्याचष्ट । अपिशब्दः शाङ्क्याम् । सर्वग्रहणस्यापि तात्पर्यार्थमाह—तत्रेति वाक्योपपाते । अपि पूर्ववत् । उदाहृत एवोदाहृतमात्राणि तेषाम् । अनेन ग्रन्थकात्स्न्यवृत्त सर्वशब्दो गृहीत इति दक्षितम् ।

तर्हि [55a] सर्वग्रहणमेवास्तु किं दशग्रहणेनेत्याह—दशेति । प्रयुक्तोदाहरणकारस्यैव गम्येतेति लोके ‘सर्वे पदानु(त)योऽत्र योऽत्र इत्यादौ सर्वशब्दस्योपपन्नकाल्पन्यवृत्तस्य दर्शनादुक्तम् । यद्येव दशग्रहणस्यैव किं न स्यादित्याह—दशग्रहणाविति । तुर्दशग्रहणरहितपक्षाद् वैधर्म्यमाह । अतिरिच्यमानमधिकीभवद् गतार्थं सदिति शब्दवत् उपदर्शिनतुल्यावरोभाय सम्पद्यते ।

स्यादेतत्—इमे सर्वे दशानुपलब्धिप्रयोगा इत्येतावतैव कियता ग्रहणप्रसङ्गो निराकृत एवेति कथं कार्यानुपलब्ध्यादिग्रहणमाचार्यस्य नानिरिच्यते, कथं च धर्मोत्तरस्यैवा तात्पर्यार्थव्याख्या—तरिच्यतामपि प्रसक्त आहृत्यपर्यालोचितव्याख्यानं भवतीति चेत् । नैव दोषः । तथाहि—प्राक्तनैकादशग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वेनाभ्येतामपि व्यापकविरुद्धव्याप्तौपलब्ध्यादिप्रयोगाणामभिमतत्वादायान् कार्यानुपलब्ध्यादिप्रयोगान्विहाय दशसंख्यापूरणं कृतं भवत्पेवेति तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं कार्यानुपलब्ध्यादिग्रहणं कृतमाचार्येण । धर्मोत्तरेणाऽपि तथा व्याख्यातमिति । न तर्हि दशग्रहणं कर्तव्यमिति चेत् । न । अस्योपलक्षणार्थत्वाददोष एव ।

^१ तत्स्वभावान्तेन—टि०

^२ स्वभावा आत्मोत्पादका । भावध्वनिरुत्पादकपर्याय—टि०

^३ ० मन्तर्भाव इत्याह—C

^४ विधीत्यादि P H E N

^५ प्रतिषेध्यादर्थान्तरस्य B

प्रतिषेधेन च प्रयोगा भिद्यन्ते । यदि प्रयोगान्तरेष्वर्थान्तरविधिप्रतिषेधो कथं 'तर्हि
अन्तर्भवन्ति ? इत्याह—पारम्पर्येणेति प्रणालिकयेत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति—न साक्षादेते प्रयोगा दृश्यानुपलब्धिभेदमभिदधति, दृश्यानुपलब्ध्यव्य-
भिचारिणं त्वर्थान्तरस्य विधिं निषेधं वाऽभिदधति । ततः प्रणालिकयामीषां स्वभावानुपलब्धौ
संग्रहो न साक्षादिति ॥

यदि प्रयोगभेदादेय^१ भेदः; परार्थानुमाने वक्तव्य एव । शब्दभेदो हि प्रयोगभेदः ।
शब्दश्च^२ परार्थानुमानमित्याशङ्क्यमाह—

प्रयोगदर्शनाभ्यासात् स्वयमप्येवं व्यवच्छेदप्रतीतिर्भवतीति^३ स्वार्थेऽप्यनुमा-
नेऽस्याः प्रयोगनिर्देशः ॥४४॥

प्रयोगदर्शनेत्यादि । प्रयोगाणां शास्त्रपरिपठितानां दर्शनमुपलम्भः । तस्याभ्यास-
पुनः पुनरावर्तनम् । तस्मादभिदितात् । स्वयमपीति प्रतिपत्तुरात्मनोऽपि । एवम् इत्य-
नन्तरोक्तौ न 'क्रमेण । व्यवच्छेदस्य प्रतिषेधस्य प्रतीतिर्भवतीति^४ इति शब्दस्तस्मादर्थः ।

कथं संग्रहमन्तर्भाव गच्छन्तीत्याह—साक्षात्स्मयेनेति । तस्या स्वभावानुपलब्धेरान्तरात्मा
तदात्मता तस्य भावस्तेन स्वभावानुपलब्धित्वेन । अनुपलब्धिस्वभावा इत्यर्थः—इतीदं स्पष्टी-
करणमपि स्वभावानुपलब्धिस्मारकत्वेन तत्स्वभावा इति द्रष्टव्यम् ॥

“.....देव किं न शब्दास्या यत इति चेत् न—पारम्पर्यग्रहणव्याघातप्रसङ्गात्, न साक्षादेत-
इत्यादिब्रह्ममाण्यमसौ सरीयव्याख्यानव्याघातप्रसङ्गाच्चेति । शब्दस्य व्यापारोऽभिधाना-
तस्य भेदे मिथ्यमानत्वेऽपि । स्वभावविद्वद्भावादीत्यादिग्रहणेन कारणविद्वद्भावादीनां ग्रहणम् ।
कामानुपलब्ध्यादीन्पादिग्रहणेन व्यापकानुपलब्ध्यादीनां ग्रहणम् । अर्थान्तरविधिप्रतिषेधा-
भ्यामिति मूले करणतृतीयादिवचनान्तमेतदिति दर्शयन्माह—अर्थान्तरेति । अस्तुत्यवस्तव-
समुच्चिनोति । भिद्यन्ते नानारूपा भवन्ति । प्रयोगान्तरेष्वित्यन्तरशब्दोऽप्यवचन-
स्वभावानुपलब्ध्यपेक्षया । परम्परा परिपाटि । सैव पारम्पर्यमिति स्वार्थिक प्रत्यय ।
^५ एतदेव स्पष्टमिति—प्रणालिकयेति ।

ननु मद्यमीषा दृश्यानुपलब्ध्यावन्तर्भावस्तदा साक्षात्तदभिधानम् तथात्वे च कथं पारम्प-
र्येणैवासाद्वयमाह—एतदुक्तं भवति । यदि नाभिदधति तदा—न साक्षादिति न वक्तव्यम् ।

^१ वयमन्तर्भ० C

^२ भेदेन भेद APHEN प्रयोगभेदादेव भेद. BC

^३ द्यस्तु परा० ॥ C

^४ प्रतीतिरिति स्वार्थानुमानेऽप्यस्या प्रभेदनिर्देश—C

^५ शास्त्रपरिपठितानाम् APHEN शास्त्रपरिपठितानाम् B. शास्त्रपरिपठितानां—
पाठान्तरम्—टि०

^६ प्रयोगदर्शनाभ्यासक्रमेण—टि०

^७ भवति इति० C. B.

^८ अस्पष्टम्—न०

ननु च कार्यानुपलब्ध्याविषु कारणादीनामदृश्यानामेव ^१निषेधः, दृश्यनिषेधे स्वभावानुपलब्धिप्रयोगप्रसंगात् । तथा च सति ^२न तेषां ^३दृश्यानुपलब्धिनिषेधः । तत् कथमेवा प्रयोगाणां दृश्यानुपलब्धावन्तर्भाव इत्याह—

सर्वत्र ^४चास्यामभावव्यवहारसाधन्यामनुपलब्धौ येषां स्वभावविरुद्धादीनामुपलब्ध्या कारणादीनामनुपलब्ध्या च प्रतिषेध उक्तस्तेषामुपलब्धिलक्षणप्राप्तानामेवोपलब्धिरनुपलब्धिश्च वेदितव्या ॥४५॥

^५सर्वत्र चेत्यादि । अभावश्च 'तद्व्यवहारश्च' अभावव्यवहारो । स्वभावानुपलब्धावभावव्यवहार साध्यः । शिष्टेष्वभावः । तयोः साधन्यामनुपलब्धी । सर्वत्र चेति चक्षुःश्रोत्रादिव्याप्त्यर्थः । यस्मात् सर्वत्रानुपलब्धी ^६येषां प्रतिषेध उक्तस्तेषामुपलब्धिलक्षणप्राप्तानां ^७'दृश्यानामेव' ^८'प्रतिषेधस्तस्माद्' दृश्यानुपलब्धावन्तर्भावः ।

कृत एतद् दृश्यानामेवेत्याह—स्वभावेत्यादि । अत्रापि चकारो हेत्वर्थः । यस्मात् स्वभावविरुद्धादिभिर्वा तेषामुपलब्ध्या, कारणमादिवैवा तेषामनुपलब्ध्या प्रतिषेध उक्तस्तस्माद् दृश्यानामेव प्रतिषेध इत्यर्थः ।

यदि नाम स्वभावविरुद्धाद्युपलब्ध्या कारणाद्यनुपलब्ध्या ^९च प्रतिषेध उक्तस्तथापि कथं दृश्यानामेव प्रतिषेध इत्याह—उपलब्धिरित्यादि । अत्रापि चकारो हेत्वर्थः । यस्माद् ये विरोधिनः, व्याप्यव्यापकभूताः, कार्यकारणभूताश्च ज्ञातास्तेषामवश्यमेवोपलब्धिः, उपलब्धिपूर्वा चानुपलब्धिर्वेदितव्या ^{१०}ज्ञातव्या । उपलब्ध्यनुपलब्धी च द्वे येषां तस्ते दृश्या एव । तस्मात् स्वभावविरुद्धाद्युपलब्ध्या कारणाद्यनुपलब्ध्या चोपलब्ध्यनुपलब्धिमता विरुद्धादीनां प्रतिषेध कियमाणो दृश्यानामेव कृतो द्रष्टव्यः ।

केचित्पुनरेव व्याचक्षते—स्वयमित्यादिना ग्रन्थेन वार्तिककृतेदमुक्तम्—स्वभावादीनामनुपलब्ध्या विरुद्धादीनाञ्चोपलब्ध्या यथायोग्यभावः तद्व्यवहारश्च प्रयोगनिरपेक्ष एव प्रतिपत्ता प्रत्यति । न केवलं प्रयोगाभ्यासात् प्रतिपत्तिसमय एव प्रयोगमुच्चारयति । न तु ततोऽपूर्वमवगच्छतीतरथा प्रतिनियतशब्दोच्चारणं न भवेदिति । अनेनेत्येनेति चोपपत्त्यद्वयोपपत्त्याशब्दोच्चारणक्रमस्तेनैति वर्णयन्ति । एतेन चानुपलब्धिप्रयोगसमर्थनन्यायेन ।

^१ 'मेव' प्रतिषेधः A P H E N ^२ 'नुपलब्धिप्र' A B P H E N

^३ 'दृश्यानां' निषेधे सति—टि०

^४ 'कारणादीनाम्'—टि०

^५ 'चास्यामभावभावव्यव' E

^६ 'विरुद्धादीनामुप' C

^७ 'सर्वत्र चेत्यादि' नास्ति H N

^८ 'अभावश्च' तस्य च व्यवहारोऽभावव्यव' A P H E

^९ 'लब्धी' सत्या—B H L

^{१०} 'दृश्यमानानामेव' B

^{११} 'मेव' च प्रति० A P H E N

^{१२} 'कारणानुपलब्ध्या'—C,

^{१३} 'ज्ञातव्या' नास्ति A B P H E N

बहुषु चोद्येषु प्रकान्तेषु परिहारसमुच्चयार्थश्चकारो हेत्वर्थो भवति । यस्मादिव चेद
च समाधानमस्ति तस्मात् तत्तच्चोद्यमपुस्तमिति चकारार्थं ॥

कस्मात् पुन प्रतिषेध्यानां विरुद्धादीनामुपलब्ध्यनुपलब्ध्यौ वेदितव्यं इत्याह—

अन्येषां विरोधकार्यकारणभावाभावासिद्धेः ॥४६॥

अन्येषामिति । उपलब्ध्यनुपलब्ध्यमद्वयोऽन्येऽनुपलब्ध्या एव ये तेषां विरोधश्च
कार्यकारणभावश्च केनचित्सहाभावश्च व्याप्यस्य^१ व्यापकस्याभावे^२ न सिध्यति यस्मात् ततो
विरोध^३ कार्यकारणभावाभावासिद्धि कारणाद् उपलब्ध्यनुपलब्ध्यमन्त एव विरुद्धावयो
नियेध्या । उभयवन्तश्च बुद्ध्या एव । तस्माद् बुद्धानामेव प्रतिषेध ।

तदयमपि । विरोधश्च^४ कार्यकारणभावश्च व्यापकाभावे व्याप्याभावश्च बुद्धानु-
पलब्ध्येरेवेति । ^५ एकसंनिधावपराभावप्रतीतो ज्ञातो विरोध । कारणाभिमतभावे च
कार्याभिमतभावप्रत्ययेऽवसिति^६ कार्यकारणभाव । व्यापकाभिमतभावे च ^७ व्याप्याभि-

अन्य पुनरन्यथा व्यवस्थिता—स्वयमपीत्यादिक नाविभूतप्रयोगमधिकृत्योक्तम्, किन्तु-
र्जत्पाकारप्रवृत्त स्वप्रतिपत्तिबालभा[56a]विनमिति ।

अन च साध्वसाधु वा व्याख्यान साधुभिरेव ज्ञातव्यमिति ।

स्यादेतत्—यथा प्रयोगभेद स्वार्थानुमान कथ्यते तथा च न किञ्चिद् वाच्य परार्थानु-
माने स्यादित्याह—यत्पुनरिति । परप्रतिपत्तावेव, न तु स्वप्रतिपत्तावपीत्यवधारणार्थं ॥

सम्प्रति बुद्धानुपलब्ध्यावन्तर्भाव सर्वानुपलब्धीनामसहमान आह—ननु चेति । तथा
च सति कारणादीनामदृश्याना निषेधप्रकारे सति ।

दिष्टेषु परिशिष्टेषु अभाव इत्यभावोपीति द्रष्टव्यम् । न स्वभाव एव, व्यवहारस्यापि
साधनात् ।

कारणा[स]नुपलब्ध्या च करणभूतया । कार्यकारणभावादिग्रहणकाले योपलब्धिरनु-
पलब्धिश्च पूर्वमासीत् तद्वता प्रतिषेध क्रियमाणी दृश्यानामेव कृतो द्रष्टव्यो ज्ञातव्य । यथा
अपविरोधादिग्रहणकालेऽवयवभाविकी दृश्यानुपलब्धिस्तथाऽन्तरयेव धर्मोत्तरेण प्रसाधयिष्यते ।

ननु च कारणादीना चेत्यनेन प्र(च)कारेणावश्य समुच्चयार्थेन भाव्यम्, तत्कथं हेत्वर्थे
व्याख्यापित इत्याशङ्क्य पुन बुद्धिश्च स्पष्टयन्नाह—बहुध्विति ।

एवमन्यते—समुच्चयार्थे वर्तमान एवायं हेत्वर्थे वर्तते । न त्वेव समुच्चयार्थे
निराक्रियते, हेतूनां परस्परसमुच्चयस्य प्रतीयमानत्वात् । तथा स न हेत्वर्थो भवति । इतिरेव
चकारस्यार्थं प्रयोजनम् ॥

^१ कारणभावासिद्धि E ^२ कारणभावासिद्धि B P H

^३ व्याप्यस्यति व्याप्यरूपाणामिति व्याख्ययम् । बहुस्थानेषु पाठोऽपि न—दि०

^४ व्यापकाभावे C ^५ विरोधकार्यं A B P E H N

^६ विरोध कार्यं A. P H E ^७ संनिधाने परा० C.

^८ अवसितकार्यं P H. A II ^९ व्याप्याभावे A B D P H E N

बहुषु चोद्येषु प्रकान्तेषु परिहारसमुच्चयार्थेऽचकारो हेत्वर्थो भवति । यस्मादिदं चेदं च समापानमस्ति तस्मात् तत्तच्चोद्यमयुक्तमिति चकारार्थः ॥

कस्मात् पुन प्रतिषेध्यानां विरुद्धादीनामुपलब्ध्यनुपलब्धी वेदितव्ये इत्याह—

अन्येषां विरोधकार्यकारणभावाभावासिद्धेः ॥४६॥

अन्येषामिति । उपलब्ध्यनुपलब्धिमद्भूयोऽन्येऽनुपलब्ध्या एव ये तेषां विरोधश्च कायकारणभावश्च केनचित्सहाभावश्च व्याप्यस्य ^१ व्यापकस्याभावे ^२ न सिध्यति यस्मात् ततो विरोध ^३ कार्यकारणभावाभावासिद्धे कारणाद् उपलब्ध्यनुपलब्धिमस्त एव विरुद्धादयो निषेध्याः । उभयवन्तश्च दृश्या एव । तस्माद् दृश्यानामेव प्रतिषेधः ।

तदयमर्थः । विरोधश्च ^४ कार्यकारणभावश्च व्यापकाभावे व्याप्याभावश्च दृश्यानुपलब्धेरेवेति । ^५ एकसन्निधावपराभावप्रतीतो ज्ञातो विरोधः । कारणाभिमतताभावे च कार्याभिमतताभावप्रत्ययेऽवसित ^६ कार्यकारणभावः । व्यापकाभिमतताभावे च ^७ व्याप्याभि-

अन्ये पुनरन्यथा व्यवस्थिता—स्वयमधीत्यादिक नाभिभूतप्रयोगमधिकृत्योक्तम्, कित्त्वन्तर्जल्पाकारप्रवृत्त स्वप्रतिपत्तिकालभा[56a]विनमिति ।

अत्र च साध्वसाधु वा व्याख्यान साधुभिरेव ज्ञातव्यमिति ।

स्यादेतत्—यथा प्रयोगभद स्वार्थानुमाने कथ्यते तथा च न किञ्चिद् वाक्य परार्थानुमाने स्यादित्याशङ्क्याह—यत्पुनरिति । परप्रतिपत्तावेव, न तु स्वप्रतिपत्तावपीत्यवधारणार्थः ॥

सम्प्रति दृश्यानुपलब्ध्यावन्तर्भाव सर्वानुपलब्धीनामसहमान आह—ननु चेति । तथा च सति कारणादीनामदृश्याना निषधप्रकारे सति ।

सिद्ध्येषु परिस्तिष्टेषु अभाव इत्यभावेपीति द्रष्टव्यम् । न त्वभाव एव, व्यवहारस्यापि साधनात् ।

कारणा[८]नुपलब्ध्या च करणभूतया । कार्यकारणभावादिग्रहणकाले योपलब्धिरनुपलब्धिश्च पूर्वमासीत् तद्वता प्रतिषेध क्रियमाणी दृश्यानामेव कृतो द्रष्टव्यो ज्ञातव्यः । यथा अर्थविरोधादिग्रहणकालेऽवश्यमाविनी दृश्यानुपलब्धिस्तथाऽन्तरमेव धर्मोत्तरेण प्रसाधयिष्यते ।

ननु च कारणादीनां चेत्यनेन प्र(च)कारेणावश्य समुच्चयार्थेन भाव्यम्, तत्कथं हेत्वर्थे व्याख्यायत इत्याशङ्क्य पूर्व बुद्धिस्थं स्पष्टयन्नाह—बहुष्विति ।

एवमन्यते—समुच्चयार्थं वर्तमान एवायं हेत्वर्थे वर्तते । न त्वेव समुच्चयार्थो निराक्रियते, हेतूनां परस्परसमुच्चयस्य प्रतीयमानत्वात् । तथा स न हेत्वर्थो भवति । इतिरेव चकारस्यार्थं प्रयोजनम् ॥

^१ कारणभावासिद्धे E ^२ कारणभावासिद्धि B P H

^३ व्याप्यस्येति व्याप्यस्याणामिति व्याख्येयम् । बहुस्थानेषु पाठोऽपि न—टि०

^४ व्यापकाभावे C ^५ विरोधकार्यं A B P E H N

^६ विरोध कार्यं A, P H E ^७ सन्निधाने परा C

^८ अवसितकार्यं P H A B ^९ व्याप्याभावे A E D P, H E N

प्रताभाये निश्चिते निश्चितो व्याप्यव्यापकभावः । तत्र^१ व्याप्यव्यापकभावप्रतीतिनिमित्तमभावः प्रतिपत्तव्यः । इह गृहीते बुधाभाये हि नितापास्वभावप्रतीति^२ प्रतीतो व्याप्यव्यापकभावः । अभावप्रतिपत्तिरस्य सर्वत्र बुद्धानुपलब्धेरेव । तस्माद्विरोधम्, कार्यकारणभावम्, व्याप्यव्यापकभावं च स्मरता विरोध-कार्यकारणभाव-व्याप्यव्यापकभावविषयाभावप्रतिपत्ति^३ निवृत्त्यर्थं बुद्धानुपलब्धिः स्मर्तव्या । बुद्धानुपलब्ध्यस्मरणे विरोधादीनामस्मरणम् । तथा च तस्मिन् विद्वद्भावि विविधप्रतिषेधाभ्यामितराभावप्रतीतिरित्याह । विरोधादिप्रवृत्तकालमाविश्या च बुद्धानुपलब्ध्यावच्छेदस्तस्मिन् व्याप्ये तत् एवाभावप्रतीतिः ।

तत्र यद्यपि संप्रतिपत्ति^४ नास्ति बुद्धानुपलब्धिर्विरोधादिप्रवृत्तकाले त्वतीति । सा बुद्धानुपलब्धिः संप्रति स्मर्यमाना संवाभावप्रतिपत्तिनिवृत्त्यर्थम् । ततः संप्रति नास्ति^५ बुद्धानुपलब्धिपरिपक्वभावसाधनत्वेन बुद्धानुपलब्धिप्रयोगाद् भिद्यन्ते कार्यानुपलब्ध्यादिप्रयोगाः ।

विद्वत्पक्षेन प्रतिषेध्यस्य विद्वद् ब्राह्मम् । आदिपक्षेन विद्वदकार्यादीनां ग्रहणम् । येपामेवदोषलक्षितेभ्योऽप्येभ्योऽनुपलब्ध्या एव । वदाचिन्मविदज्ञाना एव । व्यापकस्याभावेऽभावश्च व्याप्यस्य न सिद्धयति यस्मात् ।

अयमाशयः—यदि पूर्वं व्यापकविमनस्वभावे व्याप्याभिमतभावो निश्चितो भवेत् तदा व्याप्यव्यापकभावः सिद्धयेत्, तदा च व्यापकानुपलब्धिर्न भिद्ये स्यात्, मान्यदेति ।

अयमत्र प्रकरणार्थः—प्रवृत्त्यर्थं भवतो यद्भावे यस्याभावस्तस्य विरोधगतिर्विरोधभावश्च येनोपलभ्यते तेन सह कार्यकारणभावोऽपि पञ्चप्रत्यक्षानुपलम्भमभिगम्य, व्याप्यव्यापकभावोऽपि प्रत्यक्षानुपलम्भावगोचर इति कथमदस्य सिद्ध्यन्तीति ।

ननु भवन्तु तेऽप्यत्र दुःखा, तत्र तावददुःखा एव वक्तव्या । दुःखत्वे दुद्धानुपलम्भप्रयोगात् । तत्कथं दुद्धानुपलब्ध्याविनिरासामनुपलब्धीनामन्तर्भाव इत्याशङ्क्य यथा तत्रान्तर्भावस्तथा दर्शयितुमाह—तत्रिति । यस्मादप्यत्र दुःखत्वेऽपि विद्वदादीनां दुद्धानुपलम्भेऽन्तर्भावो न घटते, स आचार्येणोक्तस्तत्तस्मादवमर्थः—सर्वत्र चेत्यादेशावस्य तात्पर्यार्थः । कथं बुद्धानुपलब्धेरित्यमुमर्थं तावत्प्रसाधयति—एवेति ।

कार्यकारणभावे का वास्तेत्याह—कारणेति ।

यद्येव व्याप्यव्यापकभावस्य का गतिरित्याह—व्यापकेति ।

ननु च व्याप्यव्यापकभावनिरव्यये तथोरेकत्वात् विमभावनिरव्ययेनेत्याह—तत्र व्याप्यव्यापकभावनिरव्यये कर्तुं[56b]व्ये । कथमभावप्रतीतिर्व्याप्यव्यापकभावप्रतीतिनिमित्त-
सिद्धिराह—इति ।

^१ तत्—C.

^२ भावप्रतीति व्या० B

^३ देशकालस्वभावविप्रकृष्टाः पिशाचादवस्तोपा पिशाचादीनां विरोधश्च केनचिदग्निना सह न सिध्यतीति सम्बन्धः । तथा कार्यकारणभावश्च पिशाचादीनां केनचिदग्नेन सार्धं न सिध्यति । टि० ।

^४ संप्रति नास्ति—A. P. H. E. N.

^५ दुःखोपलब्धि० A. B. P. H. E. N.

विरुद्धविधिना, कारणादिनिषेधेन च यतो दृश्यानुपलब्धिराक्षिप्ता ततो दृश्यानुपलब्धेरेव^१ कालान्तरवृत्तायाः स्मृतिविषयभूताया अभावप्रतिपत्तिः । अमीषां च प्रयोगाणां दृश्यानुपलब्ध्यावन्तर्भावः । तदनेन सर्वेण दृश्यानुपलब्ध्यावन्तर्भावो दशानामनुपलब्धिप्रयोगाणां पारम्पर्येण दर्शित इति वेदितव्यम् ॥

आस्ता सर्वत्र विरोधादावभावप्रतीतिः, दृश्यानुपलब्धिस्तु क्वोपयुज्यत इत्याह—
अभावेति । ओ हेतोः ।

ननु यदि नाम विरोधादिग्रहणकाले दृश्यानुपलब्धिरासीत्, तथापि न सा विरुद्धोपलब्धि-व्यापकानुपलब्ध्यादिप्रयोगविषये सम्प्रत्यनुवर्तते । तत्त्वञ्च विरुद्धोपलब्ध्यादीनां तत्रान्तर्भाव इत्याह—तस्मादिति । यतोऽभावप्रतीतिमन्तरेण न विरोधादिसिद्धिः, अभावसिद्धिरश्च दृश्यानुपलब्धेस्तस्माद् हेतोर्विरोधादिक स्मरतेति विरुद्धोपलब्ध्यापकानुपलब्ध्यादिप्रयोगकाल इति द्रष्टव्यम् । तदस्मरणे हि यतो विरुद्धादिर्हिहास्ति, यतोऽयं व्यापकादिर्नास्ति, तस्मात्तत्तन्नास्तीत्यस्या प्रतीतेरयोगात्—इत्यपि द्रष्टव्यम् । स्मरतेति च तदानीं विरोधादेर्ग्रहणाद् गृहीतस्यैव विकल्पनादुक्तम् । कुत पुनरवश्यमस्मत्तन्त्या सेत्याह—इत्येति ।

अथ स्यात्—प्राक्तनीं दृश्यानुपलब्धिं सदा स्मर्यताम्, तथापि कथमसौ विवक्षिताभाव-सिद्धावुपयोग भजते, येनात्मनीतरा अनुपलब्धी(ब्धी)रन्तर्भावयतीत्याह—विरोधेति । ओ यस्मात्तस्या नियतस्मरणाया सत्याम् ।

ननु विरुद्धोपलब्धिकारणाद्यनुपलब्धिप्रयोगविषये सा नास्ति तत्कथमविद्यमाना संवाभावप्रतीतेर्निबन्धनमित्याह—तत्रेति वाक्योपगमासे । सम्प्रतीदानीं स्मर्यमाना संवाभावप्रतीतेर्निबन्धन विरुद्धाद्यभावज्ञानस्य करणम् ।

कथं तर्हि दृश्यानुपलब्धेर्विरुद्धोपलब्ध्यादीनां भेद इत्याह—तत् इति । ततो विरोधादिग्रहणकालप्रवृत्ताया दृश्यानुपलब्धे स्मर्यमाणत्वात्, सम्प्रति सा नास्ति । इतिस्तस्मादन्नाभाव साध्यते तेनाभावसाधनत्वेन ततो भिद्यन्ते विरुद्धोपलब्ध्यादिप्रयोगाः ।

विरुद्धविधिनेत्यादिनोक्तमर्थमुपसहर्तुम् । विरुद्धविधिनेत्युपलक्षणम् । विरुद्धकार्यादिविधिनाऽपि दृश्यानुपलब्ध्याक्षेपात् । अन्यथा तासां तत्रान्तर्भावो न स्यात् ।

ननु स्वात्मन्येन त्वया तस्या एव प्राक्प्रवृत्ताया अभावनिश्चयो दर्शितस्तत्र चानुपलब्धीनामन्तर्भावः, न त्वाचार्यस्यायमभिप्रेत इत्यादिभ्रूयाचार्यस्यैवायमभिप्रेतोऽर्थ इति दर्शयन्नाह—तदनेनेति । अनेन इमे सर्व इत्यादिना व्यापकभावासिद्धेरित्यन्तेन ।

यदि साक्षात्स्वामन्तर्भावस्तदा दृश्यानुपलब्धिः स्यात्, न विरुद्धोपलब्ध्यादिभेद इत्याह—पारम्पर्येणेति । विरुद्धादिप्रयोगकाले न साऽस्ति केवलं प्राक्प्रवृत्ता सा स्मर्यत इति ।

अयमत्र प्रकारार्थः—दृश्यानुपलब्ध्यावक्तव्यत्वेन दशानामनुपलब्धीनां तत्रान्तर्भावः, विरुद्धाद्यभावप्रतीतावनुपयोगश्चेति ।

केचित्पुनरत्रैव ब्रूयते—इहैकज्ञानसर्गावस्त्वन्तरोपलम्भोऽनुपलम्भः । न च शीतस्य

उक्ता दृश्यानुपलब्धिरभावे, अभावव्यवहारे च साध्ये प्रमाणम् । अदृश्यानुपलब्धितु^१
किंस्वभावा, किंवापारा^२ चेत्याह—

विप्रकृष्टविषया^३ पुनरनुपलब्धिः प्रत्यक्षानुमाननिवृत्तिलक्षणा संशयहेतुः ॥४७॥

विप्रकृष्टेत्यादि । विप्रकृष्टस्त्रिभिर्वैशकालस्वभावविप्रकर्षेयस्या विषयः सा विप्रकृष्ट-
विषयेति संशयहेतुः । किंस्वभावा चेत्याह—प्रत्यक्षानुमाननिवृत्तिलक्षणं स्वभावो मस्याः
सा प्रत्यक्षानुमाननिवृत्तिलक्षणा । न ज्ञानतोपस्वभावेति यावत् ॥

नियेषे साध्ये दूरत्वाद् बह्वेर्भास्वरूपोपलब्धिं शीतस्पर्शानुपलब्धिर्युज्यते । येनानुपलब्धिः
सिद्धयेत्, रूपस्पर्शयोरेकज्ञानसंसर्गित्वाभावात् । [57a] न च विरोधग्रहणकालप्रवृत्त-
दृश्यानुपलम्भस्मारकत्वेन दृश्यानुपलम्भत्वं वाच्यम्, प्राक्प्रवृत्तप्रत्यक्षस्मारकत्वेनापि प्रत्यक्षत्व-
प्रसङ्गात् । अत एव विरोधादिग्रहणकालप्रवृत्तदृश्यानुपलम्भस्मारकत्वेनानुपलब्धीना तत्रान्तर्भावो
न युज्यते । नापि स्मृत्यास्तस्या एवाभावनिश्चयः, व्याप्तिप्रादुर्भूतमात्रस्मारकत्वेन परार्थानु-
मानस्य तत्प्रमाणान्तर्भावप्रसङ्गात्, तत एव स्मर्यमाणात् प्रमाणाद् विवक्षितप्रतीतिप्रसङ्गाच्च ।
तस्मात्सर्वत्रैव सम्प्रतिहतो दृश्यानुपलम्भो दर्शनीयस्तद्वलेनैवाभावनिश्चयो वाच्यः, न तु
प्राक्प्रवृत्ताद् दृश्यानुपलम्भात् स्मृत्या विषयीकृतावभावनिश्चयः । नापि तत्स्मारकत्वेनानुप-
लब्धीना तथात्वमिति ।

यथेव कथञ्कार स प्रदस्यतामिति चेत् । उच्यते । दूरत्वं बह्वे रूपविशेषं दृष्ट्वा
यनैवविधिरूपविशेषस्तत्र तावद्देशव्यापकस्तुपारस्पर्यविशेषोऽस्ति । यथा महानसादी तथा-
विधमेवरूपमित्यानुमानिकी विधिष्टोष्णस्पर्शप्रतीतिः । एवं च शीतस्पर्शानुपलब्धिरुष्णशीत-
स्पर्शयोरेकज्ञानसंसर्गित्वात् । विवक्षितोपलम्भादन्य उपलम्भोऽनुपलम्भः । स क्वचित्प्रत्यक्षात्मा
क्वचिदनुमानात्मेति न शास्त्रविरोधो न युक्तिविरोधः । तत एव तद्दृश्यानुपलम्भाच्छीतस्पर्-
शाभावप्रतीतिः ।

आहत्यन्त (आहत्य) दृश्यानुपलम्भेरनुदयाद् दृश्यानुपलम्भेर्भेदेन निर्देशः । अत एव चानु-
मिताऽनुमानमेतत् । केवलमत्यन्ताभ्यासाञ्छादिति तथाप्रतीत्युदये सत्येकमनुमानमुक्तम् ।
वस्तुतस्तत्त्वेनकननुमानमेतत् । एव व्यापकविरुद्धकार्योपलब्ध्यादावपि सर्वं द्रष्टव्यम् । तथा
च व्यापकविरुद्धोपलब्ध्यादिव्यपकमनुमानमेकं प्लवमानमवसेयम् । यथोच परस्परपरिहा-
रस्थितलक्षणो विरोधस्तत्र दृश्यानुपलब्धिः स्फूर्तः । तेन विरुद्धव्याप्तोपलब्ध्यादिषु सम्प्रत्येव
दृश्यानुपलब्धिरस्ति । भेदस्तु पारम्पर्येण तदुदयात् । एव व्यापककारणानुपलब्ध्यादिवि-
रुद्धादप्यारम्भेऽर्पणसंभवाद्यनुपलम्भादभावो सिद्धे सत् एव सामर्थ्यात्कार्योदरभाववसाय इत्यादा-
नीन्तनस्यैव दृश्यानुपलम्भस्योपयोगो न प्राक्तनस्य स्मृत्यादिविषयीकृतस्य । दृश्यानुप-
लम्भस्य च साक्षात्कारणे व्यापारात् पारम्पर्येण च विरुद्धाद्यभावे भावे व्यापारात् दृश्यानुप-
लम्भेर्भेदेन कारणानुपलब्ध्यादीना प्रयोग इति ॥

^१ लब्धि किं A P H E.

^२ पाठेत्याह—B D.

^३ विषयानुप०—B. C. H E N.

ननु च प्रमाणात् प्रमेयसत्ताव्यवस्था । तत् प्रमाणाभावात् प्रमेयाभावप्रतिपत्तिर्यु-
क्तेत्याह—

प्रमाणनिवृत्तावप्यर्थाभावासिद्धेरिति ॥४८॥

॥ १ स्वार्थानुमानपरिच्छेदो द्वितीयः समाप्तः ॥

प्रमाणनिवृत्तावपीत्याह । कारण व्यापक च निवर्तमानं कार्यं व्याप्य च निवर्तयेत् ।
न च प्रमाण प्रमेयस्य कारण नापि व्यापकम् । अतः प्रमाणयोर्निवृत्तावपि अर्थस्य प्रमेयस्य
निवृत्तिर्न सिध्यति । ततोऽसिद्धे सशयहेतुरदृश्यानुपलब्धि, न निश्चयहेतु । यत् पुन
प्रमाणसत्तया प्रमेयसत्ता सिध्यति तद युक्तम् । प्रमेयकार्यं हि प्रमाणम् । न च कारण-
मन्तरेण कार्यमस्ति । न १ तु कारणान्यवश्यं कार्यवन्ति भवन्ति । तस्मात् प्रमाणात्
प्रमेयसत्ता व्यवस्थाप्या, न प्रमाणाभावात् प्रमेयाभावव्यवस्थेति ॥

॥ १ आचार्यधर्मोत्तरकृताया न्यायविन्दुटीकाया स्वार्थानुमानो द्वितीय परिच्छेद ॥

सम्प्रत्यदृश्यानुपलब्धिमधिकृत्योक्त व्याचक्षाण आह—उक्तेति ।

ननु यदि प्रत्यक्षाऽनुमाननिवृत्तिमात्ररूपाऽदृश्यानुपलब्धिप्रभावे साध्ये सशयहेतुरनैकान्तिकी
तर्हि सा ततश्च हेतुभासावसर एव वक्तव्या । तत् किमिहोच्यत इति चेत् । नैतम(व)स्ति । यतो
न सा वचनव्यक्त्याऽनुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धिरसद्व्यवहारे साध्य न प्रमाणम् ऐकान्तिक-
सद्व्यवहारनिषेधे तु प्रमाणमिति प्रदर्शनात् ।

न ज्ञानशेषत्वभावेति यावदित्यार्थं न्यायमाश्रित्योक्तं न शब्दमिति द्रष्टव्यम् ॥

यदि प्रमाणनिवृत्त्या [57b] प्रमेयानिवृत्तिस्तर्हि तत्सत्तयाऽपि न प्रमेयसत्ता सिद्धये-
दित्याद्यद्वयं तत्रोपपत्तिं दर्शयन्नाह—यत्पुनरिति । ननु कारणमप्यवश्यं कार्यवद् भवति
ततश्च सति ज्ञेये ज्ञानेनाप्यवश्यमाव्यम् । तच्चेन्नास्ति ज्ञेयमपि नास्त्येव । तत् सिद्धयत्यवाऽ-
दृश्यस्याप्यभाव इत्यादां कुप्ताह—न द्विति । तुना कार्यधर्मात् कारणधर्मस्य वैधर्म्यमाह । एतच्च
कारणमात्राभिप्रायेणोक्तम्, यथा चैतद्या प्रागेव निर्णीतम् । तस्मादित्यादिनाऽस्त्येव प्रकृत-
स्थोपसंहार इति ॥

॥ पण्डितमित्राचारिरचित्तुलुङ्गकनिष्पन्नरचितधर्मोत्तरनिबन्धस्य द्वितीय परिच्छेद ॥

१ ॥द्वितीयपरिच्छेद ॥—D B ॥न्यायविदुप्रकरणे द्वितीय परिच्छेद समाप्त ॥—E.

२ न च—B D

३ ॥ न्यायविदुटीकाया द्वितीय परिच्छेद समाप्त ॥ A. B. P. H E ॥ न्याय-
विदुटीकाया द्वितीय परिच्छेद ॥ D

तृतीयः परार्थानुमानपरिच्छेदः ।

स्वार्थ-परार्थानुमानयो स्वार्थं व्याख्याय परार्थं व्याख्यातुमिह आह—

त्रिरूपलिङ्गाख्यानं 'परार्थमनुमानम् ॥१॥

त्रिरूपलिङ्गाख्यानमिति । त्रीणि रूपाणि—अन्वयव्यतिरेक-वक्ष्यमर्तव्यतत्त्वानि यस्य तत् त्रिरूपम् । त्रिरूपं च 'तल्लिङ्गं' च तस्याख्यानम् । आख्यायते प्रकाशयतेऽनेनेति— त्रिरूपं 'लिङ्गमिति आख्यायते । किं पुनस्तत् ? वचनम् । वचनेन हि त्रिरूपं लिङ्गमाख्यायते । परस्मादिह 'परार्थम् ॥

ननु 'च' सव्याख्यानात्मकमनुमानमुक्तम् । तत् किमर्थं सप्रति वचनात्मकमनुमानमुच्यते इत्याह—

कारणे कार्योपचारात् ॥२॥

कारणं कार्योपचारादिति । 'त्रिरूपलिङ्गाभिधानात् त्रिरूपलिङ्गस्मृतिरुपपद्यते' । स्मृतेरनुमानम् । 'तस्याद् अनुमानस्य परस्परया त्रिरूपलिङ्गाभिधान कारणम् । तस्मिन् कारणे वचने कार्यस्य अनुमानस्योपचार समारोप क्रियते । तत् समारोपात् कारणं वचन-

त्रिरूपं लिङ्गं ज्ञातमपि वक्तुमविदुषो बालस्य व्युत्पादनार्थं त्रिरूपलिङ्गाख्यानलक्षणं यत्परार्थमनुमानमुक्तं तद् व्याख्यातुं स्वार्थस्यादिना प्रसीति । द्वयो रूपयोरभिधानादेकस्य गम्यमानत्वादाख्यायते प्रकाशयतेऽनेनेति त्रिरूपं लिङ्गमिति विवृतं न त्वभिधीयतेऽनेनेति । अभिधेयस्य गम्यमानस्य च प्रकाश्यत्वं तुल्यमिति प्रकाशयते इत्यनेन द्वयो सदग्रहः । येनार्थक्रमेणात्मनः परोक्षानुमानमुत्पन्नं तेनैव क्रमेण परसन्ताने लिङ्गिज्ञानोत्पत्तिपादविषया त्रिरूपस्य लिङ्गस्य व्यापकं यद् वचनं तत्परार्थमनुमानमिति द्रष्टव्यम् ॥

कारणे वचने कार्यस्य ज्ञानस्योपचारात् समारोपात् ।

कथं पुनर्वचनस्यानुमानहेतुत्वमित्याह—त्रिरूपेति ।

१ परार्थानुमा० B P H E २ च लिङ्गं च A ३ त्रिरूपलि० E

४ त्रिरूपलि० C ५ परस्मादिह परा० E ६ ननु सम्य० A

७ त्रिरूपलिङ्गाख्यानं स्मृति C D B

८ श्रोतु—दि० ९ तस्यानुमानस्य—A B P H E N.

मनुमानशब्देनोच्यते । औपचारिक^१ वचनमनुमानम्, न मुख्यमित्यर्थः । न^२ यावत् किंचिदुपचारादनुमानशब्देन वक्तुं शक्यं तावत् सर्वं व्याख्येयम् । किन्त्वनुमान व्याख्यातुकामेनानुमानस्वरूपस्य^३ व्याख्येयत्वाभिमतं व्याख्येयम् । निमित्तं च त्रिरूपं लिङ्गम् । तच्च स्वयं वा प्रतीतमनुमानस्य निमित्तं भवति, परेण वा प्रतिपादितं भवति^४ । तस्मात्लिङ्गस्य स्वरूपं^५ च व्याख्येयम्, तत्प्रतिपादकश्च शब्दः । तत्र स्वरूपं स्वार्थानुमाने व्याख्यातम् । प्रतिपादकश्च^६ शब्द इह व्याख्येयः । तत् प्रतिपादकं शब्दमवश्यं वक्तव्यं दर्शयन् अनुमानशब्देनोक्तवानाचार्य इति परमार्थः ॥

परार्थानुमानस्य प्रकारभेदं दर्शयितुमाह—

तद् द्विविधम् ॥३॥

ननु च त्रिरूपलिङ्गमिष्टानादवगते सति धर्मिणि लिङ्गं ज्ञायते । तस्य तु व्याप्तिं स्मर्यते । तत्कथं 'त्रिरूपलिङ्गवचनात् तत्स्मृतिरूपघटे' इत्युच्यते इति चेत् । उच्यते । गृह्यमाणमपि धूमादिवस्तु न तावदलिङ्गं यावद् बल्लपादिषाध्याविनाभूततया न ज्ञायते । तथापि च तस्य न तदा ग्राह्यमपि तु पूर्वगृहीतमेव स्मर्त्तव्यमिति सूक्तं त्रिरूपलिङ्गस्मृतिरूपघट इति । स्मृतेरिति पक्षधर्मग्रहणसहिताया इति प्रष्टव्यम् ।

अयमर्थः—वचनमपि त्रिरूपं लिङ्गं स्मरयत् पराक्षार्यज्ञानस्य परम्परया कारणं भवदुपचारादनुमानमुच्यते इति ।

अप्राप्तमित्याद्यपि लिङ्गस्य लक्षणमित्याद्यक्षते केचिदिति विप्रतिपत्तिदर्शनात् तद्व्युत्पादनं युक्तम्, न तु तद्वचनम्, तस्य विप्रतिपत्त्यभावादिति चेत् । न अत्राप्यव्याप्तिव्यतिरेकाभ्यां निगदन्ती विप्रतिपत्ता इत्यस्यापि व्युत्पादनं न्याय्यम् ।

अद्यापि स्यात्, यदि परम्परयाऽनुमानहेतुत्वेन वचनमुपचारादनुमानमिति व्युत्पाद्यते तर्हि जिज्ञासास्वाख्यादिकमपि परम्परयाऽनुमानहेतुत्वादनुमानशब्देन वक्तुं शक्यमिति तदपि किं नोच्यते इत्याह—न यावदिति ।

ननु स्वाख्यादिकमपि निमित्तमिति तदवस्थो दोषः । न । निमित्तं व्याख्येयमित्यव्यहितमसाधारणं निमित्तं व्याख्येयमित्यर्थः ।

ननु स्वयं प्रतीतं लिङ्गमनुमानस्य निमित्तम् । तर्हि तद्वचनेन व्याख्यातेनेत्याह—तच्चेति । यो यस्मादर्थः । वाशब्दो विकल्पार्थः । यत् परेण प्रतिपादितमपि तदलिङ्गमनुमानस्य निमित्तं तत्तस्मादवश्यं वक्तव्यं प्र[58a]तिपादकं लिङ्गप्रतिपादकं वचनं दर्शयन्ननुमानशब्देनोक्तवानाचार्यः ।

^१ औपचारिकम्—A

^२ न च यावत् A B D P H. E N

^३ स्वरूपस्यैव व्या० C

^४ 'भवति' नास्ति A. C P. E N

^५ 'च' नास्ति A. P. H. E N.

^६ 'दक' शब्द A. B P. H. E N

तद् द्विविधमिति । तदिति परार्थानुमानम् । द्वौ विधौ प्रकारौ यस्य तद् द्विविधम् ॥
कृतो द्विविधमित्याह—

प्रयोगभेदात् ॥४॥

प्रयोगस्य शब्दव्यापारस्य भेदात् । प्रयुक्ति प्रयोगोर्वाभिधानम् । शब्दस्यार्थाभिधानव्यापारभेदाद् द्विविधमनुमानम् ॥

तदेवाभिधानव्यापारनिबन्धन^१ द्वैविध्यं दर्शयितुमाह—

साधर्म्यवद्वैधर्म्यवचेति^२ ॥५॥

साधर्म्यवद्वैधर्म्यवचेति । समानो धर्मोऽस्य^३ सोऽयं सधर्मा । तस्य भाव साधर्म्यम् । विसृज्यो धर्मोऽस्य विधर्मा । विधर्मणो भावो वैधर्म्यम् । दृष्टान्तधर्माणां तु साध्यधर्माणां सादृश्यं हेतुकृत साधर्म्यमुच्यते । असादृश्यं च हेतुकृत वैधर्म्यमुच्यते । *तत्र यस्य साधन-वाक्यस्य साधर्म्यमभिधेयं तत् साधर्म्यवत् । यथा—यत् कृतकं तदनिर्घृणं यथा घटः, तथा च कृतकं शब्द इत्यत्र कृतकत्वकृतं दृष्टान्तसाध्यधर्माणां सादृश्यमभिधेयम् । यस्य तु वैधर्म्यमभिधेयं तद् वैधर्म्यवत् । यथा—यस्मिन् तद्वत्कृतकं वृष्टं यथाकाशम् । शब्दस्तु कृतक इति^४ कृतकत्वाऽऽकृतकत्वकृतं शब्दाकाशयो साध्यवृष्टान्तधर्माणोरसादृश्यमिहाभिधेयम् ॥

यद्यनयो प्रयोगयोरभिधेयं भिन्नं कथं तर्हि त्रिरूप लिङ्गमभिन्नं प्रकाशयामिर्याह—

नानयोरर्थतः कश्चिद्भेदः ॥६॥

नानयोरर्थत इति । अयं प्रयोजनम्^५ । यत् प्रयोजनं प्रकाशयितव्यं वस्तु उद्दिष्ट्या-नुमाने प्रयुज्येते, तत् *प्रयोजनादनयोर्न भेदं कश्चित् । त्रिरूपं हि लिङ्गं प्रकाशयितव्यम् । तदुद्दिष्ट्यै अच्येते प्रयुज्येते । द्वाभ्यामपि त्रिरूपं लिङ्गं प्रकाशयत एव । तत् प्रकाशयितव्यं प्रयोजनमनयोरभिन्नम् । तथा च न ततो भेदं कश्चित् ॥

अनेनंतयाह—न स्वास्थ्यादि प्रतिपन्नमपि परोक्षार्थप्रतिपादकं येन तदुच्येत । तद्वचन-मवश्यं दर्शयितव्यमनुमानशब्देनाभिलष्येत । स्वयमशक्तमपि तु हेतुवचनं परोक्षप्रकाशनवस्तुसू-चकत्वादनुमानशब्देनोक्तमिति । इति परमार्थ एवमस्योपचारस्य परमं प्रकृष्टोऽर्थं प्रयोजनम् ॥

द्विधशब्देन च विगृह्यतीतिप्रायः प्रागेव प्रदर्शित ॥

अभिधानमर्थप्रकाशनम् ॥^६

^१ अभिधानस्य व्यापारो निबन्धनं यस्य—टि०

^२ वच्न ॥ C.

^३ धर्मो यस्य C. A P H E N.

^४ तयो साधर्म्यवैधर्म्ययो—टि०

^५ इति अकृतकत्ववृत्तम्—C.

^६ *जनम् प्रकाशयितव्यं वस्तु यदुद्दिष्ट्यानु० A. P H E N

^७ प्रयोजनाज्ञानयोर्भेद—B D

अभिधेयभेदोऽपि तर्हि न स्यादित्याह—

अन्यत्र प्रयोगभेदात् ॥७॥

अन्यत्र प्रयोगभेदादिति । प्रयोगोऽभिधान वाचकत्वम् । वाचकत्वभेदादित्यो भेद प्रयोजनकृतो नास्तीत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । अन्यदभिधेयमन्यत् प्रकाश्य प्रयोजनम् । तत्राभिधेयापेक्षया वाचकत्वं भिद्यते । प्रकाश्यं त्वभिन्नम् । अन्ये हि कथिते वक्ष्यमाणेन व्याप्तेन व्यतिरेक-
गतिर्भवति । व्यतिरेके चान्वयगतिः । तत्तत्स्वरूपं लिङ्गं प्रकाश्यमभिन्नम् । न च यत्राभि-
धेयभेदस्तत्र सामर्थ्यगम्योऽप्यर्थो^१ भिद्यते । यस्मात् 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' 'पीनो
देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते' इत्यनयोर्वाक्ययोरभिधेयभेदेऽपि गम्यमानमेकमेव^२ तद्विहाभिधेयभेदेऽपि
गम्यमानं वस्तुमेकमेव ॥

केन कस्य किं कृतं च साधर्म्यं वैधर्म्यं चेत्याह—दृष्टान्तेति । सावृष्य हेतुकृतमिति
हेतुसद्भावद्वारकम् । असावृष्य च हेतुकृतमिति हेतुसद्भावसद्भावद्वारकं द्रष्टव्यम् । वतुवर्षं
प्रयोजयितुमाह—तत्रेति वाक्योपन्यासे । यस्य वाक्यस्य साधर्म्यं सावृष्यमभिधेयमस्ति ।
एतदेवोदाहरणेन दर्शयन्नाह—यथेति । यत्कृतकमिति । यद् यद् कृतकमिति वीक्षार्थो
विवक्षितः, तद्वित्यत्रापि । तथा च कृतकं शब्द इति पक्षधर्मताकथनमिदम् । न त्वेव
पक्षधर्मो दर्शनीयः । 'कृतकश्च शब्द' इत्येतावर्तव्यं गतार्थत्वेन तथाशब्दस्य वैयर्थ्यात् । तत्
'कृतकश्च शब्द' इत्येव दर्शनीयः । इतरथा परेषामिवोपनयप्रयोगः स्यात् । स चायुक्त
इति । यस्मिन्मिति साध्याभावानुवादस्तदकृतकमिति साधनाभावविधिः ॥

अभिधेय भिन्नमिति वृत्तीत्यमाशयः—साधर्म्यवत्प्रयोगस्यान्वयः पक्षधर्मता चाभिधेया ।
अभिन्न साधारण प्रकाश्य द्वयोः प्रयोगयोः ।

अर्थं प्रयोजनवाच्याचार्येणोक्तो नाभिधेयवाचीति दर्शयति यदुद्दिश्येति^१ स्पष्टयन्
प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजन साधनवाक्यस्य प्रवर्तकं लिङ्गवस्तूक्तं न फल प्रयोजनमिति दर्शयति ।
प्रकाशयितव्यं रूपत्रयमिति लिङ्गं तच्चाभिन्न साधारण द्वयोरपि प्रयोगयोः, द्वाभ्यामपि तस्यैव
प्रतिपादनात् । अनुमानहेतुत्वादनुमाने साधर्म्यवैधर्म्यवर्ती वाक्ये कथिते । तत् इति प्रयोजन-
समानाधिकरणं न हेतुपदमेतत् ॥

नन्वभिधेयमेव प्रकाश्यं तत्कथं प्रकाश्याभेद इत्याशङ्क्याह—एतदुक्तं भवतीति ।
अन्यत्प्रकाश्यमिति सामर्थ्यगम्य प्रकाश्यम् । न तु तत्राभिधाव्यापार इत्याकूतम् । तत्रेति
वाक्योपक्षेपः ।

यदि साधर्म्यवद्वाक्येऽवयोऽभिधेयस्तर्हि कथं व्यतिरेक प्रकाश्यता गतः । वैधर्म्यवाक्ये

^१ प्रयोजनम्—टि०

^२ गम्य दिवा भोजनाभावविशेषं पीनत्वं रात्रिभोजनकार्यमेकमेव—टि०

तदेवं त्रिविध स्वभावहेतुप्रयोगो^१ दर्शितः शुद्धोऽप्यतिरिक्तविशेषणो व्यतिरिक्त-
विशेषणश्च ।

^१एवमर्थं चेतवाख्यातम्—वाचकभेदान्मा भूत् वक्ष्यचित्स्वभावहेतावपि प्रयुक्ते
व्यामोह इति ॥

^२सन्नतुत्पत्तिमान् कृतको वा शब्द इति पक्षधर्मोपदर्शनम्^३ ॥१४॥

अथ किमेते स्वभावहेतवः सिद्धसम्बन्धे स्वभावे साध्ये प्रयोक्तव्या आहोतिवदसिद्ध-
सम्बन्ध इत्याशङ्क्य सिद्धसम्बन्धे प्रयोक्तव्या इति दर्शयितुमाह—

सर्व एते साधनधर्मा यथास्वं प्रमाणैः सिद्धसाधनधर्ममात्रानुबन्ध एव
साध्यधर्मेऽवगन्तव्याः ॥१५॥

सर्व एत इति । गमकत्वात् साधनानि, पराधितरवाचक धर्मा, साधनधर्मा एव

अयमस्मादाय —न कृतवशब्देन प्रतिपादितस्वार्थस्य अन्यथानुपपत्त्या हेतुव्यापारोऽत्र
प्रतीयते यन्नात्रापि विशेषण[60a]पदस्य प्रयोगो वक्तुरिच्छात् स्याद् वा न वा किन्तु स्वोत्पत्ता-
वपेक्षितपरव्यापारस्यैकार्थस्येदं नामेति कृतोऽनयो साम्यमिति ।

एव तावत्कश्चिद् विशेषणभूतोऽर्थोऽर्थात्प्रतीयमान स्वशब्देनोच्यते न वा वक्तुरिच्छा-
वशादिति प्रतिपाद्य कश्चित्पुनर्विशेषणभूतोऽर्थं प्रतीयमानोऽप्यवश्य स्वशब्देनोपादेय इति
दर्शयितुमाह—प्रयुज्यमानेति । प्रयुज्यमान उपादीयमान । स्वशब्द स्ववाचको यस्य
विशेषणरूपस्वार्थस्य स तथोक्त । कोऽसावीदृश इत्याह—यथेति । प्रत्ययभेद प्रत्ययभेद-
लक्षणोऽर्थो विशेषणात्माऽवश्य स्ववाचकेन प्रत्ययभेदशब्देनाभिधीयत इति प्रकरणात् ।

भेत्तु भिदा गन्तुः कस्मिन् साध्ये साधनमिदमित्याह—शब्दस्येति । एतच्च
भीमांसकादीनां प्रति द्रष्टव्यम् ।

तथैवमित्यादिनोपसंहारः । स्वभावहेतो साधर्म्यवत्प्रयोगमात्रे दर्शयितव्ये किमनेकस्य
स्वभावहेतो प्रयोगो दर्शित इत्याशङ्क्य फलमस्योपदर्शयन्माह—एवमर्थं चेतदिति । एव
वक्ष्यमाणकोऽर्थं प्रयोजन यस्येति विग्रहः कार्यः । श्रोत्रधारणे हेतो वा । एतदिति त्रैविध्यम् ।
एवमर्थं चेतत् हेतुजातमिति ववचित्पाठस्तत्र च जातं वृन्दं द्रष्टव्यम् । तमेवार्थं वाचकेत्यादिना
दर्शयति । वाचके व्यामोहो भ्रमस्तस्मात् । कस्यचित्प्रतिपत्तु स्वभावहेतावपि प्रयुक्ते
व्यामोहो 'नाय स्वभाव' इति विपर्ययज्ञानम् ।

एतदुक्तं भवति—यदि त्रयाणामन्यतम उपादीयेत तदा कदाचिदन्येनान्यथा प्रयुक्ते
स्वभावहेतो शास्त्रोक्तस्वभावहेतुवाचक[भिन्न]त्वात् 'नाय स्वभाववाचक' इति वाचके

^१ हेतुयोगी B

^२ सन्नोत्प० E

^३ एतदर्थम्—B D

^४ अस्मिन् सूत्रे न किञ्चित्केनचिद्व्याख्यातम्—स०

साधनधर्ममात्रम् । मात्रशब्देनाधिकस्थापेक्षणीयस्य निरासः । तस्यानुबन्धोऽनुगमनमन्वयः । सिद्धः साधनधर्ममात्रानुबन्धो यस्य स तथोक्तः । केन सिद्ध इत्याह—यथास्व प्रमाणैरिति^१ । यस्य साध्यधर्मस्य यदात्मीय प्रमाण तेनैव प्रमाणेन सिद्ध इत्यर्थः । स्वभावहेतूनां च बहुभेदत्वात् सबन्धसाधनान्यपि प्रमाणानि बहूनीति प्रमाणैरिति बहुवचननिर्देशः । गमयितव्यत्वात् साध्यः, पराश्रितत्वाच्च धर्मः साध्यधर्मः ।

तदयं परमार्थः—न हेतुः प्रदीपवद् योग्यतया गमकोऽपि तु नान्तरीयकतया विनिश्चितः^२ । साध्याविनाभावित्वनिश्चयनमेव^३ हि हेतोः साध्यप्रतिपादनव्यापारो नाम्य कश्चित् ।

व्यामुल्लु 'नाय स्वभाव' इति साधनऽपि व्यामुल्लुतः । स व्यामोहो मा भूदित्येतदर्थं त्रिविधः स्वभावहेतुः ।

अथेति सम्बोधने । सिद्धो निश्चिनः सम्बन्धस्तादात्म्यलक्षणो यस्य तस्मिन् । यस्य साध्यधर्मस्य यदात्मीयमिति येन प्रमाणेन यस्य साध्यस्य साधनव्याप[क]त्व निश्चीयते । तदेव तस्यैतयभिप्रायेणोक्तम् । व्यक्तिभेदविवक्षया बहूनीत्युक्तम् ।

साध्यसाधनयोः सम्बन्धो वास्तवोऽस्तु । किं तन्निश्चयेनेत्याह—तदयमिति । यत् एव तत्तस्मादयमभिधास्यमानस्तात्पर्यार्थं सर्वं इत्यादेर्वाक्यस्य । प्रदीपो वैधर्म्यदृष्टान्तः । योग्यतया तयाशक्यतया ।

ननु परोक्षार्थप्रतिपादनव्यापारसमावेशाद् हेतुर्गमकस्तुक्तिः साध्यनान्तरीयकत्वनिश्चयेनेत्याह—साध्येति । हिर्यस्मादर्थः । साध्याविनाभावित्वनिश्चयनमन्वयीदमेतत्स्वभावमिति निश्चयः । तदेव हेतोः प्रतिपादनव्यापारः परोक्षार्थप्रतिपादनलक्षणो व्यापारः परोक्षार्थप्रतिपादकत्वमित्यर्थः । यद्यवगमनिश्चितसम्बन्धेऽपि साध्यधर्मं साधनधर्मस्तान्तरीयकतया निश्चेतुं शक्य इति किं सिद्धसम्बन्धेन साध्यनानुमतेनेत्याह—प्रथममिति । प्रथमः हेतुप्रयोगात्प्राक्, व्यापकेन साध्यविपर्ययो हेतोः[60b]^४

.....
.....
.....

* [61a] साध्यसाधनभाव इति चेत् । यद्दर्शनद्वारायस्तावेतौ कृतकत्वानित्यत्वविकल्पो व्यावृत्तिनिष्ठौ परमार्थतत्त्वस्य तादात्म्यादित्युक्तप्रायमित्यदोषः । तादात्म्यावसायः कुत इति चेद् विपर्यये बोधकप्रमाणवशात् । तत एव तर्हि साध्यः सिद्धमिति किं साध्यत इति चेत् । न । ततो धर्मनयच्छेदेन प्लवमानाकाराया प्रतीतेरप्रवृत्त्यङ्गस्मोदयात् । यत्पुनरियं धर्मकालविशे-

१ प्रमाणैर्यस्य साधनधर्मस्य यदात्मीय C D प्रमाणैर्यस्य यदात्मीय—B

२ अथ नान्तरीयत्वानिश्चयऽपि लिङ्गस्य परोक्षार्थप्रतिपादकत्व इत्यादित्याह—टि०

३ ०मेव हेतोः II

४ नैतत्पत्रं प्रतिविं — —

‘प्रथमं बाधनेन प्रमाणेन साध्यप्रतिबन्धो निश्चेतव्यो हेतोः । पुनरनुमानकाले’
साधन साध्य^१भान्तरीयकं सामान्येन स्मृतं ध्यम् । कृतकत्वं नामानित्य^२स्वभावमिति सामा-
न्येन स्मृतमर्थं पुनर्विशेषे योजयति—इवमपि कृतकत्वं शब्दे वर्तमानमनित्य^३स्वभावमेवेति ।

तत्र सामान्यस्मरणं लिङ्गज्ञानम्^४ । विनिष्टस्य तु शब्दगतकृतकत्वस्या^५नित्य-
त्वस्वभावस्य स्मरणमनुमानज्ञानम्^६ । तथा च सत्यविनाभाववित्त्वज्ञानमेव परोक्षार्थ-
प्रतिपादकत्वं नाम । तेन निश्चिततन्मात्रानुबन्धे साध्यधर्मं स्वभावहेतुव प्रयोजितव्या
माग्यश्रेयस्कृतम् ॥

यद्येव सम्बन्धो निश्चेतव्य साध्यस्य साधनेन सह । साधनधर्ममात्रानुबन्धस्तु
साध्यस्य कस्माद्विचितो मूढत इत्याह—

‘तस्यैव तत्स्यमात्रत्वात् ॥१६॥

तस्यैवेति सिद्धसाधनधर्ममात्रानुबन्धस्य । तत्स्वभावत्वादिनि साधनधर्मस्वभावत्वात् ।
यो हि साध्यधर्मं साधनधर्ममात्रानुबन्धवान् स एव तस्य साधनधर्मस्य स्वभावो नाग्य^७ ॥

भवतु ईदृश एव स्वभावः । स्वभाव एव तु साध्ये कस्माद्धेतुप्रयोगः ?

स्वभावस्य च^८ हेतुत्वात् ॥१७॥

स्वभावस्य च^९ हेतुत्वात् । स्वभाव एव^{१०} इह हेतु प्रकान्तः । तस्मात् स एव
साध्य कर्तव्यः यः साधनस्य स्वभावः स्यात् । साधनधर्ममात्रानुबन्धवाश्च^{११} स्वभावो नाग्य^{१२} ॥

यदि साध्यधर्मं साधनस्य स्वभावः^{१३} स्यात् प्रतिक्षार्थकदेशस्तर्हि हेतुः स्यादित्याह—

वस्तुतस्तयोस्तादात्म्यम्^{१४} ॥१८॥

वस्तुन इति । वस्तुतः परस्मार्थतः साध्यसाधनयोस्तादात्म्यम् । समारोपितस्तु
साध्यसाधनभेदः^{१५} । साध्यसाधनभावो हि निश्चयावृद्धे रूपे । निश्चयावृद्ध च रूप समारोपितेन

पानवच्छेदेन तदात्मताप्रतीतिः प्रवृत्त्यङ्गमियमस्मादेव लिङ्गादिति किमवद्यम् । एव सत्त्वहेता
वपि द्रष्टव्यम् । एतच्चोक्तमपि स्वार्पणुमानेऽधिकामिधानार्थं पुनरुक्तमिहेति द्रष्टव्यम् ॥

^१ प्रागनुमानात्—टि०

^३ साध्यान्तरीयक A B P H E

^४ स्मृतमर्थयि—B

^५ लिङ्गनिर्दशयक ज्ञानम्—टि०

^६ तस्यैव—इति नास्ति—P H

^७ स्वभाव एव हेतु—B स्वभाव इह A P H N

^८ न्यद्वैत स्व० A P E H N

^९ न्यत्वात् B D P H E N

^१ कालेन साधन—A B P H E

^२ न्यत्वस्व० A B P H E N

^३ न्यत्वस्व० C

^४ कृतकस्या० H ^५ मान ज्ञान—C

^६ न्य हेतु० C

^७ स्वभाव इह A P H N

^८ स्वभाव प्रति० A B D P E H N

^९ साधनयोर्मद A P H E N

भेदेनेतेतरव्यावृत्तिकृतेन भिन्नमिति अन्यत् साधनम्, अन्यत् साध्यम् । दूराद्वि शाखादिमानयो वृक्ष इति निश्चीयते न शिष्येति । अथ च स एव वृक्ष संव शिष्या । तस्मादभिन्नमपि वस्तु निश्चयो भिन्नमादर्शयति व्यावृत्तिभेदेन । तस्माद्विशेषवाहद्वरुपापेक्षया अन्यत् साधनम्, अन्यत् साध्यम् । अतो न प्रतिज्ञार्थकदेशो हेतु । वास्तव च तादात्म्यमिति ॥

कस्मात् पुन साधनधर्ममात्रानुबन्धेन^१ साध्य स्वभावो नान्य इत्याह—

तन्निष्पत्तावनिष्पन्नस्य तत्स्वभावाभावात्^२ ॥१६॥

तन्निष्पत्ताविति । यो हि यस्मान्नुबध्नाति स^३ तन्निष्पत्तावनिष्पन्न । तस्य तन्निष्पत्तावनिष्पन्नस्य साधनस्वभावत्वमयुक्तम् । यतो निष्पत्त्यनिष्पत्तो भावाभावरूपे । भावाभावौ च परस्परपरिहारेण स्थितौ । यदि च पूर्वनिष्पन्नस्य, अनिष्पन्नस्य चैक्य भवेदेकस्मैवार्थस्य भावाभावौ स्याता युगपत् । न च विरुद्धयोर्भावाभावयोरैक्य युज्यते, विरुद्धधर्मसत्तर्गात्मकत्वादेकत्वाभावस्य ।^४

किञ्च पश्चादुत्पद्यमान पूर्वनिष्पन्नाङ्गहेतुकम् । हेतुभेदपूर्वकश्च कार्यभेद । ततो निष्पन्नानिष्पन्नयोर्विरुद्धधर्मसत्तर्गात्मको भेदो भेदहेतुश्च कारणभेद इति कुत एकत्वम् ? तस्मात् साधनधर्ममात्रानुबन्धेन साध्य स्वभावो नान्य ॥

मा भूत् पश्चाद्विष्पन्न पूर्वजस्य स्वभाव । साध्यस्तु कस्मान्न भवतीत्याह—

व्यभिचारसंभवाच्च ॥२०॥

^१ व्यभिचारेत्यादि । पूर्वज्जेन पश्चाद्विष्पन्नस्य व्यभिचार परिष्पातो यस्तस्य संभवाच्च

ननु किमस्य सम्मबोऽस्ति यदुर्तकालेन एवैका व्यावृत्तिनिश्चीयते नेतेरेत्याह—दूरादिति । हिर्यस्मात् । अथ चेति निपातसमुदाय प्रतिपिपादयिपितपरमार्थघोतक । वृक्ष शिष्येति चोपलक्षणमेतत् ।

तस्मादित्यादिनोपसंहार । वास्तवं वस्तुस्वरूपादागतमसमारोपितमित्यर्थ । तुल्यार्थ-
रचकार ॥

य साध्यधर्मो ॥ साधनधर्मं नानुबध्नाति, नानुगच्छति, तस्मिन् सति नियमेन नोपतिष्ठत इति यावत् । कस्मात् तत्स्वभावत्वमयुक्तमित्याह—यत इति । भवता भावाभावरूपे तथापि किं तयोस्तात्स्वभावत्वमित्याह—भावेति । चो यस्मादर्थे । यदिच्छ(यदि चे)ति चशब्दो वक्तव्यान्तरसमुच्चय ।

^१ ० बन्ध च साध्य —B

^२ तत्स्वभावात् C

^३ स तन्निष्पत्तावनिष्पन्नस्य साधन A

^४ अपमेव भेदो भावाना विरुद्धधर्माध्यास, कारणभेदश्च—टि०

^५ 'व्यभिचारेत्यादि'—नास्ति—A. B D P H E N

न पूर्वनिष्पन्नस्य पश्चात्निष्पन्न साध्य । तस्मात् साधनधर्ममात्रानुबन्धे^१ स्वभाव । स एव च साध्य । तथा च सिद्धसाधनधर्ममात्रानुबन्ध एव स्वभावे स्वभावहेतवः प्रयोक्तव्या इति स्थितम् ॥

कार्यहेतोः^२ प्रयोगः—यत्र धूमस्तत्राग्निः । यथा महानसादी । अस्ति चेह धूम इति ॥२१॥

कार्यहेतो प्रयोग । साधर्म्यवानिति प्रकरणादपेक्षणीयम् । यत्र धूम इति धूममनूय तत्राग्निरित्यग्ने^३विधि । तथा च ^४नियमार्थं पूर्ववदवगन्तव्य । तदनेन कार्यकारणभावनिमित्ता व्याप्तिर्दृशिता ।

व्याप्तिसाधनप्रमाणविषय इदंविनुमाह—यथा महानसादाविति । महानसादी हि प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां कार्यकारणभावात्माविनाभावो निश्चितः ।

अस्ति चेहेति साध्यर्थाग्निं पक्षधर्मोपसहारः ॥

इहापि सिद्ध एव कार्यकारणभावे कारणे साध्ये ^५कार्यहेतुर्नक्तव्यः ॥२२॥

इहापीति । न केवल स्वभावहेताविहापि कार्यहेतो^६ । सिद्ध एवेति निश्चिते कार्य कारणत्वे । कार्यकारणभाव^७निश्चयो ह्यवश्यं कर्तव्य । यतो न योग्यतया हेतुर्गमकोऽपि तु नान्तरीयकत्वादिपुनस्तम् ॥

एव विरुद्धधर्मसमर्गात्मकमेव प्रतिपाद्य तस्य हेतु कारणभेद प्रतिपादयितुमाह—किञ्चेति निपातसमुदायो वक्ष्यमान्तरसमुच्चये । पूर्वनिष्पन्नवस्तुहेतुकत्वे तद्वैवर्त्यसिप्रसङ्गन पश्चादुत्पादायोगादिति भावो भिन्नहेतुकमिति बुवत । भिन्नहेतुकत्वेऽपि कथं भव इत्याह—हेतुभेदेति । ओ हेतो । तत् इत्यादिनोऽपसहारः । तस्मादित्यादिनाऽऽद्यस्योपसहारः ॥

पूर्वस्मिन् काले जात पूर्वव । व्यभिचारस्तदन्तरेणाऽपि केवलस्य स्थिति । ओऽस्वभावतापेक्षयाऽमाध्यता समुच्चिनोति । तस्मादित्यादिना साधनधर्ममात्रानुबन्धनस्तत्स्वभावत्व साधनस्वभावत्वञ्चोपसहर्ति । अत्राद्य साध्य इत्यस्यान्तरं तत्स्वभावतापेक्षया साध्यत्व समुच्चिनाति । तथा च तन्निष्पत्ताय निष्पन्नस्य तादात्म्यं तन्मात्रानुबन्धिन एव च साध्यत्वे सति ॥

^१ अनुबन्धव य स्वभाव B C D E.

^२ कार्यहेतुप्रयोग C कार्यहेतोरपि प्रयोग B D P H E N

^३ त्वग्निविधि—B

^४ व्याप्तिव्यापकस्य तत्र भाव एवेत्यादिक—टि०

^५ कार्य हेतु० C D

^६ कार्यहेतो B

^७ कार्यकारणत्वनिश्चयो A P H N कार्यकारणनिश्चयो C

साधर्म्यवान्स्वभावकार्यानुपलम्भानां प्रयोगः दर्शितः । बंधम्यवन्तं दर्शयितुमाह—

बंधम्यवतः^१ प्रयोगः—यत् सदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं तदुपलभ्यत एव । यथा नीलादिविशेषः । न चैवमिहोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सत् उपलब्धिर्घटस्येत्यनुपलब्धिप्रयोगः ॥२३॥

बंधम्यवत इति यत् सदुपलब्धिलक्षणप्राप्तमिति यत् सत् दृश्यमित्यस्तित्वानुवादः । तदुपलभ्यत इत्युपलम्भविधिः । ^२तदनेन दृश्यस्य सत्त्वं दक्षानविषयत्वेन व्याप्तं कथितम्, असत्त्वनिवृत्तिश्च । सत्त्वम्, अनुपलम्भनिवृत्तिश्च उपलम्भः । तेन साध्यनिवृत्त्यनुवादेन साधननिवृत्तिर्विहिता । तथा च ^३साध्यनिवृत्तिः साधननिवृत्तौ नियतत्वात् साधननिवृत्त्या व्याप्ता कथिता । यदि च धर्माणि साध्यधर्मो न भवेद् हेतुरपि न भवेत् । ^४हेत्वभावेन ^५साध्याभावस्य व्याप्तत्वात् । अस्ति च हेतुः^६ । अतो व्यापकस्य साधनाभा^७वस्याभावाद् व्याप्यस्य^८ साध्याभावस्याभाव इति साध्यगतिः^९ भवति । ततो बंधम्यप्रयोगे साधनाभावे साध्याभावो^{१०} नियतो दक्षनीय सर्वत्रेति न्यायः ॥

प्रकरणसाधर्म्यवत्प्रयोगदर्शनप्रस्तावान् । तथाचेति धूमानुवादेनाग्निविधानं सतीत्यर्थः । नियमोऽन्यभिचारः, तत्त्वज्ञानोऽथ प्रतिपाद्यतयाऽभिधायः प्रयोजनं वाऽस्य—यत्र धूम इत्यादे प्रयोगस्येति प्रस्तावात्, सोऽनुगन्तव्यः प्रत्यतव्यः । ध्रुववदनुपलब्ध्यादिवत् ।

एतदेव व्यनक्ति तद्विनि । यत् एव तत्तस्मात् । व्याप्तिरविनाभावः, साध्यनियतत्वं साधनस्येति यावत् । दर्शिता प्रदक्षिता । किंनिमित्ता सेत्याह—कार्येति ।

अयमाशयः—व्याप्तिः खलु प्रतिबन्धः साध्यापत्तत्वं । तच्चार्थान्तरस्याप्यन्तरेऽप्रतिबद्धत्वं कार्यकारणभाववशादिति स एव निमित्तः तस्य, अनर्थान्तरस्य तु तादा[61b]त्म्यम् । महानसः सूपकारशाला । आदिशब्देनायत्कारकुट्टादेग्रहणम् । किं तत्र व्याप्तिसाधकं प्रमाणं दयपेक्षया तस्य विषयत्वमित्याह—प्रत्यक्षेति । ह्रिर्वस्मादर्थः । प्रत्यक्षानुपलम्भानां प्रत्येकं जात्येकत्वविवक्षया प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामियुक्तम् । परमार्थतस्तु त्रिभिरनुपलम्भैर्द्वाभ्यां प्रत्यक्षाभ्यामित्यवसेयम् । कार्यकारणमावादात्मा निश्चयारूढः स्वभावो यस्येति विग्रहः कार्योऽन्यथा युक्तिविरोधः, स्ववचनविरोधश्चाऽस्य स्यात् । अविनाभावोऽन्यभिचारः साध्यापत्तता साधनस्येति यावत् ।

पक्षधर्मस्योपसंहारो ङीकनं तत्र सत्त्वप्रदर्शनमित्यर्थः ॥

^१ बंधम्यवत E

^२ तस्मात्—टि०

^३ हेतुरपि । हेत्व० B P H हेतुरपि न स्यात्—D

^४ सत्त्वस्य—टि०

^५ उपलम्भ—टि०

^६ साध्यनिश्चयो भवति A. B. C D P H E N

^७ बंधम्यवत यत् सदिति C

^८ सत्त्वम्—टि०

^९ उपलम्भ—टि०

^{१०} अनुपलम्भमान—टि०

^{११} सत्त्वस्य—टि०

^{१२} नियम B

स्वभावहेतोर्वैधर्म्यप्रयोगमाह—

असत्यनित्यत्वे नास्त्येव^१ सत्त्वमुत्पत्तिमत्त्वं कृतकत्वं वा ।^२

संश्र शब्द उत्पत्तिमान् कृतको वेति स्वभावहेतोः प्रयोगः ॥२४॥

असत्यनित्यत्व इति । इहानित्यत्वस्य साध्यस्याभावो हेतोरभावे नियत^३ उच्यते । तेन हेत्वभावेन^४ साध्याभावो व्याप्त^५ उक्तस्त्रिष्वपि स्वभावहेतुषु । सन्नुत्पत्तिमान् कृतको वा शब्द इति प्रयणामपि पक्षधर्मत्वप्रदर्शनम् । इह^६ च साधनाभावस्य व्यापकस्याभाव उक्त । ततो व्याप्योपि साध्याभावो निवर्तते^७ इति साध्यगति ॥

कार्यहेतोर्वैधर्म्यप्रयोगमाह—

असत्यधौ न भवत्येय धूमः ।

अत्र चास्ति धूम^८ इति कार्यहेतोः प्रयोगः ॥२५॥

असत्यगनाविति । इहापि^९ बह्वधभावो धूमाभावेन व्याप्त उक्त । ^{१०}अस्ति चात्र धूम इति व्यापकस्य धूमाभावस्याभाव उक्त । ततो व्याप्यस्य बह्वधभावस्याभावे साध्यगति ॥

ननु च साधर्म्यवति^{११} व्यतिरेको नोक्त । वैधर्म्यवति आश्रय । तत् कथमेतत् त्रिरूपलिङ्गाख्यामभित्याह—

दुष्टान्तादुष्टान्तिकयोर्हेतुसद्भावासद्भावद्वारक वैधर्म्यं विद्यते प्रतिपाद्यतया यस्य त दर्शयितुमाह वार्तिककार ।

तथा चेति साध्यनिवृत्त्यनुवादेन साधननिवृत्तिप्रकारे सतीत्यर्थ । साध्यनिवृत्तिरभाव साधनस्य निवृत्त्याभावेन व्याप्ता आत्मनियतीकृता कथिता प्रकाशिता । कुत इत्याह— साधनस्य निवृत्तावभावे नियतत्वादव्यभिचारित्वात्साध्यनिवृत्तिरिति प्रक्रमात् । यतो यत्र साध्याभावस्तनियतत्वमस्य । इमामेव व्याप्ति व्यनक्ति यदीति । चो हेतो । धमिणीत्यनेन धर्मिमात्रमुपदर्शयन सर्वोपसहारवती व्याप्तिमाह । कुत पुन साध्याभावे साधनाभाव इत्याह— हेत्वभावेनेति । अस्ति हेतुदुष्टानुपलम्भ । अनन व्यापकस्य साधनाभावलक्षणस्याभावो दर्शित । अतो व्यापकाभावात्साध्याभाव सद्भावहारयोग्यत्वलक्षणो व्याप्यो निवर्तते । यत एवम्

^१ नास्ति सत्त्वम्—B D P H E N

^३ नियम B

^४ नित्यत्वम्—टि०

^५ निवृत्त इति A P H E N

^६ अत्र चास्तीति कार्य—C D

^{११} अत्र चास्ति धूम इति C D

^२ असत्त्व B. P. H N

^४ सत्त्वेन—टि०

^६ शब्दे धमिणि—टि०

^८ वैधर्म्यप्रयो० A P H E N

^{१०} इहापि च C D

^{१२} साधर्म्यव्यतिरेको B

साधर्म्येणापि हि प्रयोगेऽर्थाद्वैधर्म्यगतिरिति^१ ॥२६॥

साधर्म्येणेति । साधर्म्येणापि अभिधेयेन युक्ते प्रयोगे क्रियमाणे अर्थात्^२ सामर्थ्यात् वैधर्म्यस्य व्यतिरेकस्य गतिर्भवतीति^३ । हीति यस्मात् । तस्मात् त्रिरूपलिङ्गाख्यानमेतत्^४ ।

यदि नाम व्यतिरेकोऽन्वयवता^५ नोक्तस्तथापि अन्वयवचनसामर्थ्यदिवावसीयते ॥

कथम् ?

असति तस्मिन् साध्येन हेतोरन्वयामावात् ॥२७॥

असति तस्मिन् व्यतिरेके^६ 'बुद्धघाध्यवसिते साध्यन हेतोरन्वयस्य 'बुद्धघाध्यवसित-^७ स्याभावात् । 'साध्ये नियत साधनमन्वयवाक्यावव्यवस्था साध्याभावे साधन नाशङ्कनीयम् ।

इतिस्तस्मात् । साध्यस्यासद्व्यवहारयोग्यत्वस्य गतिरवसायो भवति । सर्वत्र हेतुत्रयवैधर्म्य-प्रयोगे ॥

स्वभावहेतुमधिकृत्याह—स्वभावेति । वैधर्म्यप्रतिपादक प्रयोगस्तथोक्त । कथं पुनरत्र साध्यनिश्चयो जायत इत्याह—इहेति स्वभावहेतुप्रयोगत्रये । अत्र यस्मात् साधनाभावस्य सत्त्वादिनिवृत्तेरभावः सत्त्वादिविधिरुक्तः । ततस्तस्मात् । व्याप्योऽपि क्षणिकत्वाभावोऽपि । अपि साधनाभावनिवृत्त्यपेक्षया साध्याभावनिवृत्तिः समुच्चिनोति । यत एवमितिस्तस्मात् । साध्यस्य क्षणिकत्वस्य गतिनिश्चय इति ॥

कार्यहेतुमुद्दिश्याह—कार्येति । न केवल पूर्वयोरित्यपिशब्दः । धूमाभावस्याभावो धूमसत्त्वं प्रतिपेक्षप्रतिपेक्षस्य विधिरूपत्वादेव पूर्वत्रापि विज्ञेयम् । ततो व्यापकस्य धूमाभावस्याभावात् व्याप्यस्य बहुपभावस्याभाव(वे) न्यायसिद्धेति ॥

न केवल व्यतिरेकेणाभिधेयेन युक्त इत्यपिशब्दः । अभिधेयेन साक्षादभिधाविश्रान-विषयेण । सामर्थ्यादन्वयानुपपत्तेः ।

एतदिह ज्ञातव्यम्—अन्वयव्यतिरेकयोर्भेदस्य व्यावृत्तिनिश्चयनत्वात् वस्तुतस्तदात्म्यात् स्वभावहेतुजानुमानबलादितरप्रतीतिर्नन्वन्वयानुपपत्तिलक्षणापत्तिरनोच्यते इति ।

^१ गति ।—C

^२ अर्थादिति—C

^३ भवति । ही B C D

^४ मेव तत् C

^५ वति नोक्तोऽन्वयः A P E C

^६ व्यतिरेकबु० A

^७ बुद्धघाध्यवसिते A B P H E N.

^८ बुद्धघावसितस्य A P H E N बुद्धवसितस्य B D

• ^९ सितत्वाभावात् C

• ^{१०} साध्ये नियतमित्यादिनाऽन्वयवा(बो)धसामर्थ्यात् व्यतिरेक दर्शयति—टि०

इतरथा 'साध्यनियतमेव न प्रतीत स्यात् । साध्याभावे च साधनाभावात्प्रतिषेधितरेकगति ।
अतः साध्यनियतस्य साधनस्याभिधानसामर्थ्यादन्वयवाक्येऽवसितो व्यतिरेकः ॥

तथा वैधर्म्यसाध्यन्वयगतिः ॥२८॥

तथेति । यथाऽन्वयवाक्ये तथाऽयदिब वैधर्म्येण प्रयोगेऽन्वयस्यानभिधीयमानस्यापि गति ॥

कथम् ?

असति तस्मिन् साध्याभावे हेत्वभावस्यासिद्धेः ॥२९॥

अमति तस्मिन् अन्वये बुद्धिगृहीते 'साध्याभावे हेत्वभावस्यासिद्धेरनवसायात् ।
हेत्वभावे साध्याभाव निषत् व्यतिरेकवाक्यादवस्यता हेतुसमवे साध्याभावो नाशङ्कनीयः ।
इतरथा हेत्वभावे^१ निषतो^२ न स्यात् प्रतीतः । हेतुसत्त्वे च साध्यसत्त्व^३ गतिरन्वयगति ।
अतः साधनाभाव^४ नियतस्य साध्याभावस्याभिधानसामर्थ्याद् व्यतिरेकवाक्येऽन्वयगति ॥

एतदेव दर्शयितुमाह—यदि नाभेति । विशेषाभिधाननिमित्ताभ्युपगमे चाय निपात-
समुदायः । अन्वयवताऽन्वयेनाभिधेयेन युक्ते प्रयोगेणेति प्रस्तावात् । अन्वयवचनसामर्थ्यादन्व-
[६२a]याभिधानबलात् ॥

अभिप्रायमज्ञानान पर आह—कथमिति ।

असतीत्यादि सिद्धान्तवादी । अभिधेयतया स्थित इत्याशङ्कामपाकर्तुमाह—बुद्धयेति ।
सादात्म्यतदुत्पत्तिनिबन्धनेन प्रतिबन्धेन प्रतिबद्धत्वात्साधनमिदं साध्याभावे न भवत्येवेति बुद्ध्याऽ-
ध्यवसिते विषयीकृतेऽसति । साध्येन हेतोरन्वयस्य—अनीयमानत्वस्य—यत्र साधनं तत्र
सर्वत्रावश्यं साध्यमित्येव रूपस्य बुद्ध्याऽध्यवसितस्येत्येतदन्वयवाक्योपस्थापितया बुद्ध्या गृहीत-
स्याभावाद्भावप्रसङ्गादित्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । यदि साध्याभावेऽपि साधनं स्यात् तदा यत्रैवाद साध्याभावेऽपि
वृत्तमिष्यते तत्रैव तत्साधनमप्यस्ति न च साध्यमिति कथं यत्र यत्र साधनधर्मस्तत्र तत्र साध्यधर्म
इति सर्वापसहारेणान्वय उक्तः स्यादिति । तस्माद् हेतोरन्वयभावाद् हेतोः साध्ये नियत
साध्याविनाभावितासाधनमन्वयवाक्यादिवाक्यादवस्यता प्रतीयता साध्याभावे साधनं नाशङ्कनीयं
न सन्देहनीयम् । आशङ्कानिषेधेन च विपर्ययोऽयन्त निषिद्धः ।

कथं पुनस्तेनैव नाशङ्कनीयमित्याह—इतरथेति—अतोऽन्येन प्रकारेण । अस्तु साध्याभावे
साधनाभावावसायो व्यतिरेकस्तु कथं प्रतीयत इत्याह—साध्येति । चो यस्मादर्थः । यत्

^१ साध्य नियत० C

^२ गृहीते ते साध्या—A, P, H

^३ साध्याभावो (चो) जग्नि —टि०

^४ नियत साध्याभावो न स्यात्—A, P, D, P, H, E, N

^५ साध्यसत्त्व गति—A

^६ साधनाभावे नियतस्य—C.

यदि नामाकाशादौ साध्याभावे साधनाभावस्तथापि किमिति हेतुसंभवे साध्यसंभव इत्याह—

न हि स्वभावप्रतिबन्धेऽस्त्येकस्य निवृत्तावपरस्य नियमेन निवृत्तिः ॥३०॥

नहीति । 'स्वभावेन प्रतिबन्धो यस्तस्मिन्नस्त्येकस्य साध्यस्य निवृत्त्या नापरस्य साधनस्य नियमेन युक्ता नियमवती निवृत्तिः ॥

स च द्विप्रकारः सर्वस्य । तादात्म्यलक्षणस्तदुत्पत्तिलक्षणश्चेत्युक्तम् ॥३१॥

एवमतो हेतोरित्यादिनोपसंहार । असति व्यतिरेके प्रतिबन्धानाक्षेपादन्वयस्वीवासत्त्वादसत्तत्त्व सत्त्वेन सत्प्रतिपादनायोगात्प्रक्षावतामन्वयवचनमेव न प्रयुक्त स्यादिति समुदायार्थः ॥

वैधर्म्येणाभिधेयेन युक्ता इत्यध्याहार । प्रयोगे साधनवानकशब्दममूहे ॥

कथमिति पर ।

असतीत्यादि सिद्धान्तवादी । बुद्धिगृहीत इति बुद्धयन्तरगृहीत इति ग्राह्यम् । एतदेव प्रतिपादयन्नाह—हेत्वभाव इति । इतरथा हेतुमद्भावे साध्याभावसम्भवप्रकारे सति नियतो न स्यात्प्रतीत साध्याभाव इति शेषः ।

मा भूमियतोऽनुगम किं नश्छिन्नमित्याह—हेतुमत्त्वे इति । च समुच्चये ।

अदमाशय—सति साधनेऽनश्य साध्यमित्येवलक्षणोऽन्वयोऽस्त्येव । केवल व्यतिरेक-वाक्यान् प्रतीयन् इत्युच्यते पूर्वपक्षवादिना । यदा च हेत्वभावे न निषत् साध्याभाव सम्भान्यत इति कुतो यत्र यत्र साधन तत्र तत्र साध्यमित्यवरूपोऽन्वयः सिद्धयेत् । तत्रैव सम्भावना विषये हेतुभावेऽपि साध्याभावादिति ।

यत् एवमतोऽस्माद् हेतोरित्यादिनोपसंहार । अत्राप्यवमाशय—यदि यत्र साधन तत्रावश्य साध्यमिति न स्यात्तदा तत्रैव तावदसत्यपि साध्ये साधन वृत्तमिति कुत साध्याभावे साधन न वर्तत इत्येवरूपो व्यतिरेकः सिद्धयेदिति ॥

अत्रानिप्रायमुक्तिरित्यावमान (रिजानान्) ग्राह—यदि नाभेति ।

नहीत्यादि प्रतिविधानमाचार्योऽयं नहीत्यादिना व्यगच्छेत् । अयं च मौलो हिशब्द पदवाद् व्याख्यास्यते । निग्रमेनावश्यतया । या चावश्य भाविनी निवृत्तिः सा नियमेन युक्ता भवनीत्यर्थवचनमेतत् ॥

यथा कुतश्चिद भ्रातिनिमित्तादीदृश व्याप्तिवचन सभाष्यते । अथ तथाविधा भिप्रायो वक्ता कृतवत्त्व प्रयुञ्जान तस्य नियमेन व्याप्ति वृत्तात् । तद्व्युत्पन्नम् । यनस्त योव्याप्ति वृत्तायो कथयत चेत साधन साधनविकल साध्यविकलो वा मा भूद दुष्टात् इति यत् कृतक तदनियमिति प्रयोगोपि विरुद्ध वाच्य इष्टव्य । तदन्तर्द्वी[नारयान] विमत्र ब्रूम । तथा हि क खलु प्रधावान साधनविकल विहायस साध्यविकल च कुम्भमालाचयितुमोशानोऽभिप्रतन्त्य विरुद्धनानिय त्वेन साध्य(ध्य)विकृतया कुम्भमन्त्रिम एव घट व्याप्ति दायत । भ्रात्या चेत । साधनवकल्यमाकाशस्य वाऽभिप्रतेन नित्यत्वेन कृतकवस्य व्याप्ति न प्रदशयत । तत्र साधनवकल्यम् कुम्भ च साध्यवक्यम् कुम्भतुस्यपि घट व्याप्यति भ्रातेनियतनिमित्तव्याप्ति चेत । एव तर्हि पक्षवचनपि वक्ष्य सभाष्यवात् ।

समानोपि विसवान्नाभिप्रायो न । न चाप्युत्पत्ती न चा यदास्यायादश वचनमिदानी तु द्रवादिभदभिन्नमियादिना प्रकारेण वचनविशेषण ज्ञानेन कायमतेनाविपरीतोऽ भिप्रायोऽवधारयते । तेन तन्नियमिनियमिधानरि विषय । वचनसाकार्याभव तत्र निश्चय इति चेत । एतत् पक्षवचनपि समानम् एव निश्चेतु शक्यति तस्य तत्र तथात्वावगमो भविष्यतीति चेत सद्य समानमयत्राऽविपात । किञ्च स एव बादी तपस्वी

[63b] स्वयमव तावद दुष्यति । न हि कश्चिन्साधनवादी प्रतिज्ञाहेतूदाहरणाय वाभिधायोपरमते । किं तर्हि ? निगमनमप्युपात्त—तस्मादनित्यं शब्द इति । एवमुक्ते च कुतो नित्यवशाद्धा यत् कृतकवस्य विरुद्धता भवेत् ? ततश्च निगमननव विरुद्धशङ्का व्यवच्छेदस्य कृतवात्पक्षवचनमपायकम् । यदाहाक्षपाद — साध्य विपरीतशङ्काव्यवच्छेदाथ निगमनमिति । तथा हेतुवचनस्याप्यनुधानमायातम् । निगमनज्ञाश्वास इति चद । हन्त प्रतिज्ञावचनस्यानाशवासस्तुल्य । यत्तत्र समाधान तन्निगमनेऽपि भविष्यति । तस्मात् तन्मतेऽपि निगमनाश्वभिप्रतसाध्यप्रतीतेन विरुद्धाशङ्कानिरासाथ पक्षवचन करणीयम् । तदय यथा नाम कश्चित् स्वाङ्गगुलिज्वालाया पर दिवक्षु स पर दहेद्वा न वा स्वाङ्गगुलिबाह्वव तावदनुभवतीति वृत्तान्तो जात ।

यद्यव निगमनमप्युपायकमापद्यत इति चेत । अयमपरोऽस्तु दोष । कथं नाम साधारणता जयति ? केवल सति निगमन विरुद्धशङ्काव्यवच्छेदाथ पक्षवचन न कायम् । निगमननव तदाशङ्काव्यवच्छेदस्य कृतवादित्युच्यत इति

त्रिलोचन पुनरयमिभाष्यटीकायामिदमवादीत— साध्यवचनपसाधनाङ्गवचन न भवति यतो विवादेषु परप्रतिपत्तिमधिकृत्य न प्रयोगनियम गत्य । पटुमदादिभावेन परप्रतिपत्तीना मनवस्थानान । तथा हि हेतुवचनादेव कश्चिन्प्रयति । कश्चिन्पुनरन्तरेणापि हेतुवचन वक्तृस्वरूपपरिशीलना प्रागव शब्दनिष्पत्तरोष्ठादिस्थानव्यापारोपलब्धेवक्त्रुरभिप्रतमचेति । तस्मादनपेक्षितपरप्रतिपत्तिरेवाय ज्ञाता ज्ञानस्थमथ प्रतिपान्यन्त तस्य स्वप्रतिपत्त्याऽऽरुद्धस्याथस्य

१ अत्र सङ्गपान्वचनत्वेन यदुद्धृतं तत्रास्ति 'यायमूत्रे वि'तु यानिके— साध्यविपरीत प्रसङ्गप्रतिपदाय यत् पुनरभिधानं तत् निगमनम् इति वतते—११३९

१ एनमेवाधमनूपलब्धिप्रयोगे दर्शयति—

यस्मात् साधर्म्यवत्प्रयोगेऽपि—यदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं सन्नोपलभ्यते सोऽसद्व्यवहारविषयः^२ । नोपलभ्यते चात्रोपलब्धिलक्षणप्राप्तो घट इत्युक्ते सामर्थ्यादेव नेह घट इति भवति ॥३५॥

साधर्म्यवति प्रयोगेऽपि सामर्थ्यादेव नेह प्रदेष्टे^३ घट इति भवति ।

किं पुनस्तत् सामर्थ्यमित्याह—यदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं^४ सन्नोपलभ्यते—इत्यनुपलम्भा-
मुवाच । सोऽसद्व्यवहारविषय—इत्यसद्व्यवहारयोग्यत्वविधिः । तथा च सति बुद्ध्यनु-

वाचक शब्द प्रयोक्तुमर्हति । स्वप्रतिपत्तिश्च लिङ्गज्ञापनीयधर्मविशिष्ट धर्ममभिनिविशते । तस्मात्परस्य विवादयिना ज्ञानस्वमर्थं परो बोद्धव्य इति स एव पर प्रत्युपाय इति ।”

तदेतदकार्षदिककण्टारटितमश्रद्धेय धीमताम् । तथा हि—सत्यम्, स्वप्रतिपत्त्याऽऽरूढ एवायं परस्मै प्रतिपाद्यते । केवलमिदमालोच्यताम्—किं पक्षधर्मवचनाद् व्याप्तिवचनसहिता त्तोऽर्थं प्रतिपादितो भवति नवेति । प्रतिपादने किं प्रतीतप्रत्यायकेन तद्वचनेन कार्यम् ? तावतो वचनात्तत्प्रतिपत्तिमपह्नुवानव (नेन) तु नापह्नुत नाम किञ्चिद् । अवश्य चैतदन्यथा स्वार्थानुमानकाले प्रतिज्ञावचनमन्तरेण कथं प्रतिपत्तिं स्यात् ? स्वप्रतिपत्तिकाले च यावतोऽर्थात्साध्यप्रतीतिरासीत् परार्थानुमानकालेऽपि तावत् एव वचनमुपादेयम् । तत्र च न प्रज्ञापनीय-धर्मविशिष्टधर्मदर्शनपूर्वकादिसाधनादिदर्शनात् साध्यप्रतीतिरासीत् । किन्तुहि ? पक्षधर्मदर्शनात् तदविनाभावस्मरणसहितादिति तावत् एव वचनं न्याय्यम् ।

अथोक्तं पटुमन्दादिभावेन परप्रतीतिनामनवस्थानात् शक्यते प्रयोगनिवमं कर्तुमिति । सत्यमुक्तम् [६४a] केवलं स्ववधाय कृत्योत्थापनप्राप्तं तत् । यत् पटुमन्दादिभेदेन प्रति-पत्तुणामनकप्रकारत्वात्स्यादपि कश्चिद् यः पञ्चावयवेषु वाक्ये प्रयुक्ते पूव सप्तयजिज्ञासा-विषयनमन्तरेण न बुद्ध्यते बोधयितव्यमिति तद्वचनस्याप्यवश्यप्रयोग्यत्वाच्चयवत्त्वादवगतं (वपगतं) पञ्चावयवत्वं साधनवाक्यस्य । अभ्युपगमे च गौडकादमीरपुरुषविधायो (विषयो)-पाहयानं कुतूहलाश्रयमवतर न । प्रतिज्ञाहेतुवाहरणानयनिगमनान्वेकावयवा इति शास्त्रस्थिते-रपसिद्धान्तोऽपि दीप्ताक्ष पाथिव इव निगृह्णाति ।

अथ किमस्य सम्भवोऽस्ति यो निदिष्टे हि साध्य साधने वाऽभिहिते निदर्शिते चोदाहरणे कृतेऽभ्युपगमे निगमिते च सर्वोपपद्यव्यापारे साध्यं न बुध्यत इति ? ननु अस्यापि प्रतिपत्तुं किमस्ति सम्भवो यत्र धर्मिणि साधनं बोधितं, तस्य साध्याविनाभावित्वा स्मरितोऽपि यस्तत्र साध्यं नावबुध्यत इति ? सम्भवति बुद्धिमान्त्वादिति चेत् । सर्वं समानमिदमन्यत्राभिनिवेशा-दित्यलं विस्तरेण ।

^१ एवमे० A B P H E एतमे० N.

^२ विषय सिद्ध C

^३ नेह घटे० A B P H N

^४ प्राप्तं मिति । अनु० A P. H.

पलम्भोऽसाध्यवहारयोग्यत्वेन व्याप्तो दर्शितः । नोपलभ्यते च^१ इत्यादिना साध्यधर्मिणि सत्त्व लिङ्गस्य दर्शितम् । यदि च साध्यधर्मस्तत्र साध्यधर्मिणि न भवेत् साधनधर्मोऽपि न भवेत् । साध्यनियतत्वात् तस्य साधनधर्मस्येति सामर्थ्यम् ॥

तथा वैधर्म्यवत्प्रयोगेऽपि—यः सद्ब्रह्मवहारविषय उपलब्धिलक्षणप्राप्तः, स उपलभ्यत एव । न^२ तथाऽत्र तादृशो घट उपलभ्यत इत्युक्ते सामर्थ्यादेव नेह सद्ब्रह्मवहारविषय इति भवति ॥३६॥

यथा साधर्म्यवत्प्रयोगे तथा वैधर्म्यवत्प्रयोगेऽपि सामर्थ्यादेव नेह सद्ब्रह्मवहार^३विषयोऽस्ति घट इति भवति ।

सामर्थ्यं दर्शयितुमाह—यः सद्ब्रह्मवहारविषय इति विद्यमानः । उपलब्धिलक्षणप्राप्त इति वृत्त्य इत्येया साध्यनिवृत्तिः । ^४स उपलभ्यत एवेति साधननिवृत्तिरिति । अनेन च^५ साध्यनिवृत्तिः साधननिवृत्त्या व्याप्ता दर्शिता । न तथेति—यथाऽन्यो वृत्त्य उपलभ्यते न तथात्र प्रवेशे तादृश इति वृत्त्यो घट उपलभ्यत इति । अनेन साध्यनिवृत्तेर्धर्मापिका निवृत्तिरसती साध्यधर्मिणि दर्शिता । यदि च^६ साध्यधर्मः साध्यधर्मिणि^७ न स्यात् साधनधर्मोऽपि न भवेत् ।

तदपि(यदपि) न्यायभाष्यटीका-वार्तिकयोर्विश्वरूपोद्योतकरावाहृतु “पुरा विषयनिरूपण-पूर्वकमेव हि करणव्यापरण दृष्टम् । करणं च साधन(न)व्यापारयितव्यम् अनो विषय निरूपण साध्यवचनेन क्रियते, अ-यथा करणप्रवर्तनस्यासंख्यत्वादिति ।”^८ तदपि न चतुरस्रम् । यतो यदि हेतु प्रयुञ्जानन विषय सिसाधयिपितोऽर्थो निरूपयितव्यो दुष्टो निवशनीय इत्यभिमतम्, तदाऽन्युपगम एवोत्तरम् । नहि कश्चित् साध्यमनिश्चित्यैव परप्रतिपत्तये साधनवाक्यमभिधत्ते । अथ वचनेन करणस्य हेतोः स विषयो दर्शयितव्य इति मतिः, तदा तेनैव तावद् दर्शितेन कोऽर्थः ? यदि परस्य प्रतीतिरन्यथा न स्यात्स्मर्त्तं शोभेतेत्युत्तरमिति किं क्षुण्णलो दीकरणेन ?

अध्ययनं पुना वृत्तिटीकायामिदमवोचत् “धर्मविशिष्टस्य धर्मिणो निर्देशः क्रियते श्रोतुं राश्वत्सनाथम् । न त्वादी धर्मविशिष्टस्य धर्मिणो निर्देशो युक्तः । अयुक्तता(ता) तस्य प्रतिपत्तावदुष्टत्वात् । तत्र प्रदेशमात्रमुपलभ्यते, तस्य च धर्मम् । ततोऽविनाभाव स्मरति । तदनन्तरं तदेवेदमिति परामुञ्चति । ततो विशिष्टता प्रदेशस्य प्रतिपत्तये, न त्वादेव(त्वादावेव) । परामुञ्चस्य च स्वार्थपूर्वकत्वम् । न च स्वार्थे धर्मविशिष्टस्य धर्मिणो दर्शनमस्ति । तेन परप्रतिपत्तावपि न कार्यम् । आदौ तु क्रियते, प्रतिपाद्यस्यास्योत्पादनार्थमिति ।

^१ ०भ्यते इत्या० A B P H N

^२ न च C

^३ ०व्यवहारस्य विष० C D

^४ ‘स’ नास्ति A. B C D P H

^५ ‘च’ नास्ति C E, अनेन न H

^६ च न साध्य० A B P H N.

^७ ०र्मिणि भवेत् साधन० A B P H N

^८ नोपलभ्यते न्यायवार्तिके—म०

अस्ति च साधनघट्टं इति सामर्थ्यम् ।^१ अतः सामर्थ्यात् नास्त्यत्र घट इति प्रतीतिर्न पक्षनिर्देशः ।
एव कार्यस्वभावहेतोरपि सामर्थ्यात् सप्रत्यय इति न^२ पक्षनिर्देशः ॥

कीदृशः पुनः^३ पक्ष इति निर्देश्यः ? ॥३७॥

कीदृशः पुनरर्थः पक्ष इति—अननशब्देन निर्देश्यो वक्तव्यः ? इत्याह—

स्वरूपेणैव स्वयमिष्टो^४ अनिराकृतः पक्ष इति^५ ॥३८॥

स्वरूपेणैवेति साध्यत्वेनैव । स्वयमिति वादिना । इष्ट इति—नोक्त एवापि स्थित्यो
पीत्यर्थः । एवभूतं सन् प्रत्यक्षादिभिः अनिराकृतो^६ योऽर्थः ॥ पक्ष इत्युच्यते ।

अथ यदि^७ पक्षो न निर्देश्यः, स्वयमनिर्देश्यस्य लक्षणमुक्तम् ? न साधनवाच्यवाच्य-
वत्त्वावस्य लक्षणमुक्तमपि स्वसाध्यं^८ केचित् साध्यम्, साध्यं सासाध्यं^९ केचित् प्रतिपक्षा ।
तत् साध्यासाध्यविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं पक्षलक्षणमुक्तम् ॥

स्वरूपेणैष्ट इत्यस्य विवरणम्—

स्वरूपेणेति साध्यत्वेनेष्टः ॥३९॥

साध्यत्वेनेष्ट इति । पक्षस्य साध्यत्वाप्राप्त्यपरमस्ति रूपम् । अतः स्वरूपं साध्यत्वमिति ॥

एवमपि विवरितुमाह—

स्वरूपेणैवेति साध्यत्वेनैवेष्टो^{१०} न साधनत्वेनापि ॥४०॥

स्वरूपेणैवेति । ननु^{११} भवदाहः केवल एव प्रत्ययवर्ण्यस्तत्^{१२} किमर्थं स्वरूपशब्देन

तेन तु तपस्विना यद्वक्तुं समञ्जसम् । केचित् प्रतिपन्नुरासामनैवीत्यादिनेन किं प्रयोजनम् ?
वयं ज्ञानी सिद्धिप्राप्ताभिधानिनः प्रतिपत्तिवचनादाराणामुत्पादयतीनि समीचीनं निरूपितम् ।
आम्नायां गतुं इदमेव मन्यन्ते^{१३} अभिमन्त्रय । सा वयं वचनमात्राज्जायेत ? जानी या
साधनाद्यभिधानं न वयं वयमर्थमनुवीतेत्यत्र बहुता ॥

अथ सामर्थ्यात्स्वार्थं शब्दस्य वादिनेति विवृतिः कृता न तु स्वयमादस्य वादिनेत्यर्थः ।
एतच्चानन्तरमव दर्शयिष्यते ॥

^१ सामर्थ्यात् तत्र A B P H N

^२ गता निर्देश्य E.

^३ किञ्च निरा B P.

^४ इति निर्देश्य C.

^५ इति निर्देश्य —C

^६ अथ यदि न गता A B P H E N

^७ वक्ति नास्ति—C A P H E N

^८ न वक्तव्य—B

^९ न वक्तव्य—B

सह प्रत्ययमुष्ट ? उच्यते । एवशब्दो निपातो द्योतकः । यदातराभिहितस्वार्थस्य विशेष द्योतयति इति यदान्तरेण विशेष्यवाचिना सह निर्दिष्टः । न साधनत्वेनापीति । यत् साधनत्वेन निर्दिष्टं तत् साधनत्वेनेष्टम् । असिद्धत्वाच्च^१ साध्यत्वेनापीष्टम् । तस्य निवृत्त्यर्थं^२ एवशब्दः ॥

तदुदाहरति—

यथा शब्दस्यानित्यत्वे साध्ये चाक्षुपत्वं हेतुः, शब्देऽसिद्धत्वात् साध्यम् । न पुनस्तदिह साध्यत्वेनैवेष्टम्^३, साधनत्वेनाभिधानात्^४ ॥४१॥

^१यथेति । शब्दस्यानित्यत्वे साध्य चाक्षुपत्वं हेतुः शब्देऽसिद्धत्वात् साध्यम्—इत्यनेन साध्यत्वेनेष्टमाह ।

तदु इति चाक्षुपत्वं । इहेति शब्दे । साध्यत्वेनैवेष्टम्—इति साध्यत्वेनेष्टनियमा भाषमाह । साधनत्वेनाभिधानात् इति—यत् साधनत्वेनाभिहितम्, अतः साधनत्वेनापीष्टम् । न साध्यत्वेनैवेति ॥

स्वयमित्यनेन स्वयशब्द व्याख्येयमुपक्षिप्य तत्स्वार्थमाह—

स्वयमिति वादिना ॥४२॥

वादिनेति । स्वयशब्दो निपात आत्मन इति^१ पञ्चमस्तत्स्वार्थमनेति च तृतीयान्त-
स्वार्थे^२ वर्तते । तदिह तृतीयान्तस्वार्थमशब्दस्यार्थं वृत्तं स्वयशब्दः । आत्मशब्दश्च सम्बन्धि-
शब्दः । वादी च प्रत्यासन्नः^३ । ततो यस्य वादिन आत्मा तृतीयार्थयुक्तः^४ स एव^५
तृतीयार्थयुक्तो निर्दिष्टो वादिनेति । न^६ तु स्वयशब्दस्य वादिनेत्येव पर्यायः ॥

पक्षस्यानुमेयस्य ॥

स्वरूपशब्देनेति सहाय्ये तृतीया ।

[64b] उच्यते इति सिद्धान्तवादी ।

यत्साधनत्वेनेष्टं तत्कथं साध्यत्वेनापीष्टं मननीत्याह—असिद्ध[त्वा]दिति । यो यस्मात् ।
साध्यत्वेनेष्टोऽपि यदा साधनत्वेनोक्तस्तदाऽप्यस्य इत्येवमर्थं एवशब्द इति समुदायार्थः ॥

^१ ०त्वात् साध्य० B

^२ ०त्यर्थम्—D

^३ साध्यत्वेनेष्टम् C D E

^४ ०त्वेनाप्यभिधानात् B P H E N

^५ 'यथेति' नास्ति A ^६ नाश्च स्वयमिच्छतीत्यादौ आत्मनो नाशमिच्छतीत्यर्थं—टि०

^७ ०स्वार्थेन युक्त—B

^८ प्रत्यासन्नभूत यस्य A B P, H

^९ तृतीयार्थेन युक्त C D

^{१०} 'एव' नास्ति—B

^{११} ननु A B P H

क पुनरसौ वादीत्याह—

यस्तदा साधनमाह ॥४३॥

यस्तदा—इति वादकाले साधनमाह । अनेकवादिसम्भवेऽपि^१ स्वयशब्दवाच्यस्य वादिनो विशेषणमेतत् ।

यद्येव^२ वादिन इष्ट साध्य—इत्युक्तम् । एतेन च किमुक्तेन ? अनेन^३ तथा वादकाले तेन वादिना स्वयं यो धर्म साधयितुमिष्ट स एव साध्यो^४ नेतरो^५ धर्म इत्युक्तं भवति । वादिनोऽनिष्टधर्मसाध्यत्वनिवर्तनमस्य वचनस्य फलमिति यावत् ॥

अथ कस्मिन् सत्यन्यधर्मसाध्यत्वस्य^६ सभबो यन्निवृत्त्यर्थं^७ तद् वक्तव्यमित्याह—

एतेन यद्यपि क्वचिच्छास्त्रे स्थितः साधनमाह, तच्छास्त्रकारेण तस्मिन् धर्मिण्यनेकधर्माभ्युपगमेऽपि यस्तदा तेन वादिना^८ धर्मः स्वयं साधयितु-

तत्समादर्थद्वयवृत्तिरिति । इह पक्षलक्षणे स्वयशब्दो बुद्ध्यत इति शेष । तृतीया-
प्रतिपाद्योऽर्थोऽनैपथ्यकचतुस्त्वम् । आत्मना इष्ट इत्यत्र तृतीयाया कर्तरि विधानात् ॥

अनेकवादिसम्भवेऽपि शब्दगताकाशगुणत्वादिवादिभूयस्त्वेऽपि । वादित्वं च योग्यतया । न तु तथा स्वपरपक्षसिद्धपक्षसिद्धधर्मवचनलक्षणवादप्रणेताः । विशेषण व्यक्तेरदकमेतद् यस्तदा-
साधनमाहेति वचनम् ।

●

यद्येवमिति पर । अथ च निपातसमुदायोऽनिष्टापादनप्रारम्भे वर्तते । इत्युक्तमनेन वाक्येननि शेष ।

उच्यतामेव को दोष इत्याह—एतेनेति । अशब्दोऽपि शब्दस्यार्थः । शास्त्रकारेणैवमपि वादीष्टं भवति । तत्कोऽतिशयोक्तेन प्रतिपादित इति बोधयितुराशयः । अनेनेति सिद्धान्तवादी । अनेन मलदा साधनमाहेति विशेषणावच्छिन्न स्वयशब्देन ।

एतदुक्तं भवति । यच्छास्त्राभ्युपगमेनापि वादी क्वचित्साधनमभिधत्ते, तच्छास्त्रकारेण तत्र यावदिष्टं तावच्चेतस्य साध्यत्वेनेष्टं तदेष्टमित्येव कृतं स्यात्, न तु स्वयमिति । नेतर इति तच्छास्त्रकारेणोऽन्वरगुणत्वादिरिति बुद्धिस्थम् । वादिन इति आद्यस्यैव व्यक्तीकरणम् ॥

अधेयामन्त्रणे ।

^१ •समव स्वयं• B C D

^२ यद्येव—A II P H

^३ अनेन च C

^४ साध्यो धर्मो नेतर इत्यु• C

^५ 'धर्म' नास्ति B.

^६ साध्यत्वमम• A C P H E

^७ •त्यर्थं वेद A D P H E N

^८ •त्यर्थं चेतम्—B

^८ तन स्वयं वादिना धर्मं साध• C

मिष्टः, स एव साध्यो नेतर इत्युक्तं भवति ॥४४॥

तच्छास्त्रकारेणेति । यच्छास्त्र तेन वादिनाऽभ्युपगतं तच्छास्त्रकारेण तस्मिन् साध्य-
धर्मिणि अनेकस्य ^१धर्मस्याभ्युपगमे सति अन्यधर्मसाध्यत्वसम्भवः । तथाहि—शास्त्रं येनाभ्यु-
पगतं ^२तत्सिद्धो धर्मः सर्वं एव तेन साध्य इत्यस्ति विप्रतिपत्तिः । अनेनापास्यते । अनेक-
धर्माभ्युपगमेऽपि सति स एव साध्यो यो वादिन इष्टो नान्य इति ।

ननु यच्च शास्त्रानपेक्ष ^३वस्तुबलप्रवृत्तं लिङ्गम् । अतोऽनपेक्षणीयत्वात् शास्त्रे
स्थित्वा वादः कर्तव्यः । सत्यम् । आहोपुरुषिकया तु यद्यपि क्वचिच्छास्त्रे स्थित इति
किञ्चिच्छास्त्रमभ्युपगतं साधनमाह, तथापि य एव तस्येष्टः, स एव ^४साध्यः ^५इति ज्ञापना-
येवमुक्तम् ॥

इष्ट इतीष्टशब्दमुपक्षिप्य व्याचष्टे—

इष्ट इति यत्रार्थे विवादेन साधनमुपन्यस्तं तस्य सिद्धिमिच्छता
सोऽनुक्तोऽपि वचनेन साध्यः ॥४५॥

यत्रार्थ आरम्भे निरुद्धो वादः प्रकान्तः—‘नास्ति आत्मा’—इत्यात्मप्रतिषेधवाद् आरम्भ-
सत्तावाद्बिरुद्धः, विधिप्रतिषेधयोर्बिरोधात् । तेन विवादेन हेतुना साधनमुपन्यस्तं तस्या-
न्वयस्य सिद्धिं निश्चयम् इच्छता वादिना सोऽर्थः साध्य इत्युक्तं भवति इष्टशब्देन । यत्
तद् ‘इत्युक्तं भवति’ इति ग्रहणमन्ते तद्विहायेक्य वाक्यं ^६समापयितव्यम् ।

यद्यपि परार्थानुमान उक्त एव साध्यो युक्तः अनुक्तोऽपि ‘तु वचनेन साध्यः’, सामर्थ्यो-
क्तत्वात् तस्य ॥

इत्यस्ति विप्रतिपत्तिर्यायविरुद्धा प्रतिपत्तिः केयान्वित् । अनेनान्वयविशेषणनापास्यते ।
अनेकेत्यादिनोपसंहरति । अनेकधर्माभ्युपगमेऽपि शास्त्रकारस्य तत्र धर्मिण्यनेकधर्मोपगमे
सत्यपि । वादिन इत्यात्मन इति पठ्यन्तस्यार्थो वृत्तः स्वयंशब्दमु[पा]दाय ।

आहोपुरुषिकयाऽभ्युपगतं इति कर्तरीयं निष्ठा ॥

विरुद्ध परस्य चाभिप्रेतविपरीतार्थोपस्थापको वादः स्वपरपक्षयोः सिद्ध्यसिद्ध्यर्थं
वचनम् । प्रकान्तः प्रवृत्तः । इत्युक्तं भवतीति नात्र श्रूयते तत्त्वसम्भवव्याख्यायत इत्याह—
यत्तदिति । लोकोक्तिरश्चया । द्वेष्टपदविवरणे । समापयितव्यं सङ्गताय कर्तव्यम् ।

^१ अनेकधर्मः C

^२ तस्मिन् सिद्धो E

^३ तादात्म्यतदुत्पत्ति—टि०

^४ स एव तस्य A E

^५ साध्यत इति—C

^६ सोऽर्थोऽनु० C

^७ वाक्य परिसमा० A. B C D P. H E. N.

^८ तुशब्दस्तादापीत्यर्थ—टि०

कृत एतदित्याह—

तदधिकरणत्वाद्विवादस्य ॥४६॥

‘तदिति सोऽर्थोऽधिकरणम् आश्रयो यस्य स तदधिकरणो विवाद । तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मादिति ।

एतदुक्तं भवति—यस्माद्विवाद निराकर्तुमिच्छता वादिना साधनमुपन्यस्त तस्माद् यद् अधिकरण विवादस्य तदेव साध्यम् । यतो विवद्वद्वादमपनेतु साधनमुपन्यस्तं तच्चेत् न साध्य किमिदानीं ^१जातिनियतं किञ्चित् साध्यं स्यादिति ॥

अनुव्रतमपि परार्थानुमाने साध्यमिष्टम् । ^३तदुवाहरति—

यथा परार्थाश्चक्षुरादयः संघातत्वाच्छयनासनाद्यङ्गवदिति । ^४अत्रात्मार्था इत्यनुक्तावप्यात्मार्थता साध्या ।^५ तेन नोक्तमात्रमेव साध्यम्—इत्युक्तं भवति ॥४७॥

परार्था इति । चक्षुरादिर्येषां औत्रादीनां ते ^६चक्षुरादय इति धर्मो । परस्मादिमे परार्था इति साध्यं परार्थ्यम् । संघातत्वादिति हेतुः । व्याप्तिविषयप्रदर्शनं ^७च शयनासनाद्यङ्गवदिति । शयनमासनं च ते आदौ^८ यस्य तच्छयनासनादि पुरुषोपभोगाङ्गं संघातरूपम् । तद्वदत्र ^९प्रमाणे यदप्यात्मार्थाश्चक्षुरादय इत्या मायतां मोक्षता, ^{१०}अनुक्तावप्यात्मार्थता साध्या ।

अनुव्रतोऽपि तु वचनेन । वचनेन साक्षादभिधाय्यापारविषयत्वमनापादितोऽपि । सुविशेषदीपने । साध्यं साध्य एव । कुत इत्याह—सामर्थ्योक्तत्वात्तस्य बुद्धिरप्यस्यात्मादे ।

एतदुक्तं भवति—परार्थानुमान उक्तोऽयं साध्यः । उक्तश्च प्रकाशित उच्यते । प्रकाशयमानता च साक्षादभिधाय्यापारविषयतया च सामर्थ्यगम्यतया च । उक्तम् (उच्यतां) तु प्रकाशितनाल्या द्वयोरप्यविशिष्टम् ॥

कुत एतदिति सामर्थ्योक्तत्वमिति हेतोराह वार्तिककारः ।

^१ तदित्यादि तदिति A B C D P H E N

^२ जगति नियतम्—A B C D P H E N

^३ ‘मिष्टमुवाहरति—B साध्यं दृष्टमुवाह० C D

^४ ‘इति । आमाया इत्यनुया (या) प्यात्मार्थता साध्येने तेन—C

^५ साध्याः । अनन B P H E ^६ ‘ते’ नास्ति B

^७ च नास्ति—A B D P H E N ^८ आदिर्यस्य D

^९ तद्वदत्र यद्व्यमाण—A B P H

^{१०} नोक्ताप्याः B अनुक्ताप्या—A C D P H E N

तथा हि—साख्येनोक्तम्—अस्ति आत्मा । तद्विरुद्धं बौद्धेनोक्तम्—नास्त्यात्मेति । तत् साख्येन स्वबाधविरुद्धं बौद्धवाद हेतुकृत्य विरुद्धवादनिराकरणाय स्ववादप्रतिष्ठापनाय च साधनमुपन्यस्तम् । अतोऽनुक्तावप्यात्मार्थता^१ साध्या, ^२तदधिकरणत्वाद् विवादस्य । ^३शयना-
सनादिषु हि पुरुषोपभोगाङ्गेष्वप्यात्मार्थत्वेनान्वयो^४ न प्रसिद्धः । सघातत्वस्य ^५पाराधर्ममात्रेण
तु सिद्धः । तत् परार्था इत्युक्तम् ।

चक्षुरादय इत्यत्रादिग्रहणाद्विज्ञानमपि^६ परार्थं साधयितुमिष्टम् । विज्ञानाच्च पर
आत्मैव स्यात् ।

^७परस्यार्थकारि विज्ञानं सेत्स्यतीति सामर्थ्यावात्मा^८र्थत्वं सिध्यति चक्षुरादीनामिति मत्वा
परार्थग्रहणं कृतम् । तेनेष्ट^९साध्यत्ववचनेन नोक्तमात्रम्, अपि तु प्रतिवादिनी विवादा-
स्पदत्वाद् वादिनः^{१०} साधयितुमिष्टम्—उक्तम्, अनुक्तं वा प्रकरणगम्य साध्यमित्युक्तं भवति ॥

यद्यपि तन्मूलो विवादस्तथापि अभिवाच्यापारविधायमभूमिरेवार्थं साध्यः । न चारमा-
दिविवादाधिकरणम् । तथाभूतस्तत्कथं साध्यः इत्याशङ्क्याह—एतदुक्तं भवतीति । यथा
त्मादि अधिकरणमास्पदं विवादस्य—अस्तीदं नास्तीदमित्यात्मकस्य परस्परविरुद्धस्य वादस्य ।
अत्रोपप[65a]त्तिमाह—यत् इति । विरुद्धं स्वपक्षप्रत्ययनीकं नास्तीदमिति वादम् । तद्
विरुद्धवादापनतुहेतूपन्यासविषयं चेद् यदि न साध्यं न जिज्ञापयिषितमिदानीमेतस्मिन्भ्युपगमे
किं जातिनियतं साध्यत्वजातिनियतं जातिवशं किञ्चिद् वस्तु साध्यं स्याद् भवितुमर्हति ।
क्षेपे किम् प्रयोगात् किञ्चिदित्यर्थोऽवतिष्ठते ॥

अनुक्तमपि साक्षादभिवाच्यापाराविषयोऽपि । सहा(धा)तत्वाद्नेकरूपत्वात् । कालवि-
शेषानपेक्षं चैतद् द्रष्टव्यम् । तेन क्रमेण युगपदं वा सहतु तदिति सहतरूपं विज्ञानमपि क्रमेणा-
नेकरूपमतस्तत्रापि सहातत्वं सिद्धमिति तदप्यादिशब्देन सद्यूहीतं धर्मि कर्तव्यम् । अतः
एवानन्तरम् 'अत्रादिशब्दाद् विज्ञानमपि' इति वक्ष्यते । अथवा तु चक्षुरादीनां विज्ञानलक्षण-
परार्थतासिद्धावा(व)पि नाभिमतं साख्यस्य सिद्ध्येत् । अनुक्तावप्यनभिधानेऽपि तस्येत्यर्थात् ।
क्वचित्पुनरनुक्ताप्यात्मार्थेति वाठ । तत्रार्जवेन[६] सम्बन्धः । साधनोपयासाध्यत्वेन
प्रकृतत्वात्तस्या इति भावः ।

तथा हीत्यादिनैतदेव प्रतिपादयति । हेतुकृत्य निमित्तीकृत्य । च फलसमुच्चये ।
अनुक्तत्वयोति पूर्ववदप्यात्मम् । यद्यपि तस्याभिप्रायस्तदाऽऽज्जगत् इत्येव किं न प्रचीतीत्या
शङ्क्य येनाभिप्रायेणैवमवादीतं दशयितुमाह—शयनेति । हियंस्मादर्थः ।

१ अनुक्ताप्या० A B C D P H E N

२ य आत्मप्रतिषेधवादोऽधिकरण यस्य—टि०

३ शयनादिषु A

४ ०र्थत्वेन प्रसिद्धं A

५ परार्थमा० A B P H परार्थत्वमा० N

६ बौद्धानां भक्ते परमाणुरूपं ज्ञानमतं सघातरूपत्वम्—टि०

७ 'परस्य' नोस्ति—B. ८ साध्यवच० A B. P. H E N ९ वादिना E

अनिराकृत इति—एतल्लक्षणयोगेपि यः साधयितुमिष्टोऽप्यर्थः
प्रत्यक्षानुमानप्रतीतिस्ववचनैर्निराक्रियते, न स पक्ष^१ इति प्रदर्शनार्थम् ॥४८॥

अनिराकृत इति ध्यास्येयम् । एतदिति—अनन्तरप्रकान्त यत् पक्षलक्षणमुक्तं
साध्यत्वेनेष्टेत्यादि^२—एतल्लक्षणेन योगेऽप्यर्थो न पक्ष इति प्रदर्शनार्थम्^३ प्रतिपादनाय अनि-
राकृतग्रहणं कृतम् ।

कीदृशोऽर्थो न पक्ष साधयितुमिष्टोऽपीत्याह—य साधयितुमिष्टोऽर्थः—प्रत्यक्ष चानुमान
च प्रतीतिश्च स्ववचनं च—^४एतैर्निराक्रियते—विपरीतं साध्यते, ^५न स पक्ष इति ॥

तत्र प्रत्यक्षनिराकृतो यथा—अश्रावणः शब्द इति ॥४९॥

तत्रेति । तेषु चतुर्षु प्रत्यक्षादिनिराकृतेषु^६ प्रत्यक्षनिराकृतं कीदृशं ? यथेति ।
यथाऽयं प्रत्यक्षनिराकृतस्तथाऽप्येऽपि द्रष्टव्या इति यथाशब्दार्थः ।

श्रवणेन ग्राह्यं श्रावणं । न श्रावणोऽश्रावणः । श्रोत्रेण न ग्राह्यं इति प्रतिज्ञार्थः ।
श्रोत्राग्राह्यत्वं शब्दस्य प्रत्यक्षसिद्धेन श्रोत्र^७ग्राह्यत्वेन बाध्यते ॥

ननु चक्षुरादीनां विज्ञानलक्षणपरार्थता सेत्स्यति । तत्कथमात्मार्थतासिद्धिरित्याह चक्षुरादयः
इत्यत्रेति । तथापि कुतस्तत्सिद्धिरित्याह विज्ञानाच्चेति । को यस्मात् । अथ विज्ञानस्यापि
धर्मित्वे कथमात्मार्थतासिद्धिरित्याद्यत्रकथं स्पष्टयितुमाह—परस्येति । सामर्थ्यादात्मार्थत्व
सिद्ध्यति चक्षुरादीनामितिचैव मत्वा परामग्रहणं कृतं साध्येनेति प्रस्तावात्, अध्याहारे वा,
तेषां विज्ञानार्थताया अपि सम्भाव्यत्वात् । तत् सिद्धं सामर्थ्यमित्याद्यत्रकथं परस्येति योज्यम् ।

अर्थकारि प्रयोजनकारि विज्ञानमपीति द्रष्टव्यम् । सेत्स्यतीति बुवतोऽयं भावः ।
आदिग्राह्याद् विज्ञानस्यापि तत्वात्वे साध्ये विज्ञानं परार्थकारि सेत्स्यतीति । इतिहोती । अनेन
सामर्थ्यं चक्षुरादीनामात्मार्थतासिद्धौ दक्षितम् ।

तेनेत्यस्य मूलस्य व्याख्यानमिष्टसाधनं (साध्यत्व) वचनेनेति । वादिन साधयितुमिच्छ
या विपरीतम् ।

तच्च द्विविधमिति दर्शयन्नाह—उक्तमित्यादि । उक्तं साक्षादभिधाविपरीतम् ।
तद्विपरीतमनुक्तम् । कथं तर्हि तत्साध्यमित्याह—प्रकरणेति । प्रकरणेन साध्योपन्यासा-
द्यपनया प्रवृत्तत्वेन गर्भ्यं प्रकाश्यं साध्यं साध्यमवेत्युक्तं भवति ॥

^१ पक्ष दशं० C.

^२ प्रदर्शनाय A C P. H

^३ साध्यते स न पक्ष BD

^४ श्रोत्रज्ञानग्राह्यं—इति०

^५ साध्यत्वेनेष्टत्वादि C. D

^६ तैनि० E N

^७ इत्येव नित्यं B

अनुमाननिराकृतो यथा—नित्यः शब्द इति ॥५०॥

१ अनुमाननिराकृतो यथा^२ नित्यः शब्द इति । शब्दस्य प्रतिज्ञार्थं नित्यत्वम् अनित्य-
त्वेनानुमानसिद्धेन निराक्रियते ॥

प्रतीतिनिराकृतो यथा—अचन्द्रः शशीति ॥५१॥

प्रतीत्या निराकृत. अचन्द्र इति चन्द्रशब्दवाच्यो न भवति शशीति प्रतिज्ञातार्थः ।^३
अयं च प्रतीत्या निराकृतः । प्रतीतोऽर्थ उच्यते विकल्पविज्ञानविषयः । प्रतीति प्रतीतिर्ध

एतल्लक्षणयोगेऽपीत्यस्यार्थं वचनमिदमेतल्लक्षणेन योगेऽप्यर्थ इति ।

ननु च प्रत्यक्षादिभिर्निराक्रियतेऽप्यस्येत इति किल मतम् । न चाक्षा(र्षा)पसारण
प्रत्यक्षादिधर्मोऽपि तु वस्तुव्यवस्थापनमित्याह—विपरीत इति ॥

श्रूयतेऽनेनेति श्रवण श्रोत्रेन्द्रिय तेन ग्राह्य. उपलब्ध । तज्ज्ञानग्राह्यत्वाच्च तद्ग्राह्यत्व-
मुक्तम् । नञा समासमाह—नेति । समस्तस्यार्थमाह—श्रोत्रेणेति । अयमस्याशयः—
अश्रवण शब्द—श्रोत्रजे[65b]न ज्ञानेन नानुभूयत इति य प्रतिजानीते तस्य सा प्रतिज्ञा
श्रवणेन्द्रियजेन प्रत्यक्षेण शब्दालम्बनेन बाध्यते शब्दगताप्रतिभासनविपरीतस्य तत्प्रतिभासनस्य
तेनोपस्थापनादिति ।

एतेन तन्निराकृतम्, यदुद्घोतकरेणोक्तम्^४—‘अश्रवण शब्द इति प्रत्यक्षविरुद्धोदाहरण
वर्णयति । न प्रत्यक्षस्य विषयो ज्ञातो नानुमानस्य । किं कारणम् ? इन्द्रियवृत्तीनाम-
तीन्द्रियत्वात् । श्रवणत्वञ्चेन्द्रियवृत्तिः । सा कथं प्रत्यक्षा भविष्यति ? तस्मादनुमान-
विरुद्धस्योदाहरणमिदम् । अनुष्णो वह्नि कृतकत्वादिति प्रत्यक्षविरुद्धस्येति ।’

न ह्यश्रवणशब्देन शब्दाख्ये विषये ज्ञानोत्पत्तौ श्रोत्रेन्द्रियस्य वृत्तेरभावोऽभिमतो यस्य
वादिनस्त प्रति शब्दविषयश्रवणेन्द्रियवृत्ते प्रत्यक्षविरुद्धत्वात्प्रत्यक्षनिराकृतमिदमाचार्येणोक्तम्,
येनोच्यतेऽतीन्द्रियेन्द्रियवृत्तिः कथं प्रत्यक्षा येनेदमुदाहरणं सगच्छेतेति । किन्ताहि ? ॥
कश्चिद् व्यामोहमाहात्म्याद् यदेतच्छ्रोत्रग्राह्यं रूपमद्वयं तत्रास्तीति प्रतिजानीते ॥ वादिविशेषं
प्रतीति कथं न प्रत्यक्षविरुद्धोदाहरणमिदमिति ।

एतदुक्तं भवति । शब्दो नास्तीत्येवमपि श्रुवाणस्यास्ति प्रत्यक्षवाधा । केवल विषयो
निषेधोज्जेकमार्गः । शब्दो नास्ति व्यापितया नित्यतयेत्यादि । तत्रास्ति श्रवणशब्दे सर्वस्यैव
निषेधे प्रत्यक्षवाधा शङ्कयेत । श्रवणशब्देन तु श्रुतिमानग्राह्यमेव यद् रूपं तन्निषेधे प्रत्यक्ष-
वाधा न तु सामान्यधर्मनिषेध इति ख्याप्यत इति ॥

१ श्रवणेन्द्रियप्रभवज्ञानेनेत्यर्थः—टि० २ ‘यथा’ नास्ति C. D. H. E. N.

३ प्रतिज्ञार्थ—C D.

४ न्यायवार्तिके द्रष्टव्यम्—१. १. ३३. पृ० ११३.

विकल्पविज्ञानविषयत्वमुच्यते । तेन विकल्पज्ञानेन^१ प्रतीतिरूपेण शशिनश्चन्द्रशब्दवाच्यत्वं सिद्धमेव । तथा हि—यद्विकल्प^२विज्ञानप्राह्य तच्छब्दाकारससर्गयोग्यम् । यच्छब्दाकारससर्गयोग्यं तत् सादृकेतिकेन शब्देन वस्तु शक्यम् । अतः प्रतीतिरूपेण विकल्पविज्ञानविषयत्वेन सिद्धं चन्द्रशब्दवाच्यत्वमचन्द्रत्वस्य बाधकम् । स्वभावहेतुश्च प्रतीतिः । यस्माद्विकल्पविषयत्वमात्रानुबन्धिनी सादृकेतिकशब्दवाच्यता, ततः स्वभावहेतुसिद्धं चन्द्रशब्दवाच्यत्वमवाच्यत्वस्य बाधकं द्रष्टव्यम् ॥

प्रतीत्या विकल्पविज्ञानरूपेण विषयिणा विषयस्य निर्देशात् । एतदेव दर्शयति प्रतीति इति । प्रतीति उच्यते व्यवहियते, साक्षात्कृतस्याप्यजाताध्यवसायस्य तथाप्यवहाराभावादिति भावः । विषयिणा विषयगतो धर्म उक्त इति स्फुटयति प्रतीतिः प्रतीतत्वरूपेण प्रतीतत्वमिति । तेन विकल्पज्ञानेनेति विकल्पविज्ञानविषयत्वेनेति ज्ञेयं प्रतीतिरूपेण । तथा हीत्यनेनैतदेवोपपादयति । -

भवतु शब्दाकारससर्गयोग्यत्वम् । तच्छब्दवाच्यता तु कथमित्याह—यदिति । अत इत्यादिना प्रतीतेर्बाधकत्वं दर्शयति । अचन्द्रत्वस्याचन्द्रशब्दवाच्यत्वस्य । किञ्चाद्यनसिद्धमिदं चन्द्रशब्दवाच्यत्वमित्याह—स्वभावेति । स्वभावहेतुलक्षणं योजयन्नाह—यस्मादिति । तत इत्यादिनोपसंहारः ।

एव तु प्रयोगो द्रष्टव्यः—योऽर्थो विकल्पविज्ञानविषयः स सादृकेतिकेन शब्देन वस्तु शक्यः । यथा साक्षादिमानर्थो ब्रुवणशब्देन । विकल्पविज्ञानविषयश्च शशीति ।

इह केनचिच्छब्देन कस्यचिदभिधानातुमशक्यत्वं वास्तवे प्रतिनियतार्थशब्दसम्बन्धे सति स्यात् । स चान्यत्र प्रतिषिद्धः । पारिव्येष्ट्याज्ञानात्मन्यास्त्वस्यार्थस्य शब्दसम्बन्धं कर्तुं कस्य शक्यो यस्तेन शब्दाकारेण सह नैकस्मिन् ज्ञानेन ससृज्यते । अनियतार्थं च विज्ञानमिति तदशब्दोऽर्थस्यदभिधानाकारससर्गयोग्य एव । तस्मात्तेन शब्देनाभिधानातुमशक्यत्वमतसाकारससर्गयोग्यत्वेन व्याप्तम् । व्या[६^२२]पकविरुद्धं च तदभिधानाकारससर्गयोग्यत्वम् । तेन च विकल्पविज्ञानविषयत्वं व्याप्तम् । तदेव विकल्पविज्ञानविषयत्वं तद्व्यापकविरुद्धव्याप्तत्वात्तेनानि विरुध्यते । ततश्च तद्विरुद्धेन शक्यत्वेन व्याप्त इति स्वभावहेतुः । तस्माद्विकल्पविज्ञानविषयत्वमेव प्रतीतिः प्रसिद्धिर्व्यवहारस्योच्यते । जनया प्रतीत्या यस्माद्विशशिनश्चन्द्रशब्दवाच्यत्वं तत्त्वविरुद्धस्य तदनभिधेयत्वस्य बाधकं भवति । तेन प्रतीतिविकल्पविज्ञानलक्षणाया जातो धर्म इष्टशब्दाभिधेयत्वलक्षणस्तन्नामभिधेयत्वस्य बाधनात्प्रतीतिबाधोच्यते इति परार्थः ।

यद्वा प्रतीतेस्तथास्याया जात एवेष्टशब्दाभिधेयत्वलक्षणो धर्मः प्रतीतिशब्देनोक्तः ,

^१ विकल्पविज्ञानविषयत्वेन प्र० B P H E विकल्पज्ञानविषयत्वेन C D. विकल्पविज्ञानेन A

^२ यद्विकल्पज्ञानं B P H N यज्ज्ञानप्राह्यं A

स्ववचननिराकृतो यथा—नानुमानं प्रमाणम् ॥५२॥

स्ववचनं प्रतिज्ञायंस्यात्मीयो वाचक शब्दः । तेन निराकृतं प्रतिज्ञायो न साध्यः । यथा नानुमानं प्रमाणम्—इत्यत्र^१ अनुमानस्य प्रामाण्यनिषेधः प्रतिज्ञायः । स^२ नानुमानं प्रमाणम्—इत्यनेन स्ववाचकेन वाक्येन बाध्यते । वाक्यं हि एतत् प्रयुज्यमानं वक्तुं^३ शब्दप्रत्ययस्य सदर्भत्वमिष्टं सूचयति । तथाहि—महाक्याद् योऽयं सप्रत्ययस्तवोत्पद्यते सोऽस्त्याप्त इति दर्शयन् वाक्यमेव नोच्चारयद्भक्ता, वचनायश्चेदस्य परेण ज्ञातव्यो वचनमपामकम् । योऽपि हि सर्वं निष्पन्ना ब्रवीतीति^४ वक्ति सोऽयस्य वाक्यस्य सत्यार्थः स्वभावशयप्रव वाक्यमुच्चारयति । यद्येतद्वाक्यं सत्यार्थमावशितम्, एव वाक्यात्तराण्यात्मीयान्यसत्यार्थानि^५ दर्शितानि भवन्ति । 'एतदेव तु यद्यसत्यार्थम्, अन्यान्यसत्यार्थानि न दर्शितानि भवन्ति । ततश्च न किञ्चिदुच्चारणस्य फलमिति नोच्चारयेत् । तस्माद्वाक्यप्रभव वाक्यार्थालम्बनं विज्ञानं सत्यार्थं दर्शयन्नेव भक्ता^६ वाक्यमुच्चारयति । तथा^७ च सति बाह्यवस्तुनात्तरीयक शब्द दर्शयता शब्दजं विज्ञानं सत्यार्थं दर्शयितव्यम् । ततो बाह्यावकार्पाच्छब्दानुत्पन्नं विज्ञानं सत्यार्थमावशयता^८ कार्यलिङ्गजननानुमानं प्रमाणं शास्त्रं दर्शितं भवति ।

प्रतीतिमानादेव सिद्धो योऽर्थः स इह वाचक इति दर्शयितुम् ।- एतच्च स्वभावहेतुत्वं कल्पितमिष्टम्, न वास्तवम्, शशिनो विकल्पविज्ञानविषयत्वस्याऽऽव्यवसानिकत्वात् । अन्यथाऽनुमानो निराकृतान्नास्य पुनरिदं स्पष्टमिति ॥

स्वशब्देनाहमवचनेन प्रकृतत्वात्साध्यस्यात्मा गृह्यते इति अभिप्रायेणाह—प्रतिज्ञायंस्यात्मीय इति । तेन निराकृतं इति तदुपस्थापितेनानुमानप्रामाण्येन निराकृतं इति द्रष्टव्यम् । कथं निराकृतं इत्याह—वाक्यमिति । यस्माद एतद् वाक्यं प्रयुज्यमानं सद् वक्तुं शब्दप्रत्ययस्य शब्दप्रभवस्य ज्ञानस्य सदर्भत्वं सत्यार्थत्वमिष्टं सूचयति प्रकाशयति ।

प्रयुक्तमपि कथं तथाकरोतीत्याह—तथा हीति । नोच्चारयेदुच्चारयितुं नाहंनि, अपार्थक्यत्वादिति बुद्धिस्थम् । वचनेत्यादिना त्वेतदेव व्यनक्ति—न सर्वं वचनं प्रयुज्यमानं तथाकारि यथा सर्वं निष्पन्ना ब्रवीतीति वचनमित्याह—योऽपीति । श्रुयंस्मात् । कथं तथादर्शयसुच्चारयतीत्याह—यद्येतदित्यादि । भवतु वाक्यप्रभव वाक्यार्थालम्बनं ज्ञानं सत्यार्थम्, तथापि कथमनुमानप्रामाण्यं वचनेनोपस्थाप्यते येनानुमानप्रामाण्यप्रतिषेधस्तद्वचनोपस्थापितानुमानप्रामाण्यं

^१ प्रमाणम् । अत्र A. B D P H E N

^२ स चानुमा० C.

^३ शब्दस्य प्रत्य० A B. C D F H. E. N

^४ ब्रवीति वक्ति B

^५ अन्यसत्यानि A

^६ 'एतदेव' इत्यादि 'भवन्ति' इत्यन्तं सूत्रत्वेन H प्रती मुद्रितम् । किन्तु नास्त्येतत् सूत्रम्—स०

^७ अनुमानप्रामाण्यनिषेधलक्षणम्—टि०

^८ यथा A.

^९ आदर्शयिता—A.

तस्मात् 'नानुमान प्रमाणम्'—इति श्रुता शब्दस्य प्रत्ययस्यासन्नर्थो^१ ग्राह्य उक्त । असदर्थत्वमेव ह्यप्रामाण्यमुच्यते, नान्यत् । शब्दोच्चारणसामर्थ्याच्चार्याविनाभावी स्वशब्दो दक्षित । तथा च 'सन्नर्थो' दक्षित । 'तत' 'कल्पितादर्थकार्याच्छब्दाच्छब्द' प्रत्ययार्थस्या नुमित सत्त्वं प्रतिज्ञायमानमसत्त्वं प्रतिबध्नाति ।

—सदर्थ स्ववचनानुमितेन सत्त्वेनासत्त्वं बाध्यमान^२ स्ववचनेन बाधितमुक्तमित्ययमर्थः ।

अग्रे स्वाह—अभिप्रायकार्याच्छब्दाज्जात ज्ञानमभिप्रायालम्बनम् । सदर्थमिच्छत शब्दप्रयोग । तेनाप्रामाण्यं प्रतिज्ञात बाध्यत इति ।

निराश्रयमाण स्ववचननिराहृतो भवतीत्याशङ्क्याह—तथा च सतीति—शब्दज्ञानस्य सत्पार्यत्वप्रतिपादनाभिप्रायण बावयोच्चारणप्रकारे सति । ग्राह्यवस्तुना^३तरीयक तदविनाभाविन दर्शयता सत्पार्यं दक्षयितव्यं दक्षयितुं युज्यते शक्यत इत्यर्थः । यत् एव ततस्तस्मात् । ग्राह्यायकार्यादिति सति भेदे तदुत्पत्त्यैव नातरीयकत्वसम्भवादिति भावः । शब्दमिति प्रकृतत्वाज्ञान कार्यालम्बन शब्दरूपकार्यालम्बनमिति हेतुभावेन विषयणमनुमान प्रमाणं दक्षित प्रकाशित भवति ।

तस्मादित्यादिनोपसहरति ।

नन्वनुमानस्याऽऽहन् ग्राह्य इति युज्यते वक्तुम् । तर्हि शब्दस्य प्रत्ययस्येत्युक्तमिति चेत् । नैव दोषः । शब्दस्यापि प्रत्ययस्योक्तेन न्यायनानुमानत्वात् । सर्वानुमानप्रामाण्यप्रतिषेधे चास्यापि प्रतिषिद्धत्वात् । अस्मैव चानुमानस्यानुमानप्रामाण्यप्रतिषेधलक्षणप्रतिज्ञार्थबाधकत्वादुपन्यासो युक्तरूपः ।

यद्येवमप्रामाण्यमुक्तम् तच्च बाध्य[66b]त इति वक्तुं युज्यते । तत्किमेवमुक्तमित्याह—अतदर्थत्वमिति । हीति परमात् । आस्तामसन् ग्राह्योऽभिहितं किमत इत्याह—शब्देति । यो हेताववधारणे वा । शब्दोऽप्यतस्तथा दक्षितस्तथापि किमायातमित्याह—तथा चेति शब्दस्य ग्राह्यार्थाविनाभावप्रदर्शनप्रकारे सति सन्नर्थोऽप्यवश्यं दक्षितः । सदर्थत्व प्रामाण्यलक्षणं दक्षितमिति यावत् । तस्य सदर्थत्व प्रदर्शयतां बाधा तु कथमित्याह तत इति । शब्दप्रत्ययस्य योऽर्थो ज्ञानानुमानप्रामाण्यलक्षणस्तस्यानेनैव शब्दलिङ्गेनानुमानेनानुमित सत्त्वं वक्तुं प्रतिज्ञायमानमसदर्थमप्रामाण्यलक्षणं कर्मभूतं प्रतिबध्नाति । निराकरोतीति वक्तव्ये प्रतिबध्नातीति श्रुत्या परमार्थतोऽप्रयावास्तवत्वाच्च बाधा विन्त्येवदुपस्थापितेनरयो परस्परप्रतिवध इति शूचयति ।

१ 'स्यासन् ग्राह्य उक्तो A P H N

२ सन्नर्थो—E.

३ 'नानुमान प्रमाण' इत्यस्याच्छब्दाद्योऽर्थो बुध्यते तेन जनितो 'नानुमान' इत्यादिशब्द न प्रत्ययानि नास्तिको व्यभिचारान्—टि०

४ अप्यारोपितः—टि०

१ 'च्छब्दप्र० A

२ बाध्यमान A B P H E N

तदयुक्तम् । यत इह प्रतीते स्वभावहेतुत्वम्, स्ववचनस्य च कार्यहेतुत्व कल्पितमिष्टम् । न वास्तवम्^१ । अभिप्रायकार्यत्व च वास्तवमेव शब्दस्य । ततस्तदिह न गृह्यते ।

किञ्च । यथा—अनुमानमनिच्छन्^२ बहुचक्षुभिचारित्व धूमस्य न प्रत्येति, तथा शब्दस्याप्यभिप्रायाव्यभिचारित्व न प्रत्येभ्यति । बाह्यवस्तुप्रत्यायनाय च शब्द प्रयुज्यते । तत्र शब्दस्याभिप्रायाविनाभावित्वाभ्युपगमपूर्वक शब्दप्रयोग ।^३ अपि च, न स्वाभिप्राय-निवेदनाय शब्द उच्चार्यते, अपि तु बाह्य^४ सत्त्वप्रतिपादनाय, तस्माद् बाह्यवस्तुविनाभावित्वाभ्युपगमपूर्वक शब्दप्रयोग । तत पूर्वकमेव^५ व्याख्यातमनवद्यम्^६ ॥

इति चत्वारः पक्षाभासा निराकृता भवन्ति ॥५३॥

एव^७ सति—अनिराकृतप्रहणेनान्तरोक्ताश्चत्वार पक्षाभासन्त इति पक्षाभासा निरस्ता भवन्ति ॥

सप्रति पक्षलक्षणपदानि येषां व्यवच्छेदकानि तेषां व्यवच्छेदेन यादृशः^८ पक्षार्थो लभ्यते^९ वशंयितुं व्यवच्छेद्यान् सक्षिप्य दर्शयति—

नग्ननुमानप्रामाण्यमसद्य बाधते न तु स्ववचन तत्त्वस्य स्ववचननिराकृतोदाहरणमिद-मुक्तमित्याशङ्क्य स्ववचननिराकृत इत्यत्र यादृशोऽर्थो विवक्षितस्त दर्शयति तदेवमिति । अत्रेति स्ववचननिराकृते । यथानुमान न प्रामाण्यमित्यत्र ।

स्वाभिप्रायेणैव व्याख्याय अन्ये स्थित्यादिना पूर्वव्याख्यानं रूपयितुमाह । तुना स्वव्याख्यानाद् वैसदृश्यमाह ।

न वास्तवमिति श्रुतो यदीद वास्तवमनुमान स्यात्तदानुमाननिराकृतोदाहरणान्न पुनगुच्येतेति । किञ्चेति वक्तव्यातराभ्युच्यते । बाह्यवस्तुप्रत्यायनाय चेति चकारोऽपि वक्तव्यातरसमुच्यते । यत एव तत्तस्मात् । स्वस्योच्चारयितुमभिप्रायो वक्तुकामता, तदव्यभिचारित्वाभ्युपगम पूर्वो यस्य तथा न भवति । पूर्वं बाह्यवस्तुप्रत्यायनायेत्यनेन सामर्थ्यान्न स्वाभिप्रायप्रत्यायनायेत्युक्तमपि स्फुट दर्शयितुं तत्र शब्दस्याभिप्रायाविनाभावित्वाभ्युपगमपूर्वक शब्दप्रयोग इत्यनेन सामर्थ्याद् बाह्यवस्तुविनाभावित्वाभ्युपगमपूर्वक इति दर्शितमपि साक्षाद् दर्शयितुमपि चेत्यादिनोपक्रमते । अपि चेति पूर्वोक्तस्य वक्तव्यान्तरस्योक्तस्य स्पष्टीकरणम् । यत्राप्यसत्त्वप्रतिपादनाय शब्द प्रयुज्यते तत्रापि विवक्षितसत्त्ववि-विस्तस्यान्यसत्त्वस्य प्रतिपादनाद् बाह्यसत्त्वप्रतिपादनायेत्युक्तम् । यद्वा सत्त्वप्रहणस्योप-

^१ वास्तवमिति C. D

^२ अयव्य० D

^३ 'अपि च इति यस्मादर्थेऽव्ययम्—टि० । 'अपि च इत्यारम्भ 'शब्दप्रयोग' इत्यन्त पाठो नास्ति—B

^४ बाह्यवस्तुसत्त्व A B C D P. H E N

^५ पूर्वमेव E.

^६ व्याख्यानम् A B C D P H E N

^७ एव सति—A. P. N

^८ पक्षो—C

‘एवं सिद्धस्य, असिद्धस्यापि साधनत्वेनाभिमतस्य, स्वयं वादिना तदा साधयितुमनिष्टस्य, उक्तमात्रस्य, निराकृतस्य च विपर्ययेण साध्यः । तेनेव स्वरूपेणाभिमतो वादिन इष्टोऽनिराकृतः पक्ष इति पक्षलक्षणमनवद्यं^१ दशितं भवति ॥५४॥

एवम—इत्यनन्तरोक्तक्रमेण^२ । सिद्धस्य विपर्ययेण विपरीतत्वेन हेतुना साध्यो द्रष्टव्यः । यस्मादर्थतः सिद्धोऽर्थो विपरीतः, स साध्य इत्यर्थः । सिद्धश्च विपरीतोऽसिद्धस्य । तस्माच्च असिद्धः साध्यः । असिद्धोऽपि न सर्वोऽपि तु साधनत्वेनोक्तस्यासिद्धस्यापि विपर्ययेण । स्वयं वादिना साधयितुमनिष्टस्य असिद्धस्य विपर्ययेण । तथा उक्तमात्रस्य असिद्धस्यापि विपर्ययेण । तथा निराकृतस्यासिद्धस्यापि विपर्ययेण साध्यः ।

यश्चायं पक्षश्चभिर्ध्वजच्छेद्यं रहितोऽर्थोऽसिद्धः^३ साधनं वादिन स्वयं साधयितुमिष्ट उक्तोऽनक्तो वा प्रमाणरनिराकृत साध्यः, स एवासौ स्वरूपेणैव स्वयमिष्टोऽनिराकृत एतैर्पक्षैश्चकत इत्यर्थः । यश्चायं साध्यः स पक्षः^४ इति उच्यते । इतिशब्द एवमर्थः । एव पक्ष-लक्षणमनवद्यमिति । अविद्यमानमवद्य बोधो यस्य तदनवद्यम् । वसितं कथितम् ॥

त्रिरूपलिङ्गाख्यान परिसमाप्य^५ प्रसङ्गापत्तौ च पक्षलक्षणमभिधाय हेत्वाभासान् वक्तुकामस्तेषां प्रस्ताव रचयति त्रिरूपेत्यादिना—

त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परार्थानुमानमित्युक्तम् । तत्र त्रयाणां रूपाणामेकस्यापि रूपस्यानुक्तौ साधनाभासः ॥५५॥

एतदुक्तं भवति—त्रिरूपलिङ्गं^६ वक्तुकामेन स्फुटं तद्वक्तव्यम् । एव च तत् स्फुटमुक्तं

रक्षणवाद बाह्यसत्त्वप्रतिषादनार्थेऽपि द्रष्टव्यम् । सर्वेषां न स्वामिप्रापय सत्त्वमसत्त्व वा प्रतिपादयितुं सादप्रयोग इत्यन[न] हेतुम् । यत् एव तत्तत्तस्मात्पूवकमेव यमया व्याख्यात-मनवद्यमपगतदोषम् ॥

इति चरकार वसाभासा निराकृता भवतीति मूल व्याचक्षाण आह—एवमिति । निरस्ता भवति पक्षत्वेननि प्रस्तावात् ॥

पक्ष इत्युच्यते व्यक्तीत्रियेन इति व्युत्पत्त्यनि भावः ॥

ननु त्रिरूपलिङ्गाख्यानं प्रकृतमुक्तमेव । तन् किं हेत्वाभासाख्यानमप्रकृतं त्रियत

^१ एव नास्ति B P H

^२ रक्षणमवद्य II P

^३ ० रोजनन क्रमेण B C D

^४ ‘असिद्धो इत्यादिपदानन्तरं A प्रती D प्रती च सख्याद्वा इत्ता वज्जन्त—म०

^५ ‘इति नास्ति A B D P. H E N

^६ समाप्य E.

^७ त्रिरूपलिङ्गाख्यानं वक्तुं A. B P. H E. N

भवति यदि तच्च, तत्प्रतिरूपक^१ चोच्यते । हेयज्ञाने^२ हि तद्विधितमुपादेयं सुज्ञातं भवतीति ।
'त्रिरूपलिङ्गाख्यानं^३ परार्थमनुमानम्'^४ [३१] इति प्राग् उक्तम् ।

तनेति तस्मिन् सति । त्रिरूपलिङ्गाख्याने परार्थानुमाने^५ सतीत्यर्थः । त्रयाणां रूपाणां
मध्ये एकस्याप्यनुवर्ती । अपिशब्दाद् द्वयोरपि । साधनस्य आभासः सदृशः साधनस्य, न
साधनमित्यर्थः । त्रयाणां रूपाणां न्यूनता नाम साधनदोषः ॥

उक्तान्यसिद्धौ संदेहे वा प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः ॥५६॥

न केवलमनुवर्तमानतावप्यसिद्धौ संदेहे वा । कस्येत्याह—प्रतिपाद्यस्य प्रतिवादिन,
प्रतिपादकस्य च वादिनो हेत्वाभासः ॥

अथ^६ कस्यैकस्य रूपस्यासिद्धौ संदेहे^७ वा किसलको हेत्वाभास इत्याह—

एकस्य रूपस्य धर्मिसंन्यस्यासिद्धौ संदेहे^८ वाऽसिद्धो हेत्वाभासः ॥५७॥

इत्याशङ्क्याह—एतदुक्तं भवतीति । त्रिरूपलिङ्गाख्यानस्य स्फुटाभिधानार्थत्वं चोपलक्षणं
तेन विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं चेति द्रष्टव्यम्, सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिवत्त्वादोष(दिपु)
विप्रतिपत्तिदर्शनात् ।

सङ्ख[67a]श साधनस्येत्यर्थक्यनमेतद । व्युत्पत्तिस्त्वाभासनमाभासः प्रतिभासः, साधन-
स्येवाभासः प्रतिभासोऽप्येति तथा । न्यूनता ऊनत्वमपरिपूर्णता । कस्येत्याकाङ्क्षायामाह—
त्रयाणामिति । यस्मादेकस्य द्वयोर्वाऽनुवर्ती त्रीणि परिपूर्णं प्रतिपादितानि न भवन्ति तस्मात्त्र-
याणां न्यूनतेत्यर्थः ।

ननु हीनाङ्गत्वं न साधनदोषः । विद्यमानेऽपि हि रूपत्रये द्वयोरैकस्य वा वक्त्राऽन-
भिधाने सति न्यूनतायाः सम्भवात् । तत्कथं वक्तुदोषः साधनदोष इत्युच्यते इति चेत् ।
सत्यम्, केवलं नात्र साधनशब्देन लिङ्गमभिप्रेतम् । किं तर्हि ? तत्प्रतिपादकं वाक्यं तस्यै
चापरिपूर्णता दोषो भवत्येव । वक्तुदोषस्तु निमित्त[म]परिपूर्णताया इति किमवयवम् ?

एवमुपलक्षणार्थत्वादस्य यथाऽऽयतमेनापि रूपेण हीनत्वान्न्यूनता साधनदोषस्तथा हेतु-
दाहरणादप्याधिक्यं साधनदोषो वातिककारस्याभिप्रेतो द्रष्टव्यः, उभयत्रापि त्वसाधनाङ्ग-
वचनाद् वादिना निग्रहो विवक्षित इत्यपीति ॥

प्रतिपाद्यस्येत्यादिना प्रतिपाद्यप्रतिपादकशब्दयोरेवार्थं व्याचष्टे । आचार्यस्य तु
प्रतिपाद्यस्य प्रतिपादकस्य च प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोश्चेति व्यस्तसमस्तनिर्देशोऽभिप्रेतः ।

^१ प्रतिरूपं बोध्यते A B P. H लिङ्गाभासम्—टि०

^२ हेयज्ञाने E ^३ परार्थानु—A B P H E N ^४ परार्थेऽनुमाने—C

^५ कस्य रूपं A, P. H E N हेत्वाभासोऽयैकस्य रूपं C.

^६ संदेहे वाक्यं स० A. ^७ संदेहे चासि० B C D. P. H. E.

एकस्य रूपस्येति । धर्मिणा सह सबन्ध धर्मिसबन्ध । धर्मिणि सत्त्व हेतो । तस्य असिद्धो सदेहे वा असिद्धसत्त्वको हेत्वाभास । असिद्धत्वादेव च धर्मिण्यप्रतिपत्तिहेतुः । न साध्यस्य, न विरुद्धस्य, न सशयस्य हेतुरपि त्वप्रतिपत्तिहेतुः । न कस्यचिदत प्रतिपत्तिरिति कृत्वा । अथ चायोंऽसिद्धसत्ताकरणादेव प्रतिपत्तव्य ॥

उदाहरणमाह—

यथा—अनित्यः शब्द इति साध्ये चानुपत्वमुभयासिद्धम् ॥५८॥

यद्यस्यादि । ^१अनित्य शब्द इत्यनित्यत्वविशिष्टे शब्दे साध्ये चाक्षुषत्वं चक्षुर्ग्राह्यत्वं शब्दे ^२द्वयोरपि धादिप्रतिवादिनोरसिद्धम् ॥

चेतनास्तरथ इति साध्ये सर्वत्वगपहरणे मरणं ^३प्रतिवाद्यसिद्धम्, विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोधलक्षणस्य ^४मरणस्यानेनाभ्युपगमात्, तस्य च तरुण्यसंभवात् ॥५९॥

चेतनास्तरथ इति तरुणा चैतन्ये साध्यः । सर्वास्त्वक् सर्वत्वक् । तस्या अपहरणे सति मरण दिगम्बररूपम्यस्त प्रतिवादिनो बौद्धस्यासिद्धम् ।

कस्मादसिद्धमिवाह—विज्ञान चेन्द्रिय चायुश्चेति द्वन्द्वः ^१ । तत्र विज्ञानं ^२चक्षुरादिजनितम् ^३ । कृपादिविज्ञानोत्पत्त्या प्रदनुमितं ^४कायात्तभूतं चक्षुर्मौलकादिस्थितं ^५ रूप

अयं हेत्वाभास कीदृशी प्रतिपत्ति प्रसूत इत्याह—असिद्धत्वादेवेति । तुशब्दार्थश्चकार । कथमेतत्प्राप्यत इत्याह—अयञ्चेति । औ यस्मादर्थे । कस्यादिचपि प्रतिपत्तिहेतुतया न सिद्ध इति असिद्ध उक्त इत्यभिप्रायः ॥

द्वयोरपि धादिप्रतिवादिनोरसिद्धमनिश्चितम् । अनन्य व्यधिकरणासिद्धोप्युक्तो द्रष्टव्यः । यथा राक्षोऽयं प्रासाद, वाकस्य काष्ण्यादिति । तस्यापि काष्ण्यस्य प्रासादे धर्मिणि उभयोरसिद्धत्वात्, केवलं तत्रासिद्धोऽप्यर्थधर्मिगतत्वेनोपादौनात् तथा व्यपदिश्यते ।

मनु व्यधिकरणमपि लिङ्गं गमकं दृष्टम् । यथा प्रत्यग्रशरावदशनं भ्रान्तिम[तु] प्रत्यग्रशरावत्तस्य भ्रान्तिमच्चत्रवत्त्वे । अस्य च हेतुत्वाद् । देश एव हि धर्मो अविदूरकुलालसम्बन्धित्व साध्यम् तस्य च धर्मिण प्रत्यग्रशरावत्सम्बन्धित्व भ्रान्तिमच्चत्रसम्बन्धित्वञ्च धर्मो भवत्येव । न त्वत्र कुलालस्य धर्मिण सद्भाव साध्यते, येनैव तदुच्यतेति ।

तथा, विशयणासिद्धविशय्यासिद्धावप्यनर्नवोक्तौ द्रष्टव्यौ । यथाअनित्य शब्दोऽनित्य-

^१ नित्य II

^२ द्वयोर्द्वयोरपि B

^३ मरणादिनि प्रति० C.

^४ स्नानेन मरणस्याभ्यु० C

^५ चायुश्च रूपा० A P H चायुश्च तत्र B N

^६ विज्ञानचक्षु—B

^७ जयित—B चक्षुरादिविज्ञान रूपा० E चक्षुरादिज्ञान रूपा० C

^८ कर्मान्तं B P

^९ स्थितरूपम्—A B P. H N

सन्दिग्ध्यम् । आयुरिति लोके प्राणा ^१ उच्यन्ते । न चागमसिद्धमिह युज्यते वस्तुम् । अतः ^२ प्राणस्वभावमायुरिह । तेषां निरोधो निवृत्तिः । स लक्षणं तत्त्वस्य तत् तथोक्तम् । तथाभूतस्य मरणस्य अनेन बौद्धेन प्रतिज्ञातत्वात् ।

यदि नामैव तथापि कथमसिद्धमित्याह—तस्य च विज्ञानादिनिरोधात्मकस्य ^३ तद्व्य-
सम्भावात् । सत्तापूर्वको निरोधः । ततश्च यो विज्ञाननिरोधः तद्व्यञ्छेत् स कथं विज्ञानं
नेच्छेत् । तस्माद् विज्ञानानिष्टेनिरोधोऽपि नेष्टस्तरूपः ।

ननु च शोषोऽपि मरणमुच्यते । स च तद्यु सिद्धः । सत्यम् । केवलं विज्ञान-
सत्ताया ^४ व्याप्तं यत् मरणं तद्विह हेतुः । विज्ञाननिरोधश्च तत्सत्ताया व्याप्तः, न शोयमात्रम् ।
ततो ^५ यन्मरणं ^६ हेतुस्तत् तद्व्यवसिद्धम् । यत् ^७ सिद्धं शोषात्मकं तद्वहेतुः ।

दिग्गम्बरस्तु साध्येन ^८ 'व्याप्तमव्याप्तं' वा मरणमविचिष्य मरणमात्रं हेतुमाह ।
तदस्य वादिनो हेतुभूतः ^९ 'मरणं न ज्ञातम् । अज्ञानात् सिद्धं शोयरूपम्, शोयरूपस्य मरणस्य
तद्यु दशनात् । प्रतिवादिनस्तु ज्ञातमनोऽसिद्धम् । यथा तु वादिनोऽपि ज्ञातं तदा वादिनो-
प्यसिद्धं स्यादिति ग्याय ॥

धेयत्वे सति प्रमेयत्वात् । अनित्यं शब्दः प्रमेयत्वे सति अनभिधेयत्वादिति विशेषणविशिष्टस्य
रूपस्य तत्र घमिणि द्वयोरपि चादिप्रतिवादिनोरसिद्धत्वात् । केवलं तत्रासिद्धो विशेषण-
विशिष्टतयोपात्तस्य रूपस्य तथाऽसिद्धस्तथा तथा व्यपदिश्यत इति ॥

चेतना इति । चेतयन्त इति चेतना । दिश एवागम्बरं येषामिति व्युत्पत्त्या दिग्गम्बरा
क्षणका उच्यन्ते । तं विभ्रमाणसमधिगतमिन्द्रियमित्याह—रूपादीति । सत्त्वव्येषु
कारणेष्वव्यापृते चक्षुरादी रूपादिज्ञानमनुत्पद्यमानं स्वोत्पत्ती कारणा[67b] तरमपेक्षणीय
सूचयति । प्रणिहिते तु चक्षुरादी जायमानं तत्रस्य तत् किमपि कारणमस्तीति व्यापयति ।
अत एवाह—कामान्तर्भूतं कायाश्रितम् । सामान्येनोक्तं कायाश्रितत्वं । विशिष्टज्ञानाभि-
प्रायेणोक्तं विशिष्टाश्रयाश्रितत्वं दशयति चक्षुरिति । आदिशब्देन रसनादिपरिग्रहः ।
प्रसन्नापदिरपि सद्भावात्त गोलकादिरेवेन्द्रियमिति भावः । किमायुरित्याह—आयुरिति आयु-
शब्देनेत्यर्थः । लोके व्यवहृत्तरि जने प्राणोऽतश्चरीरे रसमल्लासूना प्रेरणादिहेतुरेकं सन्
क्रियाभेदोद(भेदाद)पानादिसञ्ज्ञा लभत इति तत्तदवस्थाविवक्षया प्राणा इति बहुवचनम् ।

नन्वागमे जीवितेन्द्रियमायुरित्युक्तम् । तत्किमर्थं व्याख्यायत इत्याह—न चेति ।
धोऽवधारणे हेतौ वा । यत एवमतः कारणात् । इह प्रमाणसिद्धवस्तुपदर्शनप्रस्तावे तथाभू-

१ उच्यन्ते—B

२ प्रमाणस्व० H

३ तद्व्यवभावात्—B

४ सत्ताया A

५ तत्र A

६ मरणहेतु—A B P. H N.

७ यच्च D

८ विज्ञानेन्द्रियायुनिरोधलक्षणम्—टि०

९ शोषलक्षणम् ।

१० हेतुज्ञातत्वं A, विज्ञानेन्द्रियायुनिरोधलक्षणम्—टि०

अचेतनाः सुखादय इति साध्य उत्पत्तिमत्त्वम्, अनित्यत्वं^१ वा सांख्यस्य स्वयं वादिनोऽसिद्धम् ॥६०॥

अचेतना सुखादय इति—सुखमादिर्येषां दुःखादीनां ते सुखादय । तेषामचेतन्ये साध्ये उत्पत्तिमत्त्वम्, अनित्यत्वं वा लिङ्गमुपन्यस्तम् । य उत्पत्तिमन्तोऽनित्या वा ते न चेतना । यथा ह्वादयः । तथा चोत्पत्तिमन्तोऽनित्या वा सुखादयस्तस्मादचेतना । चेतन्य तु पुरुषस्य^२ स्वरूपम् । अत्र चोत्पत्तिमत्त्वमनित्यत्वं वा पर्यायेण हेतुर्न युगपत् । तच्च द्वयमपि साध्यस्य वादिनो न सिद्धम् । परार्थो^३ हि हेतुपन्यास । तेन य परस्य सिद्धः ॥ हेतुर्न क्तव्यः । परस्य चासत् उत्पाद उत्पत्तिमत्त्वम्, सतश्च निरन्वयो विनाशोऽनित्यत्वं सिद्धम् । तावुश्च य द्वयमपि साध्यस्यासिद्धम् । इहाप्यनित्यत्वं चोत्पत्तिमत्त्वसाधनाज्ञानाद् वादिनोऽसिद्धम् । यदि ह्वनित्यत्वं चोत्पत्तिमत्त्वयो^४ प्रमाण्यं वादिनो^५ ज्ञात स्याद्^६ तदा वादिनोऽपि सिद्ध स्यात् । ततः प्रमाणापरिज्ञानादिव वादिनोऽसिद्धम् ॥

सहिष्णुसिद्धं श्रियितुमाह—

तथा स्वयं तदाश्रयणस्य वा सदेहेऽसिद्धः ॥६१॥

स्वयमिति हेतुरात्मन सदेहेऽसिद्धः । तदाश्रयणस्य^७ चेति—तस्य हेतुराश्रयणम्—आधीयतेऽस्मिन् हेतुरित्याश्रयण हेतोऽप्यतिरिक्त आश्रयभक्त^८ साध्यधर्मी कथ्यते । तत्र हि

तत्त्वं रूपस्य । विज्ञानसत्तयाः स्थाप्य यदिति यस्मिन् मरणऽवश्यं प्रागासीद् विज्ञानम्, तद् विज्ञानसत्तयाः स्थाप्यमुक्तम् । तच्च स्वाद्योऽप्यपरिस्पन्दादिविगमलक्षणम् । शिगम्बरस्यापि कथं सिद्धमित्याह—अज्ञानादिति । चैतन्याव्यभिचारिणो मरणस्याज्ञानात् । अननैतदाह—यदि तेन साध्यव्याप्त मरण मरणशब्दमात्रसमता विभक्त शोषमात्राद् भेदेन विभेक्षित स्यात् केवलमज्ञानात्तत्सिद्धमुच्यते इति ।

एतदेवाह—यदा स्थितिः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

सुखमनुकूलवेदनीयम् । आदिशब्दादिच्छादेषादिरपरिग्रहः । पुरुषस्य साध्यपरित्यक्तत्वात् । 'पुरुषश्चेतयते बुद्धिरध्यवस्यतीति' सिद्धात्तात् । साध्यस्य सत्यया पञ्चविंशतितत्त्वानीत्यनया व्यवहरतीति साध्यो योगरुद्धिरनया, कपिल एव तथोच्यते ।

ननूत्पत्तिमत्त्वं कृतवत्त्वम् वा स्वसिद्धमेव तेनोपयसनीयमुपयस्य च । तत्त्वं वाचसिद्ध-
तेत्याह—परार्थो^९ हीति । ह्येवमात् । परार्थं परप्रतिपत्तिप्रयाजन । निरन्वय सर्वोच्छेदः ।

^१ अनित्यं B P H E N

^२ स्व रूपम्—A B P H N

^३ परार्थो हि ॥

^४ प्रमाण A 'C P H E N'

^५ विज्ञान C

^६ 'तदा' तानि A. P H E N

^७ स चेति A B C D P H E

^८ आश्रयभूतसा ० E.

हेतुर्वन्तमानो गमकत्वेनाधीयते । तस्याध्ययनस्य सदेहे सदिग्ध ॥

१ आत्मना सदिह्यमानमुदाहर्तुमाह—

यथा वाष्पादिभावेन सदिह्यमानो भूतसंघातोऽग्निसिद्धाद्युपदिश्यमानः

२सदिग्धासिद्धः ॥६२॥

ययति । वाष्प आदिर्यस्य स वाष्पादि । तद्भावेन वाष्पादित्वेन सदिह्यमानो भूतसंघात इति भूतानां पुष्टिव्यादीनां संघात समूह । अग्निसिद्धो—अग्निसिद्धयाम् उपादी-यमानोऽसिद्धः ।

एतदुक्तं भवति—यथा धूमोऽपि वाष्पादित्वेन सदिग्धो भवति तदाऽसिद्धः, गमकरूपा-निश्चयात् । धूमतया निश्चितो ३वह्निजन्यत्वाद् गमकः । यथा तु सदिग्धस्तदा न गमक इत्यसिद्धतादयो दोषाः ॥

आध्ययनासिद्धमुदाहरति—

यथेह निकुञ्जे* मयूरः केकायितादिति ॥६३॥

ययति । इह निकुञ्ज इति घर्मी । पर्वतोपरिभागेन तिर्यङ्गनिपतेन प्रच्छादितो भूभागो निकुञ्जः । मयूर इति साध्यम् । केकायितादिति हेतुः । केकायित—मयूरध्वनिः ॥

न तु विनष्टस्यापि सत्त्वरजस्तमोरूपेणानुगम इष्टः । न केवलं पूर्वमेवेत्यपिशब्दः । अनिरय-त्वात्पत्तिमत्त्वयोपत्ताधनं प्रमाणं तस्य (स्याऽ) ज्ञानादनिश्चयात् । यदीत्यादिर्नैतदेव द्रव्यमिति ॥

स्वयमित्यात्मन इति पठ्यन्तस्यानुवर्तते । हेतोश्च प्रकृतत्वाद् हेतोरिति विवृणोति । आधीयते साधनत्वेनोपाधीयते अस्मिन्निति ॥

यस्यात्मन सदेहः स आत्मना सदिह्यमानो भवतीत्यभिप्रायणाह—आत्मना सदिह्य-मानमिति । आदिशब्देन नीहारादिपरिग्रहः ।

ननु यद्यसौ परमार्थतो धूमस्तदा सदेहेऽपि किं न गमक इत्याह—एतदुक्तं भवतीति । किं तद् गमकं रूपं येनानिश्चित इत्याह—वह्नीति । यथा स्वित्पादिनोक्तमेव स्पष्टयति । तदा न गमक इति वृत्तश्चायमाशयो वह्निज-यावत्स्यैव गमकत्वनिबन्धनस्य तदाऽनिश्चितत्वात् ।

एतेन सदिग्धविशयभासिद्ध सन्दिग्धविशय्यासिद्धश्चोक्तो द्रष्टव्यः । [६४a] यथा पङ्खादिसत्त्वसदेहे मयूरशब्दोऽप्यपङ्खादिमत्त्वे सति अवर्णात्मकत्वात् । अवर्णात्मकत्वे सति

१ स्वात्मना A B C D P E H N

२ 'सदिग्धासिद्ध' नास्ति C.

३ वह्निकायंत्वाद्ग० C.

* निकुञ्ज—C.

१ कथमयमाश्रयणासिद्ध इत्याह—

तदापातदेशविभ्रमे ॥६४॥

तदापात^१ इति । तस्य केकायितस्यापात^२ आगमनं तस्य देशः ॥ उच्यते यस्याद् देशादागच्छति केकायितम् । तस्य विभ्रमे व्यामोहे सत्ययमाश्रयणासिद्धः । निरन्तरेषु बहुषु निवृज्जेषु सन्तु यदा केकायितापातनिवृज्जे^३ विभ्रमः— किमस्मान्निवृज्जात् केकायित-
मागतम्, आहोस्त्विदग्न्यस्माविति^४, 'तदायमाश्रयणासिद्ध इति ॥

धर्मिणोऽसिद्धावप्यसिद्धत्वमुदाहरति—

धर्म्यसिद्धावप्यसिद्धः—यथा सर्वगत आत्मेति साध्ये सर्वत्रोपलभ्य-
मानगुणत्वम् ॥६५॥

यवेति । सर्वस्मिन् गतं स्थितं सर्वगतो व्यापीति यावत् । व्यापित्व आत्मनः साध्ये सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वं लिङ्गम् । सर्वत्र देश उपलभ्यमानाः सुखदुःखेच्छाद्वेषादयो गुणा यस्यात्मनस्तस्य भावस्तत्त्वम् । न गुणा गुणिनमन्तरेण दत्तन्ते । गुणानां गुणिनि समवायात् । निष्प्रियश्चात्मा । ततश्च यदि व्यापी न भवेत् कथं इक्षिणापय उपलब्ध्या सुखादयो मध्यदेश उपलभ्येरन् । तस्मात् सर्वगत आत्मा ।

तद्विह वीढस्यात्मैव न सिद्धं, विमुक्तं सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वं सिध्येत् तस्येत्यसिद्धौ^५ हेत्वाभासः । पूर्वमाश्रयणसंदेहेन धर्मिणि संदेह उच्यते । सप्रति त्वसिद्धो धर्म्यवत् इत्यन-
योविशेषः ।

पद्मादिमत्त्वादिति । उभयत्रापि विशेषणविशिष्टस्य रूपस्य वादिप्रतिवादिनोर्द्वयोरप्यनिश्चितत्वात्वेनैव विशेषणसन्देहेन च विशेषणविशिष्टान् रूपेणासिद्ध इति तथा व्यपदिष्यत इति ॥

पर्वतोपरिभागेन तिर्यग्निर्गतेनेन च भूभाग इति चोपलक्षणं द्रष्टव्यम् । न तु तथापि च एव निवृज्जं, पर्वतगह्वरदेशस्यैव निवृज्जदाब्दाभिलष्यत्वात् ॥

यस्याद् देशादागच्छतीति वचनव्यवस्था चोत्पन्नं सत्यद्वयवृत्तिवत् सत्यस्य तान् जनयति, स च जलतरङ्गन्यायेन आत्रदेशमागतो मुहीत इति दर्शयति ॥

द्वेषादीत्यत्रादिग्रहणं बुद्धिप्रयत्नादीनां ग्रहणम् । "सामान्यवान् गुणं सयोगविभाग-
योरनगो न वारणम्" इति गुणलक्षणयोगाद् युजाः । समवायात्समवतत्वात् । प्रतिपिधाना

१ कथमाश्रयः A B P H E

२ तदापात—A

३ आगमः C

४ केकायितापातविभ्रमः A P H.

५ आहोस्त्विदस्मादिनि—A P H N

६ तदाश्रयः A, B P H E N

७ धर्मिणि (नि) हेतोः सम्बन्धस्य सत्यस्य असिद्धौ—टि०

तदेवमेकस्य^१ रूपस्य^२ धर्मिसम्बद्धस्यासिद्धावसिद्धो हेत्वाभासः ॥

तथैकस्य रूपस्यासपक्षेऽस्तच्चस्यासिद्धावनैकान्तिको हेत्वाभासः ॥६६॥

^१ तथाऽपरस्यैवस्य रूपस्य—^२ असपक्षेऽस्तत्त्वाख्यस्यासिद्धावनैकान्तिको हेत्वाभासः ।

एकोऽन्त एकाग्तो निश्चयः । स प्रयोजनमस्येत्येकान्तिक^३ । नैकान्तिकोऽनैकान्तिक । यस्मात् साध्यस्य न विपर्ययस्य निश्चयोऽपि तु तद्विपरीतः सशयः । साध्योत्तरयोः सशयहेतुर-
नैकान्तिक उक्तः ॥

य न समवाय इति । मिश्रित्यस्य च त्रियाया मूर्तद्रव्यवृत्तित्वात्, आश्रयश्चामूर्तत्वादिति सिद्धान्तस्थिते ।

किमुतेति निपातः किमुनरित्यस्यार्थे वर्तते ।

आश्रयणासिद्धधर्म्यसिद्धयोः कियान् भद इत्याशङ्क्य भदमुपपादयन्नाह—पूर्वमिति । अयमर्थः—पूर्वं परमार्थतो विद्यमानोऽपि हेत्वाधाररूपतया सन्देहादनिश्चित इति तद् धर्म्यसिद्ध उक्तः । सम्प्रति तु सर्ववैवासी धर्मस्वनासिद्ध उच्यत इति । धर्म्यसिद्ध एवाश्रयासिद्ध उच्यत इति । तेन नाश्रयासिद्धो नाम अन्य प्रभदः ।

अन्यथासिद्धस्त्वसिद्ध एव न भवतीति न तस्यान्तर्भावश्चिन्त्यते । तथा ह्यन्यथासिद्ध इति कोऽर्थः ? किमन्यथैव सिद्ध आहास्त्वित् अन्यथाऽपि सिद्धः ? ननु दृष्टान्यथैव, तदा शिक्षापयिषितविपर्ययेणैव सिद्ध उपपन्नो नानन प्रकारेणति विरुद्ध एव । अथान्यथाऽपि सिद्धः, तदैतस्मादयेनापि प्रकारेण सिद्धोऽयमित्ययमपि भविष्यति । न च साध्यमिति सन्दिग्ध विपक्षव्यावृत्तिरनैकान्तिक एवेति ॥

अनैकान्तिकलक्षणस्य व्युत्पत्तिमाह—एक इति । एक इति ब्रुवन्नेकस्ता(वश्चा)सी साध्य-
लक्षार्णकार्यविपर्ययत्वाद्गतश्च वषावसानहेतुत्वादावाङ्क्षोपपन्नहेतुत्वाद् वेति दर्शयति । समस्त पदमर्थञ्चाह—एकाग्तो निश्चय इति । साध्यतरयोरेकतरनिश्चयफल इत्यर्थः । तद्विरुद्धे चाय नञ् द्रष्टव्यः । यस्मादित्यादिनैतदेव स्फुटयति । यस्मादपक्षतोरित्यपादानं चैव पञ्चमी । किन्तु तद्विपरीतो निश्चयविपरीतः यत्तदोनित्यमभिसम्बधात्स इति द्रष्टव्यम् । न च सशय इत्याह—साध्येति ।

यद्वा कथमनैकान्तिको भवतीत्याह—यस्मादिति हेतुपञ्चमी । एकान्तिकप्रतिषेधेनान्य प्रतिपत्तिहेतुवक्तो नञोयमिप्रायेणाह—सशयहेतुरिति । तेन नासिद्धस्य तथात्वप्रसङ्गः । अथैकान्तनियतस्मादक इत्यन्त इति च निश्चयः प्रोक्तः । तथाहि सर्वोऽयं पदाद्यभेदः

^१ सर्वेष्वपि असिद्धेषु एक रूप पदाद्यमत्वमसिद्धम्—टि०

^२ धर्मिवद्ध० A P B H.

^३ तथा पर० A B P H

^४ विपक्षे—टि०

^५ ०मस्यैकान्तिक C D

तमुदाहरति—

यथा शब्दस्यानित्यत्वादिके धर्मे साध्ये प्रमेयत्वादिको धर्मः सपक्ष-
विपक्षयोः सर्वत्रैकदेशे वा वर्तमानः ॥६७॥

यथेत्यादिना । अनित्यत्वमादिर्यस्याऽसौ^१ अनित्यत्वादिको धर्मः । आदिशब्दादप्रयत्ना-
नन्तरीयकत्वं प्रयत्नानन्तरीयकत्वं^२ नित्यत्वं च परिगृह्यते । प्रमेयत्वम् आदिर्यस्य स
प्रमेयत्वादिकः । आदिशब्दादनित्यत्वम्, पुनरनित्यत्वम्, अमूर्तत्वं च^३ गृह्यते । शब्दस्य
धर्मिणोऽनित्यत्वादिके धर्मे साध्ये प्रमेयत्वादिको धर्मोऽनैकान्तिकः । चतुर्णामपि^४ हि विपक्षेऽ-
सत्त्वमसिद्धम् ।

तथाहि—अनित्य शब्द प्रमेयत्वात्, “घटवद्-आकाशवदिति प्रमेयत्वं सपक्षविपक्षव्यापि ।

अप्रयत्नानन्तरीयक शब्दोऽनित्यत्वात्, विद्युदाकाशवद् “घटवच्च—इत्यनित्यत्वं सपक्ष-
कदेशवृत्ति—विद्युदादावस्ति, नाकाशादौ,^५ विपक्षव्यापि—^६ प्रयत्नानन्तरीयके सर्वत्र भावात्^७ ।

अनित्यत्वात् प्रयत्नानन्तरीयक शब्दो घटवद् विद्युदाकाशवच्च—इत्यनित्यत्वं विपक्षक-
देशवृत्ति—विद्युदादावस्ति नाकाशादौ । सपक्षव्यापि^८ सर्वत्र प्रयत्नानन्तरीयके भावात्^९ ।

नित्य शब्दोऽमूर्तत्वाद् आकाशपरमाणुवत्,^{१०} कर्मघटवच्च । इत्यमूर्तत्वमुभयैक-
देशवृत्ति—उभयोरेकदेश आकाशे कर्मणि च वर्तते । परमाणौ तु सपक्षकदेशे घटादौ च
विपक्षकदेशे न वर्तते । मूर्तत्वात् घटपरमाणुप्रभृतीनाम् ।

निर्यास्तु परमाणवो^{११} वैद्यपिकैरभ्युपगम्यन्ते । ततः सपक्षास्तर्पता ।

एकस्मिन्ना (अ) गतेऽपत्तिपठे—निरयो वाऽनित्यो वेत्यादिरूपेण । स प्रयोजनमस्य स तथा । न
तथाऽनैकान्तिकः ॥

विपक्षेऽसत्त्वमसिद्ध सर्वत्रेति द्रष्टव्यम् । [68b] “सदकारणवन्नित्यम्” [वै० सू० ४
१ १] इति निरयलक्षणयोगासित्या इष्टा परमाणवः ॥

^१ ०र्यस्य सोऽनि० A B D P H E N ^२ ‘नित्यत्वं’ नास्ति B

^३ गृह्यन्ते B ^४ नास्ति ‘हि’—A B P H N

^५ प्रमेयत्वात्, आकाशवत् घटवदिति—A B D P H E N

^६ काशघटव० A

^७ इत आरम्भ ‘नाकाशादौ’ पर्यंत पाठो नास्ति B

^८ ० व्यापि सर्वत्र प्रयत्नानन्तरीयके भावात् C ^९ अनित्यत्वस्य—टि०

^{१०} व्यापि सप्त सर्वत्र C D ^{११} साध्यं सह त्रयात् योज्यते—टि०

^{१२} निरयत्वस्य—टि०

^{१३} वैद्यपिकैरभ्युप० C

अस्य चतुर्विधस्य पक्षधर्मस्यासत्त्वमसिद्ध विपक्षे । ततोऽनैकान्तिकता ॥

तथा—अस्यैव रूपस्य संदेहेऽप्यनैकान्तिक एव ॥६८॥

यथा चास्य रूपस्यासिद्धावर्नकान्तिकस्तथा अस्यैव विपक्षेऽसत्त्वारण्यस्य^१ रूपस्य संदेहेऽनैकान्तिक ॥

तमुदाहरति—

यथाऽसर्वज्ञः कश्चिद्विचक्षितः पुरुषो रागादिमान् वेति साध्ये वक्तृत्वादिको धर्मः सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकः ॥६९॥

यथेति । असर्वज्ञ इत्यसर्वज्ञत्व साध्यम् । कश्चिद्विचक्षित इति वक्तुरभिप्रेत पुरुषो धर्मः । रागा आदिर्यस्य द्वेषादे स रागादि । स यस्यास्ति स रागादिमान् इति द्वितीयं साध्यम् । ^२वाग्रहण रागादिमत्त्वस्य पुनर्वसाध्यत्वस्यापनार्यम् । ततोऽसर्वज्ञत्वे रागादिमत्त्वे वा^३ साध्ये प्रकृते वक्तृत्व—वचनशक्तिस्तदादिर्यस्योन्मेषमिमेपादे स वक्तृत्वादिको धर्मोऽनैकान्तिक ।

सदिग्धा^४ विपक्षाद् व्यावृत्तिर्यस्य स तथोक्त । असर्वज्ञत्वे साध्ये सर्वज्ञत्व विपक्ष । तत्र वचनादे सत्त्वमसत्त्व वा सन्दिग्धम् । अतो न ज्ञायते किं^५ वक्ता सर्वज्ञ उतासर्वज्ञ इत्यनैकान्तिक वक्तृत्वम् ।

ननु च सर्वज्ञो वक्ता नोपलभ्यते तत्कथं वचन सर्वज्ञे सविधम् ? अत एव

^१‘सर्वज्ञो वक्ता नोपलभ्यते’ इत्येवंप्रकारस्यानुपलम्भस्यादृश्यात्मविषयत्वेन^६ संदेहेहेतुत्वाद् ।^७ ततोऽसर्वज्ञविषययाद्वक्तृत्वादेर्व्यावृत्तिः सन्दिग्धा ॥७०॥

‘सर्वज्ञो वक्ता नोपलभ्यते’ इत्येवंप्रकारस्य—^८एवजातीयस्यानुपलम्भस्य संदेहेहेतुत्वाद् । कुत इत्याह—अवृद्ध^९ आत्मा विषयो यस्य तस्य भावोऽदृश्यात्मविषयत्व तैव संदेहेहेतुत्वम् ।

द्वेषादेरित्यादिग्रहणेन मोहादेर्ग्रहणम् ॥

अत एवानुपलम्भमात्रादेवेति सिद्धान्ति । अमुमेवार्थं मूलेन सत्यन्दयग्राह—सर्वज्ञ इति । तेनादृश्यविषयत्वेन हेतुना सन्देहेहेतुत्व सन्देहेहेतुत्वादिति । हेतुपञ्चमीमिदानीं व्याचष्टे—
यत इति ॥

^१ ० रूपरूपस्य C

^२ वेति ग्रह० C D

^३ मत्त्वे च साध्ये C

^४ सदिग्धवि० B

^५ ‘किं’ नास्ति A B D P. H E N

^६ सर्वज्ञैकदेशे वा सर्वज्ञो B P H

^७ संदेहे हेतु B P H E

^८ त्वादसर्व० B D P H E

^९ ० जातीयकस्य—B

^{१०} अदृश्यात्मा A B P H E N

यतोऽवृद्धयविषयोऽनुपलम्भः^१ सदेहेतुर्न निश्चयहेतुस्ततोऽसर्वज्ञविपक्षात् सर्वज्ञाद् वक्तृत्वा-
देव्यवृत्तिः सिद्ध्यति ॥

वक्तृत्वसर्वज्ञत्वयोर्विरोधाभावाच्च यः सर्वज्ञः स वक्ता न भवतीत्यदर्श-
नेपि व्यतिरेको न सिद्ध्यति, सदेहात् ॥७१॥

नानुपलम्भात्^२ सर्वज्ञो वक्तृत्वमसद् द्रुमः । अपि तु सर्वज्ञत्वेन सह वक्तृत्वस्य विरोधात् ।
एतन्न^३ । सर्वज्ञत्ववक्तृत्वयोर्विरोधो नास्ति । विरोधाभावाच्च कारणाद् व्यतिरेको न
सिद्ध्यति—इति सबन्धः ।

व्याप्तिमन्त व्यतिरेकं दर्शयति—यः सर्वज्ञ इति । साध्याभावरूपं सर्वज्ञत्वमनूद्य
‘स वक्ता न भवति’ इति साधनस्य अवक्तृत्वस्याभावो विधीयते । तेन साध्याभावः साधनाभावे
नियतत्वात्^४ साधनाभावेन व्याप्त उक्त इति । व्याप्तिमानीवृत्तौ व्यतिरेको विरोधे सति
वक्तृत्वसर्वज्ञत्वयोः सिद्ध्यते । न चास्ति विरोधः । तस्मात्तु सिद्ध्यतीति^५ । कुत इत्याह—
सदेहात् । यतो विरोधाभावः, तस्मात् सदेहः । सन्वेहाद् व्यतिरेकासिद्धिः ॥

कथं विरोधाभावः ?

द्विविधो हि पदार्थानां विरोधः ॥७२॥

‘होति यस्माद् द्विविध एव विरोधो नायः, तस्मात् वक्तृत्वसर्वज्ञत्वयोर्विरोधः ॥

कः पुनरतो द्विविधो विरोध इत्याह—

अविकलकारणस्य भवतोऽन्यभावेऽभावद्^६ विरोधगतिः^७ ॥७३॥

अविकलकारणस्येति । अविकलानि सप्तधाणि कारणानि यस्य स तथोक्तः । यस्य
कारणवैकल्याद्भावो ॥ तस्य केनचिदपि विरोधगतिः । तदर्थम् अविकलकारणग्रहणम् ।

अतः यः यस्यापि कारणताकस्य तस्यापि निवृत्तिरशक्या केनचिदपि कर्तुम् । तत्
कुतो विरोधगतिः ? एव तर्हि अविकलकारणस्यापि यत्कृतात् कारणवैकल्याद् अभावस्तत्र
विरोधगतिः ।

यस्य यद्विनाऽविकलकारणस्य फलं वर्णयति । एव तर्ह्युत्तरम् । तर्हि तस्मिन्
माले । एव बोद्धव्यमित्यर्थः । अपि सम्भावनायाम् । न्यायबलादेव सम्भावनायाम् इत्यर्थः ।
विरोधस्य गतिः प्रतिपत्तिः ।

^१ मगधे० A P H E N

^२ ‘मान्’ सदिग्य वक्तुं० B

^३ ‘एतन्न’ नास्ति E

^४ न स वक्ता भवति A P H E N

^५ साधर्म्यमावन B

^६ सिद्ध्यति । कुत A, P H E N

^७ द्विविधोऽपि द्विवि० D द्विविधोऽपि—B

^८ ‘भावः’ अभा० B, P H

^९ गतिरिति—C

तथा च सति यो यस्य विरुद्ध स तस्य किञ्चित्कर एव । तथा हि—शीतस्पर्शस्य जनको भूत्वा शीतस्पर्शान्तरजननाशक्ति प्रतिबन्धन् शीतस्पर्शस्य निवर्तको विरुद्धः । तस्माद्धेतु-
वैकल्यकारी विरोद्धो जनक एक निवर्त्यस्य । सहानवस्थानविरोधश्चायम् । ततो विरुद्ध-
योरेकस्मिन्नपि क्षणे सहावस्थान परिहर्तव्यम् । दूरस्थयोर्विरोधाभावाच्च निकटस्थयोरेव
निवर्त्यनिवर्तकभावः ।

तस्माद्यो यस्य निवर्तक स त यदि पर तृतीये क्षणे निवर्तयति । प्रथमे क्षणे सन्निय-
तसमर्थावस्थापानयोग्यो^१ भवति । द्वितीये विरुद्धमसमर्थं करोति । तृतीये त्वसमर्थं
निवृत्ते तद्देशमाक्रामति ।

तत्रालोको गतिधर्मा क्रमेण जलन्तरङ्गन्यायेन 'देशमाक्रामन्' यदाऽन्धकारनिरन्तर-^२
मालोकक्षण जनयति तदाऽऽलोक्षसमीपवर्तिनमन्धकारमसमर्थं जनयति । ततोऽसामर्थ्यं तस्य यस्य
समीपवर्त्यालोकः । 'असमर्थं निवृत्त' सहृदो जायत आलोक इत्येव क्रमेणाऽऽलोकेनान्ध-
कारोऽपनेयः । तथोष्णस्पर्शेन शीतस्पर्शो निवर्तनीयः ।

किमत सिद्धमित्याह—तथा चेति कारणवैकल्यकारिणो विरोधावगमप्रकारे सति ।
किञ्चित्करावमेव तथा हीत्यादिना दशयति । यथा चास्य जनकत्वं तथाऽन्तरमेव व्यवर्ती-
करिष्यते ।

मनु किं वृत्तिपक्षसङ्गतिरित्यो पश्चाद्विरोधनिवर्तकभावेन विरोधाऽप्यव्याज्ययेत्याश-
ङ्क्याह—सहैति । चो यस्मात् । ततस्तस्मात् । न केवलं बहुषु क्षणवित्पि शब्दः ।
सहावस्थानमेकत्र स्थितिः । निवृत्तावस्थानं तु न परिहर्तव्यमिति बुद्धिस्थम् । परिहर्तव्यं नाङ्गी-
कर्तव्यम् । तयोरेकस्मिन्नपि क्षणे सहस्थित्यभावात् कथमेवमङ्गीक्रियते ? अत एव न
सहस्थितयो पश्चाद् विरोध इति वा, कृतमनेन ।

यद्येव क्वचित्प्रदेशं वर्तमान आलोकस्त्रिलोकीयवस्थितानि तमास्यनेनैव क्रमेणापन-
येदिति न क्वचित् तमास्यवतिष्ठेरश्रित्याह—निकटस्थयोरिति ययोनिवर्त्यनिवर्तकभावो दृष्ट-
स्तयोर्निकटस्थयोरिव न तु निवृत्तस्थयोरवश्यं निवर्त्यनिवर्तकभाव इत्यपर्यायो द्रष्टव्यः । तयोरैव
कथं तथाभाव इत्याशङ्कायां दूरस्थयोरिति योग्यम् । चोऽवधारणे । यत् किञ्चित्करस्यैव
निवर्तकत्वं तस्माद् हेतोः परं प्रकृष्टं यथा भवति । एतदेवोपपादयन्त्याह—प्रथम इति सन्निय-
तश्रिकटीभवनिवर्तक इति प्रकरणात् । असमर्थो चोपादेयक्षणनिर्माणे असवतावस्था यस्यान्ध-
कारक्षणस्य तस्याऽऽधानमुत्पादनम्, तत्र योग्यं सगर्थो भवति । द्वितीये क्षणे इत्यनुवर्तते ।
विरुद्धमन्धकारमसमर्थं सजातीयक्षणान्तरजननाशकं करोति । तृतीये क्षणेऽसमर्थं तस्मिन्

^१ स्थाधाने योग्यो D ० स्थानयोग्यो A B. P H E

^२ तद्देशमा० C D

^३ ० मात्रामयन् B N.

^४ कारे निर० A B P H E. N ^५ असमर्थं A. असामर्थ्यं P. H E. N.

^६ तादृशो A B. P. H N

यदा त्वालोकस्तत्रैवाग्न्यकारदेशे जन्मते तदा यत् क्षणादग्न्यकारदेशस्यालोकस्य जनक^१ क्षण उत्पद्यते तत् एवाग्न्यकारोऽग्न्यकारान्तरजननासमर्थ^२ उत्पन्नः । ततोऽसमर्थावस्थानजन-
वत्त्वमेव निवर्तकत्वम् ।

अतश्च यस्मिन् क्षणे जनकस्तत्तत्तृतीये क्षणे निवृत्तो विरुद्धो यदि शीघ्र निवर्तते ।

अग्न्यजनकभावाच्च^३ सतानयोविरोधो न क्षणयोः । यद्यपि च न सन्तानो नाम वस्तु
तथापि सन्तानिनो वस्तुभूता । ततोऽय परमार्थ—न क्षणयोर्विराधः । अपि तु बहूनां

वर्ण्यक्षणे निवृत्त स्वरसतो निरुद्धे तद्देशे तस्यासमर्थक्षणस्य देश स्थानमाक्रामति, तद्देशो
भवति निवर्तक इत्यर्थात् ।

इह कश्चिन्नवर्तक आलोको यामेव दिशमाक्रामति तद्दिग्वर्तिनमेव स्वविरुद्ध गतिक्र-
मेणैव निवर्तयति । कश्चित्पुनर्विरुद्धावष्टव्य एव दश समुत्पन्नमात्र एवानेकदिग्वर्तिन विरुद्ध
झटिति निवर्तयति । तत्र न जायते कस्य कथं किञ्चिन्नकरतया निवर्तकत्वमित्याह—तत्रेति
वाक्योपक्षेपे । देशमभिमत स्थानमाक्रामस्तद्देशो भवतालोक इत्यर्थः । अग्न्यकारान्तर-
रमग्न्यकाराव्यवहितम् । आलोकसमीपवर्तिनमिति तज्जन्यमानालोकसमीपवर्तिनम् । असमर्थ-
मग्न्यकारान्तरजननाशयन जनयति । यत् एव तत्तत्तस्य जनकत्वम् । तत्तत्तस्मात्समीप-
वर्त्यलोक इति गतिधर्मेति द्रष्टव्यम् । अस्माकमर्थं चो[69a]पादेयक्षणोपजनन प्रतीति
प्रस्तावादवसेयम् । असमर्थे तस्मिन्नग्न्यकारे निवृत्ते स्वरसतोवि(नि)रुद्ध सति । सोऽसमर्थान्ध-
कारक्षणदेशो देशो यस्य स तथा जायते आलोकः । इतिस्तस्मात् । एवमनन्तरोक्तन क्रमेण
परिपाटया गतिधर्मालोकस्तद्देशाक्रमणाय सन्निपतन्नसमर्थावस्थाऽऽधानयोग्यो भवति । द्वितीये
क्षणेऽसमर्थं जनयति । तृतीये तद्देशो जायत इत्यनन्तरोक्तः क्रमो विभज्य योजनीयः ।

अमुमेव क्रममग्न्यत्रादिशब्दाह—तथेति । यथा—आलोकान्धकारयोर्निवर्त्यनिवर्तकमा-
वस्तेन प्रकारेण उरणत्पक्षेण गतिधर्मेण दृष्टान्तवशाद् द्रष्टव्यम् ।

गतिधर्मणस्तावदालोकस्यापि क्रमः । विरुद्धाक्रान्तदेशमध्योत्पन्नस्य कीदृश इत्याह—
यदेति । तुविशेषणार्थः । यत् क्षणादालोकस्य जनक क्षण उत्पद्यते । कीदृशस्यालोक-
क्षणत्वेत्याह—अग्न्यकारेति । अग्न्यकारदेशस्य निवर्त्यान्धकारसमन्धी देशो यस्य स तथा
तत् एव समोदेशालोकोत्पादक्षणयोरेव सामर्थ्यधीनतामाह । यतोऽग्न्यकारदेशालोक हनृत्पादकस्य
क्षणस्य वर्ण्याधकारापायकत्वतो हेतारविद्यमान सजातीयजमनि सामर्थ्यं यस्या अवस्थाया
अग्न्यकारसम्बन्धिन्या सा तथा । सज्जनकत्वमेवाग्न्यकारस्य अकरणात् ।

अत्रापि तृतीये क्षणे पर निवर्तकत्वमिति दर्शयन्नाह—अतश्चेति । चोऽवधारणे । अत्रापि
प्रथमे क्षणान्धकारदशालोकहेतूत्पादक क्षण समुद्भवमग्न्यकारासमर्थावस्थातद्देशालोकहेतुजनन-

^१ जनकगण A B P H E N

^२ अपरारान्तरासमर्थ A. अग्न्यकारान्तराजननासमर्थ B C.

^३ ततोऽनामध्यायः B

^४ सतनयो. A.

क्षणानाम् । यतः सत्सु दहनक्षणेषु प्रवृत्ता अपि शीतक्षणा निवृत्तिधर्माणो भवन्तीति सन्तान-
योनिवर्त्यनिवर्तकत्वनिमित्ते च विरोधे स्थिते सर्वेषां परमाणूनां सत्यप्येकदेशावस्थानाभावे न
विरोधः, इतरेतरसतानानिवर्तनात् तेषाम् । गतिधर्मा चालोको या 'दिशमाक्रामति
'तद्विवर्तिनो विरोधिसन्तानान् निवर्तयति । ततोऽप्यवरकंकदेशस्था प्रदीपप्रभाऽन्धकारनिकट-
वर्तिन्यपि नाग्धकार निवर्तयति, 'अन्धकाराश्रान्ताया दिश्यालोकक्षणान्तरजननासामर्थ्यात् ।
कारणसामर्थ्यहेतुत्वकृत' सन्ताननिष्ठमेव विरोधः दृश्यता 'भवत इति कृतम् । भवत
प्रबन्धेन^१ प्रवर्तमानस्य 'शीतस्पर्शसन्तानस्याभावोऽन्यस्थोष्णसन्तानस्य भावे सतीति ।

योग्यो भवति । द्वितीयऽन्धकारदशालोकोत्पादकक्षणविरुद्धान्धकारानसमर्थान् जनयति ।
तृतीये त्वसमर्थेषु निवृत्तषु तद्देश आलोको जायत इति प्रत्येतन्म । तथा शीताक्रान्तदेश-
मध्योत्पन्नेनोष्णस्पर्शेन स्थितधर्मणा तथैव शीतस्पर्शो निवर्तनीय इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

ननु च येनालावक्षणं सन्निपति (पत) तान्धकारक्षणाऽसमर्था जन्यते न तेन तद्देश
आक्रम्यते । येन आक्रम्यते न तेनासमर्था जन्यते । तथा योऽन्धकारस्तत्सन्निपतनकालभाषी
नामी तद्विरुद्धः । यश्चासमर्थस्तज्जन्मा साऽपि तज्ज यत्वादविरोधी । य चानुत्पत्तिधर्मा
णस्तेऽप्यसत्त्वात्कथं तद्विरुद्धा इत्याशङ्क्याह—जन्यजनकभावादिति । चोऽवधारणे सन्तान-
योनिवर्त्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यम् ।

अयमाशयः—जन्यजनकभावविशेष एवायं निवर्त्यनिवर्तकभावः । अर्वागदर्शी च न
क्षणयोः कार्यकारणभाव विभावयितुं विभवति । अपि तु सन्तानयोस्ततोऽन्धकारक्षणप्रबन्ध
मेकत्वेनावसाय निवर्त्य विरुद्धमप्यवस्थालोकक्षणप्रबन्धं चैकत्वेनाधिमुच्य तद्विरोधितम-
धिमुञ्चतीति ।

परमार्थदृष्ट्या चेद क्षणोत्पत्तेरुत्पादयते । न तु लोकस्थित्याधयेन । न तर्हि पर-
मार्थतो विरोध इति चेत् । किं च कार्यकारणभावविशेष एवंविधो न विद्यते, यन्नैव वक्तुम-
ध्यवसितो भवानिति ? एतच्चानन्तरमेव निरूपयिष्यते ।

ननु न सन्तानिव्यतिरेकेण सन्तानो नामान्य सम्भवी । तत्कथं [69b] द्वयोः सन्तानयोर्विरोध
उच्यत इत्याह यद्यपीदमुमतौ । यतः सन्तानिनो वस्तुभूता सन्ति ततो हेतोरप्यवश्यमाणक ।
उपपत्तिमाह—यत इति । यस्माद् गतक्षण(?) प्रबन्धस्याभावाज्जिवृत्तिधर्मकत्वम् । तथा
यतः सत्स्थालोके (क) क्षणेषु प्रवृत्ता अप्यन्धकारक्षणाज्जि (गानि) वृत्तिधर्माणो भवतीति द्रष्टव्यम् ।
अन्धकारादिक्षणप्रबन्धस्य^२ (आलोकादिक्षणप्रबन्धस्य) आलोकादिक्षणप्रबन्धेन सह विरोध इति
प्रकरणार्थः ।

१ दिश क्राम० C

२ तद्विवर्तिन A

३ अन्धकाराश्रान्ताया A

४ हेतुवृत्त—A. P. H. E. N

५ भवतेति P. H.

६ न्येन वर्त० A B D P H E N. ७ ०स्य सन्तान० C.

८ कोष्ठकान्तर्गतः पाठ व्यर्थ—सं० ।

यद्येवमभावोऽपि न नियताकारः । 'कथमनियताकारो भाम् ? यावता वस्तुरूप विविक्ताकार कल्पितोऽभावः । ततो दृष्ट कल्पित चा नियत रूपमन्यत्रातदित्यवसीयते^१ । नानियतम् । एव^२ नित्यत्वपिशाचादिरपि नियताकार कल्पितो द्रष्टव्यः । एकात्मत्व-^३ विरोधश्चायम् । यद्योहि^४ परस्परपरिहारेणावस्थान तयोरेकत्वाभावः ।

आकारो यस्येति । एव हि क्षणिकत्वादेरपि नियताकारत्वं स्यात् । तथाहि परमसद्भुक्तित-
कालवर्तिरूपत्वेन नियताकारत्वात् । धर्मोत्तरोऽपि क्षणिकत्वं हि सर्वेषां नीलादीनां स्वरूपात्म-
कमिति ब्रुवाणो नियताकार इत्यन पठ्योक्त्युपमभिप्रेतं इतरथा क्षणिकत्वस्य हि सर्वो
नीलादि स्वरूपम्^५ इत्यभिदध्यादिति । एवञ्चा (च) क्षणिकस्यापि न नीलेऽभावावमायस्वरूप-
सर्वनीलादिवत्त्वात्मकत्वनानियताकारत्वात् । यत्र च क्षणिक कल्पितं न तेन प्रतिनियत-
वत्त्वात्मक (क) कल्पितमत एव नीलग्राहि प्रत्यक्ष क्षणिकत्वाक्षणिकत्वयोर्वदासीन नीलमात्र-
प्रमाणम् । तथा च नीलस्याक्षणिकत्वंपरिहारेणावस्थान क्षणिकत्वसिद्धिं प्राप्य निश्चेतुम-
शक्यमिति न्यायबलात्प्राप्तम् ।

एवञ्चाविरोधरूपविवेचके धर्मोत्तरे सरयपि य केचिद द्विध्यमानजल्पमहोदधिप्रभृतयो
विरोधबोधपरिजिहीषया परस्परपरिहारस्थितलक्षण विरोधं परिहारोक्त्यन्तं तस्य 'कस्य चा-
न्यत्राभावावसा[य ।] यो नियताकारो न त्वनियताकार क्षणिकत्वाशिरिति धर्मोत्तरस्य प्रयो न
दृष्टो न चायस्य समीचीनिधिस(?) जात इति लक्ष्यते ।

यद्ययमपरिहारः, कस्तत्र परिहार इति चेत् । यदन्त्यपरिहृत्यते तथा विशेषाख्यान-
एवास्माभिरभ्यधायीनि तत् एवापेक्षितम्यम् । इह पुनरप्रवृत्तत्वानोच्यत इति ।

यदि नियताकार वस्तु परिहरति नानियताकारम् तर्हि भावो नाभाव परिहृत्य तिष्ठत्,
तस्यानियताकारत्वाद इत्याशङ्कमान आह—यद्येवमिति । एवञ्चेदभ्युपगम्यते तदेत्यर्थात् ।
न केवल क्षणिकत्वादीत्यपि शब्दः । कथमिति सिद्धान्ती ।

यावत्तेति तृतीयान्तप्रतिनिरूपको निपातोऽत्र यस्मादित्यस्यार्थं वर्तते । वस्तुरूपविविक्तो
वृक्षनीलाविस्वभावरहित आकारो यस्येति विग्रहः ।

कश्चित्तद्ग्रहणेनैतदाह—नाभावो नाम कश्चिन् प्रमाणसिद्धोऽस्ति । केवल कल्पिकया
बुद्ध्या तथा समारोपित इति । यत् एव तस्माद् दृष्ट प्रमाणावगत कल्पितम् आगमाध्ययेशा-
न्यथा वा समारोपितम् । अन्यत्र ततोऽन्यस्मिन्, नीलादौ चाऽनियतम्, न नीलाद्यात्मकं सत्
तत्रैवाऽम[दि]त्यवसीयते । अयमेव न्यायमन्यत्रादिशब्दा [71a]ह—एवमिति । यथाऽभावो निय-
ताकार एव कल्पितो नानियताकार एव नित्यत्वमपि सर्वकालावस्थायित्वलक्षण नियताकारमेव

^१ कथं न निय० A. B P, H N

^२ ०त्राऽसदवसीयते A. B D. P H E N

^३ नित्यत्वे पिशा० A P H

^४ एकात्मकत्व A B C. D P H E N

^५ परस्परेणा० B

अत एव साक्षणिकोऽयं विरोध उच्यते । लक्षणं रूपं वस्तुनां प्रयोजनमस्येति कृत्वा । विरोधेन ह्यनेन वस्तुतत्त्व विभक्त व्यवस्थाप्यते । अत एव दृश्यमाने रूपे यन्निषिध्यते तद् दृश्यमेवाभ्युपगम्य निषिध्यते । तथा हि—अभावोऽपि पिशाचोऽपि यदा पीते निषेद्धमिष्यते तदा दृश्यात्मतया निषेध्य इति दृश्यत्वमभ्युपगम्य बुद्धानुपलब्धेरेव निषेधः । तथा च सति रूपे परिच्छिद्यमान एकास्मिन्तदभावो बुद्धौ व्यवच्छिद्यते । 'यच्च तदभाववन्निप्रयताकार

कल्पितम्, न तु सर्वस्य नीलादे । अक्षणिकत्वे तु सर्वस्य नीलादे स्वरूपात्मक सर्वस्यैवानेक-
क्षणस्यापि त्वात् । न चाक्षणिक एव नित्य, सनोऽकारणस्याकारणादे कियन् एव तप्तात्वात् ।
तथा पिशाचत्वमप्यस्मिन्नायमयमूचीवक्त्रादिरूपस्यैव स्वरूप कल्पितमिति । तस्यापि नीला-
कारत्वात्नीलादिना(ता) । अथ विराध । यद्वा नियन् प्रतिनियत आकार स्वभावो यस्य
स तथा निषेधेनानियताकारः । तदा तु सर्वनीलाद्यनात्मकत्वसर्वनीलाद्यात्मकत्वे नियताकार-
त्वानियताकारत्वे बाधे । तेन न क्षणिकत्वादौ नियताकारत्वम्य प्रसङ्ग । सर्वेषां स्वरूपा-
त्मकमिति च विवरणमर्थाभेदेन नेयमिति ।

ननु धानेनापि विरोधेन विरोधिनो सहावस्थान निषिध्यते । पूर्वोणापि परस्परपरि-
हारावस्थान प्रतिपाद्यत इति कथमन्योन्यान्तर्भाव इत्याद्यद्वयाह—एकारत्मत्वेति । चो
यस्मादर्थे । विरुद्धयोरेकात्मनिषेधको विरोध एकारत्मविरोध उक्तः । कथमस्य तथा-
त्वमित्याह—ययोरिति । हिर्यस्मादर्थे ।

यत एतेन विरोधेन विरुद्धयोरेकात्मत्व निषिध्यते अत एवास्मादेव कारणात् ।
कथमीदृशो विरोधो भवता साक्षणिकशब्देनाभिधीयते इत्याह—लक्षणमिति । विभक्तस्वरूप
प्रयोजन व्यवस्थाप्यतया साध्यम्, प्रयुज्यते अनेन इति वा प्रयोजन प्रयोजकस्य । इति
कृत्वा एव ध्युत्पाद्य ईदृश्या व्युत्पत्त्येति यावत् ।

कथमेतत्प्रयोजनमित्याह—विरोधेनेति । हीति यस्मात् । विभक्तमन्येन विभक्त
यतोऽनेनेति विरोधेन नीलादेर्विभक्तरूपव्यवस्थापनादम्येन सहैकात्म्य निषिध्यते । अत एवा-
स्मादेव कारणात् । दृश्यमाने रूपे प्रतीयमाने वस्तुस्वरूपे यन्निषिध्यते दृश्यमानात्मकत्वेन
प्रतिषिध्यते ।

ननु दृश्ये वस्तुनि दृश्यान्तरस्य दृश्यत्वाभ्युपगमपूर्वको निषेधो युक्तो न त्वदृश्यस्येत्या-
शङ्क्याह—तथा हीति । न केवल भाव इत्यपि शब्दः । न केवलमभाव इत्यपि शब्दः ।
दृश्यात्मतया दृश्यपीतात्मतया निषेध्यो निषेधाहं, 'नाय दृश्यमान पीतोऽभाव, पिशाचो वा
तादृश्याप्रतिभासनदिदत्त्येव निषेधादिदृश्यामप्रायः । ईतिहेतौ । दृश्यानुपलब्धेरेवान्यस्य
तादात्म्येनान्यस्मिन्निषेधः ।

अथ स्यात्प्रत्यक्षमेवात्र नीलस्य पीतात्मताऽभावव्यवहार करोति । तत् किमेवमुच्यते ?
अथोक्तमेतददृष्टानामपि सत्त्वसंज्ञया न ध्वनौ व्यवहारयितुमिति चेत् । न । इह तादात्म्य-

रूप तदपि दृश्य व्यवच्छिद्यते । ततः स्वप्रच्युतिवत् प्रच्युतिमतोऽपि व्यवच्छिन्ना इति य परस्परपरिहारस्थितिरूपः सर्वे तेजः निषिद्धकत्वा इति । सत्यपि चास्मिन् विरोध सहावस्थान स्यादपि ।

ततो भिन्नव्यापारी विरोधी । एकेन विरोधन शीतोष्णस्पर्शगोरेकत्व वायते । अयेन सहावस्थानम् । भिन्नविषयो^१ च । सकले वस्तुयवस्तुनि च परस्परपरिहारविरोध । वस्तुयव कतिपय सहानवस्थानविरोध । तस्माद्भिन्नव्यापारी भिन्नविषयो च । ततो नानयोरन्योऽयान्तर्भाव इति ॥

स च द्विविधोऽपि विरोधो वक्तृत्वसर्वज्ञत्वयोर्न संभवति ॥७६॥

निषधात् । आधयनिषध ह्ययं यायो न तु दृश्यमानात्मतानिषध इति । सत्यमेतत् । केवल मत्पन्तमूढ प्रत्यतदुक्तमित्यदाय । निमेव सति सिद्धमित्याह—तथा च सति एवात्म्यनिषध सवस्य दृश्यात्मतया निषधप्रकारे सति । तदभावस्तस्य परिच्छिद्यमानस्य स्वरूपस्य नीलदेर भावस्तदभावो दृश्यो दृश्याम[71b]क सन् व्यवच्छिद्यते तादात्म्यन निषिध्यते । अयं दृश्यमाना नीलो नाभाव तुच्छरूपेण अभावरूपेणाप्रतिभासनादिनि कृत्वा दृश्यमानरूपात्मतया निषधादिति भावः ।

भवतु परिच्छिद्यमानाऽभावस्य दृश्यस्य व्यवच्छिन्नस्तदव्यभिचारिणस्तु निषध का वास्तैत्याह—यच्चेति । अपिशब्दापश्चकार । तदभावो विद्यतेऽप्यति तथा ।

यदि तदभाववास्तादात्म्यन प्रतिषिध्यते तर्हि क्षणिकत्वमपि पूर्वोक्तेन यायन नीला भाववदिति तदपि तादात्म्यतया व्यवच्छिद्य स्यादित्याह—निषधाकारमिति । एतच्च पूर्वमेव कृतव्याख्यानम् । यतो द्वयोरन्यभावतदवतोदृश्यमानात्मतया निषधाद दृश्यगारेव निषधस्ततः तस्मात्स्वप्रच्युतिरिव स्वभाव इव व्यवच्छिन्ना निषिद्धतादात्म्या । इतिस्तस्मात् । सव ग्रहण कात्स्न्यप्रतिपादनायम् । अननति विरोधन निषिद्धमेकत्व ययामिति विग्रहः । विरोधे परस्परपरिहारस्थितात्मलक्षण सहकत्र लोकप्रतीतिसिद्ध देशस्वस्थानं स्थिति स्यात् । अपि सम्भावनायाम् । यस्मादनन विरोधन नकत्रावस्थान निषिद्धयते किन्त्वेकारमकत्वम् । पूर्वोक्तैकत्रावस्थानं न त्वेवामकत्वम् ।

ततः कारणाभिन्नो नानाभूतो व्यापारी ययोस्त्री तथोक्ता । भिन्नव्यापारत्वम वाययोरेकेयादिना स्फुरयति । न केवल व्यापारभेदादनयोभेदोपयास । किंतु विषयभेदादपीत्याह—भिन्नविषयो चेति । न केवल भिन्नव्यापारी भिन्नविषयावपीत्यपि शब्दापश्चकार । भिन्नविषयत्वमेव दशयनाह—सकल इति ॥

भवतुकलक्षणो द्विविध एव विरोधः । तथाप्यनयोरन्यतर एव विरोधो वक्तृत्वसवज्ञ त्वयोभविष्यतीत्याह—स चेति । चो यस्मात्सोऽयमनतरोक्तो द्विविधो नास्ति । अपिर तिशयः ।

॥ चायं द्विविधोऽपि विरोधो वक्तृत्व च सर्वज्ञत्व च तयोर्न सम्भवति । न ह्यविकल-
कारणस्य सर्वज्ञत्वस्य वक्तृत्वभावादभावगतिः^१ । सर्वज्ञत्व ह्यवश्यम् । अदृष्टस्य चाभावो
नावसीयते । ततो नानेन विरोधगतिर्भवति ।

न च वक्तृत्वपरिहारेण सर्वज्ञत्वमवस्थितम् । काष्ठादयो हि^२ वक्तृत्वपरिहृता ।
तेषामपि सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । नापि सर्वज्ञत्वपरिहारेण वक्तृत्वम् । काष्ठादीनामपि वक्तृत्व
प्रसङ्गात् । तत एवाविरोधाद् वक्तृत्व^३विधेन सर्वज्ञत्वनिषेधः ॥

स्यादेतत्—यदि नास्त्येव विरोधो घटपटयोरिव स्यादपि तयोः सहावस्थितिदर्शनम्^४ ।
सहावस्थित्यवज्ञानात् तु विरोधगतिः । विरोधा^५च्छाभावगतिरित्याशङ्क्याह—

न^६ चाविरुद्धविधेरनुपलब्धावप्यभावगतिः ॥७७॥

तत्राद्यस्य तावदभाव न हीत्यादिना दर्शयति । हीति यस्मात् । कुता माभावगति-
रित्याह—सर्वज्ञत्व हीति । ह्ययस्मात् । अदृश्यस्यापि किं नाभावगतिरित्याह—अदृष्टस्येति ।
सो यस्मादर्थः । यत् एव तत्तन्तस्मात् । अनेन वक्तृत्वेन विरोधगतिर्नास्ति तस्य सर्वज्ञ-
त्वस्येत्येषाह ।

द्वितीयस्य विरोधस्य [अभाव] प्रतिपादयन्नाह—न चेति । च प्रतिपक्षसमुच्चयः ।
उपपत्तिमाह—काष्ठेति । ह्ययस्मात् । कुतो वक्तृत्वपरिहारेण सर्वज्ञत्व नावस्थितमित्याह—
तेषामपि काष्ठादीनां सर्वज्ञत्वस्य प्रसङ्गात्प्रसक्तेः । कुतस्तेषां तघात्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य
योजनीय काष्ठादय इति । ह्ययस्मात् । काष्ठादयो वक्तृत्वेन वचनशक्त्या परिहृता-
स्त्यक्ता । वक्तृत्वमव भवज्ञत्वपरिहारेण व्यवस्थितं भविष्यतीत्याह—मापीति । अपि
प्रतिपक्षसमुच्चयः । अत्रापि तामवापत्तिमाह—काष्ठेति । इहापि काष्ठादयो हि सर्वज्ञ-
त्वेन परिहृता इति द्रष्टव्यम् ।

स्यादनन्—वक्तृत्वसर्वज्ञत्वयोः परस्परपरिहारस्थित्यन्तर्धानताविरोधमपि वा क्षतिर्मेव
तन्निषेध इति । तथा ह्ययावत्परिहारजावस्थानमपि यद् वक्तृत्व तमवज्ञत्व मा भूत्,
सर्वज्ञत्व वा वक्तृत्वम् । तस्यावक्तृत्वस्थितिरविरुद्धैव । तदनन्तरमथान्न धर्मोत्तरेण [72a]
सत्यपि चास्मिन् विरोधे सहावस्थानं स्यादपीति ।

नदनदनम् । येषां हि वक्तृत्वमवज्ञत्वलक्षणी धर्मिणा मिश्रान्न धर्मो तेषामिदं सामानं
न तु सामान्यतानां धर्मधर्मिणोर्वास्तव्यमभिमिच्छन्नाम् । तथा हि यदि वक्तृत्व सर्वज्ञत्वपरि-

^१ गतिरिति—D

^२ ०दयाऽपि वक्तृ० A B P H E N ०दयाऽपि हि वक्तृ C

^३ विधाने न वक्तृ० A B P H E N

^४ ०जनयः ०अज्ञानात् तु—A B D P H I N

^५ विरोधादभा B D

^६ न च विर० C

न चाविरुद्धविधेरिति । अनुपलब्धावपि नाथ विरुद्धविधि । यद्यपि^१ सहावस्थाना-
नुपलम्भस्तथापि न तयोर्विरोध । यस्माच्च सहानुपलम्भमात्राद् विरोधोऽपि तु द्वयोरुपलम्भ-
मानयोनिव^२ स्यनिवर्तकभावावसायात् । तस्मादनुपलब्धावपि न वस्तुत्वविधे^३ विरुद्धविधि ।
अतोऽस्मान्नान्यस्याभावगति ॥

तथा न वस्तुत्वाद् रागादिमत्त्वगति । यतो यदि वचनादि रागादीना कार्यं स्याद्वच-
नादे रागादिगति स्यात् । रागादिनिवृत्तौ^४ वचनादिनिवृत्ति स्यात् । न च कार्यम् ।
कृत —

रागादीनां वचनादेश्च कार्यकारणभावासिद्धेः ॥७८॥

रागादीनां वचनादेश्च कार्यकारणभावस्याऽसिद्ध कारणान्न कार्यम् । अतोऽस्माच्च
गति ॥

या भूद्वागादिकार्यं वचन सहचारि तु भवति । ततो रागादौ सहचारिणि निवृत्ते
निवर्तते^५ वचनमित्याशङ्क्याह—

अर्थान्तरस्य^६ चाकारणस्य निवृत्तौ न वचनादेर्निवृत्तिः ॥७९॥

अर्थान्तरस्य^६ चाकारणस्य निवृत्तौ सहचारिस्त्वदर्शनमात्रेण नान्यस्य वचनादेर्निवृत्ति ।
अतो वस्तुत्व भवेद्वागादिविरुद्धच ॥

इति सन्दिग्ध^७ व्यतिरेकोऽनैकान्तिको वचनादिः ॥८०॥

कृत स्यात् तथा वस्तुत्वस्य वस्तुत्वभेदात्सर्वज्ञत्वस्य च सर्वज्ञाद् वस्तुत्व सर्वज्ञो न स्यात् सर्वज्ञ
एव वा वस्तुतेति युक्तमनयो परस्परपरिहारस्वितलक्षणताऽभावप्रतिपादनमिति ।

यदि नास्त्येव विरोध सहानवस्थानलक्षण इति द्रष्टव्यम् । अयमा घटपटयोर्वृष्टान्तता
न स्यात् । उपसहारे चायमर्थो व्यक्तीकरिष्यते । उक्त विरुद्धत्वे सहावस्थानादर्शन
कारणम्, तत्किमेवमुच्यते इत्याशङ्क्याह—यद्यपीति । तथापि तेनापि प्रकारेण । अतो
हेतोरस्माद् वस्तुत्वाद् अयस्य सर्वज्ञत्वस्य भावप्रतिपत्ति ॥

यया वस्तुत्वादसर्वज्ञत्वगतिर्नास्ति तथा वस्तुत्वाद् रागादिमत्त्वस्यापि गतिर्नास्तीति
जिज्ञापयिपुराह—तथेति । आदिग्रहणाद् द्वयादिपरिग्रह ।

रागादिशब्दसन्निधानाद्वागादि सहचारीति बाधव्यम् । यथा सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्ति-
कसाधनदोषस्तथा प्रागेवाभिहितमिति न पुराह्यते ॥

^१ यद्यपि च A B P H. E N

^२ निवर्तय A

^३ वस्तुत्वविरोधिविरुद्धविधि A B P. H N

^४ वचननिवृत्ति B C D

^५ निवर्तयते—C

^६ वा कारणं A B P H E वाऽकारणं N,

^७ सन्दिग्धव्यावृत्ते(ति)काजं C

इति शब्दस्तस्मादर्थः । 'तस्मादसर्वज्ञत्वविपर्ययात् विपक्षात्सर्वज्ञत्वाद्, रागादिमत्त्वविपर्ययादरागादिमत्त्वात् सदिग्धो व्यतिरेको वचनादे' । अतोऽनैकान्तिको घचनादि ॥

एवमेकैकरूपादिसिद्धिसदेहे हेतुदोषान् आख्याय द्वयोर्द्वयो रूपयोरितिद्विसदेहे हेतुदोषान् वक्तुकामः आह—

द्वयो रूपयोर्विपर्ययसिद्धौ विरुद्धः ॥८१॥

द्वयोरिति* । द्वयो रूपयोर्विपर्ययसिद्धौ सत्त्वा विरुद्ध ॥

श्रीणि च रूपाणि सन्ति । ततो विशेषज्ञाप^५ नार्थमाह—

कयोर्द्वयोः ? ॥८२॥

कयोर्द्वयोरिति ॥

विशिष्टे रूपे दर्शयति—

सपक्षे सत्त्वस्य, असपक्षे चासत्त्वस्य । 'यथा कृतकत्वं प्रयत्नानन्तरीयकत्वं च' नित्यत्वे साध्ये विरुद्धो हेत्याभासः ॥८३॥

सपक्षे सत्त्वस्य, असपक्षे चासत्त्वस्य विपर्ययसिद्धाविति^६ सम्बन्धः । कृतकत्वमिति स्वभावहेतुः । प्रयत्नानन्तरीयकत्वमिति कार्यहेतुः^७ । प्रयत्नानन्तरीयक^८ शब्देन हि प्रयत्नानन्तरं जन्म ज्ञानं च प्रयत्नानन्तरीयकमुच्यते । जन्म जायमानस्य स्वभावः । ज्ञानं ज्ञेयस्य कायम् । तद्विह प्रयत्नानन्तरं^९ ज्ञानं गृह्यते । 'ज्ञेयं कायहेतुः ।

सर्वानैकान्तिकप्रकारानुक्त्वा विरुद्धत्वास्य हेतुदोषमभिदधानो बातिक्कारस्याभिप्रायम् एवमित्यादिना दर्शयति ।

व्यक्तिभेदविवक्षया हेतुदोषमिति बहवचनेनाह ॥

विशिष्टे रूपे द्वे दर्शयति । यदि द्वावपि स्वभावहेतू तदा किं द्वयमभिधानेन ? एकेनापि स्वभावहेतुना विरुद्धत्वस्य दक्षिणत्वादित्याशङ्क्य समर्थनमाह—कृतकत्वमिति । ननु स्वभावहेतुत्वेन प्रयत्नानन्तरीयकत्वमप्यत्र दक्षितम् । तत्कथमनन्तरेणमुच्यत इत्याह—प्रयत्नेति । शिष्येणान् । प्रयत्नस्य पुरषव्यापारस्यानन्तरमध्यवहितं जन्म ज्ञानं च तद्विपर्ययमुच्यते ।

^१ तस्मादसर्वज्ञत्वाधीनरागविपर्ययान् विपक्षान् सर्वज्ञत्वा(त्त्व)धीतरागादिमत्त्वात् सदिग्धो—B तस्मादसर्वज्ञरागादिमत्त्वविपर्ययान् विपक्षान् सर्वज्ञत्वादरागादिमत्त्वाच्च सदिग्धो C

^२ वचनादि C

^३ वामा C

^४ द्वयोः ।—D

^५ ज्ञानार्थं C.

^६ स्य च कृतं C

^७ ज्ञेयं C

^८ निश्चितिर्नि C.

^९ कायहेतुः H

^{१०} कृतकत्वं C.

^{११} प्रयत्नानन्तरीयकत्वपाहृत्—टि०

^{१२} तत्र वा० C. D

एतौ हेतू नित्यत्वे साध्ये विरुद्धौ हेत्वाभासौ ॥

कस्मात् पुनरेतौ विरुद्धावित्याह—

अनयोः सपक्षेऽसत्त्वम्, असपक्षे च सत्त्वमिति विपर्ययसिद्धिः^१ ॥८४॥

अनयोरिति । सपक्ष हि^२ नित्ये कृतकत्वप्रयत्नान्तरीयकत्वयोरसत्त्वमेव निश्चितम् । अनित्ये विपक्षे एव सत्त्व निश्चितमिति विपर्ययसिद्धिः ॥

कस्मात् पुनर्विपर्ययसिद्धावित्याह—

एतौ च साध्यविपर्ययसाधनाद्विरुद्धौ ॥८५॥

एतौ च साध्यस्य निर्यत्वस्य विपर्ययम्—अनित्यत्व साधयत । ततः^३ साध्यविपर्ययसाधनाद्विरुद्धौ ॥

यदि साध्यविपर्ययसाधनाद्विरुद्धावेतौ उक्तं च पारार्थानुमाने साध्यम्, न त्वनुवतम्, इष्टं च अनुवतम् । अतोऽन्य इष्टविघातकृदाभ्यामिति दर्शयन्नाह—

ननु च तृतीयोऽपीष्टविघातकृद् विरुद्धः ॥८६॥

ननु च तृतीयोऽपि विरुद्ध उक्तः^४ । उक्तविपर्ययसाधनौ द्वौ । तृतीयोऽपि इष्टस्य शब्देनानुपातस्य^५ विघातं करोति विपर्ययसाधनाविति इष्टविघातकृत् ॥

तमुदाहरति—

यथा परार्थाश्चतुरादयः संघातत्वाच्छ्रयनासनाद्यङ्गमिति ॥८७॥

ननु प्रयत्नान्तरीयक[त्वं]शब्द उपात्तस्तरिकप्रयत्नान्तरीयकशब्दस्यार्थ उच्यत इत्याह—प्रयत्नान्तरीयकत्वमिति प्रयत्नान्तरीयकत्वशब्देनापि तदेवोक्तं वस्तुत इत्यर्थः । तेन शब्देन द्वयस्याभिधाने कदा स्वभावस्याभिधानं कदा बाधस्य[त्वा]शब्दस्य जन्मेत्यादिना विभजते । यतो ज्ञानस्याप्यभिधानं तत्तस्माद्विह विरुद्धोदाहरणप्रक्रमे ।

अनुपलम्भस्त्यनयोरेवान्तर्भूतत्वात्त पृथगुपदर्शितः । एतयोर्द्वौ हतयोरेव सोऽपि मुज्ञान इति भाव उन्नेयः ।

लक्ष्यते चाप्यमाचार्यस्याशयः सपक्षावृत्तौ सत्त्वा व्याप्त्याऽन्याप्त्या वा विपक्षवृत्तौ विरुद्ध एवेति दर्शयितुमुभयोपादानम् । अथवा कृतकत्वमात्रं प्रदर्शिते सपक्षावृत्तौ विपक्षव्यापक एव यः विरुद्धो न तु प्रयत्नान्तरीयकत्वद् यो विपक्षव्यापिनी शङ्का स्यात् । तथा

^१ ०द्विरिति—C

^२ हि नास्ति A B P H E N

^३ 'ततः' नास्ति—A B P H N

^४ तत्र च—B P. H.

^५ प्रमाणविनिश्चयादौ—टि०

^६ विघात—A B P. H.

ययेति । चक्षुरादय इति धर्मी । परोऽर्थं प्रयोजनं परार्थं प्रयोजकं सत्कार्यं उपकर्तव्यो येवा ते परार्था—इति साध्यम् । सघातत्वात् सचितरूपत्वादिति हेतुः । चक्षुरादयो हि परमाणुसंचितिरूपाः । ततः सघातरूपा उच्यन्ते । क्षयनमासन आदिरस्य तच्छयनासनादि । तदेवाङ्गं पुरुषोपभोगाङ्गत्वात् । अयं व्याप्तिप्रदर्शनविषयो दृष्टान्तः । अत्र हि पारार्थ्येन सहतत्वं व्याप्तम् । यतः क्षयनासनादयः सघातरूपा पुरुषस्य भोगिनो भवन्त्युपकारका इति परार्था उच्यन्ते ॥

कथमयमिष्टविघातकृदित्याह—

तदिष्टासंहतपारार्थ्यनिपर्ययसाधनाद्विरुद्धः ॥८८॥

तदिष्टासंहतपारार्थ्यविपर्ययसाधनादिति । असहते विषये पारार्थ्यमसंहतपारार्थ्यम् । तस्य साध्यस्य वादिन इष्टमसंहतपारार्थ्यं तदिष्टासंहतपारार्थ्यम् । तस्य विपर्ययः सहतपारार्थ्यं नाम । तस्य साधनाद विरुद्धः ।

‘आत्मा अस्ति’ इति सुवाच सारय ‘कुत एतद्’ इति पर्यनुपगतो बौद्धेनेदमात्मन सिद्धये प्रमाणमाह । तस्मादसंहतस्यात्मन उपकारकत्वं साध्यं चक्षुरादीनाम् । अयं तु हेतुविपर्ययव्याप्तः । धर्माद्यो धर्मोपकारकं स तस्य जनकः । जन्यमानश्च* युगपत् जमेण वा भवति^१ सहतः । तस्मात् परार्थाच्चक्षुरादयः सहतपरार्था इति सिद्धम् ॥

प्रयत्नानन्तरीयवचनमात्रे प्रदर्शिते सपक्षावृत्तावध्याप्यैव यो विपक्षो वर्तते स एव विरुद्धो नाग्य इति शङ्का स्यात्, एतावतापि [72b] विपर्ययसिद्धेरुपपत्तेः । यवि तु कार्यहेतुरुदाहृत इत्युच्यते, तदानुपगच्छिरप्युदाहर्तव्या स्यात् । न च तस्यास्तत्रान्तर्भावोदाहरणमिति युक्तम्, अवयवप्रदर्शनमपि अनुदाहरणप्रसङ्गात् । एव धर्मोत्तरेण कथं न व्याख्यातमिति न प्रतीतम् ॥

अर्थशब्दः प्रयोजने वृत्तस्तस्य च प्रयोजयतीति व्युत्पत्त्या प्रयाजकशब्दाभिलष्यत्वमित्यभिप्रेत्य परार्थं प्रयोजक इत्युक्तं । परस्मिन्प्रथमे प्रयोजनं येषामिति शमकत्वाद् व्यधिकरणबहुव्रीही तु सर्वं समष्टजम् नैबलमननं तथा न व्याख्यातमिति न विद्मः । अङ्गं निमित्तम् । कस्य तदङ्गमित्युच्यते इत्याह—पुरवेति ॥

* जमेण युगपद् वाऽपि द्वेषाप्यसंहत इत्यर्थम् ।

कुत पुनरसहनविपर्ययं पारार्थ्यमिष्टं सारयस्याख्यायत इत्याह—इत्याह आत्मेति । असहोपकारकत्वं तावच्चक्षुरादीनां सेनैवित्यमवयवाऽऽत्मा मिरुद्धः । यच्च असंहतरूपं स एव तस्य अभिप्रायेणोपसंहतस्यात्मन इति ॥

^१ परोऽर्थं प्रयोजनं म०—A B, C D P H N

^२ सचयम् C, D

^३ मयानम्—D

^४ क्षयनादयः D

^५ ०८८म् । इष्टमसंहतपारार्थ्यं तस्य साध्यस्य वादिन इष्टमसंहतपारार्थ्यम् C D

^६ ०मानस्तु युग D

^७ भवतामि D

^८ चक्षुरादय इति सह० A B, P, H N

अथ च विद्वद्वाचायदिगानोक्त —

स 'इह कस्मान्नोक्तः ॥८६॥

स कस्माद वातिककारेण सता स्वया नोक्त ? इतर^२ आह—

अनयोरेवान्तर्भावात् ॥८७॥

अनयोरेव साध्यविषयसाधनयोरेतर्भावात् ॥

ननु चोक्तविषय न साधयति । तत् कथमुक्तविषयसाधनयोरेवातर्भाव इत्याह—

न ह्यप्यभाष्यां साध्यविषयसाधनत्वेन भिद्यते ॥८८॥

न ह्यप्यमिति । हीति यस्मादर्थः । यस्माद अयमिष्टविधातृकुदाभ्या हेतुभ्यां साध्य-

* विषयस्य^३ साधनत्वेन न भिद्यते । यथा तौ साध्यविषयसाधनौ तथाप्यमपीति । उक्त विषय तु साधयतु^४ वा मा वा किमुक्तविषयसाधनन । तस्मादनयोरेवातर्भावः ॥

ननु चोक्तमेव साध्य^५ तत् कथं साध्यविषयसाधनवेनाभद इत्याह—

नहीष्टोक्तयो साध्यत्वेन कश्चिद्विशेष इति ॥८९॥

न हीति । यस्मादिष्टोक्तयो^६ परस्परस्मात् साध्यत्वेन न कश्चिद्विशेषो भव इति ।

तस्मादनयोरेवान्तर्भाव इत्युपसंहारः ।

प्रतिवादिनो हि यज्जिज्ञासितं तत् प्रकरणापन्नम् । यच्च प्रकरणापन्नं तत् साधनच्छया विषयीकृत साध्यमिष्टमुक्तमनुक्तं वा न तूक्तमात्रमव साध्यम् । तेनाविशय इति ॥

द्वयो रूपयोरेकस्यासिद्धावपरस्य च सदेहेऽनैकान्तिकः ॥९०॥

द्वयो रूपयो^७ विषयसिद्धौ विद्वद् उक्तः । 'तयोस्तु द्वयोर्मध्य एकस्यासिद्धौ, अपरस्य च सदेहेऽनैकान्तिकः ॥

इतर इति चोदकादयो वातिककार इत्यर्थात् ॥

नह्युक्तविषयसाधकत्वेन विद्वद् उच्यते । किंतहि^८ साध्यविषयसाधकत्वेन । तस्मात् किमुक्तविषयसाधननत्यक्तम् ॥

तमेव साध्यवेनाभद साधयन्नाह—प्रतिवादिनो हीति । ह्ययस्मादर्थः । तेन साध्यच्छया विषयीकृतमात्रम् साध्यत्वेनाविशयोऽभवत् ॥

^१ स कस्मा० C

^२ वातिककार — टि०

^३ विषयसाध०—A B P H E N

^४ ध्यतु मा वा E D

^५ साध्ये A B P H N

^६ परस्परस्य D B P H E

^७ रूपयोरसिद्धौ विद्वद् —A B C D P H N

^८ अनयोस्तु द्वयोः D अनयोर्द्वयोर्मध्य A B P H E N

व्यावृत्तिक, सन्दिग्धान्वयोऽसिद्धव्यतिरेको वा स्यात् । एकत्रापि तु वृत्तिनिश्चयादसाधारणानैकान्तिको भवति । ततोऽसाधारणानैकान्तिकस्यानैकान्तिकत्वे हेतुद्वयं दर्शयितुमाह—

न हि ^१सात्मकनिरात्मकाभ्यामन्यो राशिरस्ति यत्रायं^२ प्राणादिवर्तते(वर्तते) ॥६८॥

नहीति । सहात्मना वर्तते सात्मक । निष्कान्त आत्मा यस्मात् स निरात्मक ।
^३ताभ्या यस्माप्राभ्या राशिरस्ति । किंभूत ? यत्रायं वस्तुधर्मं प्राणादिवर्तते ? तस्मादयं
^४तयोर्भवति सशयहेतु ॥

यस्मादभ्यराश्रयभाव इत्याह—

आत्मनो^५ वृत्ति-व्यवच्छेदाभ्यां ^६सर्वसंग्रहात् ॥६९॥

आत्मनो वृत्ति सङ्ख्यावो व्यवच्छेदोऽभाज । ताभ्या सर्वस्य वस्तुन संग्रहात् कोडी-
 करणात् । यत्र ह्यारमा अस्ति तत् सात्मकम् । ^७अन्यन्निरात्मकम् । ततो नान्यो राशिरस्ति—
 'इति सशयहेतुत्वकारणम् ॥

यदैकत्रैव सत्तानिश्चयो विरुद्धो वा स्यादित्युक्तम्, यदैकत्रैव सत्तानिश्चयो नास्ति तदा
 वा घातंत्याह—अनियतेति । सुविशयार्थः । अनियतोऽत्रैवायं वर्तते इत्येवैकपनियमशून्यो य
 सत्तानिश्चयस्तस्मिन् सति । यदोभयत्र सत्तानिश्चयस्तदा सपक्षविपक्षसाधारणत्वात्साधारण,
 यदा तु विपक्षवृत्तिसम्भावनायामनिश्चयः (नियत)सत्तानिश्चयस्तदा सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिक ।
 यदा पुन सपक्षे वृत्तिमदेहेनानियतसत्तानिश्चयस्तदा सन्दिग्धान्वयासिद्धव्यतिरेकः । यदा तु
 सपक्षसपक्षयोरेकत्रापि सत्तानिश्चयो नास्ति तदा सपक्षसपक्षवृत्तेरसाधारणः । एतदेवाह—
 एकत्रायीति । यत् पक्षधर्मस्योक्तताभ्या कारणभ्या सशयहेतुत्वं ततस्तस्मात् दर्शयितुं दर्शयिष्या-
 मीति मत्वा ।

राशि प्रकारः । वस्तुधर्मत्वं च प्राणादेरवस्तुनि दासविधाणादाववृत्तः । यतो राश्य-
 म्तरामावस्तस्मात्कारणादयं प्राणादिमत्त्वाख्यो हेतुः । तयो सात्मकनिरात्मकयोः ।

साधारणस्य धर्मस्य सशयहेतुत्वे द्वे कारणे । तत्रामुना नहीत्यादिना भूलन सशयविषया-
 भ्यामाकाराभ्या सर्ववस्तुसंग्रह एक कारणमुक्तम् । नाप्यनपारित्यादिना तु तयोरेकत्रापि
 वृत्तिनिश्चयो द्वितीय कारणमुक्तमिति दर्शयितुमाह—सशयेति ॥

^१ सात्मकानात्मका • C

^२ यत्र प्राणा • D B P H E N प्राणादिवर्तते—N

^३ ताभ्यां D

^४ 'यय' इत्यर्थः • C

^५ आत्मवृत्ति • C

^६ सर्वस्य स • C

^७ तदन्वयि • A. B P. H N

^८ 'इति' नास्ति A. B C. D P. H. N

प्रकाराभ्यां ^१सर्ववस्तुसंग्रहं प्रतिपाद्य द्वितीयमाह—

नाप्यनयोरेकत्र वृत्तिनिश्चयः ॥१००॥

नाप्यनयो सात्मकानात्मकयोर्मध्य एकत्र सात्मकेऽनात्मके^२ वा वृत्ते. सद्भावस्य निश्चयोऽस्ति । द्वावपि राशौ त्यक्त्वा न वर्तते प्राणादिः, वस्तुधर्मत्वात् । ततश्चानयोरेव वर्तते^३ इत्येतावदेव ज्ञातम् । विशेषे तु वृत्तिनिश्चयो नास्तीत्ययमर्थः^४ ॥

तदाह—

“सात्मकत्वेनाऽनात्मकत्वेन वा प्रसिद्धे प्राणादेरसिद्धेः^५ ॥१०१॥

“सात्मकत्वेनाऽनात्मकत्वेन वा विशेषेण युक्ते प्रसिद्धे निश्चिते वस्तुनि प्राणादेर्धर्मस्य ‘सर्ववस्तुव्यापिनोः प्रकारयोरेकत्र नियतसद्भावस्यासिद्धरत्नकान्तिक’, अनिश्चितत्वात् ।

तदेवमसाधारणस्य धर्मस्यानैकान्तिकत्वे कारणद्वयमभिहितम् ॥

प्रकाराभ्यामात्मव्यवच्छेदरूपाभ्यामाकाराभ्याम् । वृत्ति. प्रवृत्तिरर्थात् भाव एवाव-
तिष्ठत इत्यभिप्रायेणाह—युक्ते सद्भावस्येति ।

यद्येव तयोर्न वर्तत इत्येव किं न स्यात् ? तथा च कथं सशयहेतुरित्याशङ्क्य
यादृशोऽस्यार्थाभिप्रेतस्त स्फुटयितुमाह—द्वावपीति । कुतो न वर्तत इत्याह—वस्तुधर्मत्वा-
दिति । प्राणादेः(प्राणादेः)रिति विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्धनीयम् । वस्तुना वाऽवश्य
सात्मकेनाऽनात्मकेन वा भाव्यमिति भावः ।

सतो वस्तुसत्त्वेन मिद्धपरित्यागेनान्यत्रावृत्ते कारणात् । अन्योः सात्मकानात्मकयोः ।
एवकारेणान्यत्रा(त्र) वृत्तिनिषेध स्पष्टयति । इतिरेतावत स्वरूप दर्शयति । यदिदमनन्तरो-
क्तमेतत् परिमाण यस्य प्रमेयस्य तद् एतावद् वस्तुतत्त्व निश्चितम् । कुनस्तहि नास्य वृत्ति-
निश्चय इत्याह—विशेषे स्थिति । विशेषे विशिष्टे प्रकारे । तुरिमावस्था भेदवतीमाह ।
तेन सात्मकत्व(सात्मक) एवानात्मक एवेत्यर्थः । वृत्तेः स्वभावस्य प्राणादेरिति प्रकरणात् ।
इतिरेवमर्थः । अर्थोऽभिधेयो यस्य “नाप्यनयोरेकत्र वृत्तिनिश्चयः” इत्यस्य मूलस्य वाक्यस्ये-
त्यर्थात् ॥

धम्मादेशमेतद् वक्तुं युज्यते, ज्ञानव्याप्तत्तत्त्वा[73b]दाह आस्तिककारः । विमर्शेत्याह
सात्मेति । तदेवमित्यादिनोपसहरति । एव च व्याचक्षाणेन [न] मया स्यातन्वयेण वक्षधर्मस्येत्या-

^१ सर्वसंग्रह A. B. C. P. H. E. N.

^२ ०के निरात्मके C.

^३ वर्तते एतावत् C.

^४ नास्तीत्यर्थः C. D.

^५ सात्मकत्वेन निरात्मकः B. P. H. E. N.

^६ रमिद्धिस्ताभ्यां न व्यतिरिच्यते—E.

^७ सात्मकत्वेन निरात्मकः D.

^८ ०धर्मस्यासिद्धरत्नकान्तिकोऽनिश्चिः A. B. P. H. E. N. ०धर्मस्यासिद्धेरनिश्चिः C.

कीदृशोऽज्ञाविरयाह—

यथा वीतरागः ^१कश्चित् सर्वज्ञो वा, वक्तृत्वादिति ^२ । व्यतिरे-
कोऽज्ञासिद्धः । सन्दिग्धोऽन्वयः ॥६४॥

यथेति । विगतो रागो यस्य स वीतराग इत्येकं साध्यम् । सर्वज्ञो वेति द्वितीयम् ।
वक्तृत्वादिति हेतुः । व्यतिरेकोऽज्ञासिद्ध इति । स्वात्मन्येव सारागे चासर्वज्ञे च विपक्षे
वक्तृत्वं दृष्टम् । अतोऽसिद्धो व्यतिरेकः । सन्दिग्धोऽन्वयः ॥

कुत इत्याह—

सर्वज्ञवीतरागयोर्विप्रकर्षाद्वचनादेस्तत्र सत्त्वमसत्त्वं वा सन्दिग्धम् ॥६५॥

सप्तक्षभूतयोः सर्वज्ञ-वीतरागयोर्विप्रकर्षादित्यसौन्द्रियत्वाद् वचनादेरिन्द्रियमभ्यस्यापि तत्र
अतीन्द्रिययोः सर्वज्ञत्वबो(धो)तरागयोः सत्त्वमसत्त्वं वा सन्दिग्धम् । ततश्च न ज्ञायते किं
वस्तुत्वात् सर्वज्ञ उत नैत्यनैकान्तिक इति ॥

सप्रति द्वयोरेव सन्देहेऽनैकान्तिक वस्तुमाह—

अनयोरेव द्वयो रूपयोः सन्देहेऽनैकान्तिकः ॥६६॥

अनयोरेव—अन्वय व्यतिरेकरूपयोः सन्देहात् सशयहेतुः ॥

उदाहरणम्^३—

यथा^४ सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमर्यादिति^५ ॥६७॥

यथेति^६ । सहात्मना वर्तते सात्मकमिति साध्यम् । शरीरमिति धर्मो । जीवद्वय-
हण धर्मविशेषणम् । मृते ह्युपमानं नेच्छति ।

प्राणा^७ इवासादय आदिर्यस्योन्मेषनिमेषादे प्राणियमस्य स प्राणादि । स यस्यास्ति
सत् प्राणादिमन् जीवच्छरीरम् । तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मादित्येव हेतुः ॥

जीवत्प्राणान् धारयन्च तच्छरीरं वेति विग्रहः । उन्मेषदश्चभुविज्ञान आदिर्यस्य निमेषा-
देस्तस्य प्राणियमस्य जीवधर्मस्य । असाधारण सपक्षविपक्षादुक्ते । विवादाध्यामिनस्येव
धर्मिणो धर्म इत्यर्थः^८ । असाधारणत्वादेव सशयहेतुरिति हेतुभावेन विशेषणम् ॥

^१ 'कश्चित्' नास्ति—C.

^२ वक्तृत्वात् । व्य० C

^३ उदाहरणं यथा D उदाहरणं य C.

^४ 'यथा' नास्ति B C D P H

^५ मत्वात् ।— C

^६ 'यपनि' नास्ति—A B C D P H N

^७ प्राणा आत्मा० A B P H E N

अयमसाधारण सशयहेतुरूपपादयितव्य । पक्षधमस्य च द्वाभ्या कारणाभ्यां सशय-
हेतुत्वम् । सशयविषयो यावाकारो ताभ्यां सर्वस्य वस्तुन सप्रहात् । तयोश्च व्यापकयोरा-
कारयोरेकत्रापि व्युत्पत्तिश्चयात् । ^१याभ्या ह्याकाराभ्या सर्वं वस्तु न सगृह्यते तयोराका-
रयोः सशय । प्रकारांतरसमवे हि पक्षधर्मो धर्मिणमविवृणुत द्वयोरेकेन धर्मेण दशयितुं न
शक्नुयात् । अतो न सशयहेतु स्यात् । द्वयोधमयोरनियत भाव दशयन् सशयहेतु ।
द्वयोस्त्वनियतमपि भाव दशयितुमशक्तो^२ऽप्रतिपत्तिहेतु । नियत तु^३ भाव दशयन् ^४सम्यग्
हेतुविरुद्धो वा स्यात् । तस्माद ^५याभ्या सर्वं वस्तु सगृह्यते तयो ^६सशयहेतुयदि तयोरे-
कत्रापि सद्भावनिश्चयो न स्यात् । सद्भावनिश्चये तु यद्यकत्र नियतसत्तानिश्चयो^७
हेतुविरुद्धो वा स्यात् । अनियतसत्तानिश्चये तु साधारणानैकान्तिक, सदिग्धमपक्ष

कथ पुनरयं सशयहेतुरूपपादयितुं शक्यते यावता नास्मात्सात्मकत्वस्यानात्मकत्वस्य
वा प्रतिपत्तिर्जायते । ततोऽप्रतिपत्तिरेवासाधारण इत्युदघोतकरमतमाद्यद्वयं यत्र (अ)
हीत्युक्तं वातिककृता तदवतारयितुं भूमिका रचयन्नाह—पक्षधमस्यति । चो यस्मादर्थे ।
पक्षस्य धर्मस्य सतो द्वाभ्या कारणाभ्या निमित्ताभ्याम् । सवस्य नि शयस्य सप्रहाज्ञापनात् ।
तयोर्व्यापकयोराकारयो सात्मकत्वानात्मकत्वात्ययाविषयभूतयोरेकत्रापि विषयऽनिश्चयात्स्य
पक्षधमस्यत्यर्थात् ।

ननु सशयमानयोराकारयो सर्ववस्तुव्यापनं किं ? यन् तथात्वं तयोरुपवर्णयंत
इत्याह—याभ्यामिति । हीति यस्मात् । कथं पुनस्तयोराकारयोः सशय इत्याह—प्रकारांतर-
रिति । हिर्पस्मादर्थे । पक्षधर्मं सन धर्मिणं त पक्ष द्वयोरेकेन धर्मेण सात्मकत्वाख्येन
अनात्मत्वाख्येन वा । अविवृणुत युक्तं सम्बद्धमिति यावत् । न शक्नोति दशयितुं प्रकारांतरेण
सम्बन्धस्य तस्य सम्भवात् । यत एवमतः स पक्षधर्मो न सशयहेतु स्यात् । तयोराकारयोरिति
सामर्थ्यात् ।

अथ कथं सात्मकत्वानात्मकत्वे द्वौ धर्मौ दर्शयन्नपि सशयहेतुरूप्यत इत्याह—द्वयोरिति ।
दर्श[732]यन्निति हेतौ शत्रुविधानादनियतभावप्रदर्शनादित्यर्थो बोद्धव्यः ।

ननु नियताभावमदर्शमत्रप्रतिपत्तिहेतुरेवायं युज्यत इत्याह—द्वयोस्तिविति । तुशब्दो
यस्मादर्थे । नियतप्रदर्शकस्यापि किं न तथात्वमित्याह—नियतत्व (यत्) स्थितिः । तु पूर्ववद्
विशेषणार्थो वा । यस्मादेव तस्माद् हेतोः ।

नियतोऽयन्नाननुगामी सत्तानिश्चयो यस्य स तथा । विरुद्धोऽपि विषयस्य सम्यग्हेतु-
रेवेत्येकत्र सत्तानिश्चय विरुद्धो वा स्यादित्युक्तम् ।

^१ यकाभ्या A B C D P H N

^२ शशविषाणादि—टि०

^३ 'तु' नास्ति A B P H E N

^४ 'सम्यग्' नास्ति A B P H E N.

^५ यकाभ्या B C D P H N

^६ तयोराकारयोः स० C

^७ ०यो विरुद्धो हेतुर्वा स्यात् A B D P H E N

व्यावृत्तिक, सन्दिग्धान्वयोऽसिद्धव्यतिरेको वा स्यात् । एकत्रापि तु वृत्त्यनिश्चयादसाधारणानेकान्तिको भवति । ततोऽसाधारणानेकान्तिकस्यानेकान्तिकत्वे हेतुद्वय दर्शयितुमाह—

न हि ^१सात्मकनिरात्मकाम्यामन्यो राशिरस्ति यत्रायं ^२प्राणा-
दिर्वर्तते(वर्तेत) ॥६८॥

नहीति । सहात्मना वर्तते सात्मक । निष्कान्त आत्मा यस्मात् स निरात्मक ।
^३ताभ्या यस्मात्प्राण्या राशिरस्ति । किमुत ? यत्राय वस्तुधर्मं प्राणादिवर्तेत ? तस्मादयं
^४तयोर्भवति सहायहेतुः ॥

कस्मादयं सहायभाव इत्याह—

आत्मनो ^५वृत्ति-व्यवच्छेदाभ्यां ^६सर्वसंग्रहात् ॥६९॥

आत्मनो वृत्तिः सङ्ख्येव व्यवच्छेदोऽभावः । ताभ्या सर्वस्य वस्तुन संग्रहात् क्रीडी-
करणात् । यत्र ह्यात्मा अस्ति तत् सात्मकम् । ^७अन्यन्निरात्मकम् । ततो नान्यो राशिरस्ति—
^८इति सहायहेतुवकारणम् ॥

यदैकत्रैव सत्तानिश्चयो सिद्धो वा स्यादित्युक्तम्, यदैकत्रैव सत्तानिश्चयो नास्ति तदा
वा वार्त्तत्याह—अनिश्चयेति । तुविशेषार्थं । अनिश्चयोऽनैवाय वस्तेन इत्येवैकनियमशून्यो य-
सत्तानिश्चयस्तस्मिन् सति । यदोभयत्र सत्तानिश्चयस्तदा सपक्षविपक्षसाधारणत्वात्साधारण,
यदा तु विपक्षवृत्तिसम्भावनायामनिश्चयः (नियत) सत्तानिश्चयस्तदा सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिक ।
यदा पुन सपक्षे वृत्तिसन्वेहेनानियतसत्तानिश्चयस्तदा सन्दिग्धान्वयामिद्धव्यतिरेकः । यदा तु
सपक्षसपक्षपारेकत्रापि सत्तानिश्चयो नास्ति तदा सपक्षसपक्षवृत्तेरसाधारणः । एतदेवाह—
एकत्रापि । यत पक्षधर्मस्योक्त्याभ्या कारणभ्या सहायहेतुत्वं ततस्तस्मात् दर्शयितुं दर्शयिष्या-
मीति मरवा ।

राशि प्रकारः । वस्तुधर्मत्व च प्राणादेरवस्तुनि साधविशेषादाववृत्तेः । यतो राश्य-
न्तराभावस्तस्मात्कारणादयं प्राणादिमत्त्वाख्यो हेतुः । तयो सात्मकनिरात्मकयोः ।

साधारणाय धर्मस्य सहायहेतुत्वे द्वे कारणे । तत्रामुना महीत्यादिना मूलेन सहायविपक्ष-
भ्यामाकाराभ्या सर्ववस्तुमुपग्रह एव कारणमुक्तम् । नाप्यनपारित्यादिना तु तयोरेकत्रापि
वृत्त्यनिश्चयो द्वितीय कारणमुक्तमिति दर्शयितुमाह—संग्रहेति ॥

^१ सात्मकानिरात्मका० C

^२ आभ्या D.

^३ आत्मवृत्तिः C.

^४ तद्वयमि० A. B. P. H. N

^५ 'इति' नास्ति A. B. C. D. P. H. N.

^६ यत्र प्राणा० D. B. P. H. E. N प्राणादिवर्तेत-N

^७ ०८य द्वयार्थं० C.

^८ सर्वस्य स० C

प्रकाराभ्यां ^१सर्ववस्तुसग्रहं प्रतिपाद्य द्वितीयमाह—

नाप्यनयोरेकत्र वृत्तिनिश्चयः ॥१००॥

नाप्यनयो सात्मकानात्मकयोर्मध्य एकत्र सात्मकेऽनात्मके^२ वा वृत्ते सद्भावस्य निश्चयोऽस्ति । द्वावपि राज्ञी त्यक्त्वा न धर्तते प्राणादि, वस्तुधर्मत्वात् । ततश्चानयोरेव धर्तते^३ इत्येतावदेव ज्ञातम् । विशेषे तु वृत्तिनिश्चयो नास्तीत्ययमर्थः^४ ॥

तदाह—

‘सात्मकत्वेनाऽनात्मकत्वेन वा प्रसिद्धे प्राणादेरसिद्धेः’ ॥१०१॥

‘सात्मकत्वेनाऽनात्मकत्वेन वा विशेषेण युक्ते प्रसिद्धे निश्चिते वस्तुनि प्राणादेर्धर्मस्य सर्ववस्तुव्यापिनो प्रकारयोरेकत्र नियतसद्भावस्यासिद्धरनैकान्तिक, अनिश्चितत्वात् ।

तदेवमसाधारणस्य धर्मस्यानैकान्तिकत्वे कारणद्वयमभिहितम् ॥

प्रकाराभ्यामात्मव्यवच्छेदरूपाम्यामाकाराभ्याम् । वृत्तिः प्रवृत्तिरर्पात् भाव एवाव-
निष्ठत इत्यभिप्रायणाह—वृत्ते सद्भावस्येति ।

यद्येव तयोर्न वर्तत इत्येव किं न स्यात् ? तथा च कथं सद्यहेतुरित्याशङ्क्य
यावद्व्योऽस्यार्थोऽभिप्रेतस्त स्फुटयितुमाह—द्वावपीति । कुतो न वर्तत इत्याह—वस्तुधर्मत्वा
दिति । प्रायादे(प्राणादे)रिति विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्धीयम् । वस्तुना चाऽवश्य
सात्मकेनाऽनात्मकेन वा भाव्यमिति भावः ।

ततो वस्तुमत्त्वेन सिद्धपरित्यागनान्यत्रावृत्ते कारणात् । अन्यो सात्मकानात्मकयो ।
एवकारेणान्यत्रा(त्र) वृत्तिनिषेध स्पष्टयति । इतिरेतावत् स्वरूपं दर्शयति । यदिधर्मनतरो-
क्तमेतत् परिमाणं यस्य प्रमेयस्य तद् एतावद् वस्तुनत्वं निश्चितम् । कुतस्तर्हि नास्य वृत्ति-
निश्चय इत्याह—विशये त्विति । विशेषे विशिष्ट प्रकारे । तुरिमामवस्था भवतीमाह ।
तेन सात्मकत्वं(सात्मक) एवानात्मक एवेत्यर्थः । वृत्ते स्वभावस्य प्राणादेरिति प्रकरणात् ।
इतिरेवमर्थः । अर्थोऽभिधायो यस्य ‘नाप्यनयोरेकत्र वृत्तिनिश्चय इत्यस्य मोलस्य बाधयस्ये-
त्यर्थात् ॥

यस्मादेवमेतद् वस्तु मुख्यते मायया ततस्मा[73b]दाह कारिकाकारः । किमाहेत्याह
सात्मेति । तदेवमित्यादिनोपसहरति । एव च व्याचक्षाणन [न] मया स्यात् त्र्यण पक्षधर्मस्येत्या-

^१ सर्वसग्रहं A B C P H E N

^२ ०के निरात्मके C

^३ वर्तते एताव० C

^४ नास्तीत्यर्थं C D

^१ सात्मकत्वेन निरात्मक० B P H E N

^२ रसिद्धिस्ताभ्यां न व्यतिरिच्यते—E

^३ सात्मकत्वेन निरात्मक० D

^४ ०धर्मस्यासिद्धरनैकान्तिकोऽनिश्चि० A B P H E N ०धर्मस्यासिद्धरनिश्चि० C

पक्षधर्मश्च भवन्^१ सर्वे साधारणोऽसाधारणो वा भवत्यनैकान्तिक । तस्मादुपसंहार-
व्याजेन पक्षधर्मत्व दर्शयति—

तस्माज्जीवच्छरीरसंबन्धी प्राणादिः सात्मकादनात्मकाच्च सर्वस्माद्
व्यावृत्तत्वेनासिद्धेस्ताभ्यां^२ न व्यतिरिच्यते ॥१०२॥

तस्मादित्यादिना । जीवच्छरीरस्य संबन्धी पक्षधर्म इत्यर्थः । यस्मात् तयोरेकत्रापि
न निवृत्तिनिश्चयस्तस्मात् ताभ्यां न व्यतिरिच्यते ।

वस्तुधर्मो हि सर्ववस्तुव्यापिनी प्रकारयोरेकत्रनियतसङ्गातो निश्चित प्रकारान्तराभि-
वर्तते ।^३ अत एवाह—सात्मकादनात्मकाच्च सर्वस्माद् वस्तुनो व्यावृत्तत्वेनासिद्धेरिति ।
प्राणादिस्तावत् कुतश्चिद् घटादेर्निवृत्त एव । तत एतावदवस्यतु शक्यम्—सात्मकादनात्मकादौ
कियतो निवृत्त । सर्वस्मात्^४ तु निवृत्तो नावसीयते । ततो न कुतश्चिद् व्यतिरेक ॥

दिनाऽसाधारणस्य सशयहेतुत्वनिमित्तद्वयमादितो दक्षितम् । किं तर्हि ? चातिककारेणैवंत-
वमिहितमिति दक्षितम् ॥

ननु आसाधारणस्य प्राणादेरनैकान्तिकत्वकारणद्वयमनन्तरोक्तमभिधीयताम् । तस्मा-
दित्यादिना तु शरीरसम्बन्धित्वमस्य कस्मादाचार्यो दर्शयतीत्याशङ्का निराचिकीर्णं पक्ष-
धर्मश्चेत्यादिनोपक्रमते । नो यस्मादर्थे । अपक्षधर्मस्त्वसिद्धत्वास्यामन्यामेव दोषजातिमश्रुत
इति भावः पक्षधर्मत्व प्रदर्शयतो चातिककारस्योपग्रहः । वाशब्देनानियतप्रभुदेजास्या दर्शयति ।
न त्वसाधारणत्वास्य पक्षान्तरम्, सन्धिबन्धविषयव्यावृत्तिकादेरसंग्रहप्रसङ्गात् । यस्मादपक्ष-
धर्मो नानैकान्तिक उपवर्णितेनाभिप्रायेण तस्मात्कारणाद् । दर्शयति प्रकाशयति ।

केन दर्शयतीत्याकाङ्क्षायामाह—तस्मादित्यादिनेति । पक्षधर्मत्वप्रदर्शनं तु जीवच्छरीर-
सम्बन्धीति वचनं द्रष्टव्यम् । तस्मादित्यनन्यं यस्मादित्याक्षिप्तं दर्शयन्नाह—यस्मादिति ।
एकत्रापि न वृत्तिनिश्चयस्तस्य प्राणादेरित्यर्थात् । तस्मात्कारणात् ताभ्यां सात्मकत्वानात्म-
कत्वाभ्यां न व्यतिरिच्यते न निवर्तते, तदसंस्पर्शी न भवतीति यावत् ।

तयोरेकत्र वृत्त्यनिश्चयेऽपि कथं ताभ्यां न व्यतिरिच्यत इत्याह—वस्त्विति । हीति
यस्मादर्थे । प्रकारयोस्तद्वृत्तिव्यवच्छेदरूपयोः स्वरूपयोराकारयारिति यावत् । तयोर्धर्म-
एकत्र नियतः 'अनैवायं वर्तते इति नियमवान् सद्भावः सत्त्व यस्य स तथा । प्रकारान्तराभि-
यतसद्भावविषयमादयस्मादाकारात् । निवर्तते निवर्तितुमर्हति, तत्र सस्पृशदिति यावत् ।
एकत्र वृत्त्यनिश्चयाच्च नायं तत्त्वमिप्रायः ।

यत एवमेतद् भवति न चायं प्राणादिस्तथा, अत एवाहाचार्यः । किमाहेत्याह—
सात्मकादित्यादि । सर्वस्मादिति प्रत्येक सम्बद्ध (गुण) व्यम् ।

^१ भवत् सर्वं A

^२ नासिद्धिः ॥—E 'ताभ्यामि त्यादि नास्ति—E

^३ रात्रिकर्तते । तत एवाह—D रात्रिकर्तते । तत एवाह—C A B P H E N

^४ तु नास्ति—C

यद्येवमन्वयोऽस्तु तयोर्निश्चित इत्याह—

न^१ तत्रान्वेति ॥१०३॥

न^२ तत्र सात्मकेऽनात्मके वाऽयं ज्वेति—अन्वयवान् प्राणादि^३ ॥

कुत इत्याह—

एकात्मन्यप्यसिद्धेः ॥१०४॥

^१ एकात्मन्यपीति । एकात्मनि सात्मकेऽनात्मके वाऽसिद्धे कारणात् । वस्तुधर्मतया तयोर्द्वयोरेकत्र^४ वा वर्तत इत्यवसितः प्राणादि । न तु सात्मक एव निरात्मक एव वा वर्तत इति कुतोऽन्वयनिश्चयः ॥

ननु च प्रतिपादनो न किञ्चित् सात्मकमस्ति । ततोऽस्य हेतोन सात्मकेऽन्वयो^५ न व्यतिरेक^६ इत्यन्वयव्यतिरेकयोरभावनिश्चयः सात्मके, न तु सद्भावसंशय इत्याशङ्क्याह—

नापि^७ सात्मकादनात्मकाच्च तस्यान्वयव्यतिरेकयोरभावनिश्चयः ॥१०५॥

ननु घटपटादेरनेकस्मात्प्राणादिनिवर्तमानो दृष्टस्तत्कथं तस्य व्यावृत्तत्वेनासिद्धिरित्याह—प्राणादिरिति । ततः सर्वस्मात् सात्मकादनात्मकाच्च निवृत्त्यनवसायात् । कुत ? सात्मकादनात्मकाच्च प्रतिबन्धामिद्वेति चेन्न सर्वत्राभिप्रायः ।

ननु किमुच्यते न कुतश्चिदिति ? यावता निरात्मकादेव व्यतिरेकोऽस्मावसातु शक्यः, षोडशेन घटादेरनात्मकत्वेनेष्टत्वादिति चेत् । यद्येव जीवच्छरीरमपि षोडशेन तयात्वेनेष्टमिति तस्यापि तयात्वं किन्न भवेत् । अभ्युपगमेन च सात्मकानात्मके विभज्य हेतु कथयता गमिकत्वमिति यत्किञ्चिदेतत् ॥

तमोरिति विषयसप्तमी । तस्य प्राणादेरिति च शेषः ॥

ननु वस्तुधर्मण तेनावश्यं क्वापि नियतेन भाव्यम् । तत्कथमन्वयाभाव इत्याह—वस्तुधर्मतमेति । न आनियतवृत्तिनिश्चयोऽन्वयो नामेति भावः ।

ननु चासाधारणत्वाग्निरात्मकेऽन्वयनिश्चयो मा भूद् । व्यतिरेकनिश्चयस्तवस्तु, निरात्मके घटादौ प्राणादेरदर्शनादिति चेत् । न । तस्यैव [74a] शरीरस्य निरात्मकत्वसम्भावनाया सर्वस्मान्निरात्मकान्नवृत्तिनिश्चयाभावात् । न च तथानिश्चयनिमित्तं प्रतिबन्धनिश्चयोऽस्तीति ॥

^१ न च तत्रा० C. D

^२ न च तत्र D.

^३ 'एकात्मन्यपीति'—नास्ति A. B. C. D. P. H. N

^४ ०द्वयोरेकत्र C D ०कत्र तावत् वर्तत इ० C.

^५ अनुगमन सद्भाव इत्यर्थ—टि०

^६ व्यावृत्ति—अभाव इत्यर्थ—टि०

^७ सात्मकान्निरात्मका० B. D. P. H. E. N.

नापि सात्मवाद् वस्तुन तस्य प्राणादेरन्वयव्यतिरेकयोरभावनिशचयः । नापि च निरात्मकात् । सात्मवादनात्मवादिति च पञ्चमी व्यतिरेकज्ञाप्येक्षया द्रष्टव्या ॥

कथमन्वयव्यतिरेकयोर्नाभावनिशचय इत्याह—

‘एकाभावनिशचयस्यापरः भावनिशचयनान्तरीयकत्वात् ॥१०६॥

एकस्यान्वयस्य व्यतिरेकस्य वा योऽभावनिशचयः सोऽपरस्य द्वितीयस्य भावनिशचयनान्तरीयकः भावनिशचयस्याव्यभिचारी । तस्य भावस्तत्त्व तस्मात् । यत् एकाभावनिशचयोऽपरभावनिशचयः नान्तरीयकः, तस्मान्न द्वयोरेकत्राभावनिशचयः ॥

कस्मात् पुनरेकस्याभावनिशचयोऽपरस्तद्भावनिशचयाऽव्यभिचारिरयाह—

‘अन्वयव्यतिरेकयोरन्योन्यव्यवच्छेदरूपत्वात् । ‘तत एवान्वयव्यतिरेकयोः संदेहादनैकान्तिकः ॥१०७॥

अन्वयव्यतिरेकयोरन्योन्यव्यवच्छेदरूपत्वादिति । अन्योन्यस्य व्यवच्छेदोऽभावः, स एव रूपं योस्तयोर्भावस्तत्त्वम् तस्मात् कारणात् ।

अन्वयव्यतिरेको भावाभावौ । भावाभावौ च परस्परव्यवच्छेदरूपौ । यस्य व्यवच्छेदेन यत् परिच्छिद्यते तत् तत्परिहारेण व्यवस्थितम् । स्वाभावव्यवच्छेदेन च भावः परिच्छिद्यते ।

तस्मात् स्वाभावव्यवच्छेदेन भावो व्यवस्थितः । अभावो हि नीरूपो यादृशो विकल्पेन दर्शितः । नीरूपता च व्यवच्छिद्य रूपमाकारवत् परिच्छिद्यते । तथा च सत्यन्वयाभावो व्यतिरेकः, व्यतिरेकाभावश्चाग्नयः ।

ततोऽवयवाभावे निश्चिते व्यतिरेको निश्चितो भवति । व्यतिरेकाभावे च निश्चितेऽवयो निश्चितो भवति ।

ननु श्रुत्यादि तस्मात्कारणादित्यतस्तत् स्पष्टार्थं तेन न व्याख्यायते ।

अन्योन्यव्यवच्छेदरूपत्वमेवावयवव्यतिरेकयोः कथमित्याशङ्कयाह—अन्वयव्यतिरेकाविति । अभावरूपत्वञ्च व्यतिरेकस्य प्रतीतिसिद्धस्य बोद्धव्यम् । भवता ही तथारूपी किमत इत्याह—भावाभावाविति । नो यस्मादर्धः । भवत्वव तथापि कथं तयोरन्योन्यपरिहारेणावस्थानमित्याह—यस्त्येति ।

नन्वत्र कस्य व्यवच्छेदेन किं परिच्छिद्यते येन तत्परिहारेण तद् व्यवतिष्ठत इत्याह—स्वाभावेति । हेत्वर्थश्चकार । तावत्कासा(कोऽसा)वभावो नाम यद्व्यवच्छेदेन भावः

१ एकस्यामा० C

२ ०स्यापराभावनान्त० B P.H ०स्यापरभावना ततो० DE

३ स एवापरस्य E N

४ भावे निश्च० A B P H

५ ०रीयक भवति निश्च० A II P H

॥ निश्चय नास्ति A, C.

६ यत् एवान्वय० C,

७ यत् एव D B P.H E N

तस्माद् यदि नाम सात्मकमवस्तु निरात्मक च वस्तु, तथापि ^१तयोर्न प्राणादेरन्वय-
व्यतिरेकयोरभावनिशचय । एकत्र ^२वस्तुन्येकस्य ^३वस्तुनो युगपद्भावाभावविरोधात्
तयोरभावनिशचयायोगात् ^४ ।

न च प्रतिवाद्यनुरोधात् सात्मकानात्मके वस्तुनो सदसती । किन्तु प्रमाणानुरोधाद् ।
इत्युभे सदित्थे । ततस्तयो प्राणादिमत्त्वस्य सदसत्त्वसंशयः । ^५

यत एव क्वचिदन्वय-व्यतिरेकयोर्न भावनिशचयो ^६नाप्यभावनिशचय, तत एवान्वय-
व्यतिरेकयोः संदेहः ।

यदि तु क्वचिद^७प्यन्वय-व्यतिरेकयोरेकस्याप्यभावनिशचय स्यात्, स एव द्वितीयस्य
भावनिशचय इत्यन्वयव्यतिरेकसंदेह एव न स्यात् । यतश्च ^८न क्वचिद्भावाभावनिश्चयस्तत
एवान्वयव्यतिरेकयोः संदेहः । संदेहाच्चानंकान्तिक ^९ ॥

परिच्छिद्यत इत्याह—तथा चेति नीरूपताव्यवच्छेदेन रूपस्य प्रतिष्ठितानाकारवत् परिच्छिद्यप्रकारे
सति । ततोऽन्योन्याभावरूपत्वादनयोः ।

ननु बीजानां सात्मक नाम नास्त्येवेत्यवस्तु । स मात्र तु निरात्मकमतो वस्तु । तत्र
वस्तु[नि] निरात्मको (के) हेतोरन्वयव्यतिरेकयोरभावनिशचयो या भूत्सात्मके त्ववस्तुनि स कथं
न स्यादित्याशङ्क्योपसंहारव्याजनाह तस्मादिति । यस्माद् विधिप्रतिषेधयोरेकप्रतिषेधोऽपर
विधिनान्तरीयकस्तस्मात् । कथं न भावनिशचयस्तयारित्याशङ्क्योपपत्तिमाह—एकत्रेति ।
तयोरन्वयव्यतिरेकयोर्भावाभावात्मनोरभावनिशचयस्यायोगादनुपपत्तिः । कथमयोग इत्याह—
एकह्येति । कालभेदे किं न युज्यते इत्याह—युगपदिति ।

इदं च प्रतिवाद्यभ्युपगमबलात्सात्मकानात्मकयोः सदसत्त्वमभ्युपगम्योक्तम् । तदेव तु
न युज्यत इति दर्शयन्नाह—न चेति । नो वक्तव्यान्तरसमुच्चये । प्रकरणादिह प्रतिवादी
बीजस्तदनुरोधवशादिष्टघनिष्टिवशात्सात्मकमसन्निरात्मक सदिति यथायोग योजनीयम् ।
एव ह्यवास्तवमनुमान स्यात् न वस्तुबलप्रवृत्तिमिति भावः । यद्यपि ते सदसती न भवत
कथं नामेत्याह—किन्निवति । प्रमाणं चेद नियतं वक्तव्ये । आत्मन्वय च विवादवृत्तेरन्याऽपि
(न्यत्रापि?) सात्मकत्वमनात्मकत्वेन (क्त्व वा न ?) व्यवतिष्ठत इति भावः । इतिस्तस्मात् ।
उभे सात्मकत्वानात्मकत्वे । यत एव ततः कारणात्सात्मकानात्मकयोः सदसत्त्वयोः संशयः ।
कस्यत्याकाङ्क्षायां मुक्ताम्—प्राणादिमत्त्वस्येति ।

^१ तथापि न तयो A B P H E N

^२ एकवस्तु० A B P H E N

^३ एकवस्तु० A B P H E N

^४ निश्चययोगात् B,

^५ नाभावेति० C

^६ यतस्तु C D

^७ सदसत्त्वानिशचय C

^८ क्वचिदन्वय० C D

^९ ०कान्तिक इत्याह । E

कस्मादनैकान्तिक इत्याह^१—

साध्येतरयोस्तौ निश्चयामावात् ॥१०८॥

साध्यस्य, इतरस्य च विरुद्धस्य अतः—सदित्यान्वयव्यतिरेकानिश्चयाभावात् । सपक्षविपक्षयोर्हि सदसत्त्वसंदेहे न साध्यस्य न विरुद्धस्य सिद्धिः^२ । न च सात्मकानात्मकाभ्यां^३ पर प्रकारः सम्भवति । ततः प्राणादिमत्त्वाद् धर्मिणि जीवच्छरोरे सशय आत्मभावभावयोरित्यनेकान्तिक प्राणादिरिति ॥

अस्तु सदसत्त्वसशयोऽन्वयव्यतिरेकनिश्चयस्तु किंन भवतीत्याह—यत इति । न भावनिश्चयो नाभावनिश्चय इत्येकत्र सारमकेऽनात्मके वेति द्रष्टव्यम् । सारमकेऽनात्मके वा प्राणादे सदसत्त्वनिश्चयाभावादेवान्वयव्यतिरेकयो सं^४हो नान्यथेति प्रतिपादयितुमाह—यदि स्थितिः । तुरिमाभ्यवस्था भेदवतीमाह ।

उक्तमेवोपसहरन्नाह—यतश्चेति । औपधारणे । तस्मात् सन्वेहात् अनैकान्तिक प्राणादिमत्त्वाख्यो हेतुरिति प्रकरणात् ॥

सन्दिग्धावन्वयव्यतिरेको यस्य तत्तथा, तस्मात्साध्यस्य विरुद्धस्य वा निश्चयाभावात् । सपक्षेत्यादि[74b]नैतदेव सममयते । हिर्यस्मात् । सपक्षविपक्षयोर्विपर्ययभूतयोर्हेतो सदसत्त्वसन्वेहे न साध्यस्यानुमितिसतस्य विरुद्धस्य विपर्ययस्य सिद्धिनिश्चयः । विरुद्धोऽपि विपर्ययस्य सन्वेहेतुरित्यभिप्रायणेदमुक्तम् ।

न चेत्यादि प्राणादिरित्यन्त सुगमम् ।

ईदृश एव आसाधारणो हेतुः कैश्चिन्नैवाधिकैरनुपसहार्य इत्युक्तम् । ततोऽनुपसहार्योऽयं हेत्वाभास इति शब्दश्रवणार्थं साह करणीयः ।

उद्योतकरस्तु धावणत्वाख्येऽसाधारणहेतावाचायदित्यामेन दक्षित इदमवादीत्—“यद्येतच्छावणत्वं नित्यानित्ययोर्दृष्टं स्याज्जनयत्तयो सशयमूर्ध्वत्वमिव स्थानुपुरुषयो । न च दृष्टम् । तस्मान्नाम सशयहेतुरपि त्वप्रतिपत्तिहेतुरेव । अथ धावणत्वं वस्तुधर्मः । वस्तुना नित्यमनित्यमनित्यन वा प्रकारान्तराभावात् । न च तयोरेकत्रापि दृष्टम् । अतस्तयो सशयं करोति । तर्हि वस्तुधर्मत्वात् सशयो न धावणत्वादिति” तुल्यन्यायतयाऽप्यसाधारण तदीयमिदमोदृश चक्षितमासज्यत एवेति ‘वयमय सशयहेतुरूपपादयितव्य इति साधूनत तेन । केवल गमकरूपविवेचने समीचीनमनो न प्रहितम् । यतो वस्तुधर्मत्वं धावणत्वस्य नित्याकारमस्पर्शज्ञानजनन निबन्धनम् । न तु तस्मादेव वस्तुधर्मदुभयाकारसंस्पर्शी प्रत्ययो दोषायते । न च यस्य प्रतिपत्तिकारणे कारणम्, तत एव सा प्रतिपत्तिः न तु तस्मादिति शक्यते वक्तुम् । तदुत्तराग्निप्रतिपत्तिर्न तु घूमादित्यस्याभिधानप्रसङ्गात् ।

^१ इत्याह नास्ति A B C D P H N

^२ असिद्धिः B

^३ म्या च पर A B P H N

किञ्चैव प्रमेयत्वादेरपि न संशयः स्यात् । शक्यते हि तत्रापि वस्तुमुभयत्र दर्शनात् संशयो न प्रमेयत्वादिति । अथ तस्य तावदुभयत्र दर्शनं तेन तस्मादुच्यते । यद्येव वस्तुधर्म-त्वमपि थावणत्वस्यैवेति कथं न तस्मादसौ । अपि चोर्ध्वत्वमपि यद्यपि स्थाणुपुरुषयोरपि दृष्टं तथापि तावत्तत्रान्तरेणात्रैव भविष्यतीति पर्यनुयोगे सतीदमेव वाच्यम्—यदुतोर्ध्वत्व नाम वस्तुधर्मः । वस्तुना चैवविधिः—स्थाणुना पुरुषेण वाऽवश्यं भाव्यमिति । तथा च वस्तुधर्मादेव संशयो नोर्ध्वत्वादित्यनिष्ठापादन—केन निराक्रियेतेत्यलं विस्तरेण ।

साधनस्य सिद्धेर्यथाङ्गमसिद्धौ विरुद्धोऽनैकान्तिको हेत्वाभासः । तस्यापि वचनं वादिनो निग्रहस्यानभिसमर्थोपादानात् । तस्मादेवंविधो हेत्वाभासः स्वयमप्रयोज्य परप्रयुक्तश्चावश्य-मुद्भावयितव्य इति हेत्वाभासव्युत्पादने नातिक्रकारस्याभिप्रायो बोद्धव्यः ।

स्यादेतत्—असमर्थविशेषणोऽसमर्थविशेष्यश्चास्ति प्रभेदः । यथाऽनित्यं प्रमेयत्वे सति कृतकत्वात् । अत्र कृतकत्व विशेष्यमेव साध्यसिद्धौ समर्थम्, न तु प्रमेयत्व विशेषण-मित्यसमर्थं विशेषणम्, यत्र विशेष्यमेव समर्थमिति कृत्वा भवत्यसमर्थविशेषणो हेतुः । यञ्च (च्वा)नित्यं शब्दः कृतकत्वे सति प्रमेयत्वादिति । अत्र हि कृतकत्व विशेषणमेव साध्यसिद्धौ समर्थम्, न तु प्रमेयत्व विशेष्यमित्यसमर्थं विशेष्यम् । यत्र हि विशेषणमेव [75a] व समर्थमिति कृत्वा भवत्यसमर्थविशेष्यो हेतुः । विशेष्यमयीविधास्वन्तर्भाव्यताम् । न तावद-सिद्धे, द्वयोरपि धर्मिणि सिद्धे । न च विरुद्धे, विपर्ययव्याप्यभावात् । नाप्यनैकान्तिके कृतक-त्वविशिष्टप्रमेयत्वस्य प्रमेयत्वविशिष्टकृतकत्वस्य च साध्याऽप्यभिचारात् । तस्मादसिद्धत्वा-देरन्य एवायं हेतुदोषप्रकारः प्राप्त इति ।

तदेतदवद्यम्, हेत्वदोषात् । यदि ह्येवमयं प्रयुक्तो हेतुद्विष्येत् (त) तदाऽस्यामीषु हेतुराशिष्वन्तर्भावश्चिन्त्येत, अन्यो वा हेतुदोषोऽभ्युपगम्येत । यावता नैवमयं प्रयुक्तोऽप्यपेति साध्यसाधनादिति । न तद्वैव बाधो निगूह्यत इति चेत् । किं न निगूह्यते, असाधना-ङ्गवचनात् ? उभयत्रापि साध्यसिद्धधनङ्गस्य प्रमेयत्वस्यासमर्थस्याभिधानात् । यथा च साध्यसिद्धधनङ्गस्य वचने निग्रहोऽवश्यभावी, अनिशहे वा दोषः, तथा बाधन्यायेऽबाधीन्या-बाधीति तत्तत्तदपेक्षितव्यम् । ततोऽप्यमर्थो वस्तुदोष एव न हेतुदोषः । तेनानन्तर्भावेऽपि न हेत्वाभासानुपपन्न इति ।

भवतु तावदत्रेयं गतिः । सिद्धसाधने तु साधने किं भविष्यति ? न तावत् सिद्धसाधन साधन[म्]सिद्धत्वाद्यन्यतमदोषद्वयित साध्यसाधनसामर्थ्याप्रच्युतेरिति ।

अत्रोच्यते—इह हेतुदोषः दुष्यति । कश्चित्सामर्थ्यात्, अपरो वैयर्थ्यात् । तत्रासामर्थ्यं एव दोषो नातिक्रकारेणाऽनन्तरोक्तेन क्रमेण त्रिधा दर्शितः । न तु वैयर्थ्यलक्षणः । सिद्ध-साधनं तु वैयर्थ्यलक्षणोऽप्य एवायं हेतोः स्वगतो दोष इति कस्मादस्यान्तर्भावश्चिन्तनीयः ? यदाहाचार्यं—“अन्यथानिष्ठ (ष्ट) भवेद् विफलमेव वा । तथा न साध्यत्वे वैकल्याद्” इत्यादीति ।

वस्तुदोष एवैष इत्यपि वार्ता, यथायोगं परिपूर्णसाधनरूपाभिधानादनुपयुक्तानभिधानाच्च वस्तुदुष्टत्वात् । वक्तव्यं हेतुनिश्चितो (ता)ऽप्यप्रयुक्तो वैयर्थ्यमनुभवति । न तु

त्रयाणां रूपाणामसिद्धौ^१ सन्देहे च^२ हेतुदोषानुपपाद्योपसहरग्राह—

१ एवमेपां त्रयाणां रूपाणामेकैकस्य द्वयोर्द्वयोर्गं रूपयोरसिद्धौ सन्देहे वा^३ यथायोगमसिद्धविरुद्धान्नैकान्तिकास्त्रयो हेत्वाभासाः ॥१०६॥

एवमित्यनन्तरोक्तेन त्रयेण । एषा मध्य एव^४ रूपं यदाऽसिद्धं सदिग्धं वा^५ भवति, तदेव वाऽसिद्धे सदिग्धे वा^६ भवति, तदासिद्धश्च विरुद्धश्चान्नैकान्तिकश्च ते हेत्वाभासाः । यथायोगमिति । यस्यासिद्धौ सन्देहे वा यो हेत्वाभासो युज्यते स तस्याऽसिद्धे, सदिहाश्च व्यवस्थाप्यत इति ग्रह्य यस्य^७ येन येन योगो यथायोगमिति ॥

विरुद्धाव्यभिचार्यपि संशयहेतुरुक्तः । स इह कस्मान्नोक्तः ? ॥११०॥

ननु चाऽऽचार्येण विरुद्धाव्यभिचार्यपि सशयहेतुरुक्तः । हेत्वन्तरसाधितस्य “विरुद्धं यत् तत्र व्यभिचरतीति^८ विरुद्धाव्यभिचारी । यदि वा विरुद्धश्चासौ साधनान्तरसिद्धस्य धर्मस्य विरुद्धसाधनात्, अथ्यभिचारी च स्वसाध्याव्यभिचाराद्विरुद्धाव्यभिचारी ॥

स्वनोऽ(सौ) दुष्टस्ततो वक्तुदोषो युज्यत एवेति चेत् । तर्हि विरुद्धत्वमपि वक्तुदोषोऽस्तु न्यायस्य समानत्वान् । शक्यते हि तत्राप्येवमभिधानुम्—वक्तुाऽयमनुरूपे साध्ये प्रयुक्ते विपर्ययसाधनाद् विरुद्धनामनुभवति न त्वय स्वतो दुष्टो नामेति । विवक्षितार्थसाधनासामर्थ्यं तावदस्य स्वतोऽस्ति तेना(न) हेतुदोष एवायमिति चेन् । इहापि निविधितार्थनिश्चयनं तावदस्य स्वतोऽस्तीति कथं न वैयर्थ्यं तस्य दोष इति चिन्त्यतामिति ।

निग्रहस्त्वेववादिनोऽसाधनाङ्गवचनाद् बोद्धव्यं । सिद्धिः [] साधनं तदङ्गम् धर्मो यस्यार्थस्य विवादाश्रयस्य धादप्रस्तावाद् हेतोः । स साधनाङ्गः । तथा यो न भवति तस्याप्रस्तुतस्याभिधानादिति वृत्तेति सर्वमेवावदातम् ।

केचित्पुनरेवमसिद्धेऽन्तर्भावयितुं प्रयतन्ते । अन्ये तु विरुद्धे । यथा च तेषां प्रयतिर्दया तदभजमानमभिधानं तथा स्वयम्यविचार एवाभिहित इति तत एवापेक्षितव्य इति ॥

त्रयाणामित्यादि व्यवस्थाप्यत इत्येतदन्तं सुबोधम् ।

यस्येति हेत्वाभासस्य । सर्वहेत्वाभाससङ्ग्रहणार्थं यस्येति द्विरुक्तं येन [75b] येन दोषेण योगः सम्बन्धः । एतच्चार्यकथनम् । योगानतित्रयेणेति विग्रहः कार्यं ॥

ननु चेत्पादीत्याहेत्येतदन्तं सुगमम् ।

१ ०मसिद्धिसन्देहे हेतु० C

२ एव त्र० BDPHEN

३ यदासिद्ध ABPHN

४ 'येन' नास्ति B

५ ०रति ॥ विरु० ABPHEN

२ वा D

४ च BPHEN

५ 'वा' नास्ति—B

६ ०स्य यदिरुद्धं तत्र—BD

सत्यम् । उक्त आचार्येण । मया त्विह नोक्त । कस्मादित्याह—

अनुमानविषयेऽ'संभवात् ॥१११॥

अनुमानस्य विषय प्रमाणसिद्धाद्वैरूप्यम् । यतो हि अनुमानसंभव ^२ तोऽनुमानस्य विषय । प्रमाणसिद्धाच्च वैरूप्यादनुमानसंभव ^३ । तस्मात् तदेवानुमानविषय । तस्मिन् प्रकान्ते न विरुद्धाव्यभिचारिसंभव । प्रमाणसिद्धे हि वैरूप्ये प्रस्तुते स एव हेत्वाभासो संभवति यस्य प्रमाणसिद्ध रूपम् । न च विरुद्धाव्यभिचारिण प्रमाणसिद्धमस्ति रूपम् । अतो न संभव । ततोऽसंभवात् ^४ नोक्त ॥

कस्मादसंभव इत्याह—

न हि संभवोऽस्ति कार्यस्वभावायोरुक्तलक्षणयोरनुपलम्भस्य च ^५
विरुद्धतायाः ॥११२॥

न हीति । यस्मात् संभवोऽस्ति विरुद्धताया । कार्यं च स्वभावश्च तयो-
रुक्तलक्षणयोरिति ।

अनुमानस्य वैरूप्यात्सिद्धसम्बन्धिनोऽन्यस्मात् वैरूप्य विषय । यथा मत्स्याना विषयो जलमिति । एतदेवाह—यत इति । हिर्यस्मादर्थे । प्रकान्ते प्रस्तुते अनुमानविषयो(ये) वै(नै)रूप्ये सति ।

यस्मात्तत्र विरुद्धाव्यभिचारिणोऽसंभव इत्याह—प्रमाणेति । हीति यस्मात् । स एव हेत्वाभासो विरुद्धाव्यभिचार्यास्य सम्भवति यस्य प्रमाणेन सिद्ध रूप पक्षधर्मान्वयव्यतिरे-
कात्मकमिति विवक्षितम् ।

अयमाशय —यदि तदेकेन द्वाभ्या वा रूपाभ्या हीन स्यात्तदेष्वेव हेत्वाभासेऽन्तर्भवेत् । न त्वेतदतिरिक्तो विरुद्धाव्यभिचारी नाम हेत्वाभासो भवेत् । भवता त्वनेन प्रमाणसिद्धवैरूप्येणैव भाव्यमिति ।

अस्तु तस्य तथात्वमित्याह—न चेति । औपचारिके, व्यक्तमेतदित्यस्मिन्नर्थे वा ।

एव वृत्तश्चास्यायमभिप्राय —अस्तुन परस्परविरुद्धरूपद्वयासम्भवाद् अवश्यमनयोरेक मसम्पूर्णज्ञमिति ॥

कुत पुनरनुमानविषयेऽस्यासम्भवोऽवसीयत इत्यभिप्रायं पृच्छति पर—कस्मादिति

^१ ०विषये तस्यास० C

^२ अनुमानसद्भावे ABCPHN अनुमानस्य संभव E

^३ अनुमानसद्भावे ABPHN

^४ ततोऽसंभवो नोक्त ABPH

^५ वा D

तत् तदनुमानं^१ मागमसिद्धं^२ त्रैलोक्यं यथाधिकृतमित्याह—^३तदर्थेति नि—ध्यातिप्रदर्शन-
योऽर्थोऽतोऽत्रिय प्रत्यक्षानुमानाभ्यामविषयीकृत सामान्याविरतस्य विचारेण प्रकाम्तेषु भित्तवध्यमानं
यमनुमानं सम्भवति । तदाश्रयो विद्वद्वाच्यभिचार्युक्त आचार्येणेति ॥ २११॥

कस्मात् पुनरागमाश्रये^४ व्यनुमाने सम्भव इत्याह—

शास्त्रकाराणामर्थेषु भ्रान्त्या^५ विपरीतस्वभावो^६ पसंहारसंभवात् ॥११५॥

शास्त्रकृता विपरीतस्य वस्तुविद्वत्स्य स्वभावस्य उपसंहारो द्वीयमर्थेषु । तस्य
संभवाद् विद्वद्वाच्यभिचारितम्भव । भ्रात्येति विपर्ययितेन । विपर्ययता हि शास्त्रकारा^७
सततमसन्तं स्वभावमारोपयन्तीति ॥

यदि शास्त्रकृतोऽपि भ्रान्ता, अयेष्वपि पुरुषेषु न आश्वास इत्याह—

न ह्यस्य संभवो^८ यथावस्थितवस्तुस्थितिप्रात्मकार्यानुपलम्भेषु^९ ॥११६॥

नहीति । न हेतुषु कल्पनया हेतुत्वव्यवस्था । अपि तु वस्तुस्थित्या । ततो
यथावस्थितवस्तुस्थितिप्रात्मकार्यानुपलम्भस्य सम्भवो नास्ति ।

अवस्थितं परमार्थतद्वस्तु तद्वनतिभ्रान्ता यथावस्थिता^{१०} वस्तुस्थितिर्व्यवस्था^{११} येषां ते
यथावस्थितवस्तुस्थितयः । ते हि यथा वस्तु स्थितं तथा स्थिता^{१२} । न कल्पनया ।^{१३} ततस्तेषु
न भ्रातेर्यकाशोऽस्ति येन विद्वद्वाच्यभिचारितम्भव इत्याह ॥

तत्र विद्वद्वाच्यभिचारिण्युदाहरणम्—

ननु चेत्यादि विपर्ययता हीत्येतदतं शुभमम् । शास्त्रकारा इति तीर्थिकशास्त्रप्रणेता
इति द्रष्टव्यम्, तद्वचनस्यैव प्रमाणमाधितत्येन तेषामेव विपर्ययतत्वात् ॥

अग्रेष्वपीति कार्यादिहेतुप्रयोगानुपु ।

यथावस्थितवस्तुस्थितिप्रात्मकार्यानुपलम्भेषु—अस्य तात्पर्यार्थमाह—न हेतुत्विति । तत्
कल्पनया हेतुत्वाद्य (स्य) व्यवस्था । अर्थत्रियासमयस्य परमार्थसत् । यय ते तदाख्या
इत्याह—ते हीति । ते कार्यादयो ह्यर्थमादर्थे । हेतुभावे चैतद्विशेषणम् । यतरो यथा-
वस्थितयस्ततस्तेष्वसम्भवो नास्तीत्यर्थ । तस्यां स्थितौ नि न सम्भव इत्याह—तत इति ।

^१ नुमानेनागम० A B P H

^२ तिद्धं त्रैल० C

^३ ०त्याह तस्यागम० B

^४ ०ययोप्य A

^५ विपरीतस्य स्वभा० B P H E

^६ भावस्योपसं० N

^७ ०कारास्त तमसन्तं स्वभा० E

^८ सम्भवोऽस्ति यथा० C

^९ ०प्रात्मकार्यानुपलम्भेषु—B P H

^{१०} ०स्थितयस्तु० C

^{११} ०स्थितिव्यव० A B P H E

^{१२} तथा स्थापिता न C D

^{१३} अत A B P H E N

कार्यस्य कारणग्रन्थलक्षण तत्त्वम् । स्वभावस्य च साध्यव्याप्यत्वं तत्त्वम् । यत्
कार्यम्, यच्च स्वभावः, ॥ कार्यमात्मकारणं व्यापकं च स्वभावं परित्यज्य भवेद् येन विरुद्धः
स्यात् । अनुपलम्भस्य च उक्तलक्षणस्येति । दृश्यानुपलम्भत्वं 'वानुपलम्भलक्षणम् ।
तस्यापि^१ वस्त्वभावाव्यभिचारित्वात् विरुद्धत्वसम्भवः^२ ॥

स्यादेतत्—एतेभ्योऽप्यो भविष्यतीत्याह—

न चान्योऽप्यभिचारी ॥११३॥

न चाप्य एतेभ्योऽप्यभिचारी विध्य । अत एवेत्येव हेतुत्वम् ॥

इव तद्वाच्यार्थदिनागेनाय हेतुबोध उक्त इत्याह—

तस्मादयस्तुदर्शनचलप्रवृत्तमागमाश्रयमनुमानमाश्रित्य तदर्थविचारेषु
विरुद्धाव्यभिचारी साधनदोष उक्तः ॥११४॥

यस्माद् वस्तुबलप्रवृत्तेऽनुमाने न संभवति तस्माद् आगमाश्रयमनुमानमाश्रित्य विरुद्धा-
व्यभिचार्युक्त । आगमसिद्धि हि यस्यानुमानस्य लिङ्गवैकल्प्य तस्यायम आश्रयः ।

ननु आगमसिद्धमपि ग्रंथस्य प्रमाणसिद्धमित्याह—अवस्तुदर्शनबलप्रवृत्तमिति ।
अवस्तुनो दर्शनं विरूपमात्रम् तस्य बल सामर्थ्यम् । ततः प्रवृत्तम्—अप्रमाणाद्विरूपमात्राद्
व्यवस्थितं वैकल्प्यमागमसिद्धमनुमानस्य । न तु प्रमाणात् ।

नहीत्यत्रस्य हि साब्दस्यार्थो यस्मादित्यनेनोक्त । विरुद्धतायाः एकसाधनसाधितस्यार्थस्य
प्रत्येकीकृतसाधनरूपतायाः ।

एतदुक्तं भवति—स्वसाध्याव्यभिचारिणा हि भवता कार्येण स्वभावेन वा नाव्यम् ।
न च वस्तुनस्तत्त्वस्वभावा स्तो येन तदतत्त्वभावाव्यभिचारिणो द्वौ हेतु सन्निपतन्तौ विरुद्धा-
व्यभिचारिणौ स्यातामिति । येन कार्यस्वभावयोः कारणव्यापकविधिना कृतसदभावेन
विरुद्ध तत्रैव धर्मिणि हेतवन्तरसाधितार्थं विरुद्धसाधन भवेत् ।

यद्येवमनुपलम्भे तत्सम्भविष्यतीत्याह—अनुपलम्भस्येति । च पूर्वापेक्ष समुच्चये ॥

यत एतदतिरिक्तोऽप्यभिचारी [न] सम्मत [अत] एवास्मादेव कारणात् । एध्वेव
कार्यस्वभावानुपलम्भेवेव ॥

कथमागमाश्रयत्वमनुमानस्येत्याह—आगमसिद्धमिति । हिर्यस्मादर्थः । सति तस्मिन्ना-
गमेऽनुमानस्य प्रवृत्तेरसावाश्रयस्तस्य ।

^१ ० त्वमनुप० ABCPHEN

^२ तस्यापि च स्वभावा० ABPH

^३ ०सम्भव स्यात् । एते० APH ०सम्भव स्यादेति (?) तत् एते०B

^४ अत एव तेध्वेव ABPHEN अत एवेत्येव C

देशेषु सामान्य स्थितं साधयितुं प्रमाणमिदमुपन्यस्तम् । यथाकाशमिति—व्याप्तिप्रदर्शन-
विषयो दृष्टान्तः । आकाशमपि हि सर्वदेशावस्थितं वृक्षादिभिः स्वसंयोगिभिर्युगपदभिसंबध्यमानं
सर्वगतं च । अभिसंबध्यते च^२ सर्वदेशावस्थितं स्वसंबन्धिभिरिति हेतोः पक्षधर्मत्वप्रदर्शनम् ॥

अस्य स्वभावहेतुत्वं योजयितुमाह—

तत्संबन्धिस्वभावमात्रानुबन्धिनी तद्देशसंनिहितस्वभावता ॥११८॥

तत्संबन्धीति । तेषां सर्वदेशावस्थितानां द्रव्याणां संबन्धी सामान्यस्य स्वभावः ॥ एव
तत्संबन्धिस्वभावमात्रम् । तदनुबन्धातोति तदनुबन्धिनी ।

काशादित्याह—तद्देशसंनिहितस्वभावता । तेषां संबन्धिना देशस्तद्देशः । तद्देशे
संनिहितः स्वभावो यस्य तत् तद्देशसंनिहितस्वभावम्^४ । तस्य भावस्तत्ता । यस्य हि तेषां
संबन्धी स्वभावः तस्मिन्नेन तेषां देशे संनिहितः भवति । ततस्तत्संबन्धित्वानुबन्धिनी तद्देश-
संनिहितता सामान्यस्य ॥

युगपदेककालम् । च पूर्वपक्षेण समुच्चये समवायेन सम्बन्धनं सम्बद्धत्वम् । एवमभिहिते
कणादेन तच्छिष्येण पैलुकेन । पीलश्च परमाणवः । पीलुपाके चायं पीलुशब्द उपचारासत्ता
स्येन (उपचरितोऽस्ति । तेन) निमित्तं व्यबहरतीति पैलुकः । तेनाविवक्षितोऽन्तरभेदस्य
युगपत्सर्वसम्बन्धमानहेतुत्वादाकाशस्य दृष्टान्तरूपता द्रष्टव्या । न तु सामान्यस्यैवास्य
सम्बन्धिभिः समवायेन सम्बन्धः । सयोगलक्षणेनास्य सम्बन्धनं सम्बन्धात् ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—आकाशमपीति । हीति यस्मात् । स्वसंयोगिभिरिति वास्तवा-
नुवादः । न त्वेतत् प्रवृत्ताङ्गम् । दार्ष्टान्तिकेऽस्यानुपपत्तेः । चोऽभिसम्बन्धः (स्य) मानत्वेन
सह सर्वगतत्वस्यैकविषयता समुच्चिनोति ॥

द्रव्याणां गणादीनाम् । एतच्च गोत्वादिसामान्यविवक्षयोक्तम् । उपलक्षणं द्रव्यग्रहणं
कर्तव्यम्, इतरयोः पक्षेण त्वेवासामान्यस्यासङ्ग्रहः स्यात् ।

एतच्च तस्य भाव इत्येदन्तं सुगमम् ।

“तस्मादित्यनेनार्थागतः स्वभावहेतुत्वनिमित्तं दशयति । न तु तद्विषयस्यैवास्ते
पञ्चम्यस्ति या व्याचक्षीत । अयं त्वस्यार्थः—यस्माद् युगपत् सर्वदेशावस्थितसम्बन्धिसम्बन्ध-
स्वसत्तामात्रानुबन्धिनि साध्यं हेतुः, तस्मात्स्वभावहेतुत्वमस्येति ।

ननु तत्सम्बन्धिनीऽपि तद्देशसंनिहितस्वभावतैव कुतो येनैव भवतीत्याह—यस्येति ।
हियंस्मात् । यतोऽयं सामान्यन्यायः ततस्त[6b]स्मात् । यदा सर्वसम्बन्धित्वेऽपि तस्मा-

^१ प्रमाणमुप० C

^२ ०ते वा सर्व० B.

^३ प्रयोजयितुमाह—A. B. P. H. N. योजयताह—E

^४ स्वभावः C D E

^५ अत्र मूले ‘तस्य भावः । तस्मात्’ इति पाठः कल्प्य—स०

कारणम्—यत् सर्वदेशानस्थितैः स्वसंबन्धिभिर्गुणपदमिसंबध्यते
कायम्, गतम् । यथाऽऽकाशम् ।^१ अमिसंबध्यते च^२ सर्वदेशानस्थितैः
स्वसंबन्धिभिर्गुणपद सामान्यमिति ॥११७॥

यत् सर्वस्मिन् देशेष्वस्थितै स्वसंबन्धिभिर्गुणपदमिसंबध्यते इति सर्वदेशावस्थितर-
भिसंबध्यमानत्वं सामान्यस्य अनूच सर्वगतत्वं त्रिधीयते । तेन गुणपदभिसंबध्यमानत्वं सर्वगतत्वे
नियत तेन व्याप्त कथ्यते ।

इह सामान्य कणादमहर्षिणा निष्क्रिय इत्यमेक^३ शोक्तम् । गुणपदं सर्वं स्वं
सम्बन्धिभि समवायेन संबद्धम् । सत्र पल्लुकेन कणादशिष्येण व्यक्तियु व्यतिरहितेषु च

यतस्ते कल्पनया न स्थापितास्तत्र कारणम् । भ्रान्तेर्विपर्ययस्यावसरोऽवकाशः । येन
भ्रान्त्यवकारो न ॥

कस्यानुवादेनात्र कस्य विधिरित्या[76a]ह—सर्वेति । सर्वदेशावस्थितै—स्वसम्ब-
न्धिभिरित्यर्थात् । यत् एवमनुवादविधित्रमस्तेन हेतुना ।

ननु सर्वे स्वसम्बन्धिभिर्गुणपदमिसम्बन्धो नाम सामान्यस्य गुणपदसर्वसम्बन्धिसमवाय
एव । सर्वगतत्वमपीदमेवास्येति ।

कथमनयोर्व्यावृत्तितोऽपि भेदसम्बन्धभावतो गम्यगमकभाव इति चेत् । नैप दोष ।
नानादेशस्य स्वसम्बन्धिभिः शाबलेयादिभिर्गुणपदमिसम्बन्धो हेतुः । सम्बन्धिदेशादन्तराल-
व्यापित्वं तु साध्यमिति गम्यगमकभावो न विरुध्यते । सर्वसम्बन्धिभिर्गुणपदमिसम्बन्धश्चा-
गत्याऽनागच्छद्भिरिति द्रष्टव्यम् ।

अथ केन विरुद्धो(द्वा)व्यभिचारिप्रसवबीज धर्मद्वययोः किमभ्युपगतं येन तयोः सन्नि-
पाताद् विरुद्ध(द्वा)व्यभिचारिसम्भव इत्याह—इहेति । इह सामान्यपदार्थविचारप्रक्रमे ।
कणमतीति कणादः । रुद्धिकदाच्चाय शब्द काश्यपे मुनी वर्तते । स चासौ महर्षश्चेति ।
हेतुभावेनास्य विशेषणत्वान् कणादत्वादेव महर्षि । एव तस्य हि काष्ठ्यगता नि स्फुहता यतोऽ-
न्यत्रो(?)स्वभोज्यादिकमपि परित्यज्य कणमात्रं मुक्त्वा ध्यानादिकमाचरति । अतोऽसाव-
न्येभ्यः सातिशयवान् भवतीति । निष्क्रिय त्रियाशून्यममूर्त्तत्वात् । एकमनानारूपम्, प्रत्येक
स्वाश्रयपु लक्षणाविशेषाद, विशेषलक्षणाभावाच्च । न तु समवायादेक त्रिलोक्या सामान्यम्,
प्रत्ययभेदात् परस्परतोऽयत्वात् । गोत्वादीनाञ्च निष्क्रियत्वेन सहाऽस्यैकत्व समुच्चिनोति ।

^१ अत्रोदा० E ^२ तै सर्वन्धिभि सब० C तै स्वसंबन्धिभि सब० B P H N

^३ काशमिति C

^४ 'च' नास्ति B P H E

^५ ध्यते तत्सर्वं A B P H E N

^६ दृश्यमेवोक्तम् ॥

^७ सर्वे स्वे स्वं सब० A P H E N सर्वे स्वे स्वं स्वसब० B

१ तद्देशरूपनिवेशनमेव तत्क्रोडीकरणम् । ततस्तत्समवाय ।

तस्माद यद् यत्र समवेत तत् २ तद्द्रव्य व्याप्नुवदात्मना तद्देशे सनिहित भवति ।

तदयमर्थ — तद्देशस्थवस्तुव्यापनं तद्देशसत्तया व्याप्तम् । तद्देशसत्ताऽभावे ३ तद्व्यापना-
भावाद् व्यापनलक्षण समवायसम्बन्धो न स्यात् । अस्ति च व्यापनम् । अतस्तद्देशे सनिहि-
तत्वमिति । तदयं स्वभावहेतु ॥

पंठरप्रयोग दर्शयन्नाह—

द्वितीयोऽपि प्रयोगः—यदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं सन्नोपलभ्यते न तत्
तत्रास्ति । तद्यथा—कचिदविद्यमानो घटः । ४ नोपलभ्यते चोपलब्धिलक्षण-
प्राप्तं सामान्यं व्यक्त्यन्तरालेष्विति । अयमनुपलम्भः ५ स्वभावश्च परस्पर-
विरुद्धार्थसाधनादेकत्र संशयं जनयतः ॥१२०॥

द्वितीयोपि—इति । यदुपलब्धिलक्षणतां विषयता प्राप्त वृक्षमित्यर्थ । एतेनवृक्षया-
नुपलब्धिमनूय 'न' 'तत् तत्रास्ति' इत्यसद्व्यवहार्यत्वं ६ विहितम् । ततो 'व्याप्यवृक्षयानुप-
लब्धेर्व्यापकमतद्वयवहार्यत्वं दर्शितम् । तद्यथेति कचिदमन् घटो वृष्टान्त ।

योग्यम् । उभयत्रापि तु समवाय(वि)शब्देनाधारोऽभिप्रेत । स्वात्मान निवेशयत्मुपनयति ।

ननु तद्व्यापनं तत्क्रोडीकरणमभिप्रेतम् । तत्कथं सम्बन्धिनि स्वात्मानि निवेशन
व्याख्यायत इत्याह—तद्देश इति । स चासी देशश्च तत्र रूपस्य स्वरूपस्य निवेशनमुपनयनम् ।
ततस्तस्मात्तद्देशरूपनिवेशनात्तस्य । सम्बन्धिन समवाय । तस्मादित्यादिनोपसंहार ।

ननु तद्व्यापनमपि भविष्यति, न च तद्देशसन्निहितस्वभावतेत्याशङ्क्याह—तदयमिति ।
यत् आत्मना तद्व्यापनलक्षणेन सम्बन्धेन तद्व्याप्यमानदेशसन्निधानमुक्तं तत्तस्मादयं तात्प-
र्यायं । स चासी देशश्च तत्रस्थवस्तुव्यापनं लोकप्रसिद्धदेशापेक्षया तस्य देशस्तद्देशस्तत्र या
सत्ता विद्यमानता तया व्याप्तम् । अन्यथा तु स्वरूपेण व्यापनासम्भवादित्यभिप्राय ।

तदेव व्यतिरेकमुखेणोपपादयन्ना[77a]ह—तद्देशेति । नास्त्येवायं सम्बन्ध इति [वेदाह—]
अस्ति चेति । सौज्यधारणे । यत् उक्तेन क्रमेण स्वभावलक्षणयोगोऽस्यास्ति । ततस्तदादयं
युगपत् सर्वसम्बन्ध्यसम्बन्धलक्षणो हेतु स्वभाव ॥

१ तद्देशे रूप० D

२ तत् तत्र द्र० E

३ तद्देशसत्तया अभावे B C

४ घट इति C

५ लम्भप्रयोग स्व० D B P H E N

६ नूय तत्तत्र B नूय त(न) तत्तत्र A नूय तत्तत्तत्र P H

७ व्यवहारविषयत्वं विहितम् D

८ व्याप्यस्य दृ० E

त्रिरूपो^१ हेतुस्तः । तावता^२ चार्थप्रतीतिरिति न पृथग्दृष्टान्तो नाम साधनावयवः कश्चित् । तेन नास्य लक्षणं पृथगुच्यते गतार्थत्वात् ॥१२१॥

त्रिरूपो हेतुस्तः, तत् किं दृष्टान्तं ?

स्यादेदत्—तावता नार्थप्रतीतिरित्याह—तावता^३ चति । उक्तलक्षणेनैव हेतुना भवति साध्यप्रतीतिः । ^४अतः स एव गमकः । "ततस्तद्वचनमेव साधनम् । न दृष्टान्तो नाम साधनस्यावयवः । यतश्चायं नावयवः, तेन नास्य दृष्टान्तस्य लक्षणं हेतुलक्षणात् पृथगुच्यते ।

कथं तर्हि हेतोर्व्याप्तिनिश्चयो यद्यदृष्टान्तको हेतुरिति चेत् । नोच्यते हेतुरदृष्टान्तक एव । अपि तु न हेतोः पृथग्दृष्टान्तो नाम । हेतुर्न भूत एव दृष्टान्तः । अत एवोक्तं नास्य लक्षणं पृथगुच्यते^५ इति । न त्वेवमुक्तम्—नास्य लक्षणमुच्यते इति ।^६

चोदयन्नाह—ननु चेति । अथ कथं साधनावयवत्वं हेतूनां यत् साधनावयवत्वाद् यथा हेतव उक्ता इत्युच्यते ? तथा हि साध्यते निश्चीयते साध्यमनेनानि साधनम् । पक्षधर्मावयव्यतिरेकवत्त्वं नमुच्यते । तदारयानादेव च नावयवमपि साधनमुच्यते । न तु वाक्यात्साध्यसिद्धयुपयोगितया हेतुरपि तदेव तदवचनमपीति । उधाऽपि त समुदायमपेक्षया सावयवत्वं यन्नैवमुच्यते इति । न । अभिप्रायापरिज्ञानात् । इहैव पूर्वपक्षवादी मन्यते । परोक्षोऽर्थो निश्चीयमानो हेतुर्दृष्टान्ताभ्यां निश्चीयते । न तु हेतुर्नैव । अदृष्टान्तकस्य हेतोः साध्यसाधनाशङ्कते । तत्रैव हेतुर्दृष्टान्तसमुदाय साध्यस्य साधनम् । तत्र यथा समुदायापेक्षया हेतुरूपोऽवयव उक्तस्तदाभासश्च तथा साधनावयवत्वाविशयत्वाद् दृष्टान्तस्योपरोक्षमवयव संप्रतिपक्षकितोक्त इति । एवञ्चोदयप्रत्ययमेव साधनावयवत्वाच्चभिधानमिति । तत्प्रसङ्गेन तत्प्रस्तावेन ।

उक्तं पक्षधर्मावयव्यतिरेकात्मकं लक्षणं यस्य तेन । एवकारेण दृष्टान्तस्य साक्षात् सिद्धयुपयोगिता निरस्यति । यत् एवमतो हता, स इति हेतुः । नियमेन दृष्टान्तस्य गमकरूपविरह इदमिति । यत् साक्षान् निद्विरूपत्रायते, स एव गमयति प्रत्याययति साध्यमिति कृत्वा उच्यते, नाप्य इति भावः । यस्माद् हेतोरेव गमकत्वं ततस्तस्मात् तस्य हेतोः स्त्रिरूपस्य वचनं साधनं साधनाभिधानं न दृष्टान्तस्येत्यर्थात् । तावता चार्थप्रतीतिरिति भौलमितिशब्दमपेक्ष्य ॥ पृथग्दृष्टान्तो नाम साधनावयव इति मूलं व्याचष्टे न दृष्टान्त इति । अर्थरूपा दृष्टान्तमन्तदवचनं वा न साधनस्यार्थरूपस्य वचनस्य वा । नावयवो नैकदेशः । हेतुतरर्भूतत्वं च व्याप्तिश्राव्यप्रमाणाधिकरणतया हेतवानुपयोगात् । न तस्य स्वरूप[78a]पेण

^१ त्रिलक्षणो हेतुः C

^२ तावनैवार्थः B D P H E N तावता वा(चा)र्थप्रतीतिनिर्देरिति C

^३ तावता वे(चे)ति—C तावतवेति—B D P H E N ^४ तत B

^५ तत् नास्ति A P H ^६ 'इति' नास्ति B D

^७ 'इति' नास्ति—B

यद्येव हेतुपयोगिनोऽपि लक्षण वक्तव्यमेवेत्याह—गतार्थत्वात्—गतोऽर्थं प्रयोजनमभिधेयं वा यस्य दृष्टान्तलक्षणस्य । 'तत्' तथा । तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मात् । दृष्टान्तलक्षणं स्पृश्यते दृष्टान्तप्रतीतिर्यथा स्यात् । दृष्टान्तश्च हेतुलक्षणादेवावसितः । ततो दृष्टान्तलक्षणस्य यत् प्रयोजनम्—दृष्टान्तप्रतीतिस्तद् गतं निष्पन्नम् । अभिधेयं वा गतं ज्ञातं^१ दृष्टान्तालम्ब्यम् ॥

कथं गतार्थत्वमित्याह—

हेतोः सपक्ष एव सत्त्वमसपक्षाच्च सर्वतो व्यावृत्ती^२ रूपमुक्तमभेदेन । पुनर्विशेषेण 'कार्यस्वभावयोरुक्तलक्षणयोरजन्मतन्मात्रानुबन्धौ दर्शनीयावुक्तौ । तच्च दर्शयता—यत्र धूमस्तत्राग्निः, असत्यग्नौ न क्वचिद् धूमो यथा महानसेतरयोः; यत्र कृतकत्वं तत्रानित्यत्वम्, अनित्यत्वाभावे कृतकत्वाऽसंभवो^३ यथा घटाकाशयोः—इति दर्शनीयम् । न ह्यन्यथा सपक्षविपक्षयोः सदसत्त्वे यथोक्तप्रकारे शक्ये दर्शयितुम् । तत्कार्यतानियमः^४ कार्यलिङ्गस्य, स्वभावलिङ्गस्य 'च स्वभावेन^५ व्याप्तिः । 'अस्मिन्नर्थे दर्शिते दर्शित एव दृष्टान्तो भवति । एतावन्मात्ररूपत्वान् तस्येति^६ ॥१२२॥

हेतोः^१ रूपमुक्तमभेदेन सामान्येन । साधारणं कार्यस्वभावानुबलभानामेतलक्षणमित्यर्थः । किं पुनस्तत् ? सपक्ष एव^२ यत् सत्त्वम्, विपक्षाच्च सर्वस्मात् व्यावृत्तिर्या । रूपद्वयमेतदभेदेनोक्तम् ।

न च सामान्यमुक्तमपि शक्यं ज्ञातुम् । अतस्तदेव विशेषनिष्ठं वक्तव्यम् । अतः पुनरपि विशेषेण विशेषवन्तो जन्मत-मात्रानुबन्धौ दर्शनीयावुक्तौ । कार्यस्य जन्म ज्ञातव्यमुक्तम् । जन्मनि हि^३ ज्ञाते कार्यस्य सपक्ष एव सत्त्व विपक्षाच्च सर्वस्माद् व्यावृत्तिर्ज्ञाता

हतावन्तर्भावः, माहात्म्याध्यसिद्धधुपयोगिताप्रसङ्गात् । न च साऽस्य सम्भविनीतिः । अनुकार्यत्वाद् वा हेतोः (धातः) गतं निष्पन्नमिति विवृतम् । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वादपि गतं ज्ञातमित्यपि चोक्तम् ॥

ननु च हेतुः सपक्षवृत्तिना विपक्ष(क्षा)वृत्तेनैव च रूपेण गमकः । तच्चेत् कथितं किं विशेषलक्षणवचनेनेत्याह—न चेति । चोऽवधारणे हेतो वा । सामान्यं साधारणं प्रकरणा

^१ 'तत्' नास्ति E N

^२ ज्ञानं B P H E गतं दृष्टा० A

^३ गतार्थमि० E

^४ व्यावृत्तरूप० B, P व्यावृत्ता रूप० H

^५ 'स्वभावयोरजन्म० B D P H E N

^६ संभवोऽस्ति C ^७ निदम—C.

^८ वा C

^९ स्वभावव्याप्तिरिति—C ^{१०} अस्मिन्नर्थे—C

^{११} 'इति' नास्ति C

^{१२} रूपमभेदेनोक्तं सा० A D P H E

^{१३} 'यत्' नास्ति B C D

^{१४} विज्ञाते A P. H E

भवति । स्वभावस्य तन्मात्रानुबन्धो दर्शनीय उक्त । तदिति साधनम् । तदेव तन्मात्रम् साधनमात्रम्^१ । तस्यानुबन्धोऽनुगमनम्—साधनमात्रस्य^२ भावे भाव साध्यस्य ।^३ तन्मात्र-भावित्वमेव हि साध्यस्य तादात्म्यम् । साधनस्य^४ यदा स्वभावो ज्ञातो भवति, तदा स्वभाव-हेतो—सपक्ष एव सत्त्वम्, विपक्षाच्च सर्वस्माद् व्यावृत्तिर्ज्ञाता भवति ।

तदेव^५ सामान्यलक्षण विशेषात्मक ज्ञातव्य मान्यया । ततो विशेषलक्षणमुक्तम् ।

किमतो^६ यदि नामैव^७ मित्याह—तच्च^८ सामान्यलक्षण दर्शयितुकामेन विशेषलक्षण दर्शयितुं^९ दर्शनीयम्—इति सबन्ध । यत्र धूमस्तत्राग्निरिति कार्यहेतोर्व्याप्तिर्दक्षिणा । व्याप्तिश्च कार्यकारणभावसाधनात्^{१०} प्रमाणाभिधीयते । ततो यथा महानस इति दर्शनीयम् ।

लक्षण न शक्य ज्ञातुमिति प्रवृत्त्युपयोगितया न शक्यमिति मन्तव्यम् । न तु सामान्यलक्षणस्य भाव्यात्प्रतीतिर्न भवत्येव । विशेषबन्तो च विशिष्टावित्यर्थः । एतदेव विभज्यमान आचार्ये (आह—कार्यस्ये)त्यादि ।

ननु क्वेऽप्यस्मिन् यदि सामान्यलक्षणप्रतीतिर्नास्ति किमनेनोक्ततेनापीति । आह—जग्मेति । ह्रियंस्मादर्थे । ननु स्वभावेहेतो साधनस्वभावता साध्यस्य दर्शयितुं युज्यते, तर्हि तन्मात्रानुबन्धो दर्शनीय उक्त इत्याह—तन्मात्रेण । ह्रियंस्मात् । अथ तन्मात्रानुबन्धे दक्षितेऽपि कथं सामान्यलक्षणप्रतिपत्तिरित्याह—साधनस्येति । तदेवमित्यादिनोपसहार ।

अनुपलब्धेद्विज्ञानयोरेवान्तर्भावान्न पुनर्निशिष्टलक्षणाभिधानमित्यवसेयम् ।

अथ किं हेतोरन्वयव्यतिरेकादेव लक्षण यनैव^{११} द्वयमेव लक्षणतया स्मर्यते । न चेत्तत्, पक्षधर्मताया अपि लक्षणत्वादभिहितत्वाच्चेति चेत् । सत्यम् । केवल न हेतो सर्वत्रपदिह प्रचान्तम् । किन्तु यद्रूपप्रदर्शनं दृष्टान्तप्रदर्शनं कृतं भवति तत्प्रकृतमिति ।

यद्यप्येव यदि नाम सामान्यविशेषलक्षणाभिधानपक्षोऽभिधानात् किं भवति ? किमक्षेपे प्रयोगात्, न निश्चिद् भवतीत्यर्थः । य(त)दित्युत्तरम् । सो यस्मात् । व्याप्तिप्रदर्शनेऽपि कथं दृष्टान्ताख्यानमवगतीत्याह—व्याप्तिश्चेति । हेत्वयंश्चकार । कार्यकारणभाव-साधनात्प्रमाणाभिधीयता व्याप्तिस्तथापि दृष्टान्तं कथं प्रकृतो भवतीत्याह—तत् इति । दृष्टान्तमन्तरेण तदेव प्रमाणं न प्रवर्त्तते । तदप्रवृत्तौ च सामान्यलक्षणमेव न ज्ञापयेति भावः ।

^१ ० मात्रस्यानु० C. D साधनमात्रम् । साधनमात्रस्यानुब० B N

^२ मात्रभावे A B D P H E, N

^३ अथ साधनधर्ममात्रानुबन्ध साध्यस्य तथापि तादात्म्यं न स्यादित्याह—टि०

^४ यदा साधनस्य च स्व० C

^५ तदेव—E.

^६ विशेषलक्षणान्—टि०

^७ नामैव तदित्याह—E प्रागुक्तयायेन—टि०

^८ तत्र A B P H E.

^९ ० त्वं च दर्श० II

^{१०} प्रत्यक्षानुपलम्भान्याम्—टि०

यतस्तत्कायतया धूमो दहने नियतः । सोऽप्य तत्कायतानियमो विज्ञपत्क्षणरूपोऽप्यया दशयि-
तुमशक्यः । स्वभावलिङ्गस्य च स्वभावेन साध्यन व्याप्तिविज्ञपत्क्षणरूपा न शक्या दशयितुम् ।
यस्मात् कायकारणभावस्तादात्म्यं च महानसे घट च ज्ञातव्यम्, तस्माद् व्याप्तिसाधनं प्रमाणं
दशयता 'साधम्यदृष्टान्तो दशनीयः । वधम्यदृष्टान्तस्तु प्रसिद्धः तत्कायत्वे कारणाभावे
कार्याभावप्रतिपत्त्ययम्' । तत एव नावश्यं वस्तु भवति । कारणाभावे कार्याभावो वस्तु-
न्यवस्तुनि वा भवति । ततो वस्तवस्तु वा वधम्यदृष्टान्त इष्यते ।

तस्माद् दृष्टान्तमन्तरेण^१ न हेतोरन्वयो व्यतिरेको वा^२ शक्यो दशयितुम् । अतो
हेतुरूपाख्यानादेव हेतोर्व्याप्तिसाधनस्य^३ प्रमाणस्य दशकः साधम्यदृष्टः ।

प्रसिद्धव्याप्तिकस्य साध्याभावे हेत्वभावः^४ प्रदर्शनाद्वधम्यदृष्टान्त उपादेय इति^५ च
दर्शितं भवति ।

लक्षणस्य स्वरूपमाख्यायाख्याययाप्रदाना^१ शक्यत्वं दशयन्नाह—सोऽप्यमिति ।

वधम्यदृष्टान्तस्तर्हि न प्रदर्शनीय इत्याह—वधम्यमिति । तु साधम्यदृष्टान्ताद् वधम्य-
दृष्टान्तं भवन्तं दशयति । एतच्च यथा व्यतिरेकमुन्वय प्रयोगं क्रियत तत्कालाभिप्रायणोष्यत
इति द्रष्टव्यम् । न त्वन्विस्मिन् प्रयोगं द्वयोः यथासं सम्भवी । एतच्च प्रागव निर्गोठितम् ।
यतः प्रसिद्धं तत्कायत्वे कारणाभावे कार्याभावप्रतिपत्त्ययं दशनीयो वधम्यदृष्टान्तस्तत एव
तस्मादेव कारणान् । नावश्यं नियमे[न] वस्तु भवति । वस्तव्यवस्तवपि वधम्यदृष्टान्तो
भवतीत्ययम् । यत् हि नस्यचिद विधिना नस्यचिद विधिदशयितव्यं स्यात् तदा गम(गगना)
दिरसनं कथं नस्यचिदाधारं स्यादिति न सिद्ध्यस्तदुपगमम् । यदा त्वकस्य व्याप्यस्याभावे
अरम्य व्यापकस्याभावो दशयितव्यमन्ता व्यापकस्याभावेऽवस्तुनि मुष्टु सम्भवति । इतरथा-
भावः अस्य भावो विहितो भवति । सोऽपि नति चतः अयमभावात् इत्यभिप्रायः । वधम्य-
दृष्टान्तग्रहणं चनैकधर्माभावनापरधर्माभावान्नविषयो^१ इति द्रष्टव्यमयथा साधम्यदृष्टा-
न्ते त्वदस्य वस्तु स भाव्य इति स्यात् । तथा च सति बहुममन्त्रसं स्यादिति । यतः
कारणाभावाकार्याभावो वस्तुन्यवस्तुनि च भवति ततः कारणाद् वस्तु महाहृदादि । अवस्तु
भावात्^२ । वाचस्तुत्यवस्तुत्वं समुच्चिनाति ।

तस्माद्विचारिना प्रहृन्मुनसहृतिः । व्याप्तिसाधकप्रमाणधिकरणत्वा^३ दशयतीति
दशकः । यद्यपि साध्यमाधकव्याप्तिप्रसाधकप्रमाणप्रकारत्वाभ्याम्यदृष्टान्त एवासादयो न
वधम्यदृष्टान्त इत्याह—प्रसिद्धमिति । वधम्यदृष्टान्त उपादेय इति यात्रयि वा कुत उपादेय
इत्याद्युक्त्या प्रसिद्धत्वात्^४ इत्युक्तं याम्यम् । साध्याभावे हेत्वभावप्रदर्शनात् । तत्रति
बुद्धिसम् । यदा प्रत्यक्षप्रसिद्धिप्रमाणत्वात्^५ वा प्रदर्शनात् हेत्वभावस्य प्रदर्शनं इति तथा ।
भावप्रमाणत्वात्प्रदर्शनात् हेत्वभावप्रमाणत्वादित्ययम् ।

^१ साधम्यदृष्टः ॥

^२ दृष्टान्तमन्तरिक्य ह० A P H E N

^३ वा न एवम् A P H E N

^४ भावः च० C D

^५ ०त्यय —E.

^६ ०साधकस्य E.

^७ च' एवाय—टि०

अस्मिन्कार्ये दर्शिते दर्शित एव दृष्टान्तो भवति । योऽयमर्थो ध्याप्तिसाधनप्रमाण-
प्रदर्शन^१ कश्चिदुपादेयो निवृत्तिप्रदर्शन^२श्च—इत्यस्मिन्नर्थे^३ दर्शिते दर्शितो दृष्टान्त
^४इत्याह—एतावन्मान रूप यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् तस्मादिति । एतावदेव हि रूप
दृष्टान्तस्य, यदुत ध्याप्तिसाधनप्रमाण^५प्रदर्शकत्वं नाम साधर्म्यदृष्टान्तस्य, प्रसिद्धव्याप्तिकस्य
च^६ साध्यनिवृत्तो साधननिवृत्तिप्रदर्शकत्वमित्येत^७द्वैधर्म्यदृष्टान्तस्य । ‘एतच्च हेतुरूपाख्या-
नादेवाख्यातमिति किं दृष्टान्तलक्षणं ?’॥

एतेनेव दृष्टान्तदोषा अपि निरस्ता भवन्ति ॥१२३॥

एतेनैव च हेतुरूपाख्यानाद दृष्टान्तत्वप्रदर्शनेन दृष्टान्तदोषा^८ दृष्टान्ताभासा^९ कथिता
भवन्ति । तथाहि—पूर्वोक्तसिद्धये य उपादीयमानोऽपि^{१०} दृष्टान्तो न समर्थ स्वकार्यं
साधयितुं स दृष्टान्तदोष इति सामर्थ्याबुक्त^{११} भवति ॥

अस्मिन्श्चेत्यादि मलमनूय ध्याचष्टे योऽयमिति । पूर्वोक्तप्रदर्शनशब्दस्य व्युत्पत्ति,
समासश्च कर्तव्य । प्रसिद्धाया व्याप्तौ साध्या[79a]भावे हेतुनिवृत्तिप्रदर्शन इत्यर्थो द्रष्टव्य ।
एतावदेवंतावन्मानम् । अन्यदप्यस्य रूपमस्तीत्याह—एतावदेवेति । ह्यस्मादेतत् परिमाण
मस्यति तथा । एषकारेणान्यस्य ताद्रूप्यनिरासो दृढीकृत । किं तद्रूपमित्याह—यदुतेति ।
निपातसमुदायश्चाथ यदेतदित्यस्यार्थः ॥

येषु दृष्टान्तत्वनोपात्तषु स्वकार्यका(क) रणासामर्थ्ये दोषः सभवति ते कुतश्चित्सामा-
न्याद् दृष्टान्तवदाभासमाना दृष्टान्ताभासा भवन्तीति आर्थं न्यायमाश्रित्याह—दृष्टान्तदोषा
दृष्टान्ताभासा कथिता भवन्तीति । यस्मात् दृष्टान्ताभासत्व[न] कथिता भवन्त्यत एव दृष्टा-
न्तत्वेन निरस्ता भवन्तीत्यत एव मूलमर्थतो व्याख्यातमित्यवगन्तव्यम् । दृष्टान्तत्वप्रदर्शनं
यथा दृष्टान्ताभासा(स)कथनं कुत भवति तथा दर्शयितुं तथा हीत्यादिनोपक्रमते । पूर्वोक्तस्य
जन्मतन्मात्रानुबन्धस्य सिद्धये निश्चयाय । स्वकार्यं साधनसम्भवे साध्यप्रदर्शनसम्भवलक्षणम्,
सिद्धव्याप्तिकस्य च हेतोः साध्याभावे साधननिवृत्तिप्रदर्शनलक्षणं च साधयितुं य उपादीय
मानोऽपि न समर्थः, स दृष्टान्तदोषो दुष्टो दृष्टान्तः, दृष्टान्ताभास इति यावत् । सामर्थ्यात्
स्वकार्याकारणलक्षणात् ॥

^१ प्रमाणदर्शन ABPHN

^२ प्रदर्शिते APHEN

^३ प्रमाणदर्शनत्व ABDPHE

^४ ‘वैधर्म्यदृष्टान्तस्य एतत्’ नास्ति B ‘वैधर्म्यदृष्टान्तस्य’ नास्ति D

^५ तत् ADPHEN प्रागुक्तन्यायन—टि०

^६ दृष्टान्तस्य दोषा A P H E N ^७ निरसनद्वारा कथिता—टि०

^८ अपि न समर्थ B

^९ ध्यादित्यतदुक्त B

^{१०} निवृत्तिप्रदर्शकश्च B

दृष्टान्तः । कस्मादित्याह—E

^{११} वा A BDPHEN

अस्मिन्चार्ये दर्शिते दर्शित एव दृष्टान्तो भवति । योऽयमर्थो व्याप्तिसाधनप्रमाण-
प्रदर्शन^१ कश्चिदुपादेयो निवृत्तिप्रदर्शन^२श्च—इत्यस्मिन्नर्थे^३ दर्शिते दर्शितो दृष्टान्त
इत्याह—एताव मात्र रूप यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् तस्मादिति । एतावदेव हि रूप
दृष्टान्तस्य, यदुत व्याप्तिसाधनप्रमाण^४प्रदर्शकत्वं नाम साधर्म्यदृष्टान्तस्य, प्रतिद्वय्याप्तिकस्य
च^५ साध्यनिवृत्तौ साधननिवृत्तिप्रदर्शकत्वमित्येत^६ द्वैधर्म्यदृष्टान्तस्य । ‘एतच्च हेतुरूपाख्या-
नादेवाख्यातमिति किं दृष्टान्तलक्षणेन ? ॥

एतेनैव दृष्टान्तदोषा अपि निरस्ता भवन्ति ॥१२३॥

एतेनैव च हेतुरूपाख्यानाद् दृष्टान्तत्वप्रदर्शनेन दृष्टान्तदोषा^७ दृष्टान्ताभासा^८ कथिता
भवति । तथाहि—पूर्वोक्तसिद्धये य उपादीयमानोऽपि^९ दृष्टान्तो न समर्थ स्वकार्यं
साधयितुं स दृष्टान्तदोष इति सामर्थ्यादुक्त^{१०} भवति ॥

अस्मिन्चेत्यादि मलमनूद्य व्याख्येते योऽयमिति । पूर्वोक्तप्रदर्शनशब्दस्य व्युत्पत्ति,
ममासन्नं कर्तव्य । प्रतिज्ञाया व्याप्तौ साध्या[79a]भाव हतो निवृत्तिप्रदर्शन इत्यर्थो द्रष्टव्य ।
एतावदेवंतावन्मानम् । अन्यदप्यस्य रूपमस्तीत्याह—एतावदेवेति । ह्ययंस्मादेतत् परिमाण
मस्यति तथा । एवकारेणान्यस्य ताद्रूप्यनिरासो दुर्दीकृत । किं तद्रूपमित्याह—यदुतेति ।
निपातसमुदायस्थाय यदेतदित्यस्वार्थे ॥

येषु दृष्टान्तत्वेनोपात्तपु स्वकार्यका(क) रणासामर्थ्ये दोषः सभवति ते कुतश्चित्सामा-
न्याद् दृष्टान्तवदाभासमाना दृष्टान्ताभासा भवन्तीति आर्यं न्यायमाश्रित्याह—दृष्टान्तदोषा
दृष्टान्ताभासा कथिता भवन्तीति । यस्मात्ते दृष्टान्ताभासत्वं[न] कथिना भवन्त्यत एव दृष्टा-
न्तत्वेन निरस्ता भवन्तीत्यत एव मूलमर्थतो व्याख्यातमित्यवगन्तव्यम् । दृष्टान्ततत्त्वप्रदर्शनेन
यथा दृष्टान्ताभासा(स) कथनं कृतं भवति तथा दर्शयितुं तथा हीत्यादिनोपक्रमते । पूर्वोक्तस्य
यथा दृष्टान्तवदभासस्य सिद्धये निश्चयाय । स्वकार्यं साधनसम्भवे साध्यप्रदर्शनसम्भवलक्षणम्,
सिद्धव्याप्तिकस्य च हेतोः साध्याभावे साधननिवृत्तिप्रदर्शनलक्षणं च साधयितुं य उपादीय-
मानोऽपि न समर्थ, स दृष्टान्तदोषो दुष्टो दृष्टान्त, दृष्टान्ताभास इति यावत् । सामर्थ्यात्
स्वकार्याकारणलक्षणात् ॥

^१ प्रमाणदर्शिन ABPHN

^२ प्रदर्शिते APHEN

^३ प्रमाणदर्शनत्व ABDPHE

^४ ‘वैधर्म्यदृष्टान्तस्य’ एतत् नास्ति B ‘वैधर्म्यदृष्टान्तस्य’ नास्ति D

^५ तत् ADPHEN प्रागुक्त-यायेन—टि०

^६ दृष्टान्तस्य दोषा A P H E N ^७ निरसनद्वारा कथिता—टि०

^८ अपि न समर्थ B

^९ ध्यादित्येतदुक्त B

^{१०} निवृत्तिप्रदर्शकश्च B

दृष्टान्त । कर्मादित्याह—E

वा A BDPHEN.

दृष्टान्ताभासानुदाहरति—

यथा नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वात् । कर्मवत् परमाणुवद् घटवदिति^१ । एते
दृष्टान्ताभासाः साध्यसाधनधर्मोभयविकलाः ॥१२४॥

यथा^२ नित्य शब्द इति^३ शब्दस्य नित्यत्वे साध्येऽमूर्तत्वादिति हेतु । साध्यस्यैव
कर्मवत् परमाणुवद् घटवदित्यते दृष्टान्ता उपन्यस्ता । एते च दृष्टान्तबोधा । साध्य च
साधन धोभय चेति^४ । तैविकला । साध्यविकल कर्म, तस्याऽनित्यत्वात् । साधनविकल
परमाणु, मूर्तत्वात् परमाणूनाम् ।^५ असंबन्धताद्रव्यपरिमाण मूर्ति । असंबन्धताश्च द्रव्यरूपाश्च
परमाणव । नित्यास्तु वैशेषिकैरिष्यन्ते । ततो न साध्यविकल^६ । घटस्तु भयविकल,
अनित्यत्वामूर्तत्वाच्च घटस्येति^७ ॥

तथा संदिग्धसाध्यधर्मादियश्च । यथा—रागादिमानयं वचनाद्रथ्या-
पुरुषवत् । मरणधर्माऽयं पुरुषो रागादिमत्त्वाद्रथ्यापुरुषवत् । असर्वज्ञोऽयं
रागादिमत्त्वाद्रथ्यापुरुषवदिति ॥१२५॥

तथा^८ सदिग्ध साध्यधर्मो यस्मिन् स सदिग्धसाध्यधर्म । स आदिर्येषां ते तयोक्ता ।
सदिग्धसाध्यधर्म । सदिग्धसाधनधर्म । सदिग्धोभय^९ ।

दृष्टान्ताभासानित्यादि परमाणूनामित्येतदन्त मुगमम् ।

यस्य परमाणव साधनविकला न साध्यविकला इत्याह—असर्बेति । परिमाण मान-
व्यवहारकारणम् । तज्ज्व मुणत्वाद द्रव्याश्रयीति । द्रव्यग्रहणेन वास्तव रूपमनूदितम् । तत्र
यदि द्रव्यपरिमाण मूर्तिरित्येव तावदुच्यते तदाऽऽवाशादेरपि द्रव्यस्य परममहत्त्वनामधेय
परिमाणमस्तीति मूर्तत्वं प्रसज्येत । अतस्तन्निवृत्त्यर्थं द्रव्ये विशेषणमसंबन्धतग्रहणम् । तत्र पर-
माणो परिमाण भवत्यसंबन्धतस्य द्रव्यस्येति दर्शयन्नाह—असंबन्धताश्चेति । समवायिकारण द्रव्य
गुणवद्वेति द्रव्यलक्षणयोगाद् द्रव्यरूप । चकारो पूवपेक्षया एकविषयत्वमनयो समुच्चिनुत ।
तन् पुन परमाणो परिमाण पारिमाण्डलमज्ञक ज्ञातव्यम् । इयता साधनवैकल्य दर्शितम् ।

साध्यावैकल्य दर्शयन्नाह—नित्यास्तिस्विति । तुनेनार्थमात्रेण(?) विनिर्दिष्ट । द्रव्य-
गुणकर्मसामा यविशेषसमवायात्मकं पदार्थविशेषव्यवहरन्तीति वैशेषिका, हृद(हे)श्चाभ्यु-
पगतकणादगात्रा एवाव्यन्ते । अथ[वा] यदपदार्थप्रतिपादकतया विशिष्यते तदन्यस्मा-
च्छास्त्रादिनि विद्या कणाद शास्त्र विवक्षितम् ।^{१०} तद् विदन्त्यधीयते वा” इति वैशेषिका-
स्तैरिष्यन्त इति वचनव्यवया चेष्टिमात्रमेतन्न पुनरत्र प्रमाणमस्तीति सूचयति ।

^१ इति माध्य० B P H E N

^२ यथेति नित्य A B P H E N

^३ इति नित्यत्वे साध्य शब्दस्यामू० D H

^४ च । तैवि० C.

^५ असंबन्धन द्र० A B P H N

^६ साध्यविकला C. D

^७ घटस्य । E

^८ तथेति—E

^९ ० मयधर्म । C.

^{१०} मुक्त्या—“तदधीवे तद्वद्” पाणिनि ४ २ ५९

उदाहरणम्—रागादिमानिति रागादिमत्त्व साध्यम् । वचनाद् इति हेतुः । रथ्या-
पुरुषवदिति दृष्टान्ते^१ रागादिमत्त्वं सदिग्धम् । मरणं धर्मोऽस्येति मरणधर्मा । तस्य भावो
मरणधर्मत्वं साध्यम् । अयं पुरुष इति धर्मो । रागादिमत्त्वादिति हेतुः । रथ्यापुरुषे दृष्टान्ते
सदिग्धं साधनम् । साध्यं तु निश्चितं मरणधर्मत्वमिति । असर्वज्ञ इति । असर्वज्ञत्व
साध्यम् । रागादिमत्त्वादिति हेतुः । तदुभयमपि रथ्यापुरुषे दृष्टान्ते सदिग्धम् । असर्वज्ञत्व
रागादिमत्त्वं चेति ॥

^२तथाऽनन्वयोऽप्रदर्शितान्वयश्च । यथा—यो वक्ता स रागादिमान्,
इष्टपुरुषवत् । अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदिति ॥१२६॥

तथाऽनन्वय इति । यस्मिन् दृष्टान्ते साध्यसाधनयोः सम्भवमात्रं दृश्यते, न तु साध्येन
व्याप्तौ हेतुः, सोऽनन्वयः । अप्रदर्शितान्वयश्च—यस्मिन् दृष्टान्ते विद्यमानोऽप्यन्वयो न
प्रदर्शितो वक्त्रा सोऽप्रदर्शितान्वयः ।

अनन्वयमुदाहरति—यथेति । यो वक्तेति वस्तुत्वमनूद्य स रागादिमानिति रागादि-
मत्त्वं^३ विहितम् । ततो वस्तुत्वस्य रागादिमत्त्व(वे) प्रतिनियमः । तेन व्याप्तिरुक्ता । इष्ट-
पुरुषवदिति । इष्टप्रहणेन प्रतिवाद्यापि^४ सगृह्यते वाद्यपि । तेन वस्तुत्वरागादिमत्त्वयो
सत्त्वमात्रमिष्टे पुरुषे सिद्धम् । व्याप्तिस्तु न सिद्धा । तेनाऽनन्वयो दृष्टान्त इति ।

अनित्यः शब्द इत्यनित्यस्य साध्यम् । कृतकत्वादिति हेतुः । घटवदिति^५ दृष्टान्ते
न प्रदर्शितोऽन्वयः ।

तत इत्यादि मरणधर्मत्वमित्येतदन्त सुज्ञानम् ।

ननु मरणधर्मत्वमप्यस्य कथं निश्चितं येन हेतुरेव सन्दिग्ध उच्यते इति चेत् । सत्यम् ।
केवलं प्रसिद्धिसमाधयेनैवमुक्तमित्यवसेयम् । अन्वीयमानत्वं साधनस्य साध्येनान्वयः ।
न प्रतिबन्धसाधकप्रमाणाक्षेपात् प्रसिद्ध्यति । यत्र तु तत्रास्ति केवलं सम्भवमात्रं साहचर्यमात्रं
दृश्यते इत्यभिप्रायः ॥

वस्तुत्वस्य हेतो रागादिमत्त्वे [79b] साध्ये प्रतिनियमः प्रतिनियतत्वमुक्तमिति शेषः ।
तेन साध्यनियतत्वेन व्याप्तिरनयोक्तता प्रदर्शिता । एवविधानुवादविध्युपदर्शने तथा प्रतीते-
राहृत्योदयाद् व्याप्तिरुक्तेत्युक्तम् । न त्वसाधनयोर्वान्वितोऽस्ति । यतो द्वयोरपि वादिप्रति-
वादिनोर्दृष्टान्तत्वेन सङ्ग्रहः तेन हेतुना सत्त्वमात्रं सम्भवमात्रं साहचर्यमात्रमिति यावत् ।
अस्ति चेष्टि सहमात्रोपदर्शनमदोषावहमित्याह—व्याप्तिस्त्विति । तु सत्त्वमानाद् व्याप्ति
भिनन्ति । न सिद्धा न प्रमाणनिश्चिता । अनयोर्व्याप्तिसाधनप्रमाणाभावादिति भावः ।

अप्रदर्शितान्वयमुदाहरन्नाह—अनित्य इति ।

^१ दृष्टान्त रा० A B D P H E N

^२ 'तथा' नास्ति B P H E N

^३ मत्त्वे वि० A

^४ गृह्यते A P H E N

^५ इत्यत्र दु० A P H E.

इह यद्यपि कृतकत्वेन घटसदृशः शब्दस्तथापि नानित्यत्वेनापि सदृशः प्रत्येतुं शक्यतेऽ^१-
तिप्रसङ्गात्^२ । यदि तु कृतकत्वम् अनित्य^३स्वभाव^४ विज्ञातं भवत्येव^५ कृतकत्वादनित्यत्व-
प्रतीतिः स्यात् । तस्माद् यत् कृतकं तदनित्यमिति कृतकत्वमनित्यत्वे^६ नियतमभिधाय नियम-
साधनायान्वयवाक्यार्थप्रतिपत्तिविषयो दृष्टान्त उपादेयः । स च प्रदर्शितान्वय एव । अनेन
त्वन्वयवाक्यमनुकर्तव्यं दृष्टान्त उपात्तः । ईदृशश्च साधर्म्यमात्रेणैवोपयोगी । न च साधर्म्यात्
साध्यसिद्धिः । अतोऽन्वयार्थो दृष्टान्तस्तदर्थश्चानेन नोपात्तः । साधर्म्यार्थोऽप्युपात्तो निष्पद्यते

ननु घटोपदर्शनेन कृतकत्वेन तावद् घटसदृशः शब्दो दर्शितः । तथा चानित्यत्वेनापि
सदृशो दर्शितस्तत्तत्त्वं व्याप्तिर्दर्शितं वेत्याह—इहेति । इहानित्यत्वमिदं प्रस्तावे । कुतस्तथाप्र-
त्येतुमशक्य इत्याह—अतिप्रसङ्गादिति । मूर्तत्वादित्ते^७रपि सादृश्यागम^८(सादृश्यावगमात्)
प्रसङ्गितं^९(क्ते)रिष्टं घर्म्ममतिनाम्न प्रसङ्गोऽतिप्रसङ्गः तस्मात् । न तर्हि कृतकत्वादनित्यत्वं कदा-
चिदपि प्रत्येतव्यमित्याह—यदि स्थितिः । सुरिभामवरया विशेषवती दर्शयति । यदि कृतक-
त्वानुवादपूर्विका^{१०}(पूर्वकं)विधानेनार्थान्तरत्वे सति न नित्यत्वस्वभावः कृतकत्वः प्रतीतः भवत्येव
तत्स्वाभावेन प्रतिपत्ती कृतकत्वादनित्यत्वप्रतीतिः स्यात् । यत् कृतकत्वस्यानित्यत्वस्वभावा-
वगमात्तत्तत्प्रतीतिर्नान्यथा तस्माद् हेतोः । अन्वयवाक्यस्य साध्यनियतत्वं साधनस्यार्थोऽ-
भिधेयः, तत्प्रतिपत्तिविषयस्तत्प्रदर्शनं इत्यर्थः । अन्वयवाक्यार्थप्रतिपत्तिविषयाऽपि दृष्टान्तो
यद्यप्रदर्शितान्वयस्तदा सोऽर्थः निरूपयोगः किमित्युपादेय इत्याह—स चेति । चोऽवधारणं
यस्मादर्थे वा । अनेन क्व नामायममुपात्ता यन्वयमभिधीयत इत्याह—अनेनेति । अनेन
वादिना । मुद्दिशेयार्थः । अन्वयप्रतिपादकं वाक्यमन्वयवाक्यम् । तदनुकर्तव्यं । अर्थव-
मुपात्तोऽपि यद्युपयुज्यते तदा का कतिरित्याह—ईदृशश्चेति । चकारोऽप्येवमामवस्था भेदवतीमाह ।
समानं प्रकरणाद् घटेन सदृशो घर्म्मो यस्यासीत् सधर्म्मा । तस्य भावः साधर्म्यम् । तदेव तन्मात्रम् ।
मात्रग्रहणेन विशिष्टं साधर्म्यमपावरोति । तेनैवकारेण निराकृतनिरासमेव ब्रह्मयति । साधर्म्य-
प्रदर्शनमात्रेणैवायमुपयोगवानित्यर्थः । अर्थतत्पददर्शितात्साधर्म्यादपि यदि साध्यं सिद्ध्यति
तदा कथमयमनुपयुज्यत इत्याह—न चेति । चोऽवधारणे यस्मादर्थे वा ।

एव ब्रुवतोऽप्यभावः—अनेन सलु साधर्म्यं प्रदर्शनीयम् । कृतकत्वेनैव च साधर्म्यं प्रद-
र्शयिष्वरितार्थो भविष्यति । न च कृतकत्वेन घटसाधर्म्यं शब्दस्यावगमेऽप्यनित्यत्वेनापि
तत्साधर्म्यावगमोऽवश्यमावीति शक्यमभिधातुम् । मूर्तत्वादिनापि सादृश्यावगमेऽप्यनित्यत्वात्त्व-
प्रसङ्गादिति । यत् साधर्म्यमात्रात् साध्यसिद्धिरतः वारणात् । अन्वयोऽन्वीयमानत्व
साधनस्य साध्येन सोऽर्थः प्रयोज[80a]नं यय स तथा न साधर्म्यमात्रप्रदर्शनार्थं इत्यर्थात् ।
अनेनाप्यन्वयार्थं एवायमुपात्त इत्याह—तदर्थश्चेति । चो यस्मादर्थः । सोऽन्वयोऽर्थो यस्य ॥
तथा । अनेन वादिना । किमर्थस्तर्ह्यनेनायमुपात्त इत्याह—साधर्म्येति । चो यस्मादर्थः ।

१ शक्योऽति० A P H E N

२ वाक्योऽपि प्राप्त - टि०

३ अनित्यत्व A C P H E N

४ ज्ञान—C.

५ ०त्येव इ० C

६ ०त्यत्वनिय० A P H E N

इति वक्तृदोषादयं दृष्टान्तदोषः । वक्त्रा ह्यत्र परः प्रतिपादयितव्यः । ततो यदि नाम न
दुष्टं वस्तु तथापि वक्त्रा दुष्टं दर्शितमिति दुष्टमेव ॥

तथा विपरीतान्वयः—यदनित्यं तत् कृतकमिति ॥१२७॥

तथा विपरीतोऽन्वयो यस्मिन् दृष्टान्ते स तथोक्तः । तमेवोदाहरति—यदनित्यं तत्
कृतकमिति । कृतकत्वमनित्यत्वनियतं दृष्टान्ते^१ दर्शनीयम् । एवं कृतकत्वादनित्यत्वमिति
स्यात् । अत्र त्वनित्यस्य कृतकत्वे^२ नियतं दर्शितम् । कृतकत्वं^३ त्वनित्यतमेवानित्यत्वे ।^४
ततो यादृशमिह कृतकत्वमनियतमनित्यत्वे^५ दर्शितं तादृशाग्रास्थयनिरुत्त्वप्रतीतिः । तथाहि—
यदनित्यमनित्यस्य त्वमनित्यं तत् कृतकमिति कृतकत्वं विहितम् । अतोऽनित्यत्वं नियतमुक्तं
कृतकत्वे, न तु कृतकत्वमनित्यत्वे । ततो यथाऽनित्यत्वादनित्यतात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वे न
प्रयत्नानन्तरीयकत्वप्रतीतिः, तद्वत् कृतकत्वादनित्यत्वप्रतिपत्तिर्न स्याद्, अनित्यत्वेऽनित्यतात्
कृतकत्वस्य ।

साधर्म्यात् साधर्म्यप्रतिपादनप्रयोजनं उपात्तस्तस्माद्विशेषयोगः स । तस्मादर्थे वा । अर्थ
वशयात् परो द्रष्टव्यः । ननु कृतकत्वादनित्यत्वस्यास्तावद् वस्तुतोऽन्वयोऽस्त्येव । तत्कथं
विद्यमानेऽपि तस्मिन् तथाऽप्रदर्शनमात्रेणासौ दृष्टान्तो दुष्पत्तीत्याह—वक्तृदोषादिति । वक्त्रा
हीत्यादिर्न नदेव समर्थयते । ननु वक्त्रेवासौ तथा प्रदर्शयन्नपराध्यतु, अन्यस्य दृष्टान्तत-
पस्विन कौशराद्य इति चेत् । स्वकार्याऽकरणमेव दोषः । तदकरणं तस्य स्वत एव (एवाऽ)-
सामर्थ्याद्, अन्येनान्यथाप्रदर्शनाद् वाऽप्यु । किमेतावता नदकरणं तस्य नामर्थ्येवेति सूक्तं
वक्तृदोषादयं दृष्टान्तदोष इति ॥

विपरीतोऽन्वय इति विपरीत्येन प्रदर्शनाद् विपरीत उक्तो न तु विपरीतोऽन्वयोऽस्त्येव ।
कीदृशोऽविपरीतोऽन्वयो यस्मादयं विपरीत इत्याह—कृतकत्वमिति । एव प्रदर्शने को गुण
इत्याह—एवमिति । एव कृतकत्वस्यानित्यत्वे नियतत्वप्रदर्शने सति । अत्र पुनः कुत्र किं
नियतमित्याह—अत्रेति । तुरिमामवस्थां विशेषवतीं दर्शयति । अनित्यत्वानुवादेन
कृतकत्वस्य विद्वानाद् विधीयमानस्य व्यापकतया नियमविपयत्वादित्यभिसन्धिः । कृतकत्व
पुनः कीदृशं दर्शितमित्याह—[कृतकत्वमिति] । तुरनित्यत्वात् कृतकत्वं भिनत्ति । अनित्य-
त्वेऽनित्यतमिति कोऽर्थोऽनित्यत्वेऽपि कृतकत्वं भवति, अन्तरेण कृतकत्वमिति । अनित्यत्वा-
नित्यतादपि कृतकत्वादिति (२) नित्यत्व प्रतिपश्येत इत्याह—तत इति । यत् एवमनुवादविधिरूपे
कृतकत्वमनित्यत्वानियतं दर्शितं भवति, ततस्तस्मादिह प्रयोगे । यादृशमिति विधीयमानम् ।
पूर्वमेववादिनाऽनित्यस्य कृतकत्वे नियतं दर्शितम्, न कृतकत्वमनित्यत्वे चेति प्रतिशामात्रेणोक्तमधुना
तु येन प्रकारेण तस्यैव प्रदर्शनमायात् तथाहीत्यादिना तद् दर्शयति । अनित्यत्व प्रयत्नानन्तरी-

^१ दृष्टान्ते E

^२ कृतकत्वमिति D.

^३ त्वनित्यतमेवानित्यत्वे C D

^४ अत्र 'तत् कृतकत्वमनित्यत्वे नियतमेव' इत्यपि पाठोऽस्ति E प्रती ।

^५ प्रदर्शितम् A. B. P. H. E N

यद्यपि च कृतकत्व वस्तुस्थित्याऽनित्यत्वे नियतं 'तथाप्यनियत वक्त्रा' दर्शितम् ।
अतः स्वयमदुष्टमपि 'वक्तुदोषाद् दुष्टम्' ।

तस्माद् विपरीतान्वयोऽपि वक्तुरपराधात्, न वस्तुतः (न) । परार्थानुमाने च 'वक्तुरपि
'दोषश्चिन्त्यत इति ॥

साधर्म्येण 'दृष्टान्तदोषाः ॥१२८॥

साधर्म्येण^१ नव दृष्टान्तदोषा उक्ता ॥

वैधर्म्येणापि^२ दृष्टान्तदोषान्^३ 'वक्तुमाह—

वैधर्म्येणापि—परमाणुवत् कर्मवद् आकाशवदिति साध्याद्यव्यतिरेकिणः ॥१२९

निरपत्त्ये शब्दस्य साध्ये हेतावपूर्वत्वे 'परमाणुवैधर्म्यदृष्टान्त' साध्याद्यव्यतिरेकी ।
नित्यत्वात् परमाणूनाम् । कर्म साधनाद्यतिरेकि, अमूर्तत्वात् कर्मणः । आकाशमुभया-
व्यतिरेकि, नित्यत्वादमूर्तत्वाच्च ।

यकत्वमन्तरेणाधिरप्रभादी दृश्यमानमनियतं तत्र । सत्र यथाऽनित्यत्वात्प्रयत्नानन्तरीयकत्वा
प्रतीतिस्तद्वत् कृतकत्वादप्यनित्यत्वं नियमानानित्यत्वप्रतीतिर्भविष्यति ।

ननु भवतु अनित्यत्वात्प्रयत्नानन्तरीयकत्वाप्रतीतिर्वस्तुतस्तस्य तत्रानियतत्वात्कृतकत्व तु
परमार्थतो नियतमनित्यत्वे । तत्कृतस्तस्मात्स्याप्रतीतिरित्याह—यद्यपीत्यादि । एव द्रवतोऽयं
भाव—वस्तुतश्चेदनेनस्वभावोऽपि परमाणुदाच्छेदकेन भ्रान्त्याऽन्यथा वा उद्भूत्यं बाहुमुद्यम्य
द्विधीभावार्थं धवादी निपात्यते, तदा तेन स्वयमदुष्टेनापि यथा छिदा न सम्पाद्यते, तद्वदनेनापि
परोक्षार्थप्रतीतिर्न सम्पाद्यते, स्वयमदुष्टमापीति ।

यस्मादेव त[80b]स्माद् हेतो वक्तुरनुमापयितुरपराधाद् दोषाद् विपरीतान्वयोऽपि
दृष्टान्तदोष इति दोषः । न केवलमप्रदर्शितान्वय इत्याह—न वस्तुन कृतकत्वस्यापराधात् ।
तत्तावत्स्वतोऽदुष्टम् । तत्किं वक्तुदोषणं विनित्येनेत्याह—परार्थेति । न केवलं साधनस्य
दोषश्चिन्त्यत इत्यपि शब्दात् ॥

यतोऽप्यीदो नास्ति स परमाणुः । वैधर्म्यप्रतिपाद[न]विषयोपातत्वान् वैधर्म्यदृष्टान्त
उक्तः । साध्यस्याव्यतिरेको निवृत्त्यभावोऽस्यास्तीति तथोक्तः ॥

^१ 'तथाप्यनियत' नास्ति—B

^२ प्रदर्शितम्—C

^३ अनस्तत् स्वयं न दुष्टं A P H E

^४ वक्तुर्दोषात्—A P H E

^५ 'न' नास्ति C D

^६ न केवलं हेतो—टि०

^७ 'दृष्टान्तदोषा' इति नास्ति—B P H E N

^८ 'धर्म्येण' तद्दुः B

^९ 'पि' नव दुः A P H E N

^{१०} वक्तुर्नाम आह—B D

^{११} परमाणुवद्वैधर्म्यं A P H E परमाणुवैधर्म्येण C

साध्यमादिर्येषा तानि साध्यादीनि साध्यसाधनोभयानि । तेषामध्यतिरेको ^१निवृत्त्य-
भावः । स येषामस्ति ते साध्याद्यव्यतिरेकिण । ते चोदाहृता ॥

अपरानुदाहर्तुमाह—

तथा संदिग्धसाध्यव्यतिरेकादयः । यथाऽसर्वज्ञाः कपिलादयोऽनाप्ता वा
अविद्यमानसर्वज्ञताप्ततालिङ्गभूतप्रमाणातिशयशासनत्वादिति । अत्र 'वैध-
र्म्योदाहरणम्—यः सर्वज्ञ आप्तो वा स ज्योतिर्ज्ञानादिकमुपदिष्टवान् ।
^१यथा—^२ऋषभवर्धमानादिरिति । ^३तत्रासर्वज्ञतानाप्तयोः साध्यधर्मयोः
संदिग्धो व्यतिरेकः ॥१३०॥

तथेति । साध्यस्य व्यतिरेक साध्यव्यतिरेक । संदिग्ध साध्यव्यतिरेको यस्मिन् स
संदिग्धसाध्यव्यतिरेक । स आदिर्येषा ते तथोक्ता ।

संदिग्धसाध्यव्यतिरेकमुदाहर्तुमाह—यथेति । असवज्ञा इत्येक साध्यम् । अनाप्ता
अक्षीणबोधा इति द्वितीयम् । कपिलादय इति धर्मी । अविद्यमानसर्वज्ञतेरप्यदि हेतु । सवज्ञता
च आप्तता च तयोर्लिङ्गभूत प्रमाणातिशया लिङ्गात्मक प्रमाणविशेष । अविद्यमान
सर्वज्ञताप्ततालिङ्गभूत प्रमाणातिशयो यस्मिन् सत् तथोक्त शासनम् । तादृश शासन येषा
तेऽ तथोक्ता । तेषा भावस्तत्त्वम् । तस्मात् । प्रमाणातिशयो ज्योतिर्ज्ञानोपदेश इहाभिप्रत ।
यदि हि कपिलादय सर्वज्ञा आप्ता वा स्मुस्तदा ज्योतिर्ज्ञानादिक कस्मात्प्रोपदिष्टवन्त ? न
चोपदिष्टवन्त । तस्मान्न सर्वज्ञा आप्ता वा ।

अत्र प्रमाणे वैधर्म्योदाहरणम् । य सर्वज्ञ आप्तो वा स ज्योतिर्ज्ञानादिक सर्वज्ञताप्त-
तालिङ्गभूतमुपदिष्टवान् । यथा ऋषभो वर्धमानश्च तावासी यस्य न ऋषभ वर्धमानादिदि-

प्रकरणात्क्षीणबोपत्वमाप्तत्वलक्षणमस्य विवक्षितमिति मत्वा अनाप्ता अक्षीणबोधा इति
व्याचष्टे । कपिल साध्यदर्शनवारा मुनि । आदिशब्देन गौतमादे सङ्ग्रह । शासन मार्ग
स्तत्प्रणीतशास्त्रमिति यावत् ।

ननु तेषामपि शासने लिङ्गात्मक प्रमाणातिशयोऽनकोऽस्त्येव । तत्कथं हेतुरयमसिद्धो न
भवतीत्याह—प्रमाणातिशय इति । ज्योतिर्ज्ञानं ग्रहणक्षत्राणा ज्ञान तस्योपदेश । ज्योतिर्ज्ञानस्या
पलक्षणत्वाज्ज्योतिर्ज्ञानाद्युपदेश इत्यवगतव्यम् । तदयं समुदायाय —यस्मात्तैर्ज्योतिर्ज्ञानमन्या-
तीन्द्रियज्ञानं च स्वशासने नोपदिष्टं तस्मात्ते न तथारूपा इति । यदि ह्येत्यादिनैतदेव दर्शयति ।

^१ रेको कृत्य० Δ PHN रेको निवृत्ता(त्य)भाव B

^२ वैधर्म्योदा० C

^३ तज्या BDPHEN

^४ ऋषभ—C

^५ रिति वैधर्म्योदाहणादसर्व० C

^६ कपिलादय—टि०

गम्बराणां शास्ता^१ सर्वज्ञश्च^२ आप्तश्चेति । तदिह वैधर्म्योदाहरणाद् श्रुपभादेरसर्वज्ञत्वस्या-
नाप्ततायाश्च व्यतिरेको व्यावृत्तिरिति सिद्धिः । यतो ज्योतिर्ज्ञानं चोपदिशेद् असर्वज्ञश्च भवेद्
अनाप्ता वा । कोऽत्र विरोधः ? नैमित्तिकमेतज्ज्ञानं व्यभिचारि न सर्वज्ञत्वमनुमापयेत् ॥

आदिशब्दनाम्यातीर्षं द्वयज्ञानं समूहगतं । श्रुपभवधर्ममाननामधेयावह्नौकाणामिष्टद्वौ ।
आदिशब्दनाम्यातीर्षं द्वयज्ञानं समूहगतं । शास्ता स्वदृष्टमन्योपदष्टा । सर्वज्ञश्चा-
प्तश्चेत्यनेन द्वयस्यापि साध्यस्याभावात् दर्शयति । यदाह—अकलङ्कः—“यदि सुक्ष्मे व्यवहिते वा
वस्तुनि बुद्धिरत्यन्तपराश न स्यात्कथं तर्हि ज्योतिर्ज्ञानाविमवादः ? ज्योतिर्ज्ञानमपि हि सर्वज्ञ
प्रवर्तितमव, एतस्मादविमवादिना ज्योतिर्ज्ञानात्सर्वज्ञतिरिति । तदुक्तम्—

धीरत्यन्तपरोक्षश्च न चतुष्पा नुन पुन ।

ज्योतिर्ज्ञानाविमवादं धृतत्वाच्चत्वापमान्तरम् । [सिद्धिवि० पृ० ४१३] इति ।

अथ पुन सत्यपि ज्योतिर्ज्ञानाद्युपदेशं विषयादुपभादेरसर्वज्ञत्वादेव्यवृत्तिरिति सिद्धिर्ह्यस्याह—
यत इति । अत्र सर्वज्ञतायामनिष्टाया सत्यामपि ज्योतिर्ज्ञानाद्युपदेशं को विरोधोऽनुपपत्तिः ?
यत् किञ्च प्रयोगात्तद्विचिन्त्यम् ।

अयमसर्वज्ञत्वसत्येनस्मादिदं ब्रह्मपरागादि भावि तत्सर्वत्र भावीति ज्ञानं यत् वृत्तं यत्
सम्वादि तयोपदिशन् । तस्मान् सर्वज्ञ एवासाविनि निश्चय इत्याशङ्क्याह—नैमित्तिकमेत
इति । एतज्ज्योतिर्ज्ञानादिव निमित्तात्तरण्यस्या वरणाद् । विषयणं च विषयिणा
निर्देशाप्रतिपक्षद्वयानामन नैमित्तिकम्, अत एव तदुपदेशं सर्वज्ञता व्यभिचरतीति । तथा
सर्वज्ञतामन्तर्यामिणं भवतीत्यादीनामन्यथाविधानाविभाजनीन्द्रियोपरागादिज्ञानमित्यभिप्रायः ।
तथाभूतं ज्ञानं न सर्वज्ञतामनुमापयन्ननुमापयितुं शक्नोति ।

अथ यत् तथाभूतेन भाविवन्मुना महं कस्यचिन्वायंकारणभावात् एव तेन कश्चिद् ज्ञानं ।
यत्[812]मात्रगर्भो भवद् अगवज्ज्ञश्च कथमुपदिशति चत् । न । एतद्व्यतिरेकं ज्ञानं तदुप-
देशगम्भिरात् । तस्याप्यन्यथाविधानं । न चादिमान् समार । यत् न एवाशङ्क्या ज्ञानी
सर्वज्ञ, न चास्मात्तदुपदिशति शक्नोति । अथवा—यत्तत्त्वमसर्वज्ञस्तदा तस्य तथाभूतस्य
साध्यमापनमावस्थानिदं उपदिशत इत्येवमादीनामन्यथाविधानाविभाजनीन्द्रियोपरागादिज्ञानं स्यादिति च कथं भवेद्वि-
शेषात्तरणम्—नैमित्तिकमिति ।

अथ यत्—जाग्रदवस्थायां भाविवन्मुना महं कस्यचिन्वायंकारणभावात् एव तेन कश्चिद् ज्ञानं ।
जाग्रदवस्थायां भाविवन्मुना महं कस्यचिन्वायंकारणभावात् एव तेन कश्चिद् ज्ञानं ।
जाग्रदवस्थायां भाविवन्मुना महं कस्यचिन्वायंकारणभावात् एव तेन कश्चिद् ज्ञानं ।

अथ यत्—जाग्रदवस्थायां भाविवन्मुना महं कस्यचिन्वायंकारणभावात् एव तेन कश्चिद् ज्ञानं ।
जाग्रदवस्थायां भाविवन्मुना महं कस्यचिन्वायंकारणभावात् एव तेन कश्चिद् ज्ञानं ।

सन्दिग्धसाधनव्यतिरेको यथा—न त्रयीविदा ब्राह्मणेन ग्राह्यवचनः कश्चिद् 'विवक्षितः पुरुषो रागादिमत्त्वादिति । अत्र वैधर्म्योदाहरणम्—ये ग्राह्यवचना न ते रागादिमन्तः । तद्यथा 'गौतमादयो धर्मशास्त्राणां' प्रणेता इति । गौतमादिभ्यो रागादिमत्त्वस्य साधनधर्मस्य व्यावृत्तिः संदिग्धा ॥१३१॥

सन्दिग्ध साधनव्यतिरेको यस्मिन् स तथोक्त । तमुदाहरति—ययति । ऋक्सामयजुषि त्रीणि त्रयो सौ वेत्तीति^४ त्रयीविन । तेन न ग्राह्य वचनं यस्येति साध्यम् । विवक्षित इति कपिलादिधर्मो । रागादिमत्त्वादिति हेतुः ।

अत्र प्रमाणे वैधर्म्योदाहरणम्—साध्याभावे साधनाभावेन 'यत्र व्याप्तो दृश्यते तद् वैधर्म्योदाहरणम् । ग्राह्य वचनं येषां ते ग्राह्यवचना इति साध्यनिवृत्तिमनूय न ते रागादिमन्त इति साधनाभावो विहितः । गौतम आदिष्येयां ते तथोक्ता मन्वाद्यो धर्मशास्त्राणि स्मृत-पस्तेषां वर्तार । त्रयीविदा हि ब्राह्मणेन ग्राह्यवचना धर्मशास्त्रकृतो वीतरागाश्च त इतीह 'धर्मो व्यतिरेकविषयो गौतमादय इति । गौतमादिभ्यो रागादिमत्त्वस्य साधनस्य निवृत्तिः संदिग्धा । यद्यपि ते ग्राह्यवचनास्त्रयीविदस्तथापि^५ किं सरागा उत वीतरागा इति संवेहः ॥

संदिग्धोभयव्यतिरेको यथा—अवीतरागाः कपिलादयः, परिग्रहाग्रहयो-गादिति । अत्र वैधर्म्योदाहरणम्—यो वीतरागो न तस्य परिग्रहाग्रहः ।

पद्यते । तस्याप्यन्यस्माद । अनादिश्च ससार इति कथमेतावन्मात्रं वर्धमानादे सर्वशस्व-सिद्धिरिति ॥

त्रयोऽवयवा यस्या सहतेरिति त्रयीत्यदन्तान् ङीप् । किमत्र साध्या[भावा]नुवादेन साधना-भावो विहितो येनैतद् वैधर्म्योदाहरणं भवतीत्याशङ्क्याह—साध्येति । गौतमोऽक्षपादावरणामा-ध्यायसूत्रस्यापि प्रणेता मुनिः । मनुर्गति स्मृतिकारो मुनिः । आदिसंवाद् विश्वरूपयाज्ञ-वल्गुपसंयुक्तादे सङ्ग्रहः । इतिस्नस्मात् । धर्मत्वमात्रजिज्ञासिपया धर्मो व्यतिरेकविषय इति अभिधाय तस्यैव विगोपनिष्ठप्रतिपादनेऽप्यगौतमादय इत्युक्तम् । 'इन्द्रियमनस्कार[ज]मेत-द्राजा(मिन्द्रजा)नमित्यादिवत् तस्माद् वैधर्म्यो दृष्टान्तो गौतमादिरिति शङ्कायम् । तथाप्यत्र तेषां तथात्वेनोपादानान् तु परमार्थत इत्यवनेयम् । ग्राह्यवचनत्वेऽपि तेषां कथं तादृष्यमन्वेह इत्याह—यद्यपीति । उतेति पक्षान्तरमुद्योतयति ॥

^१ कश्चित् पुरुषो—B P H E ^२ गौतमा० D

^३ धर्मशास्त्रप्रणे० C ^४ वेत्ति त्रयी० A B D P H E N

^५ ०भावेन व्याप्तो यत्र दृश्यते—A P H E

^६ इतीह धर्मव्य० C D इति धर्मो A P H N इति धर्मव्य० E

^७ ०विदा तथापि A P H E N

^८ संदिग्धम्—स०

यथर्षभादेरिति^१ । ऋषभादेरवीतरागत्वपरिग्रहाग्रहयोगयोः साध्यसाधनधर्मयोः
संदिग्धो व्यतिरेकः ॥१३२॥

संदिग्ध उभयोर्व्यतिरेको यस्मिन् स तथोक्तः । तमुदाहरति यथति । अवीतरागा
इति रागादिमत्त्व साध्यम् । कपिलादय इति धर्मो । परिग्रहो लभ्यमानस्य स्वीकार प्रथमः ।
स्वीकारादूर्ध्वं यद गार्ध्यं मात्सर्यं ॥ आग्रहः । परिग्रहश्च आग्रहश्च, ताभ्यां योगात् । कपिला-
दयो लभ्यमान स्वीकुर्वन्ति स्वीकृतं न मुञ्चन्ति—इति ते रागादिमन्तो गम्यन्ते । अत्र प्रमाण
बंधमर्थोदाहरणम्—यत्र साध्याभावे साधनाभावो बलवन्तिष्य । यो वीतराग इति साध्याभाव-
मनूय, न तस्य परिग्रहाग्रहाविति साधनाभावो विहितः । यथर्षभादेरिति दृष्टान्तः । एतस्माद्
यथादेवदृष्टान्ताव अवीतरागत्वस्य साध्यस्य परिग्रहाग्रहयोगस्य^२ च साधनस्य^३ निवृत्ति
संदिग्धा । ऋषभादीनां हि परिग्रहाग्रहयोगोपि संदिग्धो वीतरागत्व च । यदि नाम तस्तिष्ठान्ते
वीतरागाश्च निष्परिग्रहाश्च^४ पठ्यन्ते तथापि संदेह एव ॥

अपरामपि^५ श्रीनुवाहर्तुमाह—

अव्यतिरेको यथा—अवीतरागोऽयं^६ वक्तृत्वात् ।^७ वैधर्म्येणोदा-
हरणम्—‘यत्राऽवीतरागत्वं नास्ति, न स वक्ता । यथा—उपलक्षणद
इति । यद्यप्युपलक्षणदोषमयं व्यावृत्तं^८ तथापि सर्वो वीतरागो न वक्तैति
व्याख्या व्यतिरेकासिद्धेरव्यतिरेकः ॥१३३॥

उभयदा(उभय)व्यस्य द्विवचनात्तस्य प्रयोगदर्शनादुभयोरित्युभयशब्देनाप्यमाह । लब्धमिदं
यस्तु मत्तो यत्र नरामदि (मागादि)ति तु विनियोजनं मात्सर्यमभिप्रेत आग्रहः । न मुञ्चति
(न्ति) नायस्मै ददति । अनन्यैव रूपेण वैधर्म्योदाहरणं भवति । माययति इदमित्युक्तमपि
स्मारयन्माह—प्रवर्ति । ऋषभादीनामित्यनन वैधर्म्योदाहरणाद् ऋषभादे साध्यसाधनयो
र्व्यावृत्तिमन्देहं दशयति ।

न वस्त्वदागमे तद्गुणद्वययोगिनस्ते वधितास्तत्त्वधमनयोस्ततो म्यावृत्ति सन्दिग्धा
इत्याह—यदि नामेति । पठ्यन्ते इति च वचनव्यक्त्या च पाठमात्रेण तेषां तद्गुणयोग सिद्धः,
न तु प्रमाणनति दशयति । अत्र एवाह—तथापीति ॥

श्रीनिनि दृष्टान्तदोषान् ।

^१ भादे । ऋष० C

^२ योगत्वस्य A

^३ व्यावृत्ति C E.

^४ परिपठ्यन्ते D

^५ अपरामपि श्रीपुष्पा० D

^६ रागो वक्तु D B P H E N

^७ वैधर्म्योदाहर० B P H E N त्वान् । यथावी० C.

^८ यत्र वीन० B P H Γ

^९ नास्ति न वक्ता B P H Γ नास्ति न न वक्ता C

^{१०} व्यावृत्तया सर्वो—B P H व्यावृत्त यो सर्वो० E ०कृतं तथा सर्वो० C

अविद्यमानो व्यतिरेको यस्मिन् सोऽव्यतिरेक । अवीतराग इति रागादिमत्त्व साध्यम् । वस्तुत्यादिनि हेतुः । इह व्यतिरेकमाह—यत्रावीतरागत्व नास्तीति साध्याभावा-
नुवादः । तत्र वस्तुत्वमपि नास्ति—इति साधनाभावविधिः । तेन साधनाभावेन
साध्याभावो व्याप्त उक्तः । ^१दृष्टान्तो यथोपलक्षणं ^२इति ।

कथमयमव्यतिरेको यावतोपलक्षणदुभय^३ निवृत्तम् ? किमत ?^४ यद्यपि उपल-
क्षणदुभय व्यावृत्त सरामत्वं च वस्तुत्व च^५, तथापि व्याप्त्या^६ व्यतिरेको यस्तस्मादभिद्धे
कारणाद् अव्यतिरेकोऽयम् ।

कीदृशी पुनरप्यस्तिरित्याह—सर्वो वीतराग इति साध्याभावानुवादः । न वक्ष्येति
साधनाभावविधिः । तेन साध्याभावः साधनाभाव^७नियतः । ‘स्यापितो भवतीति’^८ । ईदृशी
व्याप्तिः । तथा व्यतिरेको न सिद्धः । अस्य चार्थस्य प्रसिद्धये दृष्टान्तः । तत् स्वकार्या-
करणत्वं दृष्टः ॥

अप्रदर्शितव्यतिरेको यथा—अनित्यः शब्दः, कृतकत्वादाकाशवदिति
वैधर्म्येण^९ । ॥१३४॥

येनायमनुवादविधिप्रमस्तेन हेतुना । यावत्तेति तृतीयान्तप्रतिरूपको यस्मादित्यस्यार्थे वर्तमानोऽत्र
गृहीतः । उ[81b]पलक्षणच्छिलाशकलात् । उभय साध्यसाधनम् । किमत इति सिद्धान्ती ।
अत उभयनिवृत्ते किं भवति ? न विश्ववदित्यर्थः । ननूपलक्षणतावद् वैधर्म्यदृष्टान्तादुभय
निवृत्तं दर्शितं येन तत्किमेवमुच्यत इत्याह—यद्यपीति । व्याप्त्या सर्वरागित्वजन्यतास्वीकारेण ।
तस्य व्याप्तिमतो व्यतिरेकस्याऽसिद्धेरनिश्चयात् । कीदृशीति सामान्यतः पृच्छति । पुनरिति
विशेषतः । इतिरनन्तरोक्त शब्द परामृशति । तेनानेन शब्देनेत्यर्थः । न वक्तव्येत्यत्रापीति पूर्ववत् ।
येनैवमनुवादविधिप्रमस्तेन । इतिरीदृश्या व्याप्ते स्वरूप प्रकाशयति यस्मादर्थे वा । तत्प्रतीत्य-
भूतलक्षणतयेय तृतीया, साधनाभावेन साध्याभावव्याप्तेन लक्षणा व्याप्तिरीदृशीत्यर्थः । ईदृश
व्याप्तिमन्त व्यतिरेक प्रसाधयितुमसमर्थोऽयं कथमयं दृष्टान्तोऽनेष्ट इत्याह—अस्य चेति । अस्य
साधनाभावे साध्याऽभावनिश्चितलक्षणस्यार्थस्य । यौ यस्मादर्थेऽवधारणे वा । प्रसिद्धये निश्च-
यार्थं दृष्टान्त उपादीयत इति शेषः, प्रवरणलभ्य वा, न चापि तथाप्रदर्शन इत्यमुमर्थं प्रवरण-
गम्यं कृत्वा । तत्तस्मात् स्वकार्याकरणाद् दृष्ट इत्युक्तम् । यद् वा भवत्वस्यार्थस्य प्रसिद्धये

१ अत्र दृष्टा० D.

२ ०खण्डेति० A. B P. H

३ ०मयमपि नि० D

४ यद्युपल० A B P. H E.

५ यत्र वीतरागत्व तत्र वस्तुत्व नास्ति—टि०

६ व्याप्तो व्य० C

७ साधनाभावे नि० D. साधनाभावो नि० C.

८ स्यापितो—A.

९ भवति । ई० D B

१० न स्ति ‘वैधर्म्येण’—E वैधर्म्येणापि B D P. H. न मूलत्वेनापि तु टीकास्थ

अप्रदर्शितो व्यतिरेको यस्मिन् स तथोक्तः । अनित्य शब्द इत्यनित्यत्वं साध्यम् ।
कृतकत्वादिति हेतुः । आकाशवदिति वैधर्म्येण दृष्टान्तः ।

इह परार्थानुमाने परस्मादर्थः, प्रतिपत्तव्यः । ॥ शुद्धोऽपि स्वतो यदि परेणाशुद्ध
ख्याप्यते स तावद्यथा प्रकाशितस्तथा न युक्तः । यथा युक्तस्तथा न प्रकाशितः । प्रकाशितश्च
हेतुः । अतो वस्तुरपराधादपि परार्थानुमाने हेतुर्दृष्टान्तो वा दुष्टः स्यादपि । न ख सादृश्या-
दसादृश्यादत्र साध्यप्रतिपत्तिः, अपि तु साध्यनियताद्धेतोः । अतः साध्यनियतो हेतुरप्यवश्यक्येन
व्यतिरेकवाक्येन 'था वस्तव्यः । अग्न्या गमको मोक्तः स्यात् । स तथोक्तो दृष्टान्तेन'

दृष्टान्तस्तथाप्ययं कथं दुष्टः इत्याह—तत्स्वकार्येति । तच्च तत्स्वकार्यं च । साधनाभावे
साध्याभावनियतस्यापनलक्षणं चेति । तथा तस्याकरणादसम्पादनाद् दुष्टः इति ॥

अथ परमार्थतत्त्वावद् दृष्टान्ते नभसि साध्याभावोऽप्यस्ति, साधनाभावश्च । तत्त्वयम-
प्रदर्शितव्यतिरेको दृष्टान्तो दुष्टः इत्याह—इहेति । परस्मात्साधनवादिनः । अर्थो हेतुलक्षणः ।
प्रकरणात्साध्याभावे साधनाभावलक्षणश्च । स स्वतः शुद्धो वस्तुवत्स्या परिशुद्धः । तथात्वेन
विद्यमान इति यावत् । न केवलमशुद्ध—इत्यपि शब्दात् । परेण साधनप्रयोजना । यथा
प्रकाशितो व्यतिरेकमात्रवान् प्रकाशितो व्याप्तिनून्यश्च प्रकाशितः । तथा न युक्तो नोपयुक्तः
साध्यसिद्धौ । यदि हि साध्याभावानुवादेन साध्या (धना) भावो विधीयते दृष्टान्ते प्रदर्श्यते-
मसौ हेतुः साध्यनिदधङ्गव्यतिरेकवान् सिद्धयेत् । एवमेव चाग्नी व्याप्तिमद्व्यतिरेक-
प्रसिद्धयेत् । तत्प्रदर्शनश्च दृष्टान्तोऽशुद्धो भवेदित्यभिप्रायः ।

यदि नाम तथा न प्रकाशितस्तथापि तदुपयोगी हेतुर्दृष्टान्तो वा तथा हि न प्रतिपद्यत
इत्याह—प्रकाशितश्चेति । यो यस्मादर्थः । हेतुरित्युपलक्षणम् । तेन दृष्टान्तोऽपि द्रष्टव्यः ।
अ(य)स एवम् अतो अस्माद् हेतोः । न केवलं वचोऽन्यवस्थित्याद् बोधादित्यपिशब्देनाह ।
यद्यपि दृष्टान्त एव प्रकृतस्तथापि हेतुरप्येवविधः स्वतोऽशुद्धोऽपि वस्तुदोषादत्र दुष्यतीति
तुल्यन्यायतया प्रसङ्गेन दर्शितम् । यद्वा यथैवविधो हेतुर्वस्तुदोषाद् दुष्टो भवति तद्वद्
दृष्टान्तोऽपीति दृष्टान्तार्थं हेतोः वस्तुपराधेना(न) दुष्टत्वव्यापनं कुनमिति सर्वमवदातम् ।

[82a] ननु च यथा कुनत्वेनावाशविधर्मा शब्दः प्रतीयते, तथाऽनित्यत्वेनापि तद्विधर्मा
भविष्यति । तत्त्वयमनुपयुक्त इत्याह—न चेति । औपचारिके हेतो वा । एवमनोऽयमाशयः—
यत्तेन धर्मो वैधर्म्यं (म्यं) प्रतीतिररेणापि तद्वैधर्म्यप्रतीतिरवश्यमाविनी, नदा मूर्त्तत्वेनापि
शब्दस्य तद्वैधर्म्यप्रतीतिः प्रसज्येतेति । तुल्यन्यायनयान्वयवाक्यमविष्टं सादृश्यादियुक्तम् ।
सादृश्यादसादृश्याद् येति साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तप्रतिपादनादिनि प्रकरणात् ।

व्यतिरेकवाक्येनापि साधनाभावेनापि नियमव्यापनद्वारा साध्य एव हेतोर्नियतत्व-
स्यापनाद् व्यतिरेकवाक्येन चैयुक्तम् ।

सिद्धो दर्शयितव्य । तस्माद् दृष्टान्तो नामान्वयव्यतिरेकवाक्यायैप्रदर्शनं ^१ । न चेह व्यतिरेक-
वाक्य प्रयुक्तम् । अतो बंधर्म्यदृष्टान्त इहासादुद्भवात्रेण ^२ साधक उपन्यस्त । न च तथा
साधकः । व्यतिरेकविषयत्वेन साधकः । न च तयोपन्यस्त इति ^३ अयमप्रदर्शित-
व्यतिरेको वक्तुरपराधाद् दुष्टः ॥

विपरीतव्यतिरेको यथा—यदकृतकं तन्नित्यं भवतीति ॥१३५॥

^४विपरीतो व्यतिरेको यस्मिन् बंधर्म्यदृष्टान्ते स तयोक्तः । तमुदाहरति—^५यथा यद-

अन्वयवाक्ये साधनमनूद्य साध्य विधातव्यम् । व्यतिरेकवाक्ये च साध्याभावनमनूद्य
साधनाभावो विधातव्यः । तथैव हेतो साध्यनियतत्वाभिधानादित्यस्यार्थः ।

तस्मादसौ वाक्यद्वयनाप्यव वक्तव्य इत्याह—अन्यथेति । अस्मादन्येन प्रकारेण
गमकं परोक्षार्थप्रकाशनो नोक्त स्यात् ।

काममसावेवमुच्यताम् । दृष्टान्तस्तु कथमनाधिक्रियत इत्याह—स इति । स हेतु-
स्तयोक्त साध्यनियत उक्तः । दृष्टान्तेन साधर्म्यवता बंधर्म्यवता च करणन सिद्धो निश्चितो
दर्शयितव्यः ।

नन्वेवमपि न ज्ञायते विव्यापारो दृष्टान्त इहोपयुज्यते इत्याशङ्क्योपसंहारव्याजेनाह—
तस्मादिति । नामशब्द प्रमिद्धाविह । अन्वयव्यतिरेकवाक्ययोरर्था (धोंऽ) मिथय—उक्तेन
प्रकारेण हेतो साध्यनियतत्वम्—प्रदर्श्यः । त प्रदर्शयतीति तथा । यद्वा प्रदर्श्यतेऽनेनेति
प्रदर्श्यतेऽस्मिन्निति प्रदर्शनः । तस्य प्रदर्शन इति विग्रहः ।

यद्येवमपि बंधर्म्यदृष्टान्तस्तथाकार्यवात्रोपयोग्यत इत्याह—न चेति । नो
यस्मादर्थः । इह प्रयोगः । व्यतिरेकव्यापक साध्याभावानुवादेन साधनाभावविधायक
वाक्यमित्यर्थः । अनस्तथाभूतवाक्यप्रयोगाद् बंधर्म्यदृष्टान्त आकाशः । इहानित्यत्वसाधन-
प्रयोग साध्यधर्मिणोऽसादृश्य केवल यत्तन्मात्रेण त मात्रप्रदर्शनन, विषयण विषयिणो निर्देशात् ।
साधको निश्चायको हेतो साध्यनियतत्वस्यति प्रकरणात् ।

यदि तन्मात्रेणापि साधकस्तदा का क्षणिरित्याह—न चेति । तथेत्यसादृश्यमात्रेण ।
पादुक्तेन धर्मेण साध्यधर्मिणोऽसादृश्यावयवे धर्मान्तरणाप्यसादृश्यावयवोऽवश्यंभावीति युज्यते
इतिप्रसङ्गादित्यभिप्रायः ।

^१ प्रदर्शनार्थः । CD

^२ सादृश्यभावेन साध० A B P H N

^३ इति । अनोऽप्र० A P H E N इति । अप्र० C ^४ 'यथा' नास्ति D

^५ 'विपरीतो' इत्यारम्भ 'तमुदाहरति' पर्यन्त पाठो दुर्वक्तृसमीपस्वैकस्मिन्नास्ति नास्ती-
दिति व्याख्यानुरोधात् ज्ञायते—स०

^६ 'यथा' नास्ति A B P H E N

कृतकमित्यादि । इहान्वय^१व्यतिरेकाभ्या साध्यनियतो हेतुर्दशयितव्यः । यदा च साध्यनियतो हेतुर्दशयितव्यस्तदा व्यतिरेकवाक्ये साध्याभावः साधनाभावे नियतो दर्शयितव्यः । एव हि हेतुः साध्यनियतो दक्षितः स्यात् । यदि तु साध्याभावः साधनाभावे नियतो नाख्यायते साधनसत्तायामपि साध्याभावः सम्भाव्येन । तथा च साधनः साध्यनियतः न प्रतीयते^३ । तस्मात् साध्याभावः साधनाभावे नियतो वक्तव्यः । विपरीतव्यतिरेके च साधनाभावः साध्याभावे नियतः उच्यते । न साध्याभावः साधनाभावे । तथा हि—यदकृतकमिति साधनाभावमनूय तन्नित्यमिति साध्याभावविधिः ।

ततोपमयं—अकृतको नित्य एव । तथा च सति अकृतकत्वं नित्यत्वे साध्याभावे नियतमुक्तम्, न नित्यत्वं साधनाभावे । ततो न साध्यनियतः हेतुः व्यतिरेकवाक्यमाह । तथा च विपरीतव्यतिरेकोऽपि वक्तुरपराधाद् दुष्टः ॥

यद्येवमसाधकः यथ नाम साधकः इत्याह—व्यतिरेकति । व्यतिरेकविषयत्वेनति व्यतिरेकप्रतिपत्तिविषयत्वेन । चो यस्मादर्थे, व्यक्तमेतदित्यस्मिन्नर्थे वा । अननापि तथैवोपपत्तिस्तु इत्याह—न चेति । चोऽवधारणः । व्यतिरेकवाक्यमनुक्तत्वं तस्योपादानादित्यभिप्रायः । इतिस्तस्मादर्थे एवमर्थे वा ॥

विपरीतव्यतिरेकः व्याचक्षाण आह—यदा चेति । विपरीताशङ्कया[82b]वदस्य व्युत्पत्तौ दर्शनाया विपरीतव्यतिरेकशब्दस्यापि—विपरीतो विपरीत्यनः प्रदर्शनाद् व्यतिरेको यस्मिन् बुद्धान्ते स तथोक्त इति—व्युत्पत्तिदर्शिता भवत्यवनि चाभिप्रायणं नोक्ता । तमुदाहरतीति सुज्ञानत्वान्नोक्तमिति प्रतिपत्तव्यम् । यत्र तु पुनके विपरीतव्यतिरेको यद्येत्यस्य मूलस्य व्युत्पत्त्यादयोऽस्ति तत्र सवमवदातम् । असनीय गतिरस्माभिर्दर्शिता ।

ननु किं नाम व्यतिरेकवाक्येन दर्शनीयम् ? यद्विपरीतेन दर्शनादयं विपरीतव्यतिरेकः उच्यते इत्याह—यदा चेति । चोऽवधारणे । साध्यनियत इत्यस्मात्त्वरः प्रतिपत्तव्यः । यदा यस्मिन् काले प्रतिपादनवान् इत्यर्थात् । कालान्तरे तथाप्रदर्शनानुपपत्तिः । हेतोः साध्ये नियतत्वप्रदर्शनाच्चान्वयवार्थमयथा गमना नीत्त स्यादित्यभिप्रायः । तदा तस्मिन् काले । साध्याभावादानुवादेन साधनाभावोऽभिधानव्य इत्यस्यार्थः । वस्मात्पुनरेव दर्शयितव्य इत्याह—एवं हीति । हीति यस्मात् । एव साध्याभावस्य साधनाभावे नियतत्वप्रदर्शनप्रकारे सति ।

अपान्यथाप्रदर्शनेऽपि यदि साधनः साध्यनियतः प्रतीयते तदा तथाप्रदर्शनमेव किं प्रयोजनमिति—यदि त्विति । तुल्यसाध्याभावस्याप्यस्य, अतएव, दर्शयति । तथा च साधनसत्तायामपि साध्याभावसम्भावनाप्रकारे सति । यस्मादेव तस्मादित्युपमहारः । अस्मिन् प्रयोगे किं नामाख्यं इत्याह—विपरीतेति । तुल्यार्थसंस्कारः । तथा हीत्यादिर्नन्दनं दर्शयति । यत्र एवमनुवादविधिस्ततः । तथा चाकृतकस्य नित्यत्वात्प्रकारे सति ।

^१ व्यतिरेकवाक्याभ्या A B D P H E N

^२ सम्भाव्यतः B

^३ प्रतीयते—B. C.

दृष्टान्तदोषानुदाहृत्य दृष्टत्वनिबन्धनत्व दर्शयितुमाह—

न ह्येभिर्दृष्टान्ताभासैर्हेतोः सामान्यलक्षणं सपक्ष एव सत्त्वं विपक्षे च सर्वत्रासत्त्वमेव निश्चयेन शक्यं दर्शयितुं विशेषलक्षणं वा । तदर्थपितृपैपां निरासो ^१द्रष्टव्यः ॥१३६॥

न ह्येभिरिति । साध्यनिराहेतुप्रदर्शनाय हि दृष्टान्ता वक्तव्याः । एभिश्च हेतोः सपक्ष एव सत्त्वं विपक्ष च सत्त्वान्वयत्वमेव यत् सामान्यलक्षणं तत् निश्चयनं न शक्यं दर्शयितुम् ।

ननु च सामान्यलक्षणं विशेषनिष्ठमेव प्रतिपत्तव्यं न स्वतः एवेत्याह—विशेषलक्षणं वा । यदि विशेषलक्षणं प्रतिपादयितुं शक्यत इत्यादेव सामान्यलक्षणप्रतिपत्तिः । विशेषलक्षणमेव तु न शक्यमेभिः प्रतिपादयितुम् । तस्मादर्थपितृपैपां सामर्थ्येन ^२एषा निराकरणं द्रष्टव्यम् । साध्यनियतसाधनप्रतीत्य ^३उपात्ता । तदसमर्था दृष्टा, ^४स्वकार्याकरणादिति ^५असामर्थ्यम् । इयता साधनमुक्तम् ॥

अहुतकत्वं कृतकत्वस्य साधनस्याभावात् । नित्यत्वेऽनित्यत्वलक्षणसाध्याभावे । न नित्यस्य साध्याभावलक्षणं साधनाभावे कृतकत्वलक्षणसाधनाभावेऽहुतकत्वं इत्यर्थान् । यत् एष ततो हेतोर्व्यतिरेकवाक्यं कर्तुं हेतुं वमभूतं न साध्यनियतमाह । उक्त्या नीत्या साधनाभावसाध्याभावे नियतत्वात्तन्मन्तरणं न भवेत् । न तु यत्र साध्याभावस्तत्रावश्यं साधनाभाव इति साध्यमन्तरेणापि साधनं भवेत् । ततश्च साध्यानियत साधनमित्यभिप्रायः । तथा च साध्यनियतहेत्वप्रदर्शनप्रकारः सति वक्तुरेववाक्यप्रयोगः ॥

निश्चयेनावश्यतया । विशेषनिष्ठमेव प्रत्येतद्व्यमिति कृतवतोऽयं भावः—यदि नामा मीमि सपक्ष एव सत्त्वं विपक्ष सर्वत्रासत्त्वं निश्चयनं शक्यते दर्शयितुम्, तथाप्येतो विशेषलक्षणं सामान्यलक्षणप्रतिपत्त्यङ्गं प्रतिपादयन्त उपयोदयन्त इति । अत्र विशेषलक्षणश्चेत्युत्तरं यदीत्यादिना व्याचष्टे । यत् सामान्यलक्षणं विशेषलक्षणं वा न शक्यमेभिर्दर्शयितुम् । तस्मात् कारणात् । अर्थपितृपैपां व्याख्यानम् सामर्थ्येन सामान्यविशेषलक्षणप्रतिपादनलक्षणम् । एषा दृष्टान्ताभासानां निराकरणं दृष्टान्तरूपत्वेनत्यर्थात् ।

कथममी दृष्टा येन तृयात्वेन निराकरणमयामित्याशङ्क्योपसहरताह—साध्येति । तदसमर्थान्तदप्र (तत्र) तीतिकारणागन्ताः । असामर्थ्यमेव कथं यनासाम[83a]व्याद् दृष्टा उच्यन्त इत्याह—स्वकार्यस्य हेतोः ^१साध्यनियतत्वप्रदर्शनलक्षणस्याकरणात् । ननु तदकरणमेवासामर्थ्यमुक्तमिति चेत् । सत्यम् । केवलमसामर्थ्यव्यवहारापेक्षयैवमुक्तमित्यवसेयम् । इति तस्मादर्थे, एवमर्थे वा । असामर्थ्यमेवमित्यर्थान् । साध्यादिविलक्ष्यानन्वयाप्रदर्शितान्वया-

^१ निरासो वेदितव्यः B D P H E N

^२ सामर्थ्येनति न तेषा A B P सामर्थ्येनति तेषा—E H सामर्थ्येन तेषा D

^३ प्रतिपत्तये उपा० B

^४ स्वकार्यकरणात्—A B P H

^५ 'असामर्थ्यम्' इति संशोधित C D प्रत्ययो । इति सामर्थ्यम्—A B P H E N

दूषणं वक्तुमाह—

दूषणा 'न्यूनताद्युक्तिः ॥१३७॥

'दूषणा का द्रष्टव्या ? न्यूनतादीनामुक्तिः । उच्यतेऽन्येत्युक्तिर्वचनम् न्यून-
तादेर्वचनम् ॥

दूषणं विवरोतुमाह—

ये पूर्व न्यूनतादयः साधनदोषा उक्तास्तेषामुद्भावनं दूषणम् । तेन परेष्टा-
र्थसिद्धिप्रतिपन्धात् ॥१३८॥

य पूर्व न्यूनतादयोऽसिद्धिविरुद्धानांकांतिका उक्तास्तेषामुद्भावक यद्वचनं तद् दूषणम् ।

ननु च न्यूनतादयो न विपर्ययसाधनाः । तत् कथं दूषणमित्याह—तेन न्यूनतादिव-
चनेन पर्यामिष्टाकांतावयवस्य तस्य सिद्धि निश्चयस्तस्या प्रतिपन्धात् । नाकस्य विपर्यय-
साधनादेव दूषणं विरुद्धवत् । अपि तु परस्याभिप्रेतनिश्चय^५ विवक्ष्यामिश्रचयाभावो भवति
निश्चयविपर्यय इत्यस्त्येव^६ विपर्ययसिद्धिरिति । 'उक्ता' ^७दूषणा ॥

हेरपि दृष्टान्ताभासस्यासाधनाङ्गवचनाद वादिनो निग्रहाऽनामध्योपादानान्पाप्राप्त । तस्मा-
देवविधा स्वदाक्य वर्जनीया । परोपानाश्च चोदनीया इति दृष्टान्ताभासव्युत्पादनं चार्तिक-
द्वृत्तोऽभिप्रायः प्रत्यतथ्य इति ।

सम्प्रति सुवचनानामुक्तप्रवन्धस्याचार्यीयस्य प्रतिपादितमवच्छिन्दन्नाह—इयमेति
त्रिरूपलिङ्गाख्यानमित्यादिनैवदन्तेन, इदं परिमाणमस्यतीव्रत्वं तनेयता महावाच्येन साधनमुक्तं
माचार्येणैव ॥ १५ ॥ प्रसङ्गागतस्यानेकस्यापि यदभिधानमनिवृत्तम्, तदपि साधनप्रतिपादन एव
साधनान्तरपर्याया वा समुपपन्नम् । साधनाभासाभिधानमपि तत्पक्षे स्पृष्टावगमार्थं तत्रैवार्थ-
वन्मिति मन्यमाननोक्तमिद्यता साधनमुक्तमिति ॥

इति भूतदूषणोद्भावना दूषणा । दुषणिवन्ताद युच्यते तां तावत्तथ्य । एतच्च
तद्दूषणमित्यन्तं गुह्यम् ।

विपरीतसाधनरूपैव दूषणं वाक्यं न्यूनताद्युक्तिः (क्ते) दूषणं विपर्ययमिदं न्याह—ननु चेति ।
अथ तेनेपाद्युनरं व्याख्यानं आह—तेनेपादि ।

^१ न्यूनताद्युक्ति—B P H दूषणानि न्यू० E

^२ दूषणानि कानि द्रष्टव्यानि—E ^३ न्यूनतादिवं A B P H न्यूनतादिवच० L N

^४ निश्चयनिश्चय० A B C D P H N निश्चयप्रतिपन्धात्० E

^५ तदिति इति० A P H E

^६ उक्ता दूषणम्—E

^७ नान्यं दूषणा A B P H

द्रुपणाभासास्तु जातयः ॥१३६॥

द्रुपणाभासा इति । ^१द्रुपणवदाभासत इति द्रुपणाभासा । के ते ? जातयः ^२इति । जातिशब्द सादृश्यवचन । उत्तरसदृशानि जात्युत्तराणि ^३ । उत्तरस्थानप्रयुक्तत्वाद् उत्तर-सदृशानि जात्युत्तराणि ॥

तदेवोत्तरसादृश्यमुत्तरस्थानप्रयुक्तत्वेन दर्शयितुमाह—

^४अभूतदोषोद्भावनानि जात्युत्तराणीति ॥१४०॥

॥ ^५तृतीयपरिच्छेदः समाप्तः ॥

॥ न्यायविन्दु समाप्तः ॥ लघुधर्मोत्तरसूत्र समाप्तमिति ॥

ननूक्त विपरीतसाधन द्रुपणम् । तत्कथं परप्राधान्यमिद्विप्रतिबन्धकस्यापि न्यूनतादिवचनस्य तथात्वमुच्यते इत्याशङ्कामपाकुर्वन्नाह—नाश्वयमिति । चित्स्वरूपस्य तिसाधयिमितायनिश्चय विबन्धाद् अप्यत्राद्यादि द्रष्टव्यम् । अन्यथा चक्षुःग्रहणमवधारण विद्वद्भवित्पि दुर्योजं स्यात् । मूला शीर्षा च तद्वयोजन चकुरकौशल स्यादिति ।

यदि त्ववश्य विषयसाधनत्वस्यैव द्रुपणत्वमिति निबन्धस्तदा तदप्यस्य न्यूनतादिवचन स्यास्तीति दर्शयन्नाह—निश्चयमिति । चाशब्दः पक्षांतरमवचोत्तयति । इतिस्तस्मादस्त्वेष ॥

सादृश्याद्युत्तराणि जातिशब्दस्य दर्शनाज्जातिशब्द सादृश्यवचन इत्याह ।

ननु जातिशब्द सादृश्यवचनत्वादस्तवयमथ—जातयः सदृशा इति । कानि पुनस्तानि नैनं च सदृशानीति न ज्ञायते इत्याशङ्कामपाकुर्वन्नाह—उत्तरैति । एतच्चाचार्यणश्च विवरण स्पष्टीकृतमिति मन्यते । तदवयव—जानिषब्देन जात्युत्तरमेवान् बर्तककारस्य विवक्षितमिति ।

कथं पुनद्रुपणाभासानां जात्युत्तरशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्याह—उत्तरैति । लक्ष्यते चायमाचार्यस्यागमो यदुत्तोत्तरस्थानं जायते इति । विवरण—पुत्तरस्थाने जायमानत्वाज्जायते उत्तरत्वेनाभासनादुत्तराणीति । एव तु कथमनेन [न] व्याख्यातमिति न प्रतीतम् ॥

जात्युत्तरशब्दस्य विशेषं दर्शयन्नाह—जात्येति । अभूतदोषोद्भावनानि जात्युत्तराणीति द्रुपणा बर्तककृता भूतदोषोद्भावना तु यद् द्रुपणास्य तदेवोत्तीयते अनिष्टपक्षादननोत्तारयति निर्वाहयति वा स्वपक्षमिति । [83b] मिति सूचयति । एतच्च जात्युत्तरव्युत्पादन माचार्यस्य हेतुभासावन्न प्रयोगार्थम् । यथा नैयायिका मन्यन्ते—अत्यन्तपराजीयमानावस्थाया

^१ द्रुपणावन B

^२ इति नास्ति A B P H E N

^३ ० राणीति A P H E

^४ अनुभूत B P H ;

^५ 'तृतीयपरिच्छेदः समाप्तः इति नास्ति C. D

अभूतस्यास्त्यस्य दोषस्य उद्भावनानि । उद्भाव्यत एतैरित्युद्भावनानि वचनानि ।
तानि जात्युत्तराणि । जात्या सादृश्येनोत्तराणि जात्युत्तराणीति ॥

कतिपयपदवस्तुव्याख्यया यन्मयाप्त कुशलममलमिन्दोरश्रुवन्त्यायविदो ।
पदमन्तरमवाप्य ज्ञानधर्मोत्तर यन् जपद्रुपकृतिमात्रव्यापृति १ स्यात्ततोऽहम् ॥

आचापधर्मोत्तर ३ विरचिताया स्याद्विन्दुटीकाया तृतीय परिच्छेद समाप्त ॥ ४

जातिहेत्वाभासश्च प्रयोक्तव्य इति । किञ्च द्रूपणस्वरूपस्य स्फुटाद्यबोधनायम् । हेयज्ञाने
हि तद्विविक्तमुपादेयं सुज्ञातं भवतीति जाति(ति) हेत्वाभासानाञ्च स्फुटस्वरूपपरिज्ञानस्य
प्रयोजनम् स्ववाक्य परिवर्जनं परप्रयुक्तानामपि दोषोदभावनमितरथा व्यामोहः स्यादिति
त्युक्तप्रायम् ।

तत्र जात्युत्तरस्योदाहरणं यथा—अनित्यं शब्दः कृतकत्वाद् घटवदित्युक्ते किमिदं
कृतकत्वं गन्गतं हेतुत्वेनोपनीतमाहोस्विद् घटगतम् । यदि शब्दगतं तस्य घटो दृष्टान्तोऽ
सम्भवादव्याप्तेरनैकान्तिकी प्रत्यवस्थानात्मिका

जाति	साधर्म्यादिनि नैयायिक	
	आचापस्य त्वयमाशयो	..
	तथाहि नैयायिका	प्रतिज्ञापद

योविरोधमाहुस्तथा—प्रयत्नानन्तरीयकं गन्धं प्रयत्नानन्तरीयकत्वादि
हेतुमाचक्षते । तयैव दुपणा
गन्धस्य धर्मत्वात् । न चैव जाति भवति । ततश्च यस्यैव
प्रत्यवस्थानस्य तत्प्रयो

जात्युत्तराणीत्यत्रतिशब्दो

महावाक्यपरिसमाप्ती ॥

१ एतद्भाष्ये C

२ व्यापृत C D

३ समाप्तेयं 'यावद्विन्दुटीका कृतिराचापधर्मोत्तरस्य ॥ A ० रपाद्विरचिताया B D

४ A ॥ प्रतिपु—सहस्रमेकं श्लोकानां तथा 'तत्तत्तुष्टयम् ।
सप्तगन्तनिमयुक्तं निपुणं परिपिण्डिनम् ॥

D प्रती—० पिण्डितम् ॥ १४७७ ॥ भगवन् महा श्री ॥

C प्रती—ममाप्तमिति ॥ भवनं १४९० वर्षे मागधिर मुदि ३ रवी श्री खरतरगच्छ
श्री जिनराजमूर्तिपट्ट श्री श्री जिनमद्रमूरिराज्ये परीक्षगुर्जरमुनधरणाकेन
लिखापिन ॥ गम भवतु ॥ न-याणमन् ॥ 'यावद्विन्दुमूर्ति पुरोहित
हरीयाकेन लिखितम् ॥

आचार्यधीधर्मकौतिविरचितस्यास्य न्यायविन्दुभञ्जकस्य प्रकरणस्य यथावदर्धप्रकाशिका
महापत्नीयसीमोदसी [व्याख्या] [विरच]यता मया किमपि पुण्यमुपाजित
तदनन तादृशीमवस्था प्राप्य सकलसत्त्वोपकार मित्यध्याशयो मे त्रिया
योगात्मात्मीकृतपरायंवरणोऽय धर्मोत्तर कतिपयेत्यादिना श्लोकमाह ।

अस्याय समुदायाय । न्यायविन्दो विनय कुशलमाप्तमन

कुशलादजर ज्ञानधर्मोत्तर च पद तदवाप्य जगदुपकृतिमात्र[व्यापृति] स्थापिति ।

बुद्धयते । पद्यन्ते श्रम्यन्तेऽर्था अभिरिति पदानि वाक्यानि तेषां वस्तुप्रतिपाद्यतमास्ति

तमभिधायक शपो नय । आप्त प्राप्त कुशल मुकृतम । किं कुचता ? [84a]

भवति पुण्यमपि कुशलञ्च । यथा पर परोक्षवापि । ततो व्यभिचारमभवा

द्विशपणम । किञ्चिन्मलम ? इन्दोरशुषदिनि इन्दोश्च द्रमसाऽऽद्य किरणान्त इव । एव

विधिविधानन यत पुण्य जयते तदवश्यममलतयैतत्तुल्य भवतीति भाव । पद प्रतिष्ठामवस्था

मिति यावत् । किं द्यते यत्र तत्तथा । जराग्रहणस्योपलक्षणत्वात् मृत्योरपि

मग्रही ज्ञातव्य । तेनायमय — अजरममत्य चेति । अथवा जरानिर्देशनैव दण्डापूर्वायन

मृत्यो प्रतिपद्य कृत गवेत्यवसेयम् । पुनरपि तद्विशिनष्टि—ज्ञानेति । ज्ञान हेतोपादेयतत्त्वस्य

साध्यपायस्यावबोधो विवक्षित । धर्मश्च सर्वोपकरणनिवर्तकोऽप्युष्ट । तावेवोत्तरावधिकी

यत्र पद तत्तथा । ताभ्यां चोत्तर श्रुतम् । यत्तत्रोश्च नित्यमभिसम्बधेन तच्छब्दस्य लब्धत्वात्

तदवाप्येत्यर्थोऽवतिष्ठते । जगतो जीवलोकस्य उपकृतिरूपकार । सैव तन्मात्रम् । तदव्यापृ

तिर्व्यापारो व्याप्तिप्रमाणता यस्य मम सोऽह तथा ।

न वाशसाविषयऽस्मिन्प्राणीलङ्का भूयासमिति शङ्खसिद्धे[नैवम]नन वक्तव्यम् तत्

किमेवमवाधीदिति चत । न । आशसाविषयत्वाभावात् । यत एवविधानुष्ठानजनना

पुण्यातिशयन एवभूतपदप्राप्तेस्ततोऽपि ममैवविधित्रियस्य ममाज्यमानत्वादेव

यमेतदित्यभिप्रायात् मयमवदानमिति ॥

गुरोज्ञातररधिगम्य धीघन मया हि टीका विवृता पटीयसी ।

कुतूहलेनापि तदत्र यूज्यते निरीक्षण साधु विवेचकानाम ॥

असौ जनस्त्यजति लब्धमपीह रत्न काचेन नु यमिनि चलायतेपि (मिति चचलमानमोपि) ।

एतावतैव तदलकरण न किं स्यात् किं वाऽऽदरेण तदुपाददते न धया ॥

इम निबध विधिवद्विधाय [मया ह्य]वाप्त मुकृत वचचित ।

इहैव जमयथ तेन सत्त्वा अनन्तसबोधिमवाप्नुवन्तु ॥

॥ पण्डितबुद्धेकमिथविरचितधर्मोत्तरप्रदीपो नाम निबध समाप्त ॥

॥ टिप्पणानि ऋग्जिषानि च ॥

टिप्पणानि ।

पृ० २ प ४ 'स्यादेतत्'—“नमस्कारश्लोककरणे च आक्षेपपरिहारो धर्मोत्तरप्रदी-
पोदितनीतिदिशा अनुगन्तव्यौ ।”—इत्यनेन हेतुबिन्दुटीकालोके (पृ० २३३) अयमेवागो निर्दिष्टः ।

५. ८. विनीतदेव-ज्ञान्तभद्रौ—“सम्यग्ज्ञानेत्यादिवाक्येन प्रयोजनप्रयोजनममिहित-
मित्यन्यव्याख्या भङ्गघा दूषयितुमाह—सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थसिद्धिरिति ।”—तात्पर्यं
पृ० २.; “सम्यग्ज्ञानेत्यादिना विनीतदेवव्याख्या दूषयति ।”—न्याय० टि० पृ० ३

१२. १२. 'अथ भोजनावेः'—तुलना—तात्पर्यं० पृ० ५.

१४ ५ 'उच्चरहर' तुलना—न्याय० ता० पृ० ३

१७. १ 'अविसंघावक'—“अविमवादनार्थोऽत्र सम्यग्ज्ञानार्थः । न तु यदविपरीत
तत्सम्यग्ज्ञानमिति । एव हि योगाचारमतनिराकरणेन प्रकरणं प्रवृत्तं स्यात् । तन्मतेन तु
'सर्वमालम्बने भ्रान्तं मुक्त्वा ताथागतं ज्ञानम्' । सौत्रान्तिकपक्षेऽपि प्रत्यक्षमेवैकं सम्यग्ज्ञानं स्यात्,
नानुमानम्, स्वप्रतिभासेऽनर्थव्याप्यवसायेन प्रवृत्ते ।” तात्पर्यं० पृ० ८ । प्रमाणलक्षणे
नैयायिकानामनुपपत्त्यर्थं द्रष्टव्या न्यायम० पृ० २३

१७. १ 'ज्ञानम्' अत्र नैयायिकानामनुपपत्तिर्यथा—“ये तु बोधस्यैव प्रमाणत्वमावक्षते
न सूक्ष्मदर्शनास्ते । बोधो सन्न प्रमाणस्य फलं न साक्षात् प्रमाणम् ।” न्यायम० पृ० १५

१९ २. 'अनधिगतविषयम्'—“अविज्ञाते स्वलक्षणे । यज्ज्ञानमित्यभिप्रायात् स्वल-
क्षणविचारतः ॥”—प्रमाणवा० १ ८. 'तस्मात् 'अनधिगतार्थविषयं प्रमाणम्' इत्यपि 'अनधिगते
स्वलक्षणे' इति विशेषणीयम् ।”—हेतु० पृ० ५३ अत्र बाधस्यति—“अनधिगतार्थगन्तुत्वं च
धाराबाहिकविज्ञानानामधिगतार्थगोचराणां लोकसिद्धप्रमाणभावानां प्रामाण्यं विहन्तीति नाद्रिया-
महे ।” इत्यादि—न्याय० ता० पृ० १५.

१९. ४. 'किमन्येन'—“निष्पादितक्रिये किञ्चिद् विशेषमसमादधन् । कर्मण्यैन्द्रियम-
न्यद्वा साधनं किमितीष्यते ।”—प्रमाणवा० २ २४१ ।

१९. ४. 'अधिगतविषयम्'—“गृहीतग्रहणाग्नेष्टं सावृतं”—प्रमाणवा० १. ५.

२० १७ 'सांख्यवहारिकस्य'—“प्रामाण्यं व्यवहारेण” प्रमाणवा० १ ७ । 'सांख्यव-
हारिकस्य प्रमाणस्य लक्षणं सांख्यवहारश्च भाविभूतरूपादिक्षणानामेकत्वेन सवादिपयोऽनव-
गीतः सर्वस्य । सांख्यसाधनयोरेकव्यक्तिदर्शने समस्ततज्जातीयतथात्वव्यवस्थानं सवादमवधार-
यन्ति व्यवहर्तारः । तदनुरोधात् प्रामाण्यं व्यवस्थाप्यते । तत्त्वनेस्तु स्वसवेदनमात्रमप्रवृत्ति-
निवृत्तिकम् ।”—मनो० १. ७

२०. २५ 'निराकरिष्यते'—द्रष्टव्यं पृ० २२. प० ४, तथा पृ० ८५ प० ३.

२३ २. 'अयं क्रियार्थमि'—“स्वलक्षणविचारतः” प्रमाणवा० १. ८. । “अर्थक्रिया-
योग्यविषयत्वात् तदर्थिना प्रवृत्ते.” हेतु० पृ० ५३

२४. १. 'उच्यते'—द्रष्टव्यं—पृ० १९ प० १.

२४. २०. 'अनेन'—“शुक्ले शङ्खे पीतज्ञान मणिप्रभाया च मणिज्ञान गच्छद्दृशादिज्ञानं च सर्वमग्रे प्रमाणमिष्ट कैश्चित्—एतत् सर्वं सम्यग्ज्ञानग्रहस्यैव व्यवच्छेदमिति दर्शयति ।”—तात्पर्यं० पृ० ११; “तथा [चा]चार्यैकदेशीया शुक्लशङ्खे पीतज्ञान भ्रान्तमपि सम्यग्ज्ञानमिच्छन्ति ।” न्याय० टि० पृ० २०

२८ १. अर्थक्रियानिर्भासम्—“एतदन्योन्यया व्याचष्टे—अथार्थक्रियानिर्भासस्य कारणग्रहणे कथं ग्रहणमाशङ्कितम् ? यावता न तत् वारणमर्थावाप्तेरपि तु तद्रूपमेव अर्थक्रिया निर्भासते यस्मात्—इत्यपि विवेक्तुमशक्यत्वादममाधानमेव ।”—तात्पर्यं० पृ० १३

२९ ८ 'प्राप्तिपाडे'—“साक्षात्प्राप्तिरिति वचचित्पाठ । साक्षादध्यवधानेन प्राप्यतेऽर्थक्रिया यस्मात्तस्मादर्थान्तरहेतुत्वाद् अर्थक्रियानिर्भासमपि ज्ञानं प्राप्तिरुक्तमुपचारात् ।” तत्पर्यं० पृ० १३

३० १ 'अर्थः'—“अर्थात् 'अर्थशब्द प्रयोजनवचन पुरुषस्य अर्थ प्रयोजनम्' इत्यन्य-व्याख्या निरस्ता ।”—तात्पर्यं० पृ० १४

३०. ३ 'उपेक्षणीयः'—“न सोपेक्षाजुपादानतया हानपक्षे निक्षिप्ता । अहानतयोपादानपक्षानि क्षेपप्रसंगात् । उपादानप्रयत्नाप्रसवहेतुतया नोपादानमिति चेत् । किमियं हानप्रयत्नमपि प्रमूते यतो हानं स्यात् । तस्मात् या नोभयप्रयत्नप्रसवहेतु सोपेक्षाबुद्धिस्तृतीया लोकप्रमिद्वेति सिद्धम् ।” न्याय० ता० पृ० ६७.

३५ ३ सू० २ “मानं द्विविधं विषयद्विविध्यात् ।” प्रमाणवा० २ १. “न प्रत्यक्ष-परोक्षान्या मेयस्यान्यस्य सम्भवः । तस्मात् प्रमेयद्वित्वेन प्रमाणद्वित्वमिष्यते ॥” प्रमाण-वा० २ ६३

३१ २० 'अर्थः प्रयोजनम्'—“हेयोऽर्थं इत्यादिना विनीतदेवस्य व्याख्या दूषिता । तेन हि एव व्याख्यानम्—अर्थशब्देन प्रयोजनमुच्यते—न्याय० टि० पृ० १३

३१ २७ 'विनीतदेवेन'—“अनेन विनीतदेवव्याख्यानं दूषयति”—तात्पर्यं० पृ० १५, “उत्तरेण ग्रन्थेन सर्वं इत्यादिना टीकाकृता व्याख्या दूषयति । विनीतदेव-शान्तभद्राभ्यामेव-मातृकया व्याख्यातम्” न्याय० टि० पृ० १३

३२ ७ 'शान्तभद्रः'—“एनेनैव...शान्तभद्रव्याख्या अपाम्ना”—तात्पर्यं० पृ० १५

३३ ६ 'पूर्वेषाम्'—“परेषां टीकाकृता मतमपाकर्तुमाह मिथ्येत्यादि”—तात्पर्यं० पृ० १५

३४ २१ 'विनीतदेव'—“इति बुक्ता विनीतदेवव्याख्या निरम्या ।”—तात्पर्यं० पृ० १६

३५ ९ 'प्रसिद्धानि'—“प्रसिद्धानि प्रमाणानि व्यवहारञ्च तत्कृतं । प्रमाणलक्षण-स्योक्ती जायते न प्रयोजनम् ॥” न्याया० २

३५ ३ सू० २ प्रमाणद्विविधे नैयायिकानामनुपपत्त्यर्थं द्रष्टव्या न्यायम० पृ० २७—३६, न्याय० ता० पृ० १२ च ।

३८ १ 'समाप्त' नुम्ना—न्याय० ता० पृ० ६५

३८ २६ 'अक्षमक्षम्'—“तत्राय न्यायमुखग्रन्थ —यत् ज्ञानमर्थरूपादौ विशेषणाभि-
धापकाभेदोपचारेणाविकल्पक तदक्षमक्ष प्रति वर्तत इति प्रत्यक्षम्”—तत्त्वसं० प० का० १२३७

४० ३ 'यथार्थं' “अनेन विनीतदेवशान्तभद्रयोर्व्याख्या दूषिता ।” न्याय० टि०
पृ० १६

४० ४ सू० ४. “प्रत्यक्ष कल्पनापोढ प्रत्यक्षेणैव मिध्यति ।”—प्रमाणवा० २ १२३,
२ १७४, “वस्तुसकयैव नेत्रधी ।” प्रमाणवा० २ १८५, तत्त्वसं० का० १२१४ त ।
“सूत्रे अनुपात्त ज्ञान लभ्यते कुन इति चेदुच्यते । कल्पनया ज्ञानस्यैव सवन्धो दृष्ट, भ्रान्तिश्च
ज्ञानधर्म । तस्मान् कल्पनारहितमभ्रान्त च ज्ञानमेवोच्यते । न च या सवत्मा धेनुरानीयतामि-
त्युक्ते न बडवाऽनीयते किन्तु गोधेनु । एवमिहापि कल्पनया भ्रान्तया च ज्ञानस्यैव सवन्धो
दृष्ट इति ज्ञानमेव प्रत्यक्षमिष्यते इति विनीतदेवव्याख्यान मचोपरिहारममगतम्”—तात्पर्य० पृ०
२५, अस्य लक्षणस्य निरास जयन्तेन न्यायमञ्जर्यां कृत । न्यायम० पृ० ९२ । न्याय०
ता० पृ० ८८, १०२,

४१. ११ 'अयमेन' “प्रत्यक्षत्वमनुद्येत्यादि विधीयते इत्यादि वाक्यं ब्रुवता 'प्रत्यक्ष सज्ञा,
कल्पनापोढेत्यादि मशीति’—अप्रस्तुताभिधान विप्रतिपत्तिनिराकरणे प्रकृते स्वेच्छया सज्ञाकरणे
सति प्रत्यक्षशब्दवाच्ये वस्तुनि परस्याभिमतं विप्रतिपत्तिर्न निराकृता स्यात् ।” तात्पर्यं पृ०
१९; “अनेन लक्ष्यलक्षणमात्रं दर्शयता विनीतदेवव्याख्यान सज्ञामज्ञिमरूपं प्रत्युक्तम् ।’
न्याय० टि० पृ० १७

४१ १३ 'अपरेण'—“यस्त्वनयो प्रदेशान्तरसिद्धयोरनुवाद इत्वा प्रत्यक्षत्व विधत्ते
तेनापि विपरीत लक्ष्यलक्षणविधानवाक्यमाश्रित स्यात् । प्रसिद्ध हि लक्ष्यलक्षणमनूय लक्ष्यम-
भिधीयते । यथा शिलया परिव्राजकनेति । इह तु लक्ष्यस्यार्थसाक्षात्कारित्वस्याप्रसिद्धत्वात्
तदनुवादेनाप्रसिद्ध लक्षणमेव विधीयते । यथा परिव्राजकशिवालिङ्गमिति । किं च प्रदेशान्तरा-
मिद्वेऽप्रत्यक्षाधारे कथमनुद्येयानाम् ? प्रत्यक्षाधारत्वे च सिद्धे किं पुनरिहापूर्वं विधेयमिति
अवधीरितम् ।”—तात्पर्य० पृ० १९

४२ १ 'सन्निवेशीषाधि'—“सञ्चिन्त समुदाय स सामान्य तत्र चाक्षधी । सामान्य-
बुद्धिश्चावश्यं विकल्पेनानुबध्यते” इत्यादि प्रमाणवा० २ १९४ त ।

४२ १९ 'पूर्वव्याख्या'—“किमर्थं विशेषणद्वयोपादानम् ? उच्यते । तैमिरिक-
ज्ञानव्यपञ्छेदार्थं भ्रान्त्यदम्, अनुमाननिरासार्थं भित्तरत् । न तत्कल्पकविषयेऽन्यथा योग्य
चारमनमस स्यात् । तन्मतेन सर्वेषां स्वात्मबन्धे भ्रान्तत्वात् । इष्यते च सोत्रान्तिक-
योगाचारमतानुसारेण प्रकरणारम्भो यत् प्रामाण्यविषयेऽविमवादकत्वलक्षणमभ्रान्तत्वं द्वाभ्या-
मभ्युपगम्यते । सत्येवमनुमानस्यापि प्रत्यक्षत्वप्रसंग । तदपि हि अविमवादकत्वादभ्रान्त-
मिष्यते । अतः तत्रिरावरणार्थं कल्पनापोढग्रहणमिति अन्यव्याख्या निराधिकीर्युराह—अभ्रान्त-
मित्यादि ।”—तात्पर्य० पृ० १९; “ननु यदेतत् भ्रान्तग्रहण विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमुक्त
तदपुक्तम् । असम्यग्ज्ञानत्वादेव गच्छद्वृत्तदर्शनादि प्रमाणं न भविष्यति । न हि य एव
वृत्तादिर्दृश्यते स एव प्राप्यते इति विसवाद एव । अतः किमभ्रान्तग्रहणेन एतन्निवृत्त्यर्थेन ?

सत्यमेतत् । परमेतस्मिन् भ्रान्तग्रहणं सति विनिष्टसंवादज्ञानं प्रत्यक्षमिति गम्यते । अथवा यथानुमानं संवादमात्रेणैव प्रमाणम् एव प्रत्यक्षमपि । अतएव वस्तुकारेणोक्तं ततो हि प्रवर्तनं वक्षमात्रमवाप्यते इति संवात्कत्वात् सम्यग्ज्ञानं स्यादिति । इह वा साधकमभ्रान्तग्रहणम् । केचिदाचार्यैकदेशीया — द्विचन्द्राद्विज्ञानानां मानसी भ्रान्तिर्न द्वयजति । तस्याश्च कल्पनापोढग्रहणैव निरासः । तथा च विनिगनाम्नाचायणं कल्पनापोढं प्रत्यक्षम् इति लक्षणं भ्रान्तग्रहणं न कृतमिति — प्रतिपन्ना । तथा विप्रतिपत्तिनिराकरणाय द्विद्वयज्ञां भ्रान्तिं लक्षणं अभ्रान्तविशेषणमाह धर्मकीर्तिरित्यनवद्यम् अभ्रान्तग्रहणम् । 'याय० म० टि० पृ० १५' केशोपकुकादिविज्ञाननिवस्यथमिदं कृतम् । अभ्रान्तग्रहणं तद्विद्वि भ्रान्तत्वाभ्रप्यते प्रमा ॥ मानसं तदपीत्येके न तदिन्द्रियभावनं । भावात्तद्विकृतावस्य विकृतेरचोपलम्भतः ॥ सर्पादिभ्रान्तिवच्चेदमनष्टप्यक्षविप्लवे । निवर्तते मनोभ्रान्ते स्पष्टं च प्रतिभासनम् ॥ तत्त्वम० का० १३१२—१३१४ ॥ अभ्रान्तमनाविस्वादित्वेन द्रष्टव्यम् । न तु यथावस्थितालम्बनाकारतया । अथवा हि योगाचारमतनालम्बनासिद्धरुभयनयसमाश्रयणष्टस्य प्रत्यक्षलक्षणं स्याद्व्यापिता स्यात् ॥ —तत्त्वस० प० का० १३१२

४३ ८ बहवः — को वा विरोधो बहवः सजातातिगया पुष्पकः । भवेयुः कारणबुद्धयदि नामिन्द्रियादिवत् ॥ प्रमाणवा० २२२३

४४ १७ न चेषम — यद्येवमभ्रान्तं च तदा योगाचारमतभावः । न । वस्तुत्वेनाभ्रान्तत्वं लक्षणं नास्त्यथ । कथं तर्हि द्विचन्द्रादीनां प्रत्यक्षताऽप्राक्रियतेऽनन ? उच्यते । सम्यग्ज्ञानविशेषणविक्षिप्तं प्रत्यक्षसंवादवाच्यमयमनूषं कल्पनापोढत्वं विधीयते । न च द्विचन्द्रादिमानानामविस्वादकत्वमस्तीति निरासस्तेषाम् । मीमांसिकपक्षे तु अभ्रान्तपदस्य किं फलम् ? उच्यते । आचार्यदेशीया हि — द्विचन्द्रादेर्भ्रान्तिर्मानसी । तस्याश्च कल्पनापोढपदेनैव निरासः । अत एवाचायणं कल्पनापोढं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति [प्र० वा० २१२३] इति लक्षणं भ्रान्तपदं गोभातिमिति — प्रतिपन्ना । तान् प्रति इमां विप्रतिपत्तिं निराकृतुमभ्रान्तग्रहणं लक्षणं अपमाह कीर्तिः । अत एव टीकाकारोपि कीदृशमिष्टं परिपालयन् विप्रतिपत्तिनिरासापमभांस्तपदमाह । कथमभिप्रायं पालयन् । उच्यते । एवं हि द्विचन्द्रादिभ्रान्तिनिरासापमभवेदभ्रान्तपदं यदि द्विचन्द्रादिविज्ञानिरिन्द्रियज्ञां भवति नामया । तात्पय० प० २० एतच्च लक्षणद्वयमिन्द्रियादीनां पदद्वयेन विप्रतिपत्तिनिरासं दर्शयता विनीतदेवव्याख्यापदद्वयकथनरूपा दूषिता । 'याय० टि० प० १८' ननु न योगाचारमतमसंगहीनं स्यादिति । उच्यते । शास्त्रनयनं सौत्रान्तिकानुसारेण लक्षणं कृतमिति अदोषः । योगाचारमतेनैव भ्रान्तग्रहणं न वक्तव्यं संवादकस्य सम्यग्ज्ञानस्य प्रस्तुतत्वात् ॥ 'याय० टि० पृ० १९'

४७ ९ मू० ५ जायन्ते कल्पनास्तत्र यत्र गच्छन्ति निवेष्टिताः । तेनच्छान्तिं प्रवर्तन् नक्षरं बाह्यमसजा ॥ प्रमाणवा० २१७६

४७ १० अनन तेन यद्विनीतं व्याख्या दूषिता । 'याय० टि० प० २१'

४७ १८ विवेचयिष्याम — द्रष्टव्यम् — पृ० ७१ प० ५

४७ २४ कीदृशीति — कीदृशीति स्वरूपपरितानुयस्य भाषितम् । यद्वा सम्भावयन् पृच्छति कथं यतो बह्व्यं कथं सन्ति । तथाहि — इन्द्रियविज्ञानानां विनक्त

विचारचैतन्यसंप्रयुक्तानामौदार्यसूक्ष्मतया स्वविषये प्रवृत्तिरिति वैभाषिकी कल्पना, वितर्क-
विचारादौदार्यसूक्ष्मते—“योगाचाराणाम्”—तात्पर्यं० पृ० २१, “तथाहि वैभाषिका इन्द्रियविज्ञान
वितर्कविचारचैतन्यसंप्रयुक्त कल्पनाभिच्छन्ति । योगाचारमतेन च तस्यागतज्ञानमद्वय
मुक्त्वा सर्वज्ञान ग्राह्यग्राहकत्वेन विकल्पित कल्पना । जात्यादिमसृष्ट तु मनोज्ञान कल्पनेत्यन्ये
कल्पयन्ति ।” न्याय० टि० पृ० २१

५० १. ‘अयंसन्निधिनिरपेक्षत्वात्’—“अनपेक्षितबाह्यार्था योजना समयस्मृते ।”
प्रमाणवा० २ १८५

५० १. ‘बालोषि’—“उत्पन्नमात्रस्य हि बालवस्य स्तेन दृष्ट्वा प्राग्भवीयस्तज्जातीया-
पेक्षितानुभवजनित सस्कार आविरस्ति । ततश्च स्मरण ततोऽपेक्षितोपायतानुमान तत
प्रवृत्तिस्ततः तस्या सामर्थ्यम् ।” न्याय० ता० पृ० ९

५१ १. ‘पूर्वंदृष्टापरदृष्टम्’—“पूर्वानुभूतस्मरणात् तद्धर्मारोपणाद्विना । स एवामिति
ज्ञान नास्ति तच्चाक्षजे कुत ॥” प्रमाणवा० २ ५०६

५२ ३ ‘यद्यपि’ “तेन यद्विनीतदेवेन सामान्ययोर्वाव्यवाचकभावमगीकृत्य निर्विकल्प-
कत्वमिन्द्रियविज्ञानस्य प्रतिपादित तद् रूपितम् ।” न्याय० टि० पृ० २३

५४ १ सू० ६ “त्रिविध कल्पनाज्ञानमाध्ययोपप्लवोद्भवम् ।” प्रमाणवा० २ २८८

५४ २६ ‘पूर्वम्’—दृष्टव्य—पृ० ४२

५५. १७ ‘स्वकीयवचनाकौशलम्’—“नन्वेवमप्यनर्थकम् यतोऽन्यथा न विभ्रमहेतुरत
सामर्थ्यादाशुभ्रमण लभ्यते । सत्यम् । व्याख्यातुरय मत्न स्यात् न शास्त्रकारस्य । अतोऽ
कौशलमेव शास्त्रद्वयं स्यात् ।” तात्पर्यं० पृ० २४

५६ २१ ‘चक्षुः पश्यति’—“चक्षुः पश्यति रूपाणि सभाग न तदाश्रित । विज्ञान दृश्यते
रूप न किलालरित मत्त ॥” अभिध० १ ८२; तात्पर्यं० पृ० २६, न्याय० म० टि०—पृ० १९

५७ २ सू० ९—“तस्मादिन्द्रियविज्ञानानन्तरप्रत्ययोद्भव । मनोज्ञमेव गृह्णाति
विषय नान्धयुक् तत ॥” प्रमाणवा० २ २४३

५८. ५ ‘एकार्थकारित्वेन’—अप्रतिरोधकविकेपे अनाधेयविशेषेपु क्षणिकेपु प्रत्ययेषु
परस्पर क सहकारार्थ ? न वै सर्वत्रातिशयोक्तावन सहक्रिया । का तर्हि ? एकार्थकरण
यद् बहूनामपि ।” हेतु० पृ० ५८

५९ ७ ‘हेतुबिन्दु’—हेतुबिन्दु पृ० ५७

५९. २० ‘यद्यन्येन’—“इति युक्त्या व्याख्यानमिदं—इन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययजनित-
मित्यनेन वाक्येनान्धबधिराद्यभावदोष परिहृत इत्यपि निरस्तम् ।” तात्पर्यं० पृ० २७

६१ १. ‘गृहीतग्रहणात्’—“पूर्वानुभूतग्रहणे मानसस्याप्रमाणता । अदृष्टग्रहणेन्या-
देरपि स्यादर्शदर्शनम् ॥” प्रमाणवा २ २३९

६२ १६ ‘द्विविध’—“पञ्च बाह्या द्विविधेया ” अभिध० १ ४८

६२. २९. “इह पूर्व” “तदस्तीति नुतोऽधिगतमित्याशङ्क्य विकल्पोदयादिति साधन-
माचार्यज्ञानगर्भेणोक्तम् । अपरेणेद नीलादिरिति प्रवर्तकमधिमुक्त्वा लक्षणम् । तदन्येनागमोक्त
समाप्यते—इत्युक्त तदेवा सर्वेषा पूर्वपक्षसमाधिरभिधीयते ।”—तात्पर्यं० पृ० २७; “तदेतद्
धर्मोत्तरेण आगमसिद्ध दर्शयता आचार्यज्ञानगर्भप्रभृतीना मानससिद्धये यत् प्रमाणमुपन्यस्त
विकल्पोदयादिति तद्भ्रङ्गधावधारणादेव दूषितम् ।” न्याय० टि० पृ ३०

६४ २ सू १० ‘अक्षय्यसमयो ह्यात्मा रागादीनामनन्यभाक् । तेषामत स्वस्वि-
त्तिर्नाभिजल्पानुपज्झिणी ॥’ प्रमाणवा० २ २४९, “अथात्मरूप नो वेत्ति पररूपस्य वि-
कथम् ?” प्रमाणवा० २. ४४४

६४ ५ ‘नास्ति’—सौभान्तिकस्यालयविज्ञानाभावोऽभिमत इत्याह नास्तीति ।”
तात्पर्यं० पृ ३१

६५ १ ‘आन्तरा’—“तस्मात् त आन्तरा एव सवेद्यत्वाच्च चेतना । सवेदन न
यद्रूप न हि तत् तस्य वेदनम् ॥” प्रमाणवा० २ २७४,

६५ ३ ‘प्रत्यक्षम्’—“एतच्च स्वसवेदनसिद्धौ व्यासतो ज्ञेयम् ।” तात्पर्यं० पृ० ३२

६६ २ ‘ज्ञानमेव’—“तद्वत्तद्रूपिणो भावास्तद्वत्तद्रूपहेतुजा । तन् सुखादि किमज्ञान
विज्ञानाभिन्नहेतुजम् ॥” प्रमाणवा० २ २५१ सुखादेर्ज्ञानरूपत्वनिराकरणार्थं द्रष्टव्या-न्यायम्०
पृ० ७४ । तथा व्याख्यातव्यतात्पर्यटीकापि—(पृ० ८०) द्रष्टव्या ।

६६ ३ ‘आत्मनः’—“तस्मान् सुखादयोऽर्था ना स्वस्वरान्तावभासिनाम् । वेदका
स्वात्मनश्चैषामर्थेभ्यो जग्म केवलम् ॥” प्रमाणवा० २ २६६

६७ २ सू० ११ “प्रागुक्त योगिना ज्ञान तेषा तद् भावनामयम् । विधूतकल्पना-
जाल स्पष्टमेवावभासते ॥” प्रमाणवा० २ २८१

६८ २ ‘सनिहितस्यैव’—“कामशोकभयोन्मादक्षीरस्वप्नाद्युपप्लुता । अभूतानपि
पश्यन्ति पुराणोऽवस्थितानिव ॥ अशुभा पृथिवी हृत्स्नाद्यभूतमपि वश्यते । स्पष्टाभि निर्विकल्प
क भावनाबलनिमित्तम् ॥” प्रमाणवा० २. २८२, २८४

६८ ९ ‘प्रमाणवार्तिके’—प्रमाणवा० १. ३४, १ ३६, १ १२२—२८७

६९ ३ ‘विकल्प’—“न विनल्पानुबद्धस्यास्ति स्फुटार्थावभासिता ॥” प्रमाणवा० २ २८३

७० ६ ‘विषय’—“भान द्विविध विषयद्विविध्यात् शक्यशक्तिनित । अर्थक्रियायां
केशादितरिष्योऽनर्थाधिभोजन ॥ सदृशासदृशत्वाच्च विषयाविषयत्वन । शब्दस्यान्यनिमित्ताना
भावे धी मदसत्त्वन ॥ अर्थक्रियासमर्थं यत् तद्वच परमार्थसत् । अन्यत् सवृत्तिसत् प्रोक्तं ते
इव-सामान्यलक्षणे ॥” प्रमाणवा० २ १—३ । न्याय० ता० पृ० १२—१३

७१ १ ‘ग्राह्य’—अप्रकाश कथ ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यता विदुः । हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा
ज्ञानाकारपणसमम् ॥ कार्यं ह्यनेकहेतुत्वेऽप्यन्यकुर्वदुदेति यत् । ततोऽन्यत्र तद्रूप गृहीतमिति
चोच्यते ॥” प्रमाणवा० २ २८७, २४८, हेतुभावादने नाम्ना ग्राह्यता नाम काचन । तत्र
मुद्दिष्यदाकारा तस्यास्तद् ग्राह्यमुच्यते ॥” प्रमाणवा० २ २२४

७४ २ सू० १३ “यथोक्तविपरीतं यत् तत् स्वलक्षणमिष्यते ।” प्रमाणवा० २ ५१, “इदं च वैपरीत्यम्—अनभिधेयत्वम्, तत्त्वान्यत्वाभ्यां वाच्यत्वम्, अमदर्थप्रत्ययाविशिष्टप्रतिभासविषयत्वम्, असाधारणत्वम्, सकेतस्मरणानपेक्षप्रतिपत्तिकत्वम्, अन्यरूपविधितस्वरूपप्रतिभासवत्त्वम्, अर्थक्रियाक्षमत्वं च ।”—मनो० १ ५१, “बुद्धिर्यत्रार्थसामर्थ्यादन्वयव्यतिरेकिणी । तस्य स्वतन्त्र ग्रहणमतोजन्यद् वस्त्वतीन्द्रियम् ॥” प्रमाणवा० २ ५९

७४ १७ ‘अन्यैराख्यातम्’—“सर्वेण रूपेण वस्तुनोऽभावोऽसन्निधानमिति—अन्यथात्या अपास्ता ।” “यत् पुनर्योग्यदेगे भावामावाभ्याम्—इति शान्तभद्रव्याख्यानं तद्भूद्वमेव ।”—तात्पर्ये० पृ० ३५

७५ ३ सू० १४-१५ “अर्थत्रियाममर्थं यत् मदत्र परमार्थसत् । अन्यत् सद्वृत्तिसत् प्रोक्तं ते स्वमामान्यलक्षणे ॥” प्रमाणवा० २ ३, “स पारमार्थिको भावो य एवार्थक्रियाक्षमः ॥” प्रमाणवा० ३ १६५। “मेयं त्वेकं स्वलक्षणम् ॥ तस्मादर्थत्रियासिद्धे सदसत्ताविचारणात् । तस्य स्वरूपरूपाभ्यां गतेर्मयद्वयं मतम् ॥” प्रमाणवा० २ ५३-५४

७७ ७ सू० १६—“सर्वत्र समरूपत्वात् तद्व्यावृत्तिसमाश्रयात् ॥ न तद्वत्त्वमभिधेयत्वात् साधन्यादक्षमहेते ।”—प्रमाणवा० २ १०, ११। “अर्थाणां यच्च सामान्यमन्यव्यावृत्तिलक्षणम् । यन्निष्ठास्त इमे शब्दा न रूपं तस्य विञ्चन ॥” प्रमाणवा० २ ३०

७८ २० ‘न्यायवादी’—“अभिप्रायाविसवादावपि भ्रान्ते प्रमाणता । गतिरप्यन्यथा दृष्टा पक्षश्चायं कृतोत्तरः ॥ मणिप्रदीपप्रमथोर्मणिवृक्षप्राधिकावतो । मिथ्याज्ञानाविशेषेपि विशेषोऽर्थत्रिया प्रति ॥ यथा तथाऽप्यधार्थत्वेऽप्यनुमानतदाभयो । अर्थत्रियानुरोधेन प्रमाणत्वं व्यवस्थितम् ॥” प्रमाणवा० २ ५६-५८ ।

७९ २ सू० १८—प्रमाणफलमोरोभेद निराकुर्वतो नैयायिकस्य युक्त्यर्थं द्रष्टव्या—न्यायम० पृ० ७० ।

पृ० ७९ पृ ११ ‘पुरस्तात्’ देखो पृ० १७-१८

८१ २ सू० २०—“विषयाकारभेदाच्च प्रियोऽधिगमभेदतः । भावादेवास्य तद्भावे स्वरूपस्य स्वतो गतिः ॥” प्रमाणवा० १ ६, “तत्रानुभवमात्रेण ज्ञानस्य सदृशात्मनः । भाव्यन्तेनात्मना येन प्रतिकर्म विभज्यते ॥ अर्थेन घटयत्येना न हि मुक्त्यर्थरूपताम् । अन्यस्वभेदाज्ञानस्य भेदकोऽपि कथञ्चन ॥ तस्मात् प्रमेयाधिगते साधनं मेयरूपता । साधनेऽन्यत्र सत्कर्मसम्बन्धो न प्रमिष्यति ॥ सा च सत्यात्मभूतैव तेन नार्थान्तरं फलम् । दधानं तच्च तामात्मन्यर्थाधिगमनात्मना ॥” प्रमाणवा० २ ३०२, ३०५, ३०६, ३०७ ।

८१, ८, सू० २१. “तस्माद् यतोऽस्यात्मभेदादस्वाधिगतिरित्ययम् । त्रियाया कर्मनियम सिद्धा सा तत्प्रसाधना ॥” प्रमाणवा २ ३०४

८२ ४ ‘यक्षुरादिभ्यः’—“सर्वव्यामान्यहेतुत्वादक्षाणामस्ति नेद्वयम् । तद्भूदेरपि ह्यतद्व्यपस्यास्येदमिति तत् कुतः ॥ सर्वमेव हि विज्ञानं विषयेभ्यः समुद्भवत् । तदन्यस्यापि हेतुत्वे कथञ्चिद्विषयाकृतिः ॥ यथैवाह्वारकालादहेतुत्वेऽपत्यजगमनि पित्रोस्तदेकस्याकारं घते नान्यस्य वस्यचित् ॥”—प्रमाणवा० २ ३१२, ३६८, ३६९ ।

८२ ८ 'ध्यवस्थाप्य'—“धियोऽज्ञायो । तद्वधवस्थाश्रयत्वेन साध्यसाधनमस्त्विति ॥ क्रियाकरणयोरेक्यविरोध इति चेदसत् । धर्मभेदाभ्युपगमाद् वस्त्वभिन्नमितीष्यते ॥”
प्रमाणवा० २. ३१५, ३१८

८७ ३ सू० १-३—“स्वपरार्थविभागेन त्वनुमान द्विधेय्यते । स्वार्थ निरूपतो लिङ्गादनुमेयार्थदर्शनम् ॥” तत्त्वस० का० १३६२

८९ १ सू० ३—“तस्यादृष्टात्मरूपस्य गतेरन्योऽर्थ आश्रय । तदाश्रयेण सम्बन्धी यदि स्याद् गमकस्तदा ॥ गमकानुगसामान्यरूपेणैव तदा गति । तस्मात् सर्व परोक्षोर्थो विशेषेण न गम्यते ॥ या च सम्बन्धिनी धर्मात् भूतिर्धर्मिणि जायते । सानुमान परोक्षाणामेकान्तेनैव साधनम् ॥” प्रमाणवा० २ ६०—६२

८९ १३ 'तनु च'—“नन्वेव प्रत्यक्षस्यापि द्वैविध्य किं न कथ्यते ? उच्यते । तदधिगतस्य स्वलक्षणस्य निर्वेष्टुमशक्यत्वात् ।”—तात्पर्य० पृ० ४३

९० १६ 'स्पष्टमिष्याम'—हेतुबिन्दुटीकालोक—पृ० २५८-२५९

९० २४. 'तनु'—“तनु किमनया कष्टकल्पनया प्रमाण च फल च प्रमाणफले तयोर्व्यवस्थेत्येव विग्रह किंन क्रियते । उच्यते । फलसन्दर्भस्याल्पाप्तरत्वात् पूर्वनिपात स्यात् ।”—तात्पर्य० पृ० ४५

९१ ७ सू० ५—“अन्वयो व्यतिरेको वा सत्त्व वा साध्यधर्मिणि तन्निश्चयफलं दर्शनं सिद्धयन्ति यदि साधनम् ॥”—प्रमाणवा० ३ २९०

९१ २४ 'अवाधितविषयत्वादि'—नैयायिकसमत हेतो पञ्चलक्षणानां विवरण—न्यायम० (पृ० ११०) आदिषु द्रष्टव्यम् ।

९६ ६ सू० ६ “पक्षो धर्मी, अवयवे समुदायोपचारात् ।” हेतु० पृ० ५२, प्र० स्वी० पृ० १२

९६ ३० 'निवेदयिष्यते'—पृ० १४२

९७ १ 'अत्र'—“न तु यथाकल शान्तभद्रेण—‘अन साध्यसाधनचिन्तायाम्, आचार्यीये वा दर्शने धर्मी अनुमेय’ इति । यतोऽन साध्यसाधनचिन्ताया धर्म्यनुमेय इति न किञ्चनार्थं पुष्पाति । द्वितीयेपि पक्षे न हि आचार्यीये एव दर्शने धर्मी अनुमेयो व्यवस्थित, यतोऽन्यत्रापि दर्शने धर्म्यनुमेय ।”—तात्पर्य० पृ० ५३

१०० ३ सू० १०-११—“पक्षधर्मस्तद्वक्षेन व्याप्तो हेतुस्त्रियैव स । अविनाभाव नियमात् हेत्वाभावास्ततोऽग्रे ॥” प्रमाणवा० ३ १, हेतु० पृ० ५२, “एतल्लक्षणो हेतुस्त्रिप्रकार एव । स्वभाव, कार्यम्, अनुपलब्धिश्चेति ।” हेतु० पृ० ५४, बादन्याय पृ० ३, प्र० स्वी० पृ० २०

१०० १५ 'सयोग्यादि'—“सयोग्यादिषु येष्वस्ति प्रतिबन्धो न तादृशः । न ते हेनव इत्युक्त व्यभिचारस्य समवात् ॥”—प्रमाणवा० ४ २०३

१०१ २ सू० १२—“दृश्यस्य दर्शनाभावकारणासमवे सति । भावस्यानुपलम्भस्य

भावाभाव प्रतीयते । प्रमाणवा० ३ २०२, २०३ “अभावे च उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्या
नुपलब्धिरिति । हेतु० पृ० ५४ “उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य अनुपलब्धि अभावस्य अभाव
व्यवहारस्य वा हेतु । —हेतु० पृ० ६४

१०१ १३ ‘एकज्ञानसंसर्ग’—यत्र यस्मिन्नुपपन्नमनस्य नियमेन यस्योपलब्धि स
तत्समुष्ट, एकज्ञानसंसर्गः । तयो सतोर्नैवरूपनियता प्रतिपत्ति अभवत् । हेतु०
पृ० ६५

१०१ १६ ‘परस्तात’—द्रष्टव्यम पृ० ११९ प० १६

१०२ ६ ‘अनुपलब्ध’—उक्तमनस्य यथा पृथुदासवत्त्या अपेक्षात तद्विविक्तोऽप्यस्त
ज्ञान वाऽभाषोऽनुपलब्धिप्रसूच्यते इति । न प्रतिपद्यमानस्य तस्य साधनासिद्धरभावव्यव
हारासिद्धिप्रसंगात् । —हेतु० पृ० ६५

१०३ २ सू० १३—‘स्वभावे स्वनिमित्त वा दुश्य दानहेतुषु । अयमु सत्स्वदुश्य
च सत्ता वा तद्वत् कथम् ॥ प्रमाणवा० २ ७२

१०३ १५ ‘ईश्वरतेन’—‘ईश्वरतेनो हि मन्यते कायस्वभावहेतुभ्या भावरूपाभ्या
मनुपलब्ध पृथक्करणदवश्यमभावरूपत्वमस्या अथवा पृथक्करणमनधिकमेव स्यात् । —हेतु०
टी० पृ० १७५

१०६ ३ सू० १५-१७—यत् कदाचित्तिद्धास्य प्रतीतिवस्तुन क्वचित् । तदवश्य
ततो जात तत्स्वभावोपि वा भवेत् ॥ स्वनिमित्तात् स्वभावाद्वा विना नाथस्य संभव ।
यच्च रूप तयोऽमुष्ट तदेवायत्र लक्षणम् ॥ प्रमाणवा० २ ७०-७१ तत्र साधनधम
भावमानावयिनि साध्यधर्म स्वभावो हेतु । हेतु० पृ० ५५ अर्थान्तरगम्य काय हेतु —
हेतु० पृ० ६३

१०८ ३ ‘प्रतिपद्यहेतु’—प्रतिपद्यस्तु सवत्र साध्यतेऽनुपलम्भत । सिद्धि प्रमाणैव
दनामयदिव विषययात् ॥ प्रमाणवा० २ ८५ प्र० स्वी० पृ० २२

१०८ १२ वादयायस्य वादयाय—पृ० ६५

१०८ १७ कुमारिलस्तु—प्रमाणपञ्चक यत्र वस्तुरूपे न जायते । वस्तुसत्ताव
बोधयं तत्राभावप्रमाणता ॥ वस्तुव्यक्तरसिद्धिश्च तत्प्रामाण्यसमाध्या ॥ प्रत्यक्षादेरनुत्पत्ति
प्रमाणाभाव उच्यते । साऽत्मनोऽपरिणामो वा विज्ञान वाऽयवस्तुनि ॥ श्लोकवा०
अभाव० १, २ ११

१०९ ८ सू० १९—तस्मात् स्वभावप्रतिषेधादेव हेतु साध्य गमयति । स च
तद्भावलक्षणस्तद्वत्तिलक्षणी वा अविनाभावारय । प्र० स्वी० पृ० ७६

११० २३ पूर्वोक्तम् अत्र स्वभावस्य प्रतिषेध इति पष्ठीनमासेन स्वभावहेतो
सग्रह । स्वभावे प्रतिषेध इति अननापि सप्तमीसमासेन कायहेतोरित्यव्याख्यानमसंगत
मालोच्याह कारण इत्यादि । —तात्पर्य० पृ० ६६

१११ ६ सू० २१ ‘पक्षधर्मस्तद्वान व्याप्नो हेतु ।’ प्रमाणवा० ३ १

११३. २. सू० २२ —“कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभाव-
नियमोऽदर्शनाच्च न दर्शनात् ॥” प्रमाणवा० ३ ३०, २. ७० ; अस्थ मनस्य निराकरणार्थं
द्रष्टव्या न्यायम पृ० ११३; न्याय० ता० पृ० १०५ च

११३ ६. ‘प्रतिज्ञार्थकदेशः’ प्र० स्वो० पृ० ३४८

११५ ८. ‘ननु’—द्रष्टव्या न्यायम० पृ० ११७

११५. २४ ‘एकसामग्र्यधीनता’—“एकसामग्र्यधीनस्य रूपादे रसनो गति । हेतु-
धर्मानुमानेन धूमेन्धनविवारवत् ॥” प्रमाणवा० ३ ८

११५ ३२ ‘विपीलिकोत्सरण’—“एतेन विपीलिकोत्सरणमतस्योद्धतनादिना अपाचनु-
मानमप्युक्तम् ।”—प्र० स्वो० पृ० ५०

११६. ३ सू० २४ “या काचिद्भावाविषयाऽनुमितिर्निर्विधेय सा ॥ स्वसाध्ये
कार्यभावाम्ना सन्नन्धमियमासयो ॥” प्रमाणवा० ३ १९६, १९७

११६ २६ ‘पूर्वपक्षस्य’—‘अयं तु पूर्वपक्षो न वक्तव्य । यत्पुनरुक्तम्—‘एक प्रतिषेध-
हेतुरिति’ स कथमित्याह—प्रतिषेधसिद्धिरपि यथोक्ताया एव इत्यादि । एव हि पूर्वपक्षे शान्ति-
(न्त)भद्रकृते अभिप्रायशून्यत्व स्यादिति शास्त्रवृत्त इति मुक्तोऽयं पूर्वपक्ष ।” तात्पर्य० पृ० ७०

११७ २ सू० २७ “सास्त्राधिकारासम्बद्धा बहवोऽर्था अतीन्द्रिया ॥ अलिङ्गाश्च
कथं तेषामभावोऽनुपलब्धिन ।” प्रमाणवा० ३ १९८ १९९,

११९. ५ ‘व्यवहर्तव्य’—“तस्मादनुपलम्भोऽयं स्वयं प्रत्यक्षतो गतः । स्वमात्रवृत्तर्ग-
मकस्तदभावव्यवस्थिते ॥” प्रमाणवा० ४.२७४

१२३ ४ ‘दृश्यानुपलम्भ’—“सौम्यभाव प्रत्यक्षलक्षणेनानुपलम्भेन सिद्धं सन्
मूढप्रतिपत्तौ अभावव्यवहार साधयेदिति सूचितमेव ।”—हेतु० पृ० ६८

१२४ २ ‘एकादशप्रकारा’—“सोमनुपलब्धित्वा—सिद्धे कार्यकारणभावे सिद्धा-
भावस्य कारणस्यानुपलब्धि, व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ सिद्धाभावस्य व्यापकस्यानुपलब्धि,
स्वभावानुपलब्धिश्च ।” हेतु० पृ० ६८, “विरुद्धकार्ययोः सिद्धिरस्य हेतुस्वभावयोः । दृश्यात्म-
नीरभावाद्यनुपलब्धिश्चतुर्विधा ॥” प्रमाणवा० ३ ३, “इतीयं त्रिविधोक्ताप्यनुपलब्धि-
रनेकधा । तत्सिद्धिरुदाद्यगतिभेदप्रयोगतः ॥” प्रमाणवा० ३ २९

१२४ ९ सू० ३१ प्रमाणवा० ३ २०२, “स्वभावासिद्ध्या यथा नात्र धूमोऽनुपल-
ब्धेरिति ।”—प्र० स्वो० पृ० ४०

१२४ २४ ‘षोडशप्रकारेति’—तत्रभाषा० पृ० १६

१२८ ६ ‘इष्टम्’—“इष्टं विरुद्धकार्येऽपि देशकालाद्यपक्षम् । अन्यथा व्यभिचारी
स्यात् भस्मेवासीतसापने ॥” प्रमाणवा० ३ ५

१२९ १ सू० ३३—“एतन् व्यापकस्वभावासिद्धिरकस्मा यथा नात्र शिक्षया वृक्षाभावात् ।”
प्र० स्वो० पृ० ४०

१२९ १० सू० ३४ “विरुद्धस्य च भावस्य भावे तद्भाववाधनात् ॥ तद्विरुद्धोपलब्धौ
स्वादसत्ताया विनिश्चयः ।” प्रमाणवा० ३ २०३-४, प्र० स्वो० पृ० ३९

१३० ३ सू० ३५ “विरुद्धकार्यसिद्ध्या हि यथा न क्षीतस्पर्शो धूमात् ।’ प्र०
स्वो० पृ० ३९,

१३१ ७ सू० ३६ “सापेक्षाणां हि भावानां नावश्यभावनेत्येते’ प्रमाणवा० ३ १९३

१३५ १ सू० ३८ “एतेन व्यापकविरुद्धसिद्धिरकना वेदितव्या—यथा—नात्र तुपारस्पर्शं
बले ।” प्र० स्वो० पृ० ३९

१३५ ९ सू० ३९—‘हेत्वसिद्ध्या यथा नात्र धूमो बह्मभावादिति ।’ प्र०
स्वो० पृ० ४० ।

१३७ १. सू० ४० “निमित्तयोर्विरोधं यदिका च कारणानुपलब्धिं यथा नास्य पुंसो
रोमहर्षादिविशेषा, सन्निहितदहनविशेषत्वात् ।” प्र० स्वो० पृ० ४१

१३८ २४ ‘शान्तमद्वेष्टे’—सात्पर्यं० पृ० ८७

१४१ ५ सू० ४३—“एतेन तद्विरुद्धकार्यकार्योक्तिरुपकर्णिता । प्रयोग केवलं भिन्नं
सर्वत्रार्थो न भिद्यते ॥’ प्रमाणवा० २ ९०

१४४ ४ सू० ४५ “सर्वत्रापि अभावसाधन्यामनुपलब्धे दृश्यात्मना तेषां’ प्र०
स्वो० पृ० ४०

१५० ३ सू० १ “शक्यस्य सूक्ष्मं हेतुबलचोऽन्यत्रापि स्वयम् ॥ प्रमाणवा० ४ १७

१५१ ९ सू० ३—७—“द्विविधो हि प्रयोग साधर्म्यवानेव वैधर्म्यवान् च । यदस्य
अन्वयी व्यतिरेकी चेत्पादः । नानयोरन्यत्र प्रयोगभेदाद् अर्थतः कश्चिदपि भेदः । साधर्म्य-
णापि प्रयोगोऽर्थाद् वैधर्म्यगतिः, असति तस्मिन् साध्यहेत्वोरन्यथाभावात् ।’ प्र० स्वो० पृ० ३५८

१५१ १७ ‘अवाधितत्वाद्यपि’—हेतु० टी० पृ० २०५

१५२ १६ सू० ६-७ “तस्मादन्वयव्यतिरेकयोर्मालक्षणमकोपि प्रयुक्तो द्वितीयमा
क्षिपतीति नानयोरर्थतः कश्चिद्भेदोऽन्यत्र प्रयोगभेदात् । हेतु० पृ० ५६

१५३ ६ ‘वक्ष्यमाणेन’—द्रष्टव्यं पृ० १६७

१५६ ६ सू० ९ “यथा यत् सत् तत् सर्वं क्षणिकम्, यथा घटादयः । सद्य
शब्दः ।” हेतु० पृ० ५५

१५७ ७ सू० १०—“क्वचित् स्वभावभूतधर्मपरिग्रहद्वारेण यथा तत्रैवोत्पत्तिः ।’—
प्र० स्वो० पृ० ३४९

१५८ २. सू० ११ “उपाधिभेदापसो वा स्वभाव केवलोऽपवा । उच्यते साध्य-
सिद्धपर्यं नाशे कार्यसत्त्ववत् ॥” प्रमाणवा० ३ १८५, १८६

१५९ ३ सू० १२ “स्वभावनिष्पत्तौ अपेक्षित व्यापारमात्रो हि कृतकः । तनेय
कृतकभ्रुति स्वभावाभिप्रायिन्यपि परोपाधिमक्षिपति ॥”—प्र० स्वो० पृ० ३४८

१५९ १२. सू० १३—“एतेन प्रत्ययभेदभेदित्वादयो व्याख्याना ।” प्र० स्वी०
पृ० ३४८

१६० ८ सू० १५—“सिद्ध स्वभावो गमको व्यापकतम्य निश्चित । सिद्ध
स्वभावनियत स्वनिवृत्तो निवर्तकः ॥” प्रमाणवा० ३ १९१, १९२; प्र० स्वी० पृ० ३५७

१६१. २२ अत्र लुप्तटीकांशो तात्पर्यनिबन्धनो ज्ञेय । तद्यथा—“अमुमेवार्प
प्रथममित्यादिना विनादयति । तत्रेति सामान्येन स्मृतस्वार्थस्य विशेषे योजने सति । तथा च
सतीति सामान्यस्मरणस्य लिङ्गज्ञाने विशिष्टस्मरणस्य च अनुमानज्ञाने सति अविनाभावित्व-
ज्ञानमेव परोक्षार्थप्रतिपादकत्वं भाव्य युक्त्या मभाष्येन इत्याह । किञ्च निश्चयस्मरणज्ञाने
शब्दानामेकार्थताऽवसेया ज्ञानोपाधिलिङ्गधर्मपिधया लिङ्गधर्मो ज्ञानोपाधिर्यस्मादेन प्रतिपाद्यन्त
इति । तेनेति । येन कारणेन साध्याविनाभावित्वनिश्चयनमेव प्रतिपादकत्वव्यापार तेन
हेतुना । ना यत्रेति अन्यस्मिन् साध्यधर्म इत्युक्तमिति वानिकृता मूलाधार्येण वा निश्चितपद
कुर्वता । यदा एवमुक्तं भवतीति ज्ञेय । यस्मादममारोपिन एव धर्मिणो भेदेपि धर्मयोर्भेदो
न स्यात्—इत्याह—साध्येति । यस्माद्विशेष्याख्ये विशिष्टविवक्ष्यज्ञानप्रतिभासिनि रूपे
साध्यसाधनयोर्नानात्वम् । यदि नामैव स्यात् तद्यपि समारोपितो भेद कथमिरयाह—निश्चया-
रूढ चेति । इतरस्मादितरस्माच्च विज्ञानीषाड्घावृत्तिर्यवच्छेद, तत्कृतेन भेदेन भिन्नमिति ।
अत्र इति तस्मादर्थः । तस्मादग्यत् साधन तथा साध्यमपि । एतदुक्तं भवति—यदि इत-
कन्वानित्यत्वादीना तादात्म्यमवगन्धो नेष्यते तदा तद्ध्रुवभावित्व नाशस्य न स्यात् धर्मिणो-
ऽभिन्नत्वे मिथोऽप्यभिन्नत्वं धर्मयो । न च धर्मिण सकाद्याद्भेद इत्यादिवमग्न्यत्र प्रतिपादितमिति
नेह प्रन्यते ।” तात्पर्य० पृ० १०१

१६९ ३ सू० ३० “न हि अतस्त्वभावस्य भावे एकात्तेनान्यस्य भाव, तन्निवृत्ती वा
निवृत्ति ।” हेतु० पृ० ५६

१७२ ३ सू० ३४ अत्र पक्षधर्मसम्बन्धवचनमानसामर्थ्यविव प्रतिशार्थस्य प्रतीने न
प्रतिज्ञाया प्रयोग उपदिशत ।” इत्यादि हेतु० पृ० ५५, “तत्पक्षवचन वस्तुरभिप्रायनिवेदने ।
प्रमाण सद्योत्पत्तेश्च साक्षान् साधनम् ॥ साध्यस्यवाभिधानेन पारपत्येण नाप्यलम् ।”
प्रमाणवा० ४ १६—१७ । पक्षप्रयोगसमर्थनार्थं द्रष्टव्या न्यायस्य पृ० ५७१

१७२ १६ ‘स्वयमर्थ’—“अवश्यमेव न निर्दिश्य इति भणत्वा न ह्यपि नियमो यदवश्य
पक्षो निर्दिश्य इत्यन्यव्याख्योपहृतिरिति यतोऽस्मिन् व्याख्याने पाक्षिक पक्षनिर्देशोऽनुमत एव ।
स चायुक्त इत्युक्तं वदयति च ।”—तात्पर्य० पृ० १०६

१७२ १८ वादन्यायस्य—वादन्याय पृ० ६५

१७६ ८ ‘अर्थ’—“गम्यार्थत्वेपि साध्योक्तेरसमोहाय लक्षणम् ।” प्रमाणवा० ४ २८

१७६ १० ‘विप्रतिपत्तिनिराकरण’—“विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमिति वृत्ताऽप्यव्या-
ख्या—“एतच्च नियतपदार्थवशात् द्रष्टव्यम्, प्रपञ्चकवादा तु पक्षनिर्देशवि न कश्चिद् दोष’
इत्यादिपास्ता ।” तात्पर्य० पृ० १०७

१७६. १२. सू० ३९ “असिद्धासाधनापेक्षिवाद्यभ्युपगतग्रह । अनुक्तोरीच्छया व्याप्ता साध्य आत्मार्थवन्मतः ॥” प्रमाणवा० ४. २९

१७८. ९. सू० ४४—“एकस्य धर्मिण शास्त्रे नानाधर्मस्थितावपि । साध्य स्या-
दात्मनोपेष्ट इत्युपात्ता स्वयय्युतिः ॥”—प्रमाणवा ४. ४२

१७९. ४ ‘विप्रतिपत्तिः’—शास्त्राभ्युपगमात् साध्यः शास्त्रदृष्टोऽखिलो यदि ।
प्रतिज्ञासिद्धदृष्टान्तहेतुवाद प्रसज्यते ॥” प्रमाणवा० ४. ७०

१७९. ११ सू० ४५ “विशेषस्तद्व्यपेक्षत्वात् कथितो धर्मधर्मिणो । अनुक्तावपि
वाञ्छामा भवेत् प्रकरणाद् गतिः ॥” प्रमाणवा० ४ ३१, ४ २९

१८२. १. सू० ४८—“अनिषिद्ध प्रमाणाभ्या स चोपगम इष्यते । सदिग्धे हेतु-
वचनात् व्यस्तो हेतोरनाश्रयः ॥” प्रमाणवा० ४ ९१, “अनुमानस्य भेदेन सा बाधोक्ता
चतुर्विधा ।” प्रमाणवा० ४ ९२, न्यायप्र० पु० २ “ये चैते पक्षविरुद्धतादयः पक्षदोषा ये
च वक्ष्यमाणा साधनविकलत्वादयो दृष्टान्तदोषास्ते धस्तुस्मिरया सर्वे हेतुदोषा एव । प्रपञ्चमान
तु पक्षदृष्टान्तदोषवर्णनम् । दृष्टान्तदुष्टतया च हेतोरैव लक्षणमन्वयव्यतिरेकयोरन्यतरम् हीमते
इति सर्वे च ते हेतुदोषा एव—अतएव च शास्त्रेऽस्मिन् मुनिना तत्त्ववक्षिणा । पक्षाभासादयो
नोक्ता हेत्वाभासास्तु दक्षिताः ।” न्यायभ० पु० ५७२.

१८३. ४. सू० ५१. “अर्थैवप्रतिषिद्धत्वात् पुरुषेच्छानुरोधिनः । इष्टशब्दानिधे-
यस्याप्तो बाधतवागमः ॥ उक्तं प्रसिद्धसम्बन्धेन धर्मस्तद्व्यवहारजः । प्रत्यक्षादिमिता
मानध्यायारोपेण सूचिताः ॥ चन्द्रता शशिनोऽनिच्छन् का प्रतीमि स वाञ्छति । इति त
प्रत्यदृष्टान्त तदसाधारण मतम् ॥” प्रमाणवा० ४ १०९, ११०, १२०

१८६. ६ ‘अन्ये’—“अन्ये त्विति शान्तभद्रादयः”—तात्पर्यं पु० १११

१८८. १७. ‘साधनाभासः’ न्यायप्र० पु० ३

१९७. ६ सू० ६९ “विपक्षेऽदृष्टिमात्रेण कार्यसामान्यदर्शनात् । हेतुज्ञानप्रमाणम
वचनाद् रागितादिवत् ॥” प्रमाणवा० ३ ११

१९८. ३. सू० ७१ “न चादर्शनमात्रेण विपक्षेऽप्यभिचारिता । सभाव्यव्यभिचा-
रित्वात् स्थालीतण्डुलप्राकवत् ॥ यस्यादर्शनमात्रेण व्यतिरेकः प्रदर्शयते । तस्य सशयहेतु-
त्वाच्छेषवत्तदुदाहृतम् ॥” प्रमाणवा० ३. १२, १३

१९८. १७. सू० ७३. “अप्येवंतकारणस्य भवतोऽन्यमविज्ञावाद् विरोधगतिः ।”—
प्र० स्वी० पु० ३५

२०२. १. ‘यत्वाहुः’—“अत्रैव मन्यन्ते शान्तभद्रादयः—वातादिशीतसगणानामसता
सता वा विरोधः स्यात् । न तावदसतोऽनुत्पत्तिकेन सह विरोधगतिः । नापि येषां सत्त्वं
तेषां क्षणिकत्वेनैव निवृत्तेः निवर्तकभावात् । किं चायं विरोधः द्विष्ट इष्यते । स कथं घटते ।
विरुद्धयोरेकस्मिन्नपि क्षणे सहस्थिते सहस्थाने वाऽविरुद्धत्वेन घटपटयोरिव स्यात् । इत्यवास्तव
एवायमत एवाह विरोधगतिरिति विरोधव्यवहार इति ।”—तात्पर्यं पु० ११८

२०३. ७. सू० ७५—“अन्योन्योपलम्बिपरिहारेण स्थितिलक्षणता वा विरोधो नित्या-
नित्यवद् ॥” प्र० स्वो० पृ० ३६.

२०७. ८. सू० ७६—“उक्त्यादे सर्ववित्प्रेत्यभावादप्रतिपेक्षवत् । अनीन्द्रिमाण-
मर्पानां विरोधस्याप्रसिद्धित्वात् ॥”- प्रमाणवा० २. १२.

२०९. ८. सू० ७८. “न हि चलनवचनादि रागादिकार्यम्, वक्तुं कामताहेतुवत्त्वात् ।
सैव राग इति चेत् । इष्टत्वात् न किञ्चित् बाधिनम् । राग हि नित्यमुत्साहमात्मोपदर्शना-
भिनिवेशादिष्व सारवधर्मविषयमाहुः । नैव कृष्णादयः । अन्यथापि समवात्—इति
निवेदयिष्याम । यथा रक्तो प्रवीति तथा विरक्तोपि । एव न वचनमात्रात् नापि विशेषात्
प्रतिपत्तिः । अभिप्रायस्य दुर्वोधत्वात् । व्यवहारसङ्करेण सर्वेषां व्यभिचारात् । प्रयोजना-
भावेऽवचनमिति चेत् । न । परार्थत्वात् व्यवहारस्य । न युक्तो वीतरागत्वादिति चेत् ।
न । कृष्णयापि प्रवृत्तेः । सैव कृष्णा राग इति चेत् । इष्टम् । अविपर्यासोद्भवत्वाद्
अदोषः । कृष्णा असत्यात्मग्रहणे दुस्तविशेषदर्शनमात्रेण अभ्यासबलोत्पादिता । तथा हि
मैश्यादयः सत्त्वधर्मालम्बना इष्यन्ते । एताश्च सजातीयाभ्यासवृत्तयो न रागापेक्षिण्यः ।
नैव रागादयः, विपर्यासाभावेऽभावात् । काश्चिकस्य निष्फल आरम्भोऽविपर्यासादिति चेत् ।
न । परार्थस्यैव फलत्वेनेष्टत्वात् । सर्वेषां प्रतीतिमाधारीणां निर्दोषः । तदन्त्येन वीतरागस्य
क्षोपवत्त्वसाधने न किञ्चिदनिष्टम् । वक्तव्यमस्ति रागादिदर्शनाद्—अन्यत्र तदनुमाने हि
अतिप्रसङ्गः । व्यभिचारादनन्यानुमाने इहाव्यभिचार इति को निश्चयः ?”—प्र० स्वो० पृ० ५१.

२११ १२ सू० ८६. “अनन्वयोपि दृष्टान्ते दोषस्तस्य यथोदितम् । आत्मा परद्वेषे
सोऽसिद्ध इति तत्रेष्टत्वात् ॥” प्रमाणवा० ४. ३२; “यथोदितमाचार्यवस्तुबन्धुना—परार्थाद्व-
क्षुरादय इत्यन परद्वेषेदात्मा विवक्षित सोऽसिद्धो दृष्टान्त इति । तन्नान्वये सति इष्टविधा-
सवत् साधनम्, इष्टात्मार्यत्वनिर्णयेणाव्याप्तात् तत्साधकत्वात् ॥”—मनो० ४. ३२.

२१४. ८. सू० ९५ “अनिश्चयकर प्रोक्तमीदृक् स्वनुपलम्भनम् । सनात्यन्तपरोक्षेषु
सदसत्ताविनिश्चयो ॥”—प्रमाणवा० २ ९४, “अयमेव न वेत्यस्यदोषानिर्दोषतापि वा ।
दुर्लभत्वात् प्रमाणानां दुर्वोधेत्यपरे विदुः ॥”—प्रमाणवा० ३. २१९.

२१४ १६ सू० ९७—“प्राणाद्यभावो नैरात्म्यव्यापीति विनिवर्तने । आत्मनो
विनिवर्तते प्राणादियदि तच्च न ॥” प्रमाणवा० ४ २०८

२२८ ८. ‘पीलुकेन’—“पीलुकेनेति वैशेषिकेण क्लिष्ट पाक पीलूना परमाणूनामिति
मन्यते अतः पीलुक उक्तः ॥” तात्पर्यं० पृ० १२७

२३१ ६ ‘पैठर’ “पैठर इति नैयायिकः । तन्मतेन स्थावरा एव पाकसमवात्
तथैवाख्यातम् ॥” तात्पर्यं० पृ० १२८

२३९ ७ ‘दृष्टान्तदोषा’ —न्यायप्र० पृ० ५

२५४ २ सू० १३७—१३८—“असाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावन द्वयोः । निग्रह-
स्थानमन्यतु न युज्यमिति नेष्यते ॥”—आदन्याय पृ० २ । न्याय० ता० ५ २ १ पृ०
४९२, न्यायम० पृ० ६३९, प्रमाणमी० २ १ ३५, प्रमेयक० पृ० ६७१

१. न्यायविन्दोः शब्दसूची ।

अकारण	२०९	अन्वयवचन	१७०
अग्निसिद्धि	१९३	अवयव्यतिरेक	२१९ २२०
अचन्द्र	१८३	अवयवसिद्धि	१७१
अचेतन	१९२	अन्वयाभाव	१६७
अद्वैतात्मविषयत्व	१९७	अपेक्षितपरव्यापार	१५९
अनवयव	२४१	अप्रतिबद्धस्वभाव	११४
अनात्मक	२१०	अप्रदर्शितव्यतिरेक	२४९
अनात्मकत्व	२१७	अप्रदर्शितावयव	२४१
अनाप्त	२४५	अभाव	१४५
अनिय	१५६ १५७ १५८	अभावगति	२०८
	१९० २४१ २४२ २४९	अभावनिवचय	१२३ २१९ २२०
अनियतत्व	१९२ १९६	अभावव्यवहारसाधन	१४४
अनिराकृत	१७६ १८२	अभिलाषमसंगयोगप्रतिभासा	४७
अनुक्त	१७९ १८०	अभूतदोषोद्भवन	२५५
अनुपपत्ति	१०० १०१ ११६	अभ्रान्त	४०
	१४४ १४८ १७१ २०८	अमूढस्मृतिमस्कार	११८
अनुपलब्धिप्रयोग	१४० १५४ १६५	अमृतत्व	२४०
अनुपलब्धिलक्षणप्राप्त	११७	अथ	१०९ १८२
अनुपलम्भ	१९७ २२५ २३१	अथक्रियासाम्यलक्षण	७६
अनुबन्ध	१६०	अथप्रतीति	८१ २३४
अनुमान	३७ ७८ ८७	अथप्रतीतिरूप	७९
	१५० १८२ २८५ २२६	अथसाध्य	८१
अनुमाननिराकृत	१८३	अर्थान्तर	२०९
अनुमानविषय	२२५	अर्थापत्ति	२५३
अनुमय	९१ ९६	अर्थभावासिद्धि	१४९
अनकालित्व	१९५ १९७ २०९	अविकलकारण	१९८
	२१३ २१४ २२० २२४	अविरुद्ध	२०८ २१२
अप्य	९९	अवीतराग	२४७ २४८
अपीयव्यवच्छेदक	२२०	अव्यतिरेक	२४८
अवयव	२१४ २२०	अव्यभिचारी	२२६
अवयवगति	१६८	अव्यावण	१८२
अवयवमुख	१७०	अमन्यव्यवहारविषय	१५४ १७४

१. न्यायविन्दो शब्दसूची ।

वज्र	२४०, २४५	कार्यकारणभाव	१४५, १६४, २०९
वश	९१, ९८, १७०, १९५,	कार्यविरुद्धोपलब्धि	१३४
	२१०, २११, २३५, २५३	कार्यहेतु	१६४
असिद्ध	१८९, १९२, १९४, २१४	कार्यानुपलब्धि	१२५, १४०
असिद्धि	१८९, १९५, २१३, २१७, २२४	कृतक	१५८, १५९, २४१
आवाश	२२८		२४२, २४९, २५१
आवाशवन्	२४४, २४९	कृतकत्व	२१०
अगमाश्रय	२२६	केहायित	१९३
आत्मन्	१९४, २१६	गौतम	२४७
आत्मसंवेदन	६४	घटवत्	२४०
आत्मार्थ	१८०	चक्षुप्	१८०, २११
आप्त	२४५	चाक्षुष	१७७, १९०
आप्तता	२४५	चित्त	६४
आशुभ्रमण	५४	चेतना	१९०
इन्द्रियज्ञान	५६	चैत	६४
दृष्ट	१७६, १७९, १८२, २१३	जाति	२५५
दृष्टविधातङ्कत्	२११	जात्युत्तर	२५५
उक्त	२१३	जिज्ञासितविशेष	९६
उत्पत्ति	१५७	जीवच्छरीर	२१४
उत्पत्तिमत्त्व	१९२	ज्ञानप्रतिभास	७४
उपलब्धि	१४४, १६५	ज्योतिर्ज्ञानादि	२४५
उपलब्धिप्रत्ययान्तरसाकल्य	१०३	तदप्रतिबद्ध	११०
उपलब्धिलक्षणप्राप्त	१०१, १४४, १५४,	तदव्यभिचारनियमाभाव	११०
	१६५, १७४, १७५, २३१	तदुत्पत्ति	११३, ११६
उपलब्धिलक्षणप्राप्ति	१०३	तदुत्पत्तिलक्षण	१६९
उभयासिद्ध	१९०	तरु	१९०
ऋषभ	२४५, २४८	तादात्म्य	११३, ११६, १६२
कपिल	२४५, २४७	तादात्म्यलक्षण	१६९
कर्मवत्	२४०, २४४	तिगिर	५४
कल्पना	४७	त्रयीविद्	२४७
कल्पनाजोद	४०	त्रिरूप	१००, २३४
कारण	१४४, १६४	त्रिरूपलिङ्गाख्यान	१५०, १८८
कारणविरुद्धकार्योपलब्धि	१३८	त्रिरूप्य	९१
कारणविरुद्धोपलब्धि	१३७	दूषण	२५४
कारणानुपलब्धि	१३५	दूषणाभास	२५५
कार्य	१००, १०७, ११६, २२५, २३५	दृष्टान्त	२३४, २३५

दृष्टान्तदोष	२३९, २४४	प्रमाणनिवृत्ति	१४९
दृष्टान्ताभाव	२४०, २५३	प्रमाणफल	७९
देशकालस्वभावविप्रकृष्ट	११७	प्रमाणफलव्यवस्था	९०
धर्म	१७८	प्रमाणातिशय	२४५
धर्मशास्त्र	२४७	प्रमेयत्व	१९६
धर्मिन्	९६, १७८	प्रयत्नानन्तरीयकत्व	२१०
धर्मसिद्धि	१९४	प्रयोगभेद	१५२, १५३
निकृञ्ज	१९३	प्राणादि	२१६, २१७, २१८
नित्य	१८३, २४०, २५१	प्राणादिमत्त्व	२१४
नित्यत्व	२१०	ब्राह्म्यादिभाव	१९३
निरात्मक	२१६	ब्राह्मण	२४७
निवृत्ति	१६९, १७०, २०९	भाव	९९, १५९
निश्चयाभाव	२२२	भावनिरूपयनान्तरीयक	२२०
नौयान	५४	भावव्यवहारप्रवर्तन	११८
न्यूनता	२५४	भावभाव	२०३
न्यूनताद्युक्ति	२५४	भूतमघात	१९३
पक्ष	१७६, १८८	भ्रान्ति	२२७
पक्षधर्मोपदर्शन	१६०	मनोविज्ञान	५७
पक्षनिर्देश	१७२	मयूर	१९३
पक्षाभास	१८७	मरण	१९०
परमाणुवत्	२४०, २४४	मरणधर्मा	२४०
परमार्थमत्	७५	मथावस्थितवस्तुस्थिति	२२७
परस्परपरिहारस्थितलक्षणता	२०३	योगिज्ञान	६७
परार्थ	८८, १५०, १८०, २११	रध्यापुरुष	२४०
परार्थानुमान	१८८	रागादि	२०९, २४०, २४१
परिग्रहाप्रह्वयोग	२४७	रागादिमान्	१९७
प्रतिबन्ध	१११, १७०	रागादिमत्त्व	२४०, २४७
प्रतिबन्धोपदर्शन	१७०	लिङ्ग	९१, १००, १११, १७०, २४५
प्रतिषेध	११६, १४१	वक्तु	१९७, २४०
प्रतिषेधहेतु	१०८	वक्तृत्व	१९७, १९८, २०७, २१४, २४८,
प्रतीति	४७, १८२	वचन	१७९, २०९, २१४, २४०,
प्रतीतिनिराकृत	१८३	वर्धमान	२४५
प्रत्यक्ष	३७, ४०, ५४, ७९, १०४	वस्तु	७६
प्रत्यक्षनिराकृत	१८२	वस्तुदर्शनबलप्रवृत्त	२२६
प्रत्यक्षानुमाननिवृत्तिलक्षण	१४८	वस्तुमाधन	१०८
प्रमाण	८१, १६०, १८५	वस्तुसिद्धि	११६

वादिन्	१७७, १७८	शब्द	१७७, १८२, १८३, १९०,
विधि	१४१		१९६, २४०, २४१, २४९,
विनाश	१३१	शशिन्	१८३
विपक्ष	१९६	शासन	२४५
विपरीतव्यतिरेक	२५१	शास्त्रकार	१७८, २२७
विपरीतान्वय	२४१	शीतोष्णस्पर्श	२०३
विपर्ययसाधन	२१२	ससोम	५४
विपर्ययसिद्धि	२१०, २११	सघातत्व	१८०, २११
विप्रकर्ष	२१४	सदिग्ध	२१४
विप्रकृष्टविषय	१४८	सदिग्धव्यतिरेक	२०९
विरुद्ध	९९, २१०, २११	सदिग्धसाधनव्यतिरेक	२४७
विरुद्धकार्यापलब्धि	१३०	सदिग्धसाध्यधर्म	२४०
विरुद्धाभ्यामिचारी	२२८, २२६	सदिग्धसाध्यव्यतिरेक	२४५
विरुद्धाभ्याप्तोपलब्धि	१३१	सदिग्धोभयव्यतिरेक	२४७
विरोध	१४५, १९८, २०७	मदेह	१८९, १९२, १९७, २१३, २१४,
विरोधगति	१९८	सदहेतुत्व	१९७
विरोधाभाव	१९८	सशय	२३१
विवाद	१७९, १८०	समायहेतु	१४८, २२४
विशेषलक्षण	२५३	सन्	१५६, १६५
विषय	७०, ७८	सद्व्यवहारविषय	१७५
धीतराग	२१४	सपक्ष	९१, ९७, १७०, १९६,
वृत्ति	२१६		२१०, २११, २३५, २५३
वृत्तिनिश्चय	२१७	समनन्तरप्रत्यय	५७
वैधर्म्य	१५२, १६५,	सम्यग्ज्ञान	१
	१६८, २४४, २४९	सर्वगत	१९४, २२८
वैधर्म्यगति	१६७	सर्वज्ञ	१९७, १९८, २०७, २१४, २४५
वैधर्म्यव-प्रयोग	१७५	सर्वज्ञता	२४५
वैधर्म्योदाहरण	२४५, २६३, २४८	सर्वत्रोपलब्धमानगुणत्व	१९४
व्यक्त्यन्तराद	२३१	सौरय	१९२
व्यतिरेक	२१४, २२०, २४५, २६८	सात्म्य	२१६, २१५, २१९
व्यतिरेकमुक्त	१७०	सात्म्यकन्व	२१७
व्यभिचारगमव	१६३	साधन	१६०, १७८, १७९
व्यवच्छेद	२१६	साधनत्व	१७६
व्यवच्छेदप्रतीति	१४२	साधनदाय	२२६, २५४
व्यापकविन्दोत्पत्ति	१३५	साधनधर्म	१६०
व्यापकानुपपत्ति	१२९	साधनव्यापक	१८८

साधनावयव	२३४	स्वभावप्रतिषेध	१०९ १६९
साधम्य	१५२ १६७ २४४	स्वभावविरुद्ध	१४४
साधम्यवत	१७४	स्वभावविरुद्धोपलब्धि	१२९
साधम्यवत्प्रयोग	१५४	स्वभावविनाश	१०३ १०४
साध्य	१११, १६४ १६७,	स्वभावहेतु	१५६ १६६
	१७९ १९० २२२	स्वभावहेतुप्रयोग	२३०
साध्यत्व	१७६ २१३	स्वभावानुपलब्धि	१२४ १४०
साध्यधर्म	१०६ १६०	स्वरूप	१७६
साध्यविषयसाधन	२११ २१३	स्वलक्षण	७० ७४
साध्यसाधनधर्मोभयविकल्	२४०	स्ववचन	१८२
साध्याद्यव्यतिरेक	२४४	स्ववचननिराकृत	१८५
साध्याभाव	१६८	स्वसत्तामात्रभाविन	१०६
सामान्य	२२८ २३१	स्वाध	८८ ८९
सामान्यलक्षण	७७	हेतु	१०६ १६७
सिद्धि	१७९		२३४ २३५ २५३
मुखादि	१९२	हेतुत्व	१६२
स्वभाव	१०० १०४ १०५ ११६	हेत्वन्तरापेक्षण	१३१
	१५७ १६२ २२५ २३१ २३५	हेत्वभाव	१६८
स्वभावनिरूप्यति	१५९	हेत्वाभास	१८९ १९५ २१० २२४

२. न्यायविन्दुटीकायाः शब्दसूची ।

अक्षाश्रित	३८	अध्यवसाय	७१
अक्षीणदोष	२४५	अध्रुवभावित्व	१३२
अचेतन	१९२	अनधिगतविषयप्रमाण	१९
अतीन्द्रिय	२२७	अनवयव	२४१
अत्यन्तविषयस्त	२२	अनय	६७ ७१ ७२
अदृश्य	१३२	अनर्थग्राहि	७१
अदृश्यमान	१०४	अनयसमावना	१५
अदृश्यविषय	१९८	अनयसंशय	१४
अदृश्यानुपलब्धि	११६ ११७ १४८	अनाप्त	२४५
अदृष्ट	२०८	अनित्य	१५७ १५८
अधिगतविषय	१९	अनित्यत्व	११२ १३२
अध्यवसाय	८४ ८५		१९२ १९६ २४२

अनियतप्रतिभास	४९	१६३, २०५, २०६, २०८, २२०
अनियतप्रतिभासत्त्व	४९	अभावगति २०८
अनियताकार	२०४	अभावज्ञान १२३
अनिराकृत	१८२	अभावनिश्चय १२२, १२३
अनिष्पत्ति	१६३	अभावप्रतिपत्ति १४६
अनुक्त	१८०, १८१	अभावव्यवहार १०८, १२०, १२२, १४४
अनुगमन	१६१, २३६	अभावसाधन १२९
अनुपलब्धि	१००, १०१, १२१, १२२, १२३, १२४, १२८, १४५	अभिधानाकार ४७
अनुपलम्भ	१०२, १९८	अभिधेय ९, १०, १५२, १५३
अनुपलम्भनिवृत्ति	१६५	अभिधेयप्रयोजन ५, ८
अनुबन्ध	१६१, २३६	अभिधेयभेद १५३
अनुमान	२०, ३९, ४०, ४४, ४६, ४७, ७१, ७२, ७८, ८७, ९१, १५०, १५१, १५२, १८२, १८५, २२७	अभिधेयाकार ४७
अनुमाननिराकृत	१८३	अभिप्रायकार्य' १८६
अनुमेय	९६, ९७,	अभिप्रायकार्यत्व १८७
अनैकान्तिक्	९४, ९५, १९५-१९७, २१०, २१३, २१४, २१७, २२१, २२२, २५४	अभिप्रायालम्बन १८६
अन्य	९९, १८६	अभिलाप ४७
अन्योन्याभावाव्यभिचारित्व	२०४	अभिलापमसर्ग ४७
अन्वय	९५, १५०, १५३, १६१, १७०, २१४, २१९, २२०, २३८	अभिलापमसर्गयोग्य ५१
अन्वयगति	१६८	अभिलापमसृष्टाभास ४८
अन्वयमुख	१७१	अभिलापमसर्गयोग्याभास ४८
अन्वयवाक्य	२५०, २५१	अभेदाध्यवसाय २६
अन्वयान्नाय	२२०	अभ्यास १४२
अपराधतत्त्व	११२	अभ्रान्त ४६, ४७
अप्रतिपत्तिहेतु	२१५	अभ्रान्तत्व ४०, ४१
अप्रतिवद्ध	११०	अमूर्तत्व १९६
अप्रमाण	२३	अर्थ ७, ३०, ४९, ७४, ७६, १५२,
अप्रयत्नानन्तरीयक	१९६	अर्थक्रिया २३, ७७
अप्रामाण्य	१८६	अर्थक्रियाक्षम ४२, ४७
अप्रामाण्यदोष	६१	अर्थक्रियानिर्भास २८, २९
अभाव	९९, १०८, ११८, १४४, १४८,	अर्थक्रियामर्ष २८
		अर्थक्रियामर्षवस्तुप्रदर्शन २३
		अर्थक्रियामामध्यक्ष्य ७७
		अर्थप्रतीतिरूप ७९
		अर्थमतिनिश्चयरोपेक्षत्व ५०
		अर्थमभावना १६
		अर्थमसय १३

अर्थसापेक्ष	५२	आगमसिद्धवैरूप्य	२२७
अर्थसिद्धि	३२	आग्रह	२४८
अर्थाधिगति	१९	आत्मन्	१८१, १९४, २१६
अर्थाधिगमात्मन्	२४	आत्मनवेदन	६४
अर्थाध्यवसाय	४७, ७१	आत्मार्थ	१८०
अर्थापत्ति	२५३	आप्त	२४५, २४६
अर्थाविनाभावित्व	४०	आमास	८१
अवयव	२३४	आयु	१९१
अविकलकारण	१९८	आरोपित	७२
अविनाभाव	१६४	आर्यसत्य	६७
अविनाभावनियम	११०	आलोच	१२६, १९९
अविनाभावित्वज्ञान	१६२	आशुध्रमण	५५
अविपर्यस्त	४२	आश्रयण	१९३
अविसवादक	१७, ४७	आश्रयणासिद्ध	१९३, १९४
अव्यतिरेक	२४५, २४९	इन्द्रिय	५५, ५६, १९१
अव्यभिचारनियम	११०	इन्द्रियज्ञान	५६
अशक्यानुष्ठान	१४	इन्द्रियविज्ञान	३९, ५२
अश्वावण	१८२	इष्ट	१७८
असदर्थत्व	१८६	इष्टविधातकृम	२११, २१२, २१३
असद्वचनहारयोग्य	१५४	उक्त	१७९, १८१
असपक्ष	९८	उत्पत्तिमत्	१५७, १५८
अमर्षगतत्व	२३३	उत्पत्तिमत्त्व	१९२
असर्वज्ञ	१९७	उत्प्रेक्षण	८५
असादृश्य	२५०	उत्प्रेक्षित	८५
असाधारण	७०, ९३, २१५, २१७	उपकारक	२१२
असिद्ध	९२, १९०, १९३, १९४, २१३, २५४	उपलब्धि	१४१, १४५
असिद्धत्व	१९४	उपलब्धिर्लक्षणप्राप्त	१०१, १०३, १२९, १४४
असिद्धव्यतिरेक	२१६	उपलम्भ	१६५
अस्फुट	७४	उपलम्भप्रत्ययान्तरसाकल्य	१०३
अस्फुटाम	६९	उपादेय	३०, ७६
अहेतुत्व	१०९	उपायोपेयभाव	१२
आकार	८१	उपेक्षणीय	३०
आकाश	१२६	उभयविकल	२४०
आगम	२२७	उभयाव्यतिरेकि	२४४
आगमसिद्ध	१९१, २२६, २३३	उभयैकदेशवृत्ति	१९६

उष्णस्पर्श	१९९	गुणित	१९४
एकवायकारी	५८	गोबर	३५
एकत्व	२०७	गीतम	२४७
एकत्वाभाव	१६३	ग्राह्य ४७ ८९ ७० ७१ ७२ ७८	
एकामवविरोध	२०५	ग्राह्यार	७४
एकान्त	१९५	ग्राह्यारता	४७
एकान्तिव	१९५	चमुष ६० १८० २१२	
बम	२४४	चमुषिवान	४९
बल्पना	४७ ५४	चामुष	९२
बल्पनापीठ	४६	चित्त	६४
बल्पनारोदत्व	४० ४१	चितावस्था	६४
बल्पित	२०५	चमय	१९२
बाधनातीय	३१	चैत	६४
बाधवन्तपरीक्षा	१४	जनक	२१२
बाधकामलादि	५५	जम	२१०
बारण ११० १२६ १४९ १७०		जयजनकभाव ८० २००	
बारणभद	१६३	जलतरङ्गयाय	१९९
बारणविरुद्धोपलब्धि	१३९	जाति	२५५
बारणानुपलब्धि	१३७ १३९	जामुतर	२५५ २५६
कार्य १०० १०७ ११६ १४० २१० २२६		ज्ञान १८ ७० ८१ १०३ २१०	
		ज्ञानप्रतिभास ७४	
कायकारण	२३८	ज्ञानमार्गि	१०१
कायकारणभाव १०७ १४५ १४६ १६४		ज्योतिर्नानोपदेश	२४५
कायकारणभावनिरवय	१६४	ज्वरहरतक्षकचूडागत्यालकारोपदण	१४
कायलिङ्गज	१८५	तदुपति ११३ १७०	
कार्यहेतु १६६ २१० २३६		तादाम्य ११० १७० २३६ २३८	
कार्यानुपलब्धि १२६ १३४ १४१		तादाम्यनिषध १३२	
कृतक १५८ १५९		तिमिर ५५	
कृतकत्व	२४२	त्रयीविल	२४७
केवायित	१९३	त्रिरूप १५० १५१ १५२	
क्षण	२००	त्रिरूपलिय १८८	
क्षणिकत्व	१२७ २०४	त्रिरूपलिङ्गाख्यान १८९	
गमक ११२ ११६		त्रिरूप्य २२५	
गम्य ११२		दक्षिणापथ १९४	
गम्यगमकभाव १११ ११२ ११३		दन्तवीणा १३७	
गुण ~ १९४		दण ८५	

क्षणकाल	२६	निर्विकल्पक	५३ ६९
दुष्टत्वनिवर्धन	२५३	निवर्तक	१९९
द्रूपण	२५४	निवर्तकत्व	२००
द्रूपणाभास	२५४	निवर्त्यनिवर्तकनिमित्त	२०१
दृश्य	१०१ १४४	निवर्त्यनिवर्तकभाव	१७० १९९ २०९
दृश्यनिवृत्ति	११९	निवृत्त्यङ्ग	१४
दृश्यात्मक	७५	निवृत्त्यभाव	२४५
दृश्यात्मता	२०६	निश्चय	७१ ८४ १६२ १६३ १९५
दृश्यादृश्यसमुदाय	१२७	निश्चयाभाव	२५४
दृश्यानुपलब्धि	११८ १२० १२७ १२९	निपथ	२०६
१३४ १३६ १३७ १३९ १४२		निष्प्रिय	१९४
१४४—१४८ २०६		निष्प्रति	१६३
दृश्यानुपलम्भ	१०२ ११९ १२३ १५६ २२६	निष्प्रग्नह	२४८
दृष्ट	२०५	नीलबोधरूप	९१
दृष्टान्त	१५५ २१० २३३ २३४	नीलविकल्प	९१
२३८ २३९ २४०—२५१		नीलरूप	९१
दृष्टान्तदोष	२४३ २४४ २५२	नमित्तिक	२४६
दृष्टान्ताभास	२३३ २३९	नौपान	५५
द्रष्टृ	५६	यूनता	१८९ २५४
धम	९७ १६० १६१ १९७	पक्ष	९७ ९८ १७२ १७६ १८२ १८८
धर्मशास्त्र	२४७	पक्षधम	१९७ २१५
धर्मिन्	९७ १२७ १९४	पक्षधमत्व	१५० १५५
धर्मिसम्बन्ध	१९०	पक्षधर्मोपमहार	१६४
धूम	१९३	पक्षाभास	१८७
ध्रुवभाविव	१३२	पथाथ	१८७
नान्तरिक्यकता	१६१	पक्षैकदशासिद्ध	९२
नान्तरिक्यकत्व	१६४	परप्रतिपत्ति	१४३
निकृञ्ज	१९३	परमाणु	१९६ २४० २४४
नित्य	१८३	परमाथ	७७
नित्यत्व	१३२ १९६	परमाथस्त	७५ ११३
नियतप्रतिभास	४९	परस्परपरिहार	१०९ १६३ २०३ २०५
नियताकार	२०४ २०५	परस्परपरिहारविरोध	२०७
निरवय	१९२	परस्परपरिहारस्थितरूप	२०७
निराकृत	१८३	परस्परपरिहारस्थितलक्षण	२०३
निरात्मक	२१६ २२१	परस्परव्यवच्छेद	२२०
निरोध	१९१	परायनत्व	११२

पराय	१५०	१८०	२१२	प्रत्यक्षनिवर्ति	११८		
परार्थानुमान	८७	१४२	१४३	१५२	प्रत्यक्षलक्षण	१०४	
१७९	१८०	१८९	२११	२४४	२५०	प्रत्यक्षविषय	७५
परिग्रह				२४८	प्रत्यक्षव्यापार	८५	
परीक्षणीय				२९	प्रत्यक्षानुपलम्भ	१६४	
परोक्ष				१२७	प्रत्यक्षानुपलम्भनिबन्धन	१०७	
परोक्षायनान्तरीयक				९२	प्रत्ययभदमदि	१५९	
परोक्षायप्रतिपादक				१६२	प्रदान	२५१	
परोक्षायप्रतिपादनव्यापार				९२	प्रदर्शितावय	२४१ २४२	
परोपकारी				५८	प्रमाण	१९ २१ २५ ३९ ७९	
पारार्थ्य	१८०	१८१			८१ ८२ ८४ ८५ ९१		
पुष्प		१९२		१४८	१४९ १९२ १८५ २३८		
मुत्पाद्य		३०			१९ ७९ ८१ ८२ ९१		
मुत्पाद्यसिद्धि		२७				११५	
पूर्व		२७				१९	
प्रकरण		५ १०				२४५	
प्रकरणशरीर		७				१४९	
प्रकाश्य	१५२	१५३				८१	
प्रतिक्षार्यैवदेश	११३	१६२				१४९	
प्रतिपत्तिहेतु		१९०				१४९	
प्रतिपादक		१८९				१४९	
प्रतिपाद्य		१८९				१४९	
प्रतिबद्ध		११२				९४ १५९	
प्रतिबद्धस्वभावत्व		११०				११२ १९६	
प्रतिबन्ध	१११	१७०				१५२	
प्रतिबन्धविषय		११२				१४२	
प्रतिबन्धनि		१८९				२१२	
प्रतिपक्ष	१०८ १०९ १४२ १४४ १४५				९ १० ११ १५२ १५३		
प्रतिपक्ष्य		१००				२८	
प्रतीत		१८३				१८	
प्रतीति	४८ १८२-१८४					२०	
प्रयक्ष	२० ३८ ४० ४७ ५४					१३ १६	
	५६ ६० ६२-६५ ६८				१९१ २१९ २२२		
	७० ७१ ७९ ८४ ८५ ९१				२१ २४ ७९		
१२२ १२३ १२७ १७६ १८२						१७	
प्रत्यभनिराकृत		१८२				७९	

प्रापणीय	२४, ७१	वक्तृत्व	१९७, २४९
प्राप्ति	२९	वक्तृदोष	२४३, २४४
प्राप्तिकाल	२६	वचनात्मक	१५०
प्राप्य	७९	वस्तु	६५, ७०, ७७, १०२
फल	३५, ७९		२००, २०४, २२१, २३८
फलविप्रतिपत्ति	७९, ९०	वस्तुबलप्रवृत्ति	१७९
बाधक	१६२	वस्तुभूत	२००
बाध्यादि	१९३	वस्तुरूप	४२
भाव	१६३, २२०	वाक्	१
भावना	६७	वाक्य	१८५
भावाभाव	२०३, २०४	वाक्यवाचकभाव	५२
भेद	१६३	वाद	१७९
भेदहेतु	१६३	वादिन्	१७८
भ्रान्त	४७	वास्तव	२०२, २०३
मध्यदेश	१९४	विकल्प	२०, २२, ५०, ६५, ६९
मनोविज्ञान	५९-६२	विकल्पकत्व	५२
मयूर	१९३	विकल्पप्रत्यय	८४
मरण	१९१	विकल्पविज्ञान	४९, ६९
मातृविवाहकर्मोपदेश	१४	विकल्पविज्ञानविषय	१८३
मान	३९	विकल्पविषय	७५, ७७, ११३
मानस	३९, ६३	विकल्पव्यापार	८५
मानसप्रत्यक्ष	५७	विज्ञेय	१
मिथ्याज्ञान	३१, ३२, ४५, ४६	विज्ञान	४९, ५२, १८१, १८५, १९०
योग	७०		१०९, १४१
योगिन्	६८, ७०	विधि	१००
योगिज्ञान	५२, ५६, ६०	विधेय	१९७
योगिप्रत्यक्ष	६७	विपक्ष	१९६
लक्षण	३५, १०१	विपक्षव्यापि	१९६
लक्षणकथनाङ्ग	३६	विपक्षोपदेश	१९६
लब्धिप्रयोग	१४१	विपक्षोपदेशवृत्ति	१९६
लाक्षणिक	२०६	विपरीतव्यतिरेक	२५२
लिङ्ग	९०-९२, १०८, ११२-११४, १५१, १५२, १७९	विपरीतान्वय	२४४
रागादिमान्	१९७	विपर्ययसाधन	२५४
रूप	४९, ६५	विपर्ययसिद्धि	२१३
		विप्रतिपत्ति	३५
		विभ्रमकारण	५५

विरट्ट	९४, ९९, १४५, १९९	व्यापक	१२८, १४९, १५५, १६६
	२११, २१३, २१५, २५४	व्यापकाभाव	१४५
विरट्टधर्मसंग	२५	व्यापार	१२२
विरट्टधर्मसंगसर्गात्मकत्व	१६३	व्याप्त	१३२, १७२
विरट्टाव्यभिचारी	२२४, २२५, २२७, २३३	व्याप्ति	१५५, १६४, १७२, २३६, २३७
विरट्टोपलब्धि	१३१	व्याप्तिवचन	१५४
विरोध	१४५, १४६, २००, २०१—२०४	व्याप्तिनिश्चय	२३४
	२०६—२०९	व्याप्तिसाधन	२३८
विरोधागति	२०८	व्याप्य	१२८, १४९, १५५, १६६
विवाद	१८०	व्याप्यव्यापकाभाव	१४६
विशेष	९८	व्याप्याभाव	१४५
विशेषण	१५८, १५९	व्यावृत्ति	१६३
विशेषलक्षण	२५३	व्युत्पादन	११
विषय	६१, ७०, ७१, ७४	शब्द	७, १२४, १२७, १४२,
विषयविप्रतिपत्ति	७०		१८३, १८५—१८७
वीतराग	२१४, २४८	शब्दभेद	१४२
वृत्ति	२१६	शब्दव्यापार	१५२
वैधर्म्य	१५२, १६७, २४४	शब्द	१८५
वैधर्म्यदृष्टान्त	२३८, २३९, २५१	नास्ता	२४६, २४८
वैधर्म्यप्रयोग	१६६	शास्त्र	१७९
वैधर्म्यवत्	१५२	शास्त्रकार	१४
वैधर्म्यवत्प्रयोग	१६६, १७५	शास्त्रानपेक्षित	१७९
वैधर्म्योदाहरण	२४८	शीनस्पर्श	१९९
व्यक्यनराल	२३२	शोष	१९१
व्यतिरेक	९५, १५०, १५३, १६७, १६८,	श्रावण	१८२
	१७१, १९८, २१०, २१४, २२०, २३८	श्रोत्रज्ञान	५२
व्यतिरेकगति	१६८	सकैतिकालदृष्टत्व	५०, ६९
व्यतिरेकवाक्य	१६८, २५०, २५१	सक्षीभ	५५
व्यतिरेकाभाव	२२०	सख्या	३५
व्यभिचार	१६३	सत्यामदवचन	३६
व्यवच्छेद	१४२, २१६	सम्याविप्रतिपत्ति	३५
व्यवस्थापक	८४	सघातत्व	१८०, २१२
व्यवस्थापनहनु	८३	सतान	२६, ७१, २००, २०१
व्यवस्थाप्य	८३	सदिग्ध	१९३
व्यवस्थाप्यव्यवस्थापनभाव	८२, ८३	सदिग्धविषयव्यावृत्ति	९५, २१६
व्याख्यान	१४	सदिग्धसाधनधर्म	२४०

मदिग्धसाध्यधर्म	२४०	सहावस्थान	२०७
मदिग्धसाध्यव्यतिरेक	२४५	सहावस्थितदर्शन	२०८
मदिग्धान्वय	९४, २१६	मासान्कार	३८
मदिग्धासिद्ध	९३, १९२	साक्षान्त्वारित्वव्यापार	६५
मदिग्धोभय	२४०	मानरूप	६५
मदेह १९३, १९४, १९७, २१३, २१४		सात्मक	२१४, २१६ २२१
मदेहहेतु	१९८	सादृश्य	८१, २५०
मबन्ध	९, १०, १२, १४, १६, ११५, १६२	साधन	१५४, १६०—१६२
सवादक	१७, ७०	साधनदोष	१८९
मशय १३, २२, १९५, २१५, २२३, २३२		साधननिवृत्ति	१६५, १७२
मशयहेतु	१९५, २१४—२१६, १५७	साधननिबल	२४०
मत्	१५७	साधनव्यतिरेक	२४४
मत्त्व	१५८, १६५	साधनाभाव	१६५, १६६, १६८, २४९
मरक्ष	९७, ९८	साधनावयवत्व	२३३
मपक्षविपक्षव्यापि	१९६	साधर्म्य	१५२, १५६, १६७, २४२
मपक्षव्यापि	१९६	साधर्म्यदृष्टान्त	२३८, २३९
मपक्षकदेशवृत्ति	१९६	साधर्म्यवत्	१५२, १५६
समनन्तरप्रत्यय	५९	साधारण	७७, ९४
समवाय	११५	साधारणान्तर्गतान्तिक	९४, २१५, २१६
समाधि	७०	साध्य १००, १०९, ११०, ११२, ११८	
समारोपित	११३	१४८, १५५, १६१, १६२, १७६, १७८—१८१, १८८, २१२	
सम्यग्ज्ञान	५, १०, ११, १७, २३, २७, २८, ३२	साध्यनिवृत्ति	१६५, १७२
सम्यग्ज्ञानात्मक	१५०	साध्यप्रतिपत्ति	२५०
सरागतत्व	२४९	साध्यप्रतिबन्ध	१६२
सर्व	३१	साध्यविकल	२४०
सर्वगत	१९४	साध्यव्याप्त	२२६
सर्वगतत्व	२३३	साध्यसाधनभाव	८२, १६२
सर्वज्ञ	२०८, २४५, २४६	साध्यसाधनभेद	११३
सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्व	१९४	साध्यसिद्धि	२४२
सर्विकल्पक	५२	साध्याङ्ग	१०९
सहकारी	५८	साध्याभाव	१६५, १६६, १६८, २४९
सहचारि	२०९	सामग्री	१०१
सहानवस्थानविरोध	१९९, २०७	सामान्य ७०, ९८, २२७, २२८, २३३	
सहानुपलम्भ	२०९	सामान्यलक्षण	७७, २५३
		साहचर्य	८१, ८२, ८३, ८५

सारूप्यलक्षण	३९	स्वभावहेतुप्रयोग	१६०
सिद्धान्तप्रमिद्ध	६३	स्वभावानुपलब्धि	११८, १४१, १४४
सिद्धि	३०	स्वलक्षण	५२, ७०, ७४, ७५
मुख	६५, १९२	स्ववचन	१८२, १८५
स्फुट	७४	स्वमवेदन	५६, ६४
स्फुटानुभव	६४	स्वसत्तामात्र	१०६
स्फुटाम	६९	स्वापादि	९२
स्फुटामत्व	६७	स्वार्थ	८९
स्मृति	२४७	स्वार्थानुमान	८७, १४३, १५१
स्वप्नज्ञान	२५	हेतु	१०९, ११३, १६१, १६४, १९०,
स्वप्ननिर्माण	७१		२१५, २३४, २५०
स्वभाव १००, १०४, १०५, ११०, ११६		हेतुवैकल्यकारी	१९९
१५८, १६७, १७०, २१०, २२६		हेतुवन्नरापेक्षण	१३२
स्वभावप्रतिबन्ध ११०, ११३, ११४, १७०		हेत्वभाव	१६६
स्वभावविगुह	१४१	हेत्वाभास	१८८, १८९, १९०, १९४
स्वभावव्यवच्छेद	२२०		१९४, २११, २३३
स्वभावहेतु १५६, १६१, १६६, १८४, २३७		हेय	३०, ७६

३. न्यायविन्दुटीकाया विशेषनामसूची ।

आचार्य	१५१, २२७,	पैठरप्रयोग	२३१
	२२४, २२५	पैलुव	२२८
आचार्यदिग्नाग	२१३, २२६	बुद्ध	१८१
ऋक्	२४७	बौद्ध	१९०, १९१, २१२
ऋषभ	७६५, ७४६, २४८	बौद्धवाद	१८१
बणादमहर्षि	२२८	मन्वादि	२४७
बणादशिष्य	७२८	यजुष्	२४७
बपित्	२६५, २४७	वर्धमान	२४५
गौतम	२४७	वानिवरवार	७१३
दिगम्बर	१९०, १९१, २४६	वैशेषिक	१९६, २४०
धर्मोत्तर	८६, १६९, २५६	माध्य	१८१, १९७, २१२
न्यायविन्दु	२५६	माय	२४७
न्यायविन्दुटीका	८६, १६९, २५६	मुगज	१

४. न्यायविन्दुटीकाया अवतरणसूची ।

“अत्यादय कान्ताद्यर्थे द्वितीयया”

“साधन कृता” [व्या० महा० २.१ ३३]

[वा० २ २ १८] ३८

११०

५. धर्मोत्तरप्रदीपस्य शब्दसूची ।

अवस्मात्	८७	अन्यथानुपपत्तिलक्षणा	१६७
अक्षणिक्त्व	२०६	अन्यथासिद्ध	१९५
अज्ञान	४	अन्योन्यात्मस्थितिपरिहारलक्षण	९९
अतिप्रमङ्ग	२४२	अन्योपलब्धि	११९
अदृश्यानुपलब्धि	१४९	अन्वय	९६, १६७, १६९
अधिगति	१९	अन्वयवाक्य	९६, २५१
अधिगतिक्रिया	८५	अपरिणाम	१०८
अधिगम	१९, ८८	अपरोक्षताकारि	६६
अध्यवसित	४०	अपोह	५०
अध्यवसीयमान	७२	अप्रामाण्य	२१
अनिपतप्रवृत्तिविषयप्रदर्शकत्व	२१	अबाधितत्व	१५१
अनुपलब्धि	१०८, २३६	अबाधितविषय	१००
अनुपलम्भ	१०९, १२६	अभाव	१०९, ११९, १३०, २०५
	१४७, १६५, २३२	अभावप्रमाण	१०८
अनुपसहार्य.	२२२	अभावव्यवहार	१०५
अनुभव	६५, ७२	अभावव्यवहारयोग्यता	१२२, १२६
अनुमान	१९, २१, ३५, ३९, ४०, ७२, ७३, ७५, ७८, ८७, ८८, १०७, १५१, १८३, १८६, २२१	अभिधेयप्रयोजन	१०
		अभिनिर्देश	२३०
अनुमाननिराकृत	१८५	अभिप्राय	१८७
अनुमानसिद्ध	४९	अभिलाप	२८
अनुमितानुमान	१४८	अभेद	२०८
अनुमेय	१७७	अभ्रान्त	४३
अनुवाद	४१	अभ्रान्तत्व	४४
अनेकान्तिक	१४९, १९५, १९६, २२३	अभ्रान्ता	६४
अन्तर्जल्पाकार	४८, ५१, १४५	अर्थ	५०, ९७, १५३
अन्धकार	२००	अर्थक्रिया	२८
अन्यत्व	२५	अर्थक्रियाकारित्वाभाव	१३०
		अर्थक्रियाशम	७६

अर्थक्रियाधिन्	२४	आत्मन्	१९२
अर्थक्रियासमर्थं	२४	आत्मसवेदन	६५
अर्थनिश्चय	१३	आदिवाक्य	१६
अर्थपरिच्छेदात्मत्व	८०	आधिक्य	१८९
अर्थतन्निधिनिरपेक्ष	५०, ५१	आप्त	१०३
अर्थसम्भावना	१६	आप्तवचन	३५
अर्थस्वरूप	८२	आप्ति	१०३
अर्थस्वरूप्य	८१	आभास	१८९
अर्थापत्ति	१६७	आयु	१९१
अर्थापहरण	१८३	आरोपित	७१
अर्थावर्तन	१४३	आर्य	६७
अर्थाविनाभावित्व	४०	आर्यसत्य	६७
अवयविन्	४२, ९२	आर्य	३५
अविकल्पक	४७	आलम्बन	४४, ५०
अविद्या	४	आलोक	९०, २००
अविनाभाव	१६५	आलोकाभाव	११५
अविनाभूत	११५	आवर्तन	१४३
अविस्मयक	१७	आध्यात्मसिद्ध	१९५
अव्यभिचार	१६५	आसक्ति	३
अध्यावण	१८३	आध्यात्मसिद्ध	१९५
असमुष्टत्व	४३	इतर	९
असद्व्यवहार	१५५	इन्द्रियज्ञान	५८, २४५
असन्निहितविषय	५०	इन्द्रियजन्यत्व	७१
असपन्न	९८, ९९	ईश्वर	३, १३०
असमर्थविशेषण	२२३	उक्त	५८
असमर्थविशेष्य	२२३	उत्प्रेक्षित	८६
अमाधनाङ्ग	१०८, १२५	उदाहरण	१०७
अमाधनाङ्गवचन	१८९, २२३, २५४	उपदान	१७
अमापारण	७०, ९३, २१४, २१६	उपदानार्थप्राप्तत्व	२७
अगिद्ध	११०, ११५, २२३	उपमान	३५
आवाग	४३, १२७	उपयोग	१०
आगम	१, ६०, ६२, १९१, २४८	उपयोगभेद	१९
आगमसिद्ध	२३२	उपलब्धिरूपप्राप्त	१०३
आगमाश्रय	२०५	उपलब्ध्यभावमान	१०८
आगमिष	५	उपलब्ध	१४३
आपह	२४८	उपलब्धमाभाव	१०२

उपायसप्तद्	२	गुण	१९४
उपेक्षणीय	३०	गुणवत्	२४०
उष्णस्पर्श	२०१	मृहीतग्राहिता	१८
ऊर्ध्व	२२३	ग्राह्य	५०, ७१
एकैसामय्यधीनता	११५	ग्राह्यग्राहकभाव	४७
एकज्ञानसमागित्व	१२८	घटाभाव	१०१
एकलक्षणहेतु	३५	चक्षुर्विज्ञान	६२
एकात्मविरोध	२०६	चित्र	१०२
एकार्थसंभवेत	३९	चेतना	१९१
ऐकान्तिक	९८	छाया	११५
कल्पना	४२, ४५, ४७, १५८	जगत्	३
कल्पित	१८५, २०५	जन्मान्तरानुभव	५१
काकदन्तपरीक्षा	६	जन्यजनकभाव	२०१
कारण	२८	जाति	३, २५६
कारणानुपठविधप्रसङ्ग	१३७	जात्यादियोजनात्मिका	४७
कारणानुपलम्भ	१३८, १४०	जात्याद्यभाव	४७
कारणाभाव	१२६	जान्युत्तर	२५६
कार्यकारणभाव	१०८, २०३, २४६	जिज्ञासा	१५१
कार्यकारणव्यवहार	२८	जीवधर्म	२१४
कार्यलिङ्ग	१३२, १८६	जीवितेन्द्रिय	१९१
कार्यहेतु	१४०	ज्ञान	२०
कार्यानुपलब्धि	१२७, १२८, १३७	ज्ञान	२७, ५०, ५७, ६४, ८२, १०२
कार्यानुपलब्धिप्रयोग	१२८	ज्ञानाकार	५०
कार्यानुपलम्भ	१३५	तथागतत्व	२
कार्याभाव	१२६	तदुत्पत्ति	१६८
काल	११५	तमस्	४
काव्य	६	तादात्म्य	१६८
कुर्वद्व्य	१२६	तादात्म्यतदुत्पत्ति	१११
क्षण	२८, ७३	तादात्म्यविशेष	१२९
क्षणिकत्व	२०, २७, २०४,	तृष्णा	३
क्रियानिर्भास	१९	त्रयी	२४७
गमक	११३	त्रिरूप	१००
गम्य	११३	दुःख	३
गम्यगमकभाव	१०८	दृश्य	१०२, २०६
गम्यगमकभावप्रसंग	१०८	दृश्यविकल्पकीकरण	७८
गम्यमान	१५४	दृश्यादृश्यतमुदाय	१२७

दृश्यानुपलब्धि	१४८, २०६	निश्चयप्रत्यय	८४
दृश्यानुपलम्भ	१०९, १२०, १२२,	निश्चित	२०
	१२६, १३३, २३२	निषेध	२०६
दृष्ट	२०५	निष्क्रिय	२२८
दृष्टान्त	१५५, १५६	नैमित्तिक	२४६
दृष्टान्तदोष	२३९, २४३	नैरात्म्यदर्शन	३
दृष्टान्ताभास	२३९	नैरात्म्यलक्षण	३
द्रव्य	२४०	न्यूनता	१८९
द्रव्यरूप	२४०	पक्ष	९३, १७७
द्रव्यवयव	१५५	पक्षधर्म	१५५
धर्म	४९, २०८	पक्षधर्मदर्शन	१७४
धर्मदेशना	३	पक्षधर्मवचन	१७४
धर्मिन्	१२८, २०८	पक्षैकदेशासिद्ध	९३
धर्म्यसिद्ध	१९५	पञ्चप्रत्यक्षानुपलम्भसमधिगम्य	१४६
नञ्	९८, ९९, १०३	पद	११
निकृञ्ज	१९४	पदार्थ	१०
निगमन	१७३	परत	१९
निग्रह	१८९, २२३, २५४	परप्रत्यक्ष	८९
नित्य	१३०, २०६	परमाणु	४२, २२९, २४०, २४४
निबन्ध	९०	परमाणुप्रथम	४२
नियमप्रतिभास	५०	परमार्थ	७१
नियमसहोपलम्भ	१३६	परस्परपरिहारस्थित	२०८
नियम	१६५	परस्परपरिहारस्थितलक्षण	१४८
निरन्वय	१९२	परस्परपरिहारस्थितलक्षणविरोध	१३३
निराकार	८२, १०२	परामर्श	१७५
निरात्मक	२२१	परामर्शदशा	१३६
निरात्मकत्व	२१९	परार्थ	१९२, २१२
निरात्म्यत्व	२६	परार्थानुमान	१४३, १५०, १७६, १८०
निरूपिणोप	५	परार्थगपत्	२
निर्मास	२८	परिच्छिद्यति	१९
निर्वाणयानु	५	परिमाण	२४०
निर्विकल्पक	३५, ४३, ५६, ६६	परीक्षा	३
निर्वर्तकत्व	१९९	परोक्षार्थज्ञान	१५०
निर्वर्तनिकर्तृभाव	१९९, २००, २०१	परोक्षार्थप्रतिपत्ति	१३, १५५
निवृत्ति	१३	पर्युद्गम	९९
निवृत्त	६६, ७१	पर्युद्गमवृत्ति	१०३

पारमार्थिक	७६	प्रमाणनिवृत्ति	१४९
पारिमण्डल	२४०	प्रमाणवाधित	११५
पुरुष	१९२	प्रमाणभेद	१९
पुरुषार्थ	१०	प्रमाणमम्प्लव	२०
पूजा	२	प्रमिति	७९
पूर्ववत्	८८	प्रमेयत्व	२२३
प्रकाश्यमान	१८०	प्रमेयसत्ता	१४९
प्रज्ञा	७०	प्रमेयानिवृत्ति	१४९
प्रज्ञानिश्रय	३	प्रयोगबालिक	१३६
प्रतिज्ञा	१०८, ११३, १२५, १७२	प्रयोजक	२१२
प्रतिज्ञावचन	१७६	प्रयोजन	६, ८-१०, १५३
प्रतिपत्तिहेतु	२२२	प्रवर्तक	१८
प्रतिबद्ध	११५	प्रवर्तकत्व	१८
प्रतिबन्ध	१६५, १६८, १७१	प्रवर्तकाध्यक्ष	१९
प्रतिभा	३५	प्रवृत्ति	१९, २८, ४९
प्रतिभास	५०, १८९	प्रवृत्तिविषय	७२
प्रतिभासधर्म	४३	प्रवृत्तिविषयापेक्ष	७३
प्रतिषेध	२२१	प्रवृत्तिविषयोपदर्शक	२०
प्रतीति	१८४	प्रवृत्तिविषयोपदर्शन	१४
प्रतीत्यसमुत्पाद	२०२	प्रसङ्गसाधनत्वप्रसङ्ग	१३३
प्रत्यक्ष	२०, २१, ३५, ३८, ३९, ४१, ५८, ६६, ७३, ८९, ११९, १६५, २०५, २०६	प्रसङ्ग्यप्रतिषेधवृत्ति	९८
प्रत्यक्षनिराकृत	१८३	प्रसङ्ग्यप्रतिषेधात्मा	२०४
प्रत्यक्षपुष्कभाविन्	४६, ७१, ७९	प्रसङ्ग्यप्रतिषेधाभय	१०३
प्रत्यक्षलक्षण	५४	प्रसङ्गात्मा	९९
प्रत्यक्षविरुद्ध	१८३	प्रसिद्धि	१८४
प्रत्यक्षादिधर्म	१८३	प्रायभाव	१३३
प्रत्यक्षानुपलम्भ	१६५	प्राण	१९१
प्रत्यक्षानुपलम्भावसेय	१४६	प्राणिधर्म	२१४
प्रत्यक्षमर्प	५१	प्राधान्य	३४
प्रदर्शक	१८	प्रापक	१८
प्रदर्शन	२७, २५१	प्रापकत्व	१८, २५
प्रमाकरण	७९	प्रापणव्यापार	२७
प्रमाण	१८, २०, २६, २७, ३५, ६५, ६६, ७२, ७९, ८०, ८५, १५६, २४८	प्रापणशक्ति	१९
		प्रापणीय	७२
		प्रापित	१९
		प्राप्त	२५

प्राप्ति	२८	वाक	४
प्रामाण्य	१९ २१ २५ ७३	वाक्य	८-११ १८९
फल	६ १९ २५ ८० १५३	वाक्याथ	५
फलरूप	७९	वाचकरूप	१४३
फलविप्रतिपत्ति	३५	वाच्यरूप	१४३
फलावस्था	८८	वाद	१७८ १७९ २२३
बालविकल्प	५०	वादिन	१८९
बुद्धि	१९२	वासना	१२१
भाव	३५	वास्तव	११४
भावना	६७ १२१	विकल्प	२० २३ ४६ ४९ ६६
भ्रम	१६०		७० ७८ ७९ ८६ १३०
भ्रान्त	३५	विकल्पपूर्विका	४९
भ्रान्तरव	४४	विकल्पविज्ञान	४
भ्रान्ता	६४	विकल्पविज्ञानरूप	१८३
महाभूत	११५	विकल्पविज्ञानविषय	१८४
मात्स्य	२४८	विकल्पविषय	११३
मन	४	विकल्पात्मा	६६
मानस	३९ ४१ ५९ ६१	विज्ञय	३
माण	२४५	विज्ञान	४
माणभावना	४	विज्ञान	४३ ७५ १०२ १८१
मिथ्याज्ञान	३२ ३३ ४५	विधि	४१ २२१
मिथ्याज्ञानरव	२६	विषयवस्तु	२११
मूढ	४	विषययनान	१६०
योगिभान	५४ ५६ ६० ६८	विप्रतिपत्ति	३५ १७९
योगिप्रयत्न	३९	विरुद्ध	९८ ९९ १९५
योग्यता	६४		२११ २१३ २२३
वस्तुत्व	२०८	विरुद्धता	२२६
वस्तुगोच	१८९ २२४	विरुद्धधर्माध्याय	२५
वण	४२	विरुद्धध्यानीगाल्पिप्रमग	१३३
वस्तु	६२ २०४ २२१	विज्ञायाप्रिवारी	२२६
वस्तुपाद	७०	विरुद्धागम	१३० १३५ १३८ १४०
वस्तुपम	४३ २१९ २२२	विरोध	९८ ९९ १३० १३३ १८८
वस्तुबलप्रवृत्त	२२१	विरोधमति	१६६
वस्तुभूत	२०१	विरुद्धवर्णनाकि	७०
वस्तुध्वन्यमान	१८३	विरोध	२४०
वस्तुवर्णना	७०	विरोधनामिद्ध	९० १००

विशेष्यासिद्ध	९२, १९०	लिङ्ग	१११, ११५, ११९, १५१,
विषय	२७, ७१		१८९, १९०, २३४
विषयभेद	१९	लिङ्ग	१११
विषयविप्रतिपत्ति	३५	लोकप्रसिद्धि	७०
विषयसारूप्य	८१	शक्तिनिश्चय	१९
विषयाकार	८१	शब्द	१३, ३५, १२५, १४३,
विषयाभास	८१		१८३, १८४, १९४
विसबादक	४५	शब्दसतान	१९४
वैधर्म्यं	२३८	शब्दाकारससर्ग	६९
वैधर्म्यदृष्टान्त	२३८	शब्दावर्तन	१४३
वैयर्थ्यं	२२३	शब्द	१८६
व्यक्त	६४	शब्दप्रत्यय	१८५
व्यतिरेक	९६, १६७, १६८	शासन	२४५
व्यतिरेकवाक्य	९६, २५१	शास्त्र	२४५
व्यधिकरण	१९०	शीतस्पर्श	२१०
व्यधिकरणासिद्ध	९२, १३८, १९०	शेषकम्	८८
व्यवस्थाप्यव्यवस्थापनभाव	८४	श्रोत्रविज्ञान	५३
व्यवहार	१०९, १२२, १८४	षट्पदार्थ	२४०
व्यवहारसाधन	१०७	षड्लक्षणहेतुज	३५
व्यसन	३	संकेत	४९
व्यापक	१२९, १३०, १५५, १६६	मर्या	३७
व्यापकता	२४३	सधातत्व	१८१
व्यापकविरुद्धकार्योपलब्धि	१४८	सदिग्धविपक्षव्यावृत्ति	१९५
व्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्धि	१४०, १४१	सदिग्धविपक्षव्यावृत्तिक	९५, २०९
व्यापकविरुद्धोपलब्धि	१४८		२१६, २१८
व्यापकानुपलब्धि	१४६	सदिग्धविशेषणासिद्ध	९३, १९३,
व्याप्त	१०८	सदिग्धविशेष्यासिद्ध	९३, १९३
व्याप्ति	१५५, १५६, १६५	सदिग्धाव्यासिद्धव्यतिरेक	२१६
व्याप्य	१२९, १५५, १६६	सदिग्धासिद्ध	९३
व्याप्यव्यापकधर्मलक्षण	१५५	सयोग	१७०
व्याप्यव्यापकभाव	१४६	सयोगी	१००, १०९
व्यामोह	१६०	सवादक	१७
व्युत्पत्ति	११	संवृत्तिज्ञान	७१
रस	७५	संशय	१३, १५, २२, ३३
लक्षण	२७, ३६	संशयहेतु	१४९, २१४, २२२
लक्षणहेतु	१७	ससर्ग	४८

५ धर्मोत्तरप्रदीपस्य शब्दसूची ।

२९६

मसार	५१ २४६ २४७	साधननिर्मास	२८
सहस्र	१८१	साधनवाक्य	१५५
सत्कायदृष्टि	४	साधनवकल्य	२४०
सत्वरजस्तमोरूप	२०४	साधनाङ्ग	१०८ १७२
सन्तान	२७ ४० ५८ ७१	साधनाभाव	१६६
	७३ २०१	साधनावयव	१५६
सन्ताननिष्ठ	२०२	साधम्य	१५४ २४२
सन्निवेश	४२	साधम्यदुष्टान्त	२३८
सप्रतिषेधव्य	४३	साधारण	७५ २१६
समवाय	३९ ११४ ११५ १७०	साधारणविषय	२१
समवायिक	२४०	साधारणानकान्तिक	९८ ९९
समवायिन्	३९	साध्य	१६९ १८० २३४
समारोपित	२०५	साध्यनियत	१६५
समारोप्यमाण	७८	साध्यनिर्देश	११३
सम्पद	२	साध्यप्रतीति	१७४
सम्बन्ध	९ १० ११५	साध्यविषयसाधक	२१३
सम्भावना	१५	साध्याभाव	१६६
सम्यक्त्व	१७	साध्यायत	१६५
सम्यग्ज्ञान	१७ २० २४ २८	साध्यायतव	१६५
सव	३२	सामग्र्य	२२३
सवज्ञ	२४६	सामाय	१३३ २३२
सर्वज्ञत्व	२०८	सामायविषय	२१ ३५
सहकारी	५८	सारूप्यभाग	८८
सहस्रितिलम्बण	९९	सिद्धसाधन	२२३
सहानवस्थानलक्षण	९८	सिद्धि	३१
साध्यवहारिक	२० २७	सुख	१९२
साक्ष्य	१०३	स्तुति	२
साक्षार	१०२	स्थूल	४३
साक्षात्कार	३९ ६६	स्थूलाभास	४३
साक्षुतिक	१८६	स्थूल्य	४३
सान्नाहार	६६	स्पर्श	७५
सात्मक	२२१	स्पृष्टासामान्य	७०
सापेक्षत्व	८५	स्मरण	२८ ४७
सापन	१०९ १६५ १६९ १८९	स्वप्न	१०
	२२३ २३४	स्वप्नसाधन	१३३
साधनयोग	१८९	स्वप्न	१६

स्वप्रकाशता	६४	स्वार्थज्ञान	८८
स्वभाव	१०४, १०८	स्वार्थसम्पद्	२
स्वभावविरुद्धोपलम्भ	१३५	स्वार्थानुमान	१४३, १७४
स्वभावविशेष	१०४	हीनाङ्ग	१८९
स्वभावहेतु	१०६, १०९, ११४, १८५	हेतु	१००, १६१, २२३
स्वात्पासिद्ध	९२	हेतुदोष	९५
स्ववचननिराकृत	१८६	हेतुवचन	१७३
स्वलक्षण	७०, ७५	हत्वाभास	२२२, २२३, २५६
स्वमवेदन	३९, ५६, ७१, ११९	हेय	३१

६ धर्मोत्तरप्रदीपस्य विशेषनामसूची ।

अमसवादवादी	३५, ४५	कणादगास्त्र	२४०
अक्लक	२४६	कपिल	१९२, २४५
अक्षपाद	६, १७३, २६७	कश्चित्	४, ५, ९, १८, २८, ३०, ६६, ९३, १०८, १२६, १३२, १३३, १४६, १५१, २२४
अध्ययन	१७५		
अन्य	४, २३, ५०, ५९, ७४, १३६, १३८, १४५		
अपर	९, ४१	कार्पाटिककर्पाट	१७४
अभिधर्म	१, ३	काव्यालकार	६
अभिधर्मकोश	५९, ६२	काव्यालनारवृत्ति	६
अरिष्टनेमि	२४६	काश्यप	२२८
अह्लीक	३५, २४६	कुमारिल	१०८
अर्षटालोक	९०	कीमारिल	३५
आचार्य	२४, २९, ३३, ४१, ४२, ५४, ६२, ६४, ७४—७७, ८२, ९०, ९८, १०३, १०८, १२८, १३१, १३५, १३८, १४०, १४१, १८९, २११, २२३, २५५, २५६	क्षपणक	१९१
		गौडकादमीर	१७४
		श्रीतम	२४५, २४७
		चार्वाक	५६
		चिरन्तनवैशेषिक	३५
आचार्यदिग्गज	३८, ४२, ५४, ५६	जलमहोदधि	१२८, २०५
ईश्वरसेन	१०३, १०८	जितारि	१४९, २५७
उद्द्योतकर	४२, ५४, १७५, १८३, २२२	तथागत	२
ऋषभ	२४६, २४८	तथागत	१७३, २०८
एक	९, २३	तार्किक	६२
वणाद	२२८, २२९, २३२, २३३, २४०	तीर्थिक	३

तीर्थिकशास्त्रप्रणेता	२७७	वाहृम्पत्य	३५
त्रिलोचन	१७३	बौद्ध	२१९, २०१
दिगम्बर	१९१	भगवान्	६२
दिग्भाग	२२२	भट्टवराहस्वामी	०
दुर्वैद्य	८६, १४९, २५७	भट्टार्चटनिबन्धन	७५, ९०
धर्मकीर्ति	१, ४, ५४, २५७	भदन्त	३०, ४२
धर्मपाल	३५	भागवृत्तिवार	१०
धर्मोत्तर	१, ४, ५, ६, १८, २०, २६, ३३, ४४, ४५, ५०, ५८, ६०, ६७, ७०, ७४, ७५, ९०, ९७, ११८, ११९, १२१, १२४, १२५, १२९, १३२, १३८, १४१, १४०, १४५, १५५, २०५, २०८, २१२, २५७	भाष्यकारीय	९८
		मनु	२४७
		महाभाष्य	३४
		मीमांसक	३५, ४१, ५६, ५७, १६०
		याज्ञवल्क्य	२४७
		योगाचारनय	८६
		योगाचारमत	४२, ४४
धर्मोत्तरप्रदीप	८६, १४९, २५७	रुचिटीका	१७५
नैयायिक	३५, २२२, २५५, २५६	लोकान्तिक	३५
न्यायविन्दु	२५७	वर्धमान	२४७
न्यायविन्दुटीका	१	वादव्याय	१०८, १५६, १७२
न्यायभाष्यटीका	१७३, १७५	वास्तिक	५, १७३, १७५, २१०
न्यायवादिन्	७८, २२३	वास्तिककार	५७, ७९, ९१, ९५, १६६ १८०, १८९, २१३, २१७, २१८, २२३, २५६, २५५
न्यायसूत्र	१७३, २४७	वास्तिककृत	१२ १४६, २५५
पाणिनि	९, १७	वास्तिकमूर्तिक	११०
पारसीकशास्त्र	१५	विज्ञानवाद	४४
पादपर्वनाथ	२४६	विनय	१, ३
पिठर	२३२	विनिश्चय	८६, ६७, ६८ ९१, ९७, ९८
पीलुक	२०९	विनिश्चयटीका	३ ३३, ४१ ७० ७२, ७३
पूर्व	३२, ३३, ४०, ४६, ४७, ६२, ११०	विनीतदेव	५, ३१, ३४
पूर्वक	४४	विशेषाग्न्याय	८३, २०५
पूर्वव्याख्यान	५२	विश्वरूप	१७५, २४७
पूर्वव्याख्यान	४४, १८७	वैभाषिक	५६, ६४
पूर्वयोग	३५	वैयानरण	३५
पैठर	२३२	वैशेषिक	३२ ५६, २४०
पैलुक	२२९	नङ्कुराचार्य	१७२
प्रकीर्णवृत्ति	३५	शालभद्र	५, ३१, ३२, ६१, १३८, २०२
प्रमाणवास्तिक	१२, ३५, ६८, १२४		
प्रामाण्यपरीक्षा	२४		

सास्त्रकार	२२७	२३३	मुयत	२४
श्लोकान्तिक		१३	सूत्र	१३
मवल		२४७	सूत्रकार	६३
मयस्वप्नपानी		२६	सौत्रान्तिकनय	४४ ६१ १२७
साय्य	३५ ६७ १८१		स्वयय्य	५६ १७२
	१८२ १९० २१२		स्वयय्यविचार	२२४
सास्त्रावतार		२६५	हनुमिदु	५९ ७५

७. धर्मोत्तरप्रदीपस्यावतरणानां सूची ।

अनां जलुगनागा यमायन (महाभा० वत० ३० २८)		४	उपसर्गा नियायाण	२२७
अथ प्रयत्नान्त (यायवा० प० ६१)		६	(पाणिनि १ ६ ५०)	३८
अनुमानात्थनिश्चया दन्तभ (मामामर)		६१	कमधाययम-वर्यायां बहुव्रीहिरेव लाघवन	१३८ १२०
अपधानिष्ठा (भव) (धमकीति)	२०२		कपता नामजायान्मिोजना	
अथ प्रयोशन दाहानि (विनातन्व शान्तभनौ)		३१	(यायवा० प० ६१)	४२
अथ धाचगायाम		०	वत्तकरण कृता बहुलम	
अवश्य पन्थनिश्चो न (स्थयूध्य)	१७२		(पाणिनि २ १ ३२)	७६ ११०
अवसितन्वाय रो विकपाना ग्राह्य (धर्मोत्तर प्रमाणवि० टी०)		७०	कामनाक० (प्रमाणवि०)	६८
अवस्तुनोन्त्यवस्य मिद्वान कि मन्वदान (अवय्याय्या)	१२६		गतिप्रान्त्य	६०
असन्निधान माय्यन्त सववा वस्तुनाऽ- भाव (अय-याय्या)		७६	गतिन्व (पाणिनि-१ ६ ६०)	२८
असाधारणविषय भवत्त तन्विषयमिति (हेनु० टी० पृ० २५)		७५	गान्धित्तिन्वि (पाणिनि ५ ६ ९०)	१५८
असामर्थ्यवदय्याभ्या स्वल्पणस्य (पूर्वव्याख्याभि)		५०	चप पश्यति न्याणि (अभिध० १ ६२)	५६
इष्ट विरुद्धकाय पि न्यानाल्यप तन्म (प्रमाणवा० ५)	१२८		चनमय चवविधामु तत्त्व परिममाप्यन	
इनाभ्रान्तपन्तमिगिकाति (पूर्वव्याख्या)		४६	(यायवा० प० २)	३६
			चतुरायमयन्तानवन्ति (प्रमाणवि०)	६७
			नित्तचन्ता अवग्मा उत्पन्ना समनन्तर	
			(अभिध० २ ६२)	५९
			जगिकत प्रवृत्ति (पाणिनि १ ६ ३०)	९० ११८
			तत्राथन्टिन्विनातम	६४
			तत्र तन्नायममाधारणविषयमिति	
			(हेनु० पृ० ५२)	७५

तदिनि नपुंसकभेदेन निर्देशान् सम्प-		प्रत्यक्षमिति राज्ञा.....प्रतिपाद्यते	
गान परामुदये (विनीतदेव)	३४	(न्यायवि० टी० अन्वयेन)	४१
तद् विदन्त्यधीयते वा	२४०	प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् (चावांवि)	४१
तद्विषये तु चेतसा	६४	प्रदेष्टान्तरप्रतिद्वयो (अन्यव्याख्या)	४१
तत्प्रमाणो घ. (पाणिनि १ १ २२)	५२	प्रमिद्वानि प्रमाणानि (न्याया० २)	३५
लोणं स्वयं याति जगत् समग्र		वाह्यार्थान्तरमवविध (ज्ञानगर्भं)	६२
(भट्टवरहस्वामी)	२	भ्रान्तिरपि सम्भवन् प्रमा (न्यायवादी)	७८
तूनीया (पाणिनि २ १ ३०)	४८, ११०	मनोऽप्युत्पन्नमेव नस्ति तेन स वेगमन	
त्रिरुपात्तिद्वयाद् यदनुमेये ज्ञान		(प्रमाणवा० २ १४३)	१०
तदनुमानम्	४०	यदि मूढमे व्यवहितं वा...मर्बजसिद्धि	
तु ल वताय तपस्वी (प्रमाणवि०)	९८	(मिद्धि० ५० ४१३)	२६६
ब्राम्या मिश्रवो रूप गृह्यते	६२	यद्येनन्तद्रावणत्व नित्यानित्ययोर्द्वन्द्वम्...	
द्वितीया (पाणिनि २ १ २४)	१५७	श्रावणत्वात् (उद्घोषकर)	२२२
द्विविधज्ञानविज्ञेया पञ्च बाह्यविषया	६२	यद्वेदत्रय प्रमाण स्यात् तस्य वार्थेन	
द्विविधो ज्ञानाना विषयो		मयति (श्लोका० ६. ६०)	५७
(प्रमाणवि० टी०)	७३	यमर्थमधिहृत्य (न्यायमू० १ १ २४)	६
धर्मविशिष्टस्थ धर्मिण		मुक्तिप्रभावे (प्रमाणवि०)	३
(अध्ययन रुचिटीकायाम्)	१७५	वस्तुपञ्चजन यत्र...	३२
धीप्रमाणता। प्रवृत्तेस्तत्प्रधानाद्वेयोपा-		व्युत्पत्त्यर्थस्य पदेरकर्मत्वाद्	
देयवस्तुनि (प्रमाणवा० १-५) ५७, ८०		(भाष्यवृत्तिकार)	१२
धीरत्यन्तपरोक्षे		रूपादिजात्यभिसम्बन्धिवचनात्	६२
(मिद्धि० ५० ४१३)	२४६	लक्षणहेत्वो न्याया	
न कपि (पाणिनि ७ ४ १४)	११९	(पाणिनि ३ २ १२६)	१७, २८, ३३
न तावदागोकादेवत्वेनान्यकारादिना		शास्त्रप्रयोजनं प्रयोजनत्	
(शान्तमित्र)	२०३	(श्लोका० १ १८)	१३
न तु सपक्षविपक्षयो		गपाद् विभाषा	
(वार्तिककार)	९५	(पाणिनि ५ ४ १५४)	११९
न प्रमाणफलयोर्विषयभेद		श्रुतमये (प्रमाणवि०)	६८
(प्रमाणवि०)	९१	पण्डितमार्गप्रत्ययन	
न भ्रातृ (पाणिनि ६ ३ ७१)	९२	(पाणिनि २ ३ ३०)	४०, ९३, १३७
नि शब्दे देशे शब्दमात्राभावे		सदकारणवन्तित्वम्	
(जल्पमहोदधी)	१२८	(वै० सू० ४ १ १)	१९६
परवर्त्तिज्ञ द्वन्द्वतत्पुरुषयो		गतिहितश्चाभी दहनविशेषश्चेति	
(पाणिनि-२ ४ २६)	३८	(अन्यव्याख्या)	१३८
पुरा विषयनिरूपणपूर्वकमेव हि		मजामी (पाणिनि २ १ ४०)	८८
(विश्वरूपोद्घोषितकरी)	१७५	मयनन्तरप्रत्ययग्रहणम् (अन्यव्याख्या)	९५

समय स्मार्यते पर	सात्मनोऽपरिणामो वा विज्ञान बाज्य	
(प्रमाणवा० ४ २६७)	३५ वस्तुनि (श्लोकवा० अभाव० ११)	१०८
समानस्य (पाणिनि ६ ३ ८४)	९७ साधन कृता (व्या० महा० २ १ ३३)	११०
समुदायस्य साध्यत्वात्...त्वमुपचर्यते	९७ साध्यधमनामान्येन समान पक्ष	
सर्वरसभोक्ताऽय भिक्षाक	(प्रमाणवि०)	९८
(अन्यव्याख्या)	३२ साध्यवचनमसाधनाङ्गवचन न	
मर्वदचासौ लौकिको लोकोत्तरदध	भवति (त्रिलोचन)	१७३
(विनीतदेव)	३१ साध्यविपरीतशङ्काव्यवच्छेदार्थ	
सर्वदचासौ पुरुषार्थश्च (शान्तभद्र)	३२ निगमनमिति	१७३
सर्वोत्पत्तिमतामीश्वरो निमित्तकारणम	३० सामान्यवान गुण सयोगविभागयारन	
साक्षात्कृतान्तेष्वगतस्वभाव	पक्षो न कारणम (वैश० सू० १ १ १६)	१९४
(भट्टवराहस्वामी)	२ मुडनपुमवस्य (पाणिनि १ १ ४३)	९८

शुद्धिपत्रम्

१०	१०	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५	१	प्रवर्तन्ते	प्रवर्तन्ते
१९	६	०निष्पत्ते०	निष्पत्ते०
२०	६	किं ना०	क्विला०
२२	६	शङ्कितम् ?	शङ्कितम् ।
२५	२०	०सम्पन्नानेन	०सम्पन्नानेन
२६	२४	०प्रतम्	०मतम्
२६	२७	परिच्छेदस्व	परिच्छेदस्व
३२	११	दृश्यथ	इत्यथ
२९	२८	करोतीति	करातीति
३३	२९	०पर्यर्थं	०पर्यर्थं
३४	५	व्युत्पाद०	व्युत्पाद०
३४	१६	विशेषा विधा०	विशेषाभिधा०
३८	२७	[प्रमाणसमू० ?]	[न्यायसूत्र]
४१	२४	परिपाटया	परिपाटया
४८	४	घटाय—	घटाय—
६७	३	सद्भूता	सद्भूता
८३	७	तुद्गो	तद्गो
९३	१२	मवपा	मवपा
९५	२६	लभ्य	लभ्य
९७	२१	वयमन्याधन	वयमन्याधन
११०	२४	वदि	वुदि०
१२७	१५	वायति	वायति
१३७	७	विशेष०	विशेष०
१६१	२८	वाचक०	वाचक०
१६७	१	०वर्द्धि०	०वर्द्धि०
१९९	७५	मन्त्रिण—	मन्त्रिण—
२४०	७	असर्वगनाद०	असर्वगनाद०
२५३	२५	०कारणाशक्ता	वा(क)रणाशक्ता